

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וארבעה, התשע"ב

ירושלים התשע"ב

"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אברהם בן-אמתי

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשע"ב

הפקה: עירית בריס

סֵדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת-רם, ירושלים 91904

טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065

דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il

אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: יוסף עופר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות שהתפרסמו
בלשוננו סז (תשס"ה), עמ' 113-114, ובלוויית תקציר באנגלית.

תוכן העניינים

	לשון המקרא, לשון המגילות ותולדות הלשון	
13	מנחם קיסטר	למילון המקראי: הָוָה והוֹה
25	יהושע בלאו	ברירת הגאים ובחירת הגאים לעומת מעתק הגאים
	אלכסנדר רופא	לא על הלשון לבדה: תיארוך פרשיות שבמקרא לפי השיטה הפילולוגית־היסטורית
35	שמחה קוגוט	הצירוף המקראי "מי יִתֵּן (ו)": עיונים סמנטיים ותחביריים בהתפתחות שימושו כביטוי משאלה
49	אלישע קימרון	בידול תנועות אחוריות ומשקל קִטֵּל במגילות מדבר יהודה
69	אורה (רודריג)	שורצולד
79	הרהורים על קוטביות בעברית	
	תעודות חיצוניות, לשון חכמים וארמית	
	שמואל פסברג	כלום משתקף המעתק $\bar{e} < \bar{i}$ סופית בפפירוס נחל צאלים 13?
95	משה אור	"לפִּיכך" בלשון חז"ל
109	משה בר־אשר	אָהָל וְאָהָל בלשון המשנה
125	יהודית הנשקה	הניקוד בכתב יד קיימברידג' של המשנה: בין אשכנז לאיטליה
143	מרדכי מישור	השתקפויות של נוסח אחר בכתב יד ארפורט של התוספתא
165	שלמה נאה	שלוש הערות לנוסח הירושלמי ולפירושו
195	יוחנן ברויאר	מילת היחס "הימנו" והענף הבבלי של לשון חז"ל
217	אליצור א'	
	בר־אשר סיגל	על שימושים לא אנפוריים של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית
229		

מסורה ולשון ימי הביניים

269	להתהוות סימני התנועות בניקוד הבבלי	אהרן דותן
	הכינויים "מסורה גדולה" ו"מסורה קטנה": מבעלי	יוסף עופר
279	המסורה עד מנחת שי	
	עברית וערבית כלשונות שיר בחברה הערבית-יהודית	יוסף יהלום
305	בימי הביניים: רבי יהודה אלחריזי בין מזרח למערב	

לשון התפילה ומסורות לשון

	מָה חֲיִינוּ מָה חֲסִדְנוּ: על שורשיה של קריאה אשכנזית	חיים א' כהן
325	בתפילה	
	מכתבי היד לדפוסים: התפתחויות מסורות הניקוד בדפוס	מיכאל ריז'יק
	הסידור האיטלקי בסוף המאה ה־טו ובמחצית הראשונה	
333	של המאה ה־טז	
359	ענייני לשון ומסורות לשון בספר התשבי לאליהו בחור	שמעון שרביט

עברית חדשה

	חיבור לא נודע של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר	ראובן מירקין
387	ספרים) משנת 1883	
395	מנדלי מוכר ספרים כמחיה העברית הספרותית	אילן אלדר
	תהליכי לשון בתחום שם הפעולה: צוהר להתגבשות	יעל רשף
417	העברית החדשה	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' מנחם קיסטר, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905
menahem.kister@huji.ac.il

פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904

פרופ' אלכסנדר רופא, החוג למקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905
roifer@pluto.mscc.huji.ac.il

פרופ' שמחה קוגוט, החוגים למקרא וללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905 • skogut@mail.huji.ac.il

פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת כן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
qimrons@gmail.com

פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900 • ora.schwarzwald@biu.ac.il

פרופ' שמואל פסברג, החוג ללשון העברית וללשונות היהודים, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905 • fassberg@mscc.huji.ac.il

פרופ' משה אזר, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
azar@research.haifa.ac.il

פרופ' משה בר-אשר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
mbarasher@mscc.huji.ac.il

ד"ר יהודית הנשקה, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
henshke@gmail.com

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
mishormy@netvision.net.il

פרופ' שלמה נאה, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905
naeh@pluto.huji.ac.il

פרופ' יוחנן ברויאר, החוג ללשון העברית וללשונות היהודים, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905 • yochanan.breuer@mail.huji.ac.il

ד"ר אליצור א' בר-אשר סיגל, החוג ללשון העברית ובית הספר למדעי הלשון, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905 • ebas@mscc.huji.ac.il

פרופ' אהרן דותן, המרכז למורשת היהדות ע"ש צימבליסטה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ardotan@post.tau.ac.il

פרופ' יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900 • yyofer@walla.com
פרופ' יוסף יהלום, רח' בורלא 25, ירושלים 93714 • joseph.yahalom@huji.ac.il

פרופ' חיים א' כהן, החוג ללימודי התרבות העברית, מגמת הלשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978 • chaimco@post.tau.ac.il

פרופ' מיכאל ריז'יק, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900 • mryzhik@hotmail.com

פרופ' שמעון שרביט, רח' עמק הוורדים 3, קריית אונו 55028 • sharvis@mail.biu.ac.il

פרופ' ראובן מירקין, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904 • reuven35@012.net.il

פרופ' אילן אלדר, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ieldar@univ.haifa.ac.il

ד"ר יעל רשף, החוג ללשון העברית וללשונות היהודים, האוניברסיטה העברית בירושלים,
הר־הצופים, ירושלים 91905 • yreshef@mscc.huji.ac.il

יחזקאל קוטשר

כשבע שנים (תשכ"ו-תשל"ב) ערך יחזקאל קוטשר תמ"ך את "לשוננו" והטביע בו את חותמו הטוב. למרבה הצער, תקופת כהונתו ופעילותו כעורך פסקה בחטף עם פטירתו הפתאומית בכ"ד בכסלו תשל"ב.

השנה במלאות ארבעים שנה להסתלקותו יוצאות כל חוברות "לשוננו" בכרך אחד, המוקדש לזכרו המבורך של מורנו, החוקר הדגול, המורה הגדול ואיש המעלות, האיש שלא השאיר אחריו מי שידמה לו.

משתתפים בכרך הזה אנשי החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בעבר ובהווה. בחוג הזה פעל קוטשר שנים הרבה והעמיד בו תלמידים הרבה. כמו כן נוטלים חלק בכרך הזה חוקרים שהיו חבריו ותלמידיו וחוקרים העוסקים בתחומים שהוא עסק בהם ברובי מחקריו. כדי לא לעכב את פרסום הכרך לא יכולנו לחכות למאמריהם של מספר חוקרים חשובים, שלוח הזמנים שלהם לא תאם את ציפיותינו; אתם הסליחה.

אני מבקש להודות לכל המשתתפים בקובץ הזה; כולם מכבדים במחקריהם את זכרו של יחזקאל קוטשר. תודה מיוחדת נתונה להם על שעמדו בלוח הזמנים הדוחק, כדי שהכרך יצא במועד שקבענו לו.

משה בר־אשר

למילון המקראי: הָהָה והָהָה

מעטים הקורפוסים שמילותיהם נדונו, מבחינה פרשנית ומילונית, כמו העברית המקראית. ואף על פי כן עוד כמה בקעות יש להתגדר בהן. מאמר זה מוקדש לזכרו של יחזקאל קוטשר, שתום תרומה ייחודית גם בשטח זה של חקר העברית.¹ לעתים משמעותה החדשה של מילה מקראית מתבררת מהסמכתה אל מקבילתה בלשון שמית אחרת, לעתים אפשר לעמוד על פנים חדשות בהוראותיה של המילה בהסתמך על החומר המקראי עצמו, ולעתים יש להיזקק גם לחומר עברי שאינו במקרא. בדברים שלהלן יִחָבְרו אטימולוגיה וסמנטיקה וביורר הקשרם של כתובים מקראיים וחוץ-מקראיים בקביעת המשמעים המגוונים של המילה הָהָה ומשמעה של המילה הָהָה. המילה הָהָה, על נטיותיה, נקריית 16 פעמים במקרא; הָהָה נקריית במקרא פעמיים.

1. כדי להדגים את הדרך שבה מתפרשות מילים אלו ברגיל אביא תחילה את המשמעויות הניתנות להן בכמה מילונים חשובים לעברית המקראית. במיון המשמעים ובגוונים השונים של הָהָה יש הבדלים בין המילונים, בעיקר בחלוקת הערכים. עם זאת, כפי שנראה, גדול כוחה של המסורת הלקסיקוגרפית בהגדרת המילים ובפרשנות הפסוקים.

גזניוס, מילון לעברית מקראית, ²: 1829 (pl.) 1. cupiditas; 2. ruina, casus, calamites, perniciies

1. desire; 2. engulfing ruin, ³: (BDB) דרייבר וברייגס, כיוצא בזה בראון, ורייבר וברייגס destruction

1. באופן מרוכז במאמרים "למילון המקראי" ו"בשולי המילון המקראי" (י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' שלד-שנח), וכן בכמה מאמרים המבארים לשונות שבמקרא וגם אגב בירורים מקיפים יותר.

2. W. Gesenius, *Thesaurus Philologicus Criticus Linguae Hebraicae et Chaldaicae Veteris Testamenti*, Leipzig 1829, p. 370

3. F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, p. 217

גזניוס-בוהל: 4. Unfall, Verderben, Unglück; 2. aktiv., was Verderben bringt, Frevel
קהלר ובאומגרטר: 5. הָהָה 'א' desire; 1. captriviousness; 2. destruction, 6. הָהָה ב' threats

ליונשטם ובלאו: 7. 1. תאוה רעה; 2. רשע ממיט אסון; 3. אסון.
ארלנדסון: 9. תשוקה רעה (המשמעות הראשונית) < רשע < אסון, אבדון.
קלינס: 10. הָהָה 'א' – desire; הָהָה ב' – destruction; הָהָה ג' – wind, bluster, boast; הָהָה ד' – evil word – הָהָה word (לפי הגהה באיוב ו 11).¹¹

המילונים ציינו אפוא כמה משמעויות, ואולם עולה מהם כי המשמעות השלטת של המילה הָהָה בלשון המקרא היא 'אסון', וזו המשמעות המיוחסת גם למילה המנוקדת בנוסח המסורה הָהָה: כל המילונים שנזכרו מפרשים אותה 'אסון', 'אבדון'.¹²

2. כמקבילה אטימולוגית מובאות לעתים קרובות במילונים המילה הערבית هو

4. Wilhelm Gesenius' Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament, in collaboration with H. Zimmern, W. Max Müller and O. Weber, revised by F. Buhl, Leipzig 1915, p. 177

5. קהלר ובאומגרטר, עמ' 242.

6. באשר לאיוב ו 30 נרשם במילון זה: "p[e]rha[p]s *ha:wot words Ug[aritic] hwt... Dahood, Ug[aritic]-Heb[rew Philology: Marginal Notes on Recent Publications, Rome 1965], 56". דהוד רק מצטט את פופ, איוב, עמ' 55, ואולם ההגהה בניקוד המילה (מן הוות להוות) היא של דהוד, והגהה זו בניקוד (שנראית לי בלתי הכרחית) נקלטה במילונים. על פירוש הפסוק ראה להלן.

7. ליונשטם ובלאו, עמ' 355. ערך זה נעתק כנתינתו לתוך מילונו של מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית (רמת גן תשס"ו), כמו כל ערכי המילים הפותחות באותיות א-ז.

8. בהערה נאמר כאן: "להוראת '1' הש' בערבית הוי' – יצר; יש מסמיכים 'הוה' 2, 3 לסורית 'הותא' – בור ולערבית הוה, האויה – בור, שאול. ואם כן 'הוה' 2, 3 מעין שוחה, סמל לתככי מרמה מכשילים ולאסון עצמו; מכאן מסביר ילין (הוראות נשכחות, עמ' 13) 'קרבם הוות // קבר פתוח גרונם' (תה' ה 10) – קרבם שוחה, 'הוות רשעים יהדף' (מש' י 3) – יהרפם בשוחה, 'בבהות בגדים ילכדו' (מש' יא 6) – בשוחה ילכדו".

9. S. Erlandsson, s.v. "havvah", *Theological Dictionary of the Old Testament*, III, Grand Rapids 1978, pp. 356–358

10. *The Dictionary of Classical Hebrew*, ed. D. J. E. Clines, II, Sheffield 1995, pp. 502–503. המילון אינו מביא אטימולוגיות כדי לסייע למשמעויות הניתנות למילים. כמה פסוקי מקרא מובאים ביותר מערך אחד.

11. על הניקוד ראה לעיל הערה 6. על פירוש הפסוק ראה בדיון להלן.

12. קהלר ובאומגרטר מוסיפים את ההערה: "[A.] Goetze, "[:=in contrast with] Ori[en]t[alia] 16 [1947] 244f.: Ug[aritic] hwt spell, curse" (ביחסוס כלשהו) את פרשנותו הלקסיקלית של גיוס, מונחים מאגיים.

האויֹה והמילה הסורית הותא, שעניינן 'תהום, בור, פח יקוש'.¹³ דוד ילין טען כי פירוש המילה הנה בתהלים ה 10 ובמשלי יא 6 הוא 'שוחה, חפירה עמוקה'.¹⁴ את טיעונו הרחבתי אני במאמר שפורסם באחרונה: ניסיתי להראות שרוב היקרויותיה של המילה הנה מתבארות בהוראה 'בור, פח יקוש', אמנם בדרך כלל (פרט לפעם אחת, לפי הצעתי) במשמעות מטפורית.¹⁵ בפסוקים שהביא ילין מקושרת המילה הנה/הוות עם מטפורות שעניינן לכידה בפח: "בהות בגדים ילכדו" (משלי יא 6),¹⁶ "קרבם הוות, קבר פתוח גרונם, לשונם יחליקון" (תהלים ה 10); ועליהם יש להוסיף את הפסוקים "וינקשו מבקשי נפשי, *דְּכָרִי הוות ומרמות כל היום יהגו" (שם נב 4), "כי הוא יצילך מפח יקוש, *מְדָכְרִי הוות" (שם צא 3).¹⁷ אוסיף ואומר כי בצירוף דברי) הוות, לפי הצעתי, הוראה מוחשית הפכה למטפורית,¹⁸ בדומה לתהליך הלשוני בצירופים כמו שפתי חלקות (שם יב 4) והפועל החליק (משלי כט 5) או בצירוף דברי בלע (תהלים נב 6),¹⁹ ואולי גם לשון תהפכות (משלי י 31).²⁰ זו אפוא מילה נרדפת למרמה ולשקר (תהלים נב 4; נה 12; משלי יז 4). נראה שגם מילים אחרות הגזורות מן השורש הו"י בלשון המקרא מקורן במשמעות 'נפילה',²¹ העומדת ביסודה של המשמעות המוצעת של הנה.

13. המילה הערבית מובאת כבר במילונו הלטיני של גזניוס, ואולם במילונים שראיתי אטימולוגיה זו נתפסה רק כמקור רחוק למשמעויות של המילה בטקסטים, ולא השפיעה על מיפוי הערך ועל הגדרת משמעי המילה המקראית.
14. ילין, הוראות נשכחות, בעיקר עמ' 13.
15. קיסטר, להועיל, עמ' 373–375. כך פירשתי את הכתוב "נתסו נתיבתי להותי (ק') יעילו לא עזר למו" (איוב ל 13). בפסוק זה, לפי פירושי, יש למילה משמעות קונקרטית: "לְהִנְתִּי יַעֲלִילוּ" (או שמא: לְהִתֵּן יַעֲלִילוּ) = יאיצו הליכתי לבורות, לפח, לתהום, בלא רסן (בתוך מטפורה מורחבת לבהמה הרצה בלא רסן).
16. נוסח המסורה "צדקת ישרים תצילם וּבְהִנְתֵּן בְּגָדִים יִלְכְּדוּ", ואולם מתבקש לקרוא: "וּבְהִנְתֵּן – בְּגָדִים יִלְכְּדוּ". (כפי שכבר הוצע. פרופ' יוסף עופר מעיר לי שכך פיסוק הטעמים, וייתכן שבעלי הטעמים ראו במילה בהות צורת נפרד, ושם אף משתקפת בהם הקריאה בהוות בריבוי).
17. כוכבים סביב תיבה מציינים נוסח משוחזר אם באותיותיו ואם בניקודו. לפירוט של הדיונים הטקסטואליים בפסוקים אלו (ובאחרים) ראה קיסטר, להועיל. הצעתי שם, בעמ' 374, שזו המטפורה גם בתהלים נז 2, כפי שעולה מפסוק 7 שם (פירוש חלופי, כגון רוחות סערה, אינו משתלב כלל במטפורות של הפרק, ולכן הוא נראה לי סביר פחות).
18. מן בל"ע בהוראת 'תעה, התעה' (ישעיהו כח 7 ועוד).
19. במשלי כט 5 המטפורה קשורה אל הנפילה ברשת. וכך גם בתהלים ה 10, בשכונת להוות.
20. וייתכן שאף דברי רמיה או מרמה, הבאים לעתים סמוך ל"הוות", הם תולדת מעתק דומה (מן רמ"י 'השליך').
21. "כי לשלג יאמר הָיָא אֶרֶץ" (איוב לו 6); ראה J. D. Michaelis, *Supplementa ad lexica Hebraica*, Göttingen 1784, II, pp. 512–513. לסיכום בדבר הקשר בין הפועל הרווח היה בלשון המקרא לבין משמעות זו של השורש ראה ליונשטם ובלאו, עמ' 359.

3. לפי הצעה אחרת שהעלה אלפרד ג'ונס²² ופותחה בידי מאיר לובצקי,²³ ובאחרונה באופן בלתי תלוי בידי יצחק אבישור,²⁴ המילה הֶהָ עניינה דיבור, כהוראתה של המילה awatum באכדית²⁵ וכהוראת המילה hwt באוגריתית. באכדית מציינת המילה גם כשפים, ומכאן הסיק אבישור שמשמעות מילה זו יוחדה בעברית לדבר רע,²⁶ ובפרט לכשפים.²⁷ אכן, כפי שקובע אבישור, "במקרא באה הוה-הוה בהקשר לפה ושפתיים ולדיבור".²⁸

4. ודאי שכך יש לפרש את שני המופעים של המילה שהנקדנים ניקדו הֶהָ:
(1) בפסוק "ובא עליך רעה לא תדעי שחרה ותפל עליך הֶהָ לא תוכלי כפרה" (ישעיהו מז 11) ודאי מדובר במאגיה (כפי שהציעו ג'ונס, ארצי ואבישור), שכן, כפי שראו, המילים שחרה וכפרה קשורות באכדית במאגיה, ועל כן משמעות הֶהָ כאן 'דברי כשפים מזיקים'.²⁹ (2) גם את ההיקרות האחרת של הֶהָ במקרא ראוי לפרש

22. ג'ונס, מונחים מאגיים, בעיקר עמ' 111–121. מאמר זה צוטט בידי פנחס ארצי בערך "כשפים" באנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ב, טור 351. עם פרסומו נתקבל מאמרו של ג'ונס בהתנגדות נמרצת של דרייבר (G. R. Driver, "Witchcraft in the Old Testament", *Journal of the Royal Asian Society* [1943], pp. 6–16), וראה תגובתו של ג'ונס שם, עמ' 251–254; דרייבר ניסה להעמיד את כל ההיקריות על המשמע 'רוח', לדעתי באופן מאולץ מאוד (אף מסופקני אם משמע זה מתועד בעברית המקראית). בתגובתו מדגיש ג'ונס שלדעתו המילה עניינה קללה, וגם האסון שהוא תוצאת הקללה. כפי שטען להלן, איני סבור שהיקרות כלשהי במקרא צריכה להתפרש 'אסון'.

23. M. Lubetski, "The Utterance from the East: The Sense of HWT in Psalms 52:4, 9; 91:3", *Religion* 20 (1990), pp. 217–232. אני מודה לד"ר אליצור בריאשר, על שהביא לידעתי מאמר זה.

24. אבישור, הוה רשעים, בעיקר עמ' 62–65. המאמר התפרסם במקביל למאמרי (לעיל הערה 1).

25. אני מודה לפרופ' שלום פאול ולד"ר רוני גולדשטיין, שעמם נועצתי בעניין המילה האכדית.

26. לייחוד גוון זה של משמעות רעה השווה, למשל, מזימה, ערמה בעברית החדשה.

27. אבל לא רק כשפים, ולא דווקא כשפים, כדעתו של ג'ונס (מונחים מאגיים; במאמרו זה הוא מפרש כמונחי כישוף הרבה ביטויים ששייכותם לעניין המאגיה מטופקת). כמה פסוקים (כגון מיכה ז 3) איני רואה דרך לפרש כלל בהקשר של כשפים, ובפסוקים אחרים לדעתי פירוש זה דחוק. לכן נראה לי בדרך כלל לתפוס ממועט ולהעמיד את ההוראה על 'דיבור', וכך אפשר להבין גם מדברי אבישור: "הוה – הוה שבכתובים אלה מקבילה להוה האוגריתית ול-awatum האכדית שמשמען בדרך כלל 'דיבור' ולעתים הן מופיעות בהקשרים מאגיים" (אבישור, הוה רשעים, עמ' 64).

28. אבישור, שם.

29. על שח"ר בפסוק זה ראה קהרל ובאומגרטר, עמ' 1466; על כפ"ר בפסוק זה ראה ש' פאול, ישעיהו פרקים מ–ט, ירושלים ותל אביב תשס"ח, עמ' 262. האם בניסוח "תפל עליך הֶהָ" יש לשון נופל על לשון בין המשמעות הנדונה כאן לבין השורש הו"י במשמעות 'נפל' (ראה לעיל הערה 21)?

כדיבור: ³⁰ "הנה על הנה תבוא ושמעה אל שמועה תהיה" (יחזקאל ז 26). ³¹ קל לפרש כאן את המילה הנה במשמעות 'דיבור', מקבילה טובה ומתאימה למילה שמועה שבראש הפסוק, ומאחר שהשמועה האמורה כאן שמועה רעה היא, גם הדיבור דיבור רע הוא. אם כך נפרש, נמצא שאין לייחס למילה הנה בשתי היקרויותיה משמעות של אסון, כדרכם של המילונים והפירושים. ביחזקאל אין יסוד לסברה שהמילה שאולה מאכדית, שלא כבדיקות של המילה הנה בישעיהו, ששם היא נמצאת בין מונחים טכניים מאגיים אכדיים. השורש הו"י במשמעות 'דיבור' (רע) מתועד אפוא בעברית. ³² לפי גיזרון זה סביר לפרש, בהתאם להצעת אבישור, גם דבר היות ככפל לשון: דבר דיבור רע.

5. דומני שיש מקום לאחד את שתי ההצעות – 'דיבור רע' ו'מלכודת' – ולהניח ששתי המשמעויות של השורש הו"י, ששתיהן מתועדות בעברית ובלשונות שמיות, התאחדו והתמזגו בעברית המקראית, כפי שקורה בשורשים דומים, ³³ מפני שלפי

30. אבישור אינו עוסק בפסוק זה במאמרו.
31. תן דעתך ללשון נופל על לשון בין הוה לבין תהיה בפסוק זה.
32. ואולי כך יש לפרש גם את הפסוק הקשה "אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע" (במדבר יב 6). הבעיה בהצעה זו היא המושא הישיר שהפועל מצריך.
33. לעתים נדמו השורשים רק עם מעתק ההגאים בעברית (כך בחלק מן הדוגמאות שיובאו בהערה הבאה) ולעתים נדמו צורות השייכות לגזרות שונות. לפנינו שורש אחד בגווני שונים (אלא אם כן נבחין בין השורש הו"י לשורש הו"י, כפי שהציע לי [בעל-פה] אליצור בראש-א). דוגמאות שיש בהן דמיון לענייננו מלשון המקרא ומלשון בית שני: (א) במקרא אנו מוצאים "נָבֵא רֹחַ" (ישעיהו סו 2), "רוח נבאה" (משלי טו 13, יז 22, יח 14) וגם "רוח כהה" (ישעיהו סא 3) "וכהתה כל רוח" (יחזקאל כא 12); צורות שמבטאן היה דומה ועניין ברור (רוח מדוכאה) נתפרשו אם על ידי מטפורה אחת (כגזרות מן השורש נכ"י, לשון 'הכאה', ואחיו נכ"א) אם על ידי מטפורה אחרת (כגזרות מן השורש כה"י ואחיו קה"י, 'חלש'). (ב) המילה עדות שעניינה ברית נתפסה בספרי המקרא המאוחרים ובספרות בית שני כקשורה במילה הרגילה עדות (מן עו"ד); ראה מ' קיסטר, "על שני מטבעות לשון בספר היובלים", תרביץ ע (תשס"א), עמ' 295–296 והערות 38, 43 שם. (ג) "המר בכי והם מספד" – כך בן סירא לח 17 לפי גיליון כ"ב; בהם ודאי היא צורתה הקדומה של המילה. אבל התרגום היווני הקדום גרס: "המר בכי והחם מספד". עצם החילוף בין ההם להחם אינו מפתיע בהקשר זה, ואולם לענייננו חשוב לציין שהמתרגם היווני הבין את המילה החם כגזורה מן חום, כשם שהמר' גזורה מן מר (ראה קיסטר, בן סירא, עמ' 306 הערה 8). (ד) במקום אחר אנסה להראות קיומו של שורש עש"ק, אחי עק"ש, ואולם שני השורשים, הקרובים זה לזה מבחינה סמנטית, התמזגו זה בזה. (ה) המילה הנדירה אפע (ישעיהו מא 24) התפרשה במגילות מדבר יהודה כצורה אחרת של המילה הרגילה אפעה; הנחש נתפס כמטפורה לרשע (ח' ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 45). (ו) בטקסט חכמתי מקומראן אנו קוראים: "בכל מוסר הבא שכמכה ובכלן" ^o צורף לבכה וברוב בינה מחשבותיכה" (4Q416 2 iii 13–14); ראה J. Strugnell and D. J. Harrington, *Qumran Cave 4. XXIV* [DJD, 34], Oxford (1999, p. 110).

תחושתו של הדובר הדיבור הרע קשור לנפילה בפח כמטפורה. התופעה של שורשים שונים שהתלכדו בתודעת הדוברים מוכרת בשכבות שונות של הלשון.³⁴

6. יצחק אבישור עוסק במאמרו בטקסט אוגריתי שבו מצוי הצירוף $hwt \text{ rš}^c$ בהקשר של טקסט מאגי נגד כישוף.³⁵ וכך הוא אומר:

הצירוף האוגריתי "הות רשע" נמצא כלשונו במקרא: "לא ירעיב ה' נפש

השורש אס"ר ("עשה לך מוסרות ומטות ונתתם על צוארך", ירמיהו כו 2; והשווה "סבלו מעל שכמך ועליו מעל צוארך", ישעיהו י 27); ואולם בצלע השנייה מקביל למילה "מוסר" הביטוי "צורף לבכה", ולאור ביטוי זה מתבקש לפרש את המילה מוסר בראש הפסוק מן השורש יס"ר, על דרך "מצרף לכסף וכור לזהב ובחן לבות ה'" (משלי יז 3), והמוסר (כלומר ייסורים) של הקניית חכמה]) הוא הצורף ומלבן לבו של אדם (ראה לעניין השורש צר"ף י' ליכט, הניסיון במקרא וביהדות של תקופת הבית השני, ירושלים תשל"ג, עמ' 44–45). אפשר אפוא ש"מוסר" של עול התפרש כגזור מן השורש יס"ר במובנו הרגיל. לא אדון כאן בחילופי השורשים אס"ר/ יס"ר בשכבות השונות של העברית.

34. אביא כמה דוגמאות שיש בהן דמיון כלשהו לתהליך הנידון כאן: (1) פיתוח נתפס כגזור מן השורש הרגיל פת"ח (ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 47; ושם על העניין כולו). (2) נעימה 'מגנינה', המתפרשת אצל הדוברים בעברית החדשה כגזורה מנועם הצליל, נתמזגה עם נימה (גב"ע צרפתי, כלשון עמי: עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 38–39). (3) חִזִּית בעברית החדשה נתפסת כקרובה לחִזָּה. (4) התרועעות (וכן הביטוי מחשבות מתרועעות) עברה בעברית החדשה ממשפורה אחת (היאבקות ורציצה) אל משפורה אחרת (ריצה). וקרובה לענייננו (5) המילה צבוע, שבה הדוברים (בדורו של חיים רוזן, ואף אני קלטתי כך מבני דורו) אינם מבדילים בין צָבוּעַ לְצָבוֹעַ, סמל הצביעות בגרמנית; מילה שסודה במשפורה אחת (העברית הקדומה) נתפרשה אפוא כפי דוברים בעברית החדשה כמשפורה אחרת. (שלוש הדוגמאות האחרונות הן של ח' רוזן, עברית טובה,³ ירושלים תשל"ז, עמ' 39–44). אפשר לחשוב על עוד כמה דוגמאות בעברית החדשה: (1) התרעה מוחלפת תדיר בהתראה משום שיסוד האזהרה בהתראה הגיע לתודעת הדוברים, והלשון הפיגורטיבית שבהתרעה (הגזורה מן תרועה) אינה בתודעתם הלשונית, וכמובן בגלל עמעום ההבדל בהגיית העי"ן והאל"ף בפי דוברים רבים. (2) לעומת זאת בצירוף "תגובות והארות" יש לכאורה לשון פיגורטיבית גרדא הגזורה מן השורש או"ר, אבל לאמתו של דבר יש כאן מיזוג בין המילים הערה והארה, ואף כאן הרקע למיזוג זה הוא ההגייה השווה של שתי המילים. (לעניין השפעת ההגייה ראה מ' בראשר, "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד [תש"ן], עמ' 141 הערה 61). (3) בתודעתם של הדוברים המילה מאיליו (=מעצמו) נתפסת כאילו היא מורכבת ממילות היחס מן ואֵלִיו, מאחר ששם העצם המקורי אינו מוכר להם. לדוגמאות נוספות ראה צרפתי, שם, עמ' 154–163. צרפתי מכנה את התופעה שהוא דן בה בעמודים אלו "מילים תאומות", והוא מבחין בינה לבין תופעות סמנטיות כגון האטימולוגיה העממית והמיזוג, ואולם גם מדבריו נראה שתופעות אלו כולן מייצגות תהליכים לשוניים דומים. אני מודה לרונית גדיש, שהסבה את תשומת לבי לדיוניהם של בן-חיים, רוזן וצרפתי הנזכרים בערה זו.

35. J. N. Ford, "The New Ugaritic Incantation against Sorcery", *Ugaritische Forschungen* 34 (2002), pp. 119–151

צדיק והות רשעים יהדף" (מש' י, ג). ברור ש"הות רשע" האוגריתית ומקבילה *awatum lemmuttu* האכדית מקבילות ל"הות רשעים" שבמקרא, המציינת את דברי הרשעים, את לחישת הרשעים, את קללתם. והשווה גם צירוף מקביל לצירוף העברי: "ובהות בגדים ילכדו" (מש' יא, ו).³⁶

ואולם אם נתפוס הות רשעים במשלי י 3 כדברי הרשעים (ובמובן מצומצם יותר – לחישתם וקללתם), יפגום הדבר בתקבולת בין חלק זה של הפסוק ובין ראשו, "לא ירעיב ה' נפש צדיק".³⁷ נראה לי שהדין עם מי שסבור שבפסוק זה הנה היא כמו אנה (ואולי היא אחותה גם מבחינה אטימולוגית), ודומה לה מאוד הוראה אחרת של השורש הוּי בערבית: 'תשוקה'.³⁸ לפי פירוש זה תהיה משמעות הפסוק: ה' לא ירעיב את נפש הצדיק, כלומר ישביע את רעבונו, ולעומת זאת יהדוף מן הרשע את הדבר שאליו מתאוה נפשו, והוא יישאר רעב תמיד (מעין ייסורי טנטלוס).³⁹ דומה שזה הפסוק היחיד במקרא שיש לפרשו במשמעות זו.⁴⁰ נמצא אפוא, שהצירוף הות רשעים שונה לגמרי במשמעותו במקרא מן הות רשע שבטקסט האוגריתי על אף הדמיון הלשוני המושלם ביניהם. ואפשר שמכאן יכולים אנו ללמוד משהו החורג מן

36. אבישור, הות רשעים, עמ' 64. אשר לניקוד הפסוק במשלי יא 6 ופיסוקו ראה לעיל הערה 16.
37. גיום (שלפניו לא היה הטקסט האוגריתי הזה) ניסה לצקת משמעות אחרת בשורש רע"ב בפסוק זה, ולפרשו לאור השורש הערבי רע"ב, הכרוך במאניה: ה' לא יניח לנפש הצדיק להיות מכושפת ("The Lord will not allow the soul of the righteous to be spellbound; and) *the binding curse of the wicked he shall thrust away*, גיום, מונחים מאגיים, עמ' 115); ואולם לאור פסוקים כגון "כי השביע ה' נפש שֶׁקָה ונפש רעבה מלא טוב" (תהלים קז 9) קשה מאוד לסבור כך.

38. בעניין זה ראה S. D. Goitein, "YHWH the Passionate: The Monotheistic Meaning and Origin of the Name YHWH", *VT* 6 (1956), p. 3; והדברים צריכים עיון. לענייננו אין הכרח להכריע אם השורשים או"י והו"י שורשים אחים הם (ואולי או"י במשמעות זו שורש תנייני מן הו"י), או שמא הדמיון בהוראותיהם הוא מקרי. גרינשטיין הציע מקבילה אפשרית באוגריתית לשורש הו"י, שהוא לדעתו אחיו של השורש העברי או"י (E. L. Greenstein, "Another Attestation of Initial h > ʾ in West Semitic", *The Gaster Festschrift*, *JANES* 5, ed. D. Marcus, New York 1974, pp. 157–164). ברם משמעות המילה האוגריתית אינה בטוחה; ראה G. de Olmo Lette and J. Sanmartín, *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*, Leiden 2003, pp. 350, 864.

39. לא צדקתי בטענה שטענתי במאמרי (קיסטר, להועיל, עמ' 374) בעקבות ילין (הוראות נשכחות, עמ' 13), שאולי אפשר לפרש גם פסוק זה לאור המשמע 'בור, פח'.

40. מסורת פרשנית קדומה מפרשת כך גם את המילים "דבר הות נפשו" (מיכה ז 3): תרגום השבעים למקום: *kataθύμιον ψυχῆς αὐτοῦ*; בתרגום הארמי לפסוק: "תחמודי נפשיה"; בפשיטתא: "צבינא דנפשה". ההקבלה לצירוף דבר" הות בפסוקים אחרים (תהלים לח 13; צא 3), המתאימים גם להקשר במיכה, מביאה אותי למסקנה, שהות בפסוק במיכה אין עניינו תשוקה (אלא אם כן נניח שיש במיכה משחק מילים בין שתי ההוראות). לדין בצירוף המילים ובפסוק ראה קיסטר, להועיל, עמ' 373–374.

הדוגמה המצומצמת הזאת על הזהירות שראוי לנהוג בהשוואתן של מקבילות ועל היחס בין ההכרעה הלשונית ובין ההקשר.⁴¹

7. הוראה אחרת של המילה עולה מהתבוננות בשלושה פסוקים:

משלי יט 13: הָיָה לְאָבִיו בֶּן כָּסִיל // וְדָלָה טָרַד מְדִינָה אֲשֶׁה

משלי יז 25: כֶּעֶס לְאָבִיו בֶּן כָּסִיל // וּמָמַר לְיֹדְלָתוֹ

איוב ו 2-3: לוֹ שָׁקוֹל יִשְׁקַל כְּעֵשִׂי וְהָיָה (ק')⁴² כְּמֵאֲזַנִּים יִשְׂאוּ יָחַד, כִּי עֲתָה מִחֹל יָמִים יִכָּבֵד

אם קוראים את משלי יט 13 ואת איוב ו 2 בנפרד, אפשר לפרש הָיָה/הָיָה בהוראת 'אסון' (וכך עשו מפרשים ומילונאים); ואולם צירופם של הפסוקים הללו זה אל זה מלמדנו, שהמילה הָיָה נרדפת למילה כֶּעֶס.⁴³ בשני הפסוקים ממשלי יש פתגם פשוט שהורחב לשתי צלעות.⁴⁴ מבחינה סמנטית אין כל קושי לקשר בין תאוה, תשוקה ובין רגש הכעס; השווה למשל את גוֹנִי המשמעות שיש למילה θυμός ביוונית.⁴⁵

8. נאוומו של איוב בפרק ו מסיים בפסוק "הֵיטֵב בְּלִשׁוֹנִי עֹלָה אִם חֶפֶי לֹא יָבִין הָיוֹת" (30). לכאורה מסתברת ההצעה לפרש את המילה הוֹת בפסוק זה במשמעות דברים, מילים.⁴⁶ ואולם לאור מימרת חכמה בספר בן סירא נראה לי להעדיף פרשנות אחרת. כך אנו קוראים בבן סירא לו 24:⁴⁷

כ"י ב: חִיךְ בֹּחוֹן מִטְעָמִי דָּבָר // וּלְבַב מִבִּין מִטְעָמִי כֹּזֵב

41. לשאלה הכללית ראה, למשל, ש' טלמון, "יגיד עליו רעו": ביאורי כתובים ותיקוני נוסח במקרא על סמך מקבילות מספרות אוגרית, ארץ ישראל יד (תשל"ח), עמ' 117-124; ט"ל פנטון, "שאלות הכרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המילים של המקרא", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 268-280; ש' מורג, "שדי תרומת (ש"מ"ב א, כא) – ביטוי מוזר?", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 317-318. איני נוקט כאן עמדה בשאלות הספציפיות שנדונו במחקרים אלו. והייתי כתיב.

42. קיסטר, להועיל, עמ' 375 הערה 24. ל"מדינים" ליד "כעס" ראה: "מאשת מדינים וכעס" (משלי כא 19). נראה שגם כאן מדובר בכעס שמסב בן לעומת צער שמסבה "אשת מדינים".

43. לסיכום תופעה זו בספר משלי ראה י"א זליגמן, מחקרים בספרות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 439-442; א' רופא, מבוא לספרות המקרא, ירושלים תשס"ו, עמ' 392-395. הצלע השנייה של הפסוק, "ודלף טרד מדיני אשה", בשינוי קל, מצויה כפסוק עצמאי במקום אחר בספר משלי: "דלף טורד ביום סגריר ואשת מדינים (ק') נשתוה" (משלי כז 15).

44. H. J. Liddell and R. Scott (revised and augmented by S. Jones), *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, p. 810

45. פופ, איוב, עמ' 55. ראה סקירת פירושים והסתייגות מפירושו של פופ: D. J. E. Clines, *Job* 1-20 (WBC, 17), Dallas, TX 1989, p. 162

46. הטקסט של כתבי היד העבריים – לפי ספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, מהדורת המילון ההיסטורי ללשון העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 35.

כ"י ב גיליון: חך בוחן מטעמי זבד

וחן נכון מטעמי זבד⁴⁸

כ"י ג: חך יטעם⁴⁹ מטעמי זבד []

ראשית דבר יש להעמיד את נוסחו של הפסוק בספר בן סירא. אין ספק שצריך לתקן את הצלע הראשונה בכ"י ב לאור הנוסחים העבריים ולאור התרגומים העתיקים, וצריך לגרוס בצלע זו "חך בוחן מטעמי זבד" (או "חך יטעם מטעמי זבד", או "חך *יבין*⁵⁰ מטעמי זבד").⁵¹ כמו שהחך יודע טעם מאכל טוב ומבחין בין מאכל טוב למאכל רע, כך גם הלב (מקום התבונה)⁵² – הוא מבחין בין דברי כזב⁵³ לדברי אמת. (לשימוש המילה מבין במובן 'מבחין' השווה "להבין בין טוב לרע", מלכים א ג 9.)⁵⁴ אם נחזור לאחר כל זה אל איוב ו 30, הרי המילים "אם חכי לא יבין הוות" מקבילות למילים "מבין מטעמי זבד" בבן סירא,⁵⁵ מילים האמורות שם על הלב הנמשל לחך, ועניינן: כלום איני יודע להבחין בדיבורי בין שקר לאמת; והשווה: "כי אמת יהגה חכי, ותועבת שפתי רשע" (משלי ח 7).⁵⁶ המילה הוות באיוב ו 30 פירושה אפוא לא

48. לכאורה גרסת הגיליון באה כנגד שתי צלעות התקבולת, ואפשר שחלה כאן תקלה טקסטואלית קשה בצלע השנייה. ואולם אפשר גם שבעצם משקף הגיליון שתי גרסאות חלופיות לצלע הראשונה בלבד. כך נראה לי יותר, וכך סידרתי אותן. ברור שהמילה חן היא שיבוש גרפי של וחק, והמילה נכון כנראה שיבוש של המילה יבין. מכל מקום אין ללמוד הרבה מגרסת הגיליון "וחן נכון מטעמי זבד".

49. זו הגרסה המשתקפת לכאורה בתרגום היווני והסורי לפסוק.

50. זו הגרסה שביסוד הגרסה נכון בגיליון.

51. ראה מ' קיסטר, "נוספות למאמר 'בשולי ספר בן-סירא'", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 43.

52. כיצא בזה איוב יב 11: "הלא און מלין תבחון וחק אכל יטעם לו"; לד 3: "כי און מלין תבחון וחק יטעם לאכל".

53. הבחירה בצמד זבד – כזב נובעת מן הקשר הצלילי בין שתי המילים.

54. התרגומים היווני והסורי פיסקו שלא כהוגן: הם לא תפסו שהמילה מבין בפסוק היא נשוא, ותרגמו אותה כלואי למילה ולב.

55. במקרה זה נראה לי שבן סירא משתמש בפסוק זה כפתגם חכמה שגור, ואין הוא נסמך על פסוקי איוב.

56. השווה לפירושו של עמוס חכם לפסוק באיוב: "'חקי' – במשמע כפול: אבר הקול ואבר האכילה. וכוונת השאלות לשלילה לומר שלא חטא ברבריו ('היש בלשוני עולה') משום שחכו (אבר האכילה) יודע ומבין להבחין בין טוב לרע, ועל כן לא יוציא מחכו (אבר הקול) דיבורים רעים", ובהערה: "ומכאן שתי ההוראות למילה טעם: הרגשת טיב המאכל וגם דיבור, צו" (ע' חכם, ספר איוב, דעת מקרא, ירושלים תשמ"ב, עמ' נד). הפסוק בבן סירא מבסס את כל דבריו (אלא שלדעתי יש לדייק ולנסח: "כ שם ש חכו [אבר האכילה] יודע ומבין בין טוב לרע, כך גם אין פיו מוציא מחכו [אבר הקול] דיבורים רעים"). סביר מאוד שבמקורו של הפתגם בבן סירא יש משחק בין שני המובנים של המילה טעם (טעם המאכלים) ובין דברים וגם היגיון, שהם ברשותו של הלב (מקום התבונה לפי התפיסה המקראית), ואולם הטקסט בספר בן סירא, ככל שהגיע לידנו, גורס מטעמים, לא טעם.

דיבור', אלא 'שקר, מרמה' (מקביל אל עֲוֹלָה בצלע הראשונה; ראה לעיל 28). כאמור, איוב ו 30 הוא סופו של נאום הפותח במילים "לו שקול ישקל כעשי והותי במאזנים ישאו יחד" (ו 2), ובפסוק שבראש הנאום הצעתי לפרש את המילה הוה במשמעות 'כעס'. נראה שבכפל המשמעים של המילה בתחילת הנאום ובסופו יש מסממני הסגנון האמנותי של מחבר ספר איוב.

9. משמעות אחרת לגמרי למילה עולה מן הפסוק "ויבטח ברב עשרו יְעֹז פְּהִנְתּוֹ" (תהלים נב 9). אפשר לפרש שְׁהִנְתּוֹ היא רשעו של הָרָשָׁע;⁵⁷ ואולם התקבולת הפנימית החזקה בין "עשרו" ל"הותו" הביאה פרשנים רבים לפרש הותו כאן כמילה מקבילה לעשרו. פרשנים ומילונים רבים סברו, שהמילה בהותו בפסוק זה היא שיבוש של בהונו.⁵⁸ אכן אין הדבר מן הנמנע. אבל פירוש רד"ק, "בממון ההווה לו", נראה לי עדיף.⁵⁹ השווה: "כי מה הָיָה לאדם בכל עמלו וברעיון לבו שהוא עמל תחת השמש" (קהלת ב 21–22); והכוונה מה רכוש צובר האדם (כמפורט בפסוק הקודם, 21).⁶⁰ מקבילה סמנטית מעניינת אפשר למצוא במילה היוונית הרגילה לִרְכּוּשׁ,

57. כך פירשו למשל רש"י וראב"ע למקום.

58. החוקרים שהציעו להגיה נסמכו על תרגום הפשיטתא לפסוק ותרגום תהלים המתרגמים ממנו, שהוא התרגום הרגיל ל"הון", ועל הדמיון הגרפי בין בהותו ובין בהונו. העדויות הקדומות ביותר גורסות דווקא בהותו – כך בקטע מקומראן (4Q85 = 4QPs^c; E. Ulrich, *Qumran*) (Cave 4.XI [DJD, 16], Oxford 2000, p. 58) וגם תרגום השבעים גרס בהותו, ותרגם בדומה לתרגומו בתהלים ה 10 (ראה T. Muraoka, *A Greek-Hebrew/Aramaic Two-Way* (Index to the Septuagint, Louvain 2010, p. 185).

59. רד"ק מביא פירוש זה בשם רב סעדיה גאון בפירושו, וכן בספר השורשים שלו, מהדורת ביונטל ולברכט, ברלין תר"ח, עמ' 78: "ורבינו סעדיה פירש בהותו [בתהלים נב 9] בממונו, והוא מענין הראשון כלומר בממון ההווה לו". ככל הנראה הגירסון האטימולוגי הוא של רד"ק, ואילו רב סעדיה גאון בפירושו ל"מה הָיָה לאדם בכל עמלו וברעיון לבו שהוא עמל תחת השמש" עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי, ירושלים תשכ"ו, עמ' קמ–קמא). מצד פירוש העניין קדמו לרס"ג התרגומים הנזכרים בהערה הקודמת. יצוין שרס"ג תופס כך גם את "הות רשעים" שבמשלי י 3; גם הפשיטתא והתרגום הארמיידי התלוי בה מתרגמים שם הות "קנינא" (פירוש שאינו הכרחי מן ההקשר במשלי). אגב יוער, שפירושו של רס"ג לפסוק במשלי שוֹנָה: הוא מתרגם במשלי "ואפה אלט'אלמין ידפע ענה", כלומר "הדוף מן הצדיק את אסון הרשעים", ובפירושו למשלי הוא מפרש הִנֵּה כמו אָנֹה, "שהוה אלט'אלמין", תאוות הרשעים" (י' קאפח, משלי עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי, ירושלים תשל"ו, עמ' פה).

60. בפסוק מקביל: "מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמל תחת השמש" (קהלת א 3). נראה שהוראת המילה יתרון כאן 'רכוש, רווח, שכר'; אלו משמעי יותרנא בסורית (ראה R. Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, I, Oxford 1879, p. 1650; M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, Winona Lake 2009, p. 570) והשווה: "אפילו

οὐσία, הגזורה מן εἶμι, εἶναι = 'היות'. נראה אפוא לפרש את המילה בה'תו בתהלים נב 9 – בלא הגהה – לשון רכוש, הגזור מן המשמעות הרווחת של השורש הו"י. גם כאן לשון נופל על לשון עם הוות במובן רמייה – כך מתוארת תכונתו של הרשע פסוקים אחדים קודם לכן (נב 4).⁶¹

10. לאור הדיון במאמר זה נראה לי לסכם את משמעויות המילים הנה, הנה בלקסיקון לשון המקרא כדלהלן. משמעויות המילה הנה הן:

1. תשוקה (היקרות אחת: משלי י 3);
2. כעס (שתי היקרויות: שם יט 13; איוב ו 2);
3. בור, פח יקוש במובן הקונקרטי (היקרות אחת: שם ל 13);⁶²
4. דיבור רע המתואר כבור וכפח יקוש במובן המטפורי של המילה (רוב ההיקרויות: מיכה ז 3; תהלים ה 10; לח 13; נב 4; נה 12; נו 2; צא 3; צד 20 [?]; משלי יא 6; יז 4; איוב ו 30).⁶³
5. רכוש (היקרות אחת: תהלים נב 9).

המשמעות 'אסון' אינה מתועדת כנראה כלל בלשון המקרא, אף על פי שמשמעות זו נחרתה בספרות הבתר־מקראית.

המילה הנה, שניקודה שונה בנוסח המסורה מזה של הנה, מציינת בהיקרות אחת דיבור [רע] (מקביל אל "שמועה [רעה]"; יחזקאל ז 26), ובהיקרות אחרת דיבור רע של כשפים (ישעיהו מז 11). מיפוי זה של הערך שונה במידה ניכרת מזה של המילונים ללשון המקרא.

מבחינה סמנטית המשמעים 1 ו־2 והמשמעים 3 ו־4 קשורים זה בזה (אם צדקתי בהגדרתם). האם כל חמשת המשמעים של המילה הנה ושל המילה הנה מתפצלים משורש אחד, או שיש להניח במקרה זה קיומם של שורשים הומונימיים – שאלה זו אינה חיונית לשם מיפוי הערך במילון המקראי, ואני משאיר אותה פתוחה.

שכר אותו הרוח יכול את ליתן? הה"ד 'מה יתרון לו שיעמול לרוח' (קהלת ה 15) ("ויק"ר כח, ב [מהדורת מרגליות, עמ' תרנח]); ובהכנה שיתרון הוא רוח, שכר יתבארו כמה דרשות לקהלת א 3 (כגון: "עמלו תחת השמש ואוצר לו [=יתרון] למעלה מן השמש"). על יתר במשמעות זו ראה גם קיסטר, בן סירא, עמ' 348–349; וכיוצא בזה: "והניחו יתרם [=רכושם] לעולליהם" (תהלים יז 14).

61. פסוק 9 עומד בזיקה לפסוק 3 ופסוק 10 עומד בזיקה אל פסוק 2, ואף כאן המילים משמשות בהוראות שונות: בפסוק 2, "מה תתהלל ברעה הגבור חסד אל כל היום", המילה חסד עניינה חירוף וגידוף של האל (כפי שהוצע); וכנגד זה בפסוק 10, "בטחתי בחסד אלהים עולם ועד", באה המילה חסד במשמעותה החיובית, הרגילה יותר. אף המילים "ואני כזית רענן" (פסוק 10) באות כנגד שירוש הרשע המתואר בפסוק 7. לאור כל זאת סביר מאוד שיש לקיים את הגרסה בהווי דווקא משום הזיקה הסגנונית שבינה לבין הוות שבפסוק 3.

62. כך הצעתי לפרש (קיסטר, להועיל, עמ' 375).

63. לביאורם של כמה מן הפסוקים הנזכרים כאן ראה שם, עמ' 373–374.

אם יש ממש במה שהעליתי כאן, נחשף לנו בזה עושר של משמעים גדול בהרבה ממה שהורגלנו לחשוב. מילוני לשון המקרא אחידים למדיי, ומשקפים במקרה זה באופן חלקי בלבד הצעות שהוצעו בספרות המחקר, ודומה שאף אלו לא מיצו את משמעי המילה. מעניין לעמוד על הסבך הלשוני, התודעתי והסגנוני של מילים אלו. לפי הצעתי ברוב ההיקריות חל מיוזג סמנטי בין שתי הוראות שונות של השורש (או של שורשים דומים), ולא פעם יש בפסוקים שבהם מופיעה המילה מודעות להוראות שונות שלה וניצולן לצורך ספרותי.

קיצורים

- אבישור, הות רשעים = י' אבישור, "על הפועל 'גהר' ועל 'הות רשעים' במקרא לאור טקסט אוגריתי חדש", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 57–71
- גיום, מונחים מאגיים = A. Guillaume, "Magical Terms in the Old Testament", *Journal of the Royal Asian Society* (1942), pp. 111–131
- ילין, הוראות נשכחות = ד' ילין, "הוראות נשכחות לשורשים עבריים", לשוננו א (תרפ"ה), עמ' 5–25
- ליונשטם ובלאו = ש"א ליונשטם, בהשתתפות י' בלאו, אוצר לשון המקרא, ב, ירושלים תש"ך
- פופ, איוב = M. H. Pope, *Job: Introduction, Translation, and Notes* (The Anchor Bible), Garden City, NY 1965
- קהלר ובאומגרטנר = L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 2001
- קיסטר, בן סירא = מ' קיסטר, "לפירושו של ספר בן סירא", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 303–378
- קיסטר, להועיל = מ' קיסטר, "להועיל' ומילים שכוחות אחרות בעברית המקראית", צפנת פענח: מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון במלאות לו שישים וחמש שנה, בעריכת ד' סיון, ד' טלשיר וח' כהן, באר שבע תשס"ט, עמ' 371–375

ברירת הגאים ובחירת הגאים לעומת מעתק הגאים

1. בסתיו 1938 הגעתי כסטודנט מתחיל לירושלים. אחד האנשים הראשונים שפגשתי היה יחזקאל קוטשר ז"ל, אז סטודנט בשנתו האחרונה. קוטשר תיאר תיאור מדויק את מבנה החוגים שהתעניינתי בהם ויעץ לי עצות מועילות ביותר. מאז נהגתי להיוועץ בו בדרכי המדעית. לשיאה הגיעה עזרתו כשיעץ לי, תוך הבנה עמוקה של החומר, לכתוב דוקטורט על לשונה של הערבית היהודית של ימי הביניים, ובזה השפיע השפעה מכרעת על דרכי המדעית. עד היום לא חדלתי מלהכיר לו טובה על עומק הבנתו ועל עצתו היקרה. ומה רציתי גם היום לשמוע את דעתו על "ברירת הגאים" ועל "בחירת הגאים", והרי הוא הביע את דעתו המוסמכת בבעיות מעין אלו.

2. מעתקי הגאים משמעם שינויים בהגאים, והם יוצרים הגאים חדשים במקום ההגאים הקיימים באותו המעמד. במאמר זה ברצוני לחקור תופעה אחרת, של מעתק הפועל על הגאים מתחלפים וגורם לאחד מהם לגבור על האחר(ים). אכנה מעתק זה **ברירת הגאים** (sound selection), כי משמעו ברירת הגה אחד מתוך אחדים. ברירת הגאים רק בוררת הגה קיים מתוך הגאים מתחלפים, אך אינה יוצרת הגה חדש, אשר לא היה במציאות באותה סביבה. משום כך היא עשויה לפעול כתנאים שמעתק הגאים מקביל היוצר הגה חדש אינו פועל. המעתק חזק דיו לברור הגה שהוא כבר קיים מתוך הגאים מתחלפים, אך אין בכוחו ליצור הגה חדש שלא היה קיים באותו מעמד. אין לראות בכך פגיעה בעקרון תוקף החלות הכוללת של מעתקי הגאים, שהרי ברירת הגאים קלה יותר וקיצונית פחות ממעתק הגאים. במעתק הגאים מתהווה הגה שלא היה באותו מקום, ואילו ברירת הגאים בוררת הגה שכבר נמצא באותו מקום מבין הגאים אחדים הנמצאים שם.

2.1 מקרה קרוב לברירת הגאים אך קל פחות וקיצוני יותר ממנה הוא מה שאני מציע לקרוא **בחירת הגאים** (sound choice). בגלל מבנה המבצע צריך לבוא בהקשר מסוים הגה כלשהו, אולם הדובר יכול לבחור אחד מבין כמה הגאים למטרה זו. ההגאים האלה אינם קיימים מראש כמו במקרה של ברירת הגאים, אולם אין לפנינו מעתק הגאים המביא להתהוותו של הגה מסוים, זה ולא אחר, אלא הדובר בוחר מסדרת הגאים הגה מסוים, לפי גורם זה או אחר; למשל, כאשר מתהווה צרור עיצורים שאינו מתאים למבנה הלשון. מבנה זה דורש לפתוח את הצרור בתנועה, אך בעצם

לא חשוב באיזו תנועה. הדובר עשוי לבחור, וההכרעה נעשית לפי המסיבות. לא מדובר אפוא במעתק לתנועה מסוימת דווקא, כמו במעתק הגאים, אלא בבחירה מקבוצת הגאים. בחירה כזאת קלה יותר וקיצונית פחות מאשר מעתק הגאים המביא להגה חדש מסוים דווקא, אך קלה פחות וקיצונית יותר מבחירת הגאים, כי הבחירה אינה מבין הגאים הקיימים באותו המקום עוד לפני השינוי. אנתח בתחילה מקרים אחדים של בחירת הגאים בלשונות שם (סעיף 3), ואחר כך של ברירת הגאים (סעיף 4).

3. מקרים של בחירת הגאים

3.1 בערבית קלסית תנועת u/i , עם תנוין עוקב או בלעדיו, נושלת בהפסק; אם אחרי נשילת u/i התיבה מסתיימת בצרור עיצורים, הצרור נפתח על ידי תנועה הזזה לזו שנשלה; רוצה לומר ב- u , אם התנועה שנשלה הייתה u , וב- i , אם התנועה שנשלה הייתה i .¹ אם כן, הרי $al-bakru$ 'הגמל הצעיר' ביחסת הנומינטיב נעתק לראשונה ל- $*al-bak^{u/i/a/\text{r}}$ על ידי פתיחת הצרור kr שב- $bakr$. מתוך ארבע התנועות האפשריות $u/i/a/\text{ə}$ גברה תנועת u על ידי מאמץ מודע של הדובר לקיים את יחסות השם ולא להרוס את מבנה היחסות, אלא לבחור מתוך ארבע התנועות האפשריות את התנועה המקיימת מבנה זה. בדומה, $al-bakri$ בגניטיב נעתק ל- $al-bakir$. המאמץ המודע הזה לקיים את מבנה היחסות הוא שהביא לבחירת התנועה. ואפשר שבנוסף לכך הייתה השפעה פונטית כלשהי (של ה- u של $al-bakru$, ושל ה- i של $albakri$). יש לשים לב כי היעדר יוצאים מן הכלל מאפיין רק את השלב האחרון של תהליך מעתקי ההגאים, אך בתחילת פעולתם הצורות המקוריות שעדיין לא הושפעו מן המעתקים מתחלפות עם הצורות החדשות, תוצר המעתקים. כך יש לשער כי צורת ההפסק $al-bakru$ המקורית התחלפה עם $*al-baku/i/a/\text{ər}$. מתוך בחירה מן הצורות האפשריות $*al-baku/i/a/\text{ər}$, בהשפעת $al-bakru$, גברה צורת $*al-bakur$ בהפסק בנומינטיב. בדומה, בהשפעת $al-bakri$ נבחרה מן הצורות האפשריות $*al-baku/i/a/\text{ər}$ צורת ההפסק הגניטיבי $al-bakir$.²

3.2 כמו בדוגמה הקודמת (סעיף 3.1), בחירת הגאים משתקפת לא אחת בפתיחת

1. המונח הערבי לתהליך זה הוא $naql$; בחרתי בהגדרה מינימליסטית של המונח. לפרטים עיין למשל רייט, ערבית, ב, עמ' 372 סעיף 229; בירקלנד, הפסק, עמ' 53 ואילך; פלש, ערבית, א, עמ' 175 ואילך; בלאו, היעלמות היחסות, עמ' 88.

2. אין להניח שתנועות פתיחת צרור העיצורים (התנועות האנפטיקטיות) האפשריות נידמו לתנועות היחסות (הרמוניה של תנועות), כי כפי שהכיר דים (ערבית), התנועות האנפטיקטיות לא יכלו לצמוח אלא אחרי שתנועות היחסות נשלו, שהרי צרור העיצורים התהווה על ידי נשילת היחסות. במילים אחרות, $*al-baku/i/a/\text{ər}$ לא התהוו אלא אחרי ש- $al-bakr$ השיל את תנועת היחסה. על כן השפעת $al-bakru/i$ לא יכלה להיות אלא עקיפה.

צורר הגאים, כשהדובר בוחר את התנועה לא רק מסיבה פונטית (הידמות התנועה להגאים הסובבים) אלא גם (בעיקר) מורפולוגית (שמירה על התנועה הפרדיגמטית). זה המצב בצורות הנסמך העבריות $qV\text{tle}/qV\text{tlo:t}$, כש- V מציינת תנועה כלשהי,³ למשל מִלְכִּי, שְׁמֹלֹת לפי *מִלְכָּ, שְׁמֹלָה.

4. מקרים של ברירת הגאים

4.1 בארמית יהודית בבליית מתחלפות הצורות קטלו/קטול בנסתרים העבר; קטלו היא הצורה המקורית המסתיימת בסיומת -ו, ואילו קטול היא הצורה המאוחרת המשקפת את נשילת התנועה הארוכה הסופית האופיינית לארמית המזרחית והמסמנת את סיומת הנסתרים על ידי התוכית -ו, הוזה עם הסיומת -ו של הצורה המקורית.⁴ קוטשר ניתח צורות אלו והציע שתי הצעות להתהוות קטול:⁵

א. היקש לפועלי ל"ו, המסתיימים ב- o : אולם המסורת התימנית של הארמית הבבלית משתמשת בעבר נסתרים של הפועל השלם בסיומת ובתוכית u ולא o ,⁶ וזה מפריך את ההצעה הזאת.

ב. התוכית -ו התהוותה על ידי הידמות תנועת ע' הפועל ל-ו הסופית לפני שזו נשללה. אולם הצעה זו נתקלת לכאורה בקושי, שהידמות מעין זו אינה מתועדת במקרים אחרים.

אפשטיין ראה בצורת קטול היקש לפעלים שמשקלם בעבר נסתר הוא פֶּעוּל.⁷ אולם צורת העבר פֶּעוּל איננה שכיחה ביותר. יתר על כן, ה- u של עבר נסתר קצרה, ואילו זו של נסתרים ארוכה מן הסתם. בהמשך נתמודד עם הקשיים האלה. הנחתנו הבסיסית היא שצורת עבר נסתרים התהוותה על ידי שילוב של שני גורמים, אשר כל אחד מהם כשלעצמו היה מספיק כדי ליצור את צורת עבר נסתרים קטול (מה ש-J. Malkiel כינה "multiple causation / plurilinear development"). יתר על כן, עצם השילוב עשוי לפתור קשיים שמנינו לעיל.

אנו מציעים שהגורם העיקרי שיצר את התוכית -ו היה ברירת הגאים: העבר של הפועל השלם בנוי לפי המשקל $q\text{ta}/i/ul$, ומשלושת המשקלים נברר קטול תוך מאמץ מודע ומכוון לשמור על האופוזיציה יחיד: ריבוי. הנחה זו מתירה את הקושי הנזכר של נדירות משקל קטול (שנברר תוך מאמץ מודע), ויש בה כדי להסביר מדוע הוארכה התוכית u ; מסתבר שהתוכית u הוארכה תוך המאמץ המודע והמכוון

3. עיין א' יודיצקי, "על איכות תנועה בלתי מוטעמת שליד r ועיצורים אחרים", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 55–68, סעיף 2.
4. עיין גם בלאו, היעלמות היחסות, עמ' 87–88.
5. קוטשר, עברית וארמית, עמ' רמג–רמד.
6. עיין מורג, ארמית, עמ' 126.
7. אפשטיין, ארמית, עמ' 35 הערה 15.

להשתמש במוספית הריבוי u: לשם סימון הריבוי. יתר על כן, כאמור (עיין לעיל סעיף 3.1), בתחילת פעולתם של מעתקי הגאים הצורות המקוריות שעדיין לא הושפעו מן המעתיקים מתחלפות עם הצורות החדשות, תוצר המעתיקים. על כן יש להניח כי *qəṭa/i/ul בתנועה קצרה, המשקל שהתהווה על ידי נשילת התנועה הסופית, התחלף עם: *qəṭa/i/ulu:; הצורה המקורית לפני שפעל המעתיק. זו האחרונה נהפכה על ידי הרמוניה ווקלית ל-*qəṭu:lu: בתוכית u ארוכה, ובהיקש ל-*qəṭu:lu: נעתקה צורת הנסתרים *qəṭa/i/ul ל-*qəṭu:l-. זה מסביר מדוע התוכית של קטול ארוכה ומדוע ההרמוניה הווקלית כה נדירה: היא הייתה חזקה דייה כדי לברור הגה קיים, אך לא כדי ליצור הגה חדש.

4.2 בלשונות שם רבות שמות העצם מסתיימים בעיצור, מאחר שסיומות היחסות נשלו בהן. כאשר נצמדים לשמות אלו כינויים חבורים, קודמות לכינויים אלו תנועות הקישור (connective vowels), שנתגלגלו מתנועות היחסות.⁸ הוכחה לכך שתנועות היחסות משתקפות בתנועות הקישור עולה מהתנהגותם השונה של הכינויים החבורים הנצמדים לעבר נסתרת. עבר נסתרת הייתה כבר בשמית הקדמונית -at בלא תנועה אחרי ה'ת'. ואכן, בעבר נסתרת אין קודמות לכינויים החבורים תנועות, וזה מוכיח שהתנועות הקודמות לכינויים החבורים בשמות אינן סתם תנועות בוקעות צור, אלא גלגול של תנועות היחסות a/i/u.

4.2.1 נתחיל את דיונונו בכינויי גוף שני יחיד בהנגדת זכר: נקבה. אחרי נשילת תנועות היחסות במצב סופי המשיכו לשמש לפני הכינויים תנועות היחסות, שהרי לא היו במצב סופי. כך יש להניח כי *daguka ציין שם צמוד לכינוי נוכח בנומינטיב, *dagaka באקוזטיב, *dagika בגניטיב. אולם במשך הזמן, בגלל היעדר תנועות יחסות במצב סופי השכיח, כהה הרגש ליחסות, ושלוש צורות אלו (*daguka, *dagaka, *dagika) התחילו משמשות לחלופין, וכן שמות צמודים לכינויי נוכחת: *daguk(i) (במקור נומינטיב), *dagik(i) (במקור גניטיב), *dagak(i) (במקור אקוזטיב). על ידי ברירת הגאים על סמך הרמוניה ווקלית (אסימילציית תנועות רגסיבית) *dagu/i/aka נעתק ל-*dagaka; וכן *dagu/i/ak(i) ל-*dagik(i). סגרתי את ה-i של סופית הנוכחת בסוגריים, כי בסופו של התהליך היא נעלמה. למרות זאת היא השפיעה על ברירת ה-i בנוכחת, כי בתקופה הראשונה עדיין נתקיימה ליד הצורה *dagik גם הצורה *dagiki, והיא המשקפת את ההרמוניה הווקלית הנוכחת, שפעלה תוך מאמץ מודע ומכוון מצד הדובר לקיים את האופוזיציה זכר: נקבה. אולם ההרמוניה הזאת לא פעלה אלא במקרי ברירת הגאים, אך לא כדי ליצור תנועה חדשה. וזה מסביר את היעדר ההרמוניה הווקלית במקרים מעין

8. השווה בלאו, נושאים, עמ' 138-145; הנ"ל, היעלמות היחסות, עמ' 86-88.

עָנָב. לשם קיום ההבדל במין הדקדוקי בגוף שני יחיד נתקיימה אחת משתי התנועות הסופיות של הכינוי. בלשונות אחדות, כמו בארמית ובדיאלקטים ערביים, ה־i היא שנתקיימה (-ki[:]) וה־a נשלה (-ak). בעברית המקרא, דיאלקט "différentiel" לפי מינוחו של קנטינו (Cantineau), התנועה a יציבה מן i/u. על כן ki- נעתקה ל־k- ואילו ka- נתקיימה; במילים אחרות, *dagui/ak בנכחת לעומת *dagui/aka בנכח. מצורות אלו על ידי ברירת תנועות על סמך הרמוניה ווקלית *dagui/ak(i) בנכחת נעתק ל־dagik*, ואילו *dagui/aka בנכח ל־dagaka*; אשר ל־dagui/ak הרמוניה פעלה ישירות, שהרי ה־a של הכינוי נשתמרה, ואילו לגבי נכחת צריך, כאמור, להניח שליד *dagui/ak נתקיימה בתקופת המעבר גם צורת *dagui/aki, ובה אכן פעלה ההרמוניה הווקלית.

הזכרנו לעיל את מאמצו המודע והמכוון של הדובר לשמור על הבחנת נוכח מן נוכחת. יש לזכור שכרוב השמות הבחנת המין מסומנת דיה על ידי הניגוד a- : -e/i- בעיצור האחרון של השם ולפני הכינוי; למשל דָּגָךְ⁹ (צורת הפסק): דָּגָךְ. על כן יש לראות בקיום הניגוד ka:k(i) קו לשון יתר, אך יתרות היא כידוע אופיינית לשפות. יתר על כן, אחרי תנועה ארוכה הניגוד ka:k(i) הוא סימונה היחיד של האופוזיציה זכר: נקבה, מעין אָבִיךָ: אִמֶּיךָ. ואכן בלשון חז"ל רק אחרי תנועה ארוכה נשתמר כינוי הנוכח ך, ואילו אחרי שמות המסתיימים בעיצור ואשר ניגוד המין בהם מסומן במידה מספיקה על ידי "תנועת החיבור" ה־a הסופית של כינוי נוכח נושלת. אולם עניינו כאן הוא בברירת הגאים.¹⁰

4.2.2 ואשר לגופים האחרים של הכינויים החבורים בעברית המקרא: אשר לכינוי הנסתר,¹¹ אין הוא משקף ברירת הגאים תוך הרמוניות ווקלים, אלא השפעת מילות היחס (המסתיימות, בהיותן תיאורים בנסמך, ב־a-), השפעת עבר נסתר (שבמקורו הסתיים ב־a-) וכן השפעת שמות ברבים בכינוי נסתר (מעין סוֹסִיור).¹² בגלל השפעות אלו נבחרה מתוך *su:su/i/ahu: הצורה ב־a, כלומר: *su:sahu:, שנעתק ל־su:saw: ועל ידי כיווץ הדו־תנועה לסוֹסוֹ. והוא הדין כנראה לגבי כינוי הנסתרים/נסתרות ם/ן־.¹³ בדבר כינוי המדברים נוֹ אני נוטה להציע שני גיזרונות, אשר אולי פעלו במשולב. מצד אחד אפשר שהשפיע כינוי המדברים הנצמד לשם ריבוי: aynu, שנעתק ל־ינו. אך אפשר גם לשער כי פעלו בתקופות שונות שני מעתקים מנוגדים: תחילה הידמות תנועות (הרמוניה של תנועות), ובעקבותיה ברירת התנועה u

9. היינו מצפים ל־*דָּגָךְ; הסגול התהווה אולי בהשפעת צורת הריבוי דָּגִיךָ.

10. והשווה גם בלאו, נושאם, עמ' 140 סעיף 6.

11. על צורת הנסתרת עיין בלאו, שם, סעיף 5.

12. השווה בלאו, דקדוק עברי, עמ' 24, סעיף 7.2.1.5.1.

13. השווה בלאו, דקדוק עברי, שם.

בהידמות לתנועה הסופית u. כך a/i/unu: נעתק ל:-unu. בתקופה מאוחרת יותר פעל מעתק בכיוון הפוך, דיסימילציה של u...u ל-i...u,¹⁴ וכך התהווה נַנּוּ.¹⁵

4.3 מסתבר כי חילופי התחיליות השמניות ma/mi הם קו לשון שמי קדמוני.¹⁶ אני רוצה, בהיסוס מה, להציע שהמשקלים maqṭal, miqṭal התחלפו במקורם באופן חופשי; והוא הדין במשקלים הדומים להם, כגון maqṭul, miqṭul. בדרך של ברירת הגאים המבוססת על דיסימילציה maqṭal נטתה להיעתק ל-miqṭal, ואילו miqṭil השתנתה ל-miqṭal (אולם maqṭil, miqṭal לא השתנו). אך קשה מאוד לשחזר בדיוק כלשהו את המצב בעברית המקרא, שהרי בשלב מאוחר של עברית המקרא פעל המעתק המכונה "הידקקות", והוא גרם לשינויים הזהים במידה לא מעטה עם פעולת ברירת ההגה הנידונה. יתר על כן, יש לזכור שבאשר להידקקות יש הבדלים ניכרים אפילו בין המסורת הטברנית לבבילית, וקשה להבחין בין הקדום למאוחר.

4.4 מסתבר שגם את מה שמכונה "חוק בארט-גינזברג" בדבר תנועת תחיליות עתיד קל¹⁷ ראוי להבין כמשקף ברירת הגאים. נקודת המוצא שלנו יהיו תנועות התחיליות באכדית, בחינת "השוני הקדום" של חצרון,¹⁸ על פי ההנחה ששוני התנועות באכדית משקף את המצב הקדום, ואילו בלשונות שם האחרות הואחרו התנועות.¹⁹ לא נדון בתחילית גוף שלישי זכר i-, כי לפי מעתק הגאים אכדי אפשר לגזור אותה הן מן ya הן מן yi. הדעה שאכן האכדית היא ששמרה על המצב הקדום של תנועות שונות בתחיליות עתיד קל מקבלת חיזוק מצורות מקבילות של שמות הגוף הנומינטיביים, אשר, כפי הנראה, באופן פרוקליטי קדמו לעתיד: niḥnu נהפך ל-ni, ואילו anta ל-ta. על כן אני נוטה להסכים עם הסלבך שם ועם בר-אשר (בארט) כי תחיליות העתיד היו במקורן ללא תנועה. ni(hnu)/(an)ta מאמטים אימות משכנע את מציאות שוני תנועות תחיליות העתיד, ודעה זו מתאשרת גם על סמך "השוני הקדום": האכדית היא ששמרה על מבנה המקורי של תנועות תחיליות עתיד קל. אולם בשמית המערבית גברה אחת מתנועות קידמות העתיד, פעמים a פעמים i. מסתבר שלמציאות זו קדם מצב שבו נתחלפו חופשית a/i. ברצוני להציע שמצב זה

14. השווה ברגשטרסר, דקדוק, א, עמ' 151 סעיף b27.

15. שם צמח בדרך דומה כינוי חברו נסתר שבארמית *-a/i/uhu, שנעתק תוך הרמוניה ווקלית ל-uhu*, ומאוחר יותר נעשה על ידי דיסימילציה ל-ehu* ובהשמטת התנועה הסופית ל־ה.

16. השווה בארט, שמות, עמ' 233 ואילך.

17. השווה למשל בלאו, דקדוק עברי, עמ' 50 סעיף 22.2.

18. "archaic heterogeneity"; והשווה כבר ברוקלמן, דקדוק משווה, א, עמ' 568.

19. והשווה עכשיו R. Hasselbach, "Markers of Person, Gender, and Number in the Prefixes of G-Performative Conjugations in Semitic", *Journal of the American Oriental Society* 124 (2004), pp. 23–35, הדנה גם בעקבות חוק זה ברוב השפות השמיות המערביות.

הוא נקודת המוצא של "חוק בארט-גינזברג", המנגיד בעתיד קל את yaqtu/il לעומת yiqṭal. בשמית המערבית התחלפו חופשית yaqtu/i/al, yiqṭu/i/al. בעטייה של דיסימילציה נכרך מתוך yaqtu/i/al המשקל yaqṭil, ומתוך yiqṭu/i/al המשקל yiqṭal. הייתה זו ברירת הגה ולא מעתק הגאים, על כן דיסימילציה קדומה זו לא חלה למשל על שמות מעין מִלְאָךְ, עֶקֶשׁ, ואלו לא נעתקו ל-*mil'ak/*'aqqeš. מעמדו של משקל yaqṭul אינו מחוור כל צורכו. אפשר שאם אכן לפנינו קו לשון קדום, הוא צמח כשהמבנה הפונמי של התנועות הקצרות היה a: i/u.²⁰ אם אכן זה המצב, אפשר שאין yaqṭul אלא אלומורף של yaqṭil. אין כל ודאות שאכן ברירת תנועה זו התרחשה בשמית המערבית, והלשונות הבודדות ירשו במידה זו או אחרת קו לשון זה מן השמית המערבית; או שמא בדיאלקטים השונים חלה דיסימילציה זו בהתפתחות מקבילה.

4.5 אפשר שלכאן שייך גם "תנוין הקישור" (connective nunation), שהוא שריד תנוין היחסות שנשתמר בעיקר לפני לוואי בלתי מיועד בהיותו בצירוף הדוק עם הלוואי התוכף ועל כן לא במצב סופי.²¹ השאלה הניצבת בפנינו בהקשר לברירת הגאים היא, מהי תנועת תנוין זה. התנוין שרד פחות בצורת -an (-en)²² ויותר בצורת תנוין -in.²³ בדיאלקטים תימניים, המקיימים את התנועה u יותר מאשר את a/i, באה צורת -un.²⁴ נראה שהדובר בורר מבין צורות התנוין -an/-in/-un את התנועה המתקיימת יותר מחברותיה. כך בורר הדובר -an- כאשר תנועת a היא התנועה בעלת הקיום החזק, ו-in- כש-i היא התנועה העמידה. הדובר התימני בורר -un- כי u היא התנועה המתקיימת בלהגים תימניים מסוימים. האם צריך להסיק שבלהגים ובטקסטים שקיימו -in- התנועה המתקיימת ביותר הייתה i? או שלפחות בחלק של המקרים -in- משקפת אמאלה של -an? "אין" כתנוין קישור נדיר בערבית יהודית תקנית, אך שכיח בטקסטים כתובים בכתוב פונטי,²⁵ ואפשר כי "אין" זה מייצג -en-, אפשר -in-²⁶.

20. השווה את משקלי העבר qatāla : qatūla/qaṭila ואת משקלי העתיד yaqṭul/yaqṭil : yiqṭal ועיין ברגשטרסר, שמית, עמ' 5.

21. לפרטים עיין בלאו, התהוות, עמ' 167–212, 273–278.

22. עיין למשל בלאו, התהוות, עמ' 188; הנ"ל, היעלמות היחסות, עמ' 81–82.

23. השווה למשל את דברי ח' בלנק אצל בלאו, התהוות, עמ' 276; ועיין דים, ערבית, עמ' 303, 308. והשווה את חילופי תנוין -an- ותנוין -in- בכתב יד אוקספורד של ספר המספיק לעובדי האל של ר' אברהם מימוני. ועיין בלאו, התהוות, עמ' 173 (הטועה בגזרו את שניהם מתנוין -an-).

24. עיין בלאו, ערבית בינונית, עמ' 285–287. קרא שם bittun 'מוחלט' כשם תואר ולא כתיאור.

25. עיין בלאו, התהוות, עמ' 275 (על עמ' 177).

26. בטקסט כתוב באותיות קופטיות (בלאו, ערבית בינונית, עמ' 180 סעיף 42) תנוין -en- כתוב לא רק באותיות קופטיות אלא מסומן ליד -en- בפתחתין בצורת שני קווים מקבילים לפני -en- או אחירו. זה מאשש, כי לפחות -en- עשוי לייצג -an-.

הטענה, שבדיאלקט של דוסירי סיומת הנקבה -at לא נהפכה ל-it- ועל כן התנוין -in אינו עשוי לייצג -an,²⁷ אינה מבוססת, שהרי לגבי -at מדובר במעתק הגאים, ואילו ברירת -in מייצגת ברירת הגאים, העשויה לפעול גם כתנאים שמעתקי הגאים אינם משפיעים בהם.

4.6. ושם משתקף קו לשון זה גם בסגול הראשון של השמות הסגוליים על משקל פֶּעֶל. הדעה המקובלת, כאילו התהוותה על ידי הידמות לתנועת העזר סגול,²⁸ אינה נראית לי. רחוק לשער שתנועת העזר הבלתי מוטעמת, אף אחרי שנעשתה פונמית, תשפיע על תנועה מוטעמת. אך שם התחלפו²⁹ בתקופה הראשונה במשקל זה pāʕel/pēʕel (שהתהוו מן משקל פֶּעֶל בעטיו של חוק פיליפי),³⁰ ובהשפעת הסגול הסופי נברר pēʕel בסגול גם אחרי האות השורשית הראשונה. אין אמנם להניח שכוח הסגול הבלתי מוטעם עמד לו לשנות את הפתח של האות השורשית הראשונה לסגול; אך היה בו כוח דיו לברור מבין שני המשקלים הקיימים והמתחלפים pāʕel/pēʕel את pēʕel.

5. עסקנו במאמר זה בבחירת הגאים ובברירת הגאים. במקרה של בחירת הגאים, הגאים אחדים עשויים לבוא בהקשר מסוים בגלל מבנה המבע, והדובר יכול לבחור הגה מבין ההגאים האלה. ההגאים האלה אמנם אינם קיימים מראש כמו במקרה של ברירת הגאים, אולם אין לפנינו מעתק הגאים המביא להתהוותו של הגה זה ולא אחר, אלא הדובר, כאמור, בוחר מסדרת הגאים אפשריים באותו מבנה הגה מסוים, לפי גורם זה או אחר. כאשר מתהווה למשל צרור עיצורים שאינו מתאים למבנה הלשון, מבנה זה דורש לפתוח את צרור העיצורים בתנועה, ואין זה משנה באיזו תנועה. הדובר עשוי לבחור בתנועה לפי גורם זה או אחר. לא מדובר אפוא במעתק לתנועה מסוימת דווקא, כמו במעתק הגאים, אלא בבחירה מודעת ומכוונת מקבוצת הגאים אפשריים באותו הקשר. מאידך גיסא, אף לא מדובר בבחירת הגה קיים מתוך

27. עיין בלאו, התהוות, עמ' 276.

28. עיין למשל ברקלמן, דקדוק משווה, א, עמ' 184 שורה 10 מלמטה; ברגשטרסר, דקדוק, א, עמ' 126 סעיף f23.

29. השמות הסגוליים החד-הברתיים במקורם יש שמתנהגים מבחינה פונמית לא רק כדו-הברתיים (כמצבם מבחינה פונטית) אלא אף כחד-הברתיים המסתיימים בצרור עיצורים. ואם אמנם כן, ה־i הקצרה של משקל piʕl הייתה בהברה סגורה מוטעמת, ועשויה הייתה להיעתק בעטיו של חוק פיליפי לסגול (המתחלף במצב זה עם פתח; השווה למשל בלאו, הגה וצורות, עמ' 115).

30. לדעתו של ז'ואן (ז'ואן, עברית, עמ' 235 סעיף 96Ab; ז'ואן ומוראוקה, עברית, עמ' 293–294 סעיף 96Ab) הסגול התהווה על ידי הידמות לחיריק/צירי של משקל פֶּעֶל, ופשט משם ליתר המשקלים. והרי צירי בהברה סגורה ובלתי מוטעמת נהפך לסגול (השווה יָם–יָם).

הגאים מתחלפים קיימים, אלא בבחירת הגה מתוך סדרת הגאים היכולים לבוא בהקשר נתון. "ברירת הגאים" משמעה לעומת זאת ברירת הגה אחד קיים מתוך הגאים אחדים קיימים באותו מעמד. ברירת הגאים רק בוררת הגה מתוך הגאים מתחלפים, אך אינה יוצרת הגה חדש, אשר לא היה במציאות באותה סביבה. בחירת הגאים, ועל אחת כמה וכמה ברירת הגאים, עשויות לפעול בתנאים שמעתק הגאים אינו חזק דיו להיעתק להגה מסוים, הנוצר על ידי אותו מעתק. בחירת הגאים, ומכל שכן ברירת הגאים, לעומת זאת, אינן יוצרות הגאים חדשים אלא בחירת הגאים משמעה בחירה מתוך סדרת הגאים העשויים לבוא במבנה פונטי מסוים, ואילו ברירת הגאים תחולתה קלה ושכיחה עוד יותר, כי היא בוררת מבין הגאים קיימים.

קיצורים

אפשטיין, ארמית = ינ"ה אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל אביב 1960

J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*², = בארט, שמות, Leipzig 1894

H. Birkeland, *Altarabische Pausalformen*, Oslo 1940 = בירקלנד, הפסק = בלאו, *A Grammar of Biblical Hebrew*² (Porta = דקדוק עברי = Linguarum Orientalium, N. S., 12), Wiesbaden 1993
בלאו, הגה וצורות = " בלאו, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע

J. Blau, "Some Reflections on the Disappearance of Cases in Arabic", *Loquentes linguis: Linguistic and Oriental Studies in Honour of F.A. Pennacchiotti*, ed. G. Borbone et al., Wiesbaden 2006, pp. 79–90

J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*³, Jerusalem 1999

J. Blau, *Topics in Hebrew and Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998

J. Blau, *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988

E. A. Bar-Asher, "The Imperative Forms of Proto-Semitic and a New Perspective on Barth's Law", *Journal of the American Oriental Society* 128 (2008), pp. 233–255

G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, 2 vols., = ברגשטראסר, דקדוק, Leipzig 1918–1929

- G. Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen*, = שמיט, ברגסטרסר, München 1928
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden* = דקדוק משווה, ברוקלמן, *Grammatik der semitischen Sprachen*, 2 vols., Berlin 1908–1913
- W. Diem, “Vom Altarabischen zum Neuarabischen, ein = ערבית דים, neuer Ansatz”, *Semitic Studies in Honor of W. Leslau*, ed. A. S. Kaye, Wiesbaden 1991, pp. 296–308
- P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu biblique*, Rome 1947 = עברית ז'ואון, P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical* = עברית ז'ואון ומוראוקה, *Hebrew*, Rome 1991
- מורג, ארמית = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח
- H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, 2 vols., Beyrouth = ערבית פלש, 1961–1979
- קוטשר, עברית וארמית = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, 2 vols., = ערבית רייט, Cambridge 1896–1898

לא על הלשון לבדה: תיארוך פרשיות שבמקרא לפי השיטה הפילולוגית-היסטורית

במאמר זה מבקש אני להטעים את חשיבותן של ראיות לא-לשוניות בתיארוך היצירות שבספרות המקראית. אין בכוונתי להפחית ממשקלו של השיקול הלשוני בקביעת זמן כתיבתן של היצירות האלה; אולם נראה לי שהטענות מצד הלשון צריכות להצטרף לטענות הבאות מתחומים אחרים. יתר על כן, אלה האחרונות תהיינה לפעמים המחווך היחיד שידריך את החוקר בקביעת מוצאה של יצירה או פרשה כלשהי במקרא.¹

*

מן הראוי לפתוח בהזכרת הישגיהם של חוקרים מדורות קודמים. פריצת דרך ראשונה בתיארוך התעודות שבתורה הושגה בידי דה-וטה בראשית המאה התשע-עשרה.² הוא תיארך את ספר דברים אל סופה של תקופת המלוכה על פי שיקולים שונים, והחשוב שבהם הוא ההתאמה בין החוק של ייחוד הפולחן (דברים יא 31 ואילך) להפעלתו בשנת שמונה-עשרה ליאשיהו (היא שנת 622 לפסה"נ, לפי

* פרופ' יחזקאל קוטשר לימדני שיעורים על ארמית מקראית ועל תחביר לשון המקרא; לא פעם פניתי אליו בבקשת עצה והדרכה. התרשמתי עמוקות מרוחב ידיעותיו ומהשקפתו על האינטגרציה ההדדית של מקצועות מדעי הרוח. על כן אפשר, שהמאמר הזה היה מתקבל על ידו בברכה. ברוך זכרו!

1. בכך מבקש אני לסייג את קביעתו של עמיתי אבי הורביץ; ראה A. Hurvitz, "Can Biblical Texts be Dated Linguistically? Chronological Perspectives in the Historical Study of Biblical Hebrew", *Congress Volume Oslo 1998* (SVT, 80), Leiden 2000, p. 144: "The historical age of the extant biblical texts can only be determined after the language in which they are written has been properly placed along the linguistic continuum presented by BH"

2. W. M. L. de Wette, *Dissertatio critico-exegetica qua Deuteronomium a prioribus Pentateuchi libris diversum aliis cuiusdam recentioris auctoris opus esse monstratur*, Jena 1805. וראה הפרק שייחד לחוקר זה רודולף סמנר: R. Smend, *Deutsche Alttestamentler in drei Jahrhunderten*, Goettingen 1989, pp. 38–52

הכרונולוגיה שנקבעה אחר כך בעזרת הנתונים האשורולוגיים). לא כאן המקום לדון במעלותיה של השערת דה־וטה ולדחות את טענות המתנגדים לו. דבר זה כבר נעשה לא פעם בעבר,³ במקצת גם בידי.⁴ לעומת זאת ראוי לעמוד על ההשלכות מהשערת דה־וטה על תיארוך פרשיות שונות בספרות המקראית.

ראשית, כל היצירות הנושאות עליהן את חותם הסגנון והרעיונות המשנה־תורתיים (כלומר של התעודה D השלטת בספר דברים) שייכות לפרק הזמן שמשנת 650 בערך (כימות דור לפני גילוי ספר דברים במקדש) ועד סוף התקופה הפרסית, במאה הרביעית לפסה"נ. זוהי קביעת זמן כוללנית למדיי, ועל כן ברור שתיארוך מדויק יותר של רבדים ופרשיות ביצירה המשנה־תורתית נזקק לראיות מפורטות יותר. ומאידך גיסא, כל החוקים והסיפורים העוסקים בענייני פולחן אך אינם מודעים לעקרון ייחוד הפולחן קודמים, ככל הנראה, להפעלת החוק המשנה־תורתי בידי יאשיהו, או לפחות קודמים לקבלתו הסופית בידי עדת שבי ציון בתחילת התקופה הפרסית.

וביתר פירוט: כל אגדות הקודש (המכונות על פי הגדרתן ביוונית *hieroi logoi*) הבאות בייחוד בספרים בראשית, שמות ושופטים והמספרות על התגלות אלוהית במקומות כגון שכם, בית אל, אלוני ממרא, באר שבע, פנואל, חורב, רפידים, בוכים ועפרה, ומנמקות בכך את קדושת המקומות לדורות – כל האגדות האלה קודמות אפוא לחוק ייחוד הפולחן המשנה־תורתי. וכן ספר הברית, בשמות כ–כג, המביא בחשבון את קיומם של מקומות פולחן שונים (שמות כ 20 [מהדורת לעטעריס, 24]), אף הוא קודם לספר דברים ולחוק ייחוד הפולחן. מסקנה זו מתחזקת על ידי העובדה, שרוב המקומות שהזכרנו נמצאים באזור הממלכה הצפונית (ישראל), וזו קרבה בשנים 720–722 לפסה"נ. אגדות הקודש, ועמן חלק נכבד מן הסיפורת שבתוכה שוקעו, הן עתיקות יחסית, מתקופת המלוכה ולפניה.⁵

ועתה, אם נשתמש באגדות הקודש כקנה מידה, נוכל לעמת אותן עם פרשיות הדומות להן. למשל, סיפור התגלות המלאך אל גדעון בשופטים ו 11–24 דומה מאוד לסיפור ההתגלות אל מנוח ואל אשתו, שם יג 11–21. אולם בעוד הסיפור הראשון מסתיים בהקמת מזבח "ה' שלום" בעפרה, בסיפור השני לא סופר על הקמת מזבח. האם משתמע מזה, שסיפור הולדת שמשון מודע לייחוד הפולחן ועל כן נתחבר בתקופה מאוחרת יחסית, במאה השביעית או השישית לפסה"נ? דעתי נוטה לכך. וכדאי לזכור בהקשר זה, שהסיפורים על תחילתו של הגיבור מהווים בדרך כלל נדבך

3. ראה למשל הסימפוזיון על בעיית ספר דברים שפורסם ב־*JBL* 47 (1928), עמ' 305–379.

4. א' רופא, מבוא לספר דברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 26–3.

5. J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel* (1878), trans. השווה
J. S. Black and A. Menzies, Edinburgh 1885, repr. New York 1957, pp. 28–32.

אחרון ביצירת האגדות על אודותיו.⁶ כזה יהיה אפוא דינו של שופטים יג לעומת המשך סיפורי שמשון בפרקים יד-טז.⁷

פרשה אחרת מסוג זה היא "הברית בין הבתרים" בבראשית טו. בניגוד למקובל בסיפורי התגלות שאינם כוהניים בספר בראשית, זוהי התגלות חגיגית שבה לא נזכר שם המקום. ככל הנראה נמנע המחבר מלציין אותו, כדי שלא תשתמע מסיפורו הקדשת מקום. ושוב יהיה זה מתוך ציות לעקרון ייחוד הפולחן. נימוקים אחרים לאיחור זמן חיבורו של בראשית טו הציע משה ענבר.⁸

בסיכומי של דבר, חוק ייחוד הפולחן בספר דברים והגשמתו במאה השביעית לפסה"נ היו מאורעות מכריעים כל כך בתולדות ישראל, שביקורת המקרא עשתה אותם בצדק לנקודת ארכימדס, להישען עליה כדי לתארך חלק נכבד מהספרות המקראית. נעבור עתה לשיקולים אחרים מתחום המשפט המקראי שיש בהם סיוע לתיארוך פרשיות מקראיות.

*

תשלום המוהר שהחתן משלם למשפחת הכלה היה מנהג חיובי בישראל עד סוף ימי בית ראשון. יעקב הפליט היה צריך לעבוד אצל לבן שבע שנים כחלופה לתשלום מוהר עבור רחל, ודוד, "איש רש ונקלה" כדבריו (שמואל א יח 23), צריך היה לשלם לשאול מאה ערלות פלשתים כדי לשאת לאישה את מיכל בתו. ואולם המנהג של תשלום המוהר הלך ונשתקע בימי בית שני, ובמקומו באה הכתובה, שעיקרה התחייבות החתן לשלם לכלה במקרה שיגרשנה או ימות.⁹ מסיבה זו לא נזכר כל תשלום של מוהר בתיאור המפורט מאוד של נישואי טוביה ושרה שבספר טוביה,

6. ראה א' רופא, סיפורי הנביאים: הסיפורת הנבואית במקרא, סוגיה ותולדותיה², ירושלים תשמ"ו, עמ' 45-46 והספרות הנזכרת שם בהערה 16.

7. דעה זו נראית לי למרות השגותיו של י' זקוביץ, חיי שמשון (שופטים יג-טז): ניתוח ספרותי-ביקורתי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 225-226. וראה K. Budde, "Samson", *Dictionary of the Bible*, ed. J. Hastings, vol. IV, Edinburgh 1902, p. 378; J. Blenkinsopp, "Structure and Style in Judges 13-16", *JBL* 82 (1963), pp. 65-76, esp. 67-68; J. A. Soggin, *Judges: A Commentary* (OTL), trans. J. Bowden, London 1981, pp. 230-231.

8. מ' ענבר, "ברית בין הבתרים", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ג (תשל"ט), עמ' 34-52; הנ"ל, "השלמות למאמר 'ברית בין הבתרים'", שם ד (תש"ם), עמ' 275-297.

9. לנתונים חדשים על תולדות הכתובה ראה M. J. Geller, "New Sources for the Origin of the Rabbinic Ketubah", *HUCA* 49 (1978), pp. 227-245; א' אשל וע' קלנר, "אוסטרקון ארמי ובו מסמך נישואין אדומי ממרשה משנת 176 לפסה"נ וזיקתו לכתובה היהודית", תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 485-502.

שנכתב כנראה בראשית התקופה ההלניסטית.¹⁰ והוא הדין בסיפור אירוסי רבקה בבראשית כד. עבד אברהם בא אל עיר נחור ואתו "עשרה גמלים [...] וכל טוב אלניו בידו" (פס' 10), אך במשא ומתן המפורט מאוד עם לבן ומשפחתו אין כל זכר למוהר. סימן מובהק זה להיותו של בראשית כד חיבור מאוחר מצטרף היטב לראיות הלשוניות המלמדות על מוצאו של הפרק הזה בתקופה הפרסית, ולאו דווקא בתחילתה.¹¹

פרק נוסף שנחבר במאה החמישית או הרביעית לפסה"נ הוא בראשית לד, סיפור דינה והטבח ביושבי שכם. כאן הראיות מן הלשון קלושות. הטובה שבהן היא, אולי, כינויה של דינה לא רק "נערה" (פס' 3, 12) אלא גם "ילדה" (פס' 4): זהו חידוש סמנטי המצוי בקהלת ובדניאל, ואופייני ללשון חכמים.¹² אולם הנימוק העיקרי לתארך את בראשית לד לתקופה מאוחרת בא מתחום תולדות המשפט. שלוש פעמים נאמר ששכם טימא את דינה (פס' 5, 13, 27). אך בדיקה בחוקי המקרא ובסיפורים המשקפים מנהג ומשפט מעלה, שמגע מיני עם אישה לא נשואה או לא מאורסת איננו מטמא אותה; רק אישה נשואה או מאורסת נטמאת על ידי מגע מיני עם גבר זר. ואם כן, מניין בא הנה הרעיון שדינה נטמאה? היה זה אברהם קינן ששיער, שהמושג "טמאת עמי הארצות", שהופיע לראשונה בעזרא ט 11, הוא שהנחה את המספר.¹³ אינני רואה כאן הסבר אחר טוב ממנו. אם נכון הדבר, ייקבע בכך המגע הרעיוני בין בראשית לד ובין עזרא ט-י, וממנו יסתבר זמן חיבורו המאוחר של סיפור דינה בשכם.¹⁴

בלי ספק, תולדות המשפט תורמות במקום הראשון לתיארוכם של החוקים עצמם. ניתן דעתנו בהקשר זה לחוק העוסק בהריגה ובערי המקלט שבבמדבר לה 9–34.

10. ראה ד' פלוטר, "טוביה, ספר טוביה", אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, טורים M. M. Schumpp, *Das Buch Tobias* (EHAT), Münster in Westf. 1933, ; 375–367 pp. xlvii–li; B. Gregory, "The Rebuilding of the Temple in the Text of Tobit and its Implications for Second Temple Hermeneutics", *Textus* 24 (2009), pp. 153–178

11. השווה מאמרי "סיפור אירוסי רבקה (בראשית כד): מחקר ספרותי-היסטורי", אשל באר-שבע א (תשל"ו), עמ' 42–67. ואחר כך, יותר בקיצור, אך עם השלמות חשובות: A. Rofé, "An Enquiry into the Betrothal of Rebekkah", *Die Hebraeische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte: Festschrift fuer Rendtorff*, ed. E. Blum et al., Neukirchen-Vluyn 1990, pp. 27–39

12. ראה א' רופא, "זקנים או צעירים? סיפור האסיפה בשכם (מל"א יב 1–18) בהארה ביקורתית", מועד: שנתון למדעי היהדות יט (תשס"ט), עמ' 35–43, בייחוד 39–40.

13. A. Kuenen, "Beitraege zur Hexateuchkritik: VI. Dina und Sichem (Gen 34)", *Gesammelte Abhandlungen zur Biblischen Wissenschaft*, Freiburg i.B. 1890, pp. 255–276

14. A. Rofé, "Defilement of Virgins in Biblical Law and the Case of Dinah (Genesis 34)", *Biblica* 86 (2005), pp. 369–375

בחלק הראשון של חוק זה (פס' 9–15) הערים באמת משמשות כמקלט, היינו הן מצילות את הרוצח בשגגה מידי גואל הדם עד שיערך המשפט. ואילו בחלק האחרון (פס' 25–34) הערים נתפסות כמקום הסגר. תפיסה זו מתקרבת לתפיסת ההלכה היהודית, שהרי מסכת מכות שבמסנה, בתוספתא ובתלמודים משתמשת בעקיבות במונח גלות לגבי ישיבתו של הרוצח בשגגה בעיר המקלט. עולה אפוא החשד שחלק אחרון זה, במדבר לה 25–34, נכתב בידי משפטן יהודי בימי בית שני. הוא יצטייר לנו כחוליה מקשרת בין התורה הכוהנית ובין ההלכה של חז"ל. השערה זו תאושר על ידי תרגום השבעים ליהושע כ, המשקף נוסח עתיק יותר: הוא מספר על ביצוע החוק במדבר לה, אך אינו מזכיר כלל את תפקידן של הערים כמקומות הסגר.¹⁵ בסיכומו של דבר, עשרת הפסוקים האחרונים שבחוק, במדבר לה 25–34, צריכים להיחשב כרובד מאוחר מאוד בספר כוהנים (P), רובד שנוצר בסוף התקופה הפרסית או בתחילת התקופה ההלניסטית.¹⁶

ממוסדות המשפט הפלילי נעבור למוסדות המדינה, ובייחוד להסדרת יחסיהן של המלוכה והכהונה. כל תקופת המלוכה מוצאים אנו את הכוהן שהוא כפוף למלך. כך בימי שאול (שמואל א כא–כב), בימי דוד (שמואל ב טו), בימי יואש (מלכים ב יב), בימי עמוס (עמוס ז) ובימי ירמיהו (ירמיה כא; לו). הכוהן פועל כפקיד של המלך, ועיקר תפקידו לכתחילה הוא "לשאול בה" לפני שהמלך יוצא לקרב (שמואל א יד). אולם בסיפור הכוהני על מינוי יהושע, במדבר כז, מוצאים אנו שנאמר על יהושע "ולפני אלעזר הכהן יעמד" (פס' 21), ומכאן משתמע שהמנהיג הצבאי כפוף לכוהן. איך יתואר מצב יחסים זה? אם לא נרצה להידחק ולשער את קיומה של מחתרת כוהנית בתקופת המלוכה, שביטאה בפרשה זו את שאיפתה לעליונות מוחלטת של הכהונה, נצטרך להסיק שעליונותו של אלעזר על יהושע משקפת את מעמדו של הכוהן הגדול בירושלים מסוף המאה השישית ואילך, אחרי שזרובבל בן שאלתיאל מבית דוד ירד מן הבימה.¹⁷

15. ראה א' רופא, "שיטת הביקורת הספרותית-היסטורית מודגמת ביהושע כ'", ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם העתיק, כרך א, בעריכת י' זקוביץ וא' רופא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 137–150 (=הנ"ל, מבוא לספר דברים: חלק ראשון ופרקי המשך, ירושלים תשמ"ח, עמ' 281–294).

16. ראה א' רופא, "לתולדותיהן של ערי המקלט במשפט המקראי", בית מקרא לא (תשמ"ו), עמ' 110–133 (=הנ"ל, מבוא לספר דברים [ראה בהערה הקודמת], עמ' 86–109).

17. ראה הולצינגר, שכתב: "אופייני מאוד ליחס של הכנסייה והמדינה אצל ס"כ הוא האופן שבו יהושע יהיה כפוף לכוהן הגדול: במדינת-הכנסייה היהודית כפופה החרב החילונית לעצמה הרוחנית, כמו במדינת האפיפיור" (H. Holzinger, *Numeri erklärt* [KHAT], Tübingen 1903, p. 139; תרגום שלי). אין צריך לומר, שאצל חוקר פרוטסטנטי גרמני בימי תפארתה של הקיסרות ההשוואה אל מדינת האפיפיור איננה מחמאה גדולה... וראה אליט בינס: "The subordination of the secular to the ecclesiastical head of the nation of the nation"

*

בסוגיה זו, של תיארוך ספר כוהנים, מן הראוי להזכיר את תרומתו של ש' דוד ספרלינג להכרת התרבות החומרית של תעודה זו. במאמר על "מכנסיים, פרסים והמקור הכוהני" הוא הראה בצורה משכנעת, שהמצווה להתקין לכוהנים מכנסיים "לכסות בשר ערוה" (שמות כח 42–43) נתחדשה על ידי ספר כוהנים בהשפעת התרבות האיראנית.¹⁸ השפעה זו לא הייתה עשויה לתת אותותיה בארץ ישראל לפני סוף המאה השישית לפסה"נ, אם לא מאוחר יותר.

בהקשר זה ברצוני להזכיר את סברתו של פרופ' יונה גרינפילד ז"ל, כפי שהשמיעה באוזניי לפני שנים. לדבריו, מלבושי הכוהנים, כפי שתוארו בתעודה ס"כ (P), בשמות כח, דומים לבגדיהם של פקידים גבוהים של האימפריה הפרסית. לצערי לא מצאתי ביטוי לדעה זו באסופת מאמריו של יונה גרינפילד.¹⁹ לעת עתה היא תישאר בגדר תורה שבעל-פה.

מקום נכבד בתרבות החומרית תופסים הנתונים הגאוגרפיים. כך למשל טען גיא דרשן למשניותה ולא יחורה של כל הפרשה במלכים א ד 20 – ה 7, ²⁰ והצביע בין שאר נימוקיו על השימוש במונח עבר הנהר לגבי צדו המערבי של נהר פרת, כמקובל בחלוקת הסטרפיות הפרסיות.²¹ ועל הזכרת תפסח, שאיננה ידועה מן המקורות האשוריים, אלא רק מן ההיסטוריונים והגאוגרפים היוונים.

דוגמה נוספת מצויה בישעיה סו 19–20. פסוקים אלה כוללים רשימה של גויים רחוקים שישבו לירושלים את הגולים היהודים. בתיקונים קלים נמנים ברשימה

points to a period subsequent to the writing of Zech. VI. 9 ff. which in its original form treated the two [scil. Zerubbabel and Joshua the High Priest, A.R.] as .equal..." (L. Elliot Binns, *The Book of Numbers* [WC], London 1927, p. 191 n. 2) סקירה תמציתית של מעמד הכוהן הגדול בהמשך התקופה הפרסית נתן דוד גורבלט; ראה D. Goodblatt, *The Monarchic Principle: Studies in Jewish Self Government in Antiquity*, Tuebingen 1994, pp. 6–12

18. S. D. Sperling, "Pants, Persians and the Priestly Source", *Ki Baruch Hu: Ancient Near Eastern, Biblical and Judaic Studies in Honor of B. A. Levine*, ed. R. Chazan et al., Winona Lake, IN 1999, pp. 373–385

19. בדקתי בשני הכרכים של מאמריו: *Al Kanfei Yonah: Collected Studies of J. C. Greenfield*, ed. S. M. Paul et al, 2 vols., Leiden 2001

20. ראה ג' דרשן, "דברי שלמה האחרונים: התוספות הארוכות בתרגום השבעים למל"א ב (l-a 46, k-a 35) וחשיבותן לשאלת העריכה של מל"א א–יא", תרכ"ץ עה (תשס"ו), עמ' 5–50, בייחוד 41–42.

21. כמונח גאוגרפי, אך לא כפחווה, מופיע "עבר הנהר" כבר בתעודות האשוריות; ראה "אפעל, משמעותו של השלטון האימפריאלי האשורי על פי תעודות לא-ספרותיות הנוגעות לעבר הנהר", באר-שבע יט (תש"ע), עמ' 31–69.

"תרשיש, פוט*, לוד, משך*, תוכל וינן, האיים הרחקים..."²²; אך מתי הגיעו גולי יהודה למקומות האלה? בוודאי לא באמצע המאה השלישית לפסה"נ, בימי ישעיהו השני, אלא מאוחר יותר, במאה החמישית, כאשר ניבא תלמידו ישעיהו השלישי. הרשימה הגאוגרפית הזאת מצטרפת אפוא לראיות האחרות המבססות את ההבחנה בין נבואת ישעיהו השני (ישעיהו מ-נג) לנבואת של ישעיהו השלישי (ישעיהו נד-סו).²³

ליד הנתונים הגאוגרפיים צריך להזכיר את הרמזים ההיסטוריים. ארבעת החזיונות שבדניאל ז; ח; ט; י-יב רומזים בסופם לאנטיוכוס אפיפנס ולגזרת השמד בשנת 167 לפסה"נ. על כולם הגדיל החזון האחרון שמספר בפרוטרוט על מלכי "הצפון", הסלבקיים, ועל מלכי "הנגב", התלמיים (יא 4-29), ועל ההתנגשות של "ציים כתיים", הוא השליח של הסנאט הרומאי, עם אנטיוכוס אפיפנס (יא 30). הדברים ידועים עוד מימי הפילוסוף הנאראפלטוני פורפיריוס מן המאה השלישית לסה"נ בפולמוס שלו נגד הנוצרים. ואכן, תיאורו של ההיסטוריון היווני פוליביוס מורה את הדרך לפיענוח החזון האחרון בספר דניאל. וכך נקבע זמן חיבורו של חזון זה בימים שאחרי גזרות אנטיוכוס אפיפנס, ערב מרד המקבים.²⁴ השיקולים הם אפוא פילולוגיים-היסטוריים. לו הסתמכנו על שיקולים לשוניים בלבד, היינו צריכים להסתפק בקביעה הכללית שלשון דניאל ח-יב מאוחרת היא, מתוככי בית שני.²⁵

*

הבחינה הרעיונית מעוררת בוודאי ספקות בדורנו; מי יכול להתחייב ולומר, שרעיון זה או אחר עלה בתקופה כלשהי, ולא לפני כן? אף על פי כן יש תפיסות ומושגים שאפשר לסמן את זמן הופעתם במידה רבה של ודאות. מתוכם אזכיר כאן שלושה: מיסודה של התפילה בצמדים של בקשה והודיה, הגדרת ה' כ"אלהים חיים", והסברת השם ה' צבאות כ"אלהי מערכות ישראל". מיסודה של התפילה בצמדים של בקשה-הודיה אופייני לספרות המאוחרת. הדגם

22. המסומנים בכוכב הם שמות מתוקנים; ראה באנציקלופדיות או בפירושים המדעיים. האיים כאן ובמקרא בדרך כלל משמעם חופים (coastlands).

23. ראה א' רופא, "בכל זאת ישעיהו השלישי!", עיונים בשאלת חיבורם של ספרי תורה ונביאים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 108-119 [=על הפרק 2 (1986), עמ' 7-15]; ואחרי כן הנ"ל, "היקפו של ישעיהו השלישי בעקבות אברהם קינן: ישעיה נ"ד-ס"ו", מורשת ישראל 5 (אלול תשס"ח), עמ' 9-17.

24. ראה למשל, J. A. Montgomery, *Commentary on the Book of Daniel* (ICC), Edinburgh 1964 (1927).

25. רשימה של לשונות מאוחרים הביא דרייבר במבואו: S. R. Driver, *Introduction to the Literature of the Old Testament*⁹, Edinburgh 1961 (1913), pp. 506-507.

שליט בתהלים קז, מזמור שעל זמנו מלמדת פתיחתו בקיבוץ גלויות "ממזרח וממערב מצפון ומימין]"²⁶ (פס' 3); ובפרק זה בא הדגם במבנה שיש בו ארבעה מרכיבים – צרה, זעקה אל ה', ישועה, הודיה – והוא חוזר ארבע פעמים (פס' 4–32). כן מצוי הדגם בסיפור מלחמת יהושפט בעמי עבר הירדן בדברי הימים ב כ: התפילה באה בפס' 6–12, וההודיה בפס' 26. דוגמאות נוספות יש בדניאל (כ 18, 19–23; ד 31, 34; ו 17, 26–28), בספר היובלים (יב 19–21; יג 7) ובמגילה החיצונית לבראשית (כ 12–16; כא 2–3). לפי הדגם הזה, שוב, מאורגנות התפילות בספרי טוביה ויהודית: תפילות הבקשה ערוכות בחציו הראשון של כל ספר עד נקודת ההכרעה שבו, ואילו דברי התודה והברכה לה' בחצי השני לאחר שנתגלו עזרתו וישועתו. מה הסיבה לצמיחתו של דגם זה בספרות הבית השני דווקא? הוא מסתבר בכך שבתקופה זו, לאחר שנוצרה תפוצה יהודית רחבה, השתחררה התפילה מזיקתה המקורית לעבודת המקדש. לפיכך ניתנה יותר ויותר בפי הדיוטות – לא עוד כוהנים ונביאים; והיא נאמרת בכל מקום, לאו דווקא במקדשים. וכאשר זכה המאמין לעזרת ה', הוא מכיר לו טובה לאו דווקא בקרבן תודה, אלא בתפילת תודה וברכה. אם נסמוך על הממצא הזה, יסתבר שסיפור אירוסי רבקה, בבראשית כד, שבו מוטעמת תפילתו של העבד על העין בעיר נחור (פס' 12–14) ואחר כך תודתו (26–27), וכן שוב בסיפורו (42–44, 48) – אף פרק זה הוא יצירה מימי בית שני. בכך תצטרף ראייה מתחום האמונות והדעות לשאר הראיות על זמן חיבורו המאוחר של הפרק.²⁷ ההכרזה שה' הוא "אלהים חיים" באה פעמיים בפיו של דוד בסיפור על מלחמתו בגלית הפלשתי (שמואל א יז 26, 36). דוד מטעים בה, שכאשר הפלשתי חירף את מערכות ישראל (פס' 10, 25), הוא חירף את "מערכות אלהים חיים". בכך מקבל הדו־קרב הצפוי ממד של מלחמת אמונה, כפי שייאמר להלן: "היום הזה יסגור ה' בידי [...] וידעו כל הארץ כי יש אלהים לישראל" (פס' 46). "אלהים חיים" של דוד עומד לגלות את כוחו לנוכח כל עמי הארץ. כאן כבושה ההכרה בייחודו של ה' לעומת כל אלוהי העמים. הכרה זו מבצבצת אולי לראשונה בתפילת חזקיהו (מלכים ב יט 15–19), שנתחברה כנראה כמאה וחמישים שנה אחריו, בימי גלות בבל.²⁸ בתפילה זו עימת המחבר את ה' "אלהים חי" עם אלהי העמים "מעשה ידי אדם עץ ואבן" (פס' 16–17). בהמשך מוצאים אנו בירמיהו י 10: "וה' אלהים אמת הוא אלהים חיים ומלך עולם". זהו אחד מפסוקי השבח של ה' שנוספו ביד שנייה

26. כך נראה להשלים. ימין מציינ 'דרום' גם ביהושע יז 7, בתהלים פט 13, באיוב כג 8–9, ולדעתו גם בדברים לג 2. אמנם יש שהציעו לקיים כאן את נוה"מ, באשר המשורר הושפע מישעיהו מט 12, "והנה אלה מצפון ומים ואלה מארץ סינים"; ראה A. F. Kirkpatrick, *The Book of Psalms*, Edited (CB), Cambridge 1910, a.l.

27. ראה מאמריי הנוכחים לעיל בהערה 11.

28. ראה א' רופא, האמונה במלאכים בישראל, ירושלים תשל"ט, עמ' 203–209.

לפולמוס האנטי-אלילי שבפרק; ובאמת פסוקים אלו, 6–8, 10, נעדרים מתרגום השבעים לפרק זה.²⁹ הגדרת ה' כ"אלהים חיים" במאבקי אמונה עוד נמשכת בספרות מן התקופה ההלניסטית. דריוש מגדיר את דניאל כ"עבד אלהא חיא" (דניאל ו 21), והגס שנעשה בגוב האריות מלמד את המלך, שאלוהי דניאל הוא "אלהא חיא וקים לעלמין" (שם 27). הסיפור החיצוני "בל והתנין", שנמסר ביוונית בתוספות לספר דניאל, סובב כולו, בגרסת תאודוטיון, על ציר השאלה, מיהו אלהים חיים? והתשובה ניתנת בידי דניאל.³⁰ הצד השני של המטבע הוא הגדרתם של האלילים כ"מתים", כפי שנאמר בתהלים קן 28: "ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים". כללו של דבר, הגדרת ה' כ"אלהים חיים" אחוזה בדברי פולמוס נגד האלילות שהתנהל בימי בית שני. הכינוי השתרש, עם זאת, והוא מופיע, גם בלי פולמוס, ברבדים של עיבוד ושל עריכה, כגון בדברים ד 33 (שומרוני ותה"ש); ה 23; ירמיה כג 36; הושע ב 1.³¹ ניתן אפוא לראות בכינוי זה, המופיע בדברי דוד בסיפור דוד וגלית, ביטוי אמונה של דורות מאוחרים למדי, בימי בית שני.

ושוב בדברי דוד מוצאים אנו את ההכרזה, "ואנכי בא אליך בשם ה' צבאות אלהי מערכות ישראל אשר חרפת" (שמואל א יז 45). במשפט זה פְּבוֹש פירוש לשם ה': מה פירוש ה' צבאות"? אלהי מערכות ישראל. את החיווי הזה צריך להבין בהקשר של היקרות הכינוי ה' צבאות בספרי המקרא ושל המשמעות הנלמדת מהופעתו או אי-הופעתו. מוצא אתה שהשם "ה' צבאות" נעדר מן הספרים בראשית-שופטים, וכן מספר יחזקאל ומרוב ספר ירמיהו לפי תרגום השבעים.³² תופעה מופלאה זו מסתברת בכך, שבין הסופרים שערכו ומסרו את ספרי המקרא שררה התנגדות לשימוש בשם הזה, ככל הנראה בגלל זיקתו לאמונה ב"צבא השמים". ואכן הפולמוס נגד העבודה לצבא השמים לא הצטמצם לתקופה האשורית-בבלית, אלא נמשך והלך בתוך בית

29. J. Ben-Dov, "A Textual Problem and its Form-Critical Solution: Jeremiah 10: 1–16", *Textus* 20 (2000), pp. 97–128

30. ראה ד' היליר, "תוספות לספר דניאל", הספרים החיצונים, בעריכת א' כהנא, כרך א, ד"צ תל אביב תש"ך, עמ' תקע–תקעה. ההדגשה שה' לבדו הוא אל חי מיוחדת לגרסת תאודוטיון.

31. על הכתובים בדברים ד 33; ה 23 ראה א' רופא, "הטיעון המונותאיסטי בדברים ד', לב-מ: תוכן, חיבור ונוסח", בית מקרא לא (תשמ"ו), עמ' 211–219. על ירמיה כג 36 ראה הנ"ל,

מבוא לספרות המקרא,² ירושלים תשס"ז, עמ' 247. על הושע ב 3–1 כבר כתב אהרליך: "וכל

שלושת הפסוקים האלה אפשר שלא אמרם הושע" (א"ב אהרליך, מקרא כפשוטו, כרך ג, ברלין

תרס"א, על אתר). וראה K. Marti, *Das Dodekapropheton erklart* (KHAT), Tübingen 1904, pp. 20–22

32. A. Rofé, "The Name YHWH SEBA'OT and the Shorter Recension of Jeremiah", *Prophetie und Geschichtliche Wirklichkeit im alten Israel: Festschrift*

für Siegfried Herrmann, ed. R. Liwak and S. Wagner, Stuttgart 1991, pp. 307–316

שני. מכאן נולד הצורך בפירוש משני (רה"אינטרפרטציה) של השם "ה' צבאות". ספר כוהנים תיאר את ישראל כ"צבאות ה'" (שמות ז 4; יב 41), וכן בסיפור דוד וגלית התפרש השם "ה' צבאות" כ"אלהי מערכות ישראל". אף כאן יש עדות ללכטי אמונה שהיו אופייניים לתקופות מאוחרות יחסית, בתוך ימי בית שני.

*

סדרה נוספת של טענות לזהות את איחורם של חיבורים מקראיים מצויה בזיקתם ליצירת המדרש, בין מדרש הלכה בין מדרש אגדה.

אחת מתכונותיו של מדרש ההלכה היא שאלת הגשמתם של חוקי התורה: כיצד תיעשה? והנה שאלה מעין זו עולה בדברים יח 21–22: כיצד ניתן להבחין בנבואת שקר ("הדבר אשר לא דברו ה'")? ושוב עולה שאלה כזאת בויקרא כה 20–22: "מה נאכל בשנה השביעית?"³³ בשני הכתובים, הנתונים בתעודות שונות – ס"ד (D) וסה"ק (H) – מצויים מבנה דומה ולשונות דומים. שני הכתובים נוצרו אפוא בידי מחבר אחד, או לכל הפחות באסכולה ספרותית אחת. שני הכתובים מתמודדים עם שאלת מעשיותם של חוקים מן התורה ותכונה זו מקרבת אותם אל המדרש, ועל כן יש לראות בשני הקטעים האלה הרחבות מדרשיות, שנוצרו במאוחר, כאשר כבר נאספו יחדיו קובצי החוקים השונים שבתורה.

לכטים דומים בנוגע לאפשרות הגשמתו של חוק מקראי מצויים בדברים טו 9–11. מלווה בכוח עשוי לשקול מניעת הלוואה מן האביון מחמת קרבתה של שנת השמיטה. המשפטן המשנה-תורתי הופך כאן למטיף המזהיר את המלווה לבל יעלה על דעתו למנוע את הלוואה. הסגנון בכללותו נשתנה לעומת שני הכתובים שהזכרנו, אך יש בכל זאת יסודות דומים. האחד הוא ציטוט של מחשבות של ספק כלפי ביצוע החוק:

ויקרא כה 20: מה נאכל בשנה השביעית? הן לא נזרע ולא נאסף את תבואתנו.
דברים יח 21: איכה נדע את הדבר אשר לא דברו ה'?
שם טו 9: קרבה שנת השבע, שנת השמטה.

והיסוד השני הוא בהבטחת הברכה על אף ההפסד הכספי הצפוי:

ויקרא כה 21: וצויתי את ברכתי לכם בשנה הששית...
דברים טו 10: כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשך ובכל משלך ידך.

33. על הדמיון בין שני הכתובים הללו עמד פרופסור זליגמן בשיעוריו. כרגיל אצלו, העיר על כך בכתביו בקיצור נמרץ; ראה י"א זליגמן, מחקרים בספרות המקרא², בעריכת א' הורביץ ואחרים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 98 הערה 47.

כללו של דבר: אפילו נוסחו כתובים אלה בלשון מקרא קלסית, אין לפקפק במוצאם המאוחר, בימי תחילתו של מדרש ההלכה.

תכונה נוספת של מדרש ההלכה היא ניסיונו ליישב סתירות בין קובצי החוקים השונים שבתורה. תכונה זו זוהתה זה מכבר בספר דברי הימים. דוגמה מפורסמת שלה היא תיאור זבח הפסח בימי יאשיהו שבדברי הימים ב לה 6–14, המפשר בין חוקת הפסח של ס"כ שבשמות יב 1–14 ובין זו של ס"ד שבדברים טז 1–7.³⁴ נדון עתה במדרש הלכה כזה שנספח לחוקים בתורה. ס"כ, בבמדבר לה 9–15, התקין שש ערי מקלט. החוק של ס"ד, בדברים יט 1–7, 10, ציווה לכתחילה להבדיל שלוש ערים בלבד. כדי לפתור את אי-ההתאמה הזאת הוסיף סופר מאוחר בדברים ד 41–43 עוד שלוש ערים, וסיפר שהובדלו בידי משה בעבר הירדן. סופר מאוחר אחר, שעבד באופן עצמאי, השלים את שלוש הערים החסרות בדברים יט 8–9. התוצאה היא, כפי שראו חז"ל, שמספר הערים עלה לתשע!³⁵ שוב יש כאן קושי, ואותו פתרו בכך ששלוש הערים שבדברים יט 8–9 נועדו לימות המשיח.³⁶ מסתבר שהמשיח, כמו אליהו שיבוא לפניו, מסייע הרבה בפתרון בעיות הלכתיות.

גם מדרש האגדה יכול להראות את הדרך בזיהוי יסודות מאוחרים בספרי המקרא. דוגמה אחת, ידועה, נוגעת ללבן הארמי. המדרש תיאר אותו כקמצן ואוהב בצע, ונהנה לפרט זאת בתיאור פגישתו של לבן ביעקב (בראשית רבה ע).³⁷ והנה בסיפור אירוסי רבקה, בבראשית כד, נכפל תיאור הפגישה של לבן עם עבד אברהם כדלקמן:

פס' 29: ולרבקה אח ושמו לבן, וירץ לבן אל האיש החוצה אל העין.
פס' 30: ויהי כראת את הנזם ואת הצמדים על ידי אחתו [...] ויבא אל האיש והנה עמד על הגמלים על העין.

הכפילות מסתיימת במעין חזרה מקשרת: "וירץ אל האיש [...] אל העין – ויבא אל האיש [...] על העין". והחזרה המקשרת היא סימן מובהק לתחיבה ביד שנייה.³⁸ אם

34. ראה י"א זליגמן, "ניצני מדרש בספר דברי הימים", תרכ"ץ מט (תש"ם), עמ' 31–32 (=הנ"ל, מחקרים בספרות המקרא [ראה בהערה הקודמת], עמ' 473–474).

35. ראה תוספתא מכות ג, י: "שלוש ערים הפריש משה בעבר הירדן, ומשבאו לארץ הפרישו עוד שלוש אחרות, ולעתיד לבוא מפרישין עוד שלוש על שלוש; הרי שש ועוד שלוש הרי תשע". בהמשך מפליגה הברייטא בדרשות. ראה גם מדרש ספרי דבי רב, סימן קפה (מהדורת א"א פינקלשטיין, ד"צ ניו יורק תשכ"ט, עמ' 225–226).

36. יותר בפירוט דנתי בדבר במאמרי "לתולדותיהן של ערי המקלט" (לעיל הערה 16).

37. מדרש בראשית רבה², מהדורת י' טהעארד וז' אלבעק, ירושלים תשכ"ה, כך ב, עמ' 812–813, על בראשית כט 13 (בתרגומי): "ויהי כשמע לבן וגו'" – אמר: אליעזר פסול הבית היה, וכתוב בו ויקח העבד עשרה גמלים' (בראשית כד 10); זה שהוא אהובו של הבית על אחת כמה וכמה! וכיוון שלא ראה לו ילקוט, ויחבק לו', אמר: דיגרים הם ונתונים במותניו. כיוון שלא מצא כלום, וינשק לו', אמר: שמה מרגליות הן ונתנות בפיו".

38. על החזרה המקשרת ראה א' רופא, "ספר בלעם" (במדבר כ"ב, ב – כ"ד, כה), ירושלים

כן, מסתבר שפסוק 30 נוסף על הסיפור כדי להטעים בו היבט אחד, את אהבת הבצע של לבן: מדוע רץ אל העבד? משום שראה זהב על אפה ועל ידיה של אחותו רבקה. מסתבר אפוא, שאם בראשית כד הוא פרק מאוחר, מן המאה החמישית לפסה"נ, פסוק 30 מאוחר ממנו, אולי מן המאה הרביעית.

במסקנה שלנו על פסוק 30 טמון עוקץ כלפי שיטת "על הלשון לבדה". פסוק זה כתוב בלשון קלסית נקייה יותר מכל 66 הפסוקים האחרים שבפרק. הוא משתמש באלגנטיות רבה במקור הנסמך ("כראת [...] וכשמעו"), לבניית משפט טפל מבאר זמן, לעומת השימוש בכאשר + פועל נטוי (פס' 22: "כאשר כלו"; פס' 52: "כאשר שמע"). כמו כן יש בו שימוש תקין במילת היחס אֶת (3 פעמים), לעומת השימוש המופחת במילית זו בשאר הפרק.³⁹ אין זאת אלא שמחבר פסוק 30, המאוחר מאוד, שלט בעברית הקלסית במידה רבה יותר מאשר מחבר כלל הסיפור.

גם בדוגמה שלהלן יש עוקץ כלשהו כלפי חקירת לשון המקרא. לפי המגילה מקומראן 4Q51, המכונה 4QSam^a, לפני שצר נחש העמוני על יבש גלעד (שמואל א יא 1) כבר ניקר את עיניהם של כל בני גד וראובן בעבר הירדן. זוהי פסקה שלמה, בת ארבע שורות, שאינה מיוצגת בנוה"מ ובעדי הנוסח האחרים, להוציא פרפרזה שלה אצל יוספוס. לדעת קרוס ותלמידיו הפסקה הזאת מקורית;⁴⁰ לעומתו טענתי בעבר שהיא ספיה מדרשי, ועל כן היא משנית.⁴¹ להוכחת עמדתי הצבעתי על תכונות של מדרש האגדה ליטול פעולה של גיבורים מקראיים ולהכפיל אותה, עד שהיא נהפכת לתכונה אופיינית שלהם. על הדוגמאות שכבר הבאתי אוסיף כאן עוד אחת: לפי בראשית לד טימאן יושבי שכם את דינה. לפי צוואת לוי (ו 8) הם זממו לעשות זאת גם לשרה ולרבקה.⁴² כך נהפכים מעשי זימה לתכונתם הקבועה של אנשי שכם. אם נבוא עתה להיבט הלשוני, ההחלטה האם הפרשה עתיקה או מאוחרת היא הקובעת כיצד עלינו לקרוא את הפעלים שבה. אם צדק קרוס, יש לקרוא כאן צורת קָטַל + מקור, ו"הוא לַחֵץ [...] ונקר [...] ונתן". אם אני הצודק, יש לקרוא רצף של פעלים בקָטַל על דרך העברית של בית שני ולשון חכמים: "הוא לַחֵץ [...] ונקר [...]"

תש"ם, עמ' 55 והספרות בהערה 106. וכן, M. Anbar "La 'reprise'", VT 38 (1988), pp. 385–398

39. על מיעוט השימוש במילת היחס את עמד סקינר בפירושו: J. Skinner, *Commentary on Genesis*² (ICC), Edinburgh 1930, p. 345

40. F. M. Cross, *Qumran Cave 4.XII* (DJD, 17), Oxford 2005, pp. 656–666; bibliography at pp. 1–2

41. ראה א' רופא, "נחש מלך בני עמון על פי מגילת שמואל מקומראן", בית מקרא ל (תשמ"ה), עמ' 462–456. וכן השלמה במאמרי "4QMidrash Samuel? Observations Concerning the Character of 4QSam^a", Textus 19 (1998), pp. 63–71, esp. 66–67

42. M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Critical Edition of the Greek Text*, Leiden 1978, p. 31 (text and apparatus)

ונתן [...]". אני עדיין חושב שצדקתי, אבל לא בזה העיקר. העיקר הוא, שתיארוך של פרשה שנעשה בשיקולים היסטוריים – במקרה זה היסטוריה ספרותית-רעיונית – הוא הקובע, אם עלינו לקרוא את לשון הפרשה כעברית קלסית או כעברית מאוחרת! קביעת עתים וזמנים בתולדות המחשבה משולה לדריכה על קרקע חלקלקה; ושאלת תולדותיו של המדרש בספרות הישראלית והיהודית אינה חורגת מכלל זה. מורי יצחק אריה זליגמן, באחד ממאמריו הראשונים שכתב כאשר נתמנה למרצה בכיר בירושלים, ניסה להצביע על יסודות של חשיבה מדרשית המצויים במקרא ומאפיינים את החשיבה הישראלית העתיקה.⁴³ הוא שב לעסוק במדרש לאחר פרישתו מן ההוראה, כמעט שלושים שנה אחרי כן, והפעם כתב על "ניצני מדרש בספר דברי הימים", והגדיר את הספר כ"קדם-מדרשי".⁴⁴ ההנחה הכבושה במאמרו זה היא, שהמדרש מבטא שלב משני ומאוחר ביצירה הספרותית של עם ישראל.⁴⁵ זו בוודאי תהיה משימה לחוקרים בדורות הבאים להבחין בין השלבים השונים של התפתחות הפרשנות היהודית בהתמודדות עם ספרות המורשה שלה שבמקרא. ובינתיים מקווה אני, שלא עברתי על גבולות הסכירות בניסיוני לזהות יסודות מדרשיים מאוחרים שמצאו את דרכם אל תוך כתבי היד של ספרי המקרא.

43. ראה י"א זליגמן, "הנחות לפרשנות המדרש" (1953), תורגם בידי ח' שירון, בתוך מחקרים בספרות המקרא (לעיל הערה 33), עמ' 429–453.

44. ראה הנ"ל, "ניצני מדרש בספר דברי הימים", תרביץ מט (תש"ם), עמ' 14–32 (נדפס מחדש בתוך מחקרים בספרות המקרא, עמ' 454–474).

45. לא כן דעת י' זקוביץ בספרו החשוב, צבת בצבת עשויה: מה בין מדרש פנים-מקראי למדרש חוץ-מקראי, תל אביב תשס"ט. למרות כותרת המשנה של הספר הוא מגיע למסקנה, "כי אותן דרכי המדרש ומניעיה [כך:] מוצאות את ביטויין הן בגוף ספרות המקרא והן מחוצה לה; הפער בין מדרש פנים-מקרא וחץ-מקראי מדומה" (עמ' 319).

הצירוף המקראי "מי יתן (ו)": עיונים סמנטיים ותחביריים בהתפתחות שימושו כביטוי משאלה

לזכרו הברוך של מו"ר פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל,
שקירב אליו את תלמידיו ועשה אותם חבריו.
מי יתן! אבוא עד תכונתו!

פתיחה

הצירוף מי יתן (ו) משמש בעברית המקראית, ולמעשה מאז ועד ימינו, כתבנית מודלית להבעת משאלה, היינו תבנית שבתוכה "נשתלת" פסוקית תוכן, היא המשאלה גופה. הווי אומר: מעמדם התחבירי הסינכרוני של המשפטים המורכבים שתבניתם <מי יתן (ו) + פסוקית> הוא כמעמדם התחבירי של משפטים בתבניות מודליות מובהקות. כאלה הן למשל: <טוב/לא טוב + פסוקית>, כגון "טוב תתי אותה לך" (בראשית כט 19), "טוב בתי כי תצאי עם נערוֹתיו" (רות כ 22), "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב 18); <רע [ומר] + פסוקית>, כגון "כי רע ומר עזבך את ה' אלהיך" (ירמיהו ב 19); <רע בעיני x + פסוקית>, כגון "ואם רע בעיניכם לעבד את ה'" (יהושע כד 15); <חי x + פסוקית>, כגון "חי פרעה כי מרגלים אתם" (בראשית מב 16), "חי ה' כי בני מות אתם" (שמואל א כו 16), "חי אני [...] כי כלם כעדי תלבשי" (ישעיהו מט 18); <כה יעשה ה'/אלהים ל-x וכה יסיף [לו] + פסוקית>, או (בשינוי סדר האיברים) <כה יעשה ל-x ה'/אלהים וכה יסיף + פסוקית>, כגון "כה יעשה אלהים לאיבי דוד וכה יסיף אם אשאיר מִכָּל אשר לו עד הבקר משתינן בְּקִיר" (שמואל א כה 22), "כה יעשה אלהים לאבנר וכה יסיף לו כי כאשר נשבע ה' לדוד כי כן אעשה לו" (שמואל ב ג 9), "כה יעשה ה' לי וכה יסיף כי המָוֶת יפריד ביני ובינך" (רות א 17), "כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף כי בנפשו דבר אדניהו את הדבר הזה" (מלכים א ב 23); <לו + פסוקית>, כגון "לו ישמעאל יחיה לפניך" (בראשית יז 18), "לו יהי כדברך" (שם ל 34).

על אף הדמיון במישור הסינכרוני, שונה התבנית <מי יתן + פסוקית> מן התבניות המודליות המובהקות, שבהן הפסוקית המציעה את תוכן המשאלה צמודה לביטוי שמטבעו הוא מודלי – טוב / לא טוב; רע/מר; לו – או שהוא משמש מעיקרו כלשון של שבועה: "חי x"; "כה יעשה ה'/אלהים ל-x וכה יסיף [לו]" (בסדר איברים זה או

אחר). שלא כבביתוים אלה, הצירוף מי יתן איננו מודלי מעיקרו. את משמעו המודלי הוא יונק מן השימוש שנעשה בו בשאלות רטוריות. השאלה "מי יתן", כשהיא רטורית, מזמינה את התשובה "אף לא אחד", או ליתר דיוק "אף לא אחד, זולתי האל".¹

"מי יתן" כשאלה רטורית – מקרה פרטי של "מי יקטל"

אין ספק כי מלכתחילה יש לראות בתבנית המשפטים "מי יתן" מקרה פרטי של שאלות רטוריות הממירות משפטי חיווי. המרות אלו הן עניין סגנוני, והן מגויסות לצורך הדגשה. ההדגשה מושגת באמצעות היחס ההפוך שבין המבע – החיובי או השלילי – ובין התוכן שהשאלה הרטורית באה לשרתו:² מבע חיובי לשלילת תוכן ומבע שלילי לחיובו של תוכן.

שאלה רטורית חיובית לשלילת תוכן

דוגמות:

1. בראשית מט 9: פָּרַע רַבֵּץ פְּאֲרִיָּה וּכְלָבִיא מִי יִקְיָמֶנּוּ.
מִי יִקְיָמֶנּוּ = 'אין מי שיקימנו'. וכך הבין נכונה אונקלוס: "ולית מלכו דתזעזעניה".
2. שמות טו 11: מִי כִמְכָה בְּאֵלֶם ה' מִי כִמְכָה נֶאֱדָר בְּקֶדֶשׁ
מִי כִמְכָה [...] מִי כִמְכָה [...] = 'אין כמוך באלים, ה', אין כמוך נאדר בקודש'.
השווה אונקלוס: "לית בר מינך; את הוא אלהא, ה'; לית אֵלָה אֵלָא אֵת אֲדִיר בְּקִדְשָׁא".
3. דברים לג 29: אֲשֶׁרִיף יִשְׂרָאֵל מִי כְמוֹךָ עִם נוֹשַׁע בָּה'
מִי כְמוֹךָ עִם נוֹשַׁע בָּה' = 'אין כמוך עם נושע בה'". השווה אונקלוס: "טובך ישראל; לית דכותך עמא דפורקניה מן קדם ה'".
4. ישעיהו כט 15: הוּא הַמַּעֲמִיקִים מֶה' לְסִתֵּר עֵצָה [...] וַיֹּאמְרוּ מִי רֹאֲנוּ וּמִי יוֹדְעֵנוּ
מִי רֹאֲנוּ וּמִי יוֹדְעֵנוּ = 'אין מי שרואנו ואין מי שיודענו'.³ השווה תרגום יונתן: "ואמרין לית דחזי לנא ולית דידע בעובדנא".

1. וראה על כך בהמשך.
2. תכונה זו היא מן המאפיינים האוניברסליים של השאלות הרטוריות. ראה למשל לנדאו, הרטוריקה, עמ' 69–71.
3. בפסוק זה הצירוף מִי יוֹדְעֵנוּ מביע ללא ספק שאלה רטורית. אין ענייננו כאן בצירוף המודלי מי יודע, המביע ספק, והמצוי בפסוקים כגון יואל ב 14; יונה ג 9. על "מי יודע" להבעת ספק במקרא ראה קרנשו, מי יודע.

פעמים שבצד השאלה הרטורית באה תשובתה, המפקיעה מן השאלה את מעמדה הרטורי. כך הוא בדוגמה שלקמן, ואונקלוס היטיב לחוש בכך.

5. שמות ד 11: וַיֹּאמֶר ה' אֵלָיו מִי שֶׁם פֶּה לְאָדָם אוּ מִי יֵשׁוּם אֲלֵם אוּ תִרְשׁ אוּ פֶקֶח אוּ עֹר הֶלֶא אֲנֹכִי ה' אונקלוס: "ואמר ה' ליה מן שוי פומא לאנשא או מן שוי אלימא או חרשא או פתיחא או עורא הלא אנא ה'". בדין שימר כאן אונקלוס את מילת השאלה מי, המופיעה פעמיים בפסוק, ותרגמה "מן", ולא "לית מן ד", שכן התשובה הנמצאת בפסוק – "הלא אנכי ה'" – פותחת בתיבה הלא, המכילה (מבחינה היסטורית) מילת שלילה [ה(=האם) + לא].

הדוגמה הבאה מעניינת במיוחד, שכן המתרגם הארמי הוסיף בה את הלא, כשפירק בדרך הדרש שאלה רטורית לשאלה ותשובה.

6. ישעיהו מ 13: מִי תִפֶּן אֶת רוּחַ ה' וְאִישׁ יִדְעֶנּוּ פשט הכתוב שולל, באמצעות שאלה רטורית חיובית, את המובע בשאלה, היינו "מי תִפֶּן אֶת רוּחַ ה'?" = 'אין, וזלת ה', מי שתִפֶּן אֶת רוּחַ ה'".⁴ טעמי המקרא פירקו את השאלה הרטורית לשאלה ותשובה, כך: [[מִי־תִפֶּן אֶת־רוּחַ (ה')]]. הפרשנות ה"אילמת" של בעלי הטעמים מקבלת ביטוי מילולי בתרגום יונתן (ובעקבותיהם פירש גם רש"י),⁵ ולפיה נקרא הפסוק כך: 'מי תִפֶּן את רוח ה'!'. תרגום יונתן: "מן תקין ית רוח קודשא כפום כל נבייא? הלא ה'! וצדיקיא עבדי מימריה פתגמי רעותיה הודעינן".

הפיסוק הדרשני לחלקו הראשון של הפסוק⁶ נעוץ בגישה התאולוגית, החוששת מן האפשרות שהשאלה לא תיתפס כרטורית, ובשל כך תזמין תשובה פסולה. ראב"ע⁷ ורד"ק⁸ דחו בראיות לשוניות וסגנוניות את הפירוש הדרשני המאולץ.

עניין מיוחד יש בדוגמה הבאה, שבה רכיבי "מי יתן" באים בנפרד, אם כי בזיקה עניינית, אך ללא משמעות מודלית:

7. ישעיהו מא 2–4: מִי הֶעִיר מִמְּזֶרַח צֶדֶק יִקְרָאֵהוּ לְרִגְלוֹ [מִי] יִתֵּן לְפָנָיו גּוֹיִם וּמַלְכִּים

4. דומה שהרעיון המובע בפסוק זה באמצעות שאלה רטורית חיובית (שמשמעה שלילה) מובע במשפט חיזויי שלילי בגרסת הכתיב של הפסוק "כי אל דעות ה' ולא (קרי: ולו) נתקנו עלילות" (שמואל א ב 3), שניתן לפרשו שעלילות ה' לא נתכנו לבני אדם (היינו אין הן מוכנות להם). ראה על כך בפירוט קוגוט, טעמים ופרשנות, עמ' 151–152 והערה 51 שם.

5. לדין מפורט בטעמי הפסוק ובפירושים שהוצעו לו בפרשנות הקלסית ראה שם, עמ' 81, 151–152, 214, 236.

6. לדין בפירושים שהוצעו לחלקו השני של הפסוק ראה שם, עמ' 81–83.

7. ראה שם, עמ' 214.

8. שם, עמ' 236–237.

יָרַד [מי] יִתֵּן כַּעֲפָר חֲרָבוֹ כְּקֶשׁ נִדָּף קִשְׁתּוֹ [...] מִי פָעַל וְעָשָׂה קָרָא הַדְּרוֹת מֵרֹאשׁ אֲנִי ה' אֲנִי הוּא

תיבת מי שבתחילת הפסוק מושכת עצמה ואחרות עמה. היא נמשכת גם אל שני פועלי יתן שבהמשך הפסוק. בין שהכינויים החבורים שבתיבות "חֲרָבוֹ" ו"קִשְׁתּוֹ" מתייחסים לאויב (היינו: [מי] ייתן [את] חרבו [של האויב] כעפר [ואת] קשתו [של האויב] כקש נידף) בין שהם מתייחסים לדמות הקרויה כאן "[זה ש] מְמַזְרֵחַ" (היינו: [מי] ייתן [ש]חרבו [תשים את האויב] כעפר, [ו]קשתו [תניס את האויב] כקש נידף), ההמשך מציג את התשובה ל"מי יתן": "מי פעל ועשה [את אלה]? [...] אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא". סביר שכאן עדיין אין ל"מי יתן" משמע מודלי, אף שהשאלה היא רטורית.

שאלה רטורית שלילית לחיובו של תוכן

דוגמות:

8. עמוס ג 8: אַרְיֵה שָׁאֵג מִי לֹא יִירָא; ה' אֱלֹהִים דִּבֶּר מִי לֹא יִנָּבֵא שיעור הכתוב: 'אריה שאג – הכול ייראו; ה' אלהים דיבר – הכול ינבאו'. רד"ק: "אריה שאג [...] מִי לֹא יִנָּבֵא – ואיך תצוו עליהם שלא ינבאו, והלא משאגת האריה יפחד כל ש[ו]מעו, ואיך לא יפחד הנביא לקולו".

9. ירמיהו י 7: מִי לֹא יִרְאֶה מִלֶּךְ הַגּוֹיִם [...] כִּי בָכַל חֲכָמֵי הַגּוֹיִם וּבָכַל מַלְכוּתָם מֵאִין כְּמוֹד שיעור הכתוב: 'הכול ייראוך [...]...'.
כְּמוֹד

10. איוב יב 9: מִי לֹא יָדַע בְּכָל אֵלֶּה כִּי יָד ה' עֹשֶׂתָה זֹאת שיעור הכתוב: 'הכול ידעו [...] כי יד ה' עשתה זאת'.

מעטק "מי [...] ו]יקטול" מְשַׁאלָה רטורית לביטוי מודלי

בין השאלות הרטוריות מתייחדים משפטי "מי יקטול", העשויים לשמש בהוראה מודלית, היינו להבעת משאלה. במשפטים אלה "מי יקטול" = 'אין מי שיקטול ולוואי והיה כזה', הווי אומר: "מי ייתן ו-א יקטול". ביסודה של הוראה זו מצוי מעטק סמנטי משלילת התוכן של השאלה הרטורית החיובית, היינו מהיעדרו של דבר, אל המשאלה, כשהדובר מצר על ההיעדר ומייחל לקיומו. כך הוא בדוגמות אלה:

11. שמואל ב טו 4: וַיֹּאמֶר אֲבִשְׁלוֹם מִי יִשְׁמְנֵי [=אין מי שישמיני] – הלוואי ש- / מי ייתן ו(ימצא מי ש)ישימני] שִׁפֹּט בְּאֶרֶץ

12. במדבר יא 4: וְהֶאֱסַפְסָף אֲשֶׁר בְּקֶרְבוֹ הַתָּאוֹי תָּאוֹה וַיִּשְׁבוּ וַיִּכְכּוּ גַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמְרוּ מִי יַאֲכִילֵנוּ בָשָׂר

ההקשר ("התאווי תאוה") מלמד, כי "מי יאכילנו בשר" = 'אין מי שיאכילנו בשר' ← מי ייתן ו[נימצא מי ש]יאכילנו בשר.

13. שמואל ב כג 15: וַיִּתְּאוּהָ דָּוִד וַיֹּאמֶר מִי יִשְׁקֵנִי [=אין מי שישקני] ← מי ייתן ו[נימצא מי ש]ישקני מים מִבָּאֵר בֵּית לָחֶם אֲשֶׁר בְּשַׁעַר

הדוגמה האחרונה טעונה בירור. הפועל ויתאוה, המקדים את ויאמר, תומך אמנם בהבנת הדיבור הישיר במשמע מודלי. מאידך גיסא, אין מניעה שהדיבור הישיר יהיה משפט שאלה רגיל, שהוראתו 'מי [מן הגיבורים אשר לי מוכן להסתכן ולהיות זה ש]ישקני מים?'. ההמשך תומך לכאורה בהבנה זו: "ויבקעו שלשת הגִּבְרִים במחנה פלשתים וישאבו מים מִבָּאֵר בֵּית לָחֶם אֲשֶׁר בְּשַׁעַר וַיִּשְׁאוּ וַיָּבִאוּ אֶל דָּוִד" (שם 16). אולם סוף הכתוב, "ולא אָבָה לשתותם וַיִּסְּף אֹתָם לָהּ", מלמד שיש פער בין כוונתו המודלית של דוד באמרו "מי ישקני מים" ובין הבנת הגיבורים את דבריו כמשפט שאלה רגיל.

אפשרות נוספת מעלה בעל מצודת דוד על אתר: "מי ישקני מים – לא ש צָוָה להביא המים, אלא כאומר 'מי יתן והיה נמצא לי מי בור בית לחם', על כי הזמן היה חם והמים היו קרים וערבים. וַיִּבְקְעוּ – כאשר שמעו שהתאו[ו]ה לה [=לשתיית המים] הלכו מעצמם לעשות נחת רוח לדוד ועברו דרך המחנה וכאלו בקעוה לעשות בה דרך לעצמם. וַיִּסְּף – שפכם ארצה לשם ה'".

הפרשן היטיב לפרש את השימוש ב"מי יקטול" כאן כמודלי, בהוראת 'מי [ייתן והיה מי ש]יקטול'. עם זאת, לשיטתו לא היה פער בין הבנת דוד להבנת אנשיו, שאף הם הבינו את "מי ישקני מים" בהוראה המודלית, אולם, אף שלא נצטוו לכך, נחלצו למלא את תאוותו של דוד.

אפשר שגם המבנה "מי [...] ויקטול" עשוי לשמש – בהוראה זו. כך הבינו רד"ק ורש"י את הפסוק שלהלן:

14. מלאכי א 10: מִי גַם בָּכֶם וַיִּסְגֹּר דְּלֹתֵיכֶם וְלֹא תֹאִירוּ מִזְבְּחֵי חֲנָם רד"ק: "מי גם בכם – שאתם רעים, מי יתן שיהיה בכם איש אחד שיתן אל לבו דבר הקרבות הנבזים". לפי רד"ק שיעור הכתוב הוא 'מי [יתן] גם בכם', הווי אומר: מי לבדה, ללא יתן בצמוד לה, מביעה משאלה!

ראב"ע: "מי – יתן אחרים או אחד מכם, לוֹ יהיה כן שאחרים או אח' מכם יסגור דלתי העזרה". ראב"ע הוסיף במפורש את יתן לאחר מי, וחזר והעמיד כנגד "מי [יתן]" את מילת המשאלה לו [=הלוואי].

רש"י פירש את מי בהוראת 'הלוואי שיקום מי[שהו]': "מי גם בכם ויסגור דלתים – הלוואי ויקום [כך בלשון רש"י] איש טוב בכם ויסגור דלתי מקדשי לבלתי הביא שם קרבן מתועבה הזאת".

מעשה אפשר לפרש בדרך זו גם את הפסוק שלהלן:

15. עמוס ז 2, 5: – מִי יָקוּם יַעֲקֹב [=מי (ייתן ו) יקום יעקב], כִּי קֵטָן הוּא
כאן נזכר במפורש הנושא של צורת "יקטול" – יעקב; והוא ה־x בנוסחה שהבאנו:
"מי יקטול" = "מי ייתן ו־x יקטול".⁹

ביטויי המשאלה "מי יִתֵּן" (שאלה רטורית) ו"יִתֵּן ה'" (משפט חייווי)

נמצאנו למדים: תבנית המשפטים "מי ייתן [...]" היא אפוא מקרה פרטי – נפוץ יותר
וברור יותר – של תבנית המשפטים "מי יקטול [...]", כשהם מביעים משאלה.
בהירותה ונפישותה של הבעת המשאלה באמצעות "מי ייתן", בהשוואה ל"מי
יקטול", מתבארות מן העובדה שכנגד השאלה הרטורית "מי יִתֵּן" מצינו ניסוח של
משאלה במשפט חייווי, "יִתֵּן ה'", שבו מוצב ה' (ולעתים בתוספת לוואי, כגון
"אלהיכם") במקום מי. כך למשל:

16. רות א 9: יִתֵּן ה' לָכֶם וּמִצָּאן מְנוּחָה אִשָּׁה בֵּית אִשָּׁה
= מי ייתן לכן ומצאתן מנוחה אִשָּׁה בית אישה.

17. רות ד 11: יִתֵּן ה' אֶת הָאִשָּׁה הַבָּאָה אֶל בֵּיתְךָ כְּרָחֵל וְכֵלָאָה
= מי ייתן [והייתה] הָאִשָּׁה הַבָּאָה אל ביתך כרחל וכלאה.

יושם אל לב, כי שיבוצה של פסוקית המשאלה בתבנית "ייתן ה' x" עשוי להיות
סינדרטי, כבדוגמה 16, שבה מתפקדת וי"ו החיבור שבתיבה וּמִצָּאן. כאמצעי הסינדרטה,
היינו בהוראת ש'/אשר,¹⁰ או אֲסִינְדִּטִּי, כבדוגמה 17. בשתי הדוגמות מיטשטש
מבנה המשפט המורכב, המשבץ פסוקיות משאלה, שהן פסוקיות תוכן מושאיות,
ומבנה השטח של שתי הדוגמות מציג את המושא כאיבר ולא כפסוקית: בדוגמה 16

9. פירוש זה, המעמיד את "מי" בתבנית המשבצת ואת "יקום יעקב" בפסוקית המשובצת, מנתק
למעשה את מי מיקום ומתגבר בכך על הקושי לפרנס את יעקב כמושא אחרי פועל עומד –
יקום. אין כמובן לשלול פירושים אחרים ל"מי יקום יעקב": "איך יקום" (רד"ק על אתר);
"האם יקום" – על פי המצוי בלשון האמוראים: "גזירה שמא יטמא לשנה הבאה ויאמר:
אשתקד מי [=האם] לא טבלתי ואכלתי" (בבלי פסחים צב ע"א); "אשתקד מי לא אכלנו
ביצה ביום טוב שני, השתא נמי ניכול [...]" אשתקד מי לא קבלנו עדות החדש כל היום כולו,
השתא נמי נקבל" (ביצה ה ע"ב). ראה גורדיס, עמוס, עמ' 255. וראה גם יסטרוב, מילון,
עמ' 770. פאול בפירושו לעמוס העדיף את הראשון מבין שני פירושים אלה; ראה פאול, עמוס,
עמ' 229. לפירושים נוספים ראה וייס, עמוס, כרך א, עמ' 217; כרך ב, עמ' 406–407 הערות
117–113.

10. וראה על כך בהמשך, בדיון בדוגמה 43.

עומדת התיבה לכם כפסידו־מושא, בעוד שבמבנה העומק של המשפט היא מייצגת את הנושא של פסוקית המשאֶלה. נושא זה הוא גוף הנוכחות החבוי בפועל מִצָּאן, שגלגול מקדים הוציאו אל מחוץ לפסוקית והעמידו בסטטוס דְּטִיבִי (לכם > אֶתָּן [מִצָּאן]). בדוגמה 17 גרם הקישור האֶסִינְדִּי של פסוקית המשאֶלה, שבה משמשת התיבה האֶשָּׁה כנושא הפסוקית, להצגתה כאיבר מושאי, הצגה שגררה אתה אתה הוספת את לפני המושא המדומה.

לעתים מעניק משפט החיווי למשאֶלה תוקף של עובדה, במיוחד כשההקשר מאפשר לתלות את המשפט בהתניה שקדמה לו. כך, למשל, לאחר ההתניה "כי אם שִׁמֹּר תִּשְׁמְרוּן אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֲנִי מִצְוֶה אֹתְכֶם לַעֲשׂוֹתָהּ לֵאמֹר אֵת ה' אֱלֹהֵיכֶם לִלְכֹּת בְּכָל דְּרָכָיו וּלְדַבְּקָהּ בּוֹ" (דברים יא 22) באים כמה משפטי חיווי, והם מסתיימים במשפט:

18. דברים יא 25: פָּחַדְכֶם וּמוֹרָאֲכֶם יִתֵּן ה' אֱלֹהֵיכֶם עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּדְרֹכּוּ בָּהּ = מי ייתן [והיה] פחדכם ומוראכם על פני כל הארץ [ואכן כך יהיה].

כיוצא בזה, לאחר ההתניה "והיה אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך לשמור לעשות אֶת כָּל מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אֲנִי מִצְוֶה הַיּוֹם" (דברים כח 1) אתה מוצא שורת היגדים, ובהם:

19. דברים כח 7: יִתֵּן ה' אֶת אֵיבֶיךָ הַקָּמִים עָלֶיךָ נִגְפִים לְפָנֶיךָ = מי ייתן ואויבך הקמים עליך [יהיו] ניגפים לפניך [ואכן כך יהיה].

באותן נסיבות אפשר שתוכן המשאֶלה יהיה שלילי, היינו קללה. כך, למשל, לאחר ההתניה המכלילה "והיה אם לא תשמע בקול ה' אלהיך לשמור לעשות את כל מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו אֲשֶׁר אֲנִי מִצְוֶה הַיּוֹם ובאו עליך כָּל הקללות האלה והשִׁיגוּךָ" (דברים כח 15) באה שורה של קללות, ובהן:

20. דברים כח 24: יִתֵּן ה' אֶת מָטֶר אֶרְצְךָ אֶבֶק וְעָפָר בדוגמות 18–20 אפשר אמנם לראות את הצירוף "יִתֵּן ה'" כחלק מתשובת התנאי, אך בדיעבד – ואולי אף מלכתחילה – הוא נושא הוראה מודלית, וניתן היה להמירו ב"מי יתן".

מפגש מעניין של שני הביטויים זה בצד זה התממש בפסוק שלהלן, שיש בו תקבולת:

21. איוב ו 8: מִי יִתֵּן תְּבוּאָה שְׂאֵלָתִי, וְתִקְוֹתֵי יִתֵּן אֱלֹהִים "מי יתן" // "יִתֵּן אֱלֹהִים", והתקבולת מלמדת עוד מן הצלע הראשונה על השנייה: כשם שהמשלים של הצירוף "מי יתן" הוא פסוקית ("תבוא שאלתי") הנקשרת אסינדטית לצירוף, כך יש להבין את הצלע השנייה: "ותקוותי יתן אֱלֹהִים".

[ש(תבוא)]¹¹. והיטיב לחוש בהוראת המשאלה של "מי יתן" כאן בעל מצודת דוד: "לזאת הלואי תבא שאלתי".

הדוגמה הבאה דומה לקודמתה בשימוש שהיא עושה בשני הביטויים, שכן יש בה חזרה עניינית, שהיא מעין תקבולת:

22. במדבר יא 29: הַמִּקְנָא אֶתָּה לִי? וּמִי יִתֵּן כָּל עַם ה' נְבִיאִים, כִּי יִתֵּן ה' אֶת רוּחוֹ עָלֵיהֶם

בדוגמות 21–22, המזמנות את "מי יתן" ליד "יתן ה'/אלוה", אי אפשר עוד להבין את הצירוף מי יתן בהוראתו הראשונית, היינו כשאלה, אלא רק במשמעו המודלי, היינו כביטוי של משאלה. המתרגמים הארמיים לפסוק האחרון היטיבו לחוש בכך: אונקלוס: "ואמר ליה משה: הקנאתי את מקני? רעינא (=רוצה אני) פון ד(ש)יהון כל עמיה דה' נביין". בדומה פסידיונות: "[...] המן בגלל דאתנבו עלי [...] אנת מקני לִי? רעינא פון דיהון כל עמא דה' נביין".

נאופיט: "אלווי מן יתן כל עם/כנישתה דה' נביין". מתרגם זה השתמש בביטוי מודלי מפורש, בהקדימו ל"מן יתן" (=הבבואה של "מי ייתן") את אלווי (=הלוואי). מעין הגדרה מילונית, המעניקה לצירוף מי יתן מעמד של ביטוי מודלי המביע משאלה, אתה מוצא בפירושו של רב"ע לפסוק: "ומלת מי יתן – כשואל חפץ בדבר, כאומר: מי יתן לי זאת השאלה והחפץ".

כנגד המשמע המודלי של "מי יתן" שבאיוב ו 8 ובמדבר יא 29 משמע הצירוף "יתן ה'/אלוה" שבחלק השני של דוגמות אלו אינו חד-משמעי, ומשמשים בו בערבוביה המשמע המודלי והמשמע האינדיקטיבי של הפועל ייתן.

יושם אל לב, כי המשמעות המודלית של הצירוף יתן ה' מייחסת לו – במבנה העומק של המשפטים שהוא משמש בהם – מעמד של תבנית מְשַׁבֵּצַת, המצריכה השלמה של פסוקית תוכן משובצת. הווי אומר:

23. (=18) דברים יא 25: פְּתַדְכֶם וּמוֹרָאֲכֶם יִתֵּן ה' אֱלֹהֵיכֶם עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּדְרְכוּ בָּהּ

= 'ה' אלוהיכם ייתן (=יגרום) [ש]פחדכם ומוראכם [יהיו] על פני כל הארץ אשר תדרכו בה'.

הטרנספורמציה ממבנה העומק למבנה השטח עשויה לשוות למשפט חזות של

11. בעל תרגום איוב העמיד כנגד יתן בשתי היקרויותיה בפסוק את הפועל יהב: "מן/מאן יהב ותיחי שילתי וסברי יהיב אלהא". נראה לי שהשימוש ב"יהב" כאן הוא תרגום שאלה מילולי של "יתן" ואין לו הוראה של נתינה, אלא של גרימה. מכל מקום, השווה המתרגם את "מי יתן" ל"יתן אלוה".

משפט פשוט, ולגרום לחדירת את לפני המשלים המושאי. חשוב לראות נכונה את מבנה העומק של משפטים כאלה, כך:

24. (=19) דברים כח 7: יתן ה' את אויבך הקמים עליך נגפים לפניך. במבנה העומק משמש המשפט "אויבך הקמים עליך [יהיו] נגפים לפניך" כפסוקית תוכן מושאית המשלימה את "יתן ה'". במבנה השטח מוצג האיבר "אויבך הקמים עליך" – שמעיקרא (במבנה העומק) שימש נושא של פסוקית התוכן – כמושא, המזמין לפניו את המילית את. כיוצא בזה:

25. (=17) רות ד 11: יתן ה' את האשה הפאה אל ביתך פרחל וכלאה. = 'ה' ייתן (=יגרום) [ש]האשה הבאה אל ביתך [תהיה] כרחל וכלאה'.

נתן (את) x = עשה/גרם שיהיה

בדוגמות 23–25 פירשנו את הפועל יתן באמצעות הפועל "יגרום". נקל להיווכח, שאחת ההוראות השכיחות של נתן במקרא היא אכן 'עשה/גרם'.¹² נעיין בדוגמות אחדות מן הרבות:

26. בראשית יז 16: וגם נתתי ממנה לך בן. = 'אעשה/אגרום שיהיה לך ממנה בן'. במבנה העומק המשפט הוא מורכב, ומשתבצת בו פסוקית תוכן מושאית "ממנה [יהיה] לך בן". ובדומה לכך הדוגמה שלקמן:

27. יואל ב 17: ואל תתן נחלתך לחרפה. = 'אל תעשה/תגרום שנחלתך תהיה לחרפה'.

28. בראשית יז 5: ויהי שמך אברהם כי אב המון גוים נתתיך. = 'אעשה/אגרום ש[אתה] תהיה אב המון גוים'. כינוי המושא החבור שב"נתתיך" מייצג במבנה השטח את הכינוי "אתה", שבמבנה העומק של המשפט הוא הנושא של פסוקית התוכן המושאית. במעבר ממבנה העומק אל מבנה השטח חל גלגול מקדים במשפט, וזה הוציא מן הפסוקית את הנושא והציב אותו בתבנית המשבצת כמושא. וכיוצא בזה בדוגמות 29–37 שלהלן:

29. שמות ז 1: ויאמר ה' אל משה ראה נתתיך אלהים לפרעה. = 'אעשה/אגרום ש[אתה] תהיה אלוהים לפרעה'.

12. לתיאור תחבירי-סמנטי של נתן בלשון המקרא ראה קדרי, פרשיות, עמ' 15.

30. בראשית יז 20: וְלִישְׁמַעֲאֵל שְׁמַעְתִּיךָ הִנֵּה בִּרְכָתִי אִתּוֹ [...] וְנִתְּתִיו לְגוֹי גָּדוֹל = 'אעשה/אגרום ש[הוא] יהיה לגוי גדול'.

31. בראשית מח 4: הִנְנִי מִפְּרֹךְ וְהִרְבִּיתִּיךָ וְנִתְּתִיךָ לְקֹהֵל עַמִּים = 'אעשה/אגרום ש[אתה] תהיה לקהל עמים'. ובדומה לו:

32. דברים כח 25: יִתְּנֶךָ ה' נֶגֶף לִפְנֵי אֹיְבֶיךָ = 'ה' יעשה/יגרום ש[אתה] תהיה ניגף לפני אויביך'.

33. דברים כו 19: וּלְתִתְּךָ עֲלִיוֹן עַל כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר עָשָׂה = 'ולעשות/לגרום ש[אתה] תהיה עליון על כל הגויים'.

34. שמות כג 27: וְנִתְּתִי אֶת כָּל אֹיְבֶיךָ אֵלֶיךָ עֶרְף = 'אעשה/אגרום שכל אויביך יהיו (=יפנו) אליך עורף'. הצבת נושא הפסוקית = שבמבנה העומק ("כל אויביך") כמושא בתבנית המְשַׁבֵּצַת במבנה השטח גרמה להוספת את. כך גם בדוגמות שלהלן:

35. שמות ג 21: וְנִתְּתִי אֶת חֹן הָעֵם הַזֶּה בְּעֵינֵי מִצְרַיִם = 'אעשה/אגרום שחן העם הזה יהיה בעיני מצרים'.

36. יהושע יא 6: כִּי מָחָר כָּעֵת הַזֹּאת אֲנִכִּי נָתַן אֶת כָּלם חֲלָלִים לִפְנֵי יִשְׂרָאֵל = 'אנוכי עושה/גורם שכולם יהיו חללים לפני ישראל'.

37. יואל ב 19: וְלֹא אֶתֶן אֶתְכֶם עוֹד חֲרָפָה בְּגוֹיִם = 'ולא אעשה/אגרום ש[אתם] תהיו עוד חרפה בגויים'.

"יתן ה'" – ממשפט חיווי למשפט משאלה

ברור הוא, שבצירוף יתן ה' משמש הפועל נתן בהוראת הגרימה, שהודגמה כאן. השילוב של צורת העתיד של הפועל עם העמדת ה' כנושא הפועל משנה את מעמדו של הצירוף ממשפט חיווי למשפט משאלה. זאת ועוד: אין ספק שהמשמע המודלי של "יתן ה'" נעוץ בנושא שבצירוף, היינו ה', ולא בנשוא, ייתן. מסקנה זו עולה מן העובדה, שכשהנושא של ייתן הוא בשר ודם, אין הפועל נתפס אלא במשמעו האינדיקטיבי. השווה למשל דוגמות 23–25 לדוגמות 38–39:

38. בראשית מט 20: מֵאֲשֶׁר שָׁמְנָה לְחֶמֶוֹ וְהוּא יִתֵּן מַעַדְנֵי מֶלֶךְ = "הוא [כינוי המתייחס לשם הפרטי אשר] יתן" בהוראה אינדיקטיבית;

39. שמואל א כב 7: גַּם לְכָלְכֶם יִתֵּן בֶּן יִשִּׁי שְׂדוֹת וּכְרָמִים = "יתן בן ישי" בהוראה אינדיקטיבית.

נמצאנו למדים שהצבת האל, בשמותיו השונים, כנושא של ייתן, בין בסדר נשוא-נושא בין בסדר נושא-נשוא, היא המעניקה לצירוף את משמעו המודלי. על דוגמות 23-25 ניתן להוסיף עוד. כגון:

40. במדבר ה 21: וְהִשְׁבִּיעַ הַכֹּהֵן אֶת הָאִשָּׁה בְּשִׁבְעַת הָאֵלֹהִים וְאָמַר הַכֹּהֵן לְאִשָּׁה יִתֵּן ה' אוֹתָךְ לָאֵלֹהִים וְלִשְׁבָּעָה בְּתוֹךְ עַמֶּךָ
ייתן בהוראה מודלית: הכוהן מקלל את האשה קללה שתוכנה הוא: ה' יגרום ש[את] תהיי לאלה ולשבועה בתוך עמך.

הדוגמה הבאה מסופקת:

41. בראשית מג 14: וְאֵל שְׁדֵי יִתֵּן לָכֶם רַחֲמִים לִפְנֵי הָאִישׁ
ניכר שיתן משמשת כאן בהוראה מודלית: 'הלוואי'. עם זאת נראה שהמשלים המוצרך של יתן הוא האיבר רחמים, אף שניתן להעמיד כמשלים ליתן פסוקית תוכן חסרת נשוא, כך: אל שדי יגרום ש[אתם תמצאו] רחמים לפני האיש.

השתקפות הצירוף "יתן ה'" בצירוף "מי יתן"

כיוון שהצירוף מי יתן הוא מקבילו הסמנטי והתחבירי של ה' יתן / ייתן ה', הרי שגם בו נעוצה המשמעות המודלית בנושא - מי. ואף שמצינו הבעות מודליות של משאלה באמצעות צירופי "מי יקטול", כשהפועל "יקטול" איננו משורש נתן, ומי הוא בשימוש סתמי, דומה שהשימוש במי המכוון אל ה' דווקא, כפי שהוא בצירופי מי יתן, מחזק את אופיו המודלי של הצירוף ומעניק לו את המשמעות 'הלוואי ש-'. משמעות זו ניתנת לצירוף בתרגומים הארמיים ובטקסטים מספרות חז"ל, ובעקבותיהם בפרשנות הקלסית, בין כשהם מקיימים את הצירוף המקראי (במיעוט המקרים) בין כשהם ממירים אותו (ברוב המקרים) ב-[ה/א]לו[ואי] [ו/ד], או בפעלים הארמיים רעי וצבי, המביעים רצון וערגה. כך הוא בדוגמאות שלהלן:

42. שמות טז 3: וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִי יִתֵּן מוֹתֵנוּ בְּיַד ה' בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מְכִילָתָא בְּשִׁלַּח ד, א: "לואי מתנו". אונקלוס: "ואמרו להון בני ישראל לוי דמיתנא קדם ה' בארעא דמצרים". פסידריונותן: "הלואי דמיתנא". רש"י לשמות יד 12, ד"ה ממתנו: "מאשר נמות [...] וכן (להלן טז 3) 'מי יתן מותנו' - [מי ייתן] שנמות, וכן (שמואל ב יט 1) 'מי יתן מותי', דאבשלום - [מי ייתן] שאמות".
רש"י מותיר למעשה את מי יתן ללא שינוי בפסוק. הוא מתמקד בפרושו בקישור האסינדרטי של מי יתן אל הפסוקית הבאה אחרי הצירוף.

43. דברים ה 25: מִי יִתֵּן וְהָיָה לְכֶבֶם זֶה לָהֶם לִירְאָה אֹתִי
אונקלוס: "לוי דיהי לבא הדין להון למדחל קדמי". פסידריונותן: "לואי דיהי יצרא דליבהון שלים ברעות דין להון למידחל מן קדמי". נאופיטי: "[א]לווי מן יתן ויהוי

לבה שלמה [הדין] להון למדחול [...]. כמו בדוגמה הקודמת, אף כאן תרגום נאופיטי מקדים "א[לווי]" ל"מן יתן".

בבלי עבורה זרה ד ע"ב: "בשעה שאמר להם הקב"ה 'מי יתן והיה לבכם זה [...]. כל הימים' היה לכם לומר: 'תן אתה!'"¹³

מקור זה מתעלם מן העובדה שמי יתן היא שאלה רטורית, שהרי הוא מתרעם על כך שהשאלה נותרה בלא מענה הולם, שתוכנו – 'תן אתה'. מאחורי תשובה היפותטית זו עומדת ההנחה שהרפרנט של "מי" הוא ה', ואף לפי התשובה – "תן אתה" – נתפס מבנה המשפט כמורכב, והוי"ו שאחרי "מי יתן" נתפסת כוי"ו משעבדת, היינו 'תן אתה והיה [=שיהיה] לבכם זה [...]. כל הימים'.¹⁴ המפגש בין תפיסת השאלה כקונקרטי, כשהשואל הוא הקב"ה, לתפיסתה כרטורית, היינו כאומרת שאין מי שייתן זאת, זולתי הקב"ה, מוליד סתירה פנימית במשפט, שכן "הכול בידי שמים חוץ מיראת שמים" (בבלי ברכות לג ע"ב). נמצא שרק ה' הוא המסוגל להגשים את "והיה לבכם זה להם ליראה אותי", אך דווקא עניין זה אינו בשליטתו.

רמב"ן השיב על כך בהעמדת השימוש ב"מי יתן" בקטגוריה של "דיברה תורה כלשון בני אדם": "מי יתן והיה לבכם זה להם ליראה אותי" – בעבור היות רשות האדם בידו להצדיק ולהרשיע, והכל בידי שמים חוץ מיראת שמים, יאמר הכתוב כן, והוא כלשון בני אדם". רמב"ן חש אפוא, ש"מי יתן" = 'הלואי'.

פסוקית התוכן של "מי יתן" עשויה להשתבץ בתבנית זו בדרך אסינדרטית. כך למשל:

44. איוב כג 3: מי יתן ידעתי ואמצאָהוּ אָבואַ עד תִּכְנֶנְתּוּ
בעל תרגום איוב שימר את הקישור האסינדרטי שבמקור: "מן יגזור אנדע [...]. ובדומה:

45. איוב יג 5: מי יתן תִּהְיֶה תִּתְּרִישׁוֹן וְתִּהְיֶה לָכֶם לְחֻכָּמָה
תרגום איוב: "מן יהב/לווי משתקי תשתקן ותהא לכון לחכמתא".

13. ובדומה: "כיון שאמר הקב"ה 'מי יתן והיה לבכם זה להם', היה להן לומר: רבש"ע, אתה תן! לפיכך אמר [להם] משה 'ולא נתן ה' לכם לב לדעת' (דברים כט 3)" (דברים רבה [וילנא תרל"ח] ז, י [מהדורת ליברמן, ירושלים ת"ש, כי תבוא י]).

14. אפשר גם שהוי"ו של והיה איננה אלא וי"ו הרצף (והיה = יהיה), ופסוקית התוכן המושאת היא אסינדרטית; והשווה למשפט "מי יתן יהיה לבכם" (העשוי להחליף את דברים ה 25) את "מי יתן תבוא שאלתי" (איוב ו 8). דוגמה בטוחה לוי"ו כמילית סינודה של פסוקית תוכן במקרא היא "ואם ידעת ויש בם אנשי חיל" (בראשית מז 6); ראה קוגוט, פסוקי התוכן, § 5.211, עמ' 89. ככל הנראה, וי"ו משעבדת משמשת גם בפסוק "טוב ויחיל וְדוֹמָם" (איכה ג 26), וכבר פירש רש"י על אתר: "טוב שיחיל אדם וידום ויצפה לישועת ה'". לדעתי, וי"ו משעבדת מצויה גם בבמדבר יד 21–23: "ואולם חי אני [...] כי כל האנשים [...] אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבתם וכל מנאצי לא יראוה". "חי אני" משבץ פסוקית תוכן המנוסחת ניסוח כפול: הראשון פותח בכי והשני ב"ן שהוראתה 'ש'.

המליצה מי יתן עשויה להיות מושלמת גם על ידי פסוקית חד-איברית. כך למשל:

46. דברים כח 67: בַּבֹּקֶר תֹּאמַר מִי יִתֵּן עָרֵב וּבָעֶרֶב תֹּאמַר מִי יִתֵּן בֶּקֶר מִפֶּחַד לְבָבְךָ אֲשֶׁר תִּפְחַד וּמִפְּרָאָה עֵינֶיךָ אֲשֶׁר תִּרְאֶה

"מִי יִתֵּן עָרֵב" ו"מִי יִתֵּן בֶּקֶר" הם שני משפטים מורכבים, שבהם עָרֵב וּבָקֶר הם משפטים חד-איבריים אקזיסטנציאליים,¹⁵ ושיעורם 'מִי יִתֵּן [וְיִהְיֶה] עָרֵב/בֶּקֶר'.¹⁶

אונקלוס: "בצפרא תימר מן יתין רמשא וברמשא תימר מן יתין צפרא". אונקלוס נצמד ללשון המקור, ואפשר שלא חש בכך שמשפטים מורכבים לפנינו, וראה ב"ערב" ו"בקר" מושאים רגילים ולא פסוקיות מושא חד-איבריות.

תפיסה תחבירית נכונה של המשפטים המורכבים כאן עולה מפסידו-יונתן ומנאופיטי. פסידו-יונתן: "בצפרא תהוון אמרין לואי דיהי רמשא [...] וברמשא תהוון אמרין לואי דיהי צפרא". נאופיטי: "בצפרא תהוון אמרין לואי מן יתן וייתן/דייתי רמשה וברמשה תהוון אמרין מן יתן דייתי צפרא".

המשמעות המודלית של "מִי יִתֵּן" בפסוק זה עולה בבירור מתרגומים אנגליים אלה:

In the morning thou shalt say, *Would it were even!* and at even thou shalt say, *Would it were morning!* (Revised Standard Version, RSV; Jewish Publication Society Tanakh)

In the morning you shall say, *If only it were evening!* and at evening you shall say, *If only it were morning!* (The New Revised Standard Version)

In the morning thou shalt say, *Would God it were even!* and at even thou shalt say, *Would God it were morning!* (King James Version)

התרגום האחרון היטיב לבטא את הזיהוי של "מִי יִתֵּן" עם 'ה' יתן'. פחות ברור הוא מעמד הצירוף מִי יִתֵּן בדוגמה זו:

47. שופטים ט 29: וּמִי יִתֵּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיָדִי וְאֶסִּיחָה אֶת אֲבִימֶלֶךְ יונתן: "ומן ימסר ית עמא הדין בידי ואעדי ית אבימלך". נראה שתרגום יונתן הבין כאן את "מִי יִתֵּן" לא כניב, אלא במשמעות הרגילה: יתן = "מסור". לפי הבנה זו "את העם הזה" = איבר מושאי במשפט פשוט.

דעה אחרת, המכוונת יותר לאמת, מובאת בפירוש מצודת דוד: "ומי יתן – הלואי והי' העם הזה ברשותי, אז הייתי מסירו ממלוכה מכלל וכלל". בעל ה"מצודות" הבין

15. והשווה "בֶּקֶר וְיָדַע ה' אֶת אֲשֶׁר לוֹ וְאֶת הַקְדוּשׁ, וְהִקְרִיב אֵלָיו" (במדבר טז 5).

16. באופן דומה הבינים גם קדרי (מי יתן, עמ' 190).

ללא ספק את "מי יתן" כניב המביע משאלה.¹⁷ לדידו "העם הזה" אינו אלא הנושא של פסוקית המושא, שהיא המזמינה את "את", היינו: * "מי יתן" [(את המצב) ש]העם הזה [יהיה] בידי" ← "מי יתן את העם הזה בידי".

"מי יתן" מביע משאלה בטלה

דומה שהביטוי "מי יתן" מגויס לא רק להבעת משאלה העשויה להתממש, אלא אף למשאלה שמלכתחילה "עבר זמנה" והיא בבחינת "הצועק לשעבר הרי זו תפלת שוא" (ברכות ט, ג), והיטיב ר' עובדיה מברטנורא לבאר סיטואציה זו בפירושו למשנה: "הצועק לשעבר – המתפלל על מה שכבר היה; הרי זו תפלת שוא – דמאי דהוה הוה". בדומה להבחנה בין תנאי קיים, הניתן למימוש, לתנאי בטל, שאין עוד אופציה למימוש, ניתן להבחין בין מְשַׁאלָה קיימת למשאלה בטלה; ואפשר ש"מי יתן" = 'הלוואי', המשמש בשני סוגי המשאלה, ראשיתו בהבעת משאלה בטלה. כך הוא בדוגמות אלו:

48. שמואל ב יט 1: וְכֹה אָמַר בְּלָכְתוּ בְּנֵי אֲבִשְׁלוֹם בְּנֵי בְנֵי אֲבִשְׁלוֹם מִי יִתֵּן מוֹתֵי אֲנִי תַחְתִּיף אֲבִשְׁלוֹם בְּנֵי בְנֵי יונתן: "[...] ברי אבשלום ברי ברי אבשלום לוי/צבית/לויית דמיתית אנה חלופך ואת קיים יומא דין אבשלום ברי ברי". מצודת דוד: "מי יתן וכו' – הלואי והייתי אני מת במקומך".

49. ירמיהו ח 23: מִי יִתֵּן רֹאשִׁי מִים וְעֵינַי מְקוֹר דָּמָעָה יונתן: "מן יתן רישי כנחל דמיין ועיני כמבוע דמען". רד"ק: "מי יתן ראשי מים – מי יתן שיהיה ראשי כל מים". רד"ק לא שינה את "מי יתן", כיוון שתפס את הצירוף המקראי כמשמש כאן כבר כביטוי משאלה. הוא מתמקד בפירושו רק בהמרת השיבוך האסינדרטי שבמקרא בשיבוך סינדרטי.

50. תהלים נה 7: נֹאמַר מִי יִתֵּן לִי אֶבֶר כִּי־נָה אֶעֱפָה וְאֶשְׁכָּנָה אף כאן מביע "מי יתן" משאלה בטלה. הבנת "מי יתן" כ'מי יגרום לך ש...' ¹⁸ איננה סותרת את תפיסת הביטוי כמשאלה בטלה, כפי שפירש את הפסוק בעל מצודת דוד: "מי יתן – הלואי היה לי כנפים לעוף בהם, כי אז הייתי פורח למרחוק [...] להנצל

17. כך הבינו גם בעלי תרגום השבעים, שתרגמו: καὶ τίς δόη τὸν λαὸν τοῦτον ἐν χερσὶ μου לדרכם של בעלי השבעים בתרגום הצירוף מי יתן ליוונית ראה מוראוקה, מי יתן. תודתי לפרופ' עמנואל טוב, שהפנה אותי למאמר זה.

18. כפי שהראה נכונה קדרי, מי יתן, עמ' 191. תרגום תהלים לא הבין זאת כך, ותרגם את הכתוב מילולית: "ואמרית מן יתן לי כנפא/גדפא היך יונתא אטוס ואשרי".

מאויבי". שיעור הכתוב הוא אפוא: 'מי יגרום לכך שיהיה לי אבר כיונה' = 'הלוואי שיהיה לי אבר כיונה'. יושם אל לב כי בפסוק זה פסוקית התוכן המושאית היא משפט שמני, "לי אבר כיונה" = 'אבר כיונה [יהיה] לי', שבו משמשת לי הדטיבית כנשוא. בדומה לכך יש להבין את הפסוק הזה:

51. איוב לא 35: מִי יִתֵּן לִי שֹׁמֵעַ לִי

= 'מי יגרום לכך (=הלוואי) שלי (יהיה מישהו ש)שומע לי'.¹⁹
הצירוף מי ייתן מביע משאלה, המכוונת בעליל לאל, שהוא בעל היכולת לגרום הכול. מביע המשאלה מצפה שהאל יפעיל את השפעתו על גוף כלשהו שימלא את המשאלה. שגרת השימוש בביטוי זה כמביע משאלה ("מי יתן" = "ייתן ה'" = 'הלוואי ש-') פתחה את האפשרות שהגוף המושפע יהיה גם האל עצמו, היינו האל יגרום למשהו שהוא עצמו יעשה.²⁰ כך הוא בדוגמות האלה:

52. איוב יא 5: וְאֵלֶם מִי יִתֵּן אֱלֹהִים דִּבֶּר וַיִּפְתַּח שְׁפָתָיו עִמָּךְ

= 'מי יגרום לכך (=הלוואי) ש אלוה דִּבֶּר (=ידבר) ויפתח שפתיו עמך'. פניית המשאלה אל האל באה כאן בגוף שלישי. בדוגמה שלהלן הפנייה אל האל היא בגוף שני.

53. איוב יד 13: מִי יִתֵּן בְּשֹׁאֵל תִּצְפְּנִי תִסְתִּירֵנִי עַד שׁוּב אֶפְךָ תִּשִּׁית לִי חֶק וְתִזְכְּרֵנִי

= 'מי יגרום לכך (=הלוואי) ש[אתה] בְּשֹׁאֵל תִּצְפְּנִי.
הצירוף מי ייתן כביטוי משאלה בא גם עם כינוי מושא חבור ליתן. כך למשל:

54. ירמיהו ט 1: מִי יִתְּנִי בַמַּדְבָּר מְלֹן אֲרָחִים וְאַעֲזֹבָה אֶת עַמִּי וְאֶלְכָה מֵאַתָּם

כינוי המושא החבור ליתן משתמע כאן לשני פנים: (א) בהוראה דטיבית,²¹ 'מי ייתן לי', וכך פירש מצודת דוד: "מי יתן לי לצרכי". (ב) בהוראה אקוזטיבית, כפסידור מושא, שאינו אלא נושא פסוקית התוכן המושאית: 'מי יעשה/יגרום שאני [אהיה] במדבר'. וכך כנראה פירש רד"ק: "מי יתני מלון אורחים במדבר – יש בתי מלון"²² לעוברי אורח שילינו שם בלילה. ואמר הנביא שיתאר להיות שוכן באותו המלון שלא יראה עוד את ישראל, כי לא יוכל לראות רעתם". לפי רד"ק, "ואמר הנביא

19. ראה קדרי, שם, עמ' 191.

20. ואפשר אולי אפילו, שהאל עצמו יהיה גם הדובר, היינו האל מביע משאלה שהוא ישפיע על עצמו לגרום דבר מה. ראה הדיון בדוגמה 55 להלן.

21. על דרך "כי ארץ הנגב נתתני" (יהושע טו 19; שופטים א 15) = 'נתת לי'. על שימושים כאלה בעברית המקראית ראה בוגרט, סופיות.

22. כך הנוסח ב"מקראות גדולות הכתר" (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, בעריכת מ' כהן), המתקן את השיבוש שבדפוסים המצויים "ישבתי מלון". תודתי לפרופ' יוסף עופר, שהפנה את תשומת לבי לתיקון זה.

שיתאור", אין ספק שהוראת מי יתן כאן היא מודלית, ומבנה העומק של פסוקית התוכן המושאית הוא 'אני במדבר [ב]מלון אורחים'.²³

כדרך שתנאי בטל מתנה על העבר – "לו חָכְמוּ ישכילו זאת" (דברים לב 29) – כן מְשַׁאֲלָה בטלה מתפללת על מה שעבר. אין תמה בְּדַבֵּר שמילת התנאי הבטל, לו, עומדת גם ביסודה של מילת המְשַׁאֲלָה [ה/א]לו[וא]. בשל כך מיטשטש הגבול שבין שתי המהויות הסמנטיות הללו, כגון בפסוק "לו מְתַנוּ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אוּ בְּמִדְבָּר הַזֶּה לוּ מְתַנוּ" (במדבר יד 2).²⁴ טשטוש זה נולד ממקרים שבהם חסרה הסיפה של משפט התנאי – "לו מְתַנוּ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אוּ בְּמִדְבָּר הַזֶּה לוּ מְתַנוּ" (אזי טוב היה לנו)²⁵ – וכך גולש המשפט ממבע של תנאי למבע של משאלה, כפי שהיטיב לפרש רש"י: "לו מתנו – הלואי ומתנו".²⁶

55. איוב כט 2: מִי יִתְּנִי כִּירָחִי קֶדֶם כִּימִי אֱלֹהִי יִשְׁמְרֵנִי
תרגום איוב: "מן יסדרנני היך ירחין קדמאין היך יומיא דאלהא י[נ]טרנני". התרגום מציב את שורש סד"ר, המתרגם ברגיל את ש"ס העברית, תמורת נתן שבמקור; ואפשר שלא ייחס ל"מי יתנני" כאן משמעות מודלית. אך אין לשלול גם את

23. כפי שהיטיב לראות קדרי, מושא כפול, עמ' 252. בדומה פירש קדרי שם גם את "מי יתנני כירחי קדם" (איוב כט 2) ואת "אשר נתן חכמה בלבבו" (שמות לו 2). מדבריו משתמע שנתן/יתנני) = 'הביא/יביא לכך ש-', 'גרם /יגרם לכך ש-'. התפיסה התחבירית של פסוקנו לפי קדרי נראית בעינינו יותר מתפיסתו של בן-שמאי, יתנני. לדעת בן-שמאי אין להבין מדברי רד"ק על הפסוק כאילו הם תומכים בתפיסתו של קדרי, בעיקר בשל חלקו השני של הפסוק, "ואעזבה את עמי ואלכה מאֲתָם", שאין לו מקום "אחרי שהנביא כבר ניתן במלון האורחים שבמדבר". על השגה זו ניתן להשיב, שניתן להבין את הווי"ו של "ואעזבה" כווי"ו הביאור, ושיעור הפסוק הוא 'מי יגרם לכך שאני [אהיה] במדבר [...] היינו אעזב את עמי'.

24. וכך תרגמו אונקלוס ופסידיונותן את לו מְתַנוּ, "לו[א]י דמיתנא", בדיוק כפי שתרגמו את "מי יתן מותנו" (שמות טז 3); וראה דוגמה 42 לעיל.

25. על טיבם של משפטי תנאי רטורי חסר סיפה במקרא וגלישתם מתנאי למשאלה או דרישה ראה קוגוט, אם תיטיב, עמ' 86.

26. במקום אחר, בפירושו לבראשית נ 15 (ד"ה לו ישטמנו), עומד רש"י על ריבוי משמעויותיה של לו בעברית המקראית: "לו מתחלק לעניינים הרבה; יש לו משמש בלשון בקשה ולשון הלואי, כגון 'לו יהי כדברך' (בראשית ל 34), 'לו שמעני' (שם כג 13), 'ולו הואלנו' (יהושע ז 7), 'לו מתנו' (במדבר יד 2). ויש לו משמש בלשון 'אִם' ו'אולי', כגון 'לו חכמו' (דברים לב 29), 'לו הקשבת למצוות' (ישעיהו מח 18), 'ולו [כתיב: ולא] אנכי שוקל על כפי' (שמואל ב יח 12). ויש לו משמש בלשון 'שמא' – 'לו ישטמנו' (בראשית נ 15), ואין לו עוד דומה במקרא, והוא לשון 'אולי', כמו 'אולי לא תלך האשה אחרי' (שם כד 39) – לשון 'שמא' הוא, ויש 'אולי' לשון בקשה כגון 'אולי יראה ה' בעניי' (שמואל ב טז 12), 'אולי ה' אותי' (יהושע יד 12), הרי הוא כמו 'לו יהי כדברך' (בראשית ל 34), ויש 'אולי' לשון 'אִם', 'אולי יש חמישים צדיקים' (שם יח 24)."

האפשרות, שביסוד התרגום עומדת ההבנה העולה מפירוש מצודת דוד: "מי יתן אותי להיות עתה כמו שהייתי בהחודשים הקודמים, כמו הימים אשר שמרני אלוהי". פירוש זה מניח שהפסוק מביע משאלה בטלה, ושיעורו 'מי יתן (=הלוואי ש) (א)ני (א)היה (עתה) כ(מו שהייתי ב)ירחי קדם'.²⁷

כאמור, את משמעות המשאלה – הקיימת או הבטלה – מקבל הצירוף מי יתן מהנושא, מי, המכוון לישות הכל-יכולה, זו המסוגלת לתת, היינו לספק, כל דבר, או לגרום לכך שהדבר יסופק. לפיכך מלכתחילה אין לצפות לכך שהביטוי "מי יתן" ייאמר על ידי האל. אולם משפג הביטוי את משמע המשאלה ושימושו בדיעבד הוא בהוראת 'הלוואי ש...', אפשר אולי שיימצא גם באמירותיו של האל. מקרה מסופק כזה הוא הפסוק שלהלן:

56. ישעיהו כז 4: חֲמָה אֵין לִי מִי יִתְּנִי שְׁמִיר שִׁית בְּמִלְחָמָה אֶפְשָׁעָה בָּהּ אֶצִּיתָנָה יְחִיד פֶּסוּק זֶה נִתְיַגְעוּ בּוֹ הַמְּפֹרָשִׁים. דומה שבנוסף לקשיים שעמדו עליהם במפורש הם התקשו בייחוסו של הביטוי "מי יתנני" לדברי ה', כפי שעולה בדרך הפשט מן ההקשר – "אני ה' נִצְרָה" (פסוק 3). על פי הקשר זה פירש רש"י, הנתלה בחז"ל, את הפסוק, בהניחו – כנראה – שאין מניעה שהביטוי "מי יתן" בהוראת המשאלה שנספגה בו ייכלל בדברי האל.²⁸ תרגום יונתן התעלם כליל מן הביטוי,²⁹ ורד"ק – בהסתמכו על אביו – שם את הפסוק בפי הקב"ה, אך פירק את הצירוף "מי יתנני" ל"מי הוא [הכרם] שיתן [=שיצמיח] לי [שמיר ושית]". רד"ק ייחס הוראה דטיבית ולא אקוטיבית לכינוי המושא החבור שב"יתנני", ובכך סילק ממנו את המשמע של הבעת משאלה.³⁰ שד"ל מעיד על עצמו, שלאחר שדבק בפירוש רד"ק תקופה ארוכה שינה דעתו, מאחר שלא היה ראוי בעיניו לפרש את "מי יתנני" באופן שונה מן המשמעות הרגילה של הביטוי, היינו להבעת משאלה, אף "שמאמר 'מי יתנני' [ואהיה (אני האל)] שמיר ושית' הוא הפלגה שירית זרה מאד".³¹ הקושי לייחס לאל את

27. יש להניח שאף רש"י כיוון לאותו פירוש: "מי יתנני כירחי קדם – כימים קדמונים שהייתי בגדולתי".

28. רש"י: "ורז"ל פירשו על ישראל והוא מוסב על הכר' [=הכרם]: חמה אין לי בכל הכעסים שהכעסני הכרם הזאת, לא אוכל לשפוך חמתי לבערה מפני השבועה שנשבועתי לאבותיהם. מי יתנני כימים שעברו לולי השבועה, הייתי שמיר ושית ופושע בכרם ואציתנה יחד".

29. תרגום יונתן: "הא גבורן סגי קדמי הלא אם ישוון בית ישראל אפיהון למעבד אוריתא אשלח רוגזי וחמתי בעממיא דמתגרון בהון ואשיצינן כמא דמשיציא אשתא הובאי ובור כחדא".

30. רד"ק: "לפיכך אמר 'חמה אין לי', כלומר על ישראל שאם היה לי חמה מי הוא שיתן לי שמיר ושית, כלומר הכרם שנותן לי שמיר ושית במקום ענבים אם היה לי חמה הייתי פוסע בה פסיעה אחת והייתי שורפה כלה כאחד במלחמה כשאני נלחם עמה על כל עונותיה, כן פירש לי אדוני אבי ז"ל הפסוק, והוא הטוב שבפירושים". בדומה לרד"ק פירשו גם בעלי המצודות.

31. שד"ל, ישעיה, עמ' 308: "חמה אין לי – הם דברי ה', המשיב על דברי הנביא שאמר כמתרעם על מדת דינו 'פן יפקד עליה' וגו' (פס' 3), והוא [=הקב"ה] משיב: אני אינני בעל חמה, ומי יתן

האמירה "מי יתנני" הולך את עמוס חכם לייחס אמירה זו בפסוק זה לחרם, השואל שאלה רטורית שאין בה הבעת משאלה, ו"יתנני" = "ישים אותי".³²

57. שיר השירים ח 1: מִי יִתְּנֶנְךָ כָּאֵחַ לִי יוֹנָק שְׂדֵי אִמִּי אֲמַצְאָךָ בַּחוּץ אֲשַׁקֶּךָ גַּם לֹא יָבוֹז לִי

כאן ברורה המשמעות המודלית של "מי יתנך" = 'הלוואי [ש]', שכן האהוב אינו אחיה של הדוברת, והפסוק מביע משאלה בטלה. מבנה העומק של הפסוק הוא 'מי ייתן [=הלוואי ש] אתה [היית] כאח לי [=כאחי]'.
 המשמע המודלי של משאלה בטלה מוענק לצירוף מי ייתן על ידי השילוב של משמעות הגרימה של נתן עם שימוש בזמן עתיד. דוגמות 58–59 שלהלן מראות, שהצירוף מי נתן בזמן עבר, אף כשנתן נושא אתו משמע של גרימה, מלכתחילה אינו ערוך להביע את המשמע המודלי.

58. ישעיהו מב 24: מִי נָתַן לְמִשְׁפָּה [כתיב: למשושה] יַעֲקֹב וְיִשְׂרָאֵל לְבוֹזִים הָלֹא ה' זֶה חָטְאוּנוּ לוֹ

מצודת דוד: "מי נתן – רצה לומר וזהו הדבר להבין מי הוא אשר מסר את ישראל למשיסה ולבוזים הלא ה' מסרם ולא במקרה בא". בעל מצודת דוד פירש אמנם את נתן כ"מסר", אך היטיב לבטא את יסוד הגרימה שבפועל נתן במילים "ולא במקרה בא". הווי אומר: משמע של גרימה יש כאן – "מי נתן [=מי עשה/גרם לכך ש] למשיסה [יהיה] יעקב, ישראל [יהיה] לבוזים"; אך משאלה בטלה (ההוראה "מי נתן" = 'הלוואי') אין כאן.

ואהיה בעל חמה, ואהיה בוער באש חמתי כמו שמיר ושית במלחמה, כלומר כמו הקוצים שהאויבים מציתים בהם אש ומיד הם בוערים ומשחיתים תבואת האדמה [...] שאם הייתי כך, הייתי פוסע פסיעה אחת בתוכה והייתי שורפה ברגע אחד. כך נראה לי שהכתוב הזה מתפרש בדיוק ובלי דוחק, ומליצת 'מי יתנני' מתפרשת כדרכה בשאר מקומות: 'מי יתנני במדבר' (ירמיהו ט 1); 'מי יתנני כירחי קדם' (איוב כט 2); 'מי יתנך כאח לי' (שיר השירים ח 1). וכן הבינו מלות 'מי יתנני' גם יונתן וחכמי התלמוד (עיי' רש"י, ועיי' מסכת ע"ז דף ד'). אלא שמאמר 'מי יתנני' [ואהיה (אני האל)] שמיר ושית' הוא הפלגה שירית וזה מאד, ועל כן נדחק ר' משה הכהן (הביאו ראב"ע) ופירש 'מי יתנני' כאלו כתוב 'מי יתן לי', על דרך 'כי ארץ הנגב נתנני' (יהושע טו 19). ואחריו ר' יוסף קמחי פירש שאם הייתי בעל חמה מי הוא הכרם הנותן לי שמיר ושית במקום ענבים [...] ורד"ק בנו אמר שהוא הטוב שבפירושים, ובו דבקתי גם אני במשך ל"ב שנים, ועתה (ניסן תרכ"ג) רואה אני כי לא יתכן להוציא מליצת 'מי יתנני' ממשמעותה [...] והטעם: 'מי יתן ויהיה הדבר כן'".

32. חכם, ישעיהו, על אחר: "חמה אין לי – אין לי חמה (–כעס) על הכרם [...] [ונראה כי אלו דברי ה']; מי יתנני שמיר שית במלחמה – אלו דברי הכרם עצמו: מי הוא האויב אשר יעז לבוא אלי במלחמה לתת, לשים, אותי 'שמיר שית', כלומר: להפוך אותי לאדמת קוצים? – וזו שאלה מליצית, שכוונתה הבעת ביטחון: מובטח אני – כך הכרם אומר – שאין מי אשר יבוא עלי למלחמה להפכני לאדמת קוצים".

59. איוב לח 36: מי שֶׁת בְּשָׁחוֹת חֲכָמָה אוּ מִי נָתַן לְשִׁכְרֵי בִינָה התקבולת "מי שת" // "מי נתן" שוללת בעליל ייחוס משמעות מודלית, היינו משמעות של משאלה, ל"מי נתן", אם כי שתי השאלות הן רטוריות. נמצא שהמשמעות המודלית של "מי יתן" מחייבת אמנם שהשאלה המובעת בביטוי תהיה רטורית, אך תנאי הכרחי זה איננו תנאי מספיק. כיוון שמשאלה מכוונת לעתיד, אין מלכתחילה בביטויים "מי נתן" / "מי נותן" משמע מודלי של משאלה.

סיכום

חבירתם של מספר גורמים העניקה לצירוף מי יתן (ו) [...] את המשמעות 'הלוואי שו/ [...]'. השאלה הרטורית "מי יקטול", שהזמינה מענה שלילי – "אין כזה" – סללה את הדרך למשמע של איחול: 'הלוואי שיימצא כזה'. משמע זה התנקז במיוחד למקרה פרטי של "מי יקטול", היינו מי יתן, כשהנושא בשאלה הרטורית, מי, מכוון לנושא של התשובה הפוטנציאלית "ייתן ה'", וייתן מביע את הגרימה למצב המיוחד בביטוי המשאלה, שהאל, הכל-יכול, מסוגל להיענות לה.

קיצורים

M. Bogaert, "Les suffixes verbaux non accusatives dans le = סופיות semitique, nord-occidental et particulièrement en hebreu", *Biblica* 45 (1964), pp. 220–247

בן-שמאי, יתני = ח' בן שמאי, "יתנני" = יתן לי", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 312–311

R. Gordis, "Studies in the Book of Amos", *Proceedings of* = עמוס the American Academy for Jewish Research 46–47, 1, Jubilee Volume (1928–29/1978–79) (1979–1980), pp. 201–264

וייס, עמוס = מ' וייס, ספר עמוס: פירוש, כרכים א–ב, ירושלים תשנ"ב

חכם, ישעיהו = ע' חכם, ספר ישעיהו מפורש (דעת מקרא), ירושלים תשמ"ד

M. A. Jastrow, *Dictionary of the Targumim, the Talmud = מילון Babli and Yerushami, and the Midrashic Literature*, New York 1975 (London and New York 1903)

לנדאו, הרטוריקה = ר' לנדאו, הרטוריקה של מישלב הנאום הפוליטי בישראל, תל אביב 1988

T. Muraoka, "How to Analyse and Translate the = מי יתן Idiomatic Phrase מִי יִתֵּן", *Bulletin of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies* 33 (2000), pp. 47–52

פאול, עמוס = S. M. Paul, *Amos: A Commentary on the Book of Amos*, Philadelphia 1991

קדרי, מושא כפול = מ"צ קדרי, "מעמדו של התחבירן הקרי 'מושא כפול'", לשוננו לד (תשל"ז), עמ' 245–256

קדרי, מי יתן = מ"צ קדרי, "ביטוי המשאלה 'מי יתן'", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב (תשל"ז), עמ' 189–195

קדרי, פרשיות = מ"צ קדרי, פרשיות בתחביר לשון המקרא, רמת גן תשל"ו קוגוט, אם תיטיב = ש' קוגוט, "הלוא אם-תיטיב שאת...": עיונים סמנטיים ותחביריים מכריעים במקרא שאין לו הכרע", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת גן תשנ"ט, עמ' 83–89

קוגוט, טעמים ופרשנות = ש' קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות², ירושלים תשנ"ו קוגוט, פסוקי התוכן = ש' קוגוט, פסוקי התוכן – טיבם ומבניהם, ירושלים תשמ"ד קרנשו, מי יודע = J. L. Crenshaw, "The Expression 'mi yodea' in the Hebrew Bible", *Vetus Testamentum* 36 (1986), pp. 274–288

שד"ל, ישעיה = ש"ד לוצאטו, ספר ישעיה, פדואה 1855

בידול תנועות אחוריות ומשקל קטל במגילות מדבר יהודה

מבוא

דיוניו של קוטשר בבידול תנועות אחוריות הם פרק חשוב במחקר העברית העתיקה בכלל ובמחקר לשון המגילות בפרט. כידוע, תחולת הבידול הזה אינה אחידה בחטיבות העברית העתיקה. ברובן הייתה תחולתו כה מקיפה עד כי נותרו רק מיעוט מילים שיש בהן שתי תנועות אחוריות, שכן ברוב המילים התנועה הראשונה (ולעתים רחוקות התנועה השנייה) פרשה מן הדמיון.¹ קוטשר הראה כי לשון מגילת ישעיהו [להלן מגי"ש] נבדלת בעניין הזה משאר חטיבות העברית, ומצא בה עדויות לקיום שתי תנועות אחוריות בהברות תוכפות במילה. הוא מודה שאין במגילות הרבה מילים שכתובות בהן וי"וים בשתי הברות תוכפות, ומתיר שבמקרה זה נקטו סופרי המגילות את שיטת הכתיב החסר וציינו רק אחת משתי הווי"וים. לדעתו מילים ממשקלים שאתה מוצא בהם חילופי קטל(ה)/קטול(ה) נהגו בשתי תנועות אחוריות. את הטענה הזאת הוא ביסס בשורת ראיות משכנעות.² חידוש גדול יש בקביעתו, כי במשקל קטל במגילת ישעיהו התקיימו שתי התנועות האחוריות וכי בניב המגילה התקיים (או התחדש) קן ארכאי.³

בארבעים השנים שמאז פטירתו של קוטשר פורסמו כל הטקסטים מקומראן, ונוספו לנו עדויות חשובות לכירור הסוגיה. הטקסטים האלה מאשרים את קביעותיו של קוטשר, ומאפשרים לצייר תמונה שלמה יותר של התופעה. להלן יובאו העדויות

* תודה לדניאל סיון ולאכסיי יודיצקי שסייעו בעצה.

1. כגון תיכון, חיצון, ראשון, שכולת, קפור. הבידול לא חל במילים עם סופיות לסוגיהן, כגון שמרונן, קולו, קולות. אך במסורת שומרון אתה מוצא בידול גם במקרים מעין אלה; ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 60 (להלן בן-חיים, דקדוק).
2. ראה למשל י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט (להלן קוטשר, מגי"ש), עמ' 372–376.
3. שם, עמ' 374. וכבר אמר י"פ גומפרץ (מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 152), כי "למשקלים קטול וקטול קדמה [במגילת ישעיהו] הצורה קטל". לפירושים אחרים של הצורות האלה ראה ח' ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 57; ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 226.

לסוגיה ולנסיבותיה, ולאחריהן יידון משקל קטל לצורותיו, לשימושיו ולתולדותיו. בגלל הקושי לקבוע בוודאות את המשקל יובאו הצורות שבכתיב מלא ככתיבן, ואילו הצורות הכתובות בכתיב חסר מתחלף, כגון חוזק/חזוק, יצוינו בכוכבית: *חוזוק. צורות בודדות שמשקלן בעייתי יובאו בהערות. הציון קטל במאמר הזה מכון גם לחלופה קטול שבשמית המערבית, ולכן הובאו יחד צורות מעין גבור עם צורות מעין למוד. לדעתנו הצורה קטל היא צורת היסוד ואילו החלופות קטול, קטול הן פרי בידול, שלא כדעת הטוענים כי קטול נוצר מן קטול בהידמות תנועת ההברה הראשונה לתנועת ההברה השנייה (ראה להלן).

העדויות המיוחדות למגילות

1. שמות ממשקלים שהברתם הראשונה ארוכה בתנועת u מקורית:
א. משקל קטל⁴: עוזו, בוכרה⁵, שובוע, *קובוצים, *קופוד, *הולוך, *יוסוד, *חומוש, *שולוח, *גודול 'אגודל' (ראה להלן), *גורופים, *רוקוחים (ראה להלן).
ב. משקל תקטולת: *תושבוחת ואולי *תוגאולת, *תולבושת.⁶
ג. מילים שונות: ישומון (מגי"ש מג 19, 20), כורכוכות (שם סו 20), ואולי *אוגמון (שם נח 5).
2. צורות מקור ל"י ול"א שהברתן הראשונה ארוכה בתנועת u לא מקורית: עונות, רובות, מולו(נ)ת.⁷
3. שמות ממשקלים שהברתם הראשונה קצרה בתנועת u מקורית:⁸
א. שמות במשקל קטל: כובוד, יושור, אוהול, שוחוד, *חוזוק, ועוד הרבה.⁹
4. אני כולל במשקל הזה את quttulu, שהוא צורת המקור האכדית של הבניין שעיצורו השני מוכפל. בעברית הוא מופיע בצורות קטול או קטול, ובנקבה קטולה או קטלת. בצורה השנייה התנועה מתקצרת, כגון למדת מן למוד. להסבר אחר של החילוף הזה ראה י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רסד-רסה. שימושי המשקל הזה יידונו בהמשך.
5. ראה להלן בדין על משקל קטל.
6. ראה E. Qimron, "The Derivation of the Noun תשובות in the Dead Sea Scrolls", *Sirach, Scrolls and Sages*, ed. T. Muraoka and J. F. Elwolde, Leiden 1999, pp. 244–252.
7. ראה א' קימרון, "עננות וחברותיה", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 21–26.
8. בסוג הזה תנועת u קצרה אינה נחטפת לפעמים.
9. השווה בקושוט בארמית (4Q542 קטע 1ב שו' 1); וראה א' קימרון, "גדל הזורע, גבה הקומה וקדש ההיכל", קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טוליה, בעריכת ד' סיון וי' הלוי-קירטצ'וק, ירושלים תשס"ג, עמ' 327–339. במאמר הזה נתברר שצורות קטול אלה

ב. שמות במשקל קטלת שעיצורם הראשון או השני גרוני: ¹⁰ כוהונה, *פועולה, עובורה 'עֲבָרָה', ¹¹ העודו[למי] (4Q364 קטע 9 שו' 10), *עומורה. ג. צורות פועל ומקור שעיצורן הראשון גרוני (או וי"ו): יואכולם (היו"ד מוספת; מגי"ש נא 8 ובמקומות נוספים במגילה הזאת), ¹² יע'בורנה (שם לה 8), [ע]ומודה (תפילין ממערה 4 עותק J שו' 56), ע'מודינא (מגי"ש מז 12; הווי"ו תלויה שלא במקומה), עוברי (שם כג 6), ¹³ עושקה (שם לח 14), ולאוכלה (ספר היובלים כג 22 = 4Q176a קטעים 19–20 שו' 3), ¹⁴ להודות, להורות, וכן אפילו במסורת השומרונים (lūrot, lū:rūtīmma).

4. צורות בשתי תנועות אחוריות שאחת מהן נוצרה מדימוי: [ה]חורטומים (4Q365 קטע 2 שו' 3), עולום (מגילת ההודיות יט 30 = יא 27), והח'רגול (מגילת המקדש מח 3), והסו[ל]עום (שם שם).

מיוחדות לשמות תכונה הקשורים לפועלי התכונה ולמעמד סמיכות הפוכה ולשמות שעיצורם השני גרוני. למשקל הזה משתייכים כנראה גם השמות האלה: (1) זונות (>zunuwt*) – מקצת מעשי התורה, פרק ב, שו' 75. לפרטים ראה E. Qimron and J. Strugnell, *Miqṣat Ma'ase Ha-Torah* (DJD, 10), Oxford 1994, p. 90. H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle 1922, p. 505. (2) סודום – ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 398. (3) *גורף – מגי"ש נח 4 (בגורף רשע). במסורות אחרות המילה התגלגלה אל אגורף, על פי השחזור הזה: *grop < *grup < *grop < *egrop. (4) בתפילה מנחל חבר שאינה שייכת לכת נמצאה הצורה זובל במקום זבול, והיא נהגתה כנראה בשתי תנועות אחוריות; ראה א' קימרון, "לתקנת המהדורות של מגילות מדבר יהודה (ד): ברכות", מגילות ד (תשס"ו), עמ' 198.

10. ראה E. Qimron, "A Work concerning Divine Providence": 4Q413", *Solving Riddles and Untying Knots: Biblical Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*, ed. A. Berlin, S. Gitin and M. Sokoloff, Winona Lake, Ind. 1995, pp. 200–202.

11. בצורה עובורתמה (4Q418 קטע 211 שו' 3). הטקסט קטוע, אך ממה ששרד בשורה 4 נראה שזו חלופה של עֲבָרָה, כלומר במשקל qutulat במקום qitilat. השווה חֲמָלָה/חֲמָלָה במקרא, חומלתיו במגי"ש סג 3.

12. תאכולנו (לא 8), יאכולם (נ 9), יאכולוהו (סב 9). נראה שצורת העתיד צמודת כינויים בפועלי פ"א בוטאה בשתי תנועות אחוריות, שלא כצורת העתיד בלי כינויים. קוטשר (מגי"ש, עמ' 375) אומר, שרק הצורה יואכולם בוטאה בשתי תנועות אחוריות; אולם מיד אחריה מופיע הכתיב יאכלם (נא 8), ונראה שאין הצורה הזאת שונה מקודמתה אלא בכתיב. במגילות האחרות רק תנועת ההברה הראשונה מסומנת, כגון יוכלם, תואכלנו.

13. ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 146 למטה.

14. ראה M. Kister, "Newly-Identified Fragment of the Book of Jubilees: Jub 12 (1987), pp. 529–536, *RQ* 23:21–23, 30–31. במקומות אחרים לאוכלה, בציון תנועת ההברה הראשונה בלבד.

משקל קטל

קוטשר רשם עדויות להגייה בשתי תנועות אחוריות רק ממגילת ישעיהו, שנמצא בה כתיב בשתי וי"וים רק בשם עוזו (מג 17), ובכמה צורות שהווי"ו בהברה הראשונה במקום בהברה השנייה: עוזו (מב 25), גודפים (מג 28),¹⁵ רוקחך (נו 9), קובצך (נו 12, 13), קופד (לד 15). אולי יש להוסיף את חובריו (מד 11) במקום חֲבִירִי.¹⁶ קוטשר הזכיר גם את בוכורה (כח 4; הווי"ו הראשונה מחוקה) אך קרא ביכורה בניגוד לצורת האות ובניגוד לכללי הכתיב במגילות, ופירש שהצורה מעידה כנראה על בידול במשקל הנידון.¹⁷ ובאמת הנוסח שלפני התיקון משמר את צורת קטל המקורית המשמשת כשם תואר, ואין בכורה אלא תאנה מבוכרת.¹⁸ הצורה בוכורה חשובה לדיון העקרוני בשאלת פירוש החלופות של משקל קטל, שכן נמצאו לה שש חלופות בעברית העתיקה (עיין בהערה 18): בְּכֹרָה, בְּכֹרָה, בְּכֹרָה, בְּכֹרָה, בְּכֹרָה, בְּכֹרָה, בְּכֹרָה. לצורות האלה יש מקבילות בלשונות השמיות (עיין שם). אפשר לטעון שמקור הצורות האלה או מקצתן במשקלים נבדלים זה מזה, אולם העובדה שכל הצורות האלה מתפרשות בנקל כחלופות פונולוגיות של הצורה בְּכֹרָה מאפשרת הסבר פשוט וסביר יותר. וכמו שצורת קטל מתפרשת בעברית כפרי בידול כן היא מתפרשת בארמית, בערבית ובאשורית (ראה להלן).

בטקסטים האחרים שהתפרסמו בימיו של קוטשר לא נמצאו עדויות להגייה בשתי תנועות אחוריות, ושלא כבמגילת ישעיהו כל השמות במשקל הזה נכתבו בווי"ו בהברה השנייה. מאז התגלו כמה עדויות בשלושה חיבורים נוספים, ואלה הן העדויות:

1. שובוע – השם הזה נכתב בשירי עולת השבת תמיד בשתי וי"וים, במקום שְׁבוּעַ (בשאר המגילות הוא כותב בכתיב רגיל שבו, ומעט שבע):

[ב] כֹּל שִׁבוּעֵי תַעֲדוּדָא [תם] (שיר שישי שו' 43–44 = 4Q404 קטע 2 שו' 9 ובעותק 4Q403 קטע 1 א שו' 26–27; החפיפה מסומנת בקו).

15. השווה ובגדפותם (מגילת ההודיות י 37 = ב 35); אולי יש לקרוא ובגדפותם במשקל קטל.

16. נראה שהוא שם תואר במשקל קטל, כמו קובצך שמשמעה 'מקובצך'. ההקשרים של שתי המילים האלה דומים. להסבר אחר ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 243.

17. קוטשר, מגי"ש, עמ' 374; בעמ' 117 הוא כותב על האות המחוקה: "או שמא וי"ו?".

18. השווה "כתאני הַפְּרוֹת" (ירמיהו כד 2; במסורת בבל "כתאני הַפְּרוֹת" [י] "יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה [להלן ייבין], עמ' 956–957), בתרגום יונתן "כתנין בכורין", בְּכֹרָת (משנה תרומות ד, ו על פי כ"י קאופמן; בכ"י פרמה א בְּכֹרָת, כצורת בְּכָרָא שבתרגום יונתן לישעיהו כח 4). לחלופות נוספות של המילה הזאת ראה L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1994–2000, s.v. "בכורה".

לפי שובועי ד] [4Q403 קטע 1 ב ש' 30).
 שובועיה[ם] [4Q401 קטע 9 ש' 2).
 בשובוע] [4Q404 קטע 11 ש' 2).

הצורה שובוע שקולה כנראה במשקל קטל, והיא מתאימה לצורה šibbu שבמסורת השומרונים, השקולה אף היא במשקל קטל (בבידול התנועה הראשונה) כאחת מן האפשרויות שבן-חיים מציע.¹⁹ מסורת השומרונים ומסורת המגילות מלמדות אפוא זו על זו²⁰ (וראה להלן *חומוש ובדין ההיסטורי).

2. *הולוך – בחיבור חוכמת רז נהיה אתה מוצא את הביטוי הולכי אדם (4Q418 קטע 81 ש' 16), שעניינו כנראה 'דרכי האדם, מנהגי האדם', והוא כנראה כתיב חסר של *הולוך, המופיע באותו החיבור בצורות נטויות ובהן כתובה רק הווי'ו שבהברה השנייה: הלוכו (שם, קטע 103 ב ש' 5), בהלוכמה (שם, קטע 127 ש' 4).²¹

3. *יוסוד – בשירי עולת השבת, שיר שישי, ש' 34 אתה מוצא חילוף לשון בין שני עותקים:

וברך ליוסדי ה[ו]י [4Q405 קטע 3 ב ש' 7]
 וברך ליסודי הוד [4Q403 קטע 1 א ש' 17]

לפי שיטתו של קוטשר יש להניח ששתי הצורות הן כתיבים חסרים של הצורה *יוסוד ממשקל קטל. על פי העניין זה שם תואר נוטה בהוראת 'מיוסדי הוד', כינוי למלאכים (על השימוש הזה ראה להלן). ואולי גם יסודי פשע 4Q402 קטע 1 ש' 5.

19. ראה בן-חיים, דקדוק, עמ' 196: "לגבי šibbuwā'om נאמר (עי' 4.1.4.2) כי הוא תולדת qatūl, ואמנם ייתכן שכך הוא וידמה בכך לעברית נוסח טבריה, אבל אפשר שהוא מעיקרא qittūl כמו שמות המספר במשקל זה בארמית של א"י". השם שבוע מופיע גם בתרגום הארמי של השומרונים, שאין לו כידוע מסורת הגייה, והוצע להגותו šibbu, כהגייתו בעברית שלהם; ראה א' טל, "לתצורת שמות העצם בארמית השומרונים: משקל קטול", תעודה ט (תשנ"ה), עמ' 96. אולם במקרה זה מחייבים כללי ההגה של הארמית שלהם להגות *šibbo, בניגוד לעברית. השווה במשקל הזה zizzo 'זעזוע'; וראה א' קימרון, "תמורות לעיצורים שנאלמו במסורת שומרון", מחקרים בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 79–80. בשם šibbu אין תמורה לעי"ן. מן העדויות שהובאו שם, עמ' 79, נראה שאין מסורת השומרונים אחידה בשאלת התמורה לעיצור גרוני שנאלם בסוף תיבה. ראה שם, עמ' 81–82 והערה 34, ובמיוחד ההפניה למדקדק אבו סעיד, הקובע שיש במילים מעין אלה תמורה לעיצור הגרוני שנאלם.

20. במקרא המילה כתובה ברוב המקרים שבע (18 פעמים), ורק בדינאל ט 27 כתוב שבוע (פעמיים). הכתיב שבע אינו מכוון לצורות שבמסורת ההגייה, אלא לצורה מעין *שַׁבַּע.

21. הקריאות הליכו, בהליכמה שבמהדורות ובקונקורדנציה אינן מדויקות.

4. *חומוש – בקטע של חיבור הכולל מזמורי תהלים שרדה כנראה רשימה קטועה של חיבורי דויד, ומופיע בה הצירוף [ס]פרים חומשים (1Q30 קטע 1 ש' 4). לכאורה חומשים היא ריבוי של חֻמָּשׁ.²² אולם על פי ההתאמה התחבירית מסתבר שהיא שם תואר, ולכן מתבקשת כאן צורת קָטַל. הצורה חמוש ידועה מארמית השומרונים.²³

5. *שולוח – השולח (מגי"ש ח 6), השולה (4QIsa^a שם). צורת שם נחל השילוח כבר נידונה והובהרה. קוטשר משווה את צורתו במגילת ישעיהו לצורותיו שבתעתיקים ובמקורות נוספים, וקובע שמשקלו קָטַל.²⁴ הוא מביא את השם הזה במכלול ראיותיו לקיום שתי התנועות האחוריות המקוריות במשקל הזה. בראשן מרחיב בשאלת גיזורו, משקלו ומשמעותו של השם הזה בעקבות מדרש השם הזה בברית החדשה שילוח (=שְׁלוּחַ). הוא מאשש את דעת מי שסוברים שמקור השם הזה בחי"ת לועית דווקא.²⁶ התעתיק שבתרגום השבעים תומך בגיזרון הזה, שכן החי"ת אינה מסומנת ב־x כדרך החי"תים החיכיות.²⁷ הצורה שבעות מן המערה הרביעית נהגתה כנראה haššullo^a בהגה מעבר בסופה, במקום החי"ת שנאלמה, בדומה לצורה שבתעתיקים ולצורה שהשתמרה בפי הערבים.²⁸

22. על חֻמָּשׁ או חֻמָּשׁ במשמע 'ספר מקובץ בן חמישה חלקים' ראה ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון: על משקל קָטַל וחילופיו בלשון חכמים במקורות שבכתב ובמסורותיהן של עדות (עדה ולשון, ח), ירושלים תשמ"ב, עמ' 82–83.

23. בן-חיים (דקדוק, עמ' 235) משווה אל תישוע; והשווה שיבוע, עישור, ריבוע.

24. קוטשר, מגי"ש, עמ' 92.

25. שם, עמ' 374.

26. מ' בראשן, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ס, עמ' 113–115.

27. היאלמות החי"ת בצורה השולה דלעיל אינה מעידה על מוצא החי"ת, שכן נראה שכלשון המגילות החי"ת החיכית הפכה לחי"ת לועית לפני ששתיהן נאלמו. העניין יידון בדקדוקי החדש ללשון המגילות.

28. אפשר שעוד שני שמות נהגו במגילות בתנועות אחוריות: (1) *גודול 'בוהן': ארבע גודלים (מגילת המלחמה ה 13). במקורות מהימנים של ספרות חז"ל מופיעה המילה בצורה גוּדָל או אֶגוּדָל באל"ף נוספת, וגם גִּידוּל. על פי החלופות האלה שיער שלמה נאה, בדיון, שהצורה המקורית היא גודול במשקל quttol, ושהצורות שכלשון חכמים הן תוצאת בידול של התנועה הראשונה או השנייה; ראה ש' נאה, לשון התנאים בספרא על פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, עמ' 320. מכאן מסתבר, שהמילה גודלים שבמגילת המלחמה נהגתה בשתי תנועות אחוריות. (2) *צוהוב: דק צוהב (ברית דמשק פרק ג ש' 40 = 4QD^a קטע 6 א ש' 7), על פי ויקרא יג 30 (צוהב דק). האם הכוונה כאן דק מצוהב? השווה צוהוב בלשון חכמים; סימוק ליד סֶמֶק בתרגום אונקלוס, למשל בראשית כה 25; ויקרא יג 30, 42.

עיון היסטורי משווה

כדי להבין לאשורן את הצורות ממשקל קטל שנזכרו לעיל ראוי לעיין בתולדות המשקל הזה ובשימושו בלשונות השמיות בכלל ובעברית לחטיבותיה בפרט. כידוע, קטל היא צורת המקור של הבניין הדגוש באכדית, והיא משמשת גם בשימוש סביל ובכלל זה כבינוני פסיבי, מעין מקטל. עוד ידוע שהיא אחת תאום לצורת המקור העברית העתיקה קטל²⁹ המשמשת כשם עצם וכשם תואר, כמו מקטל, ולמשקל קטול, שהוא קטל בבידול התנועה הראשונה ובהארכת התנועה השנייה.³⁰ גם קטל וגם קטל מציינים סוגי מספרים: שֶׁלֶשׁ, רִבְעָה, שְׁבוּעָה, תְּשׁוּעָה, עֶשְׂרִים. וידוע במיוחד השימוש של קטל כתואר השם המיוחד לציון בעלי מומים, שמקביל לו באכדית הבינוני הסביל קטל.³¹ המשקלים האלה נפוצים מאוד בלשון חכמים: קטול שם הוא שם פעולה שנגזר אוטומטית מפעלים בבניינים הדגושים; קטל שם הוא שם תואר המיוחד לציון בעלי מומים. אולם מצד אחר שרד פה ושם קטול כשם תואר נוטה,³² וכן שרדו במסירות משוכחות של לשון חז"ל לא מעט מקרים של קטל כשם עצם שעדיין לא הומרו בצורות קטול.³³

גם בלשון המקרא היה קטל נפוץ יותר ממה שנמסר במסורות ההגייה, ולא מעט כתיבים שהם לכאורה חסרים מכוונים כנראה למשקל הזה. למשל בדברים לב 35 אנו קוראים שֶׁלֶם אך השומרונים קוראים šillom, וכן בשם הפרטי שֶׁלֶם (בראשית מז 24; במדבר כו 49) הם קוראים šillom,³⁴ ובהושע ט 7 גם המסורת שלנו קוראת הַשֶּׁלֶם כאילו הכתיב באמת חסר. השם חבוק מופיע פעמיים במקרא ורק בכתיב חסר, ובמסורת בכל יש גם חִבְק.³⁵ המלה כפורים כתובה תמיד (8 פעמים בתורה) בכתיב

29. חלופה נדירה; ראה להלן.

30. ראה נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, כך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 265–267; קוטשר, מגי"ש, עמ' 365, 383. בסורית משמש משקל קטלה כשם פעולה של הבניינים כפולי עיין הפועל, ואף כתואר (ראה, Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, §117), והוא כנראה משקל קטל מקורי שתנועת הברתו השנייה התבדלה.

31. טור-סיני, שם. על חילופי המשקלים קטל/קטל בתעתיקי שמות פרטיים ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 357.

32. המילים שלהלן משמשות גם תואר: לְמוֹד 'מלומד', שְׁלוֹחַ 'שְׁלוּחַ' (קידושין ב, א בכתב יד קאופמן), כְּבוֹשׁ (נאה, לשון התנאים [לעיל הערה 28], עמ' 321) שם לווי 'שם נלוה', גִּיּוֹרָת 'מגורית', ועוד. ראה י' אליצור, "משקל קטול בלשון המשנה על פי כתב יד קאופמן", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 69–70.

33. ראה נאה, לשון התנאים (לעיל הערה 28), עמ' 281–285.

34. בתרגום השבעים Σελλην גם כאן וגם במקום שֶׁלֶם (לצד צורות אחרות). צורת קטל מתחלפת פה ושם בצורת קטול; למשל שֶׁלֶה במקום שֶׁלֶה. ראה ייבין, עמ' 961.

35. ראה שם, עמ' 956. וראה לעיל הערה 20 על הכתיב *שֶׁבַע.

חסר.³⁶ במסורת השומרונים אין משקל קטל, לא לציון בעלי מומים ולא לציון מספר.³⁷

סיכומו של דבר, המשקל הזה הולך ונדחה בכל חטיבות העברית העתיקה, מן הסתם משום שהוא זהה לצורת הפועל.

נשוב למשקל קטל. כאמור המשקל הזה אופייני לאכדית וללשון חז"ל, אולם הוא משמש גם בארמית של ארץ ישראל, ובסורית הארץ-ישראלית הוא מופיע גם בצורה העתיקה בשתי תנועות אחוריות.³⁸ העדים הנוספים שהבאנו מן המגילות מלמדים, שההגייה בשתי תנועות אחוריות הייתה נפוצה יותר ממה שמתגלה בכתיב. מסתבר שהסופרים המיומנים העדיפו את הכתיב המקובל, שאינו מגלה את ההגייה המקורית.³⁹ לשימוש המשקל בשמות המספרים שובוע, *חומוש יש מקבילות בלשון

36. סופרי המקרא נהגו לסמן בווי"ו תנועת u ארוכה; ראה א' קימרון, "וי"ו לסיומן הגה מעבר", תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא, בעריכת צ' טלשיר, ש' יונה וד' סיון, ירושלים תשס"א, עמ' 375. ונזכיר כאן את החלופות המעניינות שבמסורת בבל: שפלה/שפלה/שפלה (ייבין, עמ' 961), חבק/חבק/חבק (שם, עמ' 956).

37. ראה בן-חיים, דקדוק, עמ' 187–188, 192–193, 195–196, 243.

38. לא נראית לי דעתו של בן-חיים ("מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב [תשי"ח], עמ' 235–236; הנ"ל, דקדוק, עמ' 157), שהמשקל הזה חדר לניב הארמית מלשון חז"ל. הרי צורות קוטל של הארמית הנוצרית אינן מתאימות לצורות שבלשון חז"ל, ויש במשקל הזה שמות משרשים ארמיים מובהקים. המשקל הזה קיים גם בערבית, אולם ברקלמן סבור שהוא גלגול מן החלופה קטול: C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I, Berlin 1908, §156. נראה לי יותר שהצורה קטול היא המקורית ואילו החלופה היא פרי בידול, שכן משקל קטול נדיר בלשונות השמיות ואין לו מאפיינים סמנטיים ברורים, ואילו משקל קטל נפוץ ויש לו מאפיינים סמנטיים ברורים וזיקה לבניין המכפיל את העיצור השני בשרש. גם בערבית החלופות הנידונות משמשות בעיקר כשם תואר, שהוא אחד משימושי משקל קטל. ומה טעם לפרש את החלופות בערבית פירוש שונה מן הפירוש בעברית ובארמית? יש לזכור שאנו עוסקים כאן בשינוי תנועות שלא במגע, שהוא כידוע אופייני דווקא לבידול. ראה עוד קוטשר, מגי"ש, עמ' 359 למעלה ובהערות. הסברה שמשקל קטול השתלשל מן קטל מתאשרת מן הצורות החלופיות של משקל קטל, כגון שפול לעומת שפלה/שפלה/שפלה במסורת בבל (ייבין, עמ' 961). שְלוֹם לעומת Σελουμ וחלופות נוספות בתעתיקים היווניים (ראה HALOT [לעיל הערה 18] בערכו), טְבוֹר במקרא לעומת טְבוֹר בלשון חז"ל, בְּפוֹרָה/בְּפוֹרָה (ראה לעיל). ונראה שאף תַּמוֹד, שנשאל מן du'ūzu באכדית (משומרית DUMU.ZI), שייך לכאן (אמנם ההכפלה תניינית).

39. פרט למגילת ישעיהו אין מסורות העברית מכירות הגייה בשתי תנועות אחוריות במשקל קטל, אך חילופי כתיב קוטל/קטול נמצאים בשמות התואר "לנער הַיִּלּוּד" (שופטים יג 8) לעומת "הבן הַיִּלּוּד" (שמות א 22). אפשר שחילופים אלה מכוונים לצורה *יִלּוּד, כמו החילופים שבמגילות, שאם לא כן נידחק לומר שהצורה הזאת השתנתה בעברית בשני אופנים, נוסף על הקושי שבכתיב המלא של היילד. ברגשטרסר מפרש את שתי הצורות האלה כבינוני של סביל קל; ראה ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מ' בן-אשר, ירושלים 1977, עמ' 458. במקום אחר (שם, עמ' 461) הוא מניח, שנוסף לצורה qutal הייתה קיימת גם צורת qutāl,

חז"ל ובארמית של ארץ ישראל; וכן הדבר לשימוש במשקל הזה כשם תואר – הדוגמאות עוזו, *חומשו, *יוסוד, *שולוח ואולי *קובוציך, *חובוריו, שנזכרו לעיל.⁴⁰

סוף דבר

שימור משקל קטל בצורתו המקורית מרים תרומה נכבדה לחקר משקלי השמות בלשונות השמיות, שהרי מעתה יש בידינו ראיה לקיומו בעברית. נראה שהמשקל הזה הוא פרוטושמי. שימושי בשפות השמיות דומים, ובמקרים רבים הוא משותף לאותם שמות ממש בשפות השמיות השונות. מעתה אפשר לומר ביתר ודאות שהמשקל הזה מופיע בצורתו המקורית לא רק באכדית אלא גם בעברית, בארמית ובערבית, ובלשונות האלה יש לו חלופות שנוצרו מבידול אחת התנועות האחוריות. קיום המשקל בצורתו המקורית מבסס את הקישור של הצורות החלופיות למשקל הזה, ומסייע לסיווג נכון של שמות שהחוקרים טעו בהם. למשל, אין צורך לגזור את השמות שכור וגבור ממשקל qittāl או qattāl בניגוד לחוקי ההגה. ההכרה שהמשקל הזה פרוטושמי מאפשרת לראות את תפוצתו הרבה בלשון חז"ל כמורשה קדומה שאינה נמשכת מלשון המקרא. אף שימור שתי התנועות האחוריות בעברית של מגילות מדבר יהודה הוא מורשה קדומה המיוחדת לניב הזה.

וממנה השתלשלה qittōl. קוטשר (מגי"ש, עמ' 358) אומר, ששתי הצורות החלופות מקורן בצורת quttāl. עיין גם בקובץ מחקריו (לעיל הערה 4), עמ' רסה. גם הצורה יְלֻדָּא בסורית היא אולי פרי בידול מן יֻלַּד.

40. במקרא זִרְעַ (ירקא יא 37), לְמֹד (ירמיהו ב 24), עֹזו (תהלים כד 8), שָׁפַר (שמואל א כה 36), שָׁפָרָה (שם א 13); ובלשון חז"ל גִּיּוֹרָת. ראה י' קוטשר, מבעיות המילונות של לשון חז"ל, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 52; וכן דבריו של ליברמן, שם, עמ' 107 ושל קוטשר, שם, עמ' 109. אפשר שבלשון המקרא הייתה גם צורת נקבה שָׁפָרָת כבלשון חז"ל, שכן הכתיב בנוסח המסורה בישיעהו נא 21 (שכרת) והכתיב במגילת ישעיהו שם (שכורת) מכוונים דווקא אליה. לכאן שייך גם השם גְּבוּר, בנקבה גבורת (מגי"ש מז 5, 7); השווה gubburu באכדית, וראה *Chicago Assyrian Dictionary*, vol. G. (אבל בארמית מקראית גְּבוּר ובסורית גְּבוּר. הגזירה המוצעת כאן מתאימה יותר לחוקי ההגה ולשימוש התוארי; ראה ד' סיון וא' קימרון, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא-מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט [תשנ"ו], עמ' 34 הערה 117). מסורת טבריה מבחינה בין עֹזו שהוא שם מופשט לבין עֹזו שהוא שם תואר בתהלים כד 8, אך לא בישיעהו מג 17. במסורת בבל נמצא עֹזו בשני השימושים; ייבין (עמ' 957–958) נדחק לשער שהניקוד מכוון לצורות הטברניות, כלומר הזיין לעתים כפולה ולעתים לא. במגילות לא ניכר ההבדל בין הצורות, ונראה שעניין לנו במשקל אחד, ודווקא המשקל קטל יפה לשני השימושים. אמנם לא מן הנמנע לפרש את הכתיב עוזו כמכוון למשקל qutul, ולומר שהגרונית סייעה לשימור התנועה. גם המילה אֶמוֹן משמשת שם מופשט ושם תואר; ומעניין שאוריגנס מעתיק בישיעהו כו 2 במ"ם כפולה, היינו *אֶמוֹנִים (F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, II, (Oxford 1875, p. 473).

תנועה: חיריק, צירי, סגול, פתח, קמץ, חולם ושוורוק/קובוץ; ונוספו עליהם השווא הנע והחטפים.³

הגיוונים במערכת התנועות כתוכי המילים רבים הם בלשון המקרא במסורת הסברנית, ורבים מהם ממשיכים להתקיים גם בעברית בת זמננו בפי המשכילים, לפחות בהיבטיה הנורמטיביים; ברם מערכת התנועות היום כוללת רק חמש תנועות: i, e, a, o, u. במאמר הזה אני מבקשת להעלות כמה תופעות המעידות על מגמת קוטביות המתקיימת בעברית לתקופתיה.⁴ הקוטביות מוגדרת כאן כנטייה המורפית פונולוגית בעברית להימנע מתנועות שוות ברצף ההגייה או במערכות נטייה, ותחתיהן להשתמש בתנועות בעלות ערכים פונולוגיים מנוגדים: תנועות נמוכות לעומת תנועות לא נמוכות, או תנועות קדמיות לעומת תנועות אחוריות. נטייה זו ניכרת בתחומים אחדים, והיא טעונה עוד מחקר כולל ושיטתי. כאן אצביע בקצרה על ארבע תופעות: האחת היסטורית וקשורה לעברית המקראית והיא חוק בארט-גינזברג בבניין קל, ושלוש קשורות לעברית בכלל ולעברית בת זמננו בפרט, והן נטיות הבניינים, סוגי המשקלים ונטיית הנקבה. בכל התופעות ניכר שיש מגמה ברורה להרחיק את התנועות השוות מלהיקרות זו אחר זו. התוצאות מראות ניגודים בין התנועה הפונטית a המיוצגת בקמץ או בפתח בניקוד ובין התנועה המשוחזרת *i העשויה להתממש פונטית כ־ e (חיריק, צירי או סגול בניקוד), או בין התנועה a כנ"ל ובין התנועה המשוחזרת *u העשויה להתממש פונטית כ־ u או כ־ o (שוורוק, קובוץ, חולם או קמץ קטן בניקוד). הניגודים בין התנועות הקדמיות i e ובין האחוריות u o פחות ניכרים במערכת.

1. חוק בארט-גינזברג בבניין קל בלשון המקרא⁵

חוק זה קובע את הקוטביות בעי"ן הפועל בבניין קל בין זמן עבר לזמן עתיד, ומוסיף לכך את הקוטביות בין תנועת עי"ן הפועל בצורות העתיד ובין תנועת אית"ן.⁶ וזו לשון החוק בניסוחו הפשוט: אם תנועת עה"פ המשוחזרת בעבר הייתה *i או *u, תנועת עה"פ בעתיד תהיה a בעברית. לשון אחר, כשעה"פ בעבר הייתה *i או *u

3. ראה ז'ואן ומוראוקה 2006, סעיפים 6, 28, 88 ואילך; בלאו תש"ע, פרק טו.

4. זה חלק מן המערכת המורפונטקטית של העברית – המערכת המורפולוגית המותנית בפונולוגיה ובאפשרויות הצירוף של הפונמות בה. ראה דרסלר ואחרים 2010.

5. ראה בארט 1894; גינזברג תרצ"ג; רייני 1978.

6. המונחים עבר ועתיד הם טכניים בלבד. עבר מכון לצורות בעלות סופיות הגוף, המין והמספר (צורות הפרקט במונחים המסורתיים), ואילו צורות העתיד מכונות לצורות בעלות תחיליות אית"ן והסופיות (צורות האימפרקט). אין בשימוש במונחים אלו כדי להצביע על משמעויותיהם. ראה למשל וולטקה ואוקונור 1990, פרק 21 ואילך; חטב 1997; רבין 1999, עמ' 13–15; ז'ואן ומוראוקה 2006, כרך ב; בלאו תש"ע, פרק כח.

(מנוקדת בצירי או בחולם), עה"פ בעתיד תהיה *a (פתח); לדוגמה: יִשָּׁן-יִישָׁן, קִטָּן-יִקָּטָן. כשתנועת עה"פ הייתה *a (פתח), תנועת עה"פ בעתיד תהיה *i או *u (צירי או חולם); לדוגמה: נִתֵּן-יִתֵּן,⁷ כָּתַב-יִכָּתֵב. יתר על כן, גם תנועת אית"ן בעתיד קוטבית לתנועת עה"פ. בִּמְקוֹם שתנועת עה"פ הייתה *i או *u (חיריק/צירי או קוברן/חולם), תנועת אית"ן תהיה *a (קמץ/פתח); ואילו כאשר תנועת עה"פ הייתה *a (קמץ/פתח), תנועת אית"ן תהיה *i או *u (חיריק/צירי או קוברן/חולם). לדוגמה: שָׁר-יִשָּׁר, קָם-יָקוּם, טֹב-יִיטֵב/יִטֵּב.
בניסוח סכמטי התהליך הוא זה:

עה"פ בעבר	עה"פ בעתיד	אית"ן
*i או *u	*a	*i או *u
*a	*i או *u	*a

הקוטביות המשוחזרת ניכרת בין התנועות הגבוהות i או u ובין התנועה הנמוכה a. שתי הראשונות ממומשות בעברית בחיריק ובצירי מצד אחד או בשורוק ובחולם מצד אחר, ואילו האחרונה ממומשת בפתח בדרך כלל או בקמץ בהברה פתוחה. ההקבלות האלה ניכרות בפעלים העלולים יותר מאשר בפעלים השלמים, כמודגם בפעלים שָׁר וקָם לעיל, וכן בפעלים הנדירים בעלי *i או *u בעה"פ בעבר יותר מאשר בפעלים הסדירים בעלי *a בעה"פ. כך לדוגמה הפעלים יָקַן, יָרַעב, בָּטַל ויִשָּׁן בעבר ניטים בעתיד בצורות יִקָּן, יִרַעב, יִבָּטַל, יִישָׁן, כמתבקש מן החוק. וחריג לכאורה הפועל חָפַץ בעבר, שמן הדין היה שייטה רק בצורת יִחָפֵץ, אבל הוא נקרה בצורה זו במקרא רק שמונה פעמים בגופים שונים, לעומת שתיים-עשרה הפעמים בצורת יִחָפֵץ. ואף על פי כן, גם חריגותיו מעידה על קיום הקוטביות בו: יִחָפֵץ מן *yihpaş ואילו יִחָפֵץ מן *yahpuş על פי התניות החוקים. נדירים גם הפעלים בעבר בעה"פ *u המתממשת בחולם: יָגַר, קָטָן, שָׁכַל, כָּלֵ.⁸ לפועל הראשון אין צורת עתיד. לשניים שאחרי צורת עתיד צפויה בהתאם לחוק: יִקָּטָן, יִשָּׁכַל. צורת העתיד של הפועל יָכַל היא יִכָּל. בדקדוק בית הספר היא מוסברת כסוג של תשלום (suppletion) – כביכול נטיית עבר היא בבניין קל ואילו נטיית עתיד היא בבניין הופעל. אבל למעשה זו יכולה בהחלט להיחשב צורה שורדת המשמרת את חוק בארט-גינזבורג, שהרי אם עה"פ היא *a בעתיד, תחילית אית"ן יכולה להיות גם בתנועה *u, כפי שנמצא גם באוגריתית.⁹ לפיכך הקוטביות נשמרת: בעבר *yakul המתממש בִּכְל, בעתיד *yukal המתממש בִּיכָל, ושתי הצורות שייכות לבניין קל.

7. ראה דיון על הצורה בסוף הסעיף.

8. הפעלים מקבוצת עה"פ *i או *u שויכו לקבוצות הסמנטיות של פעלים סטטיים ופועלי מצב.

9. אם כי הדעות חלוקות בדבר התנועה u בתחילית העתיד באוגריתית. ראה טרופר 2000, עמ'

611-613; סיון 1996; הנ"ל 1997, עמ' 16-17, 45; פרדי 2004/05, עמ' 27.

בגלל שינויים אחדים שחלו במערכת הפועל העברית במרוצת השנים הפכה תנועת עה"פ *a בעבר להיות הנפוצה ביותר בכל סוגי הפעלים,¹⁰ והתנועה *u בעה"פ בעתיד השתלטה על שאר התנועות; רק כאשר עה"פ או לה"פ גרונית-לועית נותרה בפועל התנועה *a. בשינוי שיטתי אחר הפכה תנועת אית"ן דרך שיטה לחיריק.¹¹ בדרך זו נשמרה אמנם קוטביות בין תנועת עה"פ (חולם המשוחזר מ-*u) לתנועת אית"ן (חיריק *i), אך לא בין תנועות גבוהות לתנועה נמוכה, אלא בין תנועה קדמית (*i, חיריק) לאחורית (*o, חולם). בכך אין מתקיימים בעקיבות הניגודים בין תנועות עה"פ בעבר ובין תנועת עה"פ בעתיד, ולכן בטלה חלק מן הקוטביות המשוחזרת. ואף על פי כן, דווקא בפעלים אחדים שפ"א הפועל בהם גרונית ניכרים עקבותיו הברורים של החוק. בפועל עָרַב-יֶעֱרַב צורת העבר נובעת מן *arib, והצירי הוא השתקפות התנועה *i. כצפוי לפי החוק בעתיד הצורה המשוחזרת היא *yīrab, והסגול והחטף-סגול הם השתקפויות של התנועה *i. בצורת העבר מתקיימת קוטביות *a בפה"פ ו-ר"ב בעה"פ, ואילו בעתיד מתקיימת קוטביות בין *i של אית"ן ובין *a של עה"פ. לעומת זאת בפועל עָרַב-יֶעֱרַב צורת העבר נובעת מן *arab, ותנועת עה"פ היא a. בצורת העתיד, הנובעת כצפוי מן *ya'rub, מתקיימת קוטביות בין תנועת אית"ן *a לתנועת עה"פ *u המתממשת בחולם. הוא הדין בזוגות הפעלים חרש-יִחְרַשׁ וחרש-יִחְרַשׁ. הצורה חרש אינה מתועדת, ולו תועדה אולי הייתה *חֲרַשׁ, אבל יִחְרַשׁ מעיד על הקוטביות המשוחזרת ב-yihraš; וכך חֲרַשׁ-יִחְרַשׁ, המשוחזרים ב-ḥaraš * ו-yahruš.¹²

וראוי לשים לב לכך, שגם צורות הבינוני מעידות על קוטביות: קוטל מן qāṭil * (פִּהֵן, שׁוּמֵר), קָטַל מן qatīl * (יָשָׁן) וקָטַל מן qatūl * (נָכֹל) – התנועה המשוחזרת הנמוכה בפה"פ מנוגדת לתנועת עה"פ, שהייתה גבוהה. בצורות הבינוני השכיחות בבניין קל בתבנית קוֹטַל נוצרה קוטביות בין התנועה האחורית o לתנועה הקדמית e. ושתי הערות לסיום הדיון כאן בבניין קל:

א. בצורות העבר מתגלה קוטביות בין פה"פ לעה"פ רק במיעוט מן הצורות, רק באותם פועלי קָטַל וקָטַל ספורים ונדירים. בגלל שכיחותה של התנועה a צורות העבר מקיימות תבנית הברות שווה של רצפי a-a, ובכך אינן מתיישבות עם מגמת הקוטביות (וראה דיון להלן).

ב. צורות העתיד של בניין קל מעידות כאמור היטב על מגמת קוטביות בין תנועות עה"פ לאית"ן, אבל גם בהן יש חריגים, ודווקא בפעלים העלולים. צורות כמו יִשָּׁב,

10. וגם האקדמיה ללשון העברית התירה את השימוש בצורת קָטַל לציון העבר של פועלי קָטַל מקוריים.

11. יש המשייכים את התופעה לחוק ההידקקות; אבל ראה סיון וקימרון תשנ"ו.

12. בניגוד לנלמד בבתי הספר, אין תנועת אית"ן i מונמכת בגלל הגרוניות שאחריה, אלא להפך, הגרוניות הן המשמרות את התנועה ההיסטורית של התחילית.

יתן ודומותיהן מעידות על רצף פונטי של שתי תנועות קדמיות לא נמוכות (בניגוד לִיַּנְק, יַנְש, שבהן מתקיימת הקוטביות). מבחינה דיאכרונית גם צורות אלו עולות בקנה אחד עם חוק בארט-גינזברג: צורת יַנְש נובעת מן *yayšib, ויתן נובעת מן *yantın. בשחזור ההיסטורי הייתה קוטביות בין התנועות הגבוהות לנמוכות, אבל היא נעלמה בשל תהליכים פונולוגיים שונים – כיווץ דיפתונג *ay e⁻ והפיכת תנועת התחילית של אית"ן ל-i, כמוזכר לעיל.

2. נטיות הבניינים בכל תקופות העברית

מלבד בניין קל, בנייני הפועל העבריים מעידים על תכונת הקוטביות: בבניינים פֻּעַל והִפְעַל מתקיימת קוטביות בין התנועה הגבוהה u בהברה הראשונה ובין התנועה הנמוכה a בהברה השנייה, שהיא הברת עה"פ. קוטביות זו נשמרת בכל נטיות הבניינים האלה, והיא סימן ההיכר שלהם לא רק בגוף שלישי, אלא גם בגופים האחרים: שָׁגַר-שָׁגַרְתִּי, מִשָּׁגַר-מִשָּׁגַרְתִּי, יִשָּׁגַר-יִשָּׁגַרְתִּי, הִשָּׁלַךְ-הִשָּׁלַכְתִּי, מִשָּׁלַךְ-מִשָּׁלַכְתִּי.

גם בבניין הִתְפַּעֵל מתגלה מערכת תנועות קוטבית וקבועה בהברותיה: התנועה הגבוהה i ראשונה, התנועה הנמוכה a שנייה, ותנועת צירי (שמקורה בתנועה הגבוהה המשוחזרת *i) שלישית לאורך כל הנטיות: הִתְלַבֵּט, מִתְלַבֵּט, יִתְלַבֵּט, וגם לְהִתְלַבֵּט. גם תבנית זו מעידה על קוטביות בין התנועה הנמוכה לתנועות שאינן נמוכות, בדומה לקוטביות הבניינים הסבילים פֻּעַל והִפְעַל.

בניין נפעל מלמד אף הוא על קוטביות בתנועות מבחינה סינכרונית,¹³ אבל מערך תנועותיו מורכב יותר, משום שאין בו אחדות בנטיית הזמנים: בזמן עבר ובזמן הווה תבניתו מעידה על קוטביות i לעומת a, נִכְנַס-נִכְנַסְתִּי, נִכְנַס-נִכְנַסְתִּים, ואילו בזמן עתיד תבניתו מעידה על אותו רצף תנועות כמו בבניין התפעל – i (חיריק) שאחריו a (קמץ) ובסופו צירי: יִכְנַס-יִכְנַסְתִּי, וגם לְיִכְנַס.¹⁴

שמות הבניינים פֻּעַל והִפְעַל, המבוססים על צורות עבר גוף שלישי יחיד של הפועל, מראים דמיון תנועות ולא קוטביות. בשניהם התנועה הראשונה היא i והתנועה השנייה היא צירי (שמקורה המשוחזר ב-i*) או i (לדוגמה שָׁחַת, הִמְטִיר), ושתייהן קדמיות ואינן נמוכות.¹⁵ לכן לכאורה הם מנוגדים למגמת הקוטביות, אבל למעשה גם הבניינים האלה מעידים עדות מצוינת על מגמת הקוטביות. ראשית, בלשון המקרא הצירי בעה"פ אינו אלא אחד האלוגרפים של התנועה, ויש גם תנועות נמוכות, סגול

13. מבחינה היסטורית תנועת הנו"ן של בניין נפעל בעבר משוחזרת ב-a* שנשתנתה ל-i.

14. על דמיון נפעל והתפעל מבחינה מורפולוגית וסמנטית ראה שורצולד 2008.

15. מבחינה היסטורית שחזורן של צורות היסוד אינו ודאי; ראה בלאו תש"ע, עמ' 213, 222,

הביבליוגרפיות המפורטות שם.

או פתח, בצורות העבר באותם הקשרים: כֶּסֶס, שֶׁלֶם.¹⁶ שנית, רק בגוף שלישי מתקיים דמיון התנועות; בגופים הראשון והשני, שהם השכיחים בתקשורת בין אנשים, ניכרת הקוטביות בין ההברה הפותחת שבה נוכחת התנועה i¹⁷ ובין תנועת עה"פ שבה שלטת התנועה הנמוכה a: שֶׁלֶמְתִּי, שֶׁלֶמְתָּ, שֶׁלֶמְנוּ; הֶשְׁלַמְתִּי, הֶשְׁלַמְתָּ, הֶשְׁלַמְתָּם.¹⁸ יתר על כן, רק בזמן עבר בגוף שלישי לא ניכרת מגמת הקוטביות. בכל הזמנים האחרים מגמת הקוטביות בולטת, וכיוונה הפוך מן העבר: התנועה הראשונה בבסיס היא a* (הנמוכה) (פתח), ואילו התנועה השנייה היא התנועה הגבוהה i* (המתממשת בצירי או בחיריק): מְלַמֵּד, יֻלַּמֵּד, לְלַמֵּד; מִתְחִיל, יִתְחִיל, תִּתְחַל, לְהִתְחַל. משמע, מגמת הקוטביות מתקיימת בנסיות העבר בדרך אחת (i-a), למעט הגוף שלישי, ובנסיות שאר הזמנים בדרך אחרת (a-i/e).

גם הבניינים פֻּלַּל, פֻּלְל והתפֻּלַּל¹⁹ מעידים על מגמת הקוטביות: התנועה o בבסיס מנוגדת לתנועה e בתכונת הקדמיות, ולתנועה a בתכונת גובה הלשון: התנועה o אחורית, התנועה e קדמית, והתנועה a נמוכה.²⁰

3. סוגי המשקלים בעברית²¹

בבדיקת משקלי השם היצרניים ביותר בעברית החדשה נמצאו המשקלים שלקמן בשכיחות יורדת:²²

התְקַטְלוּת, מְקַטֵּל, הִקְטִילָה, קָטוּל, מְקַטֵּל, קָטִילָה, מְקַטֵּל, קָטֵל/קָטֵל, קָטוּל, מְקַטֵּל, הִקְטִילוּת, מְקַטֵּל

16. ראה רבין תשכ"ח.
17. בעברית המדוברת היום שכיחה תנועת e התחילית בהפעיל עבר, ולפעמים גם בנפעל ובהתפעל, ועדיין היא מנוגדת לתנועה הנמוכה a.
18. להסברים לתנועת הפתח בעה"פ כאן ובהפעיל ראה בלאו תש"ע, פרקים לד ולז, והביבליוגרפיות המפורטות שם.
19. ואני מאחדת אותם עם פֻּעֵץ, פֻּעֵץ והתפֻּעֵץ; ראה בן-דוד תשל"ה.
20. מבחינה השחזור, הניגוד היה בין ā ל-i* בצורת הפעיל, בין ā ל-a* בסביל, ובין i* ו-i* בבניין החזור. בצורת הסביל הקוטביות אינה ניכרת בשחזור, אבל היא מתקיימת בגילוייה בלשון המקרא.
21. רשימות משקלים ישנות של הלשונות השמיות אפשר למצוא אצל בארט 1891, ולאחרונה בספרו המצוין של פוקס (2003), המבוסס בחלקו על עבודת הדוקטור שכתב.
22. הממצאים הסתמכו על בדיקה של מדגם אותיות ממילון אבן-שושן במהדורתו הקודמת; ראה שורצולד וכהן-גרוס תש"ס. אין בשכיחות יצרנות כדי להעיד על מידת שכיחותם בלשון. ייתכן שיהיו משקלים שמילים רבות נוצרו בהם, אבל שימושם נמוך בטקסטים כתובים ובדיבור. המסומנים באות עבה הם משקלים שבהם התנועות שוות. המסומנים באות דקה הם משקלים שבחלקם יש חזרה על אותן תנועות.

קטלון, קטיל, תקטיל, קטל/קטל, מקטיל, קטילות, קוטל, הקטל, מקטלה, מקטלה, מקטל, תקטלת, מקטלת

קטל, מטל, מקול, קטול, תקולה, קטלה, מקטלת, מתקטל, קטלון, קטלת, קטלון מתוך שלושים ושישה המשקלים היצרניים ביותר שנמצאו במדגם ולהם לפחות עשרים דוגמות במילון, שישה כוללים תנועות שוות פונטית ברצף (17%), ולכן אינם מעידים על קוטביות בתנועות. ארבעה מששת המשקלים האלה כוללים את התנועה a השכיחה בעברית, ורק אחד מהם בעל אפיון סמנטי מובהק: הפעלה הוא שם פעולה של בניין הפעיל; ושניים כוללים את התנועה e, אחד מהם מייצג את הסגוליים, ואחד דמוי שם הפעולה של הפעיל. בארבעה משקלים אחרים חלק מן התנועות שוות: ההברה הראשונה שונה, אבל שתי ההברות האחרונות שוות בתנועותיהן. שלושה מן הארבעה האלה שייכים לסגוליים. כלומר, מרבית המשקלים מעידים על גיוון רב בתנועות, והם תומכים בקוטביות התנועות במשקלים. התנועה a נמצאת ב-27 מן המשקלים (75%), בחמישה משקלים יותר מפעם אחת, התנועה i נמצאת ב-17 מן המשקלים (47%), התנועה e ב-12 מן המשקלים (33%),²³ בשישה מהם יותר מפעם אחת, התנועה u ב-8 מן המשקלים (22%), ובשלושה מהם היא חלק מן המשקל המסתיים ב-ות, והתנועה o נמצאה רק ב-7 מן המשקלים (19%). קוטביות התנועות הגבוהות i או u לעומת התנועה הנמוכה a נמצאה ב-16 המשקלים האלה (44%): התקטלות, מקטל, קטילה, מקטל, קטול, הקטלות, קטיל, תקטיל, מקטיל, מקטלה, נקטל, תקולה, קטלה, מתקטל, קטלון. שאר הניגודים היו בין התנועה a הנמוכה ובין e או o שאינן נמוכות: מקטל, מקטלה, מקול, קטול, מקטלת, מתקטל, קטלת (8; 22%); וכן בין התנועה i הגבוהה ובין e או o שאינן גבוהות: תקטלת, מקטלת, קטלון (3; 8%).

קוטביות התנועה הקדמית i לעומת u האחורית נמצאה רק במשקלים קטול וקטילות (2; 6%), ובין o האחורית לבין e הקדמית במשקלים קוטל, קטל (2; 6%). נמצא אפוא, שגובה התנועות הוא החשוב בקוטביות הניכרת במשקלים היצרניים, ולכן מרבית הניגודים הם בין התנועות הגבוהות לשאינן גבוהות או בין התנועה הנמוכה לשאינן נמוכות. במיעוט המקרים נמצא ניגוד בין תנועות קדמיות לאחוריות. לא הסתפקתי בממצאים האלה, ועברתי על כל משקלי השם הרשומים במהדורה החדשה של מילון אבן-שושן.²⁴ 242 משקלי שם נמנים במילון, ועוד 42 משקלי שם תואר, סך הכול 284 משקלים.²⁵ ממניין זה ניפיתי את 25 המשקלים החד-הברתיים,

23. לא נמנתה הגיית שווא נע e- בראש מילה במשקלים מקטל ומקטל, אף שהיא מוסיפה לרבגוניות התנועות.

24. ראה אבן-שושן 2003, עמ' 2168–2178. ואני מודה לתלמידותי אסתי אליאב, יעל מאור, רחל מזרחי ומרב עזאני, שסייעו בידי בליקוט הנתונים.

25. לא בחרתי ב"היכל המשקלים" של אבינרי (תשל"ו) משתי סיבות: האחת, הוא כולל רק משקלים הפותחים בפ"א או בעי"ן השורש; והשנייה, רבות מדי הן הצורות שאינן משקלים

ואת 19 המשקלים הכפולים שהופיעו גם כמשקלי שם וגם כמשקלי תואר. נותרו בידי 240 משקלים, חלקם יצרניים, חלקם נדירים. בעברית יש חמש תנועות פונולוגיות, אבל הן אינן מתממשות ביחד במילים העבריות (אין למשל רצפי u-o-a-e-i, a-u-i-e-a, a-i-e-o-u, ועוד). על פי ממצאיה של כהן-גרוס מילים בנות חמש הברות חלות או במילים שאולות או בצורות הרבים של שמות, לא בשמות המיוצגים במשקלים.²⁶ מרבית המילים העבריות הן דו-הברתיות או תלת-הברתיות, כלומר הן כוללות שתיים או שלוש תנועות בלבד (כלי למנות את השוואים הנעים בהן). ברשימת המשקלים של אבן-שושן נמצא רק משקל אחד בן ארבע הברות, קטולִיית²⁷ (צְבוּרִיּוֹת), וכל תנועותיו גבוהות ומנוגדות בתכונת קדמיות-אחוריות, i ו-u, והן מופיעות לסירוגין בזו אחר זו.²⁸

ברשימות המשקלים של אבן-שושן נמצאו שש-עשרה תבניות אפשריות של שילובי שתי תנועות בלבד (למשל שילובי i ו-a או a ו-o במשקל); רק תשע מהן מרובות משקלים, והן כוללות 168 משקלים. קיימות עוד עשרים ותשע תבניות אפשריות של שילובי שלוש תנועות (למשל שילובי i ו-a, i ו-u במשקל אחד); רובן מעוטות משקלים, והן מקיפות 71 משקלים בלבד.²⁹

המספר הגדול ביותר של משקלים דו-הברתיים נמצא בשילוב i הגבוהה ו-a הנמוכה (30), לדוגמה: קטִּלָּה (פרצה), קטִּלָּה (כלימה), קטִּלָּה (תבשיל) או קטִּיל (נגיד); 19 מהם כתבנית i-a, ו-11 כתבנית a-i. מיד אחריהם הופיע רצף התנועות u הגבוהה ו-a הנמוכה (26), לדוגמה: קטִּל (שותף), קטִּלָּה (שמורה), קטִּיל (כדור), קטִּיל (גלות); 16 מהם כתבנית u-a, ו-10 כתבנית a-u. בשני המקרים האלה התנועה הגבוהה מקדימה על פי רוב את התנועה הנמוכה. הקבוצה הגדולה השלישית כללה את רצפי a-a במשקלים (24): קטִּיל (דבר), קטִּלָּן (גולן), מִטָּה (מכה). התנועה הנמוכה a היא התנועה השכיחה בעברית, ומכאן היקרותה הרבה במשקלים, כפי שצוין גם לעיל.

שתי הקבוצות מרובות המשקלים שאחריהן הן השילובים של a הנמוכה עם

אלא מילים כהווייתן; ראה שורצולד תשס"ב, כרך ב, עמ' 16, וכרך ג, עמ' 187. גם מיוניו של אבן-שושן אינם מושלמים, כי הוא כולל במשקלים גם שמות יחידאיים או שמות הבנויים מבסיס נתון בסיומת כלשהי. הוא היה טוב לצרכי כי הוא נתן את המבנים ההברתיים האפשריים במילים עבריות. אף על פי שהוא מבדיל בין סוגי השורשים השלמים, העלולים והכפולים ונותן להם משקלים שונים שאפשר היה לאחדם, אינני משנה דבר ממיוניו כאן.

26. ראה כהן-גרוס תשנ"ו.

27. אבן-שושן משתמש בשורש פ-ע-ל לייצוג המשקלים, ואני המרתי אותו לקט-ל בשל סימון הדגשים.

28. כאמור, זו אחת הדוגמות למשקל שאיננו הולם את שמו, שכן זו גזירת שרשור של צבור (שורש צב"ר במשקל קטול) + סיומת יי + סיומת וות.

29. מבחינה סטטיסטית יש 25 אפשרויות להיקרות חמש התנועות במילים דו-הברתיות, 125 אפשרויות להיקרותן במילים תלת-הברתיות, ו-625 אפשרויות להיקרותן במילים ארבע-הברתיות.

התנועות הבינוניות e הקדמית (23 משקלים; 11 בתבנית e-a, ו-12 בתבנית a-e) או עם o האחורית (22; 9 בתבנית o-a, 13 בתבנית a-o), לדוגמה: קָטַל (זקן), מְקַטֵּל (מסגר), קָטַל (עינב), מְקַט (מסב); קָטְלָה (חכמה), קוֹטְלָן (סובלן), קָטוּל (גדול), מְקוּל (מכון). אחריהן בשיעורים נמוכים בהרבה נמצאו הצירופים האלה (להלן ייתנו רק דוגמות ללא שמות המשקלים):

o/i (9): יתרון, תיכון, מוקיר, יופי (שבעה בתבנית i-o ושניים בתבנית o-i)

e/e (8): דגל, הקדש, הגה, גאה

u/i (7): סיפור, זקיפות, שקופית, ליקוי (שישה בתבנית i-u ורק אחד בתבנית u-i)

e/o (7): בוקר, מורה, אתרוג, אזור (5 בתבנית o-e ושניים בתבנית e-o)

e/i (5): עיזור, מספר, שארית, מליץ (שניים בתבנית e-i ושלושה בתבנית i-e)

u/e (5): כבדות, עדות, מומחה (ארבעה בתבנית e-u ורק אחד בתבנית u-e)

u/o (2): כוננות, נכונות (o ראשונה)

לא נמצאו משקלים דו-הברתיים שרצף תנועותיהם הוא i-i, o-o או u-u. ככלל, במשקלים מגוונים תנועות התנועה i נוטה להיות ראשונה באותם משקלים שהיא משתפת בהם. גם התנועה a מרבה להופיע בהברה הראשונה במשקלים יותר מן התנועות האחרות (למעט i כאמור), חוץ מן הצירוף של u-a, שבו יש ל-u יתרון. הממצא המעניין הוא, שהמשקלים הדו-הברתיים הרבים ביותר אצל אבן-שושן מעידים על קוטביות התנועות הגבוהות והנמוכות, ורק אחריהן, בהפרש-מה, התנועה הנמוכה a מנוגדת לתנועות הבינוניות e ו-o. קוטביות תנועות קדמיות ואחוריות נמצאה בשכיחות נמוכה, ועוד נדירות ממנה נמצאו התנועות הקרובות i-e ו-o-u. וזה מספר המשקלים התלת-הברתיים על פי צירופי התנועות בהם בסדר יורד:

a-a-a (11): בקשה, ממלכה, הפליה

i-a-u (5): הישרדות, התקדשות, נפקדות, התגלות, התגלגלות

a-o-e (5): בצורת, אשמורת, משכורת, מכולת, סחרחרות

a-e-a (4): מזמרה, תרדמה, מגפה, טלטלה

a-e-e (4): מחברת, מגבת, גרגרת, צמרת

o-a-a (3): הורדה, תורשה, מועצה

a-a-i (3): רקדנית, עצבני, שְׁאֲפָתִי

i-o-e (3): ביקורת, משקולת, תזמורת

o-e-a (3): תועבה, מועצה, תוכחה

i-e-e (3): איגרת, משמרת, תפארת

o-e-e (3): כותרת, מולדת, תושבת

a-u-i (2): גבשושית, נקבובי

i-a-o (2): זיכרון, זיכיון

a-a-u (2): שמרנות, גברתנות

a-u-a (2): אשמורה, תפאורה

o-a-u (2): סובלנות, נועזות

i-o-i (2): תמהוני, חיצוני

בשתיים-עשרה התבניות שלקמן יש ייצוג למשקל אחד בלבד אצל אבן-שושן.
a-i-u: גשמיות; o-a-i: דורסני; a-o-a: סמוכה; a-a-o: שבתון; o-i-u: חומריות;
a-i-a: הסקה; i-a-a: מלחמה; e-a-a: מרכבה; i-o-u: התבוננות; i-a-e: מתקדש;
u-o-e: גולגולת; a-o-i: אדמוני.

ב-22 תבניות תלת-הברתיות מופיעה התנועה a, לפעמים יותר מפעם אחת במילה, בגלל שכיחותה. בחמש מהן מצויה התנועה a בסוף המילה, והיא מציינת את הנקבה. ב-16 תבניות נקרית התנועה i, בחמש מהן בסוף מילה לציון שם התואר. בעשר נמצאת התנועה e, ובשלוש מהן חזרתה מאפיינת את צורות המלעיל הנקביות. ב-14 תבניות נקרית התנועה o, ובשבע התנועה u. התנועה u נדירה אפוא, ובשש היקירותיה בסוף התבנית היא שייכת לסיומת וֹת לציון ההפשטה.

בשבע מ-29 התבניות התלת-הברתיות מתקיים הקיטוב רק בין התנועות הגבוהות i ו־u לתנועה הנמוכה a. ב-12 תבניות אחרות יש ניגוד בין התנועה הנמוכה a לתנועות הבינוניות e או o, לעתים גם בשילוב התנועות הגבוהות. בשמונה תבניות בלבד התנועות הגבוהות מנוגדות לתנועות הבינוניות, אחת מהן בתבנית הסגוליים i-e-e. קיטוב תנועות קדמיות ואחוריות בלבד נמצא רק בשש תבניות. נמצא אפוא, שגם במשקלים התלת-הברתיים מתגלה הקוטביות בין התנועה הנמוכה לתנועות הגבוהות והבינוניות בשיעור גבוה מזה שנמצא בין התנועות הקדמיות לאחוריות. אף שקיימות עוד הרבה אפשרויות צירופים לתנועות במשקלים התלת-הברתיים, לא כל האפשרויות מוצו. כך לדוגמה אין משקלים בתבנית e-e-e, u-u-u או בצירופים כגון o-i-e, u-a-o ועוד הרבה. מספר התבניות מצומצם ממספר האפשרויות הסטטיסטיות הקיימות, והתבניות הקיימות בפועל מעידות על המבנים האפשריים בעברית.

רק 43 משקלים מבין 240 המשקלים מעידים על היעדר קוטביות (18%), בדומה לממצא במשקלים היצרניים. מתוך אותם משקלים 35 באים ברצף תנועות a, שהיא כאמור התנועה השכיחה ביותר בעברית מבחינה מורפולוגית; עוד 8 משקלים הם בעלי אחדות בתנועת e. מספר המשקלים התלת-הברתיים שהתנועה e נשנית בהם ברצף הוא 9, ואילו התנועה a נשנית ברצף ב-11 משקלים בלבד. דהיינו הקוטביות מתגלה בשיעור ניכר בכל סוגי המשקלים.

4. נטיית הנקבה

אף שנטיית הנקבה נידונה כאן כעניין שולי ואחרון, היא זו שעוררה אצלי את המחקר בנושא הקוטביות. כפי שהראיתי במחקריי הקודמים, תוספת סיומות הנקבה בשמות העצם ובשמות התואר אינה שרירותית, אלא היא מותנית במבנה השם ממין זכר

מצד אחד, ובהתניות מורפולוגיות וסמנטיות מצד אחר.³⁰ סיומות הנקבה האפשריות הן: הָ (יָלַד-יָלְדָה), תִּ (רָצִינִי-רָצִינִית), יֵית (נָדָבָן-נָדָבִית), ךָּת/תָּת (מָנְהַל-מָנְהֶלֶת, מְשַׁנֵּעַ-מְשַׁנֵּעַת).

הממצא המפתיע ביותר בתיאור נטיית הנקבה הוא, שכאשר הברתם הסופית של בסיסי הזכר היא u או i, סיומות הנקבה הן תמיד a-; לדוגמה: שָׁבוּר-שָׁבוּרָה, שָׁבוּי-שָׁבוּיָה; אָסִיר-אָסִירָה, תִּלְמִיד-תִּלְמִידָה. יתר כל כן, גם השמות שבצורתם המילונית התנועה היא o אבל הם מתחלפים בנטייתם ב-u ניטים באותה דרך; לדוגמה: צָהָב-צָהָבָה, לֵב-לֵבָה. אין *שָׁבוּרִית, *תִּלְמִידִית או *צָהָבִית או *צָהָבֶת. לאמתו של דבר, כל השמות בסיומת o, למעט שמות בסיומת וֹן של ההקטנה ושמות שאולים, ניטים בסיומת a-; לדוגמה: נָבוֹן-נָבוּנָה, רָאוּשׁוֹן-רָאוּשׁוֹנָה, אֲבֵל סוֹסוֹן-סוֹסָנָה, טַפְּשׁוֹן-טַפְּשָׁנָה; בָּרוֹן-בָּרוּנִית, אִידִיוֹט-אִידִיוֹטִית. משמע, מתגלה כאן מגמת קוטביות בין תנועות הבסיס הגבוהות לתנועת הסיומת הנמוכה במילים עבריות.³¹ החריגים לכאורה, השמות בסיומת וֹן של ההקטנה והשמות השאולים שֹ- בהברתם האחרונה, מעידים אף הם על קוטביות בין תנועת הבסיס האחורית לתנועות הקדמיות של סיומת הנקבה.

כשביסס הזכר מסתיים בתנועת a בהברתו האחרונה, הסיומות מגוונות: אָנָּה-אָנָּה, שָׁפָּנָן-שָׁפָּנָה,³² יְהוֹמָן-יְהוֹמָנִית, סֶפֶר-סֶפְרִית, חֵיל-חֵילָה, מְטַמֵּם-מְטַמֵּמָה, מְרַבֵּעַ-מְרַבֵּעַת. ההתניות רבות, והסיומות מותנות במשמעויות המשקלים והסיומות; אך מכל מקום המגמה הרווחת היום היא לצרף את הסיומת יֵית לשמות שֹ- a בהברתם הסופית והם אינם משקלי בינוני. גם בכך מתפשטת הקוטביות. ובכלל, הסיומת יֵית מתפשטת היום בשימושה לא רק בגלל השמות השאולים הרבים שזו להם סיומת הנקבה היחידה, אלא גם בגלל התמזגותה עם הסיומת תִּ של כל שמות התואר בסיומת יֵי (כישורני-כישורנית, אוֹבִיִּיקְטִיבִי-אוֹבִיִּיקְטִיבִית).

ועדיין שמורה לסיומת הָ זכות ראשונים בעברית. זו הייתה הסיומת השכיחה בלשון המקרא, היא השכיחה בשמות מוֹרָשִׁים רבים והיא מצויה בכל סוגי המילים למעט המילים השאולות, לעתים תוך הפרה של עקרון הקוטביות, כמו בדוגמות אוֹוֶה, קֶטְנָה, קֶטְנָה, אִיִּלָּה, חֲכָמָה, יִשְׁנָה ועוד הרבה. הסיבה לכך היא שכיחות

30. הסיכום הממצא ביותר לנושא נמצא אצל שורצולד תשס"ב, כרך ד, עמ' 45-68.

31. בנטיית הבינוני של הפעיל מתגלות לכאורה סתירות לכלל המתגלה כאן, אבל כל הצורות הן בביטויים קבועים: ועדה מתמדת, מגדת עתידות, זכוכית מגדלת, סיבה מספקת, אין ידה משגת, סעודה מפסקת. והשווה: מתמידה, מגדילה, מספיקה, משיגה, מפסיקה - כשימושי בינוני רגיל בהתאם לכלל. תודתי לשרגא אסיף על הדוגמות האלה. הצורה *מְנִידָה נפלטת מן השימוש פרט ללשון הילדים.

32. בעברית המדוברת: שָׁפָּנָן-שָׁפָּנָה; ומצויה גם צורת שָׁפָּנָנִית (ללא דגש בפ"א), כמו בשירה של מרים ילן-שטקליס "זאת הגברת שפנפנית".

היקרותה בעברית. זו אחת התנועות היסודיות בלשון והיא למעשה בררת המחדל של התנועות ומכאן הפרת העקרונות, כפי שגם ראינו לעיל בסעיפים 1 ו-3.

סוף דבר

תם ולא נשלם. הצבעתי כאן על ארבע תופעות המעידות על נטיית הקוטביות בעברית, האחת מערכת שחזור היסטורי בבניין קל, והאחרות בבנייני הפועל האחרים, במשקלי השם ובנטיות הנקבה. מחקרים הראו שהתנועה *a* היא התנועה השכיחה ביותר במורפולוגיה העברית, ומכאן היקרותה הרבה במילים.³³ הממצא הבולט הוא שהתנועה *a* אמנם חוזרת בבניין קל בעבר, ובמספר מועט של משקלים, אבל היא נוטה להיות מנוגדת לתנועות לא נמוכות בעברית – גם במערכת הפועל וגם במערכת השם. מערכות הפועל והשם מעידות על תבניות סדירות במבנה המילה העברית, שיש בהן מגמה לקוטביות. הניגודים בין תנועות קדמיות לאחוריות במערכות השם והפועל העבריות מעטות יחסית.

הקורא ודאי ימצא דוגמות נגד (ואחדות הסותרות העליתי בעצמי), ובהן יוכיח שיש רצפי תנועות שוות בעברית, ולא כל המילים נוהגות במגמות שהראיתי כאן. מובטחתי שלא רבות יימצאו בהקשרים אלו, ואין בכך כדי לסתור את השיטתיות בקבוצות שהדגמתי לעיל. כפי שאמרתי בראשית דבריי זו רק ההתחלה, והמחקר טעון עוד המשך בדיקה.

קיצורים

- אבינרי תשל"ו = י' אבינרי, היכל המשקלים, תל אביב תשל"ו
 אבן-שושן 2003 = א' אבן-שושן, מלון אבן-שושן, תל אביב 2003
 בארט 1891 = J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1891
 בארט 1894 = J. Barth, "Zur vergleichenden semitischen Grammatik", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 48 (1894), pp. 1–21
 בולוצקי תשנ"א = ש' בולוצקי, "על סימון התנועות *a* ו-*e* ועל סימון העדר התנועה בכתוב של העברית החדשה", לשון ועברית 5 (תשנ"א), עמ' 34–35
 בולוצקי 1999 = S. Bolozky, "On the Special Status of the Vowels *a* and *e* in Israeli Hebrew", *Hebrew Studies* 40 (1999), pp. 233–250
 בלאו תש"ע = י' בלאו, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע

33. פלדה תשי"ט; בולוצקי תשנ"א; הנ"ל 1999.

- בן-דוד תשל"ה = י' בן-דוד, "משקל, בניין, תבנית", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 123–132, 295–306
- G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Hildesheim = 1962 ברגשטרסר 1962
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Hildesheim 1966 (1908) ברוקלמן 1966
- גינזברג תרצ"ג = ח"א גינזברג, "נוספות לעלילת אֶלֶאין בעל", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 380–390
- W. U. Dressler, K. Dziubalska-Kotaczyk and L. Pestal, "Change and Variation in Morphonotactics", *Folia Linguistica Historica* 31 (2010), pp. 51–67 דרסלר ואחרים 2010
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Ind. 1990 וולטקה ואוקונור 1990
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*², Roma 2006 ז'ואון ומוראוקה 2006
- G. Hatav, *The Semantics of Aspect and Modality: Evidence from English and Biblical Hebrew*, Amsterdam 1997 חטב 1997
- J. Tropper, *Ugaritische Grammatik* (AOAT, 273), Münster = 2000 טרופר 2000
- כהן-גרוס תשנ"ו = ד' כהן-גרוס, "ההברתיות בעברית החדשה", ספר הדסה קנטור: אסופת מחקרים בלשון, בעריכת א' שורצולד וי' שלזינגר, רמת גן תשנ"ו, עמ' 102–110
- D. Sivan, "A Note on the Use of the 'u-Sign in Ugaritic Roots with First 'aleph", *Ugarit-Forschungen* 28 (1996), pp. 555–559 סיון 1996
- D. Sivan, *A Grammar of the Ugaritic Language*, Leiden 1997 = סיון 1997
- סיון וקימרון תשנ"ו = ד' סיון וא' קימרון, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא-מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 7–38
- J. Fox, *Semitic Noun Patterns* (Harvard Semitic Studies, 52), Winona Lake 2003 פוקס 2003
- פלדה תשי"ט = נ' פלדה, "שכיחות ההגיים בעברית", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 235–242
- D. Pardee, "Review of Tropper, *Ugaritische Grammatik*", = 2004/05 פרדי 2004/05
- Archiv für Orientforschung* 50 (2004/2005), <http://oi.uchicago.edu/OI/DEPT/RA/bibs/BH-Ugaritic.doc>
- Ch. Rabin, *Ancient West-Arabian*, London 1951 = רבין 1951

רבין תשכ"ח = ח' רבין, "ניקודו של נסתר עבר בניין פיעל בעברית הטברנית",
לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 12-26

רבין תשמ"ב = ח' רבין, "שפות שמיות", האנציקלופדיה המקראית, כרך ח, ירושלים
תשמ"ב, טורים 337-386

רייני A. F. Rainey, "The Barth-Ginsberg Law in the Amarna = 1978
Tablets" *Eretz-Israel* 14 (1978), pp. 8*-13*

שורצולד תשס"ב = א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, 4 כרכים,
תל אביב תשס"ב

O. R. Schwarzwald, "The Special Status of Nif'al = 2008
in Hebrew", *Current Issues in Generative Hebrew Linguistics*, ed.
S. Armon-Lotem, G. Danon and S. Rothstein, Amsterdam 2008, pp.
61-75

שורצולד וכהן-גרוס תש"ס = א' (רודריג) שורצולד וד' כהן-גרוס, "המשקלים
השכיחים בעברית", לשון העיתונות בת זמננו: אסופת מאמרים לזכרה של מינה
עפרון, בעריכת מ' הורביץ, אבן יהודה תש"ס, עמ' 148-161

כלום משתקף המעתק $\bar{e} < \bar{i}$ סופית בפפירוס נחל צאלים 13?

א. מבוא

רבים ממחקריו של יחזקאל קוטשר ז"ל פרצו דרכים חדשות. אחד מהם היה מאמרו בלשוננו לפני חמישים ואחת שנה על האיגרות הארמיות של בר כוסבה ובני דורו.¹ במחקר שהוא ניתח קוטשר ביסודיות את לשונן של האיגרות שפרסם יגאל ידין.² מאז נתגלו במדבר יהודה איגרות ותעודות נוספות, אך דברי קוטשר על טיבן הלשוני של האיגרות עדיין תקפים.³ לזכרו מבקש אני לדון בלשונה של תעודה אחת ממדבר יהודה, פפירוס נחל צאלים 13, אשר פורסמה פרסום ראשוני בשנת 1995 על ידי עדה ירדני וחיים יונה גרינפלד.⁴ התעודה עוררה עניין רב וגם חילוקי דעות. ירדני וגרינפלד כינו את התעודה "שובר של כתובה", ואילו מיליק, שהזכיר את התעודה לראשונה בשנת 1956 ואחר כך שוב ב־1961, חשבה גט הניתן על ידי אישה.⁵ כותן וירדני פרסמו את הפרסום הרשמי של התעודה ב־1997 בסדרה Discoveries in the Judaean Desert, וסיווגה בסימן שאלה: "כתב ויתור של אישה?"⁶ מאז נדרשו לתעודה חוקרים נוספים, ביניהם טל אילן,⁷ עדיאל שרמר,⁸ חנה כותן ואלישע קימרון.⁹ המאמר המשותף של כותן וקימרון משנת 1998 ראוי לציון מיוחד: שני החוקרים דנו דיון מעמיק הן בתוכן הן בלשון, והסיקו שאכן מדובר בכתב ויתור של אישה.

1. קוטשר תשכ"א.
2. ידין תשכ"א.
3. הטקסטים ממדבר יהודה שזמנם בין המרד הגדול למרד בר כוסבה נאספו אצל פיצימיאר והרינגטון 1978; בייאר 1984 ו־2004; ירדני 2000; ידין ואחרים 2002. התיאור הלשוני המקיף ביותר מאז מאמרו של קוטשר מופיע אצל ידין ואחרים 2002, עמ' 20–26.
4. התעודה הופיעה לראשונה אצל ירדני 1995, אם כי ה־editio princeps היה אמור להיות אצל ירדני וגרינפלד תשנ"ו.
5. מיליק 1956, עמ' 21; הנ"ל 1961, עמ' 108.
6. כותן וירדני 1997.
7. אילן 1996; הנ"ל 1998.
8. שרמר 1998.
9. כותן וקימרון 1998.

לא רק מהותה ומטרתה של התעודה גרמו למחלוקת, אלא גם ארבעה כתיבים בתוך התעודה והניתוח המורפולוגי העולה מהם. ברצוני לבדוק מחדש כתיבים אלו ואת משמעותם לאור דרכי הכתיב בנחל צאלים 13 ובמקורות ארמיים נוספים.

ב. פפירוס נחל צאלים 13 (לפי התעתיק והתרגום של ירדני)¹⁰

1. בעשרין לסיון שנת תלת לחרת ישראל	בעשרים לסיון שנת שלוש לחרת ישראל
2. לשם שמע[ו]ן בר כסבה [נשי]א ישראל	לשם שמע[ו]ן בן כוסבה [נשי]א ישראל,
3. [] [] וי... [] [] לא איתין לי	[...]... [] [] מודה אני ש... [] אין לי,
4. אנה שלמצין ברת יהוסף קבשן	אני, שלמצין בת יהוסף קבשן
5. מן עיגדה עמך אנת אלעזר בר חנני[ה]	מעין גדי, עמך, אתה אלעזר בן חנני[ה],
6. די הוית בעלה מן קדמת דנן ד[י]	שהיית בעלה/י מקודם, ש
7. הוא לך מנה גט שבקין ותרקין []	היה לך ממנו/י גט (=שטר) העזבה וגירושין [...]
8. [מ/ע]לת מדעה ל[א] איתי לי עמך א[נת]	[מ/ע]לת מודעה אין לי עמך, א[ת]ה,
9. אלעזר על צבת כל מדעם וקים עלה	אלעזר, על חפץ כל דבר. וקיים עלי/עליה
10. אנה שלמצין כול די על כ[ת]ב	אני שלמצין, כל (מה) ש(ל)עיל כ[ת]ב.
11. שלמצין ברת יהוסף על נפשה שאלה כתב	שלמצין בת יהוסף לעצמה שואלת כתב (יד)
12. מתת ב[ר] שמעון ממרא	מתת ב[ן] שמעון (מ)מאמרה.
13. ... בר שמעון עד	... בן שמעון עד;
14. משבלה בן שמעון עד	משבלה בן שמעון עד.

ג. הכתיב וניתוחו

כתיב התעודה דומה ברובו לכתיב איגרות בר כוסבה כפי שתואר אותו קוטשר. תנועות סופיות מיוצגות על ידי אמות הקריאה הצפויות: ה"א משקפת ā במילים כסבה (שורה 2), אנה (4 ו-10), שאלה (11) ומשבלה (14); יש דוגמה אחת של אל"ף כאם קריאה סופית ל-ā בהוא (7; hawā 'הָיָה'). יו"ד משקפת ī סופית בלי (8) ודי (10). דירהתנועה הסופית ay מיוצגת על ידי יו"ד באיתי (3 ו-8). כתיב התנועות המצעיות שבתעודה מעורב: יש גם מלא גם חסר. ī מצעית מצוינת על ידי יו"ד בסיומת הרבים במילים בעשרין (1), שבקין (7), ואף במילה השאולה סיון (1)¹¹ ובמילית הקיום איתי (3 ו-8). לעומת זאת, i מצעית כתובה חסר במילים עמך (5),

10. ירדני 2000, כך א, עמ' 134.

11. מילה זו שאולה מהאכדית, ושם התנועה i קצרה: simānu.

מן (6), שבקין (7), מדעם (9), ובשמות הפרטיים ישראל (1) ושמעון (2, 12, 13 ו-14), כנהוג במקרא. התנועות המציעות ε/e כתובות חסר במילים עשרין (1), חרת (1), גט (7), ותרנן [7], בשם הפרטי יהוסף (4), במילים העבריות בן (14) ועד (13 ו-14), ואולי במדעה (8) ¹² ואף בבר (2, 5, 13). ¹³ אשר לשם הפרטי כוסכה, אין יודעים בבירור מה מוצא השם, ועל כן אי אפשר לזהות את גוף התנועה בהברה השנייה $(\bar{a}/\bar{e}/\bar{i} - k\bar{o}sVb\bar{a})$, אבל יש להעיר שבספרות התנאים והאמוראים מוצאים שני כתיבים, כוזבא וכוזבא. e מציעת שהתגלגלה מכיוון דר-התנועה ay מיוצגת על ידי יו"ד בשם המקום עינגדה (5) ובפועל הוית (6; hāwet 'היית'). תנועות \bar{u} ו- \bar{o} מציעות כתובות מלא בכול (10) ובשמות הפרטיים כוסכה (2), יהוסף (4) ושמעון (12, 13 ו-14); אך הן כתובות חסר במילים חרת (1), שבקין (7) ותרנן [7], צבת (9), בשם הפרטי שלמצין (4, 10 ו-11; בהברה האחרונה), ¹⁴ ואולי אף במדעה. ¹⁵

יש ארבעה כתיבים מפתיעים, והם נושא מחקרנו. הראשון הוא שם המקום עינגדה (5), שבכל היקרות אחרת בחומר האפיגרפי ממדבר יהודה (נחל חבר 44, 45, 46, 49) כתוב ביו"ד סופית: עינגדי. ירדני וגרינפלד הציעו, שאפשר שהכתיב בה"א בנחל צאלים 13 משקף הגייה ארמית של גדי, gade; ¹⁶ אבל שם המקום ידוע עם \bar{i} סופית בארמית של תרגום יונתן (עין גדי [שמואל א כד 1]), ואף ביוונית $(\bar{e})\bar{i}$ (Enyaðð) ¹⁷ ובערבית (عين جدي). ¹⁸ לעומת זאת, בסורית מזדמנת צורה בלי תנועה סופית, حى (שיר השירים א 14), אך היעדר היו"ד משקף נשילת תנועה סופית אחרי הטעם, כנהוג בלהג זה.

שלושת הכתיבים החריגים האחרים באים אף הם בה"א סופית, וניתוחם שנוי במחלוקת: בעלה (6), מנה (7), עלה (9). ירדני וגרינפלד פירשו את הצורות לפי דרכי הכתיב המקובלות בטקסטים ארמיים: בעלה כ- $ba^{\bar{c}}lah$ ('בעלה'), מנה כ- $minnah$ ('ממנה') ועלה כ- $alah$ ('עליה'). ¹⁹ ניתוח זה של הכתיב חייב את ירדני וגרינפלד

12. אם אכן מדובר במילה $middā^{\bar{a}}$ ולא $mōdā^{\bar{a}}$ (ירדני וגרינפלד תשנ"ו, עמ' 207). אם כוונת הסופר הייתה מִדְעָם, אפשר שהכתיב מדעה [א] משקף הגייה בסנדה: $middā^{\bar{a}}am + l\bar{o} < middā^{\bar{a}}all\bar{o}$.

13. אם לפנינו ber ולא bar. אפשר גם שהתנועה של ברת (4 ו-11) היא a או ε. ראה פסברג תשס"ט.

14. התעתיקים היווניים ב"א והכתיב החסר בהברה הראשונה (בלא יוצא מן הכלל) בחומר האפיגרפי השמי מלמדים, שהרכיב הראשון בשם היה ארמי: שָלָם. ראה אילן 2002, עמ' 426–429.

15. ראה לעיל הערה 12. ירדני וגרינפלד (תשנ"ו, עמ' 199) סבורים שהכתיב לשם (2) משקף לשום, אבל לאור הצורה שֶם שבארמית של ארץ ישראל (פסברג 1990, עמ' 138, 216) לא מן הנמנע, שהמילה שם מומשה $\bar{s}em$. אפשר גם שמתועדת כאן הצורה העברית $\bar{s}em$.

16. ירדני וגרינפלד תשנ"ו, עמ' 199.

17. אליצור תשס"ט, עמ' 274, 303, 346, 315.

18. לוויס 1989, עמ' 20; כותן וקימרון 1998, עמ' 110 הערה 12.

19. ניקוד הכינוי ב"א הוא על דרך תרגום אונקלוס והקרי בארמית המקרא, לעומת המימוש $\bar{a}leh$,

לראות בשורות הללו מעבר לכינוי הגוף השלישי מכינוי הגוף הראשון (אנה שלמציין 4 ו-10, לי 8) והשני (אנת אלעזר 5, לך 7, עמך 8); לדעתם עבר הדיבור משלמציין לסופר המסמך, והאחרון השתמש בגוף שלישי בהתייחסו לשלמציין. שרמר אימץ גישה זו.²⁰ כותן וקימרון הביעו דעה אחרת: לדידם, הצורות הנראות כצורות הנסתרת שבשורות 6 (בעלה), 7 (מנה) ו-9 (עלה) אינן אלא צורות המדבר. הם סבורים שאין שום מעבר מגוף ראשון לגוף שלישי.

שיקולי תוכן ומקבילות משפטיות הובילו את כותן וקימרון לקבוע, שפשט הטקסט דורש את כינוי המדבר ("בעלי", "ממני" ו"עלי"), ולא את כינוי הנסתרת. מאחר שה"א סופית עשויה לייצג את התנועה ē ולא את התנועה ī של המדבר, הסיקו שני החוקרים שחל מעתק ē < ī סופית.²¹ בעיניהם אישש הכתיב עינגדה את סברתם, שחל מעתק פונטי, ואין פה מעבר אל הגוף השלישי. במקרה של עלה העירו כותן וקימרון ש-ay התכווצה ל-ē (עֲלִי < ālē). לטענתם, כל הכתיבים הללו מעידים על מעתק פונטי נדיר בארמית.

ד. מקבילות למעתק ē < ī סופית בקורפוסים אחרים?

כדי לבסס את המעתק בנחל צאלים 13 גייסו כותן וקימרון כתיבים לא שגורים ממקורות ארמיים נוספים של ארץ ישראל מתקופה מאוחרת יותר: הארמית הנוצרית (הסורית של ארץ ישראל) והארמית השומרונית. בלהג הראשון הם מצאו כתיבים מאוחרים של צורן הנסתרות בעבר בה"א, כגון חלם (עלה = 'הן נכנסו') ליד הכתיב השכיח יותר ביו"ד חל. הם גם הסבו את תשומת הלב לכתיב יד של התרגום השומרוני שבהם מתחלפים יו"ד וה"א בפועלי ל"י, דוגמת צלי/צלה ('הוא התפלל').²² הם מצאו תימוכין למעתק ē < ī אף בעברית, בלשון מגילת ישעיהו השלמה מקומראן (1QIsa^a). כותן וקימרון סברו, שמעתק זה מתגלה במגילת ישעיהו בכתובים אחדים שבהם בא כינוי גוף שני בה"א סופית (כביכול הנוכח) כשצפוי היה כינוי נוכחת ביו"ד סופית: הכינוי הפרוד אתה (במקום אתי 'אַתְּ'), הכינוי הדבוק כֶּה (במקום כִּי 'שֶׁלְךָ'), וצורת "פעלתה" לפעלים בעבר נוכחת (במקום "פעלתי" פִּעַלְתָּ). משה בר-אשר הולך בעקבותיהם.²³

שהוא לפי הארמית הארץ-ישראלית המאוחרת. יש סימן שאלה אחרי ālah בגרסה שהתפרסמה

אצל ירדני 1995, עמ' 60.

20. שרמר 1998, עמ' 197.

21. אילן מבינה את הה"א שבבעלה כצורן היידוע ('הבעל').

22. למראי המקום ראה כותן וקימרון 1998, עמ' 110–111.

23. בר-אשר תשס"ט, עמ' 206–208.

אך האם מקורות אלו אכן מגלים מעתק של $\bar{e} < \bar{i}$ סופית? סבורני שהדוגמאות שהובאו לאשש את המעתק המשוער פתוחות כולן להסברים אחרים.

1. ארמית נוצרית: אפשר שהיו"ד של הנסתרות בעבר (חל' ה' נכנסו') שיקפה בשלב הקלסי של להג זה דווקא את התנועה \bar{e} , בדומה לתנועה שבסיומת הארמית היהודית של ארץ ישראל לנסתרות \bar{e} -en²⁴; לא מן הנמנע שהיו"ד הסופית שבצורת הארמית השומרונית "קטלי" משקפת אף היא \bar{e} מקורית.²⁵ כותן וקימרון הסתמכו על ניתוח שיטת הניקוד שביד השנייה של האונגליאר, השייכת לתקופה המאוחרת של הארמית הנוצרית.²⁶ מוצאים בה סימן אחד לציון התנועות הקדמיות הגבוהות i/e , אך טרם לובנה במלואה תפוצת התנועות i ו- e בכתב היד הזה, ועל כן קשה לקבוע את מהותה המדויקת של התנועה הסופית בארמית הנוצרית.²⁷ חשוב לציין, שהן יו"ד הן ה"א (נוסף על האל"ף) משמשות אמות קריאה סופיות לתנועה e בארמית הנוצרית.²⁸

2. ארמית שומרונית: הדוגמאות של חילופי יו"ד וה"א שהצביעו עליהן כותן וקימרון מוגבלות לפועלי ל"י. בלהג זה חל מעתק של $i < e$ בהברה פתוחה סופית. אפשר שהכתיבים הנדירים בה"א במקום יו"ד מושפעים מהכתיב של פועלי ל"י בעברית השומרונית, ואפשר שחילופי יו"ד וה"א נובעים מקיומן של שתי מסורות בפועלי ל"י, כמו בתרגום אונקלוס: חזי/חזי' יָאֵה'.²⁹ אך דבר אחד ברור: כתוצאה מהפער בין הכתיב ובין ההגייה נוצר בלבול בשימוש אמות הקריאה בכתבי יד של התרגום השומרוני. יו"ד נקריט לעתים אף כנגד \bar{a} ,³⁰ וזה מוכיח, שאין לייחס חשיבות לכתיבים הבודדים בה"א במקום יו"ד.

3. מגילת ישעיהו השלמה: יש חילופי גוף לא מעטים (למשל זכר/נקבה, יחיד/רבים, נוכח/נסתר) בטקסט המסורתי של ספר ישעיהו. למשל:

אל תִּירָאִי תולעת יעקב מתי ישראל אני עזרתִיךָ נאם ה' וגאלִיךָ קדוש ישראל;
הנה שמתִיךָ למורג חרוץ חדש בעל פיפיות תְּדוּשׁ הרים וְתִדְק וגבעות כמץ

24. פסברג 1990, עמ' 165 ו-175.

25. אם כי לפי מסורת הפיוטים השומרוניים הצורה ממומשת qāṭāli. אולם בלהג זה חל מעתק $i < e$ בהברות פתוחות סופיות (טל תשמ"ג, עמ' 129). על הנסתרות בשומרונית ראה פלורנטיין תשמ"ב, עמ' 15-19; על דוגמאות של הנסתרות בארמית הנוצרית ראה בראשר תשל"ז, עמ' 325-326. על הארמית המערבית ראה גם טל תשל"ה, עמ' 75. על סמך הארמית המאוחרת (המזרחית והמערבית) טען ח"א גינזבורג (1948, עמ' 4), שכתבי הנסתרות בארמית המקרא נפקו, נפלו, אתעקרו יסודו בטעות סופר, והיה צריך להיות יו"ד (נפקי, נפלי ואתעקרי).

26. בראשר תשל"ז, עמ' 266-267.

27. למשל, האם חל מעתק $i < e$ בהברות פתוחות סופיות, כמו במסורת של פיוטי השומרונים?

28. שולטס 1924, עמ' 8-9; מילר-קסלר 1991, עמ' 37-38.

29. דלמן 1905, עמ' 339.

30. טל תשמ"ג, עמ' 130.

תְּשִׁים (ישעיהו מא 14–15).

שְׁמַעְתָּ חֲזָה כלה ואתם הלוא תְּגִידוּ השמעתיהן חדשות מעתה ונצרות ולא יִדְעֶתֶם (מח 6).

ואתם קָרְבוּ הנה בני עננה זרע מנאף וְתִזְנֶה (נז 3).
ויהי כחול זרעך וצאצאי מעיך כמעתי לא יכרת ולא ישמר שמו מלפני (מח 19).

מוליכם בתהמות כסוס במדבר לא יִפְשְׁלוּ: כבהמה בבקעה תִּרְדּוּ רוח ה' תניחננו כן נהגת עמך לעשות לך שם תפארת (סג 13–14).

ויש חילופים גם במגילת ישעיהו מקומראן, כמו בטקסט המסורתי (אך לא באותם כתובים), ולא רק בדוגמאות שהביאו כותן וקימרון של נוכח/נוכחת.³¹ לדוגמה:

על כן יתרה עשה ופקד(ו)ת(י)ם על נחל ערבי תישאום (מגי"ש טו 7).
לכן כה אמר קדוש ישראל יען מאסכמ בדבר הזה ותבטחו בעושך ותעלוז ותשענו עליו (ל 12).

אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי הביאו בני מרחוק ובנותי מקצוי הארצ (מג 6).

ויבוא שלום וינחו על משכבותיו (נז 1).
נשים שאננות קומנה שמענה קולי בנות בוטחות האזינה אמרתי [...] חרדו שאננות רגזה בוטחות פשטה יערו חגרנה וספדנה על החלצים (לב 9–11).

לאור חילופי הגופים בטקסט דומני שאין אפשרות לקבוע בוודאות, שהסופר אכן התכוון לנוכחת ($\bar{e} < \bar{i}$) ולא לנוכח (\bar{a}) בְּתָבוּ ה"א בסוף מילה. קוטשר סבר, שחלק מהצורות המוחלפות מקורן בשגגה.³²

לדעתי, השגות אלו לעדויות של מעתק $\bar{e} < \bar{i}$ סופית במקורות הללו מערערות את הטענה של כותן וקימרון, שקיימות מקבילות למעתק $\bar{e} < \bar{i}$ סופית בארמית ובעברית. יתרה מזו, בשום להג ארמי אחר או עברי אין מוצאים (1) \bar{e} במקום \bar{i} כצורן המדבר בשמות עצם ביחיד, (2) כיווץ דו-התנועה ay ל- \bar{e} בכינוי המדבר בשמות עצם רבים, ו-(3) שם המקום 'engade'.

31. על חילופי גופים בטקסט של מגילת ישעיהו השלמה ראה בורוז 1949, עמ' 24; קוטשר תשי"ט, עמ' 157–161, 445–450.

32. קוטשר תשי"ט, עמ' 450.

ה. הכתיב בנחל צאלים 7 ופפירוס ידן 347

אם מדובר במעתק תנועות אצל סופר התעודה, אז יש לצפות שתופעה בולטת זו תימצא גם בכתיב יד אחרים שנכתבו על ידו. לפי ירדני וגרינפלד, סופר נחל צאלים 13, מתת בר שמעון, כתב גם את נחל צאלים 7, שטר מכר משנת 134 או 135, ומן הסתם גם את פפירוס ידן 347.³³ מצב זה מחייב בדיקה מדוקדקת של הכתיב בשני כתבי היד:

נחל צאלים 7 (לפי התעתיק והתרגום של ירדני)³⁴

1. בארבעה עשר לאיר שנת תלת לחרת
ישראל לשם [שמ]עון בר]
בארבעה אשר לאיר שנת שלוש לחרות
ישראל לשם [שמ]עון בן]
2. לך אנת אלעזר בן לוי השפי מן בני
ירשאל דיתב בכפר]
לך, אתה, אלעזר בן לוי היינן מבני
ישראל, היושב בכפר]
3. למדנחה ירתה מתת בר אבי ואחרנן
ולמערה ד]
למזרח – יורשי מתת בן אבי ואחרים;
ולמערה –
4. בכסף דגרינן עשרה ותרין דרתה ובתיה
ותרעיה]
בכסף דיגרינן עשרה ושנים. החצר והבתים
והשערים]
5. דנן ועד עלם ואנה חזק בר מתת וסרה
ברת ימ]
הזה ועד עולם. ואני, חזק בן מתת וסרה
בת ימ]
6. קדמך אנת אלעזר דיתה רשו מן כל
אנש ון]
לפניך, אתה אלעזר שיש לו/שאתו רשות מכל
אדם ון]
7. בארבעה לאיר שנת תלת]
בארבעה 'עשרה' לאיר, שנת שלוש]
8. [אנה חזק בר מתת]
[אני, חזק בן מתת]
9. אנה לך ית]
אני לך את]

בנחל צאלים 7 הסופר משתמש בה"א סופית לציון התנועה \bar{a} כמו בנחל צאלים 13: ארבעה (1 ו-7), למדנחה (3; 'למזרח'),³⁵ ולמערה (3; 'למערה'), עשרה (4), דרתה (4), ובתיה ותרעיה (4), אנה (5, 8, 9) ובשם הפרטי וסרה (5). כנראה הה"א מייצגת \bar{e} סופית בצורת נסמך רבים: "ירתה מתת בר אבי ואחרנן" (3). \bar{i} מצעית מיוצגת על ידי יו"ד בסיומת הרבים בדגרינן (4) אבל לא בואחרנן (3); i מצעית כתובה כתיב חסר בשם הפרטי ישראל (1; ובצורה השגויה ירשאל (2) ובמילית מן (2; 'מן'). ε/e מצעית כתובה חסר במילים לחרת (1) ודגרינן (4), ואולי בכר (3, 5 ו-8).³⁶ התנועות \bar{u} ו- \bar{o}

33. ירדני וגרינפלד תשנ"ו, עמ' 198.

34. ירדני 2000, כך א, עמ' 74.

35. ירדני (1995, עמ' 37) מעירה, שמילה זו וגם הבאה אחריה, ולמערה, מזדמנות באל"ף בתעודות אחרות.

36. ראה לעיל הערה 13.

כתובות חסר במילים לחרת (1), ואחרנן (3), קדמך (6) וכל (6). אי אפשר לדעת אם יו"ד מצעית משקפת את דו־התנועה ay בותרין (4; ?tərayn), כמו בניקוד שבקטעי התרגום הארץ-ישראלי מהגניזה, או שמא התכווצה דו־התנועה e < ay (?tren), כמו בתרגום אונקלוס. צורה דרמשמעית נוספת היא קדמך (6), שכתובה עשוי לשקף qōḏāmek, כמו בקטעי התרגום הארץ-ישראלי מהגניזה, או qōḏāmak, כמו בתרגום אונקלוס. ī סופית מיוצגת על ידי יו"ד בשמות הפרטיים לוי (2) ואבי (3). יו"ד סופית מייצגת את דו־התנועה הסופית ay בהשפי (2; šappay 'סוחר יינות').

פפירוס ידין 47ב (לפי התעתיק והתרגום של ידין ואחרים)³⁷

2. [...]פותח ומקבל אלעזר
3. זמן]
4. [דאמר אנת ישוע בר רשטין לי אנה אליעזר בר
5. די ר[חיק] ו[ק]ריב ...
6. ... בכסף דינרין מאה די אנון סלעין צרין עשרים וחמש וקבלו דמיה ביום די כתב כתבה דנן ר[ש]י ושלט אליעזר
7. ... חזא כל ... וגגה מן יומא ד[נא] עד עלם ואנון תח[ומי] גנתה הדא למדנחה ... בר אבה
8. ולמערכה...ולד[ר]ומה.... וישוע מזבנה.... צפניה ... על תחומא
9. זבן אליעזר ד[נ]ן ר[ש]י ושלט אליעזר[ר] למקנה ולמז[ב]נה ... ולמעבר ... דנא [כל ד]י תצב[ה] מן יומא דנן ועד עלם ואנת ישוע
10. ... כל אנש רחק וקרב ...

2. ... and Elazar is in receipt of
4. that you are declaring, Yeshua, son of RŠTYN to me, I, Eliezer, son of
5. which ... f[ar] or [n]ear
6. with (the sum of) one hundred silver denarii which are (equal to) twenty-five Tyrian (sela's). And the funds were received (or: they received the price) on the day that this document was written. Eliezer is per[mit]ted and empowered
7. ... is fitting. All of ... and its roof, from t[his] day and in perpetuity. And these are the boun[daries of] this plantation: To the east: ... , son of Abba;
8. and to the west: ... and to the so[u]th: ... and Yeshua, the vendor ... Zephaniah (or: the northern) ... all of – on the boundary

37. ידין ואחרים 2002, עמ' 162–163.

9. th]is (same) Eliezer has purchased. Per[mitted] and empowered (is) Eliezer, to buy and to se[l] [and] to ... and to do with this [... al] that [you wis]h from this day and in perpetuity. And you, Yeshua
10. ... any person, far or near and ...

\bar{a} סופית מיוצגת בדרך כלל על ידי ה"א: (4), מאה (6), כתבה (6), גנתה (7), למדנחה (7), ולמערכה (8), ולדר[ר]ומה (8), מזבנה (8); 'המוכר', ובשמות הפרטיים אבה (7; 'abbā) וצפניה (8). אל"ף נקריית כאם קריאה סופית ל- \bar{a} במילים יומא (7), הדא (7), תחומא (8) ודנא (9). \bar{i} סופית מיוצגת על ידי אם הקריאה יו"ד במילים לי (4 ו-5) ודי (5, 6). \bar{i} מצעית כתובה כתיב מלא ביו"ד בצוון הרבים שבמילים דינרין (6), סלעין (6), צרין (6), עשרין (6) ובשם הפרטי אליעזר (6 ו-9), ברם מוצאים כתיב חסר במשקל השמני qattīl: ושלט (6), רחק וקרב (10; השווה ו[ק]ריב 5). \bar{e} סופית מיוצגת על ידי ה"א בלמקנה (9; lēmīqnē 'לקנות'). מצעית כתובה חסר במילים עשרין (6), חמש (6) ואנון (6, 7),³⁸ אבל מלא בדינרים (6). \bar{u} ו- \bar{o} (*aw>) מצעיות כתובות מלא במילים יום (6), תחומא (8), יומא (9), ובשם הפרטי ישוע (4 ו-8, 9); אשר לאנון (6, 7), אפשר שהו"ו מייצגת \bar{u} (כמו innūn בארמית המקרא ובתרגום אונקלוס) או \bar{o} (כמו ennōn בסורית). \bar{o} מצעית כתובה חסר בכל (10). דו־התנועה הסופית ay נכתבת ביו"ד ברשי (6; raššay).

בחינת שתי התעודות המקוטעות הללו, נחל צאלים 7 וידין 47, שנרשמו כנראה בידי אותו סופר, מעלה קווי כתיב דומים, אך אינה מעלה כתיבים המצביעים על המעתק המוצע $\bar{e} < \bar{i}$ בנחל צאלים 13. לאור היעדר עדויות לכתיבים חריגים בה"א בשני כתבי היד הנוספים שנכתבו בידי הסופר הזה, כיצד יוסברו הכתיבים החריגים בה"א בנחל צאלים 13? שתי אפשרויות עולות על הדעת:

1. יש לפרש את הכתיבים בנחל צאלים 13 בה"א סופית כמו בכל תעודה ארמית אחרת – כמציינים \bar{a} או \bar{e} ; ואם כן, יש לראות בכתיבים החריגים, כפי שטענו ירדני וגרינפלד, התייחסות הסופר לשלמציון בגוף שלישי: הסופר עבר, בצורה מפתיעה, מהגוף הראשון לגוף השלישי. אשר לעיגודה, כנראה משקף הכתיב הגייה ארמית 'engade, כפי שהציעו ירדני וגרינפלד.
2. לאור המקרים של כינויי הגוף הראשון והשני בתעודה, גם במילים אלו צריכים לבוא כינויי הגוף הראשון. האם יש דרך סבירה לפרש את ה"א כאם קריאה ל- \bar{i} ולא דווקא ל- \bar{e} ? אף על פי ששימוש כזה של ה"א כאם קריאה אינו ידוע ממקום

38. אולי יש לשייך לכאן גם את כסף (6), אם המילה מומשה כ- $kasep$, כמו הניקוד שבקטעי התרגום הארץ-ישראלי מהגניזה ובסורית, ולא כ- $kasap$ כמו בארמית המקרא.

אחר בארמית או בעברית,³⁹ אפשר לשחזר תהליך היקש שבכוחו להוביל לשימוש בה"א כאם קריאה ל- \bar{i} :⁴⁰ אם יו"ד מתחלפת עם ה"א בייצוג \bar{e} סופית, ויו"ד יכולה לייצג גם \bar{i} סופית, אז גם ה"א יכולה לייצג \bar{i} סופית. היקש זה אינו מסביר את הכתיב עלה = 'עלי', כי צפויה דורהתנועה הסופית ay. אבל אם הסופר נקט כתיב מיוחד זה בנחל צאלים 13, מדוע לא נקט אותה שיטה גם בשני כתבי היד האחרים שכתב?

ו. סיכום

מאחר שאין עדות ודאית בלהגי הארמית למעתק פונטי של $\bar{e} < \bar{i}$ סופית, ולדעתי גם לא במגילת ישעיהו השלמה מקומראן, אני מסתייג מההנחה, שהה"א הסופית בכתיבים בעלה, מנה ועלה שבפפירוס נחל צאלים 13 משקפת כינוי מדבר שמומש כ- \bar{e} . דפוסי הכתיב הארמי הרגילים מובילים לניתוח הכתיבים כצורות נסתרת, כפי שהציעו ירדני וגרינפלד. ועם זאת, אפשר גם לחשוב על הסבר נוסף העולה בקנה אחד עם הפשט של הטקסט, הדורש צורות גוף ראשון; והוא מתבסס על היקש שהקיש סופר התעודה מהשימוש ביו"ד לציון \bar{i} ר-ע על השימוש בה"א לייצג אף היא \bar{e} וגם \bar{i} . יש להודות שהסבר זה הוא אד הוק בדיוק כמו ההסבר של מעתק פונטי שהציעו כותן וקימרון, ואף הוא אינו מתועד בכתבי היד האחרים שכתב הסופר.

על כן נוטה אני להסברם של ירדני וגרינפלד, באשר הוא אינו מבוסס על מעתק ייחודי או שיטת כתיב ייחודית, אלא על תופעה מוכרת: טעות ובלבול סופר.

קיצורים

T. Ilan, "Notes and Observations on a Newly Published = 1996 Divorce Bill from the Judean Desert", *Harvard Theological Review* 89 (1996), pp. 195–202

39. הדיגרף (digraph) י-ה לציון \bar{i} סופית נקרה בתיבות אחדות בכתבי יד תימניים של התלמוד הבבלי; למשל אשתיה (פסחים קח ע"ב; \bar{i} šti 'שְׁתִּיה'), כותיה (סוכה יד ע"ב; \bar{e} wāfī 'כמוני'). ראה קארה תשמ"ד, עמ' 36–37. השימוש בה"א אינו מפתיע, לאור העובדה שהעיצור נחלש בארמית הבבלי וממילא שימש כאם קריאה. שימוש זה דומה במקצת לשימוש בדיגרף י-א במגילות העבריות מקומראן (קוטשר תשי"ט, עמ' 134–137; קימרון 1986, עמ' 21).

40. יש לזכור, שקיימים סימנים ברורים שהה"א נחלשה ולא נהגתה בתעודות העבריות ממדבר יהודה בין שתי המרידות (מור תש"ע, עמ' 64–68).

- T. Ilan, "The Provocative Approach Once Again: A Response to Adiel Schremer", *Harvard Theological Review* 91 (1998), pp. 203–204
- T. Ilan, *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity, Part I: Palestine 330 BCE – 200 CE*, Tübingen 2002
- אליצור תשס"ט = י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט
- M. Burrows, "Variant Readings in the Isaiah Manuscript", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 13 (1949), pp. 24–32
- K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, = 2004 ; 1984 ביאר vol. 1, Göttingen 1984; vol. 2, Göttingen 2004
- בר-אשר תשל"ז = מ' בר-אשר, מחקרים בסורית של ארץ ישראל: מקורותיה מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז
- בר-אשר תשס"ט = "על הלשון ב'חזון גבריאל'", מגילות ז' (תשס"ט), עמ' 226–193
- H. L. Ginsberg, *Studies in Daniel*, New York 1948 = 1948 גינזברג
- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², = 1905 דלמן Leipzig 1905
- טל תשל"ה = א' טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל אביב תשל"ה
- טל תשמ"ג = א' טל, התרגום השומרוני לתורה: מהדורה ביקורתית, כרך ג, תל אביב תשמ"ג
- ידין תשכ"א = י' ידין, "מחנה ד'", ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה כה (תשכ"א), עמ' 64–49
- Y. Yadin et al., *The Documents from the Bar Kokhba Period of the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri*, Jerusalem 2002
- ירדני 1995 = ע' ירדני, תעודות "נחל צאלים", ירושלים 1995
- ירדני 2000 = ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, שני כרכים, ירושלים 2000
- ירדני וגרינפלד תשנ"ו = ע' ירדני וח' גרינפלד, "שובר של כתובה: נחל צאלים 13", היהודים בעולם ההלניסטי והרומי: מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, בעריכת א' אופנהיימר ואחרים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 207–197
- H. M. Cotton and A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew and Greek Texts from Naḥal Ḥever and Other Sites with an Appendix*

- Containing Alleged Qumran Texts (The Seiyâl Collection 2)* (Discoveries in the Judaean Desert, 27), Oxford 1997
- H. M. Cotton and E. Qimron, "XHev/SE ar 13 of 134 = 1998 כותן וקימרן or 135 C.E.: A Wife's Renunciation of Claims", *Journal of Jewish Studies* 49 (1998), pp. 108–118
- N. Lewis, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989
- מור תש"ע = א' מור, דקדוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תש"ע
- J. T. Milik, "Le travail d'édition des manuscrits du Désert de Juda", *Vetus Testament Supplements* 4 (1956), pp. 17–26
- P. Benoit, J. T. Milk and R. de Vaux, *Les Grottes de Murabba'at* (Discoveries in the Judaean Desert, 2), Oxford 1961
- C. Müller-Kessler, *Grammatik des Christlich-Palästinisch-Aramäischen*, Part 1: *Schriftlehre, Lautlehre, Formenlehre*, Hildesheim 1991
- J. A. Fitzmyer and D. J. Harrington, *A Manual of Palestinian Aramaic Texts (Second Century B.C. – Second Century A. D.)* (Biblica et Orientalia, 34), Rome 1978
- פלורנטין תשמ"ב = מ' פלורנטין, קיום במערכת הפועל של הארמית השומרונית: עיון דיאכרוני ע"פ החומר שבתרגום השומרוני לתורה, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ב
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Genizah* (Harvard Semitic Studies, 38), Atlanta 1990
- פסברג תשס"ט = "בר' (בן) בניבי הארמית", *צִפְנַת פְּעִנָּח*: מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון במלאות לו' ששים וחמש שנה, בעריכת ד' סיון ואחרים, באר שבע תשס"ט, עמ' 361–370
- קארה תשמ"ד = י' קארה, כתיב-היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד
- קוטשר תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר תשכ"א = י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו, מאמר ראשון: האיגרות הארמיות", לשוננו כה (תשכ"ה), עמ' 133–117

- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls* (Harvard = 1986 קימרון
Semitic Studies, 29), Atlanta 1986
- F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen* = 1924 שולטהס
Aramäisch, Tübingen 1924
- A. Schremer, "Divorce in Papyrus Şe'elim 13 Once Again: = 1998 שרמר
A Reply to Tal Ilan", *Harvard Theological Review* 91 (1998), pp.
193–202

"לפיכך" בלשון חז"ל

0. פתיחה וסיכום

מטרת המאמר היא לבדוק את שימושי המילה לפיכך בלשון חז"ל¹ בהקשריה התחביריים כדי לקבוע את המשמעות או את המשמעויות הלקסיקליות שלה.² בעזרת ה"מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית³ נשלפו תחילה כל מופעי של המילה כשהיא נתונה בדרך כלל בהקשרה הטקסטואלי הרלוונטי לענייננו, ולאחר מכן חולק הקלט הזה לקבוצות הומוגניות ככל האפשר מבחינת השימוש בלפיכך, ואלה קבעו את הערך הלקסיקלי של המילה הזאת.⁴ הבדיקה העלתה שלפיכך היא מילה פוליטית, שהוראותיה הן: (1) 'על פי (חשוב או מבחן) זה (יש לחשב את הסכום לתשלום)'; (2) 'מסיבה זו, עקב כך (קרה או יקרה דבר מה)'; (3) 'מכאן יש להסיק (מהלכה זו יש להסיק הלכה נוספת, מסקנה הלכתית)'.

מהבחינה התחבירית חשוב לציין שלפיכך במשמעות הראשונה אינה כלל מילת יישור מסוג כל שהוא, אלא מילה דקדוקית (לפי + כך) שיסוד הקישוריות (cohesion) העולה ממנה נובע אך ורק מתחליף המשפט המצוי בתוכה (כך), המפנה לאחור (אנפורי), ולא מיסוד תחבירי מקשר. לעומת זאת, לפיכך במשמעותה השנייה והשלישית מכילה יסוד תחבירי-סמנטי המקשר שתי פסוקיות או משפטים בקשר של סיבה ותוצאה, או בקשר של טקסט עצמאי (הלכה), שלא נאמר או נכתב כדי להמשיכו בתוצאה או במסקנה כלשהי, אלא נאמר או נכתב לשם עצמו, וניתוסף

1. במונח "לשון חז"ל" הכוונה במאמר זה היא ללשון התנאים והאמוראים עד חתימת התלמוד הבבלי בסוף המאה השישית.

2. מילון בן-יהודה רושם את המשמעות 'כמו לכן', ומילון יסטרוב רושם 'therefore'. המילה לכן, מקבילתה המקראית של לפיכך, מופיעה פעמים בודדות בלשון האמוראים. חיפוש ב"מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית מעלה למשל: "אמ' ליה. תמן לכן אין מקדישין לכתחילה לפי שמצוה להקריב מתרומה חדשה" (ירושלמי שקלים ח, ח [ג ע"ב]); "לכן כתב רחמ' 'פתע' דשוגג הוא לגלוי עליה ד'פתאם' דאונס ומזיד הוא. ואפילו הכי חייב רחמ' (בבלי כריתות ט ע"א). התיבה לכן במשמעות 'לדבר הזה' מופיעה הרבה במקום שבדפוסים מופיעה התיבה לכן, כגון "שלא יקל את ראשו לכן" (משנה נדרים ב, א).

3. <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>

4. ראה על התהליך הזה של עבודת המילונאי אצל קילגריף 1997.

עליו לאחר מכן טקסט אחר (הלכה חדשה) כמסקנה העולה מהטקסט הראשון. לפיכך במשמעות השנייה מתפקדת כמילת קישור להבעת היחס הסמנטי (או הרטורי) הכללי של סיבה ותוצאה, ובמשמעותה השלישית היא מתפקדת כחומר (conjunctive adjunct, conjunct) להבעת היחס הסמנטי הכללי של טקסט ומה שיש (או אפשר) להסיק ממנו בדרך של פרשנות. לפיכך כחומר משתייכת לקבוצה הטרוגנית גדולה הקרויה לרוב סמני שיח (discourse markers),⁵ שהגדרתם היא כעין זו:

סמן שיח הוא כל ביטוי שתפקידו הראשוני הוא להביא לתשומת לב השומע סוג מיוחד של יחס בין יחידת השיח שהוא מכניס ובין הקשר השיח המידי.⁶

החוברים הם תת-קבוצה בתוך הקבוצה הרחבה הזאת, ואפשר לראות בה את הקבוצה הפרוטוטיפית של סמני השיח, שהגדרה מוצלחת שלה היא זו:

עבור רצף של מקטעי שיח ח1-ח2, כשכל אחד מהם מקודד מסר שלם, ביטוי לקסיקלי (כ"ל) מתפקד כסמן שיח אם בהופיעו בראש ח2 (ח1-ב"ל + ח2) הוא מאותת שיחס סמנטי מתקיים בין ח2 ל-ח1, והוא אחד מאלה:

א. פירוש ופיתוח;

ב. ניגוד;

ג. היסק;

ד. זמניות.⁷

כפי שנראה להלן (סעיף 3), לפיכך במשמעותה השלישית היא מילה (ביטוי לקסיקלי) המקיימת את כל תנאי ההגדרה הזאת: לפנייה ולאחריה יש מקטעי שיח "שכל אחד מהם מקודד מסר שלם" (הלכה), והיא "מאותתת" לשומע או לקורא שהיחס הסמנטי המתקיים בין שני מקטעי השיח הוא יחס של היסק. לעומת זאת לפיכך במשמעותה השנייה, הואיל והקשר בין שני מקטעי הטקסט (ח1 ו-ח2) קבוע מלכתחילה בקשר של סיבה ותוצאה (אין סיבה ללא תוצאה ואין תוצאה ללא סיבה), אינה מקיימת את התנאי שעל כל אחד מקטעי השיח לקודד מסר שלם, דהיינו עצמאי מבחינת מה שהוא מביע. גם אם שתי הפסוקיות או שני המשפטים נראים על פני השטח כשני

5. סמני השיח זכו בשנים האחרונות להתעניינות מרובה, והחוקרים חלוקים בדעותיהם לגבי עצם המונח, וכן בשאלה מה ראוי להיות כלול בקבוצה הפתוחה וההטרוגנית של פריטים בצורת תוארי פועל, שמות עצם, צירופים פועליים, מילות קישור, חוברים ועוד, שעברו שינוי תפקודי כדי לשמש באופן סדיר בתפקידים של סמני שיח. ראה דברים מרוכזים על סמני השיח אצל פישר 2006 (קובץ בן עשרים ושלשה מאמרים). וראה גם מאמרים בעברית ועל העברית, וביניהם לבנת תשס"ט¹; הנ"ל תשס"ט²; משלר תשס"ט. המאמר האחרון, בעל הביבליוגרפיה העשירה, מביא סקירה כללית של סמני השיח בכללם ובעברית הדבורה בפרט.

6. דקדק 2006, עמ' 341. דקדק משתמשת במונח "discourse operator".

7. פרייזר 2006, עמ' 191.

משפטים עצמאיים, הם אינם מוסרים כל אחד מהם מסר שלם אם עולה מן הכתוב שכוונת הכותב היא לקשור ביניהם מלכתחילה בקשר של סיבה ותוצאה. אבל כשנמסרת הלכה שלמה, שבמקרה או שלא במקרה הוסקה ממנה הלכה נוספת על ידי אותו בעל הלכה או על ידי בעלים אחרים, מתקיים התנאי של שני מקטעי טקסטים שלמים. לפיכך במשמעות השלישית צריכה להיתפס כסמן שיח המורה לשומע או לקורא שיש לשלב את היחידה המארכת (ח2) לתוך "תמונה מנטלית קוהרנטית של השיח"⁸, שהיא במקרה שלנו היסק פרשני. במילים אחרות, היא מציבה את היחידה המארכת (את ההלכה הנוספת) בהתאמה ובהרמוניה אל השיח הקודם מבחינת היחס הבין-אישי ומבחינת רצון הדובר להעביר כוונה (במקרה שלנו היסק פרשני) שמעבר לתוכן הדברים הקונצפטואליים.

המשמעות השנייה של לפיכך היא גם המשמעות השנייה מהבחינה הדיאכרונית, והשלישית התפתחה מהשנייה. תחילה עברה לפיכך תהליך של גרמטיקליזציה,⁹ כלומר היא הפכה להיות מילת קישור בעלת תפקוד דקדוקי (תחבירי) המורה על יחס סמנטי של סיבה-תוצאה. לאחר מכן היא עברה תהליך של פרגמטיקליזציה, הוא התהליך שבו מילה (או צירוף מילים) בהקשר נתון מאבדת במידת מה או לגמרי את משמעותה המקורית לטובת משמעות שיחתית, שביסודה היא מטה-קומוניקטיבית ובין-אישית. הפרגמטיקליזציה דומה לגרמטיקליזציה מבחינה זו שאף היא יוצרת ביטויים לשוניים המשמשים למטרות מיוחדות.¹⁰ שתיהן מבטאות התפתחות לשונית שתפקידה לייעל את התקשורת בכך שהן מקבעות מהלכים תקשורתיים חוזרים ונשנים בדרך של שגרה מילולית קבועה ואוטומטית. במקרה של פרגמטיקליזציה הפריט הלשוני שעבר התפתחות זו פועל ברמת ארגון השיח וברמת הפעולה הבין-אישית, ולא ברמת תוכן הדברים (הרמה הפרופוזיציונלית). התהליך הדיאכרוני הזה הופך את הפריט הלשוני ממנוסמיה לפוליסמיה.¹¹ עולה מכאן בבירור שהמשמעות הראשונה של לפיכך היא המשמעות המקורית, שהרי היא מכוונת לתוכן דברים קונצפטואליים (פרופוזיציונליים), כפי שראינו לעיל: היא מאזכרת מחדש ובמודיק את מה שנאמר קודם (כיצד לחשב את הסכום לתשלום), וחוזרת וקובעת שזו הדרך ללכת בה (כך יש לחשב את הסכום לתשלום). ההתפתחות ההיסטורית של לפיכך

8. הנסן 1998, עמ' 358.

9. הגדרה מקובלת למדיי בחוגי הבלשנים הבין-לשוניים היא זאת (טראוגוט 2001, עמ' 1):

"Grammaticalization is the change whereby lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions or grammatical items develop new grammatical functions"

10. פרנקדירב (2006, עמ' 361) מביאה את דברי האגו' 2001, עמ' 1612: "Il n'est pas vrai que, comme on aime à le répéter, la grammaticalisation aboutisse à des unités figées ou sans contenu. Il serait plus vrai de dire qu'elle aboutit à des unités spécialisées"

11. השווה עם פרנקדירב 2006, עמ' 361.

היא אפוא זו: מילה דקדוקית (להבדיל ממילה לקסיקלית) ← מילת קישור תחבירי המורה על תוצאה ← חובר (סמן שיח) של מסקנה. להלן נציג במפורט את שלוש הקבוצות של הדוגמאות שמהן עולות שלוש המשמעויות של לפיכך הנזכרות לעיל.

1. לפיכך = 'על פי (חישוב או מבחן) זה (יש לחשב את הסכום לתשלום)'

כיצד הוא משלם? שמין את הניזק כמה הוא יפה. לפיכך הוא משלם. ר' שמעון בי ר' יהודה. ר' יוחנן בן ברוקה אומ'. שמין את הבעלים כמה הן יפין. לפיכך הן משלמין (תוספתא בבא קמא ד, ז)¹². כי מה היא טובת הנאת כתובה? אומ'. כמה אדן רוצה ליתן בכתובה של זו. שאם תמות בחיי בעלה בעלה יורש כתובה ואין יורשין אותה. לפיכך הן משלמין (תוספתא מכות א, ו). מאימתי זוממין חייבין לשלם? משתתפרש עדותן לבית דין. נמצא חייב לו מן הדין לפיכך הוא משלם (שם א, ח). ואין משלמין כל הכתובה אבל משלמין הן טובת הניית כתובה. כיצד? אומ' כמה אדם רוצה ליתן בכתובה שלזו שמה תמות בחיי בעלה ויירשנה בעלה או שמה ימות בעלה בחייה וירש הלה את כתובה לפיכך הוא משלם (ירושלמי מכות א, א [לא ע"א]).

אלה כל הדוגמאות שנמצאו בלשון חז"ל. הדברים המשותפים לכולן הם: א. השיח הרלוונטי לתיאור השימוש בלפיכך פותח בשאלה, על פי איזה מבחן יש לחשב את הסכום שאדם חייב לשלם במקרה המסוים הנידון בהלכה (בדוגמה הראשונה מדובר בשור נגח שהזיק, ובעל השור חייב בתשלום נזיקין); ב. השיח ממשיך בקביעת המבחן הזה; ג. השיח מסתיים בקביעה שעל פי המבחן הזה ("לפיכך") יחושב הסכום לתשלום ("הוא משלם/הן משלמין").

הראיה שאין לראות בלפיכך מילת קישור מסוג כל שהוא היא האפשרות להציב במקום המשפט "לפיכך הוא משלם" את הפרפרזה "עליו לשלם לפי (מבחן) זה", הנעדרת כל יסוד מקשר, להוציא אזכור מחדש של הנאמר (המבחן שתואר) קודם.

2. לפיכך = 'מסיבה זו, עקב כך (קרה או יקרה דבר מה)'

לפיכך מורה על כך שהפסוקית או המשפט שאחריה היא תוצאה של הסיבה (או הגורם) המבוטאת בפסוקית או במשפט שלפניה. במילים אחרות, לפיכך באה בראש

12. הדוגמאות נרשמו כנתינתן ב"מאגרים", להוציא הכנסת סימן שאלה לאחר כל שאלה, ומחיקה מזדמנת של סימני התקנת הטקסט שאין להם חשיבות לענייננו.

חלק התוצאה של משפט (או טקסט) בעל שני חלקים שהיחס הסמנטי הכללי ביניהם הוא יחס של סיבה ותוצאה.

2.1 לפיכך משמשת כחלק השני, המפנה לאחור (האנפורי), של ביטוי קורלטיבי שחלקו הראשון הוא מילת סיבה (כגון מפני ש- [...] לפיכך). הביטוי המורכב הזה ממסגר משפט שהיחס הסמנטי (או הרטורי) הספציפי בין שני חלקיו הוא תוצאה רצונית, והוא מתקיים כאשר פסוקית אחת (פסוקית הסיבה) מוצגת כגורם לפעולה רצונית המוצגת בפסוקית השנייה (פסוקית התוצאה). פסוקית הסיבה היא הגרעין הסמנטי של המשפט, החלק המרכזי (החידוש) מנקודת ראותו של הדובר, ופסוקית התוצאה היא הלוויין של המשפט, החלק הפחות מרכזי של המשפט.¹³

2.1.1 הביטוי הקורלטיבי ממסגר משפט העונה על שאלה בדבר הסיבה לאירוע שקרה בעבר או על תמיהה על עצם התרחשות האירוע. משפט השאלה הוא בזמן עבר, ופסוקיות הסיבה והתוצאה הן לרוב בזמן עבר, אבל אין הכרח בכך:

ולמה אמרו. בעשרים ותשעה באלול. ולא אמרו. באחד בתשרי? מפני שהוא יום טוב ואי אפשר לעשר ביום טוב. לפיכך הקדימוהו בעשרים ותשעה באלול (משנה שקלים ג, א).

ומפני מה נגפו המקום. מפני שהיה עומד ומחסד להן לישראל ואומ' להם "עמכם עגלי הזהב אשר עשה לכם ירבעם לאלים". והוא לכד ביתאל וראה את העגלים אשר עשה להם ירבעם והניחם. לפיכך נגפו המקום (סדר עולם רבה טז).

וכי מה נשתנה און לרצע מכל איברי? לפי ששמעה מהר סיני. "כי לי בני ישראל עבדים". ופרק ממנו עול שמים והמליך עליו עול בשר ודם. לפיכך אמ' הכת'. תבוא און ותרצע שלא שמרה מה ששמעה (תוספתא בבא קמא ז, ה). אם אדם חטא מה חטאת הבהמה? אלא¹⁴ לפי שבאת לאדן תקלה על ידיה לפיכך אמ' הכתוב. תיסקל (משנה סנהדרין ז, ד).¹⁵

"ימים רבים". וכי ימים רבים היו? אלא על ידי שהיו ימים של צער לפיכך קרא אותם ימים רבים (אסתר רבה ב, ב).¹⁶

13. ראה אור תשנ"ז, עמ' 343.

14. ראה אור תשנ"ה, עמ' 162, הדין באלא בראש תשובה.

15. ובהקבלה לדוגמה זו: "אם אדם חטא. מה חטאת הבהמה? אילא מפני שבאת תקלא לאדם על ידיה. לפיכך אמר הכתוב. תיסקל" (ספרא אחרי ח, ג [צב ע"ג]).

16. הביטוי על ידי ש- כמילת סיבה נמצא בלשון חז"ל (עד סוף המאה השישית) רק בירושלמי ובאסתר רבה (א-1).

בדוגמאות האלה, ואחרות כמותן, פסוקית הסיבה לבדה מספיקה כדי לענות על השאלה שנשאלה, ואילו פסוקית התוצאה רק מאזכרת מחדש, לעתים במילים אחרות, את התוכן הפרופוזיציונלי של משפט השאלה, והיא באה רק כדי להדגיש את היחס הסמנטי שקראנוהו תוצאה רצונית, המובן גם בלעדית.¹⁷ פעמים השאלה אינה מפורשת, אלא רק משתמעת:

”ושור ואיל לשלמים לזבח לפני יי”. לפי שנידמת עבירה לשני מינין. לפיכך הביאו לשני מינין (ספרא מילואים א, ב [מג ע”ג]). מתני’. ”מזכירין גבורת גשמים” וכו’.¹⁸ אמ’ רב יוסף. מתוך ששקולה כתחיית המתים לפיכך קבעוה בתחיית המתים (בבלי ברכות לג ע”א).¹⁹

פעמים השאלה אינה מפורשת, אלא רק משתמעת, ובמקום פסוקית סיבה בא טקסט אחר:

משה העיד בהן ביש’ שני עדים שהן קימין לעולם ולעו’ עול’. אמר. אני בשר ודם אני ולמחר אני מת. מה אם ירצו יש’ לומר. לא קיבלנו את התורה. מי בא מכחישן? לפיכך העיד בהן שני עדים שהן קימ’ לעו’ ולעו’ עול’ (ספרי דברים שו [עמ’ 334–335]).

”אני בשר ודם אני ולמחר אני מת. מה אם ירצו יש’ לומר. לא קיבלנו את התורה. מי בא מכחישן?” כל הטקסט הזה עונה על השאלה המשתמעת ’מדוע העיד בהם משה את שני העדים האלה’, והתשובה היא ”אני בשר ודם אני...”, והיא יכולה הייתה להתנסח גם בצורה מעין זו: ”מפני שבשר ודם אני ולמחר אני מת, יוכלו בני ישראל לומר שלא קיבלו עליהם את התורה, ולא יהיה מי שיכחישם”. הטקסט הזה הוא אכן עיקר המסר, ולכן יחד עם המשפט הפותח בלפיכך מתקיים גם כאן היחס הסמנטי הספציפי שקראנוהו סיבה רצונית. חשוב לציין שגם כאן לפיכך משמשת כמילת קישור של תוצאה, ולא כחומר מסקנה, משום שהטקסט הקודם, המסתיים בסימן שאלה, אינו בגדר מסר שלם: השואל הוא גם העונה, ואין השאלה באה אלא כדי להשלימה בתשובה.

2.1.2 הביטוי הקורלטיבי ממסגר משפט המוסיף מידע בנושא שדובר בו קודם. אף כאן המידע החדש ממוקד בפסוקית הסיבה, ומה שמוצג בפסוקית התוצאה כבר

17. הדוגמה דלהלן תבהיר שאפשר גם בלי לפיכך: ”ר’ נחמיה או’. סוכותה’. לפי שצריך למד בתחילתו תתן לו הא בסופו” (מכילתא פסחא יד [עמ’ 48]).

18. ”מזכירין גבורת גשמים” וכו’, ויש להשלים (במקום וכו’) ”בתחיית המתים”.

19. מתוך ש... לפיכך מצוי רק בבבלי.

הוזכר בטקסט הקודם למשפט או בטקסט ידוע אחר (כגון המקרא). ואף כאן אופייני זמן העבר של המשפט:

אבשלום ניתנוהו בשערו לפיכך ניתלה בשערו. [ו]לפי שבא על עשר פילגשי אביו לפיכך ניתנו בו עשר לונכיות. שני' "ויסובו עשרה נערים נשאי כלי יואב" וגו'. ולפי שגנב שלוש גניבות. לב אביו ולב בית דין ולב אנשי ישראל. לפיכך ניתקעו בו שלשה שבטים (משנה סוטה א, ח). מפני שיהודה בנו של ר' אלעאי ואלעאי תלמידו של ר' אליעזר. לפיכך הוא שונה משנתו של ר' ליעזר (תוספתא זבחים ב, יז). לפי שמכרו בכורה שלרצל בעשרים כסף ונפל לכל אחד ואחד מהן טבע לפיכך יהא כל אחד ואחד נותן שקלו טבע (ירושלמי שקלים ב, ד [מו ע"ד]). ותכניס שפחה לכל הדברים. אמ' ר' חייה בר יודה. מפני חייס שלשפחה. אמ' ר' בון. על ידי שהדברים הללו שלביזיון לפיכך תלו אותן בשפחה (ירושלמי כתובות ה, ה [ל ע"א]).

2.1.3 הביטוי הקורלטיבי ממסגר משפט המשלים את מילת החג"ם השואלת יכול:²⁰

יכול מפני שהן מבקשין ליטול את המעשר. לפיכך הם אומ'. יהא המעשר שלהן ואנו עובדין עבודה? אמרת "ולא יקברו". יכול מפני שהיו מבקשין לדחות בני לוי על כרחן. לפיכך הם אומ'. יהי המעשר שלהן ואנו עובדין עבודה? אף לבני לוי (ספרי זוטא, במדבר יח, כב [עמ' 297]).²¹

2.2 לפיכך משמשת כחלק הראשון, המפנה לפנים (הקטפורי), של ביטוי קורלטיבי שחלקו השני הוא מילת סיבה או מילת תכלית או כל ביטוי אחר המביע תכלית. 2.2.1 כמו בסעיף 2.1 הביטוי הקורלטיבי ממסגר משפט שהיחס הסמנטי הספציפי בין שני חלקיו הוא תוצאה רצונית, כלומר פסוקית הסיבה היא עיקר המסר. וגם כאן אופייני זמן העבר:

לפיכך נאכל אבל לא נעבד בסורא ופטור מן המעשרות מפני שהיא כשדות גוים (ירושלמי שביעית ו, א [לו ע"ד]). לפיכך זכה דוד ויצא ממנו כלאב שהיה מכלים פני מפיבושת בהלכה (בבלי ברכות ד ע"א). לפיכך נקראו ראשון סופ' שהיו סופרים כל אותיות שבתורה (בבלי קידושין ל ע"א).

20. ראה אור תשנ"ה, עמ' 94.

21. דוגמה זו של יכול + משפט הממוסגר בביטוי קורלטיבי של סיבה ותוצאה היא יחידה בלשון חז"ל.

2.2.2 הביטוי הקורלטיבי ממסגר משפט שהיחס הסמנטי הספציפי בין שני חלקיו הוא תכלית, והוא מתקיים כאשר פסוקית אחת (פסוקית התכלית) מזוהה כמביעה פעולה (או הימנעות מפעולה) המכוונת לממש את האמור בפסוקית האחרת. פסוקית התכלית היא עיקר המסר:²²

ר' יהודה א'. אף משוח מלחמה מחזיר את הרוצח. לפיכך אמותיהן שלכהנים מספקות להן מחיה וכסות כדי שלא יתפללו על בניהן שימותו (משנה מכות ב, ו).

אמ' ר' יוסה. לפיכך נקוד על ה'. כלומ'²³ לא מפני שהיא רחוקה ודיי אלא מאסקופת העזרה ולחון (תוספתא פסחים ח, ג).
לפיכך נקוד על ה'. לומר. לא מפני שהיא רחוקה ודיי אלא מאיסקופת העזרה ולחון (משנה פסחים ט, ב).

לפיכך ניברא אדם יחיד בעולם. ללמד שכל המאבד נפש אחת מעלין עליו כילו אבד עולם מלא. וכל המקיים נפש אחת מעלין עליו כילו קיים עולם מלא (משנה סנהדרין ד, ה).

לפיכך נתבעו אומות העולם. שלא יהא להן פתחון פה לומ'. אילו נתבענו כבר קיבלנו עלינו (מכילתא בחדש ה [עמ' 221]).

לפיכך תלת לו התורה את כל אילו שיחזור בגללן. שלא לפרסם את החטאים (ירושלמי סוטה ח, ה [כג ע"א]).

יושם לב, שגם במשפטים אלה לפיכך הקטפורי מביע סיבה ("מסיבה זו, עקב כך [קרה או יקרה דבר מה]"). ואין להתפלא על כך, שהרי אין התכלית אלא סוג של סיבה: הפעולה (או ההימנעות מהפעולה) העתידית (התכלית) היא סיבה לדברים שקרו ותוארו בפסוקית הפותחת בלפיכך, כגון: 'מסיבה זו נתבעו אומות העולם: כדי שלא יהא להם פתחון פה...'

2.2.3 לפיכך משמשת בשקלא וטריא הלכתיים הפותחים ב(ו)מה (אם)... להבעת קל וחומר או בלא. אם אמרת... לדחיית קל וחומר או גזרה שווה.
א. בתוך החלק הראשון של משפט קל וחומר בצורת ומה (אם)... ש'... לפיכך...:

ר' א'. ומה אם פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים. שהן באין כפרה לעולם. לפיכך אסורין בהנייה. שור אינו בא כפרה לעולם. דין הוא שיה' אסור בהנייה (מכילתא נזיקין י [עמ' 282]).

והרי דברים קול וחומר. ומה בהמה. שאינה יודעת להבין בין טוב לרע. על שבאת תקלה על ידיה לפיכך אמר הכתוב. תיסקל. אדם. שהוא גורם לחבירו

22. ראה אור תשנ"ז, עמ' 343.

23. כלומר = 'כדי לומר'. ראה כהן תשמ"ד.

להטותו מדרך החיים לדרך המות. על אחת כמה שיעבירים המקום מן העולם (ספרא אחרי ת, ג [צב ע"ג]).²⁴

ב. בתוך שני חלקי לימוד של השוואה מוציאה בצורת [מה x ש'-y לפיכך z] + [יצאו x'-ש'-y לפיכך z']:²⁵

מה גרן ויקב מיוחדין (x) שגדילין על כל מים (y) לפיכך מתעשרין לשנה שעברה (z). יצאו ויקות (x') שאין גדילין על כל מים (y') לפיכך מתעשרין לשנה הבאה (z') (ספרי דברים קמ [עמ' 194]).

ג. בתוך שני החלקים (ולפעמים בתוך חלק אחד בלבד) של דחיית קל וחומר או גזרה שווה. להלן מפורטים המבנים התחביריים המדויקים שבתוכם מופיע הביטוי לפיכך. כל הדוגמאות פותחות בלא. אם אמרת ב-..., וכולן נמצאו במכילתא ובספרי במדבר ודברים בלבד.

• לא. [אם אמרת ב'-x ש'-y (לפיכך) z] + [תאמר ב'-x' ש'-y' לפיכך z']:

לא. אם אמרת בששת ימי בראשית (x) שאין בהן קרבן מוסף (y) לפיכך מותרין בעשיית מלא' (z). תאמר בחולו של מועד (x') שיש בו קרבן מוסף (y') לפיכך יהא אסור בעשיית מלאכה (z') (מכילתא פסחא ט [עמ' 30]).
לא. אם אמרת בראשי חדשים (x) שאינן קרואין מקרא קודש (y) לפיכך הן מותרין בעשיית מלא' (z). תאמר בחולו של מועד (x') שהוא קרוי מקרא קו' (y') לפיכך יהא אסור בעשיית מלאכ' (z') (מכילתא, שם).
לא. אם אמרת בפרה (x) שהמלאכה פוסלת בשחיתתה (y) לפיכך פוסלת בשריפתה (z). תומר בפרים הנשרפין (x') שאין מלאכה פוסלת בשחיתתן (y') לפיכך לא תפסול בשריפתן (z') (ספרי במדבר קכד [עמ' 155]).²⁶

24. מצאתי רק שתי דוגמאות אלה של לפיכך בתוך קל וחומר. על משפטי הקל וחומר במשנה ראה אור תשנ"א.

25. הסמלים x', y', z' מסמלים תוכן דברים הפוך או שונה מהתוכן המסומל באמצעות x, y ו-z' בהתאמה.

26. בדוגמה דלהלן לפיכך האחרון נגרר כנראה בעקבות השניים שקדמו לו: "ר' ישמעאל אר'. הרי אתה דן. הואיל ואדם מטמא בנגעים וכלים מטמין בנגעין. מה אדם טעון שילוח. אף כלים טעונים שילוח. לא. אם אמרת באדם (x) שמיטמא על גבי משכב ומושב (y). לפיכך טעון שילוח (z). תאמר בכלים (x'). שאין מטמין על גבי משכב ומושב (y'). לפיכך לא יטענו בשילוח (z'). הרי אכן המנוגעת תוכיח. שאינה מיטמא על גבי משכב ומושב וטעונה שילוח. היא תוכיח לכלים. שאף-על-פי שאין מטמין על גבי משכב ומושב. לפיכך יטענו שילוח" (ספרי במדבר א [עמ' 3]). במקום לפיכך האחרון היה מצופה הביטוי אף על פי כן, או היעדר ביטוי מקשר.

• לא. [אם אמרת ב־x ש־y לפיכך z] + [תאמר ב־x' ש־y' לא z]:

לא. אם אמרת בפסח (x) שאיסורו בכל דבר (y). לפיכך הוא אסור באכילה (z).
תאמר בבשר בחלב (x') שאין איסורו בכל דבר (y'). לא יהיה אסור באכילה?
(לא z) (מכילתא כספא כ [עמ' 337]).

• לא. [אם אמרת ב־x ש־y (לפיכך) z] + [תאמר ב־x' ש־y' לפיכך לא z ת"ל]

לא. אם אמרת בתם (x) שאינו משלם את הכופר (y). לפיכך הוא בסקילה (z).
תאמר במועד (x') שהוא משלם את הכופר (y'). לפיכך לא יהיה בסקילה
(לא z) ת"ל "השור יסקל" (z) (מכילתא נזיקין י [עמ' 284]).
לא. אם אמרת בגיד הנשה (x) שאיסורו קודם למתן תורה (y). לפיכך הוא
אסור באכילה (z). תאמר בבשר בחלב (x') שאין איסורו קודם למתן תורה
(y'). לפיכך לא יהיה אסור באכילה (לא z) ת"ל "לא תאכלנו" (z) (מכילתא
כספא כ [עמ' 337]).

לא. אם אמרת בעובד (x) שענש בו מיתה (y). לפיכך עשה בו יין מצוה
כדין רשות (z). תאמר בניזר (x') שלא ענש בו מיתה (y'). לפיכך לא נעשה בו
יין מצוה כדין רשות (לא z) ת"ל "מיין ושכר זיזר". לעשות יין מצוה כדין
רשות (z) (ספרי במדבר כג [עמ' 27]).

• לא. [אם אמרת ב־x ש־y לפיכך z] + [תאמר ב־x' ש־y' הואיל ו־y' דין הוא
שלא z ת"ל z]:

לא. אם אמרת בפסח (x) שמיעט הכת' זמן אכילתו לאכלו (y) לפיכך פסל בו
את הערל (z). תאמר בתרומה (x') שריבה הכתוב זמן אכילתה (y'). הואיל
וריבה הכת' זמן אכילתה (y') דין הוא שלא נפסל בו את הערל (לא z). ת"ל
"תושב ושכיר" בתרומה. מה "תושב ושכיר" האמור בפסח פסל בו את
הערל. אף "תושב ושכיר" האמור בתרומה פסל בו את הערל (z) (מכילתא
פסחא טו [עמ' 54]).

יושם לב, שפסוקית הסיבה "הואיל וריבה הכת' זמן אכילתה" מיותרת.

• לא. [אם אמרת ב־x ש־y לפיכך z] + [תאמר ב־x' ש־y' לפיכך z ת"ל/נאמר z']:

לא. אם אמרת בכך שהוא נכנס תחתיו לאחווה (x). לפיכך ייעד (y).
תאמר באחיו (x') שאינו נכנס תחתיו לאחווה (y'). לפיכך ייעד (z) ת"ל
"אם לבנו ייעדנה". לבנו ייעד. ולא ייעד לאחיו (z') (מכילתא נזיקין ג
[עמ' 258]).

לא. אם אמרת בעבדה (x). שרציחה דוחתה (y). לפיכך קבורת מצוה
דוחתה (z). תאמר בשבת (x'). שאין רציחה דוחתה (y'). לפיכך תהא קבורת

מצוה דוחתה (z)? נא' "לא תלין נבלתו על העץ". ביום ש[נ]הרג בו ביום יקבר (z') (מכילתא נזיקין ד [עמ' 264]).

2.2.4 היחס הסמנטי הספציפי המבוטא באמצעות לפיכך הוא סיבה רצונית: הקורא מזהה את מצב הדברים המוצג בחלק הקודם ללפיכך כסיבה לפעולה הרצונית המוצגת בחלק הבא אחרי לפיכך. הקורא גם מזהה את חלק התוצאה כמרכזי יותר למטרות הכותב.²⁷ המצבים המתוארים בחלק הסיבה הם משני סוגים: (א) אירועים ספציפיים שהתרחשו בעבר ושהיוו סיבה לפעולה הרצונית שנעשתה בעבר; (ב) אירועים שהתרחשו או מתרחשים או מונחים כאילו התרחשו (היפותטיים) והם מהווים סיבה לתוצאות הלכתיות, שאף הן נכנסות לגדר פעולה רצונית: פעולה של קביעת ההלכות.

א. אירועים ספציפיים שהתרחשו בעבר ושהיוו סיבה לפעולה רצונית שנעשתה בעבר:

שמשון הלך אחרי עיניו לפיכך ניקרו פלשתים את עיניו. אבשלום ניתנוה בשערו לפיכך ניתלה בשערו (משנה סוטה א, ח).
ר' חנניה בן עקשיה אומ'. רצה המקום ברוך הוא לזכות את יש'. לפיכך הרבה להן תורה ומצות (משנה מכות ג, טז).
תחלת קלקלתו בעזה. לפיכך לא היה עונשו אלא בעזה (מכילתא דרשב"י טו, א [עמ' 74]).

יודעין היו שבית המק' עתיד ליבנות בחלק יהו' ובנימין. לפיכך הפרישו דושנה של יריחו (ספרי דברים סב [עמ' 128]).
שומא יש במעיה לפיכך היא מפלת שערות אדומות (תוספתא נידה ד, ד).

ב. מצבים שקרו או קורים או מונחים כאילו קרו והמהווים סיבה לתוצאות הלכתיות:

ירך התחילה בעבירה תחילה ואחר כך הבטן. לפיכך תילקה הירך תחילה ואחר כך הבטן (משנה סוטה א, ז).
היא פירסה לו סדין. לכך²⁸ [כהן] נוטל כפה מעל ראשה ומניחה תחת רגליו. היא קילעה לו שערה לפיכך כהן סותרו. היא קישטה לו פניה לפיכך פניה מוריקות. היא כחלה לו עיניה לפיכך עיניה בולטות (תוספתא סוטה ג, ג).

שכל זמן שאדם חי עוסק במצות. לפיכך מחללין עליו את השבת. מת. בטל מן המצות. לפיכך אין מחללין עליו את השבת (תוספתא שבת יז, יט).
אוזן ששמעה לפני הר סיני "כי לי בני יש' עבדים" והלך זה וקנה אדון אחר.

27. ראה אור תשנ"ז, עמ' 342 ואילך.

28. לעתים רחוקות מופיע במאגרים לכך או לפי כן במקום לפיכך: "לפי כן הושע מזהיר את ישראל..." (פסיקתא דרב כהנא שובה ה [עמ' 354]).

לפיכך תבוא האוון ותירצע. לפי שלא שמר מה ששמעה אזנו (ירושלמי קידושין א, ב [נט ע"ד]).

הדוגמה האחרונה שייכת לכאן, ולא לסעיף 2.2.1. אמנם הפסוקית "לפי שלא שמר מה ששמעה אזנו" מתחברת אל הפסוקית "לפיכך תבוא האוון ותירצע", ושתייהן יחדיו מתחברות כאחת אל המשפט הבא לפנייהן, ואולם הפסוקית "לפיכך..." היא הגרעין הסמנטי של הטקסט כולו, עיקר החידוש שבו, והמשפט הבא לפנייה צריך להיות מזוהה כסיבה לפעולה הרצונית המובעת בפסוקית התוצאה הזאת, ומתקיים כאן היחס הסמנטי שקראנוהו סיבה רצונית, ולא תוצאה רצונית (סעיף 2.2.1). במילים אחרות, לפיכך כאן אנפורית, והיא מאזכרת מחדש את המשפט הבא לפנייה, וקובעת אותו כסיבה לתוצאה המוצגת בפסוקית "לפיכך...". היחס הסמנטי הספציפי המתקיים בין הפסוקית "לפיכך..." ובין הפסוקית "לפי שלא שמר מה ששמעה אזנו" הוא גם כן סיבה רצונית.

נמצאו דוגמאות בודדות עם ולפיכך:

ושלחו חכמים וקראו לרופאין ואמרו. מכה יש בה מבפנים ולפיכך מפלת כמין קליפין אדומות (תוספתא נידה ד, ג).
כלום'. יראו אומות העולם שישראל עושין מועדים הרבה לכל עיר ועיר. ואינן ביום אחד. ויאמרו. אין דתם אחת. ונמצאו ישראל בסכנה. ולפיכך אין עושין אותו אלא יום אחד בזמן הזה (בבלי מגילה ב ע"א).

3. לפיכך = 'מכאן' (מהלכה זו) יש להסיק (הלכה אחרת)
לפיכך משמשת כחובר להורות, שמה שבא אחריה (2ח) הוא מסקנה (הלכתית) העולה מהנאמר קודם (1ח). המסקנה אינה מובנת מאליה, אלא יש בה צד של חידוש (הלכה חדשה נוספת), שצריך לאמרו במפורש.²⁹ ההלכה הנוספת מנוסחת לעתים קרובות בדרך הקזואיסטית,³⁰ וגם בדרכים אחרות. להלן יובא מבחר קטן של דוגמאות שבהן לפיכך פותחת הלכות המנוסחות בדרך קזואיסטית ובדרכים אחרות.

• לפיכך (אם) פָּעַל

היה עובר בשוק ואמר. טלו לכם תאינים. אוכלים ופטורים. לפיכך אם היכניסו

29. שאלות הגמרא "לפיכך דר' עקיבה למה לי?" (בבלי בבא מציעא כט ע"א), "מאי לפיכך?" (שם לח ע"א; בבלי כתובות מז ע"ב); "לפיכך דר' מאיר למה לי?" (בבלי נידה ט ע"א) מוכיחות שהשימוש בלפיכך, לדעת הגמרא, אינו יכול לבוא לציון מסקנה הלכתית טריוויאלית העולה מההלכה הקודמת, אלא רק לציון מסקנה הלכתית שאינה מובנת מאליה מההלכה הקודמת, כלומר מסקנה הלכתית שיש בה חידוש הלכתי.

30. ראה בנדויד 1971, עמ' 655-688; אור תשנ"ה, עמ' 157-161.

לבתייהן מתקנים וודיי. טלו והיכניסו לבתיכם. לא יאכלו מהם עריי. לפיכך אם היכניסו לבתייהם אינן מתקנים אלא דמיי (משנה מעשרות ב, א). מנין שאין משלמין אילא ממין על מינו? תל' לר'. "ונתן לכהן את הקדש". לפיכך אם אכל קישואין שלערב שביעית. ימתין לקישואין שלמוצאי שביעית וישלם מהן. דברי ר' עקיבה (ספרא אמור ו, א [צו ע"ד]). במה דברים אמורי? בשהפקירן. אבל לא הפקירן חייב. לפיכך הטיח צלוחיתו באבן חייב (בבלי בבא קמא כח ע"ב).

• לפיכך העושה

הנוטע שורה של חמש גפנים. בית שמי אומ'. כרם. ובית הלל או'. אינו כרם עד שיהא שתי שורות. לפיכך הזורע ארבע אמות שבכרם. בית שמי או'. קידש שורה אחת. ובית הלל אומ'. קידש שתי שורות (משנה כלאים ד, ה). ומנ' שאין אונאה לשטרות? תל' לר'. "ממכר". מה זה מיוחד. שגופו מכר וגופו לקח. יצאו שטרות. שלא גופן מכר ולא גופן לקח. לא מכר אלא הראיות שיש בהם. לפיכך המוכר שטרותיו לבסס. יש לו הונייה (ספרא בהר ג, א [קז ע"ג]).

• לפיכך בראש הלכות אחרות

ודיני נפשות גומ' בו ביום לזכות וביום שלאחריו לחובה. לפיכך אין דנים לא בערב שבת ולא בערב יום טוב (משנה סנהדרין ד, א). כל הפסולים ששחטו שחיתתן כשירה. שהשחיטה כשירה בזרים בנשים ובעבדים אפילו בקודשי קדשים. ובלבד שלא יהא טמאים נוגעים בבשר. לפיכך הן פוסלין במחשבה (משנה זבחים ג, א). ר' עקיבה אומ'. מידת הלח קודש. לפיכך בירוציהן קודש. מידת היבש חול. לפיכך בירוציהן חול (משנה מנחות ט, ה). אמ'. הכיכר הזה הקדש. אכלו בין הוא בין אחר מעל. לפיכך יש לו פדיון (ירושלמי כתובות יג, ב [לה ע"ד]). אין מוכרין בצים של נבלות ושל טרפות לגוי אלא אם כן נקופות לקערה. לפיכך אמרו. אין לוקחין מן הגוי בצים נקופות לקערה (תוספתא חולין ד, י).

בדוגמה האחרונה ההלכה הבאה אחרי לפיכך נאמרה על ידי מי שלא אמר את ההלכה הקודמת לה. עובדה זו מבליטה את עצמאות ההלכה הקודמת ואת שלמותה, ומתוך כך את הפן המטה-קומוניקטיבי והבין-אישי של החובר (סמן השיח) לפיכך, המוסיף לשני המסרים (שתי ההלכות) הפרופוזיציונליים את כוונת הדובר לקשר את ההלכה השנייה אל הראשונה בקשר של היסק לא טריוויאלי, המוסיף יסוד של הצדקה וטעם לקביעת ההלכה השנייה.

קיצורים

מקורות

נוסח המובאות מובא לפי תכנת "מאגרים" של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. ההפניה לספרות המקורות נעשית לפי המהדורות האלה:
 מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת הורוביץ ורבינ, פפד"מ תרצ"א
 מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין ומלמד, ירושלים תשט"ו
 ספרא דבי רב, מהדורת א"ה וייס, וינא תרכ"ד
 ח"ש האראוויטץ, ספרי דבי רב, מחברת ראשונה: ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, לייפציג תרע"ז
 א"א פינקלשטיין, ספרי דברים, ברלין ת"ש
 אסתר רבה, דפוס וילנא תרמ"ז

מחקרים וספרי עזר

אזור תשנ"א = מ' אזור, "משפטי הקל וחומר במשנה", ספר זיכרון לנ"ה טור-סיני, בעריכת י' ינאי, ירושלים תשנ"א, עמ' 8-18
 אזור תשנ"ה = מ' אזור, תחביר לשון המשנה, ירושלים וחיפה תשנ"ה
 אזור תשנ"ז = מ' אזור, "תאוריית המבנה הרטורי: ניתוח תחבירי-תפקודי של טקסטים", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 337-353
 בנודיד 1971 = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, כך שני: דקדוק ותרגילי סגנון, תל אביב 1971
 האגוז 2001 = C. Hagège, "Les processus de grammaticalisation", = 2001 *Language Typology and Language Universals*, ed. M. Haspelmath et al., Berlin and New York 2001, pp. 1608-1623
 הנסן 1998 = M.-B. Hansen, *The Function of Discourse Particles: A Study with Special Reference to Spoken French*, Amsterdam 1998
 טראוגוט 2001 = E. C. Traugott, "Legitimate Counterexamples to Unidirectionality", Paper presented at Freiburg University, October 17th 2001
 כהן תשמ"ד = א' כהן, "להוראתו הקדומה של המונח 'כלומר'", מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ובתרבותו ב (תשמ"ד), עמ' 185-200
 לבנת תשס"ט = ז' לבנת, "סמני השיח בעברית של ימינו: מבט סינכרוני ודיאכרוני", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 211-228
 לבנת תשס"ט = ז' לבנת, "מעמדו של הצירוף 'מה שנקרא' בשיח הדבור -

- מתפקיד קונצפטואלי לתפקיד פרוצדוראלי, בלשנות עברית 62–63 (תשס"ט),
עמ' 183–200
- מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ניו יורק
1960
- מילון יסטרוב = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud = Babli and Jerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1926
- משלר תשס"ט = י' משלר, "מערכת סמני השיח של העברית היום-יומית הדבורה",
בלשנות עברית 62–63 (תשס"ט), עמ' 99–130
- פישר 2006 = K. Fischer (ed.), *Approaches to Discourse Particles*, Amsterdam 2006
- פרנק-ז'וב 2006 = B. Frank-Job, "A Dynamic-Interactional Approach to Discourse Markers",
בתוך פישר 2006, עמ' 359–374
- פרייזר 2006 = B. Fraser, "Towards a Theory of Discourse Markers", בתוך
פישר 2006, עמ' 189–204
- קילגריף 1997 = A. I. Kilgariff, "I don't Believe in Word Senses", *Computer and the Humanities* 31 (1997), pp. 91–113
- רדקר 2006 = G. Redeker, "Discourse Markers as Attentional Cues at Discourse Transitions",
בתוך פישר 2006, עמ' 339–358

אֶהָל וְאֶהָל בלשון המשנה

דברי רקע

1. מי שיידרש לאוצר לשון המשנה של רח"י קוסובסקי ימצא שהוא מביא את הערך אֶהָל/אוֹהֶל (בצורת היחיד) כחמישים פעם,¹ הן כשמדובר באוהל כפשוטו ('מעון ארעי') הן כשמדובר ב'האהלה בטומאת מת'. גם חנוך ילון בניקוד המשנה ניקד בדרך קבע אֶהָל בשתי ההוראות. והצורה צמודת הכינוי מנוקדת בידי שניהם כצפוי אֶהָלָן (נזיר ז, ב). למעשה, זה הניקוד שאנו מוצאים במשניות מורפסות זה מאות בשנים. למשל, כך מצאנו בכל מקום במשנת דפוס אמ"ד (משנת 1646). כל הופעותיו של השם שלנו מנוקדות שם אֶהָל, והצורה דבוקת הכינוי מנוקדת שם אֶהָלָן (נזיר שם, שם).² גם בקרב בני תימן מצאנו מסורת הגורסת כך בכל מקום במשנה; מעיד על המסורת הזאת כ"י ת, הגורס בכל מקום אֶהָל (=אֶהָל).³

2. מי שיעיין בכתבי היד העתיקים של המשנה יגלה שהם מבחינים בין שתי צורות נבדלות – בחלק מכלל ההופעות הם גורסים אֶהָל (אוֹהֶל), ובחלק האחר הם גורסים

1. גם מי שיידרש לאוצר לשון התוספתא של רח"י קוסובסקי ולאוצר לשון התלמוד הירושלמי של ר"מ קוסובסקי ימצא, שהובאה שם בצורת היחיד רק הצורה אֶהָל/אוֹהֶל.
2. הניקוד של האל"ף בחולם בדפוס אמ"ד דומה לניקוד שנוקדה שם צורת הרבים: אֶהָלִים/אֶהָלִין (ראה למשל שבת ב, ג; אהילות ו, א). אבל בנסמך הרבים הוא ניקד "אֶהָלִי הערביים" (שם יח, י). כידוע, הניקוד באל"ף פתוחה משקף "הגייה ספרדית", ובה קמץ שלפני חטף-קמץ נהגה [a], כגון הניקוד צֶהָרִים המכוון להגייה tsah°rayim/sah°rayim (ראה בראש, תש"ס איטליה), עמ' 42 ה).
3. בפתח במקום סגול כנוהג במסורת זו. וכך עולה מהערה שהביא שבטיאל (מסורות, עמ' 219 הערה 19), המלמדת שבתימן גרסו אהל (=אוֹהֶל) וברבים אֶהָלִים-אֶהָלוֹת. וזה לשון ההערה ששבטיאל הביא שם: "ובשולי משנה מנוקדת ראיתי הערה זו: 'אֶהָלוֹת. כמו שאתה אומר ביחיד אהל כך תאמר על רבים אהלים-אהלות. ואני תמה על המון העם שקורין אֶהָלוֹת מהיכא נפקא להו, כי לפי הדקדוק נ"ל דלא יוכלו למצוא ידיהם דו"ק ותשכח שכן הוא". הוא מתרעם על המון העם, אבל קהל זה שמר מסורת קדומה שהמסכת נקראה "מסכת אֶהָלוֹת". ללמדנו שבתקופה קדומה הכירו בתימן את הקריאה אֶהָל. (לעניין שם המסכת אהילות/אֶהָלוֹת ראה להלן §§ 26–27, ובמיוחד מה שהובא מניקודו של הרב י' עמר בתלמוד הבבלי).

אָהֵל. על דבר זה העמיד מכבר אברהם גולדברג במהדורותו למסכת אהילות.⁴ הוא הביא שם הרבה נתונים מכתבי היד ק ו־פ.⁵ בתחילה דחה גולדברג את הסברה המפוקפקת, שהכתיב אהיל הוא כתיב מלא של אָהֵל/אוֹהֵל המציין את תנועת הסגול ביו"ד. אחר כך דחה גם את הדעה שאָהֵל (אוֹהֵל) ואָהֵל (אָהֵל) הן שתי חלופות של שם אחד, שכן "אין דעה זו מסבירה במידה מספקת את השימוש בשני הניקודים יחד בכ"י אחד".⁶ וברור שטענה זו של גולדברג אינה טענה; שהרי אנחנו מכירים שמות רבים שיש להם שתי חלופות חופשיות בכתבי יד רבים של ספרות חז"ל, כגון רָקֵב (נזיר ז, ב; כלים יז, יב ועוד) ליד וְרָקֵב בנפרד (עדויות ו, ד x2) במסורתו של נקדן ק⁷ או תַרְנוּד וגם תַרְנוּד במסורתו של פר;⁸ ויש הרבה כיוצא באלה.

3. הקביעה החשובה שגולדברג קובע היא אמירתו: "יש, איפוא, מקום לחשוב כי הצורה אָהֵל או אהיל [...] אינה משקל אחר של אָהֵל, אלא יש לה משמעות אחרת". גולדברג קובע אל נכון כי על יסוד בדיקת השימוש של אָהֵל, בניגוד לאוֹהֵל, כמו בביטוי "מטמאין במגע ובמשא ובאָהֵל" וכיו"ב, "יש לפרש את המלה 'אָהֵל' כמושג של פעולה בהקבלה לביטוי 'מגע ומשא', ולא כשם [ה]עצם" אָהֵל.⁹ וכן אמר שם: "סיכום כל דברינו עד עכשיו הוא [...] 'אָהֵל', (ה)מציינת¹¹ פעולה של עשיית אוהל".¹²

4. בהגדרת צורתה הדקדוקית של אָהֵל הציע גולדברג לראות בה בינוני (פֻעֵל) של בניין קל בארמית, מקבילו של הבינוני העברי (פֻעֵל) אוֹהֵל.¹³ ויש לתמוה על קביעה זו. אם אמנם מדובר בבינוני פֻעֵל, הלא גם העברית מכירה את משקל הבינוני הזה בפעלים עומדים,¹⁴ ואין מקום להיזקק לארמית בשורש עברי מובהק! אולם מתקבלת יותר דעתו של ר"ח ילון, שהצורה אָהֵל קשורה אל בניין הַפְעִיל: "להסבר הצורה נראה לי שאין 'אָהֵל' אלא קיצור של 'הָאָהֵל', כלומר צורת הפעיל (וכן:¹⁵ מאהיל,

4. ראה גולדברג, אהלות, עמ' 1-4, ובמיוחד 2-3.
5. מי שיעיין בהיקריות של השם באפרט חילופי הנוסח של מהדורת גולדברג יוכל למצוא בעצמו נתונים נוספים לאבחנה בין שתי הצורות מכתבי יד אחרים, כגון פא (כתב יד זה מסומן אצלו פ).
6. ראה גולדברג, אהלות, בראש עמ' 2.
7. וכבר אמר ילון (מבוא, עמ' 31): "נקדן היודע שתי מסורות קריאה לתיבה אחת נוטה פעם לכאן ופעם לכאן". וראה גם בראש, תש"ם [איטליה], עמ' 55.
8. ראה בראש, מחקרים, א, עמ' 139 § 19.
9. אני הוספתי את ה"א הידיעה לשם הזה.
10. שתי המובאות הנ"ל לקוחות מגולדברג, אהלות, באמצע עמ' 2.
11. אני הקפתי את ה"א בסוגריים להשמטה.
12. גולדברג, אהלות, באמצע עמ' 3.
13. כידוע, לשון המקרא מכירה את הפועל אָהֵל בבניין קל: וַיֵּאָהֵל (בראשית יג 12).
14. ואָהֵל עשויה להתפרש יפה בינוני של אָהֵל כמו הבינוני חָפֵץ של הפועל חָפַץ, אך אין צורך בפירושו הזה. מסתבר יותר הסברו של ר"ח ילון, המובא בהמשך דברינו כאן.
15. ילון מתכוון לומר, שיש עדויות לשימוש של הָאָהֵל בלשון חז"ל.

האהיל וכו' – הפעיל). [אבל]¹⁶ בגלל סמיכות של שלוש אותיות גרוניות נפלה האות הראשונה.¹⁷ ההסבר שהציע ילון מוכח ממה שמצאנו בניקוד הבבלי. מתועדות בו הצורות הנטויות של הָאֶהָל, משקל שם הפעולה של בניין הַפְעִיל (בשינוי קל: באל"ף נחה), הָאֶהָלִין, הָאֶהָלִין¹⁸ (נזיר ז, ב),¹⁹ כחלופה של הצורה הקצרה, כלומר הצורה בלא הה"א – גם היא צמודת כינוי – מכ"י ק: אֶהָלִין (במשנה הנ"ל במסכת נזיר); ובלא ניקוד אהילן, אהילו גם בכתבי היד פא ו-לו.²⁰ גם ק' פלמן פרשה נתונים רבים ודנה דיון מקיף תוך הבחנה ברורה בין אֶהָל לֶאֱהָל.²¹ עם זאת יש ויש מה להוסיף על דבריה בנתונים נוספים וחשובים, בדרך הצגת הנתונים ובפירוש של כמה וכמה מהם.

5. כללו של דבר, דברים נכונים נאמרו בעניין ההבחנה בין אֶהָל (אוֹהָל) שהוא שם עצם המציין 'מעון ארעי' ובין אֶהָל המציין את הפעולה או את המצב של ההאהלה בטומאה. אני בא להוסיף נתונים על אלה שהביאו גולדברג, ייבין ופלמן, ויש מה להוסיף על תפוצתם של השמות אֶהָל וְאֶהָל ובעניין ניקודה ותצורתה של הצורה שנתחדשה בל"ח, המציינת 'האהלה'. כמו כן מתבקש בירור עניינו של פרט אחד נוסף שלא תועד ולא נידון עד כה; כוונתי לצורת הנסמך בצירוף אהל המת. כלום מדובר בצורת הנסמך של אֶהָל, או בנסמך של אֶהָל? גולדברג פירט את הנתונים בכ"י ק, ולא אמר דבר על הניקוד הכפול בכתב יד זה; מצאנו שנקדן כתב היד ניקד גם "אֶהָל המת" וגם "אֶהָל המת". כמו כן מתבקש עיון בחלופות של צורת הרבים של אֶהָל ובשימושה. ויש צורך לברר גם את עניינה של הצורה הנכתבת אהילות.

צורות היחיד: בירור מחודש לאור נתונים מקיפים יותר

6. נבוא לפרט את הנתונים שעלו משני כתבי היד העיקריים, המשמשים אותנו בתיאור משקלי השם בלשון המשנה – כ"י ק וכ"י פ – ונבחן אותם היטב. ולאחר מכן נלווה אותם בהשוואה עם הממצאים בכתבי יד נוספים של המשנה, ובמיוחד אלו שיש בהם ניקוד. עם זאת לא נסיח את דעתנו מן הנתונים העולים מן הכתיב

16. מילה זו הוספתיה אני.

17. אלה דברי ילון במכתבו אל גולדברג (שהובא אצל גולדברג, אהלות, בתחילת עמ' 138). נכון יותר לומר כי נפלה ההברה הראשונה; ילון הוסיף שם את המילים "ואני אלא כרומז על פֶּרֶת קיצור של הַפְּרֶת". (כידוע, משקל פֶּעַל במשנה כולל שמות שנשקלו בו מלכתחילה ושמות שהתגלגלו אליו בשל שינוי פונטי כלשהו; ראה להלן § 19א.2, ומה שנאמר בהערה 71.)

18. יושם נא לב, שהצירי מיוצג גם בכתוב מלא ולא רק בניקוד. בכל המובאות מהניקוד הבבלי הוא הומר בניקוד טברני.

19. ראה ייבין, בבלי, עמ' 991.

20. ראה להלן הערה 42.

21. פלמן, חילופי צורה, עמ' 112–117.

בעדים לא מנוקדים, שכן אף שיש עדים שאינם מבחינים בכתיבן של שתי הצורות הנזכרות, וכותבים את שתייהן אהל, מצויים בהם גם כתיבים חד-משמעיים, כגון הכתיבים המלאים אוהל (המכוון לצורה הראשונה), אהילן (המכוון לצורה השנייה). אדגיש כי העיון הזה מתמקד בעיקר בממצאים בעדי הנוסח של המשנה.²²

הממצאים בכתב יד קאופמן

7. נקדים ונעיר שיש להוציא מן הדיון את הצירוף אָהֶל מוֹעֵד, שנקרה במשנה פעם אחת ויחידה, וההקשר שהוא מופיע בו מלמד מן ברור שמדובר למעשה בשאילה מן המקרא.²³ ידברו הדברים בעד עצמם: "פרת חטאת ששרפה חוץ מגיתה, וכן שעיר המשתלח שהיקריבו בחוץ – פטור, שנ': 'ואל פתח אָהֶל מוֹעֵד לא הביאו' (ויקרא יז 4); כל שאינו ראוי לבוא אל פתח אָהֶל מוֹעֵד, אין חייבין עליו" (זבחים י, א).²⁴ בכל יתר ההופעות מדובר בשימושים רגילים של השמות במשנה, ובהם רואים באופן ברור שכ"י ק מקיים אבחנה בין אָהֶל לאָהֶל.

8. א. הצורה אָהֶל (x9)²⁵ באה ב"ק כאשר מדובר באוהל כפשוטו, היינו המבנה אוהל ממש ('מעון ארעי'): "שפור התחוב בָּאָהֶל²⁶ הָאָהֶל והשפור [...] אין הָאָהֶל מתחשב" (אהילות א, ג [ד]). וכן הוא שם ג, ז;²⁷ ז, ב x5). יצוין כי סופר ק כתב במשניות אלו x7 כתיב חסר אהל, ורק x2 כתיב מלא אוהל (שם ג, ז; ז, ב הופעה א), והנקדן הוא המנקד כאמור את כל 9 ההופעות אָהֶל/אוָהֶל.

ב. לעומת זאת כאשר מדובר בפעולה או במצב של האהלת טומאה נוקט נקדן ק אָהֶל (x24), כגון "מלטמא בָּאָהֶל" (עדויות ו, ז [י]), "מטמא בָּאָהֶל" (אהילות א, ח). וכך ניקד גם את הצורה בכינוי החבור לנסתרים: אָהֶלֶן (נויר ז, ב).²⁸ הכתיב הק ב ו ע

22. אך ראה להלן הערות 67, 78.

23. ראה בר-אשר 2004 [שמות מתועדים], §6, וכן הנ"ל, מחקרים, א, עמ' 302–305 §§3–7; מחקרים, ב, עמ' 198–201 §§11–15.

24. נוסח המשנה הזאת מובא כאן על פי כ"י ק; השמטתי את ניקודן של רוב המילים והוספתי סימני פיסוק. וכך אני נוהג בכל המובאות מכל העדים המנוקדים. הניקוד הושמט במילים שאינני דן בהן.

25. להלן נראה, שבכתבי היד פר רפא ובכתבי יד אחרים נמצא 10 הופעות; נראה כי ההבדל נובע מהשמטה שאירעה ב"ק או מהרחבה שהורחב הנוסח הנמסר ב"ר וב"פ (ראה הערה 27 להלן).

26. האם נוקד כאן בתחילה בָּאָהֶל ואחר כך תוקן ל-בָּאָהֶל?

27. בכ"י פר מצאנו כאן שתי הופעות של השם: "כל אָהֶל שאינו עשוי בידי אדם אינו אוָהֶל". וכן הוא בכ"י פא: "כל אוהל [...] אינו אוהל". אבל ק גרס: "כל שאינו בידי אדם אינו אוהל"; וכמוהו גורסים גם לו רפס. וכן מצאתי שגרס קטע הגניזה המסומן אצל גולדברג ג"א 2 (ראה גולדברג, אהילות, עמ' לב).

28. כידוע, כמעט כלל הוא שבמילים לא מקראיות התנועה צירי בהברה פתוחה לא מוטעמת נכתבת בכתבי היד העתיקים בכתב מלא יו"ד, כגון ספיקו (=סִפְקוֹ), סרידה (=סִרְדָּה), וכך גם כאן: אהילן (=אָהֶלֶן). ועוד אירש אי"ה לסוגיית הכתיב ב"ק וב"ר.

חסר הווי"ו אחרי האל"ף (אהל) ועוד יותר הכתיב ביו"ד אחרי הה"א בצורה צמודת הכינוי הנזכרת (אהילן) מלמדים, שעדות סופר כתב היד מכוונת למה שקרא הנקדן. ונעיר, כי גם בהופעה היחידה שנקרתה בכ"י ק² מצאנו שניקד "מטמא בְּאֶהֶל" (זבים ב, ו).

9. אבל בצירוף אהל המת נקט נקדן ק רק פעם אחת את הניקוד "בְּאֶהֶל הַמֶּת" (כלים ט, ב). לעומת זאת בשבע ההופעות האחרות של הביטוי הוא גרס "בְּאֶהֶל הַמֶּת" (שם יח, ב x2; נגעים יג, יב x3²⁹), "לְאֶהֶל הַמֶּת" (כלים ט, ו; מקואות י, ח). ולמה כיוון הסופר בכתיב החסר אהל (המת) תשע פעמים?³⁰ האם גם הוא קרא כמו הנקדן "אֶהֶל המת", או שמא קרא "אֶהֶל המת"? על השאלה הזאת נשיב לאחר הצגת נתונים נוספים.³¹

יצוין, כי ק² מנקד במשקל פֶּעַל את שלוש ההופעות שנקרו בקטעי המשנה שהוא העתיק וניקד – "בְּאֶהֶל³² הַמֶּת" (טבול יום ב, ח x3).

הממצאים בכתיב יד פרמה ב

10. גם בכ"י פר ההבחנה בין אֶהֶל לְאֶהֶל היא קבועה: אֶהֶל כאשר מדובר ב'מעון ארעי', וְאֶהֶל כאשר מדובר ב'האהלה על טומאה'; וכן נוהג פר בניקוד הצירוף הנזכר, אֶהֶל המת. והרי פרטי הדברים:

א. אֶהֶל/אוֹהֶל. הוא כותב שבע מתוך עשר³³ הופעות כתיב מלא וי"ו: אוֹהֶל³⁴ (אהילות א, ג [ד] x2, הופעות א–ב; ז, ב x3; ז, ב [ג], הופעה א; ג, ז [ט], הופעה ב); ובכתיב חסר: אֶהֶל (שם א, ג [ד], הופעה ג; ג, ז [ט], הופעה א; ז, ב [ג], הופעה ב).³⁵
ב. אֶהֶל. כאמור, בכל מקום שמדובר בהאהלה על מת (x13)³⁶ נוקט כ"י פר רק את הכתיב אהל. וזה מנוקד אצלו תמיד אֶהֶל, כגון "ואינן מטמאין בְּאֶהֶל" (אהילות א, ח); "ומטמא בְּאֶהֶל"³⁷ (נידה י, ה).

29. למעשה יש במשנה זו ארבע הופעות של הצירוף הנזכר, אבל בהופעה הרביעית הוא לא נוקד משום מה.

30. כאמור רק שמונה הופעות מנוקדות, ואחת (ההופעה הרביעית בנגעים יג, יב כפי שצוין לעיל) אינה מנוקדת.

31. יעוין להלן ב-178.

32. כדרכו, ק² מחליף לעתים קרובות קמץ בפתח.

33. ראה הערות 25, 27 לעיל.

34. בדוגמות המובאות בזה השמטתי את ה"א הידיעה ואת אותיות השימוש לפני השם.

35. אין תמה שכ"י פר מגלה זיקת-מה לכתיב החסר של מילה מן המקרא (אֶהֶל) שהדיבור עליה במשנה מבוסס על הזכרתה המפורשת במקרא (במדבר יט 14, 18).

36. כידוע, מספר ההופעות בכ"י פר מצומצם, לפי שהוא כולל רק את סדר טהרות.

37. פר נוקט על פי רוב צורה מיוחדת, בְּאֶהֶל, שלא כדוגמה הראשונה שהובאה כאן (אהילות א, ח) ושלא כדרכו של ק המנקד בְּאֶהֶל (צורה לא מיוחדת). הבדלים כאלה מצויים לרוב בין שני

וכך מנוקדת המילה אהל (הנכתבת בדרך קבע כתיב חסר) ב־פר גם בכל שתיים-עשרה³⁸ ההופעות של הצירוף אהל המת: "בְּאֶהֱלֵהְּ" (כלים ט, ב; יח, ב x2; נגעים יג, יב x4; טבול יום ב, ח x3), "לְאֶהֱלֵהְּ" (כלים ט, ו; מקואות י, ח).

הממצאים בעדים אחרים של המשנה

11. תמונה דומה לממצאים בכ"י פר עולה מכ"י פא. בעשרת המקומות שמדובר בהם באוהל כפשוטו גרס חמש פעמים אוהל בכתוב מלא וחמש פעמים אהל בכתוב חסר (אחת מהן מנוקדת, אֶהֱלֵהְּ: "בְּאֶהֱלֵהְּ" [...], והאהל [...], האהל" (אהילות א, ג); "כל אוהל [...] אינו אוהל"⁴⁰ (שם ג, ז); "אוהל [...] באוהל [...] שבאהל [...] אוהל [...] כנטיית האהל" (שם ז, ב). מן ההקשר ברור, שקרא אֶהֱלֵהְּ בכל ההופעות.⁴¹ בכל יתר ההופעות מדובר בהאהלה על טומאת מת, והכתיב הוא תמיד אהל בלא וי"ו. ובמקום שיש ניקוד הגרסה היא צורה במשקל פֻעֵל: בְּאֶהֱלֵהְּ (כלאים ח, ה), בְּאֶהֱלֵהְּ (כלים א, ה). וכן עולה מכתובן של הצורות הנטיות: "אהילן" [...] אהילו"⁴² (נזיר ז, ב). נעיר כי גם ב־פא צורת הנסמך בצירוף אהל המת נכתבת בכל הופעותיה בלא וי"ו אחרי האל"ף (אהל). זו נמצאה מנוקדת פעם אחת ניקוד חלקי, שאינו נותן מידע חד־משמעי על משקלה: "לְאֶהֱלֵהְּ" (כלים ט, ו).⁴⁴

- כתבי היד. (העניין נידון במבוא לספרי על תצורת השם במשנה, שכתבתו מתקרבת לסימיה בעז"ה.)
38. גם בכ"י ק יש 12 הופעות של הצירוף, אבל שלוש מתוכן מצויות בחלק שכתב וניקד הסופר האחרון (27').
39. לניקוד צורת הנסמך בְּאֶהֱלֵהְּ/לְאֶהֱלֵהְּ באל"ף קמוצה ראה להלן §19ב.
40. ראה לעיל הערות 25, 27.
41. דיי לעקוב אחרי המובאות שלוש המשינויות ממסכת אהילות: במשנה הראשונה (א, ג) אחת מתוך שלוש ההופעות מנוקדת אֶהֱלֵהְּ, והיא מלמדת על שכנותיה. במשנה השנייה (שם ג, ז) שתי ההופעות כתובות כתיב מלא (אוהל). ובשלישית (שם ז, ב) שלוש מחמש ההופעות כתובות כתיב מלא, והן מלמדות על שתי שכנותיהן.
42. בכ"י פא כתוב: "על אלו הטמאות הנזיר מגלח על המת [...] ועל מגעם ועל משאן ועל אהילן ועל עצם כשעורה ועל מגעו ועל משאו ועל אהילו" (הבלטתי את שתי המילים שאני עוסק בהן). גם כ"י לו גרס "ועל אהילן", "ועל אהילו". וכן הוא ב־ד"ר, "ועל אהלן", "ועל אהל" (בלא וי"ו אחרי הה"א), וכן הביא בעל מלאכת שלמה כס"א [=כסברה אחרת] בשם ה"ר יהוסף. גרסה מקבילה נמצאת בניקוד הבבלי – הָאֶהֱלֵהְּ, הָאֶהֱלֵהְּ (ראה לעיל §4, ולהלן §15), אך כ"י ק ורמב"ם וכ"י פס אינם גורסים את המילים "ועל אהילו (אהלו)". ואכן ר"ח אלבק כותב שם ב־ה"ה ועל משאו: "אבל לא על אהל, שאין עצם כשעורה מטמא באוהל". וגם בנוסח המשנה המוצע על יד רי"ן אפשטיין (מבוא, עמ' 1081) אין המילים "על אהילו (אהלו)" כלולות. מכל מקום לא מעט הם העדים הגורסים גרסה דומה או חלופה אחרת לגרסת כתבי היד פא ו־לו.
43. כידוע, בכתב יד זה צירי עשוי לבוא במקום סגול טברני.
44. יש מקום לבדוק אם אין חולם דהוי על גבי האל"ף של לאהל במשנה זו במסכת כלים בכ"י פא. אם אכן מצוי חולם באל"ף, כלומר אולי מנוקד לְאֶהֱלֵהְּ (=לְאֶהֱלֵהְּ בניקוד טברני). אם כך

12. הממצאים בכתב יד א. מספר הדוגמות בכתב יד זה הוא מצומצם ביותר.⁴⁵ בקטעים ששרדו ממנו מצויות תשע הופעות בלבד. ככולן מדובר במילה המציינת 'האהלה על טומאת מת', וכולן כתובות כתיב חסר וי"ו: אהל. בארבע מהן אהל עומדת לעצמה, ובחמש מדובר בצירוף אהל המת. כידוע, א מנקד רק מקצת מן המילים שבמשנה, ויש שהוא מנקד את התיבות ניקוד חלקי בלבד. בנידון שלנו ניקודו של א מוסר פעמיים את הצורה אָהֶל: בָּאֶהֱל (נידה ז, ד; י, ה, הופעה א); אבל מצינו אצלו גם "מטמא בָּאֶהֱל" (זבים ד, ו). הופעה נוספת נותרה בלא ניקוד: באהל (נידה י, ה, הופעה ב).

הצירוף אהל המת, המתועד ב"א חמש פעמים ונכתב כאמור כתיב חסר, השם הנסמך שלו מנוקד פעמיים אָהֶל: "בָּאֶהֱל המת" (נגעים יג, יב, הופעה א; אבל הופעות ב–ג–ד במשנה זו לא נוקדו), "לָאֶהֱל המת" (מקואות י, ח).

13. הממצאים בכתב יד פס. כל הצורות כתובות בו כתיב חסר, ומסורתו לדיוקה ניבטת מן הניקודים שלו בלבד. הרי פרטי הדברים: לא רק השם אָהֶל שבצירוף המקראי "אהל מועד" (זבחים יד, א) כתוב אצלו כתיב חסר, אלא כל תשע⁴⁶ ההופעות שמדובר בהן במבנה אוהל כפשוטו ('מעון ארעי') כתובות אצלו בלא וי"ו אחרי האל"ף ושמונה מהן מנוקדות אָהֶל, אבל אחת נוקדה (בטעות!) אָהֶל. הרי הנתונים: "בָּאֶהֱל [...] הָאֶהֱל [...] הָאֶהֱל" (אהילות א, ג); "אינו אָהֶל" (שם ג, ז);⁴⁷ "אָהֶל שהוא שופע [...] בָּאֶהֱל [...] כלים שבָּאֶהֱל [...]!" אָהֶל שהוא נטוי [...] כנטיית הָאֶהֱל" (שם ז, ב). בכל יתור ההופעות מדובר בשם המציין 'האהלת טומאה'; כולן כתובות כאמור כתיב חסר ומנוקדות אָהֶל (או אָהֶל/אָהֶל בחילופי קמץ ופתח ובחילופי צירי וסגול, כנוהג הרווח בכתב היד הזה), כגון "בָּאֶהֱל [...] בָּאֶהֱל" (נזיר ז, ד), "בָּאֶהֱל [...] הָאֶהֱל" (עדויות ג, א). כך הוא כמעט בכל הופעותיה של הצורה, אבל פעם אחת ויחידה ניקד אָהֶל: "ורביעית דם ואָהֶל רובע עצמות" (נזיר ז, ג). גם הנסמך בצירוף הנזכר מנוקד בעקיבות אָהֶל וכיו"ב: "בָּאֶהֱל"⁴⁸ המת / "לָאֶהֱל המת" וכיו"ב.⁴⁹ לעומת זאת הצורה צמודת הכינוי מנוקדת ניקוד משובש – אָהֶלֶן.⁵⁰

הוא, משמע כי גם פא הכיר מסורת קריאה כמסורת העיקרית של נקדן ק, הגורס על פי רוב "אָהֶל המת" (ראה לעיל § 9), אבל ק"ד גורס, כאמור שם בסוף הסעיף, "אָהֶל המת".
45. כ"י א כולל, כידוע, אך חלק גדול מסדר טהרות – מראשית מסכת נגעים עד סוף מסכת זבים.
46. ראה הערה 27 לעיל.
47. ראה שם.
48. באהילות ב, א הבי"ת מנוקדת בפתח: "בָּאֶהֱל המת".
49. בטבול יום ב, ח יש ב"פ השמטות של מילים ושל משפטים. הוא גורס פעם אחת בָּאֶהֱל בלא הסומך, ופעם אחת בלבד "בָּאֶהֱל המת".
50. ניקוד זה עשוי לצורות הנפרד אָהֶל או אָהֶל, שאינן ידועות מכל מקור אחר בלשון חכמים. בידוע, צורות נדירות נמנע כ"י פס מלנקדן, ואם ניקדן, לא מעט פעמים נשתבש בניקודן (ראה בראשון, תש"ס [איטליה], עמ' 53–54).

14. הנתונים בכ"י לו ובד"ר אינם ברורים דיים לפי שאין בהם ניקוד, ואך מעט ניתן להעלות ממסורת הכתיב בשניהם. נעיר על ממצאיהם בקצרה:

בכ"י לו שתי הצורות הנזכרות נכתבות כמעט בכל היקרויותיהן בכתיב אחד – אהל. כך הוא לא רק בצירוף שנשאל מן המקרא "אהל מועד" (זבחים יד, א), אלא גם בשמונה מן ההופעות שמדובר בהן באוהל כפשוטו (ורוב כתבי היד הנ"ל – ק פר פא פס – כותבים אוהל או מנקדים אָהֶל), ורק פעם אחת גורס לו צורה חד-משמעית: שבאוהל (אהילות ז, ב).⁵¹ עם זאת בצורה צמודת הכינוי גורס לו את הכתיבים אהילן, אהילו (נזיר ז, ב) כמו כ"י פא,⁵² ואלה מכוונים קרוב לודאי לקרי אָהִילָן (=p), אָהִילוּ.

בד"ר כל ההופעות כתובות אהל בלא וי"ו אחרי האל"ף – כתיב המביע אצלו גם אָהֶל וגם אָהֶל כאחת. גם הצורה צמודת הכינוי כתובה בד"ר כתיב חסר, אהלן; זה כתיב שאינו חד-משמעי, שכן הוא עשוי גם לָאָהֶלֶן וגם לָאָהֶלֶן.

כללו של דבר, ברוב ההופעות אין לדעת אם לו בד"ר קיימו את ההבחנה בין אָהֶל לָאָהֶל.

הניקוד הבבלי

15. כל ההופעות של השם אָהֶל שישראל ייבין⁵³ הביא הן מן המקרא. לעומת זאת כל המובאות שהביא מלשון חז"ל מכוונות לשם המציין 'האהלה על טומאת מת'.⁵⁴ כבר ציינו לעיל⁵⁵ את העדויות שהוא הביא ממשנה מנוקדת ניקוד בבלי כשהציג את הממצאים של משקל הפֶּעַל – משקל שם הפעולה של בניין הפֶּעַל. מדובר, כאמור, בשתי צורות צמודות כינוי, הָאָהֶלֶן, הָאָהֶלֶל (נזיר ז, ב);⁵⁶ ועל ידן הוא הציג גם את הצורות המקוצרות (=חסרות הה"א הראשונה) שמצא בעד אחר המנוקד ניקוד בבלי: וְאָהֶלֶל (נזיר ז, ג), בָּאָהֶלֶל (שם ז, ד; זבים ד, ו), בָּאָהֶלֶל (נזיר ז, ד), ובָּאָהֶלֶל (עדויות ו, ג x3). כן הזכיר שם ייבין את הצורה בָּאָהֶלֶל ממסכת טבול יום (ב, ח x3); מדובר שם בצורת הנסמך של הצירוף "באהל המת", המוכר לנו מהעדים הנאמנים ובכללם גם כ"י ק' בהופעות במסכת טבול יום (כפי שצוין לעיל⁵⁷).⁵⁸

51. גם לו, כאמור, גורס במשנת אהילות ז, ב רק הופעה אחת של השם אהל: "כל שאינו בידי אדם אינו אהל" (ראה הערות 25, 27 לעיל).

52. ראה לעיל הערה 42.

53. ראה ייבין, בבלי, עמ' 857–858.

54. שם, עמ' 991.

55. ראה לעיל §4.

56. ראה שם, וכן הערה 42 לעיל.

57. ראה לעיל §§9–13.

58. משום מה הביא ייבין במפתח (בבלי, עמ' 1242) את הצורה אָהֶל (והפנה לעמ' 991), אבל בעמ' 991 הביא את הצורות בָּאָהֶלֶל/בָּאָהֶלֶל במשקל הפֶּעַל; ושם הובא גם הצירוף "באהל המת"

כלל הממצאים בעדי המשנה

16. נקל לראות, שהעדים הטובים של המשנה מקיימים את ההבחנה הברורה בין אֹהֶל לְאָהֶל. כפי שצינו לעיל, אֹהֶל מציין את המבנה כפשוטו, כלומר בזה הולכת לשון המשנה בעקבות לשון המקרא. אבל כאשר מדובר בהאחלת טומאת מת משמש בלשון המשנה (להוציא את שתי ההופעות במשנת נזיר ז, ב במשנה המנוקדת ניקוד בבלי) אָהֶל (על פי רוב) או אֹהֶל (נוסח בבל; להלן נ"ב). תמונה זו נשמרה היטב בכתבי היד פר (תמיד!), ק (אבל בצירוף "אהל המת" נקט נקדן ק על פי רוב "אָהֶל המת"),⁵⁹ פא (אולי ניקד פעם אחת "אָהֶל המת"),⁶⁰ פס (כאן וכאן יש בו כמה משוגות ניקוד:⁶¹ פעם אחת ניקד אָהֶל במקום אֹהֶל ופעם אחת ניקד אֹהֶל במקום אָהֶל וכן טעה וניקד אֹהֶל).⁶² כן יש הדים להבחנה הנזכרת גם בכתב יד 17.

17. עניין לעצמו הוא הצירוף אהל המת. הקביעות בכתוב אהל המת בלא וי"ו אחרי האל"ף (אהל) ב כל העדים, והניקוד הקבוע "אָהֶל המת" ב־פר, ב־ק־2 וב־פס,⁶³ מלמדים כנראה שאהל שבצירוף הזה הוא השם המכוון להביע האהלה גם במסורת הסופר של ק ובעדים אחרים. לעומת זאת הערויות לניקוד "אָהֶל המת" – x8 ב־ק (לעומת x1 בלבד "אָהֶל המת" בכלים ט, ב), x2 ב־א ואולי x1 ב־פא – מלמדות על מסורת אחרת (כנראה מאוחרת יותר). בזו הומרה צורת הנסמך אָהֶל באָהֶל: "אָהֶל המת" במקום "אָהֶל המת". נראה כי מקורה של המרה זו ברפיון המסורת הלשונית; אין מניעה להניח כי בעקבות הלשון במקרא – "אדם כי ימות בָּאָהֶל כל הבא אל הָאָהֶל וכל אשר בָּאָהֶל יטמא שבעת ימים" (במדבר יט 14) – הועדפה במסורות מסוימות הקריאה "אוהל המת" על פני "אָהֶל המת".

18. ובעדים המאוחרים ביותר השינוי נעשה מפליג ביותר: אנו פוגשים רק אָהֶל בשתי ההוראות. אָהֶל/אוֹהֶל של המקרא הועדפה על פני אָהֶל גם מחוץ לצירוף "אהל המת". זו התמונה הניכסת מדפוס אמ"ד, מכ"י ת, ובמאה העשרים בניקודיהם של ח"י קוסובסקי וחי' ילון; ואולי כך היה כבר במוצאי המאה החמש-עשרה, כפי שמלמד הד"ר של המשנה משנת רנ"ב (1492), הכותב תמיד אהל, ולא הבחין בין אוהל לאהל (אָהֶל). הטשטוש כבר נמצא פעם אחת ב־פס (משנת 1400), שניקד

בניקוד חלקי בלבד. ויש להוסיף שתי הערות לנתונים שהוא הביא בעמ' 991: (א) אף שבמפתח הביא את הצורה אָהֶל, אין תיעוד לניקוד כזה במשקל פֻּעֵל (בעמ' 922–923). (ב) גם צורת הנפרד וגם צורת הנסמך מנוקדות בנ"ב אָהֶל, אך הוא לא הפריד ביניהן, אף שדרכו להפריד בין צורות הנפרד לצורות נסמך.

59. וראה להלן §17.

60. ראה לעיל §11.

61. ראה לעיל §13.

62. ראה לעיל הערה 50.

63. בכתב יד זה יש כאמור חילופי קמץ/פתח וצירי/סגול.

בהופעה אחת אָהֶל⁶⁴ במקום אָהֶל⁶⁵ למעשה, מאות שנים לפני פס מצאנו שההבחנה בין אוהל לאהל מיטשטשת; כבר ב־א, שנכתב כנראה בסוף האלף הראשון למניין הרגיל, מצאנו שניקד פעם אחת אָהֶל כנגד פעמיים אָהֶל כשמדובר בהאחלה.⁶⁶

סיכום עניינין של צורות היחיד

19. הרי עיקר הדברים:

א. אין ספק שההבחנה הניבטת מן העדים המנוקדים של המשנה מלמדת מן ברור שלשון המשנה המשיכה להשתמש בשם המקראי אָהֶל (אוֹהֶל) בצורתו ובהוראתו במקרא. אבל להבעת הָאָהֶל בטומאת המת השתמשה לשון המשנה בשם אחר;⁶⁷ שם זה נתון לנו בשלוש צורות במסורות השונות: (א) הָאָהֶל – שם הפעולה של בניין הפִּעֵל. צורה זו נתקיימה רק במסורת הניקוד הבבלי למשנה בשתי הופעות צמודות כינוי: הָאָהֶלֶן, הָאָהֶלִי (נזיר ז, ג). (ב) אָהֶל – גם צורה זו ידועה מנ"ב בלבד. זה גלגול של הצורה הָאָהֶל שנשמטה בה הה"א עם תנועתה, והפתח בא תמורת חטף-פתח, כמצוי בנ"ב.⁶⁸ (ג) אָהֶל – צורה במשקל פִּעֵל (באל"ף קמוצה בדרך שיטה), כמתועד בכתבי היד פר ו־ק.⁶⁹ רק בשני כתבי יד אלו – בראשון בדרך שיטה ובשני על דרך הרוב – מקוימת הבחנה ברורה בין קמץ לפתח. מותרים אנו להניח שלכך כיוונו גם כתבי היד פא ו־פס, שאינם מקפידים על ההבחנה בין סימני שתי התנועות הללו; ולפיכך אתה מוצא בהם את חלופות הניקוד אָהֶל/אָהֶל/אָהֶל. כאמור, ר"ח ילון סבר אל נכון שהצורה אָהֶל היא גלגול של הָאָהֶל.⁷⁰ אפשר להניח אפוא כי אחרי השמטת הה"א ותנועתה נשתלב השם אָהֶל במשקל פִּעֵל, שהוא משקל רווח בלשון חכמים. המשקל הזה כולל בתוכו גם שמות פעולה ושמות עצם מופשטים הקשורים דווקא בפעלים בבניין קל (כמו גָּזַל ליד הפועל גָּזַל) וגם בבניינים אחרים

64. ראה לעיל 13§.

65. ומצאנו בו, כאמור שם, גם אָהֶל במקום אָהֶל.

66. ראה 12§.

67. יש מקום לברוק גם את הממצאים בתוספתא. אציין שיש עדויות ברורות שגם בה מובחנים שני השמות זה מזה, כגון "השפוד התחוב באוהל [...] האוהל והשפוד" (תוספתא אהילות א, ג) לעומת "מטמאין במגע ובאהיל" (שם ג, ז). והנה עוד דוגמה בעלת עניין: "מצטרף אהילו עם אוהל המת" (שם יג, יב); במובאה זו רואים שהשם לעצמו בא במשקל פִּעֵל, ובסמיכות אוהל המת כמסורתו של נקדן ק והדומים לו. אך אין בהדגמה הזאת כדי להעמיד את התמונה בתוספתא במלואה ולדיוקה.

68. לעניין פתח במקום חטף/שווא באל"ף בנ"ב ראה ייבין, בבלי, עמ' 291.

69. עדות נוספת מצא בירנבאום (גניזה, עמ' 101) בקטע גניזה: "מנקדנו גורס ככל המסורת הטובות את הצורה אָהֶל".

70. ראה לעיל 4§.

(כמו סֶפֶק ליד הפועל נִסְתַּפֵּק, [הַפֶּרֶת < פֶּרֶת ליד הפועל נִכְרַת]; כך גם (הַאֶהֶל <) אָהֶל ליד הפועל הָאֶהֶל.⁷¹

ב. ניקוד צורת הנסמך אָהֶל בצירוף "אָהֶל המת" בקיום הקמץ אין בו כל תופעה חריגה. כמוהו כניקודים "סֶפֶק אשת אחיו" (יבמות יא, ד), בהיקש של צורת הנסמך אל צורת הנפרד סֶפֶק;⁷² וכניקוד של צורת הנסמך "חֲצֵר חברו" בנ"ב,⁷³ תולדת ההיקש לנפרד חֲצֵר; וכמו הניקודים שְׁלִיחַ ציבור, מִתְּנֹת מזבח ודומיהם.⁷⁴

ג. ההבחנה בין אָהֶל לַאֶהֶל, שהייתה מקוימת כדבעי בלשון המשנה המקורית, התחילה להיעלם בתהליך המסירה.⁷⁵ בעדים המאחרים ביותר היא נעלמה כליל.⁷⁶

ד. הצירוף המקראי אוהל מועד הוא צירוף שאול, גם בלשון התנאים,⁷⁷ גם בלשון האמוראים.⁷⁸

צורות הרבים: אוהלים, אהלים/אהילות

צורת הרבים של אוהל

20. במקרא. (א) בנ"ט של המקרא צורת הרבים מנוקדת בדרך שיטה באל"ף חלומה: אֶהֱלִים (בראשית כה 27 ועוד), אֶהֱלִי (ירמיהו ד 20), אֶהֱלִיךָ (במדבר כד 5), לְאֶהֱלִי

71. עם זאת יש לציין, שכשם שעל יד פֶּרֶת נתקיימה גם הצורה המקורית הַפֶּרֶת אפילו בדפוסים המשנה, למשל "חייב בְּהַפֶּרֶת" (חלה א, ב), כך יש לנו מסורת בנ"ב שבה נתקיימה גם הצורה המקורית הָאֶהֶל (ראה לעיל § 4, 15). פלמן (חילופי צורה, עמ' 115) לא ראתה כנראה את מה שכתב ילון אף שהכירה את הצורות האהילן, האהילו שבנ"ב (ראה שם, עמ' 114, 117). היא העלתה את האפשרות שהצורה אָהֶל היא שם פעולה של בניין פִּעֵל, על יסוד הניקוד החרגי מְאָהֶל/מְאָהִיל/מְאָהִיל (אהילות ג, [א-ב] 6x; ג, ד [ה] 2x) בכ"י פר. אבל בכל עדי המשנה הפועל הזה מופיע בבניין הפְּעִיל (מְאָהִיל, הָאֶהֶל), וגם כ"י פו גורס צורות בבניין הפעיל – הַמְאָהִיל (כלים טו, י, הופעה א; וזבים ה, ג), ובזמן עבר מצוי בו רק בניין הפְּעִיל: הָאֶהֶל (טהרות ד, ד, וכך הוא עוד ב-10x). אמנם אין לבטל את משקלן של צורות הבינוני בבניין פִּעֵל, אבל הן נראות צורות מאוחרות שנתגלגלו מצורות מְפַעֵל (בשתי הופעות כתובות צורות הבינוני של פִּעֵל ביו"ד, מאהיל [אהילות טו, י, הופעות ג-ד]); וכידוע, אין זה הפועל היחיד שיש בו חילופים של צורת הבינוני מְפַעֵל (בבניין הפעיל), מְפַעֵל (בבניין פִּעֵל), בדומה למה שמצאנו בחילופי מְפַעֵל/מְפַעֵל בבינוני הסביל (אלה נידונו במחקר בעיון מעמיק בידי הנמן, משנה, עמ' 197–206, וראה גם בראש, מחקרים, א, עמ' 257–258 § 37).

72. ראה בראש, מחקרים, ב, עמ' 165 § 12.

73. ראה ייבין, בבלי, עמ' 923.

74. ראה בראש, תש"ם [איטליה], עמ' 85.

75. הדברים נתפרטו לעיל ב-§§ 16–18.

76. וראה גם § 1 לעיל.

77. ראה לעיל § 7.

78. למשל הוא רווח ביותר בתלמוד הירושלמי; והוא נכתב על פי רוב כתיב מלא (x18), כגון "אוהל מועד" (תרומוט ט, ג [מו ע"ד]), אבל מצוי גם מיעוט ניכר (x11) בכתיב חסר, כגון "אהל מועד שבגלגל" (מגילה א, י [עב ע"ג]).

מקום: אֶהָלִים (כלים ח, א; יד, ג; כז, א ועוד), אֶהָלִין בְּאֶהָלִין (אהילות ז, ב);⁸⁸ וצורת הנסמך מנוקדת, כצפוי, אֶהָלִי (כמו בכ"י ק).

22. גם בכ"י פא משמש רק הכתיב החסר – אהלים (x10); זה מנוקד ארבע פעמים בלבד. בשלוש הופעות מצאנו את הניקוד הנוהג על פי רוב בכ"י ק: אֶהָלִים (שבת ב, ג; כלים יד, ג), אֶהָלִים⁸⁹ (שם כז, א), ופעם אחת כניקוד בכ"י פר: אֶהָלִים. צורת הנסמך היחידה במשנה, אהלי, במסכת אהילות (יח, י) נשמטה בכ"י פא, ואחר כך נוספה בין השיטין ונותרה בלא ניקוד. בכ"י פס אף שהתיבה כתובה על פי רוב כתיב חסר האל"ף מנוקדת בחולם – אֶהָלִים (אהילות ח, א, ג),⁹⁰ אֶהָלִין (כלים כז, א). פעמיים כתובה המילה כתיב מלא – אֶהָלִים (שבת ב, ג; אהילות ה, ו). צורת הנסמך רבים מנוקדת ניקוד המוסר הגייה ספרדית-איטלקית: אֶהָלִי.⁹¹

23. מצויות אפוא שלוש צורות רבים בעדים הטובים של המשנה: (א) אֶהָלִים – בהארכה של התנועה [u] הקצרה, כמו במקרא נ"ט ונ"ב. (ב) אֶהָלִים – בחיטוף של התנועה [u]; מימושה כחטף-קמץ שומר על איכות קרובה לתנועה המקורית, אֶהָלִי – אֶהָלִים כמו חֶדֶשׁ-חֶדֶשִׁים; גם צורה זו יש לה אחיזה במקרא, בצורה בְּאֶהָלִים (ירמיהו לה 7 ועוד x3). (ג) אֶהָלִים – זו צורה שעולה רק בעדים המשובחים המנוקדים של המשנה (ק פא). גם כאן משתקף חיטוף של התנועה [u], אבל אין זה המימוש הסדיר של החיטוף בעיצור גרוני.⁹² נבוא להעיר עליו להלן בפירוט יתר.

24. להשלמת התמונה בעניין הניקוד אֶהָלִים⁹³ בחטף-פתח אביא נתונים נוספים. מצאנו בכ"י ק גם וְהָאֶבְשִׁין (מעשרות א, ב), אֶכְלִין (אהילות יג, ה),⁹⁴ אֶנְסִים (נדרים ג, א; ג, ג, הופעה א), אֶנְסִין (שם ג, ג, הופעה ב), אֶנְיִים (פרה ג, ה) כצורות הרבים

88. במקום אחד טעה והיפך את ניקוד האותיות אל"ף וה"א: אֶהָלִין (אהילות ו, א).

89. בפתח תמורת חטף-פתח, כמצוי ב"פא.

90. (א) באהילות ה, ה: אֶהָלִים; אם יש חולם באל"ף הוא אינו ברור. (ב) שם ז, א: בְּאֶהָלִים; המילה נמצאת בתוך השמטה שהושלמה.

91. הקמץ שלפני חטף-קמץ הנהגה [a] הומר בפתח, כמקובל ב"פס (ראה ההפניה בסוף הערה 2 לעיל).

92. בעיונה של פרוכטמן, אהלים, הצביעה על השלשה אֶהָלִים/אֶהָלִים/אֶהָלִים כצורות רבים של אֶהָל. עם זאת עניינה שלה אינו בשם אֶהָל (מעון), אלא באֶהָל (בושם).

93. ניקוד כזה מצוי גם בכ"י פא, כפי שצוין לעיל ב-22§.

94. אך על פי רוב מנוקד אֶכְלִים (כגון שבת י, ב ועוד הרבה); ב"ק 2' מצוי גם הניקוד אוֹכְלִין (=אֶכְלִין; כגון עוקצין ג, ד), צורת הריבוי השלם ("הארמיי") פְּעָלִין. אמנם מצאנו גם בכ"י פר פעם אחת "טומאת אֶכְלִין" (עוקצין ג, ה), אך על פי רוב האל"ף מנוקדת בו בחטף-קמץ אפילו במשנה זו גופה, "טומאת אֶכְלִין", ועל כן לא רחוק להניח שהחטף-פתח פה הוא שגגת ניקוד.

של אֶכֶשׁ, אֶכֶל, אֶנֶס, אֶרֶן. וככל הנראה כך יש לראות גם את עֶכְרִין: פֶּעֶכְרִין (תמורה א, ג ועוד x3), צורת הרבים של עֹכֶר⁹⁵ (כגון כתובות א, ט).

נראה שהניקוד בחטף-פתח במקום חטף-קמץ בכל הצורות הנזכרות משקף היקש של נטיית הרבים של אֶהֱל וכיו"ב לצורת הרבים הרווחת בשמות הסגוליים פֶּעֶל, פֶּעֶל של עיצורם הראשון הוא גרוני. ובלשון מפורשת יותר: נראה שצורת הרבים פֶּעֶלִים – הריבוי של שמות במשקל פֶּעֶל שעיצורם הראשון הוא גרוני והתנועה המקורית [u] נחטפה בהם – הוקשה לצורת הרבים פֶּעֶלִים של המשקלים הרווחים פֶּעֶל, פֶּעֶל שעיצורם הראשון הוא גרוני. כידוע, כאלה צורת הרבים היא פֶּעֶלִים במקום הניקוד פֶּעֶלִים של השמות הרגילים (שעיצורם הראשון אינו גרוני), כגון חֲדָרִים (חֲדָר), עֲמָקִים (עֲמָק) בהקבלה לשמות דְּגָלִים (דְּגָל), סְפָרִים (סְפָר).⁹⁶ עם זאת יודגש שהצורות בחטף-פתח – אֶהֱלִים וכיו"ב – אינן צורות הרבים הבלעדיות במשקל פֶּעֶל; קיימות לידן הצורות המקיימות זיקה שקופה לתנועה המקורית [u], כלומר פֶּעֶלִים/פֶּעֶלִים (כגון אֶהֱלִים/אֶהֱלִים, אֶכֶלִים/אֶכֶלִים וכיו"ב). הצורות האלה רווחות ביותר בכל עדי הנוסח. יתרה מזאת, הן מתועדות גם כאשר העיצור הראשון אינו גרוני, כמו הניקודים שנמצאו בכ"י ק: פֶּפֹּתָלִים (פסחים ה, ט), כְּתָלִים (חולין ב, ו; נגעים יב, ג), הַפְּתָלִים (מידות ב, ד), ליד הניקוד בכ"ף שוואית: שְׁבֻכְתָּלִים (כלים יב, ג).

25. שימושיה של צורת הרבים "אהלים" במשנה. ברוב הופעותיה משמשת צורת הרבים אהלים/אוהלים כצורת רבים רגילה של אֶהֱל, היינו 'מדורות ארעיים', כגון "יתדות אהלים/אהלין" (כלים יד, ג), "דפנות אהלים" (אהילות ה, ה), "אהלי הערביים/הערביין" (שם יח, י). עם זאת יש מקומות שמשקפת במשנה הוראה אחרת; למשל בצירוף טומאת אהלים (שבת ב, ג), ובמשפט "מוסף עליו העור שהוא מטמא משם אהלים" (כלים כז, א). נראה שהשם אהלים ברבים משמש כשימוש השם אֶהֱל, המציין 'אהלה על טמא מת'. לשון אחר, יש מקומות במשנה המלמדים שלעיתים נעשה שימוש בצורת הרבים של אֶהֱל (אוֹהֶל) כשם עצם מופשט, בדומה לשימוש של השם ביחיד אֶהֱל במשקל פֶּעֶל.

הצורה אהילות

26. הצורה אהילות נקרתה בלשון התנאים במשפט הפותח את פרק א הלכה א בתוספתא אהילות (בכ"י וינה): "אחד הנוגע אהילות, אחד המאהיל ואחד המסיט כולן מונין במת".⁹⁷ ומצאנו את התיבה בכותרת או בדברי החתימה שכתבו מעתיקי

95. = עֶכֶר בלשון ימינו.

96. לבד מהצורה עֶכְרִין, שעיצורה הראשון הוא ע"ן, כל השמות הנ"ל פותחים באל"ף: אֶהֱלִים, אֶנְסִים ועוד. כלום המרת חטף-קמץ בחטף-פתח כרוכה בעיצור אל"ף ולא בהיקש למשקלים הנפוצים?

97. כמובא במאגרים (וכבר תועדה הקריאה הזאת במהדורת צוקרמנדל).

המשנה כשם המסכת, כגון "אהילות פירקא א", "חסל' מסכ' אהילות" (כ"י ק); "מסכת אהילות", "חסלת מסכת אהילות" (כ"י פ); "אהילות", "חסלת אהילות" (כ"י פא). הכותרת אהילות מצויה גם בכתב יד וינה של התוספתא. בכתבי יד אחרים של המשנה מופיעה צורה בלא יו"ד אחרי הה"א: "מסכת אהלות פרק ראשון" (כ"י לו); "מסכת אהלות", "סליק לה מסכת אהלות" (ד"ר). אין מניעה להניח, כי גם בשני עדים כתיב זה עשוי גם לצורה לאהילות.⁹⁸

הכתיב אהילות מתועד גם בתלמוד הירושלמי: "אית מלין במועד דקשיין מן אהילות ומן נגעים" (מועד קטן ב, ה [פא ע"ב]), וכך הוא גם בקטע גניזה של הירושלמי למקום הזה: "אית מלין במועד קשיין מן אהילות ומן נגעים".⁹⁹ הכתיב הזה נמצא גם בתלמוד הבבלי, כגון "אני יחיד בנגעים אני יחיד באהילות" (בבא מציעא פו ע"א). כתיב דומה נמצא בפיוט של ינאי (ינאי): "הן מי יבין קינצי אהילות"¹⁰⁰ טומאה [...] ומגובה אהיל יורדת ושוקעת" (קדושות לשבתות השנה, ויקרא אדם לאדם בחייו", שורה 9).¹⁰¹

27. הכתיב אהילות עשוי לכמה קריאות: אהלות או אהילות, וכמובן אפשר להניח גם צורות בכתמים יות: אהלות או אהילות כשם עצם מופשט המציין האהלה. אך מכל ארבע האפשרויות רק הראשונה (אהלות) מתועדת במסורת מהימנה. יש לנו עדויות מפורשות ומהימנות לקריאה אהלות (כצורת הרבים של אהל) במסורת תימן. הרב יוסף עמר גרס צורה כזאת בכל הופעותיו של הכתיב אהלות¹⁰² בתלמוד הבבלי שניקד על פי מסורת תימן: אהלות (פסחים נ ע"א; חגיגה יא ע"א; יד ע"א; בבא מציעא נט ע"א; פו ע"א; סנהדרין לח ע"ב; ועוד).¹⁰³ ואכן אהלות היא הקריאה שהילכה בפי רבים בתימן, כעדות שהביא י' שביטאל ("המון העם שקורין אהלות"), ומדקדק מאוחר בן תימן הוא שקם וביקש לעקור אותה.¹⁰⁴ על כן פירוש הכתיב אהילות גם בשפע העדים שאין בהם ניקוד כמכוון לצורה אהלות (ובכתיב מלא אהילות) – המסורה במסורת תימן בכתב ובעל פה – נראה פירוש ראוי ומכוון. נראה כי הניקוד שהובא במילון בן-יהודה (עמ' 84), אהילות,¹⁰⁵ ואף נגזרה ממנו צורת

98. זו קריאת התימנים, כמובא להלן בסעיף הבא; ואין הכרח להניח שהוא מכוון לצורה אהלות.

99. המובאה הזאת ושתי המובאות הבאות אחריה לקוחות מהמאגרים.

100. כאן זו צורת הסמיכות.

101. מובא על פי מאגרים.

102. המילה כתובה בלא יו"ד בדפוס התלמוד, ובכלל זה בדפוס שאותו ניקד הרב עמר.

103. בכל הופעותיו כמעט מופיע השם בשכנות עם השם נגעים (המציין גם הוא את שם המסכת בסדר טהרות).

104. ראה לעיל הערה 3. ומפי רבים מבני תימן, ובכללם עדים נאמנים כד"ר יחיאל קארה וד"ר אורי מלמד, שמעתי שכן נקראת המסכת בפייהם עד הדור האחרון.

105. הניקוד הזה נחת גם במילונים אחרים, כגון מילוניהם של י' כעני ושל א' אבן-שושן.

יחיד אֶהְיֶה, מבוסס על שיקול דעת בלבד. ובמקום שמסורת ושיקול הדעת עומדים זה מול זה, כוחה של המסורת עדיף. ואין הדברים מצריכים כל תוספת. גם קריאת הכתיב אהילות כמכוון לשם עצם מופשט אֶהְיֶה/אֶהְיֶה לַאֲהִלּוֹת אֵין עליה כל עדות, וגם אין בה צורך; כל מה שהיא עשויה להביע כבר מובע היטב בשם אֶהְל, ואֶהְלּוֹת היא צורת רבים סדירה של אֶהְל.

אחרית דבר

28. ראינו כי גם אחרי עיוניהם החשובים של ר"א גולדברג ור"ח ילון וק' פלמן בפרשת אֶהְל (אוֹהֶל) ואֶהְל נותרו בקעות רבות להתגדר בהן, הן בהשלמה של נתונים רבים שהיו חסרים הן בכירור ענייניהם של שני השמות אוֹהֶל ואֶהְל, גם בצורת היחיד וגם בצורות הרבים שלהם. את החסרים האלה באנו למלא בעיון הזה. ובה נתברר לא רק עניינים של שני שמות מצד התצורה ומצד המשמעות; הערנו כאן גם על פרטים אחדים בענייני הגה ובתצורה הנוגעים לשמות הנדונים וגם לשמות אחרים ודנו בהם.

קיצורים

עדי הנוסח

א = כ"י אנטונין לסדר טהרות על פי הפקסימיליה שהביא א"י כץ, גנזי משנה מאוסף אנטונין בספרייה הלאומית בלנינגרד, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט דפוס אמ"ד = משנה מנוקדת, דפוס אמסטרדם ת"ו (1646)

ד"ר = משנה דפוס ראשון, נפולי רנ"ב

לו = משנה על פי מהדורתו של ו"ה לו, מתניא דבני מערבא על פי כ"י קיימברידג' Add 470,1, קיימברידג' 1883

מאגרים = המאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>)

פא = כ"י פרמה א של המשנה (דה-רוסי 138), מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
פס = כ"י פריס 328–329 בספרייה הלאומית בפריס, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג

פר = משנה כתב יד פרמה (ב) לסדר טהרות, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א

ק = משנה כ"י קאופמן A50 בספרייה הלאומית בבודפשט, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ה

ק"ד = הדפים בכ"י קאופמן בסדר טהרות (נידה ד, ב - י, ד; זבים ב, ב - עוקצין ג, יב) שנכתבו ונוקדו בידי סופר אחר שאיננו הסופר או הנקדן של ק

רמב"ם = גרסות המשנה במהדורותיו של הר"י קאפח, משנה עם פירוש רבנו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז (חלקה הגדול ביותר מבוסס על אוטוגרף הרמב"ם)

ת = משנה כתב יד תימני, נזיקין קדשים טהרות, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל

מחקרים

אפשטיין, מבוא = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס
 בירנבאום, גניזה = ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח
 בן-חיים, עזאנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים ד-ה, ירושלים תשל"ז

בר-אשר, מחקרים = מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, כרך א: מבואות ועיוני לשון; כרך ב: פרקי דקדוק, ירושלים תשס"ט
 בר-אשר, תש"ם [איטליה] = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם

בר-אשר 2004 [שמות מתועדים] = M. Bar-Asher, "Comments on the Morphology of Nouns in Mishnaic Hebrew: Nouns Attested and Unattested in Biblical Hebrew", *Verbum et Calamus: Semitic and Related Studies in Honour of the Sixtieth Birthday of Professor Tapani Harviainen*, ed. H. Juusola, J. Laulainen and H. Palva (Studia Orientalia, 99), Helsinki 2004, pp. 23–30

גולדברג, אהלות = א' גולדברג, מסכת אהלות – מהדורה מדעית [...] עם פירוש ומבוא, ירושלים תשט"ו

הנמן, משנה = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל אביב תש"ם
 טל ופלורנטין, נוסח שומרון = א' טל ומ' פלורנטין (מהדירים), חמישה חומשי תורה – נוסח שומרון ונוסח המסורה: מבוא, הערות, נספחים, תל אביב תשע"א
 ייבין, בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו
 פלמן, חילופי צורה = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון (עדה ולשון, ח), ירושלים תשמ"ב

פרוכטמן, אהלים = מ' פרוכטמן, "ומר עם אהלים": עיון לשוני בבית שיר של דונש בן לברט", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 3–8

שבטיאל, מסורות = י' שבטיאל, "מסורות התימנים בלשון חכמים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 207–229

הניקוד בכתב יד קיימברידג' של המשנה: בין אשכנז לאיטליה

הניקוד בכתבי היד השלמים של המשנה משמש אבן בוחן חשובה לאפיון כתבי היד השונים. ברם היקפו של הניקוד שונה מכתב יד אחד למשנהו: בעוד שכתבי יד קאופמן ופרמה ב¹ מנוקדים במלואם, וכתבי יד פרמה א ופריס מנוקדים בחלקם הגדול,² כתב יד קיימברידג' (Add. 470.1)³ אינו מנוקד ברובו המכריע.⁴ כתב יד קיימברידג', שהוא כתב יד ביוזנטי ממחצית המאה החמש-עשרה⁵ (ולא איטלקי ככתבי יד קאופמן, פרמה א ופריס), כתוב בכתב בינוני ביוזנטי⁶ נאה ומסודר, וכאמור לעיל אינו מנוקד בעיקרו. עם זאת, פה ופה פזורות בכתב היד כמאתיים מילים מנוקדות.⁷ אך הופעתם של הניקודים הללו אינה סדירה, והיא משתנה מסדר לסדר וממסכת למסכת. הסדרים המנוקדים ביותר הם זרעים ונוזיקין (44 מופעים בכל אחד), ואילו מועד וקדשים ממועטי ניקודים הם (14 בכל אחד). יש מסכתות שהניקוד נעדר מהן לחלוטין, אך ברוב המסכתות באים כמה מופעים, שלרוב מנויים

* אני מודה לפרופ' משה בר-אשר ולפרופ' אילן אלדר על שקראו את המאמר והעירו הערות מחכימות, ולד"ר עדנה אנגל ולפרופ' ניקולס דה לאנג' על סיועם בבדיקה הפלאוגרפית של כתב היד.

1. כתב יד פרמה ב אף מוטעם כולו; וראה בר-אשר, מחקרים, א, עמ' 132.
2. כ"י פריס מנוקד ברובו הגדול (בר-אשר, פריס, עמ' 1, 8–10), ואילו כ"י פרמה א יש ארבע חטיבות ניקוד גדולות וכמה קטעי ניקוד קטנים יותר, שהם כ-43% מכתב היד (הנמן, צורות, עמ' 9–10).
3. יצא לאור בידי ו"ה לו, קיימברידג' 1883. לטיבה של העתקת לו מכתב היד ראה להלן.
4. הבל בולט נוסף הוא צורת הכתב. בעוד שכתבי היד קאופמן, פרמה א, פרמה ב ופריס כתובים בכתב מרובע, כ"י קיימברידג' כתוב בכתב בינוני ביוזנטי.
5. סימן מים ברור של מספרים מסוגננים מצוי בין דפי כתב היד ומתארך אותו למחצית המאה החמש-עשרה (בריקה, מס' 3869). אני מודה לפרופ' דה לאנג' מאוניברסיטת קיימברידג' על סיועו בזיהוי סימן המים. ראה גם הנשקה, נחציים, עמ' 421, 440–441; הנ"ל, גרוניים, עמ' 172.
6. אולם הכותרות כתובות בכתב מרובע בעל אופי ספרדי. לדברי ד"ר אנגל, עירוב סגנונות זה אופייני לביזנטיון.
7. מצבע הדיו ומחוד הקולמוס נראה, כי הסופר הוא שניקד את כתב היד במהלך הגהה שערך. כך הסקתי מבדיקת כתב היד גופו. קביעתי זו זכתה אף לאישורו של פרופ' ניקולס דה לאנג' מאוניברסיטת קיימברידג', שבדק יחד את כתב היד.

בספרה אחת.⁸ רק במסכתות מעטות עולה מספר המופעים לשתי ספרות: המסכת המנוקדת ביותר היא כלאים (24), ואחריה כלים (17), נדרים (12) ועבודה זרה (11).

א. מילוי הניקוד ומיקומו

מלבד הפיזור וחוסר השיטתיות בניקודו של כתב היד מתגלה חוסר אחידות במילוי הניקוד. בעוד שהניקוד בכתבי היד האחרים הוא לרוב ניקוד מלא, הכולל את כל ההברות במילה,⁹ בכתב יד קיימברידג' הניקוד נע בין ניקוד חלקי מאוד ומינימלי, העשוי לכלול סימן ניקוד אחד או אף נקודה דיאקריטית אחת בלבד, לניקוד מלא של כל חלקי המילה.¹⁰ ניקוד מלא של תנועות בא רק בכשליש מן המילים המנוקדות. אציין כי ניקוד מלא בכ"י קיימברידג' כולל אמנם ניקוד התנועות של כל הברה והברה, אך אינו כולל בהכרח סימנים נלווים כמו סימון של דיגוש ורפיון, מפיק, שווא בכ"ף סופית, ואף לא נקודות דיאקריטיות. ניקוד מלא הכולל סימנים נלווים מצוי בעשרים ואחת מילים בלבד, שהן מעט יותר מ-10% מן המילים.¹¹ ולפירוט הנתונים:

ניקוד מלא:¹² אוהא, אחר, הא, הגוֹבֵל, הַחֶרֶם, הַתִּיּיָה, תִּהָה, חִיָּה, חֲלוּדָה, לָחָה, לָכֶר, לָעוֹר, מַחְרִיף, מִמָּרֶס, מְנוּלָתָן, מָקָרָו,¹³ נָאָה, נומנו, נֶצֶל, שְׁעָר־ , שְׁפִיָּה. ניקוד מלא של התנועות:¹⁴ אַמְפִּילִיָּה, אַדִּין, אַלְפָּסִים, אַנֶּס, אַפִּיפִּירוֹת, בִּטְלָה, בִּיכָרִים, בִּימָה, בִּפְטוֹטְרוֹתֵיהֶם, בִּיתָר, בְּשׁוֹל, דוֹדִיָּה, דוֹדִיָּה, הָאֶנֶס, הַגֶּרֶדִי, הַחֲדָשׁ, הַחֲדָשׁ, הַטּוֹמָאָה, הַטִּילִים, הִטָּה, הִילָךְ, הַלָּחָה, הַמְּגִנָּה, הַפֶּרֶד, הַקְּשׁוֹת, הַרּוֹבֵד, וְהַלָּה, וְהַמְּלָפְפוֹן, וְהַנְּגוֹל, וְלָד, וְנוֹמִיתִי, וְסָתוֹ, וְפִמְלָנִיָּה, וְקָדְשָׁה,¹⁵ חֲגִירָה, חוֹפֶךְ, חִיָּה, חִיָּה, טְרַפְקִין (2), יַגְנוֹז, יִכְר, כָּרִי (2), לְהַשְׁאֵל, לְחָרֶשׁ, מְגִירוֹת, מְכָרָתוֹ, מַעֲשֶׂר, מַשֶּׁם, מַשְׁנָתוֹ, מַשְׁעַל, מֶשֶׁר, נִיזוֹרִין, נַעֲיָדָה, עֲרֹבִיכָה, פֶּפֶסִס, פְּרִיָּה, פְּרִין, מַעֲשֶׂר, מַשֶּׁם, מַשְׁנָתוֹ, מַשְׁעַל, מֶשֶׁר, נִיזוֹרִין, נַעֲיָדָה, עֲרֹבִיכָה, פֶּפֶסִס, פְּרִיָּה, פְּרִין,

8. בסדר מועד, לדוגמה, התפוצה היא כדלהלן: שבת – 3; עירובין – 3; פסחים – 2; יומא – 4; ביצה – 2.

9. גם בחלקים של כ"י פרמה א, המנוקדים חלקית, המילה המנוקדת מופיעה בניקוד מלא.

10. אציין כי כל הניקודים הנידונים במאמר נבדקו על פי כ"י קיימברידג' גופו. לא הסתמכתי על מהדורות לו, כיוון שמצאתי בה אי-דיוקים לא מעטים (ציינתי אותם במקומות המתאימים). נוסף לכך יש במהדורות לו סימנים לא מעטים שאינם מופיעים בכתב היד כלל. כך לדוגמה: שבת ג, א; ח, ב; יבמות ה, ג; כתובות ח, ט; בבא קמא ב, ו; בבא בתרא א, ח; י, ה; סנהדרין יא, א; מכות א, ה; אהלות ג, א.

11. קשה לערוך ספירה מדויקת, כיוון שהיקף הניקוד בכל מילה אינו אחיד.

12. מטבע הדברים לא כללתי כאן מילים מנוקדות בנות הברה אחת, כגון מֶן, עֵד, צָר.

13. בכתב היד מופיע חולם. במהדורות לו יש סימן מטושטש מעל הויו.

14. בלא סימנים נלווים.

15. עתים שהסופר מוסיף יו"ד בשעת ההגהה וממלא את הכתיב החסר הרווח בכתב היד. בכל פעם שתלה יו"ד מעין זו ציינתי אותה במאמר באות תלויה.

צִירִף (3), קוֹלִי גְרִיפּוֹן, שִׁינִיָּה (3), שִׁסְתָּבוּ (2), שְׁלֹא־שִׁכְרָע,¹⁶ שְׁתַּרְצָה, שְׁלֹרֹפִיִּים, שְׁעִירָה, שְׁעֶשֶׂה, שְׁשִׁיחָהוּ.

בצד ניקודים מלאים ומקיפים אלה רוב המילים המנוקדות בכתב היד באות בניקוד חלקי בלבד. כך: בָּס, הִזְקִינִים, הִחְלֵב, הַמִּלִּין, הַשּׁוֹחַט, וְגִדְרוֹן, וְטָפִי, וְשֹׁרֶף, כְּשׁוֹת, לְוִוי, לֶשֶׁם, מַחֲדִים, מָלָא הֵינן, עֲמָרִים, עֲלָה, שִׁשֶׁם, וְעוֹד. אציין כי סימון הצירי בולט מאוד בין הניקודים החלקיים: פעמים לא מעטות יבוא הצירי לבדו במילה.¹⁷ ראוי לציין כי בכתב היד מצויים ניקודים בודדים הבאים מעל המילה דווקא ולא מתחתיה,¹⁸ דוגמת הניקוד העליון בפועל קִימָתָה, ובשמות העצם משיכה, וחייה.¹⁹ עובדה זו מעניינת מאוד על אף מספר המופעים המועט, כיוון שעד כה לא נמצאה עדות לניקוד עליון בתקופה מאוחרת כל כך (מחוץ לתימן). אולם יש לשים לב לכך כי סימני הניקוד הללו טברניים בעיקרם, אלא שמקומם מעל המילה כדרך הניקוד הארץ־ישראלי והבבלי.

ב. מסורת הניקוד

כאמור, רובו המכריע של הניקוד בכתב היד בא בסימנים טברניים מתחת למילה. עם זאת סימנים טברניים אלה אינם אלא מעטפת חיצונית. בדיקת יחסם של הניקודים למסורת טבריה מגלה כי הניקוד על פי כללי טבריה בא רק בחלק מן הניקודים, אך בניקודים רבים ניכרת סטייה ברורה מכלליה של מסורת זו. אעבור עתה לפירוט הנתונים ולניתוחם.

1. קמץ/פתח

מניקוד כתב היד עולה, כי הסימן המועדף לציון תנועת a כלשהיא הוא הפתח.²⁰

16. בכתב היד מצוין דגש קל בכ"ף; הוא נעדר ממהדורת לו.

17. ראה להלן.

18. אציין כי במהדורת לו יש ניקודים רבים מעל המילה שלא מצאתי להם מקור בכתב היד. כך לדוגמה: דמאי א, א; שבת ב, ו; פסחים ג, ג; קידושין ב, ז; עדויות ג, ד; מנחות ב, ב; בכורות ב, ח; ד, ט; ערכין ה, ז; מידות ג, ו; מעילה ו, א; פרה יב, ו. במנחות ט, ד מציין לו נקודה מעל הפועל מערבים, ואכן בכתב היד יש סימן (בעט אחר) מעל הפועל; אך נראה לי שזהו סימן שאינו מכונן.

19. החזיריק מעל החי"ת אינו עולה בקנה אחד עם הקריאה המקובלת.

20. נטייה זו, אם כי לא עקבית כמו בכתב יד קיימברידג', מתגלה בכמה מקורות במסורת הקדם־אשכנזית (=מסורת הקריאה של יהודי אשכנז במחצית הראשונה של ימי הביניים); ראה אלוך, אשכנז, א, עמ' 16–22. אך בכתב יד ששון 435 של מחזור ויטרי, ובכתבי יד מעטים נוספים, הפתח משמש באופן בלעדי כדי לציין את תנועת a; ראה ייבין, ניקוד השמטא; אלוך, ויטרי, עמ' 200–201 וההפניות שם.

פתח הבא על פי כללי טבריה (13)²¹
 אֲדִיין, אַחַר, אָנֶס, דּוּדִיךְ, הָאָנֶס, הַגּוֹבֵל, הַטִּיילִים, וְהֶלֶה, וְהַנְגֹּזל, חִייה, לְעֶזֶר,
 מְנוּלֶתֶן, מְשַׁעַל.

פתח שלא על פי כללי טבריה
 פתח במקום קמץ לציון תנועת a סופית (17): בִּימָה, הִיטָה, הֶלְחָה, הַסּוֹכָה,
 הַעֲצָה, וְהַשּׁוּמְטָה, וְטָלָה, וּמַגְסָה, חִייה, נָאָה, שִׁילָה, שִׁינָה (3), שְׁמֶלְקָה, שְׁעִירָה,
 שְׁפִיָה.

פתח במקום קמץ במעמדים אחרים (28): אָנֶס, בִּיתֶר, דּוּדִיךְ, הָאָנֶס, הַחֹדֶשׁ, הַחֹלֶב,
 הַלִּיבְדָקֶס, הַעֲצָה, הַפֶּרֶד, וְהַנְגֹּזל, וְהַנְפּוּס, וְכִלָּה, חִייה, חִייה, חִיתָה, יַגְנֹזוּ, כִּכְר, לוּוֹי,
 לְחַרְשׁ, לְעֶזֶר, מַכּוֹנֶן, מְנוּלֶתֶן, מְשַׁנְתּוֹ, מֶשֶׁר, נָאָה, שְׁאֵלִין, שְׁיִסְתְּבוּ (2).
 אך בעוד שהפתח בא במקומו ובמקומו של הקמץ כפי שהראינו לעיל, הקמץ
 מצוין בכתב היד ברובו המכריע על פי כללי טבריה.²²

קמץ הבא על פי כללי טבריה
 קמץ לציון תנועת a סופית (17): אֲמַפִּילָיָה, בְּטָלָה, הַטּוּמָאָה, הַמְּגַנֵּה, הַנוּשָׂא,
 הַרוּאָה, הַתִּיָּה, וְהֶלֶה, וּפְמָלְנִיָּה, וְקֶדְשָׁה, חֲגִירָה, חִיָּה, חֲלוּדָה, לָחָה, עֶרְבּוּבָה,
 רְאִיָּה, שְׁעִשָּׂה.

קמץ במעמדים אחרים (15): אֲפִיפִירוֹת, הַטִּיילִים, הֶלְחָה, הַמְּגַנֵּה, וְהַרְמֶךְ, חִיָּה,²³
 לְהַשְׂאֵל, לָחָה, מְחַרֵּף, מִיעִינִי, מְמָרֶס, נְעִידִיךְ, שְׁעִשָּׂה, שְׁלֹאֲשָׁרַע, מְלֹא הֵין.

קמץ שלא על פי כללי טבריה (1):

דּוּדִיךְ.²⁴

נמצא שבניגוד לעולה ממסורות הניקוד באיטליה, בספרד ובאשכנז הקדומה, כאן
 אין לטעון לחילופים הדדיים בין הפתח לקמץ.²⁵ עם זאת יש לתת את הדעת לכך,

21. פתח גנוב לא בא בכתב היד.

22. במופע אחד בלבד (דּוּדִיךְ) בא קמץ במקום פתח; ראה להלן. קמץ מסופק בא בשם המקום
 "בית המְגַנֵּה" (כלאים ו, ד). אפשר שהשווא בגימ'ל הוא שווא נע, והקמץ בא במקומו הנכון.
 ואכן בשתי נוסחאות באה יו"ד אחרי הגימ'ל: בכ"י לידן לירושלמי כלאים שם (מהדורה
 פקסימילית, ירושלים תשל"א, עמ' 139) מגיניא, ובפירוש ר"ש סיריליאו לירושלמי שם
 (מהדורת דינקלס, קי ע"ב) מגיניא. גרסה דומה מביא בעל ערוך השלם: מגיניה (ערוך השלם,
 חלק חמישי, עמ' 77).

23. ניקוד זהו מצוי בכ"י קאופמן. זהו בינוני פועל על דרך גזרת נל"י. ראה הנמן, האחדה, עמ'
 13–8.

24. אם כי צורה זו עשויה להתפרש כצורת הפסק משוערת.

25. מסורת איטליה: כ"י פרמה א (הנמן, עמ' 11), כ"י פריס (בראשר, פריס, עמ' 36–37), מחזורי
 איטליה (ריז'יק, מחזורים, עמ' 19–31), ספרד (דורי, מחזורים, עמ' 449–451), המסורת הקדם-
 אשכנזית (אלדר, אשכנז, א, עמ' 16–32).

שרוב מופעי הקמץ ה"נכונים" באים לציון תנועת a סופית שהיא על פי רוב צורן הנקבה. אציין כי נטייה זו מתגלה אף במחזור וורמיזא האשכנזי.²⁶ עוד יש לשים לב, כי מספר הקמצים הבאים לציון צורן זה זהה למספר תנועות הפתח הבאות באותו מעמד.

בשונה מן ההבחנה הפונולוגית המתגלה במסורת איטליה,²⁷ בכ"י קיימברידג' קשה למצוא התניות ברורות לשימור הקמץ חוץ מתנועת a סופית. שהרי קמץ טברני בבנין נפעל יכול לבוא הן כקמץ, לְהִשָּׂאֵל, הן כפתח, יִגְנוּזוּ. ועל זה הדרך אף באשר לקמץ הבא כתשלום דגש: בצד וְהִרְמֵךְ, מְחִרִיף וּמְקָרֵס בקמץ מצאנו את הַאֲנֵס וּלְחַרֵּשׁ בפתח. כן הוא באשר לדוֹדִיךְ בקמץ לצד דוֹדִיךְ בפתח באותה משנה (עבודה זרה ב, ה). וכך גם בנוגע לקמץ בהברה פתוחה וסגורה מוטעמת.

מהצגת נתונים זו עולה אם כן, כי הנקדן לא הבחין למעשה בין הקמץ לפתח ובחר לעצמו סימן אחד, פתח, לציון תנועת a. אך מן הצד השני הוא הכיר את הניקוד הטברני, השתמש בסימניו ונאחז באמצעים צורניים כדי לגבור על חוסר ההבחנה הפונולוגי של מסורתו. זוהי כנראה הסיבה לכך שבקטגוריה המובהקת של צורן הנקבה ובכמה מעמדים אחרים של הקמץ הוא נוטה במידה מסוימת אחר הניקוד הטברני הנלמד.

שתי היקרויות שהובאו לעיל, שְׁלֹא־שִׁפְרָע וּמָלָא הֵינן, טעונות דיון. ניקודה של ההברה האחרונה בתיבת שְׁלֹא־שִׁפְרָע שנוי במחלוקת: כתבי יד קאופמן ופרמה א במשנתנו (יומא ג, ט) מנקדים אותה בחולם.²⁸ אולם בהיקרות השנייה של שם זה, במשנת נגעים ב, א, כתבי יד קאופמן ואנטונין מנקדים את ההברה האחרונה בפתח, ואילו כתב יד פרמה ב מנקדה בקמץ. בכתב יד פרמה א המילה אינה מנוקדת וכתיבה חסר, בלא וי"ו. עוד נציין כי כתיב חסר בא גם במשנת יומא שבכ"י קאופמן, אך הנקדן הטיל בו חולם. כתיב חסר בא אף בכ"י וטיקן 66 של הספרא.²⁹ היוצא מכאן הוא, ששתי מסורות קריאה יש לשם זה. האחת בתנועת o, אֶשְׁפְּרָע, והשנייה ב-a, אֶשְׁפְּרָע. כ"י קיימברידג' מביא את השנייה.³⁰

אשר לביטוי היחידאי מָלָא הֵינן, לגרסה זו בתנועת a בלמ"ד יש תימוכין ממקורות אחרים,³¹ ואין לקשור אותו כלל לְמָלֹא. וכבר הראה א"ש רוזנטל, כי זוהי צורת בינוני רבים של הארמית מלאין.³² יושם אל לב, כי כ"י קיימברידג' הוא כתב היד

26. ראה אלדר, אשכנזי, א, עמ' 20.

27. ראה ריזיק, מחזורים, עמ' 41–42.

28. מסורת זו עולה בתוספתא, בירושלמי ובבבלי. ראה מאגרים בערכם.

29. ראה מאגרים בערכו.

30. עוד על קריאת שם זה ראה להלן ליד ציון הערה 96.

31. ראה רוזנטל, עמ' 359.

32. ראה דיונו המקיף במשנתנו: שם, עמ' 359–374.

היחיד ששמר על מסורת קריאה דווקנית זו.³³ ואילו הצירוף מלא ידו, המכוון ל'ידו המלאה', מנוקד כהלכה בכתב יד זה.

2. צירי/סגול

בניגוד לקמץ ולפתח, הצירי והסגול המנוקדים בכתב היד נוהגים במופעים רבים ככללי טבריה, שלא כעולה ממסורות ספרד,³⁴ איטליה ואשכנז הקדומה.³⁵ הצירי יבוא כראוי בבנייני הפועל, במשקלי השם, בכינויים, בסמיכות הרבים, בשמות פרטיים ועוד. הסגול יבוא גם הוא ככללי טבריה: במשקלים המלעיליים, בשי"ן הזיקה, בכינויים החבורים ועוד. עם זאת יש לא מעט דוגמאות לניקוד צירי במקום סגול. הנה הנתונים:

צירי הבא על פי כללי טבריה³⁶

בנייני הפועל: ביחל, הגדל, הופך, הילך, המיטן, המלין, המלקיט, המעטן, הקל, וכלה, ונומיחי, ונשתיר, טמא, יגנוז, להשאל, מחדים, מחריך, מעשר, מקל, מקרו, צריך (2), שהיקל, שעירה, שקיטם, ששיר.

משקלי השם: כיכרים, ביתר, במקל, בציר, בקס, הזיעה, הזקנים, הטומאה, הנבלה, הסף (2), וחצירי, לבנים, לשם (2), מגרות, מיציניך, משם, סרידה, עד, פרות, צור, שאר, ששם.

כינויים חבורים: כיפטוטרוטיהם, פוסלני.

סמיכות הרבים: בלוי, וכתבו.³⁷

מילת השלילה "אין": שאני.³⁸

מ"ם השימוש: מיציניך.

שמות (אנשים ומקומות): בית דלא, בן דא דא.

סגול הבא על פי כללי טבריה³⁹

מלעיליים:⁴⁰ החדש, וכהנת, ולד, המיפיש, לשלשת, מגרשת, נצל.

כינויים חבורים: כיפטוטרוטיהם, דודיך.

33. אך יש לציין כי בכל כתבי היד (קאופמן, פרמה א ופריס) מילה זו באה בכתיב חסר (בלא וי"ו).

34. ראה דודי, מסורת ספרד, עמ' 58–59. במחזורי ספרד ניכרת הנטייה לשמור על כללי טבריה במעמדים פונולוגיים אחדים; ראה דודי, מחזורים, עמ' 452–454.

35. אשר למסורת איטליה ראה הנמן, צורות, עמ' 12; בראשר, פריס, עמ' 37–39; רזיק, מחזורים, עמ' 31. אשר למסורת הקדם-אשכנזית ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 16–32.

36. סופר כתב היד אינו נוטה למלא את הכתיב בתנועת הצירי. רק בשני מופעים של כתיב חסר (הנבלה, פרות) הוסיף הנקדן אף אם קריאה יו"ד.

37. הניקוד משמש כאן כצורת קרי.

38. זוהי צורת קרי וכתיב הנובעת מהכתיב החסר הרגיל בכתב היד.

39. הסגול בא בכתיב חסר, להוציא שתי מילים: המיפיש, דודיך.

40. בסעיף זה כללתי סגול המופיע באחת משתי ההברות בלא הבחנה ביניהן.

שי"ן הזיקה: מַשְׁעַל, שִׁסְתְּבו (2), שְׁתַּרְצָה, שְׁלֹא־יֵאָרֵין, שְׁלֹא־שָׁפַרַע, שְׁלֹרֹפִים,
שְׁעִירָה, שְׁעָשָׂה, שְׁשִׁיחָהוּ.
גזרת נל"י: האוֹרָה.
צורן הידוע: הַחֲדָשׁ.

צירי שלא לפי כללי טבריה⁴¹
מלעיליים⁴²: הַרֹבֵד, ⁴³וְהַרְמֵךְ, וְכִהְנֶת, וְלֹד נֶצֶל.
כינויים חבורים: יִרְשֶׁנָּה, נִדְרָה⁴⁴, נְעִידָךְ, שִׁנִּיָּה (3).
גזרת נל"י: עֵלָה, חֲיִיָּה, יָפָה, יִשְׁנָה, שְׁתַּרְצָה.
צורן הידוע: הַחֲלָב, לַחֲרָשׁ.

סגול שלא על פי כללי טבריה⁴⁵
פועל: הַחֲרָם, מִמָּרָס.
שם תואר (זר): ⁴⁶הַגִּרְדִּי.

צירי במילים זרות⁴⁷
אוֹהָא, ⁴⁸אֵטְס, אֲמַפִּילִיָּה, בִּימָה, הַגִּרְדִּי, הַתִּיָּה, וּפְמִלְנִיָּה, מִדְּבָא, מִלָּה, פִּינִס,
פְרִיָּה פִּרִין, קוּלִי גְרִיפּוֹן.

צירי במקום חיריק
אֵטְס, אֶשָׁה⁴⁹, בִּימָה, בָּצִיר, בָּקָס, דֵּלָא⁵⁰, וּחֲצִירִי, חֲגִירָה, צֵר.

מן הנתונים הללו ניכר, כי ההבחנה בין צירי לסגול טברניים מוכרת היטב לנקדן.
הוא מנקד צירי וסגול כראוי בהרבה מן המקרים הנדרשים. עם זאת נראה שהבחנת
הנקדן ביניהם אינה הבחנה פונולוגית, אלא בעיקרה תוצאה של ידיעת כללי הניקוד.
הדבר ניכר היטב בניקוד שי"ן הזיקה. בניגוד גמור למסורת איטליה, הנוהגת שווה
בשי"ן הזיקה,⁵¹ נקדן כתב יד קיימברידג' מכיר את הניקוד בסגול ומקפיד לנקדו

41. על ניקוד צירי חלף שווא נע בפועל מִגָּסָה ראה להלן § 7.
42. בסעיף זה כללתי סגול המופיע באחת משתי ההברות בלא הבחנה ביניהן.
43. אך יש הרואים בשם זה בינוני פועל. ראה ילון, מגילות, עמ' 98; אדלר, אשכנז, ב, עמ' 57–58.
44. זוהי צורת קרי וכתיב. הכתיב נדרה ביחיד שונה לנדריה ברבים.
45. על ניקוד סגול במקום חטף במילה חֲגִירָה ראה להלן § 6.
46. על שם זה ראה עוד להלן § 7.
47. על מקומן של המילים הזרות בניקוד כתב היד ראה מאמרי הנשקה, לטיבו.
48. על מקורה וגלגוליה של צורה יוונית זו ראה אפשטיין, עמ' 717–718.
49. הצירי מסומן כאן כשני קווים קצרים. סימון מוארך זה חוזר גם במקומות אחרים. לו פירשו כמין מירכא כפולה.
50. הצירי כאן הולך בעקבות הכתיב.
51. ראה בראשר, פריס, עמ' 39. אך ראה ריז'יק, מחזורים, עמ' 323–327.

כהלכה.⁵² כך הוא נוהג גם בפעלים ובשמות רבים, המנוקדים אצלו בעקיבות בצירי. אך בפועלי ל"י ובמשקלים המלעיליים, שעל פי הניקוד הטברני יש ביניהם המנוקדים בסגול ויש בצירי, אין עקיבות בניקוד, ומסורתו אינה סדירה. והוא הדין בכינויים החבורים ובצורן היידוע. עם זאת ברוב החילופים הוא מנקד צירי במקום הסגול המתבקש. ניקוד צירי שלא כהלכה הטברנית בכ"י קיימברידג' בא בשמונה-עשר מופעים, ואילו סגול שלא כהלכה בא בשלושה מופעים בלבד.⁵³ יצוין כי העדפת צירי על סגול מתגלה גם במסורת הקדם-אשכנזית⁵⁴ ובכמה מחזורים מאיטליה.⁵⁵ קטגוריה נוספת הראויה לציון היא המילים הזרות.⁵⁶ מילים אלה עשויות לשמש אבן בוחן מעניינת בסוגייתנו, כיוון שאינן שקופות ואין להן מסורת ניקוד עברית כלל. והנה תנועת e במילים הללו תנוקד כמעט תמיד בצירי.⁵⁷ הנקדן אינו מבחין אפוא הבחנה פונולוגית בין צירי לסגול, ולמעשה בחר בסימן אחד כדי לייצג את תנועת ה-e, והוא הצירי. דפוס פעולה דומה ראינו לעיל באשר לניקוד תנועת a. תופעה מעניינת נוספת העולה בניקוד כתב היד היא, כי צירי עשוי אף להחליף חיריק.⁵⁸ חילופים אלה עשויים לבוא במעמדים פונולוגיים שונים: בהברה פתוחה מוטעמת ולא מוטעמת ובהברה סגורה מוטעמת ולא מוטעמת. כבר הראינו לעיל כי הנקדן של כתב יד קיימברידג' נוטה לנקד תנועת e בצירי דווקא, ולכן נראה שחילופי צירי/חיריק מעידים על חילוף $e < i$ שנהג במסורתו. תופעה זו של חילופי $e < i$ מתועדת באשכנז הקדומה,⁵⁹ באיטליה⁶⁰ ואף בספרד.⁶¹ נראה אם כן שחילוף זה של $e < i$ נהג במסורות שונות של העברית: מספרד, אשכנז ואיטליה שבמערב ועד ביזנטיון שבמזרח. באשכנז, בספרד ובביזנטיון חילופים אלה עשויים לבוא בכל המעמדים – בהברה פתוחה ובהברה סגורה מוטעמת ושאינה מוטעמת – ואילו במחזורי איטליה רוב החילופים באים בהברה סגורה לא מוטעמת.⁶² קשה להתחקות

52. אך ראה להלן מופע אחד של שווא בשי"ן הזיקה.
53. בשני מופעים הסגול בא בהברה סופית מוטעמת. תופעה דומה באה בכמה מחזורים מאיטליה; ראה ריז'יק, מחזורים, עמ' 40. המופע השלישי הוא שם זר שאין לו מסורת ניקוד מוסכמת.
54. נטייה דומה עולה במחזור ויטרי (אלדר, ויטרי, עמ' 200–201), אצל אחד הנקדנים של כ"י ברלין, הספרייה הממשלתית Or. 2° 10 (אלדר, שם, עמ' 22–23) ובמקורות אשכנזיים נוספים (ייבין, ניקוד השמתא, עמ' 285).
55. ריז'יק, שם, עמ' 34–36, 39–40. יצוין שמחזורים איטלקיים אלה נמנים עם הקבוצה ה"איטלקית", ולא הצפונית; ראה ריז'יק, שם, עמ' 381–393.
56. על ריבוי הניקודים במילים הזרות ראה הנשקה, לטיבו.
57. להוציא הגרדי.
58. ראה דוגמאות לעיל.
59. אלדר, ויטרי, עמ' 201–202; הנ"ל, אשכנז, א, עמ' 46–49.
60. ריז'יק, משקלים, עמ' 181–182; הנ"ל, מחזורים, עמ' 65–66.
61. מספר הדוגמאות לתופעה זו בספרד הוא מועט מאוד; ראה דודי, מחזורים, עמ' 454–455.
62. ריז'יק, מחזורים, עמ' 65.

על מקורותיו של חילוף זה,⁶³ אך ממסורת ביונטיון נראה כי הסברה, שמעתק זה החל בהברה סגורה בלתי מוטעמת, עדיין צריכה עיון.⁶⁴ עדות עקיפה ולא ברורה דייה על מעמדו של הצירי במסורת הנקדן עולה אף מריבוי ניקודי הצירי בכתב היד. בין הניקודים החלקיים בכתב היד מניתי כחמישים מופעים של צירי לבדו,⁶⁵ שהם כרבע מן המילים המנוקדות, ומספר דומה של מופעי צירי יחד עם תנועות אחרות. תשומת לב זו של הנקדן אומרת דרשני. אפשר שהנמכת תנועת ה־i נפוצה הייתה במסורתו של הנקדן המלומד, המכיר את ההבחנה בין חיריק לצירי, ובניקודי הצירי ביקש להדגיש דווקא את הביצוע e התקין.

3. חולם

תנועת החולם מנוקדת בין בכתיב מלא בין בכתיב חסר.

בכתיב מלא

אוֹהָא, אֶפִּיפִּירוֹת, בִּפְטוֹטְרוֹתֵיהֶם, הַגּוֹבֵל, דּוֹדִיךְ, דּוֹדִיךְ, הַסּוֹכָה, הַקְשׁוֹת, הַרּוֹבֵד, וְהַמִּלְפָּפוֹן, וְהַשּׁוֹמֵטָה, וְסֹתוֹ, זִמְלִיסִיטְרָה, כּוֹחֶלֶת,⁶⁶ מְגֻרֹת, מֵלֵא יְדוֹ, מְקָרוֹ, מְשֻׁנָּתוֹ, נִיזוֹרִין, קוֹלִי גְרִיפּוֹן, שְׁלֹרֹפִיִּים.

בכתיב חסר

הַחֲדָשׁ, וְכֹהֲנֵת, לָכֹר.

חולם במקום שורוק: הַקְשׁוֹת.

מן הניקודים שבכ"י קיימברידג' עולה אפוא, כי סימן החולם נבחר לסמן את תנועת o בהברה פתוחה ובהברה סגורה מוטעמת ושאינה מוטעמת. זאת ועוד, אין אפילו דוגמה אחת של ניקוד בקמץ קטן.⁶⁷ פעם אחת בלבד עולה חילוף של השורוק בחולם בשם הַקְשׁוֹת, אך לא מצאתי דוגמה לתופעה ההפוכה: ניקוד שורוק במקום חולם. מצב זה יש להנגיד למסורת הקדם-אשכנזית⁶⁸ ולמסורת איטליה:⁶⁹ בשתי

63. ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 49; ריז'יק, מחזורים, עמ' 66.

64. ראה ריז'יק, מחזורים, עמ' 66.

65. כגון: בְּצִיר, בָּקֶס, הַגְדִּיל, הַפּוֹךְ, הַיֵּיעָה, הַזְקָנִים, הַמִּטָּן, הַמִּלִּין, הַמִּלְקִיט, הַמַּעֲטָן, הַקֵּל, וְנִשְׁתִּיר, טָמָא, יִרְשָׁנָה, לֶשֶׁם, מַחְדִּיס, מָקָל, סְרִידָה.

66. שם זה בא בכתיב חסר בכתיב היד האחרים. בכ"י פרמה א אין הוא מנוקד (כחלית), אך בכ"י פרמה ב הוא מנוקד בקמץ קטן: פְּחֶלֶת. כ"י קאופמן גורס פְּחֶלֶת. שם זה מופיע גם במשנת פרה יא, ז, אך שם הן כ"י קיימברידג' הן כ"י פרמה א מעידים על כתיב מלא: כּוֹחֶלֶת, כּוֹחֶלֶת.

67. המילים העשויות לבוא בקמץ קטן (כוֹחֶלֶת, בִּפְטוֹטְרוֹתֵיהֶם, והשם הַזֶּה זִמְלִיסִיטְרָה) כתובות בכתיב מלא, והנקדן נטה אחר הכתיב.

68. ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 32–36.

69. הנמן, צורות, עמ' 13–14; בר־אשר, פריס, עמ' 77–79; ריז'יק, מחזורים, עמ' 67–68.

אלה עולים חילופי שורוק/חולם, אך במסורת איטליה,⁷⁰ ואולי גם באשכנז,⁷¹ כיוון השניני הוא כנראה $u < o$; ואילו בדוגמה שלנו מכ"י קיימברידג' כיוון השניני מעיד על $u > o$ דווקא.

4. קובוץ/שורוק

קובוץ בכתב חסר: שְׁשִׁיחָהוּ, מְכוּן.
שורוק בכתב מלא: חִלּוּדָה, מְכוּן, חוּפֶךְ, שְׁלֹאֲרִיאֲרִין,⁷² כְּשׁוּל, וְנוֹמִיתִי, יִגְזוּ, נוֹמְנו, מְכַרְתוּ, עֶרְבִיכָה, שִׁסְתְּבוּ (2).
בכ"י קיימברידג' בכללו יש דוגמאות לא מעטות לכתב חסר בתנועת u : שורוק וקובוץ כאחד.⁷³ אך הניקוד בכתב היד מופיע במילים הכתובות בכתב מלא, להוציא שתיים שכתובן חסר.⁷⁴ הנקדן מצדו נוטה אחר הכתיב, ומשתמש בסימן השורוק כאשר הכתיב מלא ובסימן הקובוץ כשהכתיב חסר.
אך יש לשים לב לכך, שבניגוד לדרך בתנועת החיריק והצירי אין הוא מתערב וממלא את הכתיב בהוסיפו ו"ו בהברה פתוחה מוטעמת שכתבה חסר, שְׁשִׁיחָהוּ. אף בצורת הפועל מְכוּן אין הוא מנצל את ההזדמנות ומשתמש באחת מן הווי"וין הכתובות כבסיס לשורוק.

5. חיריק

תנועת החיריק בכתב היד תבוא פעמים רבות בכתב חסר,⁷⁵ והמילים המנוקדות בכלל זה. הדבר בולט בהברה סגורה בלתי מוטעמת; עם זאת גם בהברה סגורה מוטעמת⁷⁶ וגם בהברה פתוחה לא מוטעמת⁷⁷ מצויות דוגמאות לכתב חסר. הכתיב החסר הביא לידי כך שלא פעם עשוי הנקדן להוסיף מעל המילה אם קריאה יו"ד,

70. כך נראה מכ"י פריס בהברה פתוחה בלתי מוטעמת (בר־אשר, פריס, עמ' 79), וכך נראה גם ממחזורי איטליה (ריז'יק, מחזורים, עמ' 67–68). אך כ"י פרמה א מעיד על חילופים דו־כיווניים (הנמן, צורות, עמ' 13–14). בהברה סגורה לא מוטעמת בכתב יד פריס תנועת החולם גוברת על תנועת השורוק (בר־אשר, פריס, עמ' 59).

71. במסורת הקדם־אשכנזית רוב הדוגמאות מעידות על שורוק במקום חולם; ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 32–35.

72. הכתיב המלא במילה זוה אינו מפתיע. יושם אל לב, שהפתח מוטל מתחת לאל"ף.

73. כגון: תרמתו (תרומות ב, ד), טבל יום (חלה ד, ח), והמקצה (תמורה ו, א), המקדשים (כריתות ג, ד) ועוד.

74. אשר לצורת הבינוני מְכוּן, אפשר שהכתיב מלא והווי"ו העיצורית באה בכתב חסר.

75. הכתיב החסר יבוא אף בהברה פתוחה, כגון: ומספין עד לעולם (=ומוספין, ערכין ב, ה[ו]); יבאו עולה (=יבאו, נזיר יד, ו); רגמתי (=רגימתו, סנהדרין ו, ד[ו]).

76. מְן, רביע'ן; הנקדן הטיל בהן יו"ד נוסף על החיריק.

77. יפה, מִשֶּׁר.

נוסף על החיריק שהטיל בהברה.⁷⁸ עוד תופעה הראויה לציון בהקשר לחיריק היא ניקוד צירי במקום החיריק הצפוי.⁷⁹

כתיב חסר

בטלה,⁸⁰ בשול, דודיך, דודיך, המגניה, הקשות, והמלפפון, והנגזל, יגנוז, להשאל, משלות, משם, משנתו, פריה פרי, שסתבו, שפיה, יפה, משר. כתיב חסר (מילוי הכתיב): וקדשה, צמחה, מן, רביען.

כתיב מלא

אפיפירות, בפטוטותיהם, בישבלים, הגרדי, היטה, זומליסירה,⁸¹ כיכר, כרי, ניוזרין, שיניה (2), אדיין, אלפסים, הטיללים, טרפקין (2), שלאוריארין, שלרופים, ונומחי, נעידך, פוסלני. צורות קרי וכתיב: לו משלשום, במעולה, שתרצה,⁸² מצאנו.

6. חטפים

ניקוד החטפים מעלה, כי לרוב יודע הנקדן את כללי טבריה ומנקד חטפים כהלכה. חטף-פתח: אלפסים, אפיפירות, החרם, הלודה, שצשה. חטף-סגול: היו, אדיין.

חטף הבא כתנועה מלאה: חגינה,⁸³ עמרים.

אף שהחטפים מנוקדים ברוב הדוגמאות כניקוד הטברני, בשני מופעים באה תנועה מלאה במקום החטף. חילופים בין חטפים לתנועות המלאות ידועים גם ממסורות אחרות: מאטליה,⁸⁴ מספרד⁸⁵ ומאשכנז הקדומה;⁸⁶ על אלה מיתוספת כעת מסורת ביזנטיון. אף שמספר הדוגמאות לתופעה זו בכ"י קיימברידג' מצומצם, יושם אל לב כי תנועה מלאה במקום חטף באה בראש המילה דווקא. עדות מקבילה מתגלה גם בכמה מסורות באשכנז הקדומה.⁸⁷ עוד נציין, כי בכ"י קיימברידג' התנועה המלאה באה בראש המילה בעיצורים הלועיים ח"ת ועי"ן: חגינה; עמרים.

78. על הכתיב והקרי שבניקודים ראה הנשקה, לטיכו.

79. ראה לעיל ליד ציון הערה 58 ואילך.

80. בכתבי היד האחרים ובדפוסים הנוסח הוא בטילה.

81. החולם מופיע בכתב היד, אך אינו במהדורת לו.

82. מבריקת כתב היד עולה כי הסופר כתב לכתחילה את ה', אלא שהיא התחברה לש' הקודמת לה. נראה שבשעת ההגהה הוא לא הבחין בה, והוסיף עוד י' למעלה.

83. בכתבי יד קאופמן ופרמה א' הח' מנוקדת בחטף-פתח.

84. הנמן, צורות, עמ' 14–15; בר-אשר, פריס, עמ' 36–37, 41–42; ריזיק, מחזורים, עמ' 56–58.

85. דודי, מחזורים, עמ' 456–457; הנ"ל, מסורת ספרד, עמ' 25.

86. ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 53–64; הנ"ל, ויטרי, עמ' 196–197.

87. אלדר, אשכנז, א, עמ' 55–57.

אף שמדובר בדוגמה אחת בלבד הבאה בעיצור ח"ת, מכל מקום תנועה מלאה בחי"ת בכ"י קיימברידג' עשויה אולי לצמצם את ההקבלה המלאה למסורת אשכנז, ולהעמידה על אשכנז המערבית דווקא.⁸⁸

אשר לניקוד חֲגִיגָה חלף חֲגִיגָה, חילוף e/a בהברה הראשונה⁸⁹ מתועד במסורות איטליה⁹⁰ ואשכנז.⁹¹ ברם בשתי המסורות הללו כיוון השינוי הוא $a < e$, ואילו בכ"י קיימברידג' הכיוון הפוך: $e < a$.

7. שווא

בראש המילה: בִּכְרִים,⁹² בִּיתָר, הַטּוֹמָאָה, הַפֶּרֶד, וְהֵלָה, וְהַמְלַפְפוֹן, וְהַנְגֹּזֶל, וְהַרְמָד, וְהַשּׁוֹמֵטָה, וְהַשּׁוֹמְטָה, וְנוֹמִיָּתִי, וְקִדְשָׁה, כְּרָגְלִים, כְּרִי (2), לְבָנִים, לְהַשְׁאֵל, מְגִרֹת, מְחִרְיָה, מְלָא, מְמָרָס, מְנוּלָתָן, מְעֶשֶׂר, מְקָרוֹ, נְעִידִיךָ, שְׁמֶלְקָה, שְׁשִׁיחָהוּ.

אחרי תנועה "גדולה": פּוֹסְלָנִי, שְׁלֹרְפִיִּים.

מתחת לאות דגושה: וְקִדְשָׁה, שְׁלֹאֲשָׁכְרַע.

סוגר הברה: אֲמַפְלִיָּה, אֲפִיפִירוֹת, בִּפְטוֹטוֹתֵיהֶם, הַלִּבְדָּקָס, בְּטָלָה, הַמְגִּיָּה, וְגִנְדְרוֹן, וְהַמְלַפְפוֹן, וְהַנְגֹּזֶל, וְסִתָּו, וּפְמִלְגִּיָּה, זוֹמְלִיסִטְרָה,⁹³ טַרְפָּקִין (2), יִשְׁנָה, כוֹחֶלֶת, כְּרָגְלִים, לְעֹזֶר, מְדָבָא, מְשִׁלוֹת, מְשִׁנָּתוֹ, עֶרְבוּבִיָּה, פְּפִיס, פְּרִיָּה פֶּרִין, קִימָתָה, שְׁלֹאֲוִרְיָרִין, שִׁלְיָה, שִׁסְתָּבוֹ (2), שְׁתַּרְצָה, שְׁלֹאֲשָׁכְרַע, שְׁפִיָּה.

שווא במקום סגול: שְׁאֵלִין.

צירי במקום שווא: הַגְּרָדִי, וּמַגְסָה, שְׁעֶר־ , שְׁעֶר־.

קמץ במקום שווא: שְׁלֹאֲשָׁכְרַע.

כפי שנוכחים אנו, השווא בכ"י קיימברידג' יציב ומופעיו תואמים את כללי טבריה, שלא כעולה ממסורת איטליה⁹⁴ וממסורות אחרות.⁹⁵ עם זאת, בארבעה מופעים בא צירי במקום שווא, וכן יש דוגמה אחת של שווא חלף הסגול ואחת של קמץ במקום שווא.

הופעת הקמץ בכ"ף של שְׁלֹאֲשָׁכְרַע אינה מאפיינת את כ"י קיימברידג' לבדו. ניקוד

88. שם, עמ' 63–64.

89. אשר לחילוף החיריק והצירי ראה לעיל ליד ציון הערה 58 ואילך.

90. בראשר, פריס, עמ' 40; ריז'יק, משקלים, עמ' 180; הנ"ל, מחזורים, עמ' 66–67, ואף בעמ' 59.

91. אלדר, אשכנז, א, עמ' 67–68.

92. יש לציין שהנקודן לא נטה אחר הכתיב המלא, ולא ניקד את ההברה הראשונה בצירי.

93. השווא בא למרות אם הקריאה יו"ד.

94. חילופי צירי (סגול) / שווא מצויים באיטליה; ראה ריז'יק, מחזורים, עמ' 61–62. אך תמונה אחרת עולה מכ"י פריס של המשנה (בראשר, פריס, עמ' 37–41).

95. באשכנז ובספרד מצויים חילופי שווא / צירי (סגול), אך מעטים (אלדר, אשכנז, א, עמ' 73–74; דורי, מחזורים, עמ' 455–456). ואילו במחזור ויטרי אין חילוף כזה כלל; ראה אלדר, ויטרי, עמ' 200–202.

זה עולה גם במסורת בבל⁹⁶ ובמשנת נגעים (ב, א) שבכתבי יד פרמה ב ואנטונין. נראה אם כך, שלשם זה שתי גרסאות: האחת בקמץ בכ"ף והאחרת בשווא.⁹⁷ צירי במקום שווא בא בארבעה מופעים בלבד. צורת הנקבה של הכפולים, מְגָסָה, ושתי צורות הנסמך, שְׁעָרִי/שְׁעָרִי, עשויות להתפרש כחוסר חיטוף של הצירי בשל היקש לנפרד, המצוי הרבה בלשון חכמים⁹⁸ ואינו מיוחד לכתב יד קיימברידג' דווקא. נציין כי חוסר החיטוף במסורות מגוונות של לשון חכמים מתגלה הן בצורות הנסמך הן בצורות הנפרד שנשתנה טעמן.

אשר להַגְרִידִי, במשנת כלאים ט, י גורסים כתבי יד קאופמן, פרמה א ופריס גרדיס/ן, ואילו בכ"י קיימברידג' בא נוסח אחר: "אותות הַגְרִידִי ואותות הכובסים אסורות משם כלאים". שם יווני⁹⁹ זה מצוי בשלושה מקומות נוספים במשנה.¹⁰⁰ בכ"י קאופמן נוהג לרוב הכתיב גְרִידִי/גְרִידִי, בשווא נח ברי"ש ובדגש קל בדל"ת. כך נוהג גם כ"י פרמה א בנוסח הכתיב ובניקוד,¹⁰¹ וכן כתבי יד פרמה ב וקיימברידג' בנוסח הכתיב.¹⁰² ברם במסכת דמאי שבכ"י קאופמן עולה נוסח אחר, הגרידי, ביו"ד לאחר הרי"ש, ואילו הנקדן מחק את היו"ד וניקד שווא נח ברי"ש. אפשר שגם הניקוד שבפרמה ב, הַגְרִידִי, בצירי בגימ'ל ובכפיון בדל"ת,¹⁰³ מרמז על צורה דומה. מכאן עולה שהניקוד החריג במסכת כלאים שבכ"י קיימברידג', הַגְרִידִי, מכווין לאותה צורה דחוויה שהציע סופר כ"י קאופמן. על כן אין לראות בהַגְרִידִי חילוף שווא בצירי, אלא חילוף גרסה בקריאתו של שם זה.¹⁰⁴

שווא במקום סגול בא במפתיע בניקוד שי"ן הזיקה. כבר הראינו לעיל, כי נקדן כתב היד הכיר את כללי שי"ן הזיקה וניקדה כהלכה בכל מופעיה בכתב היד ללא יוצא מן הכלל. יושם אל לב כי בדוגמה שלנו הפועל הבא אחרי שי"ן הזיקה פותח באות אל"ף, ומצינו בטיפוס המזרחי (ואף המערבי)¹⁰⁵ של לשון חכמים שווא בשי"ן הזיקה שלפני המילים אם, אין, הוא וכו'. ניקוד חופשי של שי"ן הזיקה בשווא, שלא כדרך מסורות המזרח,¹⁰⁶ נפוץ בכ"י פריס¹⁰⁷ ובמחזוריים

96. ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 1064.

97. על גרסאות קריאה של ההברה האחרונה ראה לעיל ליד ציון הערה 28 ואילך.

98. ראה בראש, פריס, עמ' 85–86.

99. ערוך השלם, ב, עמ' 358.

100. דמאי א, ד; עדויות א, ג; כלים יב, ד.

101. כך הוא במסכת דמאי. אף במסכת כלים כן, אך שם הניקוד אינו ברור דיו: נראה שיש חיריק בגימ'ל ואין סימן רפיון בדל"ת. במסכת עדויות אין ניקוד בכ"י פרמה א.

102. במסכת כלים גורס כ"י קיימברידג' הגרידי.

103. בכ"י פרמה ב יש תיקון, הַגְרִידִי: פתח בגימ'ל ודגש בדל"ת.

104. על ניקוד המילים היווניות בכ"י קיימברידג' ראה הנשקה, לטיבו.

105. ראה בראש, מחקרים, א, עמ' 154–155; שם, עמ' 44.

106. ראה שם, עמ' 88–89.

107. ראה בראש, פריס, עמ' 37–41.

מאיטליה,¹⁰⁸ ונראה שיש דברים בגו.¹⁰⁹ אילולי היה מדובר במופע בודד היה מקום להציע, שניקוד שי"ן הזיקה בשווא בכ"י קיימברידג' מלמד כי נוהג זה הוכר גם בביזנטיון;¹¹⁰ אך ברי שבמופע בודד אין די כדי להסיק מסקנה ברורה. סיכומו של דבר, מן הניקודים שבכ"י קיימברידג' עולה כי השווא בא לרוב במקומו הראוי, ולא נמצאו בכתב היד חילופים חופשיים בין השווא לצירי. בכך נבדלת במובהק מסורת ביזנטיון ממסורות איטליה, אשכנז וספרד. עם זאת נראה נכון יותר לקבוע, כי צירוף עובדת היעדרו של החילוף עם מיעוט העדויות שבכתב היד יפנה את המבט אל מסורות אשכנז וספרד, שבהן עולה התופעה במידה מועטה ביותר.

8. דגש קל

שיטת הניקוד החלקי הנוהגת בכתב היד, שאיננה נותנת מידע על כל סימן במילה, מקשה על בחינת מעמדו של הדגש במסורתו של נקדן כתב היד. על כן לא נוכל ללמוד דבר מהיעדר דיגוש או ריפוי במילים המנוקדות חלקית.¹¹¹ נוכל לבחון את סימני הדגש והרפיון שסומנו ואולי אף ללמוד מן השתיקה במילים שנוקדו במלואן, שכן היעדר הדגש או הרפיון בולט בהן.

ציון הדגש¹¹²

בית דֵּלָא,¹¹³ שְׁלֹא־שְׁכָרַע.¹¹⁴

היעדר הדגש

בִּיכָרִים, בִּפְטוּטְרוֹתֵיהֶם, בֵּיתָר, דוֹדִיךְ, דוֹדִיךְ, וְסֹתוֹ, כוֹחֶלֶת, כִּיכֹר, כְּרָגְלִים, כְּרִי, כְּשׁוֹת, פּוֹסְלִי, פְּרוֹת, שְׂיִסְתָּבוּ.

דגש שלא הוטל במילים זרות: בִּימָה פָּגִיס,¹¹⁵ פָּפִיס,¹¹⁶ פְּרִיָּה פְּרִין.¹¹⁷

108. ריז'יק, מחזורים, עמ' 323–327.

109. ראה שם.

110. ראה הסברו של בראשור בסוגיה זו (פריס, עמ' 39–40). הסברו של ריז'יק (שם, עמ' 326–327), הנוגע לרהיטות הדיבור והתאמת תנועת השי"ן לתנועת הגרונית, אינו הולם את הדוגמה שלנו.

111. כגון בישבלים, בלוּי, כשוּל; וגם וכתבו, כשבה, מגרָשֶׁת, פְּרוֹת.

112. הדגש הקל במילה כשבה (כריתות ו, ח [י]), המופיע במהדורת לו, איננו בכתב היד.

113. הדגש הקל בדל"ת, המופיע בכתב היד, נעדר במהדורת לו.

114. במהדורת לו נעדר הדגש הקל המופיע בכתב היד.

115. בכתבי יד קאופמן ופרמה ב באה הפ"א ברפיון.

116. בכ"י קאופמן יש דגש בפ"א הראשונה והשנייה.

117. בכ"י קאופמן יש דגש בפ"א הראשונה.

ציון הרפיון

אֶפִּיפִּירוֹת, הַגּוֹבֵל, הַסּוֹכָה, הַרוֹבֵד, וְכֵלָה, מְחַרֵּף, עֲרֹבֹכָה.

היעדר רפיון

הַמְגָנִיָּה, הַרוֹבֵד, וְהַרְמֵךְ, וְכֵהֶנֶת, חוֹתֵךְ, יָפָה, כּוֹחֶלֶת, מְגֵרוֹת, עֲרֹבֹכָה.
רפיון שלא סומן במילים זרות: וְהַמְלַפֵּן, קוֹלִי גְרִיפּוֹן.¹¹⁸

מכל זה נראה, כי הנקדן אינו נוטה לסמן דגש או רפיון אלא באופן ספורדי בלבד.¹¹⁹ דוגמה בולטת לכך היא ניקוד שם העצם הַרוֹבֵד, ששם הוא מסמן רפיון באות אחת ונמנע מלסמן את חברתה הסמוכה אליה. כך הוא במילים הזרות, שהסיתום והרפיון יוצרים לעתים הבחנה פונמית. אך לעתים נראה שהיעדר הדיגוש הוא מכוון. בניקוד עֲרֹבֹכָה, לדוגמה, נראה שהריפוי מכוון להבליט את ריפוי הבי"ת על רקע מסורות אחרות המדגישות אותה.¹²⁰

עם זאת ניכר מניקוד כתב היד, כי נקדנו מעדיף את סימון הרפיון על סימון הדגש הקל. ועוד ניכר כי הדיגוש והריפוי באים באותיות בכפ"ד, ואילו ג"ת אינן מסומנות כל עיקר. כך עולה גם מכמה מסורות באיטליה.¹²¹ אפשר שרק מקרה הוא, אך אולי יש בכך כדי להעיד כי אותיות בכפ"ד ידועות היו לנקדן במימושן הכפול, סותם וחוכך, לא רק כידיעה למדנית בעלמא. אשר למימוש הכפול של בכ"פ, אין בכך חידוש;¹²² אך באשר לדל"ת רפה אפשר שהנקדן ידע להבחין בין דל"ת רפה לדגושה, ושנשמרה כאן עדות למימוש הכפול של הדל"ת. עדויות לדל"ת רפה ודגושה עולות במסורת הקדם-אשכנזית,¹²³ בספרד,¹²⁴ בצרפת של ימי הביניים¹²⁵ ובמחזוריים איטלקיים.¹²⁶

אשר להיעדר הסימון באותיות גימ"ל ותי"ו, אין לדעת אם יש בו כדי להעיד על היעדרם ממסורת. מכל מקום באיטליה השכנה מומשה הגימ"ל הסותמת

118. בכ"י קאופמן יש סימן ריפוי הן על הגימ"ל הן על הפ"א.

119. נוהג זה משתקף בחלקים אחדים של כ"י פריס, אך לא בכל כתב היד (בראשר, פריס, עמ' 3–36, 45), ובחלק קטן ממחזורי איטליה (ריז'יק, מחזוריים, עמ' 88–89). בכ"י דינארד הדגש הקל מסומן תמיד (בן-טוליליה, עמ' 53).

120. דגש קל בבי"ת הראשונה בא בכ"י פרמה א (כלאים ה, א). בכ"י קאופמן אין דגש בבי"ת הראשונה, אך אין גם סימן רפיון מעליה.

121. כך עולה גם ממחזור קסטלפראנקו, וכן במחזוריים נוספים באיטליה; ראה ריז'יק, מחזוריים, עמ' 88–89.

122. ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 106; ריז'יק, מחזוריים, עמ' 89–99.

123. אלדר, אשכנז, א, עמ' 106–107.

124. בונים, ג'דזמו, עמ' 63–65.

125. גומפרץ, עמ' 9–12.

126. ריז'יק, מחזוריים, עמ' 92–94. וראה במיוחד מה שעולה ממחזור קסטלפראנקו (שם, עמ' 94).

בלבד,¹²⁷ יש עדויות למימוש אחד לתי"ו;¹²⁸ אך באשכנז נהגו כנראה שני מימושים לתי"ו.¹²⁹

9. דגש חזק

הדגש החזק מצוי הרבה יותר מן הדגש הקל. גם כאן אציג את היעדר הדגש רק במילים המנוקדות במלואן.¹³⁰

ציון הדגש: הַגֹּבֵל, חוֹתֶךָ, חֲלוּדָה, לִפְרֹ, מְנוּלֶלֶת, שְׁתַּרְצָה, שְׁלֹרֹפִיִּים, הַתִּיָּה. היעדר הדגש: הַגְרָדִי, הַטּוּמָאָה, הַטִּיִּלִּים, הִיטָה, הֶלְחָה, הַמְגָנִיָּה, הַמִּטָּן, הַמִּפִּישׁ, הַפֶּדֶר, הַקְשׁוֹת, וְהֶלָּה, וְהַמְלַפֶּפּוֹן, וְהַנְגֹּז, וּמַגְסָה, וְקִדְשָׁה, חִיָּה, יַגְזֹז, כִּכְרֹ, לְהַשְׁאֵל, מִכְרָתוֹ, מְעַשֵּׂר, מְשַׁעַל, נִיזוּרִין, שִׁסְתְּבוּ (2), שְׁלֹאֲוִרְיָרִין, שִׁנִּיָּה (3), שְׁשִׁיחָהוּ.

בחינה פונולוגית של הדוגמאות מעלה כי בשישה מתוך תשעת המופעים של דיגוש בא המכפל באותיות ג"ד כ"ת,¹³¹ ובהן האותיות גימ"ל ותי"ו¹³² שנעדרו בפרק הדגש הקל.

אשר לבחינה המורפולוגית, הדגש הכפלן בולט בנוכחותו אחרי המיליות ה"א היידוע ושי"ן הזיקה.¹³³ אולם יש לשים לב לכך שבאותן קטגוריות שהוא מופיע הוא עשוי גם להיות חסר, ומספר הדוגמאות של היעדר הדגש גובר על סימונו: בשלושה מופעים מסומן דגש אחרי ה"א היידוע, ואילו באחד-עשר מופעים הוא נעדר. אולם למרות מספר הדוגמאות הקטן נראה שגם כאן ציון הדגש כרוך בתפיסה מורפולוגית. הנקדן עשוי להטיל דגש בנסיבות צורניות ידועות ומוכרות, כגון אחרי צורני היידוע והזיקה. אפשר שזוהי הסיבה לציון הדגש בג"ת. בשניים מתוך שלושת המופעים הדגש בא אחרי ה"א היידוע.

השיקול המורפולוגי ניכר גם כאשר אין מדובר במיליות. הנקדן עשוי להטיל דגש

127. ראה הרטום, עמ' 54; ריז'יק, מחזורים, עמ' 92.

128. ראה הרטום, עמ' 57, אך ראה עדויות אחרות שהוא מביא שם; וראה מה שהביא ריז'יק, מחזורים, עמ' 98 (אף שלבסוף הכריע לכיוון שני מימושים).

129. ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 106–107; אלדר, ויטרי, עמ' 202 וההפניות הביבליוגרפיות שם.

130. ניקוד חלקי ללא דגש בא במילים האלה: כְּשׁוֹל, הַגְדֵּל, הַזִּיעָה, הַזְקָנִים, הַלִּיכְדָּקֶס, הַמִּלִּין, הַמִּלְקִיט, הַמַּעֲטָן, הַנְבִּלָה, הַסּוּכָה, הַסֵּף (2), וְכֶלָּה, וְהַנְפּוֹס, הַשּׁוּמָטָה, וְהַשּׁוּמָטָה, וְנִשְׁתַּיֵּר, מַחֲדִּים, מַכּוּן, מַכְנִין, מַשְׁלָתָה, שְׁמִלְקָה, שְׁקִיטָס, שִׁשִּׁיר, שִׁשִּׁם.

131. הופעת דגש כפלן באותיות בג"ד כפ"ת קיימת במסורת בכל (יבין, הניקוד הבבלי, עמ' 355), וגם במחזורי איטליה (ריז'יק, מחזורים, עמ' 73–83) ובאשכנז (אלדר, אשכנז, א, עמ' 120–115).

132. יש מופע אחד לדגש בגימ"ל ושלושה מופעים לדיגוש בתי"ו.

133. במחזורי איטליה דווקא בקטגוריות אלה הוא נוטה לשמוט (ריז'יק, מחזורים, עמ' 73).

כדי להבהיר ולחדד את הצורה שהוא מוסר. כך הוא מנקד את חותך כדי להעמיד על צורת העבר של פועל.¹³⁴ כן גם מְנוּלָתָן המוכפלת מדירה את כינוי המושא המקראי, הגורס שווא בלה"פ: מְנוּלָתָן.¹³⁵

10. מפיק

סימן המפיק, המופיע פעמיים במהדורת לו, נעדר מכתב היד.¹³⁶
מפיק שאינו מסומן: וְהַשׁוּמָטָה, וְהַשׁוּמָטָה, וְהַשׁוּמָטָה, וְהַשׁוּמָטָה.

11. שי"ן שמאלית

מצוינת: השוחט, ושרף, פרשו,¹³⁷ מְעַשֵּׂר, שְׁעָרִי, שְׁעָרִי.
אינה מצוינת: הנושא, המיפיש, שְׁעָרִי.

כפי שניכר, השי"ן השמאלית באה בכמה מופעים. ברובם סימן ה"ש בא להרחיק מן ההמוגרפים. כך ניקוד השוחט בא להרחיק מן שוחט בשי"ן ימנית; מְעַשֵּׂר להבחין מן מ- + שם המספר, וכן שְׁעָרִי בכתיב חסר הבא כנראה להבדיל מְעַשֵּׂר. עם זאת קשה להתעלם מן העובדה כי בשלוש מבין שש הדוגמאות בא השורש שע"ר עצמו או בהיפוך אותיות: עש"ר. תופעה דומה עולה במחזור פיסרו (2) ובכ"י קאופמן למשנה.¹³⁸ אך בעוד שבכתיב היד האלה השי"ן הימנית בשורש עש"ר מנוקדת כשי"ן שמאלית, בכתב היד שלנו השי"ן השמאלית מנוקדת כהלכה בשורשים שיש בהם שי"ן שמאלית מלכתחילה. אפשר שבכ"י קיימברידג' נשתמר רק הדהוד של התופעה האיטלקית, ואולי זוהי הסיבה לנחיצות ההבחנה בין ש ל-ש בכ"י קיימברידג'.

12. שי"ן ימנית

מצוינת: כשות, מְשַׁעַל, שור, שְׁפִיָּה.

אינה מצוינת: אֶשֶׁה, בשול, הַחֲדָשׁ, הַחֲדָשׁ, וְהַשׁוּמָטָה (2), וְהַשׁוּמָטָה, ירשנה, לְהַשְׁאֵל, לְחַרְשׁ, לְשַׁלֵּשׁ, לִשְׁם, מְגַרְשָׁת, מְשַׁלֵּת, מְשַׁלֵּשׁ, מְשַׁשׁ, מְשַׁנֵּת, מְשַׁר, שְׁאֵלִין, שְׁאֵר, שִׁנְיָה (3), שִׁסְתְּבוּ, שְׁתַּרְצָה, שְׁלֹאֲרִיאֲרִין, שְׁלֹאֲשָׁכְרַע, שְׁלֹרֶפֶיִם, שְׁעִירָה, שְׁעָרִי, שְׁפִיָּה, שְׁשִׁיחָהוּ.

134. גרסה זו באה גם בכ"י קאופמן, אך ראה בירווי של ילון, מבוא, עמ' 144–145. כן ראה בר-אשר, מחקרים, ב, עמ' 67.

135. נראה שמאותה סיבה הוא מנקד את מְכַרְתּוֹ; ראה בר-אשר, פריס, עמ' 66.

136. המפיק המופיע במהדורת לו בתיבה דְּבִרְיָה (בבא בתרא ט, ט) אינו מופיע בכתב היד. גם המפיק בתחתית הה"א המופיע במהדורת לו בתיבה נְפֵה (שביעית ה, ט) אינו בכתב היד.

137. בשלוש המילים הללו מסומנת אך ורק הנקודה הדיאקריטית של השי"ן השמאלית.

138. ראה ריז'יק, מחזורים, עמ' 131.

כפי שנראה, נקודת ההבחן בשי"ן הימנית אינה מסומנת דרך קבע; לרוב היא מצוינת במילים "קשות" בלבד. על אף מספר המופעים המועט של הניקוד הדיאקריטי בשי"ן ניכר, כי, בניגוד לכמה מסורות באשכנז הקדומה, בצרפת¹³⁹ ובאיטליה,¹⁴⁰ שלא הבחינו בין ש ל-ש, במסורת כ"י קיימברידג' ההבחנה בין שי"ן ימנית לשי"ן שמאלית מקוימת וברורה.

13. ניקוד כ"ף סופית

ניקוד הכ"ף הסופית בשווא מצוי פעמים אחדות בכ"י קיימברידג', אך בצדו דוגמאות להיעדר השווא.

ציון השווא: דוֹדִיךְ, דוֹדִיךְ, ¹⁴¹מְחַרֵּךְ.
היעדר השווא: הוֹפֵךְ, הִלֵּךְ וְהַרְמֵךְ, חוֹתֵךְ.

ג. מסקנות

1. מסורת כ"י קיימברידג', מסורת טבריה ומסורות אחרות

מן המילים המנוקדות שבכ"י קיימברידג' עולה, כי מן הצד האחד נקדן כתב יד זה הכיר את הניקוד הטברני על כל פרטיו (להוציא מפיק): סימני התנועות, דרך הסימון, דגשים, שוואים, הבחנה בין ש ל-ש, הבחנה בין קמץ לפתח, בין צירי לסגול, בין חולם לשורוק, וכיוצא בזה. אך מן הצד השני אופיו הכולל של הניקוד, קרי הניקוד החלקי והמפורז, חוסר ההבחנה וההאחדה בין הצירי והסגול והקמץ והפתח ואף הניקוד העליון בכמה מקומות, מעיד על השפעה של מסורות שאינן טברניות. כן ניתן להסיק, כי מסורת הקריאה הביזנטית במאה החמש-עשרה עומדת על חמש תנועות בלבד, כשיטת מסורתה של ארץ ישראל.

2. מסורת כ"י קיימברידג' ומסורות איטליה, ספרד ואשכנז הקדומה

בסוגיות רבות ומגוונות נמצאו קשרים והקבלות בין המסורת הביזנטית של כ"י קיימברידג' ובין המסורות מאיטליה, מספרד ומאשכנז הקדומה.¹⁴² אך לאור הנתונים

139. ראה אלדר, אשכנז, א, עמ' 101–102 והביבליוגרפיה המובאת שם. בכ"י דיינארד, לעומת זאת, מקוימת הבחנה בין שי"ן ימנית לשמאלית (בן-טולילה, עמ' 46).

140. מסורת איטליה שלפני המאה הארבע-עשרה ומסורות של צפון איטליה (ריז'יק, מחזוריים, עמ' 128–133).

141. סימון השווא בשני השמות האחרונים אינו מקרי. מוקד הדיון במשנה (עבודה זרה ב, ה) הוא הניגוד בין לשון זכר ללשון נקבה: רבי יהושע שואל את רבי ישמעאל מהי גרסתו בפסוק משרי השירים (א, ב) "כי טובים דודיך מיין", ומקשה האם יש לגרוס דודיך או דודיך.

142. את מסורת צרפת כללתי באשכנז.

שהצגנו יש לדייק ולומר, כי המסורת הביזנטית קשורה בטיבורה אל איטליה ואשכנז, ופחות לספרד. ועוד נראה, כי על אף הקרבה הלא מבוטלת למסורות איטליה הקרבה למסורת אשכנז הקדומה מובהקת יותר.¹⁴³

כך נמצא בחילופי קמץ/פתח המצויים בשלוש המסורות הללו, אך רק במסורת הקדם-אשכנזית עולה הנוהג לציין תנועת a בסימן אחד – פתח. כן הוא בנוגע לשימור תנועת הקמץ בתנועת a סופית האופיינית למחזור וורמייזא ולכ"י קיימברידג'. כן הוא בנוגע לחילופי צירי/סגול הנוהגים בכל המסורות, אך הנטייה לנקד צירי במקום הסגול המתבקש, הניכרת בכ"י קיימברידג', נמצאת גם בצרפת, במערב אשכנז ובכמה מחזורים איטלקיים. וכן באשר לחילופי צירי/חיריק הקיימים בכל המסורות, אך הנטייה הבולטת האיטלקית לחילופים שכאלה בהברה סגורה לא מוטעמת אינה מתאימה למסורת ביזנטיון. דווקא במסורות אשכנז וספרד מתגלה בסוגיה זו קרבה למסורת ביזנטיון. גם חילוף בין חטפים לתנועות מלאות עולה בכל המסורות, אך מיקום החילוף בראש המילה שב ומפנה את המבט לאשכנז, ואולי אף לאשכנז המערבית. אף חילופי שווא/צירי, שאינם מצויים במסורת ביזנטיון, מקבלים חיזוק ממחזור ויטרי הצרפתי-אשכנזי, ואף ממסורות אשכנז וספרד, שבהן התופעה עולה במידה מועטה ביותר.

קשר עם איטליה ניכר בניקוד השווא בשי"ן הזיקה, שלא נמצא באשכנז, אך נמצא באיטליה. אף דיגושם וריפויים של ב"ד כ"פ והיעדרם מג"ת, אם אינו מקרה בעלמא, הרי שיש לו תיעוד באיטליה ולא באשכנז.

אולם בניגוד לשתי המסורות שהוזכרו לעיל נתייחדה מסורת ביזנטיון בכך שאינה מעידה על חילוף חולם בשורוק,¹⁴⁴ ובכך שהיא מבחינה בין שי"ן לשי"ן, בניגוד למסורות אחדות בצרפת, באשכנז ובאיטליה.

לסיכום, למסורת ביזנטיון קורי ייחוד מובהקים משלה. עם זאת היא מגלה זיקה ברורה למסורת הקדם-אשכנזית ולא למסורת הספרדית. מעתה ניתן לקבוע בביטחון, כי כ"י קיימברידג' למשנה אין מקורו בקהילה הספרדית הגולה שהלכה ונתעצמה בביזנטיון, אלא בקהילה הרומניוטית המקומית ובמסורת האשכנזית הקדומה שהילכה בקהילה זו מימי קדם. נראה כי במחקר זה יש כדי להוסיף נדבך חשוב בחישוב של מסורת נעלמה זו.

143. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם העולה במחקר; ראה במיוחד מחקריו של תא-שמע ובספרות שצוינה שם, ובפרט עמ' 177–187.

144. זולתי דוגמה אחת שבה שורוק שהפך לחולם.

קיצורים

אלדר, אשכנז = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב (עדה ולשון, ד-ה), ירושלים תשל"ט
אלדר, הניקוד הארץ-ישראלי-טברני = א' אלדר, "לכירור מהותו וגלגוליו של הניקוד הארץ-ישראלי-טברני", חקר ועיון במדעי היהדות – ספרות, מקרא, לשון, בעריכת א' כרמון, חיפה תשל"ו, עמ' 39–48

אלדר, ויטרי = א' אלדר, "ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 192–216

אפשטיין = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס
בונים, ג'ודזמו = ד' בונים, לשון ג'ודזמו: מבוא ללשונם של היהודים הספרדים באמפריה העות'מנית, ירושלים תש"ס

בן-טולילה = י' בן-טולילה, מסורת צרפתית איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון, יד), ירושלים תשמ"ט

בר-אשר, מחקרים = מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א-ב, ירושלים תשס"ט
בר-אשר, פריס = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ס

C. M. Briquet, *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, I–IV (facsimile of the 1907 edition; ed. A. Stevenson), Amsterdam 1968

גומפרץ = יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג
דודי, מחזוריים = ע' דודי, "תרומתם של מחזורי קטלוגיה להכרת המציאות הלשונית בקטלוגיה בתקופה הנוצרית", מחקרים בלשון ה-10 (תשנ"ב), עמ' 443–463
דודי, מסורת ספרד = ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר שבע תשס"ג

הנמן, האחדה = ג' הנמן, "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בר-אשר, חלק ב, ירושלים תש"ס, עמ' 8–14

הנמן, צורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל אביב תש"ס
Y. Henshke, "Gutturals in MS Cambridge of the Mishnah: A Historical-Linguistic Study of Rabbinic Hebrew Traditions", *Hebrew Studies* 52 (2011), pp. 171–200

הנשקה, לטיבו = י' הנשקה, "לטיבו של הניקוד בכתב יד קימברידג' של המשנה: מורפולוגיה, מילון ומסורת נוסח" (בהכנה)

הנשקה, נחציים = י' הנשקה, "העיצורים הנחציים בכתב יד קימברידג' (הוצאת לו) של המשנה", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 421–450

הרטום = א"ש הרטום, "מבטא העברית אצל יהודי איטליה", לשוננו טו (תש"ז), עמ' 52–61

- יִיבִין, הַנִּיקוּד הַבְּבִלִי = י' יִיבִין, מִסּוּרֹת הַלְשׁוֹן הָעִבְרִית הַמִּשְׁתַּקֶּפֶת בְּנִיקוּד הַבְּבִלִי, א-ב, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁמ"ה
- יִיבִין, נִיקוּד הַשְּׁמֵתָא = י' יִיבִין, "עַל נִיקוּד ה'שְׁמֵתָא' לר' אֲבֵרָה בֶּן יַעֲקֹב בִּכ"י מִינְכֵן 21", תְּרִבִּין לֹט (תש"ל), עמ' 285-286
- יִלּוֹן, מְבוּא = ח' יִלּוֹן, מְבוּא לְנִיקוּד הַמִּשְׁנָה, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁכ"ד
- יִלּוֹן, מְגִילוֹת = ח' יִלּוֹן, מְגִילוֹת מִדְּבַר יְהוּדָה: דְּבָרֵי לְשׁוֹן, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁכ"ז
- מֵאגָּרִים = מֵאגָּרִים: מִפְּעַל הַמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי לַלְשׁוֹן הָעִבְרִית, <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>
- מִשְׁנָה זִרְעִים = הֶרֶב נ' זִק"ש, מִשְׁנָה זִרְעִים עִם שִׁינוּי נֹסְחָאוֹת מִכְתָּבֵי יֵד, א-ב, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁל"ב
- עֶרוֹךְ הַשְּׁלֵם = ר' נֹתָן בֶּן יַחִיאֵל, סֵפֶר עֶרוֹךְ הַשְּׁלֵם, מֵהַדּוֹרֶת ח"י קָאֵהוּט, וִינָה 1926 רֹזֶנְטַל = א"ש רֹזֶנְטַל, "מִסּוּרֹת-הַלֵּכָה וַחֲדוּשֵׁי-הַלְכוּת בַּמִּשְׁנָה חֲכָמִים", תְּרִבִּין סָג (תשנ"ד), עמ' 321-374
- רִיז'יק, מִחְזוֹרִים = מ' רִיז'יק, מִסּוּרֹת לְשׁוֹן חֲכָמִים בְּאִיטָלְיָה עַל פִּי מִחְזוֹרִים מִימֵי הַבִּינָיִים, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁס"ט
- רִיז'יק, מִשְׁקָלִים = מ' רִיז'יק, "הַעֲרוֹת לְמַעֲרַכַּת הַמִּשְׁקָלִים שֶׁל לְשׁוֹן הַמִּשְׁנָה עַל פִּי כְּתָב יֵד פֶּרֶס 328-329", מִסּוּרֹת ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 165-190
- תֹּא-שְׁמַע = י' תֹּא-שְׁמַע, כִּנְסַת מַחְקָרִים: עִיּוֹנִים בַּסְּפָרוֹת הָרַבִּנִּית בִּימֵי הַבִּינָיִים, ג, אִיטָלְיָה וּבִיזָנְטִיּוֹן, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁס"ו

השתקפויות של נוסח אחר בכתב יד ארפורט של התוספתא

במשך כל זמן העיבוד של התוספתא במפעל המילון ההיסטורי, לפני כארבעים שנה, עמד לנגד עינינו כתב יד ארפורט (כ"א) במעמד של "מסירה מסייעת", לימין כתב יד וינה (כ"ו), "מסירת היסוד". כ"א ליווה אותנו תקופה ממושכת, ועמדנו על כמה מייחודיו. כידוע, כתב יד זה מנוקד ניקוד אקראי, ולפעמים מנוקד רק חלק של תיבה. המייחד את שיטת הניקוד הוא השימוש העקיב בשישה סימני תנועות בלבד: חיריק, צירי, פתח, חולם, שורוק ושווא.¹

בעקבות בעיות מעשיות שהעסיקו את ועדת הדקדוק של האקדמיה ללשון החלטתי ללמוד את שיטת הניקוד הנקוטה בכ"א על פרטיה, בהנחה שניתן לשאוב ממנה השראה לתקנת הניקוד בימינו.² ומכיוון שניקודו של כ"א מעולם לא זכה לתיאור ממצה, ממילא עתיד היה חקר לשון חכמים לצאת נשכר.³ הבעיות הפילולוגיות שהזדקרו לפניי דחקו את רגלי השאלות המעשיות שהחזירו אותי אל כתב היד, ותפסו מקום בראש עיסוקיי במשך חודשים ארוכים. השאלה העומדת במוקד הדברים היא, מה אפשר ללמוד מדרך הניקוד של כ"א על כתב היד שעמד לפני הסופר.

מילים אחדות על נקדן כ"א: התברר לי שהוא הסופר הוא הנקדן. נראה שהוא ניקד תוך כדי כתיבה: כשבא לכתוב למ"ד מתחת לאות שיש סימן ניקוד מתחתיה, כופף את ראש הלמ"ד, משמע שסימן הניקוד שבשורה העליונה כבר היה כתוב בזמן שכתב את הלמ"ד; כך קרה, למשל, ללמ"ד השנייה בללוות (בבא מציעא ה, כ), הכתובה מתחת לטי"ת של סְנוֹר, ואילו הלמ"ד הראשונה זקופה, שכן היא כתובה מתחת לנו"ן, שאין בה ניקוד.

* הרצאה שנישאה במושב האקדמיה ללשון העברית בקונגרס העולמי הי"ג למדעי היהדות בכ"ה באב תשס"א (14 באוגוסט 2001). נוספו כאן הערות והפניות ביבליוגרפיות, וכן נספח.

1. ראה ליברמן, תוספתא, זרעים, הקדמה, עמ' ט.

2. ראה מישור, לקח.

3. ראה מישור, הניקוד.

מסתבר שהסופר לא התכוון לחזור ולהגיה את כתב היד לאחר הכתיבה; במקומות שלא עלה בידו לקרוא את הכתב או לברר את הנוסח בזמן הכתיבה, יש שהניח נקודות אחדות על השורה⁴ – ובכך נעל דלת בפני השלמת החסר בעתיד.

הסופר-הנקדן התכוון להבין מה הוא מעתיק. תכונה זו, כידוע, מעלה היא לנקדן, וחיסרון לסופר.⁵

אשר להיקף הניקוד בכי"א, ברשימה שצוקרמנדל מביא במבוא למהדורתו⁶ נמנים 268 מקומות. בבדיקה שערכתי התברר לי כי מספר המקומות שיש בהם ניקוד גדול הרבה יותר – לא פחות מ-724.⁷

דרכם של נקדנים מופרת לנו היטב: יש נקדן (נקרא לו א) שהוא מנקד את החיבור כולו ורק כאן וכאן מניח תיבה לא מנוקדת, ויש נקדן (נקרא לו ב) שהוא מנקד ניקוד אקראי. א מנקד והולך כל זמן שהטקסט חלק; הגיע לגרסה קשה – כתיב מטעה, מילה נדירה – הרי הוא מושך את ידו ומדלג עליה. ב עובר על הטקסט בשתיקה כל עוד הוא חלק; הגיע לבעיה – הרי הוא מברר את הקריאה ומעלה את הכרעתו על הכתב.⁸ ניקוד אקראי עשוי להופיע בתיבה לאחר תיקון של פליטת קולמוס. הואיל ונקדן כי"א שייך לטיפוס ב, צפוי היה שכל הניקודים שבו יהיו אפוא במילים "בעייתיות". אבל כאן נכונה לי הפתעה: בצד מיעוט מקרים שבהם הניקוד

4. "שאין אדם מבזבז ב... לו (הסופר כנראה לא היה יכול לקרוא את האותיות "ידיו" ונתן במקומה ארבע נקודות)" (ליברמן, תוכ"פ, מגילה ג, שו' 76, עמ' 1197).

5. השווה למשל ליברמן על כי" רומי (Vat. Heb. 133) של הירושלמי: "כי" שכתבו סופר בור וע"ה, ואינו חשוד כלל על 'תיקונים', ובוזה חשיבותו" (ליברמן, תוכ"פ, בבא בתרא, עמ' 427 הערה 37); וכן גולדשטיין על סופר כי" פרמה 1240 של שיר השירים רבה: "אפשר, שלא הבין חלק מן הדברים שאותם העתיק [...] אולם, יתכן שדווקא דבר זה, עיסוקו במלאכת ההעתקה בלי התחכמויות, הציל לנו הרבה גירסאות ישרות ומקוריות בטקסט" (גולדשטיין, עמ' 4). על היחס בין סופר לנקדן ראה נאה, עמ' יט-כא.

6. צוקרמנדל, עמ' XLVIII.

7. הניקוד יכול לכלול סימן אחד או יותר בתיבה אחת או בכמה מילים בהקשר. על שבעה מקומות שלא מצאתי העמיד אותי א' פינק, רכז אוצר עדי הנוסח של הספרות התנאית באוניברסיטת בראיילן. כל המקומות מובאים להלן בנספח.

8. טול לדוגמה את התיבה משיצא במשנה יומא ו, ו – עבר או עתיד. הנקדן של כי"ק מנקד את הטקסט כסדרו: "מאמתי מטמאין בגדים, משיצא לחומת ירושלם"; הנקדן של כי"פ, שגם הוא מנקד את הטקסט כסדרו, גורס כאן משיצא. במקבילה בתוספתא שם ג, טו, בקטע ניו יורק, אדלר 2073, 1-2, המנוקד באקראי, מנוקדת בכל ההלכה תיבה זו בלבד: "מימתי מטמא בגדים, משיצא לחומת ירושלם"; ואילו בסוגיה המקבילה בספרא אחרי ה, א, הנקדן של כי" וטיקן 66, המנקד את הטקסט כל עוד הוא חלק, מניח את עיקר התיבה יצא בלא ניקוד: "יכול יטמא בגדים משיצא חומת העזרה [...] כיון שצא חומת ירושלם מטמא בגדים" (ראה מישור, הזמנים, עמ' 51).

תכליתי⁹ יש שפע של ניקודים – בוודאי יותר מ-90% מכלל המקרים – הנוגעים למילים פשוטות ביותר, הן מצד הלשון הן מצד התוכן.

ממצא בלתי צפוי כל כך צריך להיבחן מזווית ראייה חדשה. סברתו של פרופ' ליברמן, החוזרת ונשנית בכמה וכמה מקומות במהדורת התוספתא ובתוספתא כפשוטה, היא שניקוד בכי"א פירושו "נוסח מוגה"¹⁰. לשון אחר: הסופר נהג להניח – אמנם לא בכל מקום – סימני ניקוד במקומות שסטה בהם מנוסח היסוד שעמד לפניו. במקרים האלה אין לניקוד ערך עצמי; כלומר לא לכוון את הקריאה של התיבה הוא בא, אלא לקבוע עובדה של נוסח. לדעת ליברמן הניקוד משמש אפוא "סימן התקנה", כעין הסוגריים המזוהים במהדורה ביקורתית מודרנית, לציון התערבות של המהדיר. הנחה זו תשמש לנו נקודת מוצא.

גם אם לא תמיד הניקוד בכי"א מורה על הגהה, ויש לנכות כמה עשרות מקרים של ניקוד "תכליתי" מכלל אותם 724 שנמנו, עדיין מדובר במספר לא מבוטל של מקומות שסופר כי"א מרמז עליהם שהם חשודים בהגהה, כלומר של עדויות עקיפות לסטייה מנוסח כתב היד ששימש לו יסוד להעתקה.

על אופיו של כתב יד עלום זה ניתן לעמוד מתוך השתקפותו במילים המנוקדות בכי"א. ואם לדבוק בדימוי ההשתקפות, הרי התמונה המשתקפת היא, כדרך ההשתקפות במראה, מהופכת מזו שכנגדה. כלומר: על פני הנוסח של אותו כתב יד היו פזורות גרסאות שסופר כי"א שינה בהעתקתו. אלו "גרסאות רפאים" שסופר כי"א מעיד, על ידי הניקוד, שלא בחר בהן, וזו כל הידיעה הממשית שיש לנו עליהן. רק במקרים מעטים העמיד הסופר זו לצד זו את שתי הגרסאות – המקורית והמוגהת¹¹ – וכך פתח לנו פתח הצצה לנוסח שעמד לפניו במקומות האלה. אבל בדרך כלל לא הניח הסופר עקבות של הנוסח המקורי, ואם רצונו לשחזר אותו, עלינו להפעיל שיקול פילולוגי.

* * *

כדי לתת מושג מוחשי מייצג על העניין כולו, בלא לעוות את התמונה על ידי "איסוף צימוקים", אביא תחילה את אחת-עשרה הדוגמאות הראשונות שבטקסט כסדרן – הדוגמאות שבמסכת ברכות – שהן לאו דווקא המעניינות או המאלפות ביותר.¹²

9. לריכוז של דוגמאות ראה מישור, הניקוד, עמ' 233.

10. כגון: "ובחליקה [...] אבל בכי"ע ובחילקא (בדרך כלל ניקוד סימן להגהה)" (ליברמן, תוכ"פ, נדרים ד, שו" 9, עמ' 111).

11. ראה ליברמן, תוספתא, זרעים, הקדמה, עמ' ט.

12. לסימני ההתקנה ראה הערת * בנספח.

בשני מקומות התיבה המנוקדת באה להדגיש תיקון של פליטת קולמוס בעלמא (של הסופר או של כתב היד שהיה לפניו):

אילו ברכות (שהן) [שְׁאִין] חותמין בהן בברוך (א, ז).
וסופו של ערב לצאת (יִרְד) יְדִי ערבותו (ד, יח).

בשני מקומות אין חילוף לעומת המסירות הידועות לנו:

אף מי שלא הזכיר (ג, ט).¹³
ומוֹסְקִין בזיתים (ד, כא).

אבל בשבעה מקומות יש חילוף לעומת כ"ו:

הוא עתיד לדון אֶתְכֶם (ו, ו) – כ"ו גורס: "הוא עתיד לדרון"; דפו"ר: "הוא עתיד לדין" – שניהם בלא "אתכם".
היה עומד ומתפלל באיסטֶרְטִיא (ג, כ) – כ"ו גורס: "בסרטיה".
וחומץ סִיטוּוֹנִיּוֹת (ד, ב) – כ"ו: "ספוּוֹנִיּוֹת".
בְּזֶמֶן שהפרוסות קיימות (ד, ו) – כ"ו: "אם היו פרוסות קיימות".
תפילה שֶׁל תיפלה (ו, ז) – כ"ו: "תפילת תיפלה".
כיזה צַד (ו, ז) – כ"ו: "כיצד".
בכניסתו מה הוא אומ', יְהִי רָצוֹן מלפניך (ו, ז) – בכ"ו אין "אומ'".

ובכן, בשבעה מתוך אחד-עשר מקומות – ואם נתעלם מאותם שני התיקונים של פליטות הקולמוס, בשבעה מתוך תשעה – כ"א מציע נוסח אחר לכ"ו; לשיטתו של ליברמן עלינו לומר שהיה לפני הסופר של כ"א נוסח שונה והגיה אותו, כלומר סטה ממנו.

הואיל ולא הגיעו לידינו כתבי יד עתיקים יותר של התוספתא, קנה המידה לבדיקה שיטתית של נוסחאות התוספתא בימי הביניים הרי הוא, למעשה, ההשוואה עם כתב היד המלא היחיד של החיבור, הלא הוא כ"ו – הצעיר מכ"א (ודפו"ר, הצעיר עוד יותר).¹⁴ לשיטתנו, הנוסח שבאותו כתב יד עלום, שסופר כ"א העתיק ממנו, ושהיה

13. ועיין על כך להלן.

14. לבדיקה לא שיטתית של הנוסח אפשר להיעזר בקטעי הגניזה של התוספתא. בעניין זה ראוי להדגיש את חשיבותו של כ"ג (נדרים ה, ד – ו, ה), שהוא מכריע להערכת נוסח כ"א; ראה שטמברגר. על תאריך כ"ג ותכונותיו הפלאוגרפיות ראה פרני. אכן, בשלושה מששת המקומות המנוקדים בכ"א בקטעים המקבילים יש בכ"ג נוסח אחר, רק באחד מהם זהה לחלוטין לכ"ו: בנדרים ד, ח כ"א גורס: אם אי את בא נִסְטֶל לבנך – כ"ג גורס "ונוטל", כמו כ"ו; שם ו, א, כ"א: הִפְרָת – נדרים כ"ג: "היפר בנדרים", כ"ו: "הפר נדרים"; שם ו, ה, כ"א: וְמָה אתה משיב – כ"ג: "ואתה משיב", כ"ו: "מה אתה משיב". כנגד קיים לך (שם ו, א) יש פגם בכ"ג.

שונה באותם המקומות מנוסח כ"א, לא מן הנמנע שהיה שווה או קרוב לכ"ו במקומות האלה. באותם מקומות אפשר להעמיד אפוא את הנוסח שעמד לפני הסופר של כ"א טנטטיבית על חזקת כ"ו, עד שתימצא ראייה חדשה מכתב יד אחר, הסוטה גם הוא מנוסח כ"א במקומות האלה. וכדי לעמוד על ממדי התופעה נציין, שמספר המקרים שבהם כנגד המילה המנוקדת בכ"א עומד בכ"ו נוסח אחר מגיע לכדי 60% ויותר.¹⁵

* * *

שתי שאלות עומדות לפנינו: (א) מה עשוי לסייע בידנו לכוון לנוסח כתב היד שסופר כ"א העתיק ממנו; (ב) על פי איזה מקור, או על פי אילו מקורות, הגיה הסופר את הנוסח.

כדי לשחזר את נוסח כתב היד שסופר כ"א העתיק ממנו אפשר להסתייע, בראש ובראשונה, בחומרים העומדים לפנינו בעין, כלומר מה שקיים בכ"א עצמו או במסירה אחרת ידועה לנו. מלבד החומרים הקיימים בעין אפשר להעלות תופעות משוערות שאינן באות לידי ביטוי בכ"א עצמו ולא מתוך השוואה למסירות אחרות של התוספתא.

הרי דוגמאות אחדות. תחילה מתוך חומרים העומדים לפנינו בעין:

כתבתי שטר (ונטלתי) אַבֶּל לֹא נִטְלִי מַעוֹת (בבא בתרא ב, ג) – כ"ו:
"ונטלתי".

הסופר כתב מתחילה ונטלתי, העביר עליה סימני מחיקה וכתב בהמשך אַבֶּל לֹא נִטְלִי – וניקד.

בדרך כלל אפשר לפרש את המעשה כתיקון של טעות סופר שנפלה מתוך היסח הדעת. אבל כאן גם כ"ו גורס "ונטלתי", כמו התיבה המחוקה שבכ"א – זו של פני התיקון; יש לשער אפוא, שזה היה הנוסח בכתב היד שהיה לפני הסופר. לפעמים אין לדעת אם מדובר בהגהה או בגלוסה פרשנית:

המלך [...] ואין יושבין על ניסלו ספסלו (סנהדרין ד, ב) – המילה ספסלו מנוקדת.

ככל הנראה, הסופר העתיק מכתב היד שהיה מונח לפניו "ניסלו" (אגב, כך נוסח הברייתא בירושלמי שם כ ע"ג), וכתב בהמשך מילה פשוטה יותר, ספק נוסח

15. העיר לי יוסף עופר: "מן הסתם היו מקרים שבהם באמת כתב היד שעמד לפניו היה משובש, והנוסח שהיה בו אינו מתועד בשום מקום אחר, והסופר הצליח בתיקונו לקלוע אל הנוסח הנכון והמקורי המתועד בשאר כתבי היד".

אחר ספק פירוש: ספסלו; כ"ו גורס כאן "כסאו", כנוסח המשנה המקבילה (שם ב, ה).

יש שהסופר מתחיל להעתיק את הנוסח כפי שהיה, על פי המשוער, בכתב היד שלפניו, ותוך כדי כתיבה הוא נמלך לתקנו. השרידים המחוקים מעידים על הנוסח המקורי, ואכן כ"ו מאשר אותו:

(אף) זָכָה עָמִי במחתה (כיפורים א, יא) – המילה אף מחוקה, זכה עמי מנוקדות; כ"ו גורס: "אף את למחתה".

אבל במאות מקומות אין זכר בכ"א למה שקדם להגהה, ורק הניקוד משמש רמז. כאלה הן הדוגמאות הנזכרות למעלה ממסכת ברכות, כגון תפילה של תיפלה כנגד "תפילת תיפלה", או סִיטוּוֹנִיּוֹת כנגד "ספוניות", ומעניין שבמקום האחר שתיבה זו מופיעה בתוספתא, במסכת שביעית ז, טו, כ"א גורס גם הוא בפ"א סיפוניות, כמו כ"ו בשני המקומות. כ"ו מרמז, ככל הנראה, לנוסח כתב היד שעמד לפני סופר כ"א. יש שאבדו דפים בכ"ו, אבל דפו"ר, שהוא קרוב בנוסחו לכ"ו, גם הוא עשוי לרמז על נוסח המקור של כ"א:

ומה עכשיו שנברא¹⁶ יחידי מתגרות¹⁷ זו בזו, אילו נבראו שנים על אחת כמה וכמה (סנהדרין ח, ד).

אחרי "מתגרות זו בזו" חסר דף בכ"ו, אבל דפו"ר גורס בהמשך: "אלו נברא שנים". סביר אפוא, שלפני הסופר עמד הנוסח "נברא", והוא שינה לנבראו. בדוגמאות האלה יש משום חיזוק בעין – בין בגוף כ"א בין במסירה אחרת. אבל מלבד אלו אפשר להציע שחזור על פי השערה, בלא תמיכה של מסירה אחרת. סוג שכיח של טעויות סופרים הוא דילוג מחמת הדומות.¹⁸ והנה, אם אנו מוצאים שהסופר של כ"א מנקר, למשל, את השני משני משפטים מקבילים, הדבר עשוי ללמד שמשפט זה היה חסר בנוסח שהיה לפניו, והסופר הוא שהשלים אותו. למשל:

ומה אם מילה, שזדאה דוחה את השבת, אין ספיקה דוחה את יום טוב, כיסוי הדם, שאין ידאה דוחה את השבת, כל שכן שאין ספיקה דוחה את יום טוב (יום טוב א, ו) – כ"ו גורס: "כיסוי הדם שאין ודאה דוחה את השבת, אינו דין שלא יהא ספיקו דוחה את יום טוב".

16. אדם.

17. המשפחות.

18. הגדרת דילוג מחמת הדומות כטעות צריכה עכשיו הערכה מחודשת. לפי שטמברגר, עמ' 273,

חסרון הסיפה במשפטים מקבילים מתפרש בדרך טובה יותר כ"לשון קצר" (versione breve) הניתן להבנה מלאה.

הנוסח של כ"ו, "אינו דין", מתאים לדרך מדרש ההלכה יותר מנוסח כ"א, כל שכן; וייתכן שכל הסיפה הייתה חסרה בכתב היד שלפני סופר כ"א, והוא, הסופר, השלים אותה מדעתו. ואגב, במקבילה בבבלי חולין פד ע"ב, בכ"י וטיקן 122 הסיפה חסרה בפנים והושלמה בגיליון.¹⁹

* * *

ומכאן לשאלה השנייה: מה הם המקורות המשוערים שסופר כ"א הגיה על פיהם את נוסח התוספתא.

בהערותיו של ליברמן על שיטתו של סופר כ"א בהגהת הנוסח מועלות שתי אפשרויות: "לפי דעתו, או אולי מכ"י אחר".²⁰

ניקודים אחדים נעשו בלא שנוקד הסופר לתמיכה של מסירה אחרת. אין צורך בנוסח אחר של התוספתא כדי להגיה למשל מובאה מן המקרא, כגון משלי כ 29 ואומ' תפארת בחורים כוחם (סנהדרין יא, ח), כנגד כ"ו ודפו"ר הגורסים, שלא כנוסח הכתובים, "עטרת בחורים כוחם".²¹ השלמות של משפטי סיפה, כפי שראינו, יכולות להיות פרי של שחזור עצמאי.

הגהות מסוימות כוונתן לפרש ולפשט, ואינן נוסח אחר אלא נרדף פשוט יותר, מסברה.²²

19. ויש שהסתפק הסופר בניקוד המילה הראשונה של ההשלמה, כגון: נזיר שאכל מכל האסורין ושתה מכל האסורין לו (נזיר ד, א) – בכ"ו הו"פ חסר, אבל בדפו"ר "ישתה מכל האסורין לו" חסר. השווה עוד: מה זו מכרה בטל אף זו מכרה בטל (כתובות ח, א).

20. שם (לעיל הערה 1). חיה נתן סוברת, ש"לפני הסופר היו – כך נראה – שני עותקים" (נתן, עמ' 28).

21. גרירה אחר משלי יז 6, "עטרת זקנים בני בנים".

22. להלן שלוש דוגמאות: (1) בשלושה מקומות התיבה אדם מנוקדת. בשניים מהם כ"ו גורס "אדן": "יהא אדם סך כליו (תרומות ח, טו), מוליך אדם שמן הרבה (שבת טז, יז) – והדעת נותנת שהנוסח "אדן" הוא שעמד לפני הסופר; במקום השלישי – לא יטול אדם גזול (יום טוב א, ח) – כ"ו גורס "אדם", אבל אפשר לנחש שגם כאן היה לפני סופר כ"א "אדן". (2) בשני מקומות מנוקדת מילת התנאי אם: אם אמרתה במי שהיה לו למול (ערב) [אחר] שבת (שבת טו, י); אם אינו יכול לרבעה (עירובין ד, ו). במסכת שבת כ"ו גורס "אין"; בעירובין גם כ"ו גורס "אם", אבל יש להניח שלפני הסופר של כ"א היה כתוב גם שם "אין"; הצורה "אין" מצויה לא מעט בכתבי יד. (בכ"ו עצמו יש עוד שלוש היקרויות: והלא אין קושרין אותה אין לה קול [עירובין ח, יט], דפו"ר: אם; אם אין [כפל גרסה! כל שוויה הוא נותן מה ת"ל וחשב [ערכין ב, ט], דפו"ר: אין כל [וכו']; ואין מטמאין באהיל המועט לא יטמאו במשא מרובה [אהלות ג, ז], דפו"ר: ואי). הואיל והיא עשויה להתפרש כמילת השלילה אין, אין תמה שהיא נדחת מפני הצורה הרגילה אם; מאותו הטעם השמיט סופר כ"א את מילת התנאי בעירובין ח, יט, שמן הסתם הייתה "אין" בנוסח שלפניו (כמו בכ"ו) והוא סבר שזו מילת השלילה; והוא הדין

כבר ציינו, שבמקרים מעטים העמיד הסופר זו לצד זו את שתי הגרסאות – המקורית והמוגהת. נעיר שבמקומות אחדים אין מדובר בנוסח מוטעה ובנוסח מתוקן דווקא, אלא בשני נוסחים שבבררה;²³ משמע שהסופר הכיר מסירה אחרת של הטקסט, והמסקנה המתבקשת היא, לכאורה, שעמד לפני הסופר נוסח נוסף של התוספתא,²⁴ על כל פנים בהלכות שאין להן מקבילות במשנה או בתלמודים. אבל אם נכון הדבר שהסופר החזיק לפניו נוסח נוסף של התוספתא, יש לתמוה למה לא ניצל אותו במקומות שמסירת היסוד שלו הייתה משובשת בעליל. למשל:

הבא לקבל עליו,²⁵ אם היה נוהג כתחילה בצינעא מקבלין אתו, ואם לאו אין מקבלין אתו, ואחר כך מקבלין אתו (דמאי ב, י) – כ"ו גורס: "אם היה נוהג מתחילה בצינעא מקבלין אתו ואחר כך מלמדין אותו, ואם לאו מלמדין אותו ואחר כך מקבלין אותו"; כך גורס גם הבבלי במסכת בכורות ל ע"ב.

בכתב היד שעמד לפני סופר כ"א היה, מן הסתם, איזה שיבוש; כנראה היה כתוב שם "מקבלין אתו, ואם לאו מקבלין אתו, ואחר כך מקבלין אתו". את הקושי הגלוי לעין פתר הסופר על ידי שהוסיף מדעתו, אחרי ואם לאו, את מילת השלילה אין – וכדרכו גם ניקד אותה. לחלופין, בנוסח א חלה השמטה מחמת הדומות: "אם היה נוהג כתחילה בצינעא מקבלין אותו ואחר כך מקבלין אותו". והמעתיק השלים על פי סברה ואם לאו אין מקבלין אתו.²⁶

אכן, המשפט הזה מועד לשיבוש; בברייתא בבבלי שם כ"י וטיקן 119 גורס: מקבלין אותו ואחר כך מקבלין, ואם לאו מלמדין אותו ואחר כך מקבלין. ייסלח לסופר של כ"א שלא זכר שהלכה זו מובאת בבבלי, או שלא מצא בה נוסח מתוקן (נזכור שמסכת בכורות אינה מן הגלמודות ביותר); אבל אם היה מונח לפניו כתב יד נוסף של התוספתא, למה לא עשה בו שימוש במקום הזה, שהוא לכל הדעות מוקשה?

לדפ"ר בשבת טו, י. (3) בין הדוגמאות במסכת ברכות שלא מצאנו להן חילוף בכ"ו הוזכר הניקוד אף מי שלא הזכיר (ג, ט). ההבחנה בין "מי ש" ובין "מש" לא תמיד מקיימת בכתבי היד; השווה בכ"א עצמו: משנזק עליו אחד מן הדמים (נזיר ד, ט); כ"ו = דפ"ר: "מי שנזק" (ראה נתן, עמ' 71). אפשר אפוא, שלפני הסופר של כ"א עמד כאן נוסח "משלא" בתיבה אחת.

23. כגון מן הערך | מן אִדָּק (שבת ב, ז), "ויש כאן ערבויה של שתי נוסחאות" (ליברמן, תוכ"פ). ראה פירוש ורדיין אצל נתן, עמ' 28–32.
24. ייתכן שהלכות מן התוספתא נלמדו בנספח למשנה או לגמרא. אולי כפלי גרסאות במקומות אחדים היו בגופו של כתב יד היסוד שעמד לפני הסופר, כפי שהעיר לי יוסף עופר.
25. להיות חבר.
26. על אפשרות זו העמידני יוסף עופר.

הזכרנו לעיל שבמקומות שלא עלה בידו של סופר כ"א לקרוא את הכתב או לברר את הנוסח בזמן הכתיבה הניח נקודות אחדות על השורה. אם עמד לפני הסופר כתב יד נוסף של התוספתא, הרי היה לו להשלים על פיו את החסר.

אמת, מקורן של כל ההגהות יכול להיות, עקרונית, במסירה אחרת של התוספתא, אבל התמיהות שהעלינו ואומרות, לכל הפחות, שהסופר של כ"א לא עשה שימוש שוטף וצמוד בכתבי יד נוספים של התוספתא.²⁷

הגהות רבות מתאימות לנוסח שני התלמודים כאחד, ואף על פי כן אפשר להתרשם שההגהות נעשו על פי הבבלי דווקא. הדבר כולט במקומות שיש הבדל בנוסח התלמודים, וכ"א נוקט את לשון הבבלי ואילו כ"ו נוקט את לשון הירושלמי. כגון: וכולן עושין אותן סעד לשנה (סנהדרין ב, ד), וכן בהמשך: וכולן עושין אותן סעד לשנה (שם ב, יב). בשתי ההלכות כ"ו גורס "וכולן סעד לשנה", והוא כנוסח הירושלמי שם יח ע"ב; ואילו הבבלי שם יא ע"א גורס "וכולם עושין אותן סעד לשנה", כגרסת כ"א.

והנה דוגמה מאלפת:

כהן גדול [...] עָבַר על מצות עשה ועל מצות לא תעשה [...] הרי הוא כהדיט לכל דבר (סנהדרין ד, א) – כ"ו גורס: "ועובר".

הלכה זו מובאת בבבלי סנהדרין יח ע"א, והנוסח שם כנוסח כ"ו: "ועובר". ואין מדובר בחילוף לשון בעלמא, אלא בנוסח מקורי כנגד נוסח מעובד. שם בע"כ יש דיון בברייתא זו, וזה לשונו: "עובר על עשה ועל לא תעשה – לא סגי דלא עבר! הכי קאמר: אם עבר על עשה ועל לא תעשה הרי הוא כהדיט לכל דבריו". המקשה (הסתמאי) לא נוח לו הלשון "עובר", העשוי להתפרש כהוראה, והוא מציע נוסח חלופי, המפרש את כוונת הברייתא בלשון שאינה משתמעת לשני פנים: "אם עבר", בדיעבד. הסופר של כ"א גורס כאן עָבַר, כלומר הוא הביא את הנוסח המעובד שבמסגרת הבבלי, ולא את הנוסח המקורי של הברייתא, כפי שהוא עולה בבירור מן הבבלי עצמו. והניקוד מוכיח שאין זו פליטה מתוך היסח הדעת, אלא הכרעה מחושבת. יתר על כן, בהמשך הדברים בתוספתא שם ד, ב אותו הלשון חוזר לעניין המלך (כאן דובר בכוהן גדול); כ"ו גורס שוב "ועובר", ואילו

27. תיבות שדילג עליהן סופר כ"א קיימות במסירות אחרות של התוספתא שהגיעו לידינו: ... כדי ליטול ממנו דוגמא לאירא (שבת ט, ז) – כ"ו = כ"ל = דפו"ר: ארגמן כדי וכו'. שאין מבזבז ב... לו (מגילה ג, כא) – כ"ו = דפו"ר: שאין אדם מבזבזה בידיו לעצמו; כ"ל: שאין אדם מבזבז בידיו לו. בשנים שהיו (רווח ריק כדי תיבה) על הבית ועל השדה (בבא מציעא א, יז) – כ"ו = דפו"ר: עוררין; כ"ש: עוברין. מקבלין הימנו ... שלזה (סנהדרין ו, ד) – כ"ו: ומותרין דבריו של זה; דפו"ר: וסותרין דבריו של זה. ודוק: להלכות אלו אין מקבילה בתלמוד.

כ"א גורס גם כאן ואם עבר – לשון תנאי, ובמילת התנאי אם במפורש, וגם כאן מנוקד.²⁸

מעטות ההגהות הנוגעות לתוכן ההלכה. דברים רבים נאמרו בעניין זה, ואף הועלתה הסברה שתיקוני תוכן הם שגררו אחריהם שינויי לשון לרוח הבבלי.²⁹ אבל למעשה רק מיעוט שבמיעוט מן המקומות המנוקדים בכ"א נוגעים לתוכן הדברים;³⁰

28. מעטים ביותר המקרים שבהם הנוסח המוגה בכ"א שונה מנוסח הבבלי ודווקא כ"א גורס כבבלי (או בדומה לו). בידי שלושה מקרים בלבד: (1) ושלם אשמש לך מיטתך (נדרים ז, א) – כ"א: "ושלם אשמש לך מיטתי"; בבלי שם פא ע"ב: "ושלם אשמש מטתי". ושם הדעה באוזני הסופר ההמשך בבבלי: "שלא אציע לך מיטתך". (2) רפא לי את עיני זו וסמאה, שן זו ועקרה (בבא קמא ט, כה) – כ"א: "שני זו"; בבלי שם כו ע"ב: "חתור לי שני והפילה". יוער שכיני רמז נדיר אחרי שם עם כיני קניין. (3) העושה מלאכה במי חטאת ופרת חטאת של חבירו (פר) פטור מדיני אדם ודינו מסור לשמים (בבא קמא ו, יז) – כ"א שווה לבבלי שם נו ע"א (וכן שם צח ע"א, ובגטין סז ע"ב): "וחייב דיני שמים". הלשון "וחייב דיני שמים" מחליף בבבלי את "ודינו מסור לשמים" שבתוספתא; לשון זה נשנה בכ"א בשבע הלכות רצופות בעלות מבנה שווה, ובשתיים מהן (בזו ובבאה אחריה: "רופא אומן" וכו') כ"א כבבלי. לפני סופר כ"א עמד כאן, מן הסתם, נוסח זהה לכ"א. הלכה זו מובאת בספר המצוות לחפץ בן יצליח כלשון כ"א: "העושה מלאכה במי חטאת ובאפר חטאת והנותן מי חטאת לפני בהמת חברו פטור בדיני אדם ודינו מסור לשמים". (ההלכה שלאחריה מובאת שם כלשון "וחייב דיני שמים", אבל בספר תורת אדם לרמב"ן היא מובאת כמו בכ"א; עיין ליברמן, תוכ"פ).
29. יש להניח, שתיקונים של תלמידי חכמים לא היו מכוונים לתיקונים לשוניים, אלא לתיקונים ענייניים. ומן הראוי לבדוק, אם גררו תיקונים אלה אחריהם תיקונים לשוניים שיש להם משמעות דקדוקית או מילונית" (ברוורמן, עמ' 164); "התיקונים הלשוניים אפשר שנכנסו בתוספתא בעקבות התיקונים הענייניים" (שם בסיכום, עמ' 169).

30. בידי שלושה עשר מקומות: (1) היה מוכר בשנת מעשר ע"י (דמאי א, ו) – כ"א: "שני". (2) עד עשר אמות אסור, פחות מכן מותר באותה שבת ואסורין לעתיד לבוא (עירובין ז, ח) – כ"א: "עד עשר אמות מותר, מפני שהוא כפחת, פחות מכן מותרין לאותה שבת מותרין לעתיד לבוא". (3) לא (שהיה) שהיתה ראויה [ב]הת"בם אלא [א]להינשא (יבמות יא, ח; אותיות המוסגרות כתובות על גבי התיבות שאחריהן והן מורות על שיכול סדר המילים) – כ"א: "לא שהיתה ראויה להתיבם אלא להנשא". (4) לוקח ב (ב) פחות () ומוכר ב'וקר (נדרים ב, ד) – כ"א: "לוקח ביתר ומוכר בפחות". (5) הרי זה גט (גטין ה, ב) – כ"א: "אינו גט". (6) תשלומי שְׁלֹשָׁה (בבא קמא ז, כב) – כ"א: "תשלומי ארבעה וחמשה". (7) כתבתי שטר (ונטלתי) אֶבֶל לֹא נִטְלָתִי מעות (בבא בתרא ב, ג) – כ"א: "ונטלתי". (8) אף על פי שסתמו (אין) יש לו חזקה (שם ב, יג) – דפ"ר: "אי' לו חזקה" (כ"א חסר). (9) אפילו (חו"ן) חוֹמֵץ הגיעו (שם ז, ז; הסופר החל לכתוב חומץ ולא הספיק לגמור את התיבה עד שנמלך והגיה יין ושוב חזר והגיה חומץ) – כ"א: "אפילו חומץ הגיעו". (10) אם אמרה הניחו לו אין מצילין אתו (סנהדרין יא, יא) – כ"א: "מצילין אותו". (11) שבועה שאין לך בידו (פטור) תיב, זה חומר [...] (שבועות ב, יא) – דפ"ר: "שבועה שאין לך בידו לך זה פטור" (כ"א: "שבועה שאין לך בידו, זה חומר [...]"). (12) וחייבין על דזונה (כרת) מכות (שם ד, ב) – כ"א: "כרת"; דפ"ר: "קרבן". (13) בית שמאי מְטַמְּאִין ובית הלל מְטַהְרִין (עדיית ב, ה) – כ"א: "בית שמי מטהרין ובית הלל מטמאין".

הדברים צריכים קריאה בעין ביקורתית וזהירה, ויש שאין זה אלא הבדל שלכאורה³¹ או טעות סופר בעלמא.³²

* * *

לסיכום, יש לנו עסק עם סופר שהתיימר להבין מה הוא מעתיק והתערב במידה רבה של חופשיות בנוסח הטקסט. ההנחה היא שהניקוד עשוי להיות סמך להגהות

31. למשל: (1) (המלאי של ישראל' ופועלי גוים עושין בתוכו ומצא בו חמץ אחר הפסח אסור (בא) בהנאה ואין צריך לומר באכילה) המלאי של ישראל' ופועלי גוים עושין בתוכו ומצא בו חמץ אחר הפסח מותר באכילה ואין צריך לומר בהנאה, המלאי של גוים ופועלי ישראל' עושין בתוכו ומצא בו חמץ אחר הפסח אסור בהנאה ואין צריך לומר באכילה (פסחים ב, ה-ו). ההלכה הדנה במקרה שהמלאי של יהודי והפועלים גויים נכתבה תחילה כנוסח הידוע לנו מן הברייתא בבבלי שם לא ע"ב, והדין הוא לאיסור, אלא שהסופר כתב סימני מחיקה בראשה ובסופה של ההלכה וכתב אותה מחדש, ועכשיו שינה את הדין להיתר; ואילו את המקרה ההפוך – המלאי של גויים והפועלים יהודים – ניסח מלכתחילה לאיסור, בניגוד לבבלי, וניקד את כולה (כ"י נאמן כאן וכאן לנוסח הבבלי). אלא שבסוגיה זו היו שתי מסורות, וסופר כ"י א הגיה על פי הבבלי שבנוסח רבנו חננאל (ליברמן, תוכ"פ). (2) מְצוה לְפָרוֹק עִם הַשּׁוֹאֵן כְּדִי לְשׁוֹר אֶת לְבוֹ (בבא מציעא ב, כו) – כ"י: "שלא לשבור את לבו". הנוסח של כ"י, שהוא מן הסתם המקורי בתוספתא, מתייחס ללב המסתייע; סופר כ"י א התייחס ללב המסייע, והשמיט את התיבה שלא, לרוח הבבלי, בבא מציעא לב ע"ב: "אוהב לפרוק ושונא לטעון מצוה לשונא, לכוף את יצרו" (ליברמן, תוכ"פ).

32. כגון במשפטים מקבילים, שהם מועדים לטעות בהעתקה (של הסופר או של כתב היד שעמד לפניו): (1) אם אמרתה במי שהיה לו למול (ערב) [אחר] שבת ומלו בשבת שאינו בקום ומלו, תאמר במי שהיה לו למול בערב שבת ומלו בשבת (שאינו) [שהוא] בקום מול (שבת טו, י). אין כאן הבדל בעמדה הלכתית אלא תיקון של טעות גלויה, שהרי הרישה והסיפה שלפני התיקון שוות, ויפה תיקן הסופר. (2) באר ברשות הרבים, אם (יש) [אין] בינו לבין (!) ארבעה טפחים [...] בני חצר מותרין ובני עליה אסורין, אם יש בינו ולכותל ארבעה טפחים [...] בני חצר אסורין ובני עליה מותרין (עירובין ו, כד). התנאים המנוגדים מנוסחים שניהם לפני התיקון בלשון "יש". (3) הטמין וכיסה בדבר ש(לא) ניטל בשבת או שהטמין בדבר שאינו ניטל בשבת וכיסה בדבר הניטל בשבת, הרי זה נוטל ומחזיר (שבת ג, כא). כ"י: "בדבר הנוטל בשבת". המושגים "הניטל/הנוטל בשבת" ו"שאינו ניטל בשבת" באים לסירוגין כאן ובהלכה הבאה, וקרוב לודאי שאין כאן אלא טעות סופר בעלמא. גם בהלכה הבאה יש תיקון בכ"י: "וכיסה בדבר (הניטל) (ש) [אין] ניטל בשבת. (4) ומה נידה שחיבין עליה כרת בעלה נאמן עליה, סוטה שאין חיבין על ביאתה אינו דין שיהא בעלה נאמן עליה (סוטה א, ב). כך גורס גם כ"י ("שחיבין על ביאתה כרת"), אבל קטע קיימברידג' ט"ש E2.141 גורס "שאיין חיבין על ביאתה כרת", וייתכן שזה היה הנוסח בכתב היד שהיה לפני סופר כ"י א. (5) היו (ה) [ני]זקין של שנים ו(ה) [ני]זקין של אחד, ספק שהם המיתום (בבא קמא ג, ז) – מתחילה העתיק הסופר בטעות את תחילת ההלכה שבהמשך: "היו המזיקין של שנים והניקין של אחד, אף על פי שבידוע [...]". בשני מקומות יש תיקון בשמות אליעזר/אלעזר: ר' אליעזר הקפר (כתובות ה, א), ר' אלעזר (נזיר ב, יב); כ"י: "ליעזר" (בשני המקומות).

הסופר, ומכיוון שיש מאות ניקודים – כלומר הגהות – הדבר מאפשר לחדור בהיקף רחב יחסית לעומק ההיסטורי של הטקסט. כוונתו של הסופר הייתה להוציא מתחת ידו נוסח בר לימוד, ואולי שפּע ההגהות במסכתות מסוימות לעומת אחרות מלמד על התפקיד התכליתי שבמלאכתו. לא נהיר לי לחלוטין מה ראה הסופר להגיה גרסאות טובות שעמדו לפניו בגרסאות אחרות, טובות לא פחות ולא יותר מהן. אולי הרצון לקרב את הטקסט לנוסח ידוע ומופר, שִׁירוץ הלומד בו. ההגהות המנוקדות הנוגעות לתוכן ועומות ביותר. נתון זו נראה לי חשוב, וראוי שיחזור ויבדק בעין חדה.

מן המקורות שהגיה הסופר על פיהם יש להזכיר ראש לכול את הבבלי, ואין בכך חידוש. אם עיין הסופר בכתבי יד אחרים של התוספתא, נוסף על כתב היד ששימש לו יסוד, הרי ניצל אותם בצמצום מפתיע.

נעשה כאן ניסיון לרדת לסוף שיטת עבודתו של הסופר־הנקדן של כ"א. נקודת המוצא הייתה קביעתו של פרופ' ליברמן, שהניקוד בכ"א יש לפרשו כ"סימניות" שהסופר עצמו הניח בגוף הטקסט כדי לרמוז על התערבותו בנוסח. אם פיצחנו נכונה את הצופן של הסופר, הרי בידינו המפתח לשחזר את הנוסח שעמד לפניו במאות מקומות.

קיצורים

מקורות ראשוניים

למ שנה

כ"פ = כתב יד פרמה, דה רוסי 138

כ"ק = כתב יד קאופמן A 50

לתוספתא

דפו"ר = דפוס ראשון, ונציה רפ"א

כ"א = כתב יד ברלין 159 (Or. 1220 ; כ"י ארפורט)

כ"ו = כתב יד וינה 46

כ"ל = כתב יד לונדון 445

כ"נ = כתב יד נורצ'ה, הארכיון ההיסטורי העירוני, Hebr. Fragm. 1

כ"ש = כתב יד שוקן 2041

מחקרים

ברוורמן = נ' ברוורמן, "לבחינת טיבם של כ"י וינה וכ"י ארפורט של התוספתא",

מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 153–170

גולדשטיין = נ' גולדשטיין, "מדרש שיר השירים רבה בכתב־יד פרמה 1240", קבץ

על יד ס"ח ט (תש"ם), עמ' 1–24

ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו – (על אתר, אלא אם כן צוין אחרת)

ליברמן, תוספתא = ש' ליברמן, תוספתא, ניו יורק תשט"ו –
מישור, הזמנים = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג

מישור, הניקוד = מ' מישור, "על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא", לשוננו
סד (תשס"ב), עמ' 231–244

מישור, לקח = מ' מישור, "ניקוד כ"י ארפורט של התוספתא: לקח מעשי", לשוננו
לעם נג (תשס"ב), עמ' 143–147

נאה = ש' נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט

נתן = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א

פרני M. Perani, "Il più antico frammento della 'Genizah italiana': la =
Tosefta di Norcia (ca. 1000 e.v.). Rilievi codicologici e paleografici",

La "Genizah italiana", ed. M. Perani, Bologna 1999, pp. 261–265

צוקרמנדל = מ"ש צוקרמאנדל, תוספתא, פאזעוואלק תרל"ט–תרמ"א

שטמברגר G. Stemberger, "I frammenti della Tosefta di Norcia e il loro =
contributo allo studio della tradizione testuale", *La "Genizah italiana"*,
ed. M. Perani, Bologna 1999, pp. 267–273

נספח: רשימת המילים שיש בהן ניקוד בכ"א

ג, כ: היה עומד ומתפלל באיסטֶרֶטִיא

ברכות

א, ז: אילו ברכות (שהן) [שִׁאִין] חותמין ד, ב: וחומץ סִתּוּנוֹת

ד, ו: בִּזְמַן שהפרוסות קיימות

בהן בברוך

ד, יח: וסופו של ערב לצאת (יירד) יְדֵי ערבותו

ג, ט: אף מִי שִׁלָּא הזכיר

* הרשימה מובאת לפי סדר הטקסט במאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.
אסף פינק, רכז אוצר עדי הנוסח של הספרות התנאית באוניברסיטת בראייל בניהולו של פרופ'
שמא פרידמן, סיפק לי תיקונים והשלמות, ותודתי נתונה לו. מה שנראה לי שצריך תיקון או
השלמה תוקן והושלם לאחר בדיקה נוספת בתצלום כתב היד. ספקות בניקוד הובאו בהערה.
נוסף פיסוק לפי הצורך.

סימנים: א' – אות מסופקת או שנעשה בה תיקון; () – מחיקה; [] – תוספת (בגוף הטקסט או
בגיליון); א:ב – סימן הפרדה; א'ב' כפל גרסה; | – סוף שורה; < > – השלמה על פי
תוספתא ליברמן או על פי אוצר עדי הנוסח שבאוניברסיטת בראייל; { } – גרסה שלפני
התיקון שאין בה סימן מחיקה בכתב היד; [...] – דילוג על תיבות הכתובות בכתב היד.

ה, יב: (סיתה) [סָאָה] תרומה
ו, ד: אם אמרתם בטהורה [...] תאמרו
בטמאה

ו, ד: טהור שאכל את הטהור וטהור את
הטמא וטמא את הטהור וטמא את
הטמא כולן במיתה [...] טהור שאכל
את הטהור כמצותו, וטהור את הטמא
בעשה, וטמא את הטהור וטמא את
הטמא בלא תעשה

ו, יא: שאור [...] וחימץ בו את העיסה
ו, יב: אחת מדומעת ואחת שאינה מדומעת,
הריני אומ' לתוך מדומעת נפלה

ו, יד: היו לפניו שתי קופות אחת של
שעורים ואחת של חיטים לפניהם שני
סאין אחת של חיטים ואחת של שעורים
ונפלה אחת מהן [...]

ז, ז: בשוגג תשלומיו תשלומין, במזיד אין
תשלומיו תשלומין, וחכמ' אומ' [...] תשלומיו
תשלומין

ז, י: ומן הפאה
ז, יג: עיסה שִלְשָה במים מגולים
ז, יד: בין מְכַוְּנִין בין מְפֹזְרִין
ז, טז: לָגִין ביתיקו הרי זה אסור
ז, יז: הַשָּׂאָר הרי זה אסור
ח, ה: ליטרא מעשר ראשון שניטעה והרי
בָּה כעשר ליטראין
ח, טו: יהא אָדָם סך כליו
ח, יז: (ונפל) [וַנִּתַּן] לתוך אחת מהן
ט, י: לֵאכֹל דבר שדרכו לֵאכֹל
י, ב: מעי אתרוג אֶסְרִין

ערלה

א, ח: כרם שנטעו ירק ושדה ירק בצ' [יד]

דמאי

א, ד: חזקת חוצה לארץ פטור עד שיוודע
לך שהוא חיוב
א, ו: היה מוכר בשנת מעשר עֲנִי

ד, כא: ומוֹסְקִין בזיתים
ו, ו: הוא עתיד לדון אֶתְכֶם
ו, ז: תפילה שֶׁל תפילה
ו, ז: כיזה צֶד
ו, טז: בכניסתו מה הוא אומ', יְהִי רָצוֹן
מלפניך

פאה

ב, כ: אם היה הִזְיקו מרובה על של עניים
ג, א: האריסין והחֲכֹרֹות
ג, א: וְהִדְרָה וזוֹרֵר לגדיש
ג, ב: וּשְׁכָחוּ
ג, ז: והעומר יפה כח (עֲנִי) | עֲנִי בָה מבקמה
ג, ח: וכן אוּגוּרֵי השום ואגודות השום
והבצלים
ד, א: לקט זה לִיקַטְתִּי אני ואחי, לִיקַטְתִּי אני
וקרובי
ד, יח: במקום שהיד יכולה לשלוט בָּה

תרומות

א, יד: והיו [בִּידוֹ] תאינים
א, טו: תרום גורני
ב, ו: תורמין ומעשרין מִזֶּה על זה
ב, ו: וחזור ולוקט מי שבא השמש
ב, ח: על פירות שיש לי בתוך בית(ו) [י]
ב, ח: ועושה אותה תרומה ומעשר על מקום
אחר עד שִׁיגִיעַ לעיר
ב, יא: וגוי שְׁמִישְׁכֶן שדהו לִישֵׁר'
ב, יג: המתן עד שְׁנֵהֲיָה בהלכה
ג, ה: בין דקה ובין גסה אלא תורם כדרכו
בבינונית

ג, יא: (מ) משיתעֶשֶׂר האלה

ד, ה: הַטְּרָקְסָמוֹן והתרדין
ד, ה: לא יתרום מן התותים שלִיקַט עַל
התותים שלִיקַט בין הערביים
ד, יג: אֵין נוהג בו אלא לשום מעשר שני
בלבר
ה, ב: אם היתה אותה סאה קְיִימָת

ב, יב: אילן שעומד בפנים ונופו נוטה לחוץ
 יש למעשר שיני שלו פידיון
 ב, יז: הלקוח בכסף מעשר
 ג, א: ר' יהושע בן קרחה
 ג, ו: סלע ארבעה איסרות (ו) דינר (אל) איסר
 [...] סלע ארבעה פונדיונות (ו) דינר
 פונדיון [...] סלע שמונה פונדיונות
 (ו) דינר שני פונדיונות [ל']¹
 ג, ו: מחללה בשנייהא
 ד, ג: (י) הילך את המעות האילו
 ד, ד: אבא חילפא בן קריא אומ'
 ד, יד: לא היספיק למושכו [...] לא היספיק
 למושכו
 ה, ב: הוא קרבן ומה שכתובו קרבן, דברי ר'
 מאיר

חלה

א, ט: שכשם שקורא על הטהורה כך קורא
 על הטמאה
 א, יב: משתעשה מקרצות
 ב, ג: וקב דבר שניטלה חלתו באמצע
 ב, ה: למה הוא דומה, לתרומה (ומה) [ס] תבואה
 ב, ה: [...] ואין בטמאות כשיעור, כשהוא
 תורם אומר [...]
 ב, ט: וגזל הגר
 ב, יא: כאילו חוט מתוח מקפלוריא ועד
 אוקיינוס

ביכורים

א, ג: שניי מה הוא להביא
 ב, ב: הריני נזיר שזה חיה ובהמה
 ב, ג: ויש בו דרכים שאינו שוה לא לאנשים
 ולא לנשים

שבת

א, כג: נותנין מוגמר על גבי גחלים

א, יז: לוקחין שדה זרועה מן הגוי בין
 שצימחה ובין שלא שצימחה (מיש')
 [משכביע'] למוצאי שביעית ואינו חושש
 ב, י: אם היה נוהג כתחילה בצינעא מקבלין
 אתו, ואם לאו אין מקבלין אתו ואחר כך
 מקבלין אתו
 ג, יד: המשלח ביד עם הארץ וביד חבר
 צריך לעשר, אַמ' רבן שמעון בן
 גמליא' [...]
 ד, כב: מחללו על המעות
 ה, כד: היאך מלאך ליבך לעבור על דברי
 חבירך
 ה, כד: א' לו, וכי הלכה קבעתי בישראל'
 ו, יא: ומעוטן של זתים
 ז, ג: על מנת (של) שהמעשרות שלי
 ח, טז: ואם מן {הקטנה} הגדולה נוטל
 ח, כב: עשוי תרומת מעשר

שביעית

ז, יד: פגי בתיאני [...] פגי בתיני
 ז, יד: אלא לעינן מעשר; פגי בתיני
 ואהני [...]
 ז, טו: {שבאשכול} 'של אכל'
 ז, טז: אוכלין על בין הכיפין
 ח, ב: ומניח על פתח ביתו

מעשרות

ב, יא: בין כך ובין כך אוכל אחת אחת, אם
 צירף חייב
 ג, ז: אמיטליא לא נהגו בה חכמים היתר
 ג, יד: עד שלא באו לעונות מעשרות פטור
 [...] אף משבאו לעונת מעשרות חייב

מעשר שני

א, ו: אין מחללין על המעות (שמן) [שהן]
 כבבל ולא על המעות שכבבל והן כאן

טו, טו: ולא ספק שבת זו	ב, ג: ר' יוחנן בן נורי
טז, יז: מוליך אדם שמן הרבה	ב, ג: שאין להן לא כך ולא כך אלא אין להן
עירובין	אלא מה שאמרו
ג, יד: נתנו חוץ לתחום אפילו אמה משתכר בשבת	ב, ז: ומטיפין מן הערק ² מן אדק לחולה
אמה	ב, כא: חילוף הרברים, בשבת בין בשוגג
ד, א: יום אחד לדרום יום אחד לצפון בין במזיד יעקר	ג, כ: במיחם שהוחמו בו
כאנשי אותה העיר	ג, כא: בדבר ש(לא) ניטל בשבת
ד, א: הא לוו שני ימים הן [...] הא לוו יום אחד הוא	ה, ב: ובציפי צמר
ד, ו: אם אינו יכול לרבעה	ה, יא: הרטנין יוצאין בסודרין שלהן, ולא
ד, טז: הסמוכה (לחצר) לגשר, ועוד התיר הרטנין בלבד [...]	ח, ו: היה יודע שיש (זה) חלב [ואמ'] ³ אין זה חלב שחייבין עליו
ה, ד: ונשתיירו בה גודריות	ח, ח: עד שלא ימתיקו
ה, ח: חמש חבורות	ח, טו: שיער כדי לגבל בו את הטיט
ו, א: לכם ולכל שניתוספו עליכם	ח, יט: חול עפר ואפר שיעורן בכזבל
ו, יא: וערבו (אחרים) [רבן] על ידיהם	ח, לג: ר' שמעון בן אלעזר אומ'
ו, טז: באבנים ובכפסין ובסולם צורי [ת] ⁵	ט, ז: וכמה בגד (גד) קטן, כסבכא
ו, כד: אם (יש) [אין] בינו לבין ארבעה טפחים	י, ג: ועשו מדרון ⁴ לרש' הרבים
ו, כה: שלא יהא בינו לכותל ארבעה טפחים	יב, ז: מפני שקדמה צידה למחשבה
ז, ח: עד עשר אמות אסור, פחות מכן מותר	יד, א: מקצוע של דבילה
באותה שבת ואסורין לעתיד לבוא	יד, א: וזומא ליסטרון של קדירה
ז, ט: חצר קטנה [...] ניטל דופנה	יד, ד: ומרדה, אבל לא ירדה בידו
ז, י: ובכפסין	יד, יא: וכן באמיתא
ז, יד: ששכחו ולא עיריבו	יד, יא: וכן בפיגם
ח, ב: פחות מיכן מערבין (שנים) [אחד]	יד, יב: האמיתה
ואין מערבין (אחד) [שנים]	טו, ט: מפני שהוא מסוכן
ח, ז: הכוחה ברש' הרב	טו, ט: על גר שנתגייר כשהוא מהול
ח, יד: המוציא תפילין	טו, י: אם אמרתה [...]
ח, יד: נגר [...] נקמו מותר [...] נקמו אף על פי [...]	טו, י: במי שהיה לו למול (ערב) [אחר]
ח, יט: נימא כינור שנפסקה	שבת [...] תאמר [...] ומלו בשבת
	(שאינו) [שהוא] בקום מול

2. סוף עמוד.

3. ?

4. ד רפה?

5. = ובכפתין.

במעשר [...] זה ישחט לשם מה שהוא
 וְזֶה יִשְׁחַט לְשֵׁם מֶה שֶׁהוּא
 ט, יח: תמורת הפסח [...] ירעו עד שיסתאבו
 ט, יט: (שהמקדש) שֶׁמֶהֱקֹדֶשׁ פֶּסַח בָּאוּ
 שלמי'

ח, כב: אין ממלאין מבאר הַקֶּר [...] להיות
 ממלאין מבאר הַקֶּר [...] ולא כל בארות
 הַקֶּר התיירו
 ח, כג: הא לֹוּ ביריא הוות

פסחים

שקלים
 א, ז: אין מְקַבְּלִין מהן אלא עולות ושלמים
 בלבד
 ב, ב: שנ' כי תעשה את הישר בעיני יי, ואין
 כֵּאֵן הטוב
 ב, ח: הראויין לכל קרבנות ציבור וְנִתְּנוּ
 לאומנין בשכרן
 ב, יז: כֵּאֵן וְכֵאֵן לא היתה שהייה
 ג, א: עצים ללבונה
 ג, ב: הביא בִּיטוּר כהן נוטל [...]
 ג, יג: אמרו לו
 ג, כז: כל אותן השנים שהוא מבין חמש
 ועשרים עד שהוא בן שלשים
 ג, כז: ומושיבין אותו בַּחֲמִיל.

כיפורים

א, ד: (שמא) [שֶׁאֵם] יאֵרַע בו פסול
 א, יא: (אף) זֶכֶה עָמִי במחתה
 ב, ד: היה מצטער (ואוכל) וְהוֹלֵךְ
 ב, ד: עד שהגיעו לנְמִילָה של יפו
 ב, ז: ואין אדם (יודע) נוֹגֵעַ במוכן לחבירו
 ב, יב: בין קדש עֲלִיּוֹן
 ב, טז: נוטל את הדם מְמִי שממרס בו
 ג, ז: על הפרכות ונשפך הדם, יביא אחר
 ויתחיל על הַפְּרֹאֹת
 ג, יד: אִם לָהֶם, כֵּן נהיה [...]
 ג, יד: מהו שירד אֲחֵרָיו וימיתנו
 ד, ה: אפילו עַד צוארו
 ד, ה: תשובה מכפרת על עבירות קלות,
 ואילו הֵן עבירות קלות, עשה [...]
 ד, ה: העובר על מצות עשה ועשה
 [תשובה]

ב, ג: לפי שאִינֶן בדיקדוקי מצה כישר'
 ב, (ה-ו): (המלאי של 'ישראל' ופועלי גוים
 עושין בתוכו ומצא בו חמץ אחר הפסח
 אסור (בא) בהנאה ואין צריך לומר
 באכילה) המלאי של 'ישראל' ופועלי גוים
 עושין בתוכו ומצא בו חמץ אחר הפסח
 מותר באכילה ואין צריך לומר בהנאה.
 המלאי של גוֹסֵם וְפֹעֲלֵי 'יִשְׂרָאֵל' עוֹשִׂין
 כְּתוּבֹו וּמִצָּא בו חֲמִץ אַחֵר הַפֶּסַח אֲסוּר
 כִּהְנֵאָה וְאֵין צָרִיךְ לוֹמַר בִּאֲכִילָה
 ב, טז: הגיע (ב) לכדיב ובֶּאֱחָד ושאל לו
 את נדרו
 ג, ו: מי תשמישיו של נחתום שוֹפְכִין [...]
 אותן מפני שהן מתכַּנְסִין ובאין לידי
 חימוץ

ג, יח: וְכָל שבאמצע מסלקין אותו לצדדין
 ג, יט: מתירין גְּמֻזוֹת של הקדש
 ג, כב: כיצד מתירין גְּמֻזוֹת של הקדש
 ד, יב: שהיו כהנים (מפקיעין) [מְשַׁקְּעִין]
 בדם

ה, ג: כִּדִּי שִׁיָּהָא פסח נאכל בשובע
 ו, ב: אין חולקין את הציבור, אֵלֹא או כולן
 עושין בטומאה [...]

ח, ז: והשיני אֵין טעון תגיגה
 ח, ח: אילו דברים שְׁשׁוּה הראשון לשיני
 ח, י: והשיני עושה אוֹתָהּ טפילה אצל אחרים
 ח, כא: אומ' אני שלא נא(מ)[ס]ר חמץ
 במצרים [...]

ט, ג: נִתְעַרְבוּ בעולה
 ט, ט: נתערבו בככור [...] זה ישחט לשם
 משהו [וזה] יִשְׁחַט לשם מה שהוא
 ושניהם יאכלו לשם פסח [...] נתערבו

סוכה

א, א: מעשה בסוכת הילג'י
 א, ה: סיכך בחוצני פשתן (ובפקיעי עמיר
 פסולה, סיכך בקנים ובדוקרנים) כְּשִׁירָה,
 בעניצי פשתן פסולה
 א, י: אם יש בגגה פותח טפח
 א, י: מחצלת של שִׁי(ה)[ח]פא
 ב, ד: אין מחייבין אותו לחזור אלא עד
 שיעור
 ב, ו: מי שלמוד ללקות
 ג, א: כך הוא אומ', ליה ולך מזבח
 ג, ב: ויום טוב של (עצרת) פסח ויום טוב
 הראשון של עצרת
 ג, טו: ומעלין ושורפין אתו בקדושה
 ד, טז: ואין מוגין להן את היתירה

יום טוב

א, ו: ומה מילה [...] כיסוי הדם שאין ודאה
 דוחה את השבת כל שכן שאין ספיקה
 דוחה את יום טוב
 א, ח: לא יטול אדם גזול
 א, כ: המולל מלילות מערב שבת [...] המולל מלילות מערב יום טוב
 א, כ: מנפח בקנן ובתמחוי
 ב, יט: מחצלת הגוררת וקינקן הגורר
 ג, יט: אבל מספרין את הקונרס ואת העכביות

ראש השנה

ב, יח: רבן גמלי' אומ' שליח ציבור מוציא את הרבים ידי חובתן וחכמ' אומ' כל אחד ואחד מוציא את עצמו, אמרו לו [להם] אם כן למה מורדין אותו לפני התיבה, אמרו לו להוציא את שאינו יודע, אמר להם כשם שמוציא את

שאינו יודע כך מוציא את מי שיודע,
 אמרו לו אם כן למה מתפללין כל אחד ואחד, אמרו לו מפני ששליח ציבור מתקן לעצמו
 תענית
 א, ב: לעולם הולכין אחר סידרן
 א, ג: אפילה בשבעה עשר
 א, ח: בניי, אל יבוש אדם מחבירו ואל יבייש אדם ממעשיו
 א, יא: שני קומו [...] ב, יז: הנכנס לעיר
 ג, ז: שהושיבו מלכי יון פרדסאות
 ג, ח: כיון שעבר אותו משמר
 ג, יג: ועולה על שולחנו כסעודת⁶ שלמה בשעתה

מגילה

א, יז: אלא כל הנידר ונידב קרב בבמת ציבור
 א, יח: למרובה בגדים שעבר
 ב, ו: קראה אשורית
 ג, ה: מדלגין בענין פסח
 ג, יד: ואין אומ' ברכת חתנים בפחות מעשרה
 ג, יז: והעמיד אחריו לקרות

מועד קטן

א, ב: משכיר אדם עונתו (שנ) של מים לגוי
 א, ד: ומרדד אדמה תחתיה
 א, יא: ובלבד שלא ידוש {בפיר[ו]ת} בפרות
 ב, ב: אלא מכביס בצינעה(ה)[א]
 ב, יב: מכבש של כובס
 ב, יג-יד: ומעטר את כל השוק. יושבין על ספסל של גוים [...]

ב, טו: ולא רצו לומר להם	וכל מקום שהוא כשר והיא כשרה קנסו
ב, יז: הכל קורעין עליו, הכל חולצין,	אותה כתובתה
הכל [...]	ב, ד: כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה
	(כדי שלא תהא מרגילתו)
חגיגה	ג, א: אני מותרת לך ובתי אסורה לך
א, א: שני יראו פרט לסומא	ג, א: חמותו ואם חמותו [...] ואם (אחיו)
א, ב: חולקין לו בגורן	[חמיו] נשואה לאחיו
א, ד: מרובה הראייה ממדת חגיגה	ג, א: מה הוא לירש
א, ד: מביא הכל מן החולין	ד, ב: שני אחין כונסין את שתיהן
א, ח: אין מבקרין אלא תמימים	ד, ח: שפל ונשכר ערב שבת
א, ט: היתר נדרים פורחים באויר ואין להם	ד, ח: נידוד עבירה
על מה שישמכו	ה, ג: ומותר {בחמותה} כפחותה ¹
ב, א: אין דורשין במרכבה ליחיד אלא אם	ה, ד: עשה בה מאמר
כן היה חכם מבין מדעתו	ו, ב: וכן (שקצה) [תשעה] לאחרון
ב, ב: חנניא בן חכניאי ⁷	ו, ד: אסורה לחזור (ולחלוץ) לחולץ
ב, ה: היטה לכאן ונכווה באור, היטה לכאן	ו, ו: חוץ מן האלמנה () שתמתין שלשים
ויכווה בשלג	יום
ב, ז: יכול ישא אל אדם קודם שיברא העולם	ו, ח: אם עמד יבמה בבית דין
[...] יכול ישא אל קודם למעשה בראשית	ו, ח: שמא יארע בו דבר
ב, ח: ושנים אבות בית דין [...] ושניים	ז, ה: ומה [...] אין אחריה כלום
אבות בית דין	ח, ו: עד שלשה (ימים) פעמים, מיכן ואילך
ב, ט: הוא ומופלג שבהם [...] הן ומופלג	לא תינשא
שבהם	ח, ו: נישואי טעות
ג, א: כל שעקר רגליו מן המים או (ר) שהיו	ח, ז: (ר') אלעזר בן עזריה [בן עזאי] כל מי
רגליו במים	שאינו עוסק [...]
ג, יב: וכי יש (נגובים) נגיבה לקודש	ט, ג: בתו פיקחת הנשואה לאחיו חרש
	ט, ד: בת ישראל פיקחת שנישאת לכהן חרש
יבמות	ט, ד: טובלת מח(ז) יק בעלה
א, ח: שש עריות חמורות מאילו	י, ו: כל הטובל בימות הגשמים [ן] אין בשרו
א, י: ואשיאנה לכהונה	מעלה הבל
ב, ד: כל מקום שהוא כשר והיא פסולה	יא, ח: לא (שההי) שהיתה ראויה ^[ב] להתייבם
קנסו אותה ליתן לה כתובתה, מפני מה	אלא ^[א] להינשא ⁸
אמרו שניות מדברי סופרים אין להן	יא, י: (בוה) [בא] זה ובעל בא זה ובעל
כתובתן, מפני שהוא כשר והיא כשרה,	יב, ג: חמש נשים שנתערבו לדרותיהן,

7. ח שווא?

8. = שיכול הסדר.

- ג, ג: וְשֹׂאכְלָנוּ בְּקִצְצָה [...] וְשֹׂאמִי ר' לְפָלוּנִי
[...] וְשֹׂהֵינִי [...]
- ג, ז: לוֹ אֶת כּוֹפֶה וְאֵין אֶתָּה כּוֹפֶה לִּיכֶם
ד, ב: מֶה (שׁ מִפְּנֵי) שֹׁאֵין כֵּן בָּאב
ד, ו: אֵינוֹן יִרְתֵּין
ד, ז: וְלֹא עוֹד אֵלָא שֹׁאֲדִם נוֹשֵׂא אִשָּׁה וּפּוֹסֵק
עֲמָה עַל מִנַּת שְׂתֵּהָא [...]
- ד, י: מְשֻׁנְכָה בַּהּ הִבִּירָה [...] אִם אוֹכִיר [...]
- ד, יא: הַמְּבִיא (אֲדָם) ק[וֹ]רְבָן עַל אִשְׁתּוֹ כֹּל
קִרְבָּנוֹת שֶׁהֵיא חֵיבָתָא
- ד, טו: נִכְסִין לְמִי, דִּימִיתִי שִׁישׁ לִי בֵּן
ד, יז: אֵיכְדָּה מְזוֹנוּתֵיהֶן וְלֹא אֵיכְדָּה פִּרְסָנָתָן
ה, א: רַבֵּן שִׁמְעוֹן בֶּן גַּמְלִי אוֹמֵר, כֹּל מְקוֹם
[...]
- ה, א: ר' אֲלִיעֶזֶר הַקָּפֶר
ה, ה: שׁוּמְטָת (אֶת דְּדִיהָ
ה, י: אֶרְאֶה בְּנַחְמָה שְׂרָאִיתִיהָ שִׁמְלֻקְטָתָא |
(שֶׁר) שְׁעוּרִים מִתַּחַת טֻלְפֵי סוּסִים
ו, ג: וְנוֹטֵל אַחֲרֶיהָ מַעֲוֹת, יֵשׁ כֵּאֵן שִׁמְשֵׁיא
בְּתוֹ
ו, ד: הִיא לּוֹקַח לָהּ כֶּהֵן כֹּל צוֹרֵכֶיהָ
ו, ח: שׁוֹכְרִין לוֹ בֵּית
ו, י: תִּנּוּ שֶׁקֶל מִנְכֵּסִי לְבִנְיִי בִּשְׁבַת
ז, ו: וְלֹאֵי דִילוּנָךְ
ז, ז: וְנוֹטֵלֶת בְּלֹאוֹת שְׁמוּצָאָה לִפְנֵיהָ
ז, ט: וְרִיחַ הַפֶּה וְרִיחַ זֵיעָה
ח, א: מֶה זֶה מִכְרָה בְּטֵל אֶף זֶה מִכְרָה בְּטֵל
ח, ג: אֵילוֹ הֵן רְטוּשִׁין
ח, ד: יִרְדֵּן שֶׁנִּטֵּל מִזֶּה וְנִתֵּן לָזֶה, מֶה שֶׁנִּטֵּל
נִטֵּל וּמֶה שֶׁנִּתֵּן נִתֵּן
ט, ו: צִרִיכָה שְׁתוּצִיא עֲמוֹ גֵּט
ט, ז: אִם חִידֵּשׁ נוֹטֵל מֶה שֶׁחִידֵּשׁ [...] אִם
חִידֵּשׁ
י, א: הִיא שֶׁם יוֹתֵר דִּינָר
- הַגְדִּילוּ הַתַּעֲרֻבוֹת וְנִשְׂאוּ נָשִׁים וּמִתּוֹ,
מִקְצָתָן אַחִין וּמִקְצָתָן אֵין אַחִין
יב, ד: בְּמִחְבָּא [...] בְּמִחְבָּא
יב, ה: בְּמִחְבָּא
יב, י: (בְּמוֹךְ) [וּבְמוֹךְ]⁹
יג, א: יוֹשֶׁבֶת בְּאַפְרִיין
יג, ז: וּפִיקְחָת יוֹצֵאָה בְּגֵט וְחִלְצָה [...] גְּדוּלָּה יוֹצֵאָה בְּגֵט וּבְחִלְצָה
יג, ז: יְבִמָּה¹⁰ שֹׁאֲמָרָה בְּתוֹךְ שְׁלֹשִׁים יוֹם לֹא
נִבְעֵלְתִי
יד, ב: וּמִסְתַּלֵּק (עַל מֶה נִּחְלָקוּ עַל שְׁבַעֲלִי)
וְעַל שְׁלָקָה מִקָּח מִחֲמִשָּׁה [...] יד, ג: וְהִיא לוֹ אֶחָד כֵּאֵן וְיִבְמָה וּמִתּוֹ
יד, ד: נִפְל לְבָאֵר (עֲרִיּוֹת) אֶרְיוֹת
יד, ד: נִפְל לְבָאֵר מִלִּיאָה נִחְשִׁים וְעַקְרָבִים
יד, ד: עֶבֶר פְּלוּנִי
יד, ז: תִּינָשָׂא אִשְׁתּוֹ; מְקִירָאֲנִטְרִיסִין שֶׁל
מַלְכוּת פְּלוּ וּפְלוּנִי מִתּוֹ אוֹ נִהַרְגָא לֹא
תִינָשָׂא אִשְׁתּוֹ; וּמִשְׁאֵין עַל בֵּית קוֹל
יד, ט: וּמַעֲשֶׂה בְּשָׁנִים שֶׁהֵיוּ רָצִין אַחֲרֵי הַגִּיּוֹס
[...] וּרְדָף אַחֲרֵי הַגִּיּוֹס
יד, ט: יִשְׂרָאֵל כּוֹחֵךְ אֶרְיָה
יד, י: בֶּן יוֹנָתָן אֶרְיָה [...] בֶּן יוֹנָתָן אֶרְיָה
כְּתוּבוֹת
א, ב: וְקִטְנָה פְּחוּתָה מִבֵּית שֶׁלֹּשׁ
ב, א: אוֹ לֹא נִתֵּן לוֹ שְׁטֵר אֵלָא
ב, ב: נִשְׁבִּיתָ הוּא
ב, ב: וְאִינָה נִאֲמָנָה עַל עֲצָמָהּ
ב, ב: נּוֹתֵן לָהֶם
ב, ג: וְשֹׁלָא נִשָּׂא (פ) כְּפִיו
ב, ג: רַבִּי הֶעֱלָה לְכַהֲנָה עַל פִּי עַד אַחַד, ר' יוֹסִי הֶעֱלָה לְלוּיָהּ עַל פִּי עַד אַחַד
ג, א: וְהַחֲוֹלֵק כְּבִית דִּין

9. חולם? (סימן לתיקון?)

10. חיריק?

ה, א: כיצד, (היו בה) [הַנִּזְדָּר] מן הכלכלה	י, ב: ואני זֶן לכם
ה, ב: קונם שאני נְהַנֶּה לפלוני	י, ב: כתב לזֶן את בת (את) אשתו ושכרה
ה, ה: אינו חושש שִׁמָּא נִשְׁאֵל על פי עצמו	לו [...]]
ה, ו: זְכִיתָ בה	י, ד: לְהָא מאחד
ו, א: הִפְרַת נדרים מעת לעת	יא, ה: יושבת בבתים שִׁשְׁכָּה בהן
ו, א: קיים לך	יא, ה: וכלי זהב (ג) [ש]נשתמשה בהן
ו, ב: נִתְרוֹקְנָה רשות לאב [...] נִתְרוֹקְנָה	יא, ז: אֵלָא אם כן קיבלה עליה
רשות לאב	יא, ח: אין לה פירעון אלא מִמֶּנָּה
ו, ג: לא הספיק הבעל לשמוע [עַד שְׁמַת]	יב, ג: שיותר שהאיש רוצה לִישָׂא אשה
יחזור האב ויפר	רוצה להינשא
ו, ה: ומה אתה משיב	יב, ד: סבורה הייתי שאבה נותן ל(ו) [י]
ו, ז: שור זה הקדש לכשֶׁאֶקְחָנו [...]]	יב, ד: ופִשְׁט לו את הרגל
ו, ז: שור זֶה מכור לך	יב, ה: הִיא רוצה [...] לבוא הִיא רוצה והוא
ז, א: כל דבר שיש בו עינוי נפש בין בינו	אינו רוצה
לבינה ובין בינה לבין אחרים יפר,	יב, ו: המוציא שטר [...] חוב בארץ ישראל
ודבר שֶׁאֵין בו עינוי נפש [...] בינה	() (ג) וְכֵה עליו כסף ארץ ישראל
לבין אחרים [...] בינה לבין אחר לא	
יפר	נדרים
ז, א: ושלא אשמש לך מיטתך	א, ב: הרי אילו כינויין לשבועה
ז, א: שלא אֶמְזוג לך את הכוס	א, ב: שלא נתכוון לידור אלא דבר הקרב
	בירושלם [...] שלא נתכוון לידור אלא
נזיר	קרבן עצמו
א, ב: הריני נזיר ואחת	ב, א: שְׁאֵלִיה שלו שוקלת עשר ליטרין
א, ב: אחת ועוד נְשׁוּב	ב, ד: הנודר מִישראל אסור אף בַּגֵּרִים, מן
א, ג: אם לא אֶגְלֶה	הַגֵּרִים מותר בישראל
א, ד: הריני נזיר כל יְמֵי [...] אֵין זה נזיר	ב, ד: לוקח (ב) בפחות () ומוכר
עולם	בִּיּוֹקֶר
א, ה: נזיר שמשון מותר לִיטְמָא למתים,	ב, י: המודר הנאה מבני עירו ובא אחר
שמשון עצמו הִיא מיטמא למתים	וישב שם שלשים יום מותר בו; מיושבי
א, ז: ששגגת שְׁבֻעָה אסורה	עירו ובא אחר וישב שם שלשים יום
ב, ב: על מנת שֶׁאֶהָא שותה	אס[ו]ר בו
ב, ח: וספק שֶׁאֵינוּ בן קיימא	ג, ה: קִרְבָּיִם לאו בשר
ב, יב: נִיטְמָא ביום שלשים	ד, ג: ומותר באורז ובחִילְקָא ובטרגיס
ב, יב: ר' אֶלְעָזֶר	ד, ו: אפילו חכם אל יפר נְדָרוֹ עצמו
ג, יח: האיש מגלח על נזירות אֶבְיוֹ	ד, ו: וקונם [...] אם יש לו קרדום
ג, יט: הריני נזיר שֶׁאֵין אחד מכם נזיר	ד, ח: אם אי את בא נוטל לבנך כור אחד
ד, א: נזיר שאכל מכל האסורין ושתה מכל	ה, א: [...] שלא בפניך הִייתה מְדִירָה [...]]
האסורין לו	אילו הִייתה מפייסך [...]

ה, א: אם משנכנסה (לחופה) נסתרה
 ה, ט: יש לך אדם שהזכוב נופל בכוסו
 ה, יב: הואיל ואני אומרת כך ואתה אומר
 כך יכריע המקום בינותינו
 ה, יג: נמצא מְגֵרֶשׁ רְבִיעַ
 ו, ג: שני' ויאמרו לאמר [...] אז ישיר משה,
 וְיִשְׁר' אומ' אשירה ליי
 ו, ו: ארבעה דברים היה ר' עקיבא דורש וכן
 אָנִי דורש ודבריי אני רואה מדבריו
 ז, ד: על תנאין שְׁבֹלֶכְךָ אנו משיעין אותך
 יא, ה: ומנין שבשבעה באדר (מת) [נולד]
 משה
 יג, ח: והיו קורין אותו בן חמ(ס)ן [צ] עד
 היום
 יג, ח: כָּכֵל יום הכיפורים היה מְזַדְמֵן לִי זֶקֶן
 יד, ו: חלקם שאלו בפיהם
 יד, ח: משרבו היהירים התחילו בנות
 ישראל להינשא לִיהִירִים
 טו, יב: שתקו
 טו, יב: שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר
 שְׁכָכְךָ נְגֻזָּה גְזִירָה, ועוד להתאבל
 יותר מדאי אי אפשר, אלא כך אמרו
 חכמ' [...]

גטין

א, ח: יחזיר לנותן, מת (יחזיר) יתן ליורשי
 ב, ו: דיו לבא מן הדין
 ב, יא: ואבד הַמִּפְתָּח ואחר כך מצאו כשר
 ג, א: [...] אין חושש לתרומה; כור מעשר
 לך בידי הִילֵךְ דמיו, הרי זה חושש
 לתרומת מעשר
 ג, ג: קִידָם אצל אשתו
 ד, ה: הִי לִיךְ גִּטִּיךְ
 ה, ב: הִרִי זֶה גִט
 ה, ד: וזה גִּטִּיךְ מהיום אם מתי מחולי זה,
 הַיָּמִים בינתיים זכאי [...]
 ה, ה: הרי זה גִּטִּיךְ על מנת שתתני לי
 מאתים זוז

ד, ב: מְתָרִין בו' ושותה מתרין בו' ושותה
 [...] מְתָרִין בו' וְאָכַל מתרין בו' ואכל
 ד, ב: או שתֵּלֶשׁ כווג
 ד, ה: גִּילַח עַל הַזֵּבַח
 ד, ט: מפני שקידש שְׁעַר בָּדָם
 ד, י: מפני שקדש שְׁעַר בָּדָם
 ה, א: ואין חייבין עליהן עַל ביאת המקדש
 ה, א: בית דין שלאחריהם אמרו
 ה, א: שרץ הקל חייבין עָלָיו עַל ביאת
 המקדש
 ה, ב: אם כן לא עולה בימי ספרו [אַלֵּא]
 בימי גמר
 ה, ד: מת אחד מֵהֶם (יבקש) אמ' ר' יהושע,
 יבקש [...]

ו, א: הִיזָה ושנה, גִּילַח והביא קרבן
 ו, א: אָמְרוּ לו' נָזִיר טָהוֹר אַתָּה (אֵין) נָזִיר
 טָהוֹר מגלח אלא על הדמים) וְאֵין נָזִיר
 מְגַלַּח פְּחוֹת מְשֻׁלָּשִׁים יוֹם, צָא וּמָנָה
 עֲשִׂים וְשֻׁלָּשָׁה לְמִנִּיין שְׁלֹשִׁים, מָנָה
 שְׁלֹשִׁים וּמִבְּקָשׁ לְגַלַּח, אָמְרוּ לו', נָזִיר
 טָהוֹר אַתָּה [וְאֵין] נָזִיר טָהוֹר מְגַלַּח אֵלָּא
 עַל הַדָּמִים]

ו, א: חטאת מְחֻבָּתִי [...] עוֹלָה מְחֻבָּתִי
 [...], חטאת מְחֻבָּתִי [...] עוֹלָה
 (מחטאתי) מְחֻבָּתִי
 ו, א: ומגלחין ראשו וזקנו

סוטה

א, ב: כדי לְגַמּוּעַ
 א, ב: ומה נידה שְׁחִיבִין עליה כרת
 ב, ד: מְשַׁקְדָּשָׁה בכלי תעובר צורתה
 ב, ה: עד שמתה היא או עד שמת הבעל
 שִׁירִיִּים אסורין, קָרַב הַקּוֹמֵץ ואחר כך
 מתה היא או שמת הבעל שִׁירִיִּים
 מותרין

ב, ו: נמצאו עֵינֶיהָ זוממין
 ג, ג: נוטל כפה מעל ראשה
 ד, ז: ויקצב עֵץ וישלך שם

ה, ה: יז: זו איסטגנונית גדולה שהיתה
ה, ה: יז: שכל חֲלֵה הַרְוָה אותה
בבא קמא
א, א: הכשרתי במקצת נִזְקוּ כְּהַכְשֵׁר כָּל נִזְקוּ
א, ה: ושברתו וניתו הימנו חרס
א, ז: משלמת מה שְׁנֵהֲנִית [...] כיצד משלמת
מה {שהזיקה} שְׁנֵהֲנִית
א, ח: לִמְעַךְ את האדם
ב, א: הרי זֶה חֵיִב
ב, ד: והוֹזַק בהן [...] והוֹזַק בהן [...] והוֹזַק
בהן
ב, ו: לתוך שדות עצמן
ב, ו: בימות הגשמים [...] והוֹזַק בהן
חֵיִב
ב, ז: המוציא תבנו [...] והוֹזַק בהן הרי זה
חֵיִב
ב, ט: ונתקל בו ונפל [...] ונתקל בו ונפל
ב, י: חמורים שרגליו של אחד מהן רעות
ב, יב: והוֹזַק בהן
ב, יג: והיה מהלך באותו מקום ונתקל
ג, ה: וחבל בו חחמשים זוז
ג, ה: כשעת עמידתו בְּדִין [...] עד שלא עמד
בְּבֵית דִין
ג, ז: היו ה(מ)ניזוקין של שנים
וה(נ)ניזוקין של אחד
ג, ז: היו שם אחד גדול ואֶחָד קָטָן
ה, ה: ר' אלעזר בר' שמעון (כו) אומ'
כולהם נסקלין
ה, י: ואם הוֹזַק בהן בעל קדירות חֵיִב [...] ואם
הוֹזַק בהן בעל פירות חֵיִב
ה, יד: ואין ידוע אם עַד שֶׁלֹא נִגְחָה יִלְדָה
ואִם מִשְׁנַחֲחָה יִלְדָה
ו, ח: ר' אומ' אחר הראשון לְנִזְקִין¹¹ ואחר
האחרון למיתה

ה, ה: יטלנו הימנה ויחזור ויתננו לה
ה, ו: עד שִׁיאֲמַר לֹא תִשְׁמָשִׁי וְלֹא תִנִּיקִי
ו, ב: נִיִּיר חֶלֶק הוּא
ו, ח: ולנה עֲמֹ בַפּוֹנְדִקִי
ו, ט: ושלשה עשר דָּבָר בֵּה
קידושין
א, ח: מסר לו פרומביא ומוסירה
א, י: כְּגֹוֶן סוּכָה וְלֹוֹלֵב וְתַפְלִיין
א, יב: נוהגת בארץ ובחוצה לְאַרְץ
ב, ג: אם יש בו ובמה שבתוכו שוה פרוטה
מקודשת ואם לאו אינה מקודשת וזכתה
בו ובמה שבתוכו כְּמָה שִׁישׁ בְּכֹוֹס זֶה
[...]
ב, ה: רוצה היא בזהב
ב, ה: רוצה היא בַּעֲשִׂיר יוֹתֵר מִבְּעֵנִי
ב, ה: ומודה ר' שמעון שאם הטעה לְשִׁבַּח
יוחסין
ב, ז: מִשְׁנַטְלָתוֹ מִיָּדוֹ רוצה מקודשת [...] מִשְׁנַטְלָתוֹ
מִיָּדוֹ אֵף עַל פִּי [...]
ג, ב: שמא עשו קִינּוּיָא
ג, ג: שלא אמ' להראותה אלא מְשֻׁלוֹ
ג, י: יטלנו הימנה
ד, ד: וכן {קדש} קָטָן שְׁקִידֵשׁ
ד, ז: הַמְּקַדֵּשׁ בַּחֲלָקוֹ בֵּין בְּקִדְשֵׁי הַקִּדְשִׁים
ד, יב: {או אם} אומ' אֲנִי גְדוֹלָה נִתְקַדְשָׁה
לְגִדּוֹל
ה, ב: מפני שספק חללים נִטְמָעוּ בֵּה
ה, ג: בתה כשירה לכהונה
ה, ד: מצרי נשא מצרית
ה, ד: היה לִי חֶבֶר
ה, ו: מי שיצא הוא ואשתו למדינת הַיָּם
ה, י: ואינן שרויין אצלו
ה, יג: יש שמוכר את אביו
ה, יד: שרואה את הוריו באומנות פגומה

- ו, יז: העושה מלאכה [...] ודינו מסור לשמים
- ו, כב: שש עשרה אמה כדרך הרבים
- ו, כד: השאלו לגדוש חיטין וגדיש שעורין
- ו, כח: והדליק את הבירה
- ז, ו: מפני שהחרב ראיה לעשות הימנו
- ז, ו: על שמטילות בהן כפרה
- ז, ז: יהיו שלמים לפני
- ז, ח: המסרב בחבירו לאורחו
- ז, כב: תשלומי שלשה
- ח, ז: הודה בין משבאו עדים ובין עד שלא באו עדים
- ח, י: אם יש לפניו גינה
- ח, יד: חורש היה לנו סמוך לעיר
- ט, ה: ופטור מן (המומין) הממון, אמדוהו (למומין) לממון חייב ממון [...] אמדוהו למיתו והיקל אומדין אותו (למומין) לממון שנייה
- ט, ז: וכי עלת על לב
- ט, יב: ואינו דומה [...] בן (ה) גדולים המתבייש לכן קטנים המתבייש
- ט, כ: אם מת הרי זכה
- ט, כג: סימיתי את עינך [...] עבד נשבע ונוטל
- ט, כה: רפא לי את עיני זו וסמאה, שן זו ועקרה
- י, ו: וכשהוא יוצא
- י, יא: יולכנו אחריו
- י, כג: גנב [...] נטל; גזלן שנטל מזה ונתן לזה מה שנתן נתן ומה שנטל נטל; ירדן שנטל מזה ונתן לזה מה שנטל נטל ומה שנתן נתן
- י, כד: אם היו הבעלים מרדיפין אחריהם או שהיו במקום אחר
- י, כה: דמי השב אבירה
- י, לד: היטה את החכית
- י, לה: נטלה מן הכיס (והחצ) והחזירה לצרור, מצרור והחזירה לכיס
- יא, ג: לקט שיכחה ופיאה
- יא, ד: קוצץ ונותן פרוסה
- יא, ט: אין (לוקטין) לוקחין מן הרועין
- יא, ט: כל שיגנוב הרועה
- יא, ג: יותר משלש {כופין} חבין
- בבא מציעא**
- א, יז: והלה כותב לו, אם אני חוזר כך הריני כופל
- א, כא: שנים שלוו בשטר
- ב, א: כלי [...] שמשמש בהן חייב להקריז, ואילו הן
- ב, ט: פא בעל סימן
- ב, י: המוציא סלע ואמר לו חבירו
- ב, יד: הרי אלו של בעל (הב) התנות
- ב, טו: שני שלמה, מה שמלה מיוחדת [...]
- ב, טז: ונותן סימניה [...] שיהא זה נותן סימניה
- ב, יח: ולגבות שכרו הימנה
- ב, יט: בין העשבים אין זו אבירה
- ב, כה: יכול שנים ושלשה, תלמי' לומי' כי תפגע
- ב, כה: זה הריס
- ב, כו: מצוה לפרוק¹² עם השונא כדי לשבור את לבו
- ב, כח: אבל לא לטעון
- ב, כח: תופסו בידו
- ב, כח: כך מצוה [...] עד שמגיע לעיר
- ג, יג: נתן לו דינר
- ג, יד: אסימון קונה את המטבע
- ג, יז: ארבעה איסרות לדינר [...] ארבעה

- פונדיונות לדינר [...] שמונה פונדיונות לדינר
- ג, יט: שְׁמֶרְמִין בהן
ג, יט: בדינרין וּבְסִילְעִין
ג, כג: (לא היה מוכר) לא יִמְכּוֹר
ג, כג: מפני שְׁנוּטל שִׁכְרוּ הימנו
ג, כד: הסוס וְחִטִּיטוב והסיף
ג, כז: אֲבָל נותנין לו את שמריו
ג, כז: מקום שנהגו [...] לחמצה לשליש ולרביע טָילו
ד, א: לא כל הימנו
ד, ב: בזמן שהמוכר אוכל פירות מותר, והלוקח אוֹכֵל פִּירוֹת אסור
ד, ד: אימתי שְׁאִירצה אני נותן בה דמים ונוטֵלָה
ד, ה: הִנֵּה חַיִּיב לוֹ מַעוֹת
ד, יא: אפילו טיבל עֲמוֹ פִּתּוֹ בִּצִיר
ד, טז: קרוב להפסד (וקרוב) לְשֹׁכֵר ורחוק לְשֹׁכֵר [...] קרוב לְשֹׁכֵר ורחוק להפסד אסור [...] קרוב לִזֶּה וְלִזֶּה [...]
ד, כג: וְלֹא כִּאִסְרוּ הַבֵּא לִידֹ
ה, ה: שְׁצִיכִין לְאִימָן
ה, ט: אין מִטְפֵּל בֶּה פחות משנים עשר חודש
ה, ט: ומבקש למוכרה (כל ימות) בְּיָמוֹת הגשמים [...] (כל ימות החמה) כָּל יָמֹת הַגְּשָׁמִים
ה, יד: (הריני) הִרִי הֵן עשויות
ה, יח: הֵילֵךְ שֹׁכֵר [...] הֵילֵךְ שֹׁכֵר
ה, כ: 'ישראל' שנעשה לגוי אפִּטְרוֹפּוֹס או סְנִטָר
ה, כא: בין שזקפן עליו בְּמִלְנָה (ובין) עד שלא נתגייר ובין שזקפן עליו בְּמִלְנָה משנתגייר [...] דברי ר' מאיר
ה, כא: ר' יוסי אומ' [...] בין שזקפן עליו בְּמִלְנָה ובין שלא זקפן עליו בְּמִלְנָה עד שלא נתגייר
ו, א: והוא אינו מוצֵא לִיקָח
- ו, ה: וְלֹא עַל חֲבִילִי קֶשׁ
ו, ה: כָּל שֵׁשׁ לוֹ גֹּזֵן קֶרֶץ עֲמוֹ בְּשַׁעַר הַגֹּזֵן
ו, יד: פִּיהַ שׁוֹלִיָּה ואמצעיתה
ו, טז: הֵילֵךְ מִנֶּה זֶה
ו, יז: אִף שִׁאִילַת שְׁלוֹם רִיבִית
ו, יח: כָּל שֵׁשׁ לוֹ מַעוֹת
ז, א: אֲלֵא תִרְעוֹמַת
ז, א: בְּרִכָּר שִׁאִינוֹ אֲבָד, אֲבָל בְּרִכָּר הָאֲבָד [...]
ז, א: וְאֵין לוֹ עֲלִיו אֵלָא תִרְעוֹמַת
ז, ו: וְשִׁאֵי בַעַל הַבֵּית לִשְׁנוֹתוֹ לִמְלֹאכָה קִלָּה
ח, כח: הַשּׁוֹאֵל חֲלוֹק מִחֲבִירוֹ
ח, כח: ר' שְׁמַעוֹן אומ' אין פחות משתי שבתות מפני שְׁבִית חֲמִיזוֹ בֵּאֵין אֲצִלוֹ לִשְׁבַת שְׁנִיָּה
ח, ל: מִפְּנֵי שְׁמֻזְעוּזָה אֵת הַכְּתָלִים
ט, ה: הַלּוֹקֵחַ שְׁדֵּה קִיצָא מִחֲבִירוֹ
ט, ז: כִּדִּי שִׁיחָה לוֹ מֵאִיִּין לִגְבוֹת
ט, י: שְׁעוֹרִין כְּפִלִּים בַּחֲטִיִּין
ט, יא: הַמִּקְבֵּל שְׁדֵּה מִחֲבִירוֹ, מִקּוֹם שְׁנֵהָגוֹ לְהוֹשִׁיב שוֹמֵר [...]
ט, יב: שְׁמָא זֶה נִירָה וְזֶה נִירָה אֵינָה נִירָה
י, יח: בְּתִאנִּים עֵד שִׁיעֲכֹבוּ הַמַּחֲרִישָׁה
ט, כז: וְלֹא זֹרַעָה שְׁנֵי מִיִּין
ט, כז: וְאֵינוֹ רִשְׁאֵי לְזֹרַעָה פַעֲמִיִּים
ט, כח: וְאֵינוֹ רִשְׁאֵי לְאוֹכֵלָה פַעֲמִיִּים
ט, כט: נֹתֵן לוֹ חֲכֹרֹר
ט, ל: הַחוֹכֵר שְׁדֵּה מִחֲבִירוֹ לְשַׁחַת
ט, לג: אֵין לִי חֲשׁבוֹן עִם כָּל אָדָם אֵלָא עִימָךְ
י, ו: עֵבֶר זִמְנוֹ
י, ח: צִרִיךְ לְהַחֲזִיר לוֹ
י, יא: חֲבֵל זֹג שֶׁל סְפָרִים וְצִמְד שֶׁל פְּרוֹת
י, יא: אִף הַחוֹבֵל שְׁנֵי כִלִּים
יא, א: זֶה נוֹטֵל לְפִי שְׁלוֹ וְזֶה נוֹטֵל לְפִי שְׁלוֹ
יא, ב: הַתַּחְתּוֹן (נוֹתֵן) נוֹטֵל שְׁנֵי חֲלָקִים וְהָעֶלְיוֹן שְׁלִישׁ
יא, ד: הָרִינִי מִיִּסְדָּה עֲמוֹ
יא, ו: (לא) אִם לְהַשְׁהוֹתוֹ הִרִי זֶה אֲסוּר

- יא, ט: כדי שיהא אִיכר אומן חורש (ח)
 ושונה
 יא, יא: וזה שנוטל
 יא, טו: לא יפתחם לחצר השותפים
 יא, כ: משתמשות בכיב אחד
 יא, כב: אם נָפַל הכותל
 יא, כז: או שֶׁעָבְרוּ עליו את הדרך
 יא, לב: תקלה (לא באין) לְהִבָּאִים¹³
- בבא בתרא**
 א, ה: מרחקין אֶת הכותל
 א, ה: כדי שלא יראה
 א, ט: כדרך שעשיתה
 א, י: עֲשִׂירִים וחמש אמה
 א, יא: מחילות היתה להן
 א, יב: (בח ברוחב) בְּחֻבֵּב¹⁴ ובשקמה
 ב, א: כִּינֵן שאכלה
 ב, ב: שהלוקח הראשון אומר
 ב, ג: כתבתי שטר (ונטלתי) אֶבֶל לֹא נִטַּלְתִּי מעות
 ב, ט: והן עדות אחת לְהִזְמָה
 ב, י: אמ' ר' יוסי (אמ') בֹּא ר' יוחנן [...]
 ב, י: ר' יהודה אר' הרי הוא חֲזָקָה, ולשלמה [...]
 ב, יא: הִילֵךְ בה בין לאורכה בין לרוחבה [...]
 [...] אין | (אין) הילוך¹⁵ קונה, הילכו בה שנים בין לאורכה בין לרוחבה זה קנה
 ב, יג: אף על פי שסתמו (אין) יש לו חזקה
 ב, יד: או צִרְתָּ פתח
 ב, יז: לקח בית מפרייחת ומסוייחת ומכוויחת
 ג, ג: בית הִקְמִין
 ג, ג: ואף לא בית כְּנִיסַת עצים
 ג, ה: לא מכר לא את שִׁירְיָה ולא [...]
- ד, א: מכר את (העגלה) הַצֶּמֶד מכר את הבקר, מִכַּר את הבקר לא מכר את (העגלה) הַצֶּמֶד
 ד, טו: וְכֵן המקבל מחבירו
 ה, א: ביד(ו) [ו] מִידָּה של אחד מהם
 ה, א: עד שיוציא מרשות הבעלים
 ה, ט: שוקל לו ליטרא וְנוֹטֵל ממנו רובע ליטרא
 ה, יב: איסר שני מִסְמָסִין, מִסְמָס שני קונטרונין
 ו, ד: ונמצאו פוטסות
 ו, ז: אפילו (חו יין) חוֹמֶץ הגיעו
 ז, יב: בְּרָאוּ לוֹ
 ז, יג: בְּרָאוּ לָהּ
 ז, יד: תנו מאתים לפל' בעל חובי [...] נוטלן ונוטל (חוב מאתים דינר) חוֹבּוֹ, בחובו אין לו אלא חובו
 ח, ו: נותן לו שתות בחלקו
 ח, ו: מֵת הוא הוא נוטל מה שנתן
 ח, טו: (אף) אֵין לִיתוּמִים אלא [...]
 ט, ב: מה שירשתי מבית אבי אִמָּא הן
 ט, ג: שתי נשים שילדו שני זכרים בְּמַחְבָּא וחזרו וילדו שני זכרים במחבא
 ט, ד: האומר אם תלד אשתי זכר תִּטְּוֹל מנה, ילדה זכר נוטל(ת) מנה
 ט, ז: שלא נתכנסו כולן
 ט, ט: לעניי עירו דנין (בעניי) בְּדִינֵי אותה העיר
 י, ג: ועמדו בְּנִים של זה
 י, יב: אמ' ר' אליעזר, מעשה [...]
 יא, ד: בין שכתוב בו ליווה פלוני [...] בין שכתוב בו אני פלוני בן פלוני לְוִיתִי מפלוני
 יא, י: מלא שְׁנֵי שיטין

13. א ניקוד?

14. חולם? (סימן לחיקון?)

15. ה?

ז, ח: כל העם (יושבין) עומדים
 ז, ח: שתי שורות מיכן ומיכן
 ז, ח: בזמן שהרכים צריכים להם
 ח, ד: ומה עכשיו שנברא יחידי מתגרות זו
 בזו, אילו נבראו שנים על אחת כמה
 וכמה

ט, א: משיאין את העד ממקום למקום
 ט, א: ר' יהודה אומ' עדותן קיימת
 ט, ב: ושלשים וְחֲמִשָּׁה מחייבין
 י, ב: בן תשע שנים
 יא, א: אלא על פי עדים
 יא, א: ועד שיודיעוהו
 יא, ו: בן סורר ומורה לא היה [...]
 יא, ח: ואומ' תפארת בחורים כוחם
 יא, יא: אם אמרה הניחו לו אין מצילין אתו
 יב, י: כל המחלה אשר שמתי במצרים לא
 אשים עליך וְרוֹקֵק, אין לו חלק [...]
 יג, א: באין הן לעולם הבא
 יד, ו: שני' לפי תרב
 יד, ו: ויקרא אותה על שם עיר אחרת
 יד, יב: זקן ממרא שהורה
 יד, יז: מקדימין (את הבעלים המיתה)
 לאותה מיתה, אם [...]

מכות

א, ו: וכי מה טובת הנאת כתובתה
 א, ז: העדים שאמרו
 א, ט: מה שנים נמצא אחד מהם קרוב או
 פסול עדותן בטילה, אף שלשה נמצא
 אחד מהן קרוב או פסול עדותן בטילה,
 ומנין [...]
 ב, ב: כדרך (הליכתה) ירידתה
 ב, ה: המחמת [...] והרג הרי זה גולה
 ב, ה: (מצילו) מצוי לו
 ב, ו: שליח בית דין שהיכה [...] והרג הרי
 זה אינו גולה
 ב, ח: עבד שגלה
 ג, א: ומשבאו (למדבר) לארץ

יא, יב: עשאן אביהן לשכר
 יא, יג: עשו טובי [...] ולזה לא היה אוהב
 [...] תנו [...] לשמעון [...] לזה היה
 אוהב (ולומר) ולא לזה היה אוהב
 יא, יג: שטרות של יוסף בן שמע'

סנהדרין

א, ז: שמה יתחזק (החזק) הַרֵךְ ונמצא החזק
 רודפו (אוהבו)
 ב, א: שנים אומ' צריכה לעבר ושלשה אומ'
 אינה צריכה לעבר
 ב, ג: ועל אחת אין מעברין
 ב, ד: וכולן עושין אותן סעד לשנה
 ב, ז: אין מעברין את השנה אלא אם כן
 היתה תקופה חסירה עד רובו של חודש
 ב, ח: ואין מעברין שנה אחר שנה, ור'
 שמעון אומ' מעברין שנה אחר שנה
 ב, ט: מלמד שלא הביאו
 ב, יב: וכולן עושין אותן סעד לשנה
 ב, יג: ומעברין את השנה כל אדר
 ב, יג: והעידו שכל אדר כשר לעיבור
 ב, יד: ולא [...] יושבין בעיבור שנה
 ג, ו: דמים ואימורין [...] דמים ואימורין
 [...] דמים ואימורין
 ג, ו: שעצירה זמנו
 ג, ז: מנין לסנהדרין קטנה [...]
 ג, ח: דיי שאראה קרבי, אלא אמור מה
 שבדעתך
 ד, א: עבר על מצות עשה
 ד, ב: ואם עבר על מצות עשה
 ד, ב: ואין יושבין על (ניסלו) ספסלו
 ד, ז: נהפכה להן (לרחץ) לרועץ
 ד, ח: על שום שמאשושין בכתבן
 ו, ו: שלא יהא (א) מורה הלכה אלא על פי
 שמעון בן שטח
 ז, ב: בקידוש החודש ובעיבור שנה ובדיני
 ממונות
 ז, ז: אומרין גִּזְקֵן הדין [...] גִּזְקֵן הדין

- ג, ה: שיהא רואה וגולה לערי מקלט
 ג, ה: אל תנהג באיש הזה
 ד, ה: מעשר ראשון (כְּתֻרֹמָה) בְּדִרְוֹמָה
 ד, טו: ואינו חייב עד שיכתוב ויקעקע בְּדִיו
 ה, ה: ה' (ו' [...]) וְיֵשׁ תּוֹלֵשׁ
 ה, יב: אין אוֹמְדִין אותו אוֹמֵד אחד
 על שניהם אלא לוקה ומתרפא וחוזר ולוקה
 ה, יד: אפילו חמשים ואפילו מאה
 ה, יד: אם קילָה [...] שאם ילקה וקילָה [...] קילָה [...] קילָה [...] אם משלקה וקילָה [...]
 ג, ג: ואף על פי שְׁאִין פתחים

שבועות

- עבודה זרה
 א, ה: הולך (ולא יורד) לִירִיד
 א, יד: מפני אֶבֶק לשון הרע
 ב, ח: עֲרִיסוֹת וקבלנות בהמה
 ג, ח: שנים ושלשה (צמתין) צְבָתִין של תפילין [...] בצבת הראשון
 ד, א: שנפל לו (בסיקרון) בְּסִיקְרִיקוֹן
 ה, ד: אֲלִימֶלֶךְ היה מגדולי הדור ומפרנסי ציבור
 ה, ו: וְשֵׁמֶשׁ שלהן עומד וּמִשְׁמֵשׁ עליהן
 ה, ו: ואילו הן עורות לבובין, כל שִׁנְקוֹ(ע) [ב] כנגד לבו
 ה, ח: וחרס הדרייני אִיסורן איסור הנאה
 ה, י: גוי עובדו (ודוברו) הַזֹּפֶתוֹ, יִשְׂרָאֵל עומד על גביו
 ה, י: ושכנס בהן גוי יִזֵּן, יִשְׂרָאֵל ממלא [...] ו, ו: בימוסִיאות שהעמידו גוים
 ז, ח: אף על פי שהן (סותרין) מוֹתְרִין¹⁶
 ח, ו: אגרונימון שטעם מן הכוס
 ח, יד: אם היה מכיר חותמו וּשְׁתַּמּוּ מותר
 ט, ד: כשם שישא'ר מִצּוּתִין להוֹשִׁיב בתי דינין
- א, ב: אֶחָד (ג) בגלל הלחם
 א, ו: לִכְלֹל עוֹנִי [...] לִכְלֹל עוֹנִי
 א, ח: נעלם ממנו זה וזה והשתחווה
 ב, ב: אם אוכל ואם אשתה
 ב, ה: פְּטוּרִין, שני' [...]
 ב, ט: ולא היה יוֹדֵעַ
 ב, יא: שבועה שאין לך בידו (פטור) חַיִּיב, זה חומר [...]
 ג, ד: יש מאלה חייב וְיֵשׁ מאלה פטור
 ג, ד: הרואה עושה מצוה זכה לראות
 ג, ו: איזה הוא שְׁנֵאוֹרִי בעולם
 ד, א: הרי אלו חייבין, וחייבין על זדונה מְכֻוֹת ועל שגגתה קרבן עולה ויורד מה שאין כן בשבועת הפקדון
 ד, ב: על זדונה (כרת) מְכֻוֹת
 ה, א: וההודאה פרוטה מִמֵּין הטענה
 ה, ו: או שיש לי בידו במנה כסות [...] או שאמ' לו אין לו בידי אלא חמשים זוז [...]
 ו, ב: שנכנס לתוך יְדֵיו שלם
 ו, ו: חייב בשומר חנם פטור בשואל

הוריות	ב, ג: איש אִיבְלִיִּים
א, ה: שקצים ורמשים	ב, ט: למחשבת מקום, פִּיגוּל
ב, ד: הבא בְּגִין היום קודם לבא בְּגִין הלחם	ב, יב: למחשבת מְקוֹם, פִּיגוּל
זבחים	ב, יג: כחצי זית בחוץ
א, ד: חוץ לזמנו פִּיגוּל	ב, יז: עכשיו שאמרתה לי דבר

שלוש הערות לנוסח הירושלמי ולפירושו

הירושלמי שלפנינו מלא וגדוש בתקלות ושגיאות קטנות של כתיב – החלפת אותיות דומות, הדבקות תיבות, וכדומה;¹ וכפי שהעיד סופר כתב יד לידן בעצמו, הוא העתיקו מספר "משובש ומוטעה הרבה עד מאוד".² במקומות רבים שיבושי הכתיב הקלים יוצרים טקסט סתום או מוקשה; היו מקרים שהדבר עורר מאמץ פרשני גדול, בשעה שהתרת הקושי בדרך תיקון הכתיב היא חדה וקלה. חכמים בכל הדורות, ובמיוחד בדורות האחרונים, העלו הצעות תיקון רבות וחשובות לכתיב הירושלמי, ומאמר זה הוא חוליה נוספת במאמץ המתמשך הזה. אני מבקש להציע בו שלושה עיונים קצרים הממוקדים בבעיות זעירות של כתיב, חילופי אותיות דומות וקיצורים (כולן קשורות – בדרך זו או אחרת – במילים מהשורש רכ"ב). הצעות התיקון שלהלן מבוססות על כתבי יד, על עדויות בספרות מקבילה וגם על שיקול הדעת והסברה; בעזרת כל אלה אני מגסה לפזר את הערפל מעל המשפטים הסתומים והקשים ולתת לטקסט לומר את דברו באופן צלול יותר. כפי שנראה, בכמה מן הטקסטים המתבארים להלן יש עניין, ואולי אף חשיבות, להבנת עולמו של התלמוד.

א³

המשנה בפרק "חלק" מונה שלושה מלכים וארבעה הדיוטות שאין להם חלק לעולם הבא (סנהדרין י, ב). על פסקה זו באה בתלמוד הירושלמי סוגיה ארוכה המקבצת סיפורים ואגדות על שבעת האישים, כסדרם במשנה, ועל הסיבה לדחייתם מן העולם

1. ראה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 7–10; זוסמן, מבוא, עמ' כ–כב ובמקומות נוספים שם. אין ענייני כאן בשיבושים הגדולים יותר – השמטות, היפוכי סדר וכדומה – שגם בהם נתקל הקורא כמעט על כל צעד ושעל בירושלמי (ראה ליברמן, שם, עמ' 11 ואילך; זוסמן, שם).
2. בקולופונים שאחרי סדרי מועד וסדר נזיקין, במהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 1447–1448.
3. הדברים שבסעיף זה נישאו בהרצאה לכבוד פרופ' משה עסיס, עם פרסום ספרו אוצר לשונות ירושלמיים, במכון שוקן בירושלים, ביום ב' בכסלו תשע"א.

הבא.⁴ בסוף העניין כולו, אחרי הדיון בנידוי של גיחזי – האחרון בשבעה – על ידי אלישע, בא עוד קטע קצר:

ר' חנניה ור' יהושע בן לוי: בשעה שנמנו ואמרו שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להן חלק לעולם הבא ביקשו לצרף את שלמה עמהן. בא דוד ונשתטח לפניו, יצתה בת קול ואמרה: "המעמך ישלמה כי מאסת" אלא "כי אתה תבחר ולא אני ומה ידעת דבר" (איוב לד 33). ויש אומ' אש יצאת מבית קודש הקדשים וליהטה סביבותיהם.

הדר עילה הוה יליף מצלי ומתענה, כיון שנמנה עמהן צלי ולא איתעני.⁵

המסורת בשמם של ר' חנניה ור' יהושע בן לוי קובעת שהרחקתם של שבעת האישים מן העולם הבא לא הייתה עונש משמים על חטאיהם, אלא החלטה של בית דין, שהתקבלה באספה ובמניין ("בשעה שנמנו ואמרו").⁶ עיקרו של הסיפור במה שלא נזכר במשנה. הוא מלמד שבאותה אספה ביקשו לצרף את שלמה אל המלכים שאין להם חלק לעולם הבא, ומן השמים יצאו להגן עליו – על ידי דוד אביו, בבית קול ובאש שיצאה מבית קודש הקודשים ואיימה לכלות את הנאספים. לא מסופר מה עשו הנאספים אחרי שיצאו האותות מן השמים, אם השאירו את שלמה בריחוק או החזירו אותו לחלקו.⁷ שורות אלה כתובות עברית, ואחריהן נוסף משפט סתום בארמית, "הדר עילה" וכו', ובו עניינו כאן.

שאל ליברמן, בהקדמה למאמרו על קהלת רבה, דן במסורת זו בהרחבה.⁸ לטענתו, דחייתו של שלמה מן העולם הבא היא ביטוי להתנגדות לקבלת ספריו (משלי, שיר

4. ירושלמי סנהדרין י, ב (כח ע"ב – כט ע"ב; עמ' 1318 שורה 22 – 1325 שורה 26).

5. שם כט ע"ב (עמ' 1325 שורות 10–17). הנוסח לפי כ"י לידן, בסירוס סדר המשפטים כפי שהוא בקטע מן הגניזה (אני מודה לפרופ' יעקב זוסמן ולד"ר בנימין אליצור, שהעמידו לרשותי את המידע על הקטע), וכסדר העניינים העולה מן הגרסאות המקבילות. בכ"י לידן המילים "ביקשו לצרף את שלמה עמהן בא דוד ונשתטח לפניו" באות אחרי דבריה של בת הקול. אמנם יש טעם כלשהו גם בסדר המשפטים שבכתב יד לידן, אבל הסדר שבקטע הגניזה סביר יותר. ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 55 הערה 11 (הוא לא ראה את הנוסח שבקטע הגניזה). לסיפור כמה מקבילות מחוץ לירושלמי: בבלי סנהדרין קד ע"ב (רב יהודה בשם שמואל); שיר השירים רבה א, א, פסקה ה (א ע"ג); תנחומא, ראש פרשת מצורע; במדבר רבה יד, א (=בבלי); פסיקתא רבתי ו (מהדורת איש"שלוס, כג ע"ב); מדרש משלי כב, כח (מהדורת ויסוצקי, עמ' 156).

6. כיוצא בזה בבבלי ובכמה מהמסורות המקבילות (לעיל הערה 5).

7. במקורות אחרים מפורש שהאותות לא שכנעו את חברי בית הדין; ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 54.

8. ליברמן, שם, עמ' 53–60.

השירים וקהלת) לכתבי הקודש.⁹ קישור זה של שני העניינים מביא את ליברמן לקביעה כי החכמים מספרים על כינוס קדום מאוד, של אנשי חזקיה או של אנשי כנסת הגדולה,¹⁰ שהרחיקו את שלמה וגזזו את ספריו ולא שעו לאותות מן השמים. רק ברבות הימים, אחרי שנתפרשו כראוי, חזרו ספרי שלמה למקומם, וגם שלמה חזר אז לחלקו; ראה את דבריו המפורטים שם.

לדעת ליברמן, בירושלמי שצוטט לעיל מסורת ייחודית השונה מן המסורת שבמקורות המקבילים, ולפיה החכמים שהיו באותה אספה נענו לאותות מן השמים והחזירו מיד את שלמה לחלקו בעולם הבא. זאת הוא מעלה מן הלשון הארמית הבאה בסוף הדברים, שהמפרשים נדחקו מאוד בפירושה, והוא מציע לה פירוש חדש. לדבריו יש כאן שני משפטים נפרדים: "הדר עילה. הוה יליף מצלי ומתענה, כיון שנמנה עמהן צלי ולא אתעני". את המשפט הראשון יש לתקן ולקרוא "הדר עליה", ובו מוסר התלמוד כי שלמה חזר על חלקו, חזר לחלקו בעולם הבא אחרי ההתערבות השמימית. ואילו המשפט השני איננו המשכו של הראשון, אלא הוא שייך לפסקה שלפני זו, על נידוי גיחזי בידי אלישע,¹¹ ומשמעו: אלישע היה רגיל להתפלל ולהיענות, אבל אחרי שהרחיק את גיחזי והוא (גיחזי) נמנה (כלומר מנו אותו) עם אלו שאין להם חלק לעולם הבא, התפלל אלישע ולא נענה.¹²

הצעתו של ליברמן התקבלה על דעת מהדירי הירושלמי באקדמיה ללשון העברית, כפי שעולה מן הפיסוק שבמהדורה.¹³ אלא שהיא גופה דחוקה מאוד, מכמה צדדים: (1) צורת הפועל הארמי הדר אופיינית לארמית הבבלית; בירושלמי ובארמית הארץ ישראלית צורתו כבעברית, חזר.¹⁴ (2) המשפט "הוה יליף מצלי ומתענה" מתאים

9. זאת אף על פי שבכמה מהמסורות המדרשיות סילוקו של שלמה מן העולם הבא נתלה בחטאיו המפורסמים במקרא; ראה ליברמן, שם, עמ' 54.

10. אנשי חזקיה נזכרים באבות דרבי נתן, פרק א (בשני הנוסחאות; מהדורת שכטר, עמ' 2-3; ראה ליברמן, שם, עמ' 57-59), ואנשי כנסת הגדולה נזכרים בבבלי (לעיל הערה 5). יש לשים לב לכך שליברמן מצייר תמונה מורכבת, שחלקיה מופיעים במקורות שונים. המסורת באבות דרבי נתן אינה עוסקת בהרחקת שלמה המלך, אלא רק בגניזת ספריו ובהחזרתם על ידי אנשי כנסת הגדולה. והמסורת בבבלי, הנמסרת בשם רב (או רב אשי) והמייחסת את המניין לאנשי כנסת הגדולה, היא רק על המניין שנאסף להרחיק את שלושת המלכים וארבע ההדיוטות; ואילו הסיפור על הרחקת שלמה נמסר בשם אמורא אחר (ברוב הנוסחאות הוא רב יהודה בשם שמואל) ואין בו ציון זמן – בדיוק כמו בירושלמי.

11. ויש לקרוא בהמשך רצוף לנאמר בירושלמי לפני הסיפור על הרחקת שלמה: "שני חלאים חלה אלישע, אחד כדרך הארץ ואחד שדחה את גיחזי. הוה יליף מצלי ומתענה" וכו' (שורות 9-10, ומשם בקפיצה לשורה 15 והלאה).

12. ליברמן, מחקרים, עמ' 54-55.

13. עמ' 1325, שורה 15.

14. ראה קוטשר, מילים, עמ' 76-77. צורות הגזרות מן הדר כמעט שאינן מצויות בירושלמי (ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 55 הערה 12; זוסמן, שקלים, עמ' 29 הערה 98), מספרן בשאר הספרות

בצורתו לתיאור מנהגו של חכם מן החכמים, ולא של דמות מקראית. ומכל מקום, כאשר המשפט מתאר מנהג של דמות ידועה שמו של בעל המנהג חייב להיות מפורש בראש, כגון: "ר' מאיר הוה יליף דריש בכנישתא דחמתא כל לילי שובא".¹⁵ לפיכך קשה מאוד לקבל את חלוקת המשפט כפי שמציע ליברמן. (3) לפי פירושו של ליברמן, המילים "כיון שנמנה עמהן" משמען 'אחרי שגיחזי נוסף לרשימה שבמשנה ונמנה עם אלו שאין להם חלק לעולם הבא'. אבל משמעו הרגיל של הפועל נמנה הוא 'הצטרף בעצמו לחבורה', עמד עם חבריו למניין'. גם כאן סביר ביותר שזאת משמעותו, בהמשך לאמור בתחילת הקטע, "בשעה שנמנו ואמרו [...] כיון שנמנה עמהן".

התבנית הברורה של המשפט ומשמעם של הצירופים שבו מובילים אפוא למסקנה, שלפני המילים "הוה יליף" מופיע שם חכם שעמד למניין עם החכמים שביקשו להרחיק את שלמה מחלקו. פרשני הירושלמי שעל הדף הולכים בדרך זו, ולפי מבנה המשפט קובעים ש"הדר עילה" הוא שם חכם.¹⁶ זה כמובן משונה מאוד: איזה מין שם הוא "הדר עילה"? תיקון קל ביותר של הכתיב יביא הכול על מקומו בשלום. במקום הדר יש לגרוס חד ר', בחילוף גרפי פשוט של ח/ה ובהפרדת התיבות הקצרות שנדבקו. וכך הגרסה בקטע הגניזה, שאפשר לזהות בו את המילים "חד ר' ע[...]"¹⁷. אין כאן אלא משפט אחד, שלם וברור: "חד ר' עילה הוה יליף מצלי ומתענה, כיון שנמנה עמהן צלי ולא איתעני".

הצירוף חד רבי מצוי כשמדברים על חכם שאין זוכרים את שמו; למשל, "חד ר' הוה טעין פרחינין ונפלון מיניה".¹⁸ אבל יש גם "חד ר' פלוני", עם שם מסוים, כלומר חכם אחד, ששמו כך וכך:¹⁹ "חד ר' פינחס סלק להכא";²⁰ "חד ר' טובי אמ'

הארץ-ישראלית הוא זעום ביותר, וחלקן מפוקפקות (ראה סוקולוף, מילון, עמ' 159). לפיכך יש להתאמץ ולפרש את הטקסט שלנו בדרך שאינה נזקקת לצורת הפועל הבבלי.

15. ירושלמי סוטה א, ד (טז ע"ד; עמ' 908 שורה 36).

16. פני משה: "הדר עילה" – כך שמו, והיה רגיל להתפלל על הצרה ומיד נענה. ומאותה שעה שנמנה עם אלו לצרף את שלמה התפלל ולא נענה". וכיוצא בזה קרבן העדה ואחרים.

17. לעיל הערה 5.

18. ירושלמי מגילה ב, ב (עג ע"א; עמ' 759 שורה 2). לרשימה מלאה ראה עסיס, לשונות, עמ' 633, ערך "חד רבי".

19. מסתבר שמטבע זה נטבע כדי להדגיש, שאין זה החכם הידוע שכך שמו (כדברי באכר, להלן הערה 20).

20. ירושלמי עירובין ה, ו (כב ע"ד; עמ' 476 שורה 37). ר' פנחס, החכם הידוע בירושלמי, לא עלה מבבל. ראה באכר (אמוראי ארץ ישראל, חלק שני, עמ' 31–32 הערה 9), האומר בצדק שהביטוי "חד ר' פנחס" בא להפקיע מר' פנחס הידוע. ראה עוד ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 302; הנ"ל, תוספתא כפשוטה, עמ' 311 ועמ' 387 הערה 2. כל המקומות הללו נזכרו אצל עסיס, לשונות, עמ' 633 הערה 9.

בשם ר' אבהו.²¹ התלמוד מספר על ר' עילה (עלאי, אלעי) אחד, והמעשה המסופר עליו מצטרף לאותות שיצאו מן השמים במחאה על הרחקת שלמה המלך. צורת שמו של החכם ותוארו מלמדים שמי שהוסיף משפט זה בירושלמי סבר בפשטות, כמשיח לפי תומו, שהמניין המדובר לא היה באספה קדמונית של אנשי חזקיה או אנשי כנסת הגדולה,²² אלא היה מניין של חכמי המשנה. הם שנמנו וגמרו להרחיק את שלושת המלכים וארבעת ההדיוטות, והם שביקשו לצרף אליהם את שלמה.²³

ב

אחד מארבעת ההדיוטות שנזכרו במשנה עם אלה שאין להם חלק לעולם הבא הוא דואג האדומי, ובתוך אותה סוגיה ארוכה הירושלמי מספר את מעשה דואג והריגת הכוהנים כשהוא דורש כמה פסוקים מהפרשה (שמואל א כב 17–19) זה אחר זה.²⁴ וזה המדרש לפסוק 18 ("ויאמר המלך לדויג [קרי: לדואג] סב אתה ופגע בכהנים"): "אמר ר' יהודה בר פזי: לדויג כת'. אמר לו: נתפשתה כדג, אתה עברתה רבתה, טוב אתה ופגע בכהני יי".²⁵ בדרשה שני חלקים, התלויים בשני פרטים בפסוק, לפי הסדר: "נתפשתה כדג" – בעקבות הכתיב של השם דויג שנתפרש מעניין דִּיג; "אתה עברתה רבתה" – מילים אלו נראות כפירוש להדגשה בכתוב "סב אתה ופגע" ובהקבלה אליה מדגיש הדרשן "אתה עברתה רבתה",²⁶ ומסתבר שיש לקרוא את הרצף כהבעה של סיבתיות: אתה עשית כך וכך, ולכן סוב אתה ופגע. אבל מה פשרו של המשפט "אתה עברתה רבתה"?

משפט זה לא זכה לטיפול ממשי בידי המפרשים והחוקרים. הראשון ממפרשי הירושלמי שהציע לו פירוש היה ככל הנראה ר' שמואל יפה אשכנזי, בפירושו על אגרות הירושלמי: "אחר שעשית הגדולה, דהיינו שהלשנת עליהם וחייבתם מיתה, גם כן יש לך להרוג".²⁷ כיוצא בזה בפני משה: "הרי כבר עשית והבאת

21. ירושלמי נידה א, א (מח ע"ד; עמ' 1433 שורה 17).

22. ראה לעיל הערה 10.

23. ראה גם את גרסת הסיפור בתנחומא (לעיל הערה 5): "בקשו חכמי המשנה וכו'. בדרכו של ליברמן, הסבור שהרחקת שלמה מחלקו בעולם הבא מסמלת את הכוונה לגנוז את ספריו, אפשר היה אולי לעשות צעד נוסף וליחס לבעל הסוגיה בירושלמי את הסברה שהפולמוס על ספרי שלמה לא הוכרע עד לזמן המשנה. אבל ספק אם אפשר לדקדק ולתלות כל כך הרבה רק בצורת שמו ותוארו של החכם הנזכר במשפט הקצר הזה.

24. ירושלמי סנהדרין י, ב (כט ע"א; עמ' 1323 שורות 6–23).

25. שם, שורות 16–17. הנוסח לפי כ"י לידן בתוספת פיסוק (הנוסח "כהני יי" בסוף ציטוט הפסוק בירושלמי נגזר אחרי הצירוף המופיע פעמיים בפסוק שלפניו).

26. מעיקרו כינוי הגוף המפורש ליד פועל נטוי (המכיל ממילא את הגוף) בא לשם הדגשה בגוונים שונים.

27. יפה מראה, שד ע"א (וממנו בלשון זו בדיוק במנחת ש"י על הכתוב).

לשון הרע הגדול הזה". מפרשים אלה קראו "עבדתה רבתה", כפי שעולה מפירושיהם ומנוסח הירושלמי שהציעו במהדורותיהם.²⁸ כמה חוקרים ומפרשים חדשים הציעו לקרוא "עברת דבתה", כלומר העברת דיבה,²⁹ הוצאת את דיבתם של הכוהנים.³⁰ הצד השווה בפירושים הללו, שהם מנסים לפרש את הלשון הסתומה בירושלמי כאילו היא מתארת את מעשה ההלשנה של דואג, אך הפירוש אינו מתאים ללשון אפילו בדוחק.³¹

מלבד כתב יד לייזן אין בידינו עדויות נוסח ישירות לפסקה זו בירושלמי, אבל היא מובאת כלשונה במדרש חסרות ויתרות בגלל הכתיב המיוחד לדויג.³² קטע המכיל את הפסקה שלנו התפרסם לראשונה על ידי ורטהיימר, ושם מופיע הנוסח "עברת דבתה".³³ כפי שראינו, זהו נוסח שנוח לתלות בו את הפירוש של הוצאת דיבה, ובאמת הזדרזו כמה מפרשים לקפוץ עליו.³⁴ עדויות אחרות של המדרש מספקות וריאציות מגוונות של הצורות הללו, וכולן מתגלגלות מחילופים גרפיים של אותיות דומות.³⁵ מובן שבכגון אלה חילופים של אותיות דומות צפויים ביותר, ובמיוחד

28. יפה מראה, שם; פני משה, סנהדרין לב ע"א. בעקבות מהדורת ליוורנו של פני משה נקבע הנוסח "עבדתה רבתה" בדפוס זיטומיר תרכ"ה (סנהדרין לח ע"א), וממנו (דרך דפוס פיוטרקוב תר"ס) בדפוס וילנא תרפ"ב, הנפוץ במהדורות רבות. מובן שנוסח זה הוא תולדת הפירוש, ולא להפך.

29. הפועל העביר משמש להפצת שמועה (שמואל א ב 24), ובאופן טבעי הוא עשוי להתפרש כאילו הוא פועל של הוצאת דיבה.

30. ראה באכר, אמוראי ארץ ישראל, חלק ראשון, עמ' 173 והערה 2 ("אתה הוצאת דבה"), והמחברים הנוכחים להלן בהערה 34.

31. אין בארמית דיבה ולא העברת דיבה. הארמית משתמשת בשורש טב"ב במקום דב"ב העברי, ושם העצם השקול לדיבה העברית הוא טב (טַבָּא, טַבְּהוֹן, מפיק טַבָּא וכדומה), הנוטה בצורת זכר. באופן ברור מעידים על כך התרגומים הארמיים לדיבה במקרא, המשתמשים כולם, ובכל מקום, במילה טב או במילה נרדפת אחרת, אך לא בשורש דב"ב. (הגרסה דבהון בכמה עדויות של תרגום אונקלוס ל"דָּבָתָם" שבבראשית לז 2 [שפרכר, תרגום, עמ' 61] היא ככל הנראה מין הבראיציה של טַבְּהוֹן שבנוסחאות העיקריות. אפשר שכבר העירו על כך במסורה לתרגום אונקלוס, "טבֶּהוֹן: מטעין ביה", אם נתכוונו בזה לגרסה המוטעית דבהון. ראה ברלינר, מסורה, עמ' 78; קליין, מסורה, עמ' 79.)

32. מדרש חסרות ויתרות קמז, בתוך ורטהיימר, בתי מדרשות (תשי"ג), עמ' רצב.

33. ורטהיימר, בתי מדרשות (תרנ"ג), עמ' לד. ורטהיימר סומך על העתקה שנעשתה מקטע גניזה שכבר לא היה בידיו בשעה שהוציא את המהדורה (שם, עמ' 14). לא הצלחתי לגלות על איזה קטע גניזה הסתמך (אין התאמה בין הטקסט שבמהדורה לנוסח הקטעים שמספריהם מצוינים אצל נויבאוואר, קטלוג, עמ' 51, וב"מאגרים" של המילון ההיסטורי).

34. ראה ורטהיימר, שם, הערה לד (ובהערות לטקסט במהדורותיו האחרות); גינצבורג, גזני שכטר, עמ' 206; רבינוביץ, שערים, עמ' 627.

35. "עברת רבתה" (כ"י פריס, הספרייה הלאומית, heb. 769); "עבדת דבתה" (ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2046); התפרסם על ידי מרמרשטיין, חסרות ויתרות, עמ' 27. כך מעתיקים גם ב"מאגרים" של המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית. אבל בכתב היד קשה מאוד להבחין באות הראשונה של דבתא אם היא דל"ת או רי"ש; "עבדת דנתח" (ניו

בצירוף סתום כזה המועד מטבעו לשגגות סופרים. כשאנו באים לברר את משמעו איננו יכולים, וגם איננו צריכים, לסמוך על הכתיב בנוסח זה או זה; להפך, במקרים כאלה הכתיב צריך להיות מוכרע בעקבות הפירוש.

נוסח הירושלמי במדרש חסרות ויתרות הוא חשוב ביותר, אך לא בגלל הכתיב, אלא משום ששימר את סוף המשפט, שאיננו קיים לפנינו בכתב יד לידן. כזכור, הלשון בכתב יד לידן היא "נתפשתה כדג, אתה עברתה רבתה" (ומיד אחר כך בא הפסוק "סוב אתה ופגע בכהני יי"). בציטוט שבמדרש נוספו שלוש מילים: "נתפסתה כדג, את עברת דבתה את קום בה"³⁶. הדעת נותנת שנשמרה כאן גרסה מקורית של לשון הירושלמי. קשה להניח שמישו יוסיף מדעתו מילים אלה על הביטוי הסתום, ובמיוחד שאין הן מתיישבות עם פירושו המקובל;³⁷ מצד שני, לא קשה להסביר את השמטתן בכתב יד לידן.³⁸

נוסח מלא זה של המשפט קובע את פירושו, וגם את כתיבן הנכון של המילים. לפנינו דיבור שלם, כולו בארמית, בעל שני חלקים שקולים, בדפוס של סיבה ותוצאה: אתה פעלת כך, לפיכך עליך לעשות כך.³⁹ בשני חלקיו מודגש הכינוי את בפנייה אל השומע, ובזה הוא קשור היטב אל המילה המודגשת בפסוק הנדרש "סב אתה ופגע בכהנים". הציווי עם הכינוי "קום בה", בסיפה, מוסב בהכרח על "דבתה" שברשיה: השומע מצווה להתייצב כנגדה, וכבר בזה יש אפיון מסוים של אותה דבתא.⁴⁰

יורק, בית המדרש לרבנים, 5557 [אדלר, אוסף ב, 6], העתקת "מאגרים" של המילון ההיסטורי; "עבדת דוכתא/דוכתא" (כ"י פרמה, דה רוסי 132); "עבדת דנתח" (כ"י רמת גן, בראילן 736). במילה השנייה האותיות נ, ח מסופקות).

36. ורטהימר, בתי מדרשות (תוניג), עמ' לד, וכיוצא בזה בכל עדויות המדרש שהמשפט הזה מופיע בהן, בשיבושים קלים: "את עבדת דנתח קום בה" (כ"י ניו יורק 5557); "אתה עברת רבתה את קום בה" (כ"י פריס); "את עברת דבתה קום בה" (ורטהימר [לעיל הערה 32]); "את עבדת דבתא א [...]" (השאר קרוע; כ"י ניו יורק, ENA 2046); "את עבדת דוכתא את קום בה" (כ"י פרמה 132); "את עבדת דנתח קום בה" (כ"י רמת גן, בראילן 736).

37. להלן הערה 40.

38. ראה להלן הערה 47.

39. השווה למשל: "אתה חסת על קן צפור אתה חוס ורחם עלינו" (בבלי ברכות לג ע"ב); "אני הצתי אש בירושלם [...] אני עתיד לבנותה באש" (בבלי בבא קמא ס ע"ב); "את שברת אותן ואת מחליף אותן" (דברים רבה, עקב טו). מלבד המקום שלנו המבנה הזה מופיע בצורות שונות בדברי שאל לדואג בגרסאות אחרות: "אתה הכיתם בלשון קום והכם בחרב" (מדרש תהלים נב, מהדורות בובר, קמג ע"א, לפי כ"י קיימברידג' Or. 786); "אתה הלשנת עליהם אתה הרוג אותם" (רש"י לשמואל א כב 18; מדרש חסרות ויתרות הנ"ל, בכ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 320.15); "אתה העדת עליהן אתה עשה בהם את הדין" (מדרש חסרות ויתרות, שם בהמשך הדרשה, בווריאציות קלות בנוסחאות השונים). מסתבר שהמבנה הזה עומד בגרעין הסיפור והוא קיבל צורות שונות בגרסאות שונות שלו, ואחת מהן (כנראה המקורית שבהן) היא הפתגם הנדון כאן.

40. והרי זו הוכחה נוספת כנגד הפירושים הרגילים, שהרי אין משמעות ל"קום בה" לפי פירושו המקובל של המשפט, בין שהוא מדבר על הוצאת דיבה ובין על עשיית עברה גדולה.

המשפט מעוצב בסגנון מיוחד, ואני משער שלפנינו משל הדיוט, פתגם שהיה ידוע להם, שהדרשן הביאו כתיאור חד למצבו של דואג.⁴¹ בפתגם זה דִּבְתָּה היא המילה הארמית המתאימה לכתיב הזה, כלומר זאבה.⁴² והפתגם אומר: "את עברת דבתה את קום בה" – אתה הרגזת⁴³ את הזאבה, אתה התייצב כנגדה. המשמעות של הפתגם ברורה: מי שהכניס את עצמו לצרה הוא שצריך להתמודד אֶתָּה; מי שבישל את הדייסה שיאכל אותה בעצמו. הפתגם שאול מחיי השדה: המהלך בדרך ורואה זאבה רבוצה עם גוריה, אֶל לו להיטפל לה;⁴⁴ ואם עשה כך, שלא יצפה לעזרה מאחרים. כדרכם של פתגמים הפתגם שלפנינו מתאים להיות שורת העוקץ של משל, או סיפור

41. אפשר שגם "נתפסת כדג" שלפניו הוא מעין ביטוי רווח שכזה.

42. דב, וביידוע דְּבָא, הוא הזאב בכל ניבי הארמית (בכתיב מלא דיב, דיבא, ובסורית דאבא); ראה מילונים. צורת הנקבה התקנית היא דִּבְתָּה (דיבא), וביידוע דִּבְתָּא (דיבא, ובסורית דאבתא). הכתיב החסר מוליד לעתים בלבול בין זאב לדוב (שניהם דב, דבא; ראה קוק, מחקרים, עמ' 15–16; טלשיר, שמות, עמ' 56. חכמינו פירשו דב שבמקרא, בכתיב חסר, כזאב [בראשית רבה צט, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 1273–1274 ופירוש מנחת יהודה שם, ובעמ' 1225; ויקרא רבה יג, ה, מהדורת מרגליות, עמ' רפח–רפט], וגם הפשיטתא מתרגמת בדרך כלל את המילה דב כשהיא בכתיב חסר כזאב – דאבא), אבל הצורה בסיומת הנקבה דבתה מתאימה רק לזאבה; אצל הדובים אין סימון פורמלי של צורת הנקבה (למשל "דובא מתגריא לך" [ירושלמי פאה א, א; טז ע"א, עמ' 82 שורה 44], ובעברית: "ותצאנה שתי דְּבִים מן היער" [מלכים ב ב 24]; "לדוב שהיתה משכלת בחייה ולא מצאה לשכל בחייה ושיכלה בכניה" [בראשית רבה יח, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 508]).

43. הפירוש של עברת מסופק. לפי המצוי בארמית הגלילית הצורה עברת עם מושא ישיר שאינו מציין מקום, כמו במשפט שלנו, הייתה צריכה להיקרא בבניין פֻּעַל, בהוראה יוצאת של העברה (על מגוון משמעיה), היינו אתה העברת וכו'; אך קשה לפרנס משמעות כזאת בהקשר שלנו (אם כי ראה להלן הערה 46). לפיכך העדפתי לפרש לפי מה שעולה מן ההקשר, בעקבות הפועל התעבר בעברית (= התרגז, מן עִבְרָה, וראה קהלר ובאומגרטנר, מילון, עמ' 737, ערך "עבר 2"). בארמית היהודית של ארץ ישראל שרדו שתי צורות שמניות משורש עב"ר המקבילות לַעֲבֵרָה העברית: תעבור בארמית התרגום (תרגום יונתן לישעיהו ט 18; יג 9, 13; צפניה א 15 – כולם בתרגומים מטיפוס מילולי ולא מדרשי [על מוצאו של תרגום יונתן ראה טל, תרגום, כולו, ובעמ' 213–217]); עוברָה (המשקל אינו מחוור) בארמית גלילית: "ויטרף לעד אפו [ועברתו שמרה נצח]. ר' שמעון בן לקיש אמ': עוברתיה, נותרתה לא זעייה מן פומיה" (בראשית רבה סז, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 766–767, לפי כ"י וטיקן 30). ר"ש בן לקיש מציע פירוש לכתוב "ועברתו שמרה נצח". תחילה הוא מתרגם את "עברתו" לארמית שבפיו "עוברתיה", ואחר כך הוא מפרש את הפסוק בצורה ציורית. על אף הנדירות של צורות משורש עב"ר בהוראת רוגז בארמית נראה לי כי בהקשר שלנו הפירוש המוצע כאן מסתבר, והוא מלמד שלצד הצורות השמניות התקיים בארמית של ארץ ישראל גם הפועל עבר במשמעות זו, קיום נדיר שנשתמר בלשון הפתגם העממי. לשון הפתגמים מיוחדת, והיא עשויה לשמר צורות שאינן מצויות בטקסט הרגיל (ראה למשל פרידמן, הפתגם, עמ' 30, 66–67).

44. התגרות מיותרת בחיה נושכת המהלכת לתומה מופיעה בפתגם שבמשלי כו 17, "מחזיק באזני כלב עבר מתעבר על ריב לא לו" (בשבעים: מחזיק בזנב כלב וכו'), ובלשוננו: לא לעורר דובים ישנים מרבצם.

קצר,⁴⁵ מעין הסיפור הקצר בבראשית רבה על אותו ביש גדא שהעיר את הליסטיס משנתו.⁴⁶ במדרש שבירושלמי ר' יהודה בר פזי שם אפוא בפיו של שאול שתי מליצות עממיות: האחת, נתפסך כדג; והשנייה, את עברת דבתה את קום בה – אינך יכול להימלט מגורלך; אתה עוררת את הבעיה, אתה צריך לפתור אותה – סוב אתה ופגע בכוחנים.⁴⁷

ג⁴⁸

לסוגיה שתידון להלן מקבילה בבבלי, ולשם נוחיות ההשוואה ביניהן הן מובאות זו לצד זו.

ירושלמי שבת טז, א ⁴⁹	בבלי בבא מציעא לג ע"א–ע"ב ⁵⁰
א	דתני ר' שמעון בן יוחי:
1	1 העוסק במקרא מידה שאינה מידה, תנו רבנן:
2	2 העוסק במקרא מדה שאינה מדה, 1 העוסק במקרא מדה שאינה מדה, 2 במשנה מדה שנוטלין ממנה
3	3 העוסק בתלמוד אין לך מידה גדולה
4	4 לעולם הוי רץ אחר המשנה יותר מן התלמוד.
4	4 לעולם הוי רץ למשנה יתר מן התלמוד.

45. ראה פרידמן, הפתגם, עמ' 63, 67.

46. בראשית רבה עה, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 880; הסיפור מובא במדרש כמשל לפתגם "מחזיק באזני כלב עובר" וכו', הנזכר לעיל בהערה 44 (בגרסה שבמדרש הגדול [הובאה במנחת יהודה שם] אין מדובר על ליסטיס ישן, אלא על כלב ישן). אם ברקעו של הפתגם בירושלמי עומד סיפור מסוים קשה לנחש את רכיביו, ואפשר שבצירוף המיוחד שבו הייתה משמעות המילה עברת שונה ממה שהוצע לעיל בהערה 43.

47. צורת הפתגם, המקוצרת, בנוסח כתב יד ליידין מתאימה גם היא לפירוש הזה. כאן צריך לקרוא ברצף אחד: "אתה עברתה רבתה [צ"ל דבתה] – סוב אתה ופגע בכחני ה'". הפסוק משולב בתוך הדיבור הדרשני, ומשמש כסיפה של הפתגם במקום "את קום בה" שבפתגם המלא. די ברישה של הפתגם כדי להציע את משמעותו בצורה מרומזת, ולפיכך אפשר לקפוץ בסיפה אל הנמשל: אתה הרגזת את הזאבה, לכן סוב אתה ופגע בכוחנים.

48. עיקרי הדברים שלהלן הוצעו בעל פה בדברים שנשאתי לכבוד ידידי ורעי דוד רוזנטל, ביום הולדתו השבעים, בירושלים, ביום כ"ט באייר תשע"א.

49. ירושלמי שבת טז, א (טו ע"ב; עמ' 437 שורות 30–35, לפי כ"י ליידין) = הוריות ג, ח (מח ע"ג; עמ' 1430 שורות 16 + 24–27) בדילוג (מכנה הסוגיה בהוריות מורכב ומסובך, ולא כאן המקום לדון בזה).

50. לפי כ"י המבורג 165.

ירושלמי שבת טז, א	בבלי בבא מציעא לג ע"א-ע"ב
ב	הא גופה קשיא: אמרת בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו, והדר תני ולעולם הוי רץ למשנה יתר מן התלמוד?
ג	א"ר יוחנן: בימי ר' נשנית משנה זו. שבקה כולי עלמא למתניתין ואזול בתר תלמודא, הדר דרש להו הוי רץ למשנה יתר מן התלמוד.

בפסקה א שלוש השורות הראשונות עשויות במבנה פרוגרסיבי אחיד, אך שורה 4 אינה ממשיכה את הרצף, וכפשוטה היא אף סותרת את מה שנאמר בשורה 3: אם העסק בתלמוד הוא מידה שאין גדולה ממנה, למה לרוץ אחר המשנה יותר מן התלמוד? מסתבר אפוא, שפסקה זו נבנתה משני מקורות שונים. ואף על פי כן העובדה שהפסקה כולה, על כל חלקיה, מצוטטת בלשון אחת ממש בשני התלמודים מלמדת, שהמסורת התלמודית הכירה אותה כיחידה אחת. הכרה זו מפורשת בלשונה של קושיית הבבלי (קטע ב) "הא גופה קשיא", המיוחדת לסתירה פנימית בתוך מקור אחד. בירושלמי הקושיה אינה מפורשת, ודברי ר' יוסי ברבי בון מוצעים בדרך של "הדה דאת אמר", כלומר הערה של חילוק (כמו "במה דברים אמורים") על שורה 4. הערה כזאת באה בדרך כלל כפרשנות עצמאית למאמר שלפניה, אך היא עשויה לבוא גם כתירוץ לקושיה;⁵² ואולי כך הדבר במקרה שלפנינו, שהרי הסתירה בין שורה 3 לשורה 4 זועקת מאליה, ודברי ר' יוסי ברבי בון מיישבים אותה היטב.⁵³ בין שהייתה זו כוונתו של ר' יוסי ברבי בון מעיקרא ובין שלא, הסוגיות המונחות לפנינו בשני התלמודים נראות בעלות מבנה דומה: ברייתא בעלת ארבע שורות (פסקה א), קושיה מפורשת או משתמעת בדבר סתירה בין שתי השורות האחרונות (פסקה ב), ותירוץ בדרך של חילוק (פסקה ג). אין תמה אפוא, שמפרשים רבים נגררו לפרש את דברי ר' יוסי ברבי בון בירושלמי לאור דברי ר' יוחנן בבבלי.

51. פסקה זו מובאת במסכת סופרים טו, ה, ושם חסרה התיבה רבי (פעמיים) ברוב כתבי היד (ראה מהדורת היגר, עמ' 278). ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 751, וראה עוד להלן ליד ציוני הערות 85, 63.

52. ראה מוסקוביץ, טרמינולוגיה, עמ' 170 והערה 150.

53. מובן שאין שום קושי להסביר שר' יוסי ברבי בון לא בא לתרץ את הסתירה אלא הוא מפרש את שורה 4 לכדה, כמאמר העומד בפני עצמו, כשימוש הרגיל של המונח "הדה דאת אמר".

ר' יוסי ברבי בון ור' יוחנן פותרים את הסתירה⁵⁴ באופן דומה, בחילוק של זמן. לדעתם, שורות 3 ו-4 הן שלבים בתהליך, ואחרי שבטלה האחת תפסה השנייה את מקומה. אלא שהפתרונות הפוכים זה מזה: לדעת ר' יוחנן שורה 3 בטלה כאשר עמד רבי על התקלה שיצאה ממנה, ואילו לפי ר' יוסי ברבי בון שורה 4 היא שבטלה כאשר "שיקע בו ר' רוב משניות". כפי שנראה להלן, ההבדל ביניהם עמוק עוד יותר; ומכל מקום, הבדל מהותי זה אינו מאפשר לפרש את הירושלמי בעזרת הבבלי.

תחום הזמן שקובע ר' יוסי ברבי בון לקביעה שבשורה 4 הוא "שיקע בו ר' רוב משניות". הקריאה הטבעית של הטקסט מפרשת את הקיצור ר' ככיניו של ר' יהודה הנשיא ("רבי"), כמקובל במקומות רבים בתלמוד, ובדרך זו הולכים כמעט כל המפרשים והחוקרים. אין ספק שאלה הושפעו גם מדברי ר' יוחנן בבבלי, "בימי רבי נשנית משנה זו", שהובילו אותם לייחס את הפעולה המתוארת במשפט לר' יהודה הנשיא. בקריאה זו מתבקש לפרש את הכינוי בצירוף "שיקע בו" כמוסב על "התלמוד" שבדברי ר' יוסי ברבי בון. לפי זה ר' יוסי ברבי בון מתאר פעולה טקסטואלית שעשה ר' יהודה הנשיא, והגבול שהוא קובע הוא גבול היסטורי: שורה 4 הייתה תקפה בשעתה, עד שבא רבי ושיקע רוב משניות בתלמוד; אבל מאז ואילך התלמוד עדיף על המשנה, כיוון שהוא כולל בתוכו משניות רבות עם שהוא מלבן ומברר את טעמיהן.

קריאה זו קשה ביותר. המונח תלמוד בבבלי (וגם בדברי ר' יוחנן בבבלי) אינו חייב להתפרש כגוף טקסטואלי, ומסתבר יותר לפרשו כדרך ושיטה של לימוד, כפי שפירש רש"י: "לתת לב להבין סתומות טעמי המשנה"⁵⁵, "לחשוב בסברא"⁵⁶. אבל אי אפשר לפרש כך בלשונו של ר' יוסי ברבי בון. שהרי אם אמר שרבי שיקע משניות באותו תלמוד, הכרח הוא שתלמוד זה הוא גוף טקסטואלי מגובש שהמשניות משוקעות בו.⁵⁷ אם זו כוונתו של הדיבור, הוא מתאר שלב חשוב בתולדות עריכת הטקסטים התלמודיים, ומספר על התגבשותם בדרך של השקעת יסודות עתיקים בתוך מסגרות חדשות ועל דרכי עבודתו של העורך הגדול, ר' יהודה הנשיא. אין להתפלא אפוא על העניין הרב שהמשפט הזה עורר בקרב החוקרים. אלא שדבריו

54. ניסוח זה, כאילו ר' יוסי ברבי בון בא לפתור את הסתירה, טעון סיוג, כמפורש לעיל ובהערה 53, ואין לראות בו יותר מהצעה רטורית של הדברים.

55. בבא מציעא לג ע"א, ד"ה גמרא.

56. שם ע"ב, ד"ה ואילו בטר גמרא. בירור יסודי של המונח תלמוד בספרות חז"ל ראה אצל רוזנטל, תורה שבעל פה, עמ' 463–464 והערה 48, והספרות הנזכרת שם. אין מניעה להסביר גם את שאר המונחים בבבלי כמציניים דרך לימוד ולא גופים ספרותיים: מקרא יכול להתפרש כקריאת המקרא (כמו "והגיע זמן המקרא" [משנה ברכות ב, א]; "מקרא ותפלה" [תוספתא ברכות ב, כ] וכיוצא בזה), ומשנה יכולה להיות לימוד ושינון ההלכות (כמו "המהלך בדרך ושונה והפסיק משנתו" [משנה אבות ג, ז] וכיוצא בזה).

57. כהבחנתו של רוזנטל, תורה שבעל פה, עמ' 464 הערה 48 סמוך לסופה.

של ר' יוסי ברבי בון מוקשים מתוכם. אמנם חכם זה, מאחרוני האמוראים בירושלמי, יכול היה לדבר על התלמוד כגוף טקסטואלי ידוע שמשוקעות בו משניות רבות.⁵⁸ אבל האם התלמוד הזה היה קיים פעם ללא משניות והן שוקעו בו אחר כך, בעריכה משנית, כמו שמשמע מדבריו? והאם ר' יהודה הנשיא הוא ששיקע אותן בו? איך יכול היה רבי לשקען בתלמוד שנוצר לאחר זמנו? והיכן מצינו שלרבי היה חלק בעריכת התלמוד – תלמוד שלנו או כל תלמוד אחר? המפרשים והחוקרים התלבטו הרבה בשאלות אלה והציעו פתרונות שונים, כולם דחוקים. אסקור כאן את העיקריים שבהם.

פעולת העריכה המיוחסת במפורש לרבי היא עריכת המשנה. לפיכך יש שניסו לפרש את הביטוי "שיקע בו רבי רוב משניות" כמתאר את עריכת המשנה, עם שפירשו שהמשניות האמורות הן הלכות קדומות שרבי שילב ושיקע בתוך משנתו בעת עריכתה.⁵⁹ לפני עריכת המשנה, טוענים בעלי הפירוש הזה, היו ההלכות הרבות מפורדות ומפורדות בלי סדר, ולפיכך חשוב היה להזהיר על לימודן ושינונן כדי שלא תישכחנה. אבל אחרי שנערכה המשנה וההלכות החשובות מצאו בה את מקומן שוב לא היה חשש כזה, ולכן אמר ר' יוסי ברבי בון שמעתה טוב לרוץ אחר התלמוד יותר מן המשנה.⁶⁰ מלבד ההגהה המתחייבת מן הפירוש הזה – "שיקע בה" במקום "שיקע בו" – קשה לקבל שהביטוי "שיקע בו רוב משניות" מתאר את עריכת המשנה עצמה;⁶¹ כפשוטו, בלשונו של האמורא המאוחר, הוא מתאר את השקעת הלכותיה של המשנה בתוך גוף אחר. גם ההיגיון הפנימי של המשפט לקוי. אם הכינוי בו (או בה) מציין גוף ספרותי, הרי הוא חוזר אל "המשנה" או אל "התלמוד" שנזכרו במשפט שהתפרש על ידי ר' יוסי ברבי בון. ואם כן, לפי הגרסה "בה" עם הפירוש שלעיל הטיעון המתקבל הוא כזה: פעם הייתה עדיפות למשנה על התלמוד,

58. השווה למשל: "אשקך מיין הרקח – זה התלמוד שמפוטם במשניות כרקח" (שיר השירים רבה ח, ב), ועוד מאמרים דומים (ראה לוי, מבוא, עמ' 116 הערה 52).

59. השווה ללשונו של ר' יוחנן: "הרבה הלכות נאמרו למשה בסיני וכולן משוקעות במשנה" (ירושלמי פאה ב, ו [ז ע"א; עמ' 89 שורות 29–30]).

60. כך יפה מראה, קו ע"ב. (אמנם הוא טוען שהחשש לשכחה חלף, משום שרבי ערך את המשנה בכתב; אבל הנחה זו, שקשה לקבלה [ראה זוסמן, תורה שבעל פה] איננה הכרחית לעיקרו של הפירוש, וראה למשל רנ"ק הנזכר להלן.) בדרך זו, או בדומה לה, הלכו רבים. למשל קרבן העדה ("עד שלא קבע רבי רוב הלכות במשנתו"); חידושי הרד"ל (נדפסים על דף התלמוד בהוצאת וילנא); טוב ירושלים (שם); רנ"ק, מורה, עמ' 179 בהערה, ואחריו בנו, קרוכמל, ירושלים הבנויה, עמ' 6; בריל, מבוא, עמ' 106; פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 302–303; חיות, תורת הנביאים, עמ' קיא בהערה; דינר, בבא מציעא, עמ' קנ; וינברג, מאמר סתום, עמ' 4, ועוד אחרים – כולם פירשו שר' יוסי ברבי בון מדבר על עריכת המשנה, אלא שהם שונים זה מזה בפרטי הפירוש ובהגהות שונות שהם מציעים בטקסט.

61. השם משניות, בצורת הרבים, ככינוי למספר רב או מועט של הלכות בודדות, אינו מתאר בשום מקום את ההלכות הקדומות שמלפני המשנה.

אבל אחרי שרבי שיקע בה (במשנה) "משניות" רבות (הלכות קדומות) היא איבדה את יתרונה. מוכן שאין בזה היגיון רב. הטיעון שאנו מבקשים צריך להראות, ששיקוע המשניות במקום ששוקעו בו גזל מן המשנה את יתרונה. דומה שהשיקול הזה גם מחייב את הגרסה בו – המשניות שוקעו בתוך משהו שאיננו המשנה עצמה. אך אם "בו" זה כוונתו "בתלמוד", חזרה הקושיה למקומה.

שאל ליברמן, בפירושו לירושלמי, מנסה להחזיק את החבל בשני קצותיו: רבי ערך רק את המשנה, אבל מכוחו נשתקעו משניות רבות בתלמוד. כאשר ערך את המשנה וברר לתוכה את ההלכות הנבחרות והמדויקות נותרו בחוץ ברייתות רבות (הן "רוב משניות"), ואלה נשתקעו אחר כך בתלמוד.⁶² גם התיאור הזה אינו מתאים ללשונו של ר' יוסי ברבי בון, המייחס לרבי פעולה ישירה של שיקוע משניות בתלמוד, ובמיוחד קשה להבין את ההיגיון בטיעון שלו: לפי התיאור הזה הברייתות שנשתקעו בתלמוד הן זיבורית של ההלכות, שנדחו מן המשנה על ידי רבי; מדוע מציאותן בתלמוד מעניקה לו עדיפות על המשנה, שהיא העידית הנבחרת של ההלכות?

מאמרו של ר' יוסי ברבי בון מופיע במסכת סופרים, ושם חסרה ברוב כתבי היד המילה רבי.⁶³ ישראל לוי אימץ את הנוסח הזה, שאינו קושר את ר' יהודה הנשיא לשיקוע המשניות בתלמוד. והוא מפרש: "אחרי שנתקבלו בתלמוד 'משניות', ברייתות לרוב, יש להעדיף את לימוד התלמוד, המכיל את הברייתות, על לימוד הברייתות".⁶⁴ אף אם נקבל את ההנחה הגלומה בפירוש, שההמלצה "לעולם הוי רץ למשנה" דיברה על הברייתות ולא על המשנה עצמה, טמון בו קושי גדול. כל המאמרים שמביא לוי שם (כגון "התלמוד שמפוטם במשניות" וכדומה) מתארים את התלמוד כפי שהוא, כשהוא גרוש במשניות וברייתות, אך אינם מדברים על תהליך של שיקוע המשניות בתלמוד; ואילו ר' יוסי ברבי בון מדבר במפורש על תהליך כזה. לפי פירושו של לוי עולה מדברי ר' יוסי ברבי בון, כי מעיקרא לא היו ברייתות בתלמוד, ורק ברבות הימים באו עורכים כלשהם ושיקעו בתוכו ברייתות לרוב. תיאור כזה אינו הולם את התלמוד – כפי שאנו מכירים אותו, וככל הנראה גם את התלמוד שר' יוסי ברבי בון הכיר – המבוסס מעיקרו במידה רבה מאוד על המשנה והברייתות. קשה לדמות שהמשניות והברייתות הללו, המהוות את שדרתו של התלמוד,⁶⁵ שוקעו בו בפעולת עריכה משנית.⁶⁶

62. ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 193–194; ואחריו פינקלשטיין, מדרש, עמ' 30.

63. לעיל הערה 51. על נוסח זה ראה עוד להלן ליד ציון הערה 85.

64. לוי, מבוא, עמ' 116 הערה 52. הוא מציע לגרוס "עד שלא שיקעו בו רוב משניות", כלומר שיקעו המשקעים, עורכים כלשהם (ראה גם אפשטיין, מבוא, עמ' 751).

65. שדרה זו, שהיא יסודו של התלמוד בכל מקום, מתבלטת במיוחד בתלמוד הירושלמי למסכת נזיקין. ראה זוטמן, נזיקין, עמ' 76–82.

66. יש שהשמיטו את ר' יהודה הנשיא מן הטקסט בדרכים אחרות, אם שפירשו את המילה רבי

אפשרות אחרת היא לפרש את המונח תלמוד כמציינן גוף ספרותי שהיה קיים בימי רבי והוא ערך אותו ושיקע בו את משניותיו. בדרך זו, באופנים שונים, הולכים אפשטיין ואלבק. האחרון טוען כי מונח זה מתאר את החומר שלימד רבי לתלמידיו אחרי שערך את המשנה ובו שיקע את "רוב המשניות שנשארו אחרי סידור המשנה", שהיו אחר כך יסוד לאוספי הברייתות הגדולים.⁶⁷ גם לפי פירוש זה קשה להבין את ההיגיון בדברי ר' יוסי ברבי בון: מדוע לזנוח את העיקר ולאחוז בתוספת? הדברים משולים למי שאומר שאחרי שיש בידינו קובץ של התוספתא טוב לרוץ אחריו מאשר אחר המשנה.

לדעת אפשטיין, ר' יוסי ברבי בון משתמש ב"תלמוד" ככינוי למדרש ההלכה, והוא מתאר את שיבוץ המשניות והברייתות של בית רבי בתוך מדרשי ההלכה – עם לשון ההצעה "מכאן אמרו" או בלעדיה – פעולה שנעשתה לדעת אפשטיין על ידי רבי ובית מדרשו.⁶⁸ באמת, המונח תלמוד משמש ככינוי למדרש ההלכה,⁶⁹ ומשניות הרבה משוקעות במדרשי ההלכה שבידינו;⁷⁰ ועדיין רחוק הדבר מלומר, שרוב המשנה משוקעת בתוך מדרשי ההלכה.⁷¹ ציטוט המשניות במדרשי ההלכה הוא מקרי במידה רבה (לפי העניינים הנדרשים בתורה) ומתאפיין בהבאה מסיבית ממסכתות מסוימות, בשעה שאחרות אינן זוכות אלא לציטוט קלוש או אינן מצוטטות כלל.⁷² לפיכך קשה לראות בלימוד המדרש תחליף ללימוד המשנה רק בשל המשניות המשוקעות בו. אפשר שיש ייחוד מסוים, בעיקר אידאולוגי, בלימוד המדרש המשלשל את ההלכה ממקרא למשנה, אבל עדיין אין זה יכול להוות תחליף למשנה. על כך צריך להוסיף,

ככינוי שמכנה ר' יוסי ברבי בון את רבו שלו (חזן, איי הים, קד ע"ב; לדעתו רבו של ר' יוסי ברבי בון היה ר' יוחנן, "עורך הירושלמי"), או את אחד הנשיאים שהיו אחרי ר' יהודה הנשיא (תמר, עלי תמר, עמ' קלא), או שקראו אותה כראשי תיבות: רבי" = רבי יוחנן (שם, עמ' קל). בדפוס זיטומיר תיקנו את הנוסח, במקום "שיקע בו רבי" הדפיסו "שיקע כי רבי" (ומשם בדפוס וילנא ובמהדורות הנפוצות), ואפשר שהכוונה בזה לפירוש שיוצא להלן.

67. אלבק, מחקרים, עמ' 183.

68. אפשטיין, מבוא, עמ' 750–751.

69. בעיקר ברצפים המונים את מקצועות הלימוד, מן הטיפוס "תלמוד הלכות ואגדות" העומד לפעמים כנגד "מדרש הלכות ואגדות". על חילופים אלה ומשמעותם ראה רוזנטל, תורה שבעל פה, עמ' 463–465 הערה 48. רוזנטל מתייחס שם גם לירושלמי שלנו, ונראה כנוטה לפרשו בדרכו של אפשטיין; עיין שם היתב.

70. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 728–750; מלמד, היחס.

71. לפי רשימותיו של מלמד, היחס, ובהשוואה למספר המשניות במשנה כולה לפי החלוקה המקובלת, אפשר להעריך, בהערכה נדיבה, כי היקף המשניות המשוקעות בדרכים שונות בכל מדרשי ההלכה גם יחד מגיע כמעט לשישית של המשנה. מובן שמספר כזה, ואפילו אם הוא גדול מזה כמעט, איננו יכול להיחשב "רוב משניות".

72. ראה את הרשימות לפי סדר המסכתות אצל מלמד, היחס, עמ' 170–179.

כי יש מקום לערער על עצם קביעתו של אפשטיין כי רבי הוא ששיקע את המשניות במדרשי ההלכה.⁷³

המשותף לפירושים הללו, שהם תופסים את דברי ר' יוסי ברבי בון כתיאור של אירוע היסטורי, של פעולת עריכה שנעשתה פעם בעבר ובמהלכה שוקעו המשניות בתוך גוף ספרותי. נראה כי בתפיסה זו נעוצה הבעיה בפירוש המשפט, ולכן בכל פירוש שהוצע לביטוי "שיקע בו ר' רוב משניות" לא עלתה לו ארוכה. נראה אפוא שיש לבקש את הפתרון בכיוון אחר, שאיננו היסטורי; להניח כי ר' יוסי ברבי בון לא דיבר על פעולה של עריכת טקסט, וכי הגוף שהמשניות משוקעות בו איננו גוף ספרותי. וזאת אפשר להשיג בתיקון הקריאה של הקיצור ר'.

הצורה המקוצרת ר' היא צורת הכתיב "התקנית" של התואר רבי בכתבי היד, ובכללם כתב יד לידן של הירושלמי. אך המדפיסים של הירושלמי בוונציה מילאו את הקיצור כמעט בכל מקום וכתבו רבי,⁷⁴ וכך עשו גם בסוגיה שלנו, בשבת ובהוריות: "שיקע בו רבי רוב משניות". על הנוסח המלא הזה מבוססים כל הפירושים שנדונו לעיל. קריאה אחרת מבצבצת לראשונה במה שליברמן כינה "שעוריה שכמעט לא היתה כמותה בישראל".⁷⁵ למסכת הוריות בירושלמי שני עדי נוסח עיקריים: כתב יד לידן, שממנו נדפס הירושלמי בוונציה בשנת רפ"ג, והירושלמי הנספח לדפוס ונציה רפ"א של הבבלי להוריות, שנדפס מתוך כתב יד שהיו בו נוסחאות חשובים שונים מנוסח כתב יד לידן.⁷⁶ למרבה הצער חסר בו, בירושלמי הנספח לבבלי, חלק גדול של הפרק השלישי,⁷⁷ וכך אבדה עדות חשובה לנוסח המאמר של ר' יוסי ברבי בון. הנספח הזה הועתק מדפוס ונציה בדפוסים שבאו אחריו, אלא שהמעתיקים המאוחרים, למן דפוס פרנקפורט ת"פ,⁷⁸ נהגו בו חירות יתרה, שינו, החסירו והוסיפו, ועליהם התלונן ליברמן בלשון שנזכרה למעלה. המדפיס בפרנקפורט גם השלים את החלק החסר בפרק השלישי,⁷⁹ ובשורה

73. ראה כהנא, דבי רבי. כהנא מראה כי התוספות שאפשר לייחס אותן לבית רבי אינן משניות, אלא בעיקר תוספות מדרשיות למיניהן. הוא משער שהוספת המשניות למדרשי ההלכה נעשתה בשלב מאוחר עוד יותר. אחד הקשיים שהוא מוצא בגישתו של אפשטיין נוגע בהוספת הלכות "מכאן אמרו" במדרשים מבית ר' ישמעאל, הלכות שבדרך כלל אינן זהות למשנתנו: אם רבי הוא שהוסיף את המשניות למדרש, מדוע לא הוסיף את משנתו שלו? (שם, עמ' 72).

74. ואחריו בכל הדפוסים שהשתלשלו ממנו.

75. ליברמן, מחקרים, עמ' 247.

76. ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 236–258; אליצור, הוריות.

77. מעמ' 1430 שורה 17 ("ר' שמואל בר נחמן") עד עמ' 1431 שורה 4 ("רוח הקודש"); וראה השערות של ליברמן, מחקרים, עמ' 250.

78. ראה ליברמן, שם, עמ' 247.

79. ההשלמה יכולה הייתה להיעשות רק לפי דפוס ונציה רפ"ג או לפי דפוס קרקא שס"ט. (האפשרות האחרונה מסתברת יותר, כפי שעולה מכמה ייחודי כתיב המתאימים לדפוס זה)

המעניינת אותנו הגיה את הנוסח שהיה לפניו, ובמקום רבי כתב רבו: "הדא דתמר עד שלא שיקע בו רבו רוב משניות אבל משיקע רבו רוב משניות לעולם הו' רץ אחר התלמוד יותר מן המשנה". הישנות הצורה רבו פעמיים מלמדת לכאורה, שהתיקון נעשה בכוונה ולא מחמת העתקה רשלנית. המהדיר של דפוס פרנקפורט היה חכם מובהק,⁸⁰ ולפיכך אפשר אולי לראות בתיקון נוסח זה מעין פירוש. ואם כן, למרות קטרוגו הנחרץ של ליברמן נראה, שבמקום זה עלה בידו לפרש היטב – ולראשונה – את השורה הסתומה בירושלמי.

הגהה זו שבדפוס פרנקפורט עשתה פרות. ר' דוד פרדו, בפירושו לתוספתא הוריות, השתמש בנוסח "מתוקן" של הירושלמי הנספח לבבלי,⁸¹ והוא מעתיק "הדא

- דווקא, למשל: "תזכיה ממרינה" [בד"ו: תזכי, בד"ק: תזכי]; "יצתה בת קול ואמר להן" [בד"ו: ואמרה, בד"ק: ואמר]. גם העובדה שהמדפיס בפרנקפורט הוסיף למסכת הירושלמי שבבבלי את הפירוש הקצר של רבי דוד דרשן, שנדפס לראשונה בדפוס קרקא שס"ט, תומכת בזה. בשני הדפוסים הללו הנוסח הוא, כאמור, "שיקע בו רבי".
80. ר' שמואל בן צבי מקרקא, אב"ד קהילת פרנקפורט דמיין בשנים 1690–1703 (ראה הורוויץ, רבני פרנקפורט, עמ' 67–69). המהדורה שוכללה והובאה לבית הדפוס אחרי מותו על ידי בנו, ר' יהודה אריה ליב, שהיה גם הוא חכם גדול ומוכר. מהדורה זו שיפרה את דפוס התלמוד שיפור עצום, והיא היסוד לכל דפוס התלמוד הבבלי שבאו אחריה. ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' קא–קז, קט–קיא.
81. אין ספק, כי בקטע המצוטט להלן השתמש רבי דוד פרדו בנספח לבבלי. הוא מצטט את הסוגיה בהוריות מן המילים "תני הסדרן קודם לפלפלין" (עמ' 1430 שורה 13), ובהמשך מעתיק: "מאי האי בעי מן ר' אמי". נוסח זה נגזר בוודאי מגרסת הנספח לבבלי, "מאי את בעי" (בכ"י לידן ובדפוס הירושלמי "מיתבעי" [שורה 14]; ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 246). העובדה שבעל חסדי דוד השתמש בירושלמי הנספח לבבלי עולה גם במקום אחר בפירושו לתוספתא הוריות. בדף קב ע"ג, ד"ה הורו ב"ד ועשו, הוא מצטט: "כל הורייא שב"ד חייבין פר אין היחיד מביא כשבה ושעירה וכל הורייא שאין ב"ד מביאין פר היחיד מביא כשבה ושעירה" (ירושלמי הוריות א, א [מה ע"ד; עמ' 1414 שורות 9–11]), כגרסת הנספח (בכ"י לידן ובדפוס הירושלמי יש כאן דילוג גדול). אלא שהדבר אינו פשוט כלל, שכן במקומות אחרים גרסת הירושלמי שלו היא גרסת דפוס הירושלמי הרגיל והוא מתאמץ לפרשה אף על פי שהיא שגויה בעליל, כאשר גרסת הנספח יפה וטובה: (1) חסדי דוד קג ע"ג, ד"ה רשב"א: "חטאו ו' והן רובו הא ז' אעפ"י שאין רובו" (ירושלמי הוריות א, ז [מו ע"ב; עמ' 1416 שורות 46–48]), בנוסח הדפוס הרגיל (וראה את פירושו שם), ואילו בנספח כראוי: "חטאו ששה והן רובו או שבעה אעפ"י שאין רובו" (יו ע"ד). (2) חסדי דוד קב ע"ד, ד"ה הורו ב"ד: "אין לך מעכב אלא מופלא של ב"ד בלוד (כן הוא בנוס' שלפני)" (שם, א, ד [מו ע"א; עמ' 1416 שורה 5]), בנוסח הדפוס הרגיל (וראה את פירושו שם), ואילו בנוסח הנספח בלבד (יו ע"ג), כראוי (אפשר שגם את בלוד יש לקרוא בלוד; ראה ליברמן, מחקרים, עמ' 244). מכל מקום, ברי שלא השתמש בדפוס הירושלמי הרגיל, שאלו עשה כך לא היה מודיע "כן הוא בנוסח שלפני". אפשר אפוא, שבזמן שכתב את פירושו להוריות לא היה בידי דפוס של הירושלמי אלא רק גרסה מעובדת של הנספח לבבלי שהוגהה במקומות רבים לפי דפוס הירושלמי הרגילים, כהאשמתו של ליברמן לעיל.

דתימא עד שלא שיקע בו רבו רוב משניות" וכו', ומפרש: "[...] איירי בתחלת לימודו, לומר דכל זמן שלא קבע בו רבו רוב המשניות הוי רץ למשנה [...] דאחר דגמיר מתניתי והיינו בתר דקבע, ואז הוי רץ לתלמוד טפיי".⁸²

זה הפירוש הנכון למאמרו של ר' יוסי ברבי בון, ואין ר' אלא "רבו".⁸³ ואפשר שאף התיבה שלאחריה, רוב, נולדה מן רובו, היינו רבו, בהגייה האופיינית לפני העיצור השפתי⁸⁴ – בקיצור מכוון או בשגגה. ייתכן אפוא שהנוסח מעיקרו היה "עד שלא שיקע בו רוב משניות" וכו',⁸⁵ אלא שהוא נתקלקל ונכפל בגלל הצורה שלא הובנה; וכבר אין כאן "רוב משניות" אלא "משניות" סתם, וכך נעשה המשפט של ר' יוסי ברבי בון פשוט ומוכח עוד יותר. ומכל מקום, ר' יוסי ברבי בון לא דיבר על ההיסטוריה של היווצרות הטקסטים שלנו, ולא על שיקוע המשנה בתוך טקסט אחר, אלא על סדר הלימוד של כל אדם; המשניות אינן משוקעות בתלמוד, אלא בתלמיד. התלמיד המתחיל יושב לפני רבו המלמדו משנה, "רביה דמתניתא",⁸⁶ והוא משקע בו את המשנה.⁸⁷ אבל אחרי שהמשנה נטועה היטב בלבו הוא צריך לפנות ללימוד התלמוד אצל "רביה דאולפנא".⁸⁸

ר' יוסי ברבי בון מתעצם עם המשפט שקבע "לעולם הוי רץ למשנה", והוא אומר שהדבר אינו נכון "לעולם", אלא רק בשלב הראשון של הלימוד.⁸⁹ התעצמות זו

82. חסדי דוד, קו ע"א; עיין שם (נטלתי ממנו רק את פירושו למילים של ר' יוסי ברבי בון). עשרים שנה לפני ר' דוד פרדו כבר הלך בעל פני משה בדרך זו, בפירושו לירושלמי בהוריות ובשבט: "עד שלא שיקע בו רבי שלו רוב המשניות, אבל אם כבר למד מרבו רוב המשניות וידוע ובקי בהן לעולם הוי רץ אחר התלמוד". הפירוש נכון, אבל הצירוף "רבי שלו" צורם ביותר בלשון התלמוד.

83. אפשר שהקיצור ר' נוצר בקריאה מוטעית של המילה רבו שנדמתה למעתיק כמו רבי, או בדרך אחרת מדרכי הקיצורים (מן רב' או רבי' [=רבו, רביה] וכדומה).

84. ראה קוטשר, הלשון, עמ' 391–392; בן-חיים, מבוא, עמ' 10 הערה 9; בראשר, מחקרים, עמ' 139–140. הגייה זו מתועדת היטב במילה רב. למשל, "כל מקום ששנה סתם משניות דרבנן עד שיפרש לו רובו" (ירושלמי יבמות ד, י [ו ע"ב; עמ' 851 שו' 44. תוקן: רבו]); "אף אני רוב השבט" (ספרי במדבר קלא, מהדורת הורוויץ, עמ' 172 [כ"י וטיקן 32]). ידועה צורת התואר רובה (=הגדול, למשל רבי חייה רובה), ואף התואר רבי נהגה כך במסורות מסוימות. ראה קוטשר, שם, עמ' 48–49; בראשר, שם, עמ' 251.

85. והרי נוסח זה דומה לזה שבמסכת סופרים (לעיל הערה 51), שאין בו הכפילות "ר' רוב".

86. ירושלמי יבמות ד, י [ו ע"ב; עמ' 851 שו' 47].

87. דימוי ההפנמה של הטקסט כשיקועו באדם מוכר גם במקומות אחרים; למשל, "וידבר את כל דברי השירה הזאת באזני העם" – מלמד שהיה משקעם באזניהם" (ספרי דברים שלד, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 384). דימוי זה הולם במיוחד את שינון המשנה, שהיא פעולה מעין גופנית של השקעה בזיכרון, כאילו הטקסט משוקע ממש בגופו של האדם. על תפיסה זו ראה נאה, אומנות הזיכרון, עמ' 588–589.

88. ירושלמי יבמות ד, י [ו ע"ב; עמ' 851 שו' 48].

89. ייתכן ששימוש של ר' יוסי ברבי בון בפועל שיקע מרמו לגרסה אחרת של המלצה לרוץ אחר

דומה בעיקרה לוויכוח הידוע על הסגולה הלמדנית הטובה, חכמה (בקיאות) או בינה (חריפות),⁹⁰ והכרעתו של ר' יוסי ברבי בון דומה לקביעה שבברייתא המופיעה בירושלמי הוריות למעלה ממנה: "הסודרן קודם לפילפלן".⁹¹ מאמרו של ר' יוסי ברבי בון נתפס עד כה על ידי כל החוקרים כעוסק בתולדות הטקסטים התלמודיים ובעריכתם. דומה כי עניינם המובהק של החוקרים עצמם בשאלות אלה הסתיר מעיניהם את אפשרות הפירוש האחרת, שכבר בצבצה פה ושם לפני למעלה ממאתיים שנה. הפירוש הזה מפקיע את המאמר מהקשרו ההיסטורי-עריכתי, ונוטע אותו בהקשר של סדר הלימוד. בעבר טיפלתי במאמר אחר, שגם הוא נתפס כמתאר את עריכת המשניות הראשונות על ידי ר' עקיבא,⁹² אך לפי הניתוח שהצעתי שם הוא מתאר את דרך הלימוד של ר' עקיבא כשהיה יושב לפני רבותיו.⁹³ דרכי הלימוד הראויות והסגולה הטובה של הלמדן הן אבני בניין מרכזיות של האתוס האינטלקטואלי והרוחני של החכמים. לא ייפלא אפוא, כי שאלות אלה העסיקו אותם הרבה יותר מענייני עריכת הטקסטים התלמודיים.

קיצורים

אלבק, מחקרים = ח' אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא ויחסן לתלמוד, ירושלים תש"ד
אליצור, הוריות = ב' אליצור, "לנוסח ירושלמי הוריות", מחקרי תלמוד, ב, בעריכת משה בראשור ודוד רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 1-12
אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
באכר, אמוראי ארץ ישראל = ז' באכר, אגדת אמוראי א", תרגם א"ז רבינוביץ, כרך ג, חלק ראשון, תל אביב תר"ץ; חלק שני, תל אביב תרצ"ו
בן-חיים, מבוא = ז' בן-חיים, מבוא לספר המקורות של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, א, ירושלים תשכ"ג
בראשור, מחקרים = מ' בראשור, מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט

- המשנה: "אמ' ר' בניה: לעולם ישקיע אדם עצמו במשניות, שאם ירתק יפתחו לו, אם לתלמוד תלמוד ואם להגדה הגדה" (ויקרא רבה כא, ה, מהדורת מרגליות, עמ' תפא).
90. ראה ספרי דברים יג, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 22; ליברמן, מחקרים, עמ' 568; רוזנטל, מסורות, עמ' 30-36; נאה, אומנות הזיכרון, עמ' 546-549.
91. ירושלמי הוריות ג, ח (מח ע"ג; עמ' 1430 שורה 13).
92. "עשה את כל התורה מטבעות מטבעות" (אבות דרבי נתן, נוסח א, יח, מהדורת שכטר וקיסטר, ניו יורק תשנ"ז, עמ' 66-67).
93. נאה, אומנות הזיכרון, עמ' 566-569 והערה 109. וראה עוד שם, עמ' 563-586, על המאמר "עשה לבך חדרי חדרי", שנתפרש גם הוא כעוסק בדרכי הלימוד ולא בשאלה האידאולוגית על דבר המחלוקת.

בריל, מבוא = י' בריל, מבוא המשנה, פרנקפורט דמיין תרמ"ה
 ברלינר, מסורה = A. Berliner, *Die Massorah zum Targum Onkelos*, Leipzig = 1877

גינצבורג, גנזי שכטר = ל' גינצבורג, גנזי שכטר, א, ניו יורק תרפ"ח
 דינר, בבא מציעא = י"צ דינר, חידושי הריצ"ד, ג, ירושלים תש"ן
 הורוויץ, רבני פרנקפורט = מ' הלוי הורוויץ, רבני פרנקפורט, השלים י' אונא, תרגם
 י' עמיר, ירושלים תשל"ב
 וינברג, מאמר סתום = י"י וינברג, "מאמר סתום בירושלמי", הפרדס כד (תש"י),
 חוברת ט, עמ' 1-4

ורטהימר, בתי מדרשות (תרנ"ג) = ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, א, ירושלים תרנ"ג
 ורטהימר, בתי מדרשות (תשי"ג) = ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, מהדורה מורחבת
 בידי א' ורטהימר, ב, ירושלים תשי"ג
 זוסמן, מבוא = י' זוסמן, "מבוא", תלמוד ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון
 העברית, ירושלים תשס"א, עמ' ט-מ
 זוסמן, נזיקין = י' זוסמן, "ישוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א, בעריכת י'
 זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 55-133
 זוסמן, שקלים = י' זוסמן, "מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי:
 לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים", מחקרים בספרות התלמודית:
 יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח'-ט' בסיון תשל"ח, ירושלים
 תשמ"ג, עמ' 12-76

זוסמן, תורה שבעל פה = י' זוסמן, "תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה", מחקרי
 תלמוד, ג, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 209-384
 חזן, איי הים = י"מ חזן, תשובות הגאונים עם הגהות איי הי"ם, ליורנו תקס"ב
 חיות, תורת הנביאים = צ"פ חיות, תורת הנביאים, ירושלים תשי"ח
 חסדי דוד = דוד פרדו, חסדי דוד, ב, ליורנו תק"ן
 טל, תרגום = א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית,
 תל אביב תשל"ה
 טלשיר, שמות = ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום השומרוני, עבודת דוקטור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א

יפה מראה = שמואל יפה אשכנזי, יפה מראה, ונציה ש"ן
 כהנא, דבי רבי = מ' כהנא, "גופים זרים מ'דבי רבי' במדרשי ההלכה", מחקרים
 במקרא ובתלמוד: הרצאות ימי העיון ביובל השישים של המכון למדעי היהדות,
 בעריכת ש' יפת, ירושלים תשמ"ז, עמ' 69-85
 לוי, מבוא = י' לוי, "מבוא לפירוש ירושלמי נזיקין", תרגם ז' זכריה, נטועים ה
 (תשנ"ט), עמ' 101-120

ליברמן, הירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה

ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א

ליברמן, על הירושלמי = ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט
 ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, ניו יורק תשכ"ב
 מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, מוצג
 באתר <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>
 מוסקוביץ, טרמינולוגיה = ל' מוסקוביץ, הטרמינולוגיה של הירושלמי: המונחים
 העיקריים, ירושלים תשס"ט

מלמד, היחס = ע"צ מלמד, היחס שבין מדרשי ההלכה למשנה ולתוספתא, ירושלים
 תשכ"ז

מרמרשטיין, חסרות ויתרות = א' מרמרשטיין, מדרש חסירות ויתרות, לונדון
 תרע"ז

נאה, אומנות הזיכרון = ש' נאה, "אומנות הזיכרון: מבנים של זיכרון ותבניות של
 טקסט בספרות חז"ל", מחקרי תלמוד, ג, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים
 תשס"ה, עמ' 543–589

נויבאואר, קטלוג = A. Neubauer and A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. 2, Oxford 1906

סוקולוף, מילון = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990

עסיס, לשונות = מ' עסיס, אוצר לשונות ירושלמיים, ירושלים תש"ע
 פינקלשטיין, מדרש = א"א פינקלשטיין, "מדרש הלכות ואגדות", ספרא דבי רב, ה,
 ניו יורק תשנ"ב, עמ' 100–119

פני משה = מ' מרגליות, תלמוד ירושלמי מסדר נזיקין עם החיבור פני משה וספר
 מראה הפנים, ליוורנו תק"ל

פרידמן, הפתגם = ש"י פרידמן, "הפתגם ושברו: עיון בתרבות המשל בספרות
 התלמודית", *Jewish Studies, an Internet Journal* 2 (2003), pp. 25–82

פרנקל, דרכי המשנה = ז' פרנקל, דרכי המשנה, תל אביב חש"ד
 קהלר ובאומגרטנר, מילון = L. Köhler and W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexicon zum alten Testament*, vol. 3, Leiden 1983

קוטשר, הלשון = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
 ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, מילים = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים 1974
 קוק, מחקרים = ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ירושלים תשי"ט
 קליין, מסורה = M. L. Klein, *The Masorah to Targum Onqelos*, Binghamton 2000

קרוכמל, ירושלים הבנויה = א' קרוכמל, ירושלים הבנויה, למברג 1867

רבינוביץ, מאמר = נ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, עם תיקונים והשלמות על ידי א"מ הברמן, ירושלים תשי"ב

רבינוביץ, שערים = ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש
רוזנטל, מסורות = ד' רוזנטל, "מסורות ארץ ישראל ודרך לבבל", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 7-48

רוזנטל, תורה שבעל פה = א' רוזנטל, "תורה שבעל פה ותורה מסיני: הלכה ומעשה", מחקרי תלמוד, ב, בעריכת מ' בר-אשר וד' רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 448-489

רנ"ק, מורה = נ' קרוכמל, מורה נבוכי הזמן, למברג 1863
שפרבר, תרגום = א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, ליידן תשי"ט
תמר, עלי תמר = י' תמר, עלי תמר, מועד, א, אלון שבות תשנ"ב

מילת היחס "הימנו" והענף הבבלי של לשון חז"ל

הקדמה

בין תרומותיו הגדולות של יחזקאל קוטשר לקידום חקר לשון חז"ל הייתה קריאתו לחדד את ההפרדה בין סוגי לשון חז"ל ולתאר כל סוג לעצמו.¹ במאמר זה אני מבקש לתאר פריט אחד הנזכר לרוב ברשימות ההבדלים בין ענפי לשון חז"ל, והוא החילוף בין מילת היחס ממנו, מורשת לשון המקרא, ובין הימנו, שנתחדשה בלשון חז"ל: הימנו נחשבת אופיינית לבבל, וממנו לארץ ישראל.

את ההבדל הזה מנו אבא בנרוד, דוד רוזנטל ומשה בראשר, והוסיפו וצינו שאף על פי שבמסגרת ספרות חז"ל הימנו אופיינית רק לבבל, אין ספק שמוצאה בארץ ישראל, כמוכח מהופעתה במכתבי ברכוכבא וכנראה כבר במגילות ים המלח.² מסקנה עקרונית מגילוי זה היא, שפריט לשוני שמקורו בארץ ישראל עשוי להתקיים דווקא בתלמוד הבבלי, ומכאן שמאפייני הענף הבבלי עשויים להיות מקוריים לא פחות ממאפייני הענף הארץ-ישראלי. עוד הדגיש רוזנטל, שיש בדוגמה זו כדי לסתור את הסברה שהענף הבבלי נוטה לתיקונים לפי לשון המקרא, שהרי כאן דווקא בו נתקיימה הצורה הלא מקראית. כיוון שהצורה הימנו מופיעה מעט גם בכ"ק של המשנה, העלה בראשר את השאלה, אם הופעתה שם היא פרי השפעה בבלי או שריד לקיומה החי בארץ ישראל.³

1. י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת גן תשל"ב, עמ' 40–65.
2. בנרוד, לשון, עמ' 99, 209; ד' רוזנטל, משנת עבודה זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 13, 65; בראשר, טיפוסים, עמ' 213–215 (בעמ' 214 הערה 156 מנה את היקרויות הימנו בספרות התנאים). וראה סיכום אצל בירנבאום, גניזת, עמ' 90–91, 147, 214. וראה גם הנמן (ספרא, עמ' 19), שכלל זאת בין החילופים שבין עיקר הספרא למכילתא דמילואים, חילופים הנושאים אופי דומה. על איגרות ברכוכבא ראה מור, דקדוק, עמ' 198–199. את ההיקרות שבמגילות ים המלח מצא מ' בראשר ("המן [=מן] בקטע מקומראן", לשוננו נה [תשנ"א], עמ' 75), והסכים עמו פרידמן, מחיקת. קימרון (מחיקת, עמ' 166) חלק עליהם וטען, שאין זו מילת יחס זו אלא הרכב קא/הא + מן.
3. ראה בראשר, טיפוסים, עמ' 214 סעיף 54 ("נטע זר שניטע בכ"י ק") כנגד דבריו בעמ' 214–215 סעיף 57 שם. וראה על כך גם בירנבאום, גניזת, עמ' 90 הערה 104.

כנגד הצגת דברים זו יצא שמא פרידמן בדיון מפורט שהקדיש לפרשה זו, וטען שיש להסיר פריט זה מרשימת הבדלי הענפים, וזאת משתי סיבות המשלימות זו את זו: מצד אחד, הימנו נפוצה גם בחיבורים ארץ-ישראליים מובהקים (כגון התלמוד הירושלמי); ומצד אחר, הימנו מועטה בטיפוסים מסוימים של התלמוד הבבלי גופו (כגון כתבי היד מן הטיפוס הספרדי). נמצא שפריט זה אינו עניין להבדלים בין הענפים אלא להבדלים בין מנהגי סופרים. כיוון שמקורה של הימנו ודאי בארץ ישראל, נראה שמתחילה הייתה נפוצה בכל סוגי ספרות חז"ל, אלא שנתפסה שייכת למשלב נמוך. סופרים שהקפידו על לשונם נטו להמירה בצורה המקראית ממנו, שנתפסה בעיניהם תקנית יותר, ורק זו הסיבה למיעוטה בכתבי יד מסוימים בשני הענפים (כגון כ"ק של המשנה מזה וכתבי יד ספרדיים של התלמוד מזה).⁴

כיוון שהתלמוד הבבלי הוא מרכיב מרכזי בפרשה זו, אציג כאן את הנתונים מן התלמוד הבבלי בהשוואה לספרות ארץ ישראל.⁵ עיקר ענייני הוא מדידת היחס בין הימנו לממנו במקורות אלו. הנתונים מיוסדים על קורפוס כתבי היד שנבחר לכתובת המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית.⁶

4. פרידמן, מגילה, עמ' 35–42; הנ"ל, מחיקת, עמ' 260. לדבריו פעולת העריכה המקיפה פעלה בעיקר בכ"ק של המשנה, הכתוב באותיות מרובעות בגורל מונומנטלי ומגלה נטייה המזכירה את טיפול בעלי המסורה במקרא, וכן בכתבי היד התלמודיים של ספרד, שהייתה מקום מושבה של חכמת הלשון; ולפי הממצאים שלהלן יש להוסיף מספרות התנאים גם את כ"י וטיקן 66 של הספרא, ומן התלמוד הבבלי את כתבי היד התימניים, הממעטים בהימנו יותר מכל שאר העדים. כל אלו לדבריו חשודים בתיקון, ואילו כתבי היד האשכנזיים של התלמוד שימרו את המצב הקדום באופן המוצלח ביותר. על אף חשיבותם של ממצאיו וחריפותה של סברתו יש לציין, שמסקנות אלו עומדות בהיפוך גמור לכל הנחות המחקר של לשון חז"ל בדור האחרון; שכן כ"ק של המשנה, כ"י וטיקן 66 של הספרא וכתבי היד התימניים של התלמוד מוחזקים להיות העדים המהימנים ביותר, עליהם נתבסס חקר לשון חז"ל, ומקובל שהם משקפים מציאות לשון קדומה. הצורות הלא מקראיות המרובות שבהם סותרות את ההנחה, שפעלה בהם עריכה מקפת שמגמתה להתאים את הלשון אל לשון המקרא.

5. השמטתי מן הדיון את התוספתא ואת מדרשי ההלכה. באלו הימנו נפוצה למדי, בעיקר בתוספתא (זה החיבור היחיד שהיא מופיעה בו ברוב הדיקרויות: 53% לפי ספירתי בכ"י וינה, שהוא מסירת היסוד ב"מאגרים"; 70% בכ"י ארפורט לפי ספירתה של נתן, תוספתא, עמ' 319–320) ובמכילתא (49%). לשונם של חיבורים אלו מגלה סוג אחר של לשון חז"ל, המשקף חטיבת לשון ספק מקורית ספק משובשת. על לשון התוספתא ראה לפי שעה נתן, תוספתא; "אליצור, "מפגשי לשון וריאליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 109–121. על לשון המכילתא ראה מ' בראשר, "על כמה לשונות בעברית של קומראן", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 12 הערה 35; "ברויאר, "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים לביטויי סיבה", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, בעריכת א' ממן, ש' פסברג ו" ברויאר, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 63–64.

6. הנתונים שאובים מ"מאגרים", מאגר שיש בו שני יתרונות: העתקת המובאות בו מדויקת מאוד

הנתונים

ראשית יש לציין, שהחילוף אינו קיים בגוף ראשון ליחיד ולרבים ובגופים השני והשלישי לרבים: באלו תמיד מ⁷. החילוף קיים רק בצורות היחיד של הגופים השני והשלישי. צורת היחיד של הגוף השני הימך נדירה מאוד, ועיקר הופעתה בתלמוד הבבלי ובלשון נדר. החילוף נפוץ אפוא רק בצורות היחיד של הגוף השלישי לזכר ולנקבה: ממנו וממנה כנגד הימנו והימנה.⁸ וזה היחס בין הצורות במקורות אלו:⁹

ה	מ	ה%
18	279	6 ¹⁰
5	102	5 ¹¹
71	496	13
0	25	0
0	43	0
0	36	0
239	581	29

משנה

ספרא

התלמוד הירושלמי

בראשית רבה

ויקרא רבה

פסיקתא דרב כהנא

התלמוד הבבלי

ואפשר לסמוך עליה, וכתבי היד הכלולים בו נבחרו בקפידה לאחר שנקבעה מהימנות מסירת לשונם; ראה א' וייסברג, "הצעת העקרונות לקביעת בחנים לשוניים בהערכת כתבי-היד של התלמוד הבבלי", וזכרונות האקדמיה ללשון העברית כח-כט-ל (לשנים התשמ"א-התשמ"ב-התשמ"ג), ירושלים תשמ"ח, עמ' 338-345. בכל חיבור הבאתי רק את הנתונים ממסירת היסוד והשמטתי מובאות שהושלמו מכתבי יד אחרים כדי שלא לערב מסורות. כן השמטתי תיקונים שנעשו בכתב היד גופו, בין מחיקות בין הוספות, ומקרים שהמילה ממנו נתונה בהם בציטוט מן המקרא או כשהדיון בסוגיה מתייחס מפורש לפסוק מקראי.

7. הצורה לגוף ראשון יחיד ממני מופיעה 101 פעמים בכל המקורות, וב"מאגרים" אין כנגדה הימני. לצורות בודדות של הימני ראה בירנבאום, גניזת, עמ' 214; נתן, תוספתא, עמ' 320; פרידמן, מגילה, עמ' 39 הערה 149.

8. אין במקורות הבדל של ממש בין הזכר לנקבה, ולפיכך המספרים כוללים כאן את שניהם. הביטוי הימנו מייצג כאן גם את הימנה.

9. אלו כתבי היד ששימשו למסירת היסוד ב"מאגרים" ביצירות אלו: משנה - כ"ק; ספרא - כ"י וטיקן 66; ירושלמי - כ"י לידן (3 Scaliger); בראשית רבה - כ"י וטיקן 30; ויקרא רבה - לונדון 340; פסיקתא דרב כהנא - אוקספורד 151, 1. לפירוט כתבי היד של התלמוד הבבלי ראה להלן הערה 14.

10. כאמור לעיל בהערה 6, לא נכללו במספרים אלו היקרויות שנוספו על ידי תיקון. ארבע היקרויות בכ"ק נוספו על ידי תיקון: "הימנו ולמטה" (נדרים ט, ז); "הימנו ולמעלה" (שם); "שנפשו של אדם חתה הימנו" (מכות ג, טו); "נוחה הימנו" (אבות ג, י).

11. בעיקר הספרא רק פעם אחת, "למטה הימנו" (אמור יג, א [קג ע"ג]), ועוד ארבע פעמים במכילתא דמילואים: "המנו נמשחו כהנים גדולים" (מילואים א, א [מא ע"ב]); "גדול הימנו" (מילואים א, א [מא ע"ב]); "מתיראין הימנה" (מילואים א, ב [מג ע"ד]); "מיתירא הימנו" (מילואים א, ב [מג ע"ד]). על הבדל התפוצה בין עיקר הספרא למכילתא דמילואים ראה הנמן, ספרא, עמ' 19.

אם נראה בתלמוד הבבלי קורפוס אחד, נמצא שיש הבדל ניכר בינו ובין ספרות ארץ ישראל, אלא שהבדל זה אינו מוחלט אלא כמותי בלבד: בתלמוד הבבלי הימנו נפוצה יותר, אך גם בו אין היא מגיעה אף לשליש מכלל היקרויות מילת היחס.¹² יתרה מזו: כפי שפרידמן היטיב לציין, הקורפוס של התלמוד הבבלי מורכב מכתבי יד מטיפוסים שונים הנבדלים גם בפרשה זו.¹³ החלוקה לטיפוסים מגלה את התמונה הזאת:¹⁴

ה	מ	ה%
אשכנז	126	47
מזרח	46	23
ספרד	38	21
תימן	29	17

הימנו מאפיינת אפוא רק את הטיפוס האשכנזי. בשאר הטיפוסים תפוצתה קטנה יותר, ובכך גם ההבדל שבין הענפים מצטמצם. ההבדל בין הירושלמי לענף התימני, למשל, קטן למדי, ולפיו נמצא שתפוצת הימנו בתלמוד הבבלי רחבה רק במעט מתפוצתה בספרות ארץ ישראל.

עד כאן הוצגו הדברים הצגה כוללת, בהנחה שהתפוצה בין הצורות מקרית לחלוטין. ואולם בחינה מפורטת של הממצאים תגלה שאולי המקריות אינה מוחלטת, לפי שיש קטגוריות שאחידות שולטת בהן בכל כתבי היד של התלמוד

12. הדבר חשוב בעיקר כנגד ניסוחו של בנדייד (לשון, עמ' 209), שנראה ממנו כאילו הימנו שולטת לבדה בתלמוד הבבלי: "בנוסח הבבלי בדרך קבע: הימני, הימנו, הימנה".

13. פרידמן, מגילה, עמ' 38–40.

14. גם הנתונים האלה שאובים רק מ"מאגרים": בכל סעיף נכללו המסכתות שהותקנו לפי כתבי יד ממוצא אחד. על סיווג כתבי היד של התלמוד הבבלי ראה ש' פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי: טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163–190. וזה פירוט כתבי היד שהמיון כאן מתבסס עליהם: אשכנז – עירובין (וטיקן 109), נדרים (וטיקן 487), נזיר (מינכן 95), גיטין (וטיקן 130), קידושין (וטיקן 111), שבועות (וטיקן 140), מנחות (פריס-כ"ח H147A), חולין (וטיקן 122), בכורות (פירנצה II I 7–9), ערכין (וטיקן 120), תמורה (פירנצה II I 7–9), מעילה (פירנצה II I 7–9), נידה (וטיקן 113). מזרח – ברכות (אוקספורד Opp. Add. Fol. 23), שבת (אוקספורד Opp. Add. Fol. 23), כתובות (לנינגרד-פירקוביץ I187), סוטה (אוקספורד heb. d. 20), עבודה זרה (פריס 1337), הוריות (פריס 1337), כריתות (אוקספורד heb. b. 1). ספרד – יומא (מינכן 6), ביצה (גטינגן 3), חגיגה (מינכן 6), יבמות (מינכן 141), בבא קמא (המבורג 165), בבא מציעא (המבורג 165), בבא בתרא (המבורג 165). תימן – פסחים (בית המדרש לרבנים Rab 1623), ראש השנה (בית המדרש לרבנים Rab 218), סוכה (אוקספורד heb. e. 51), תענית (יד הרב הרצוג), מגילה (קולומביה X893-T141), מועד קטן (קולומביה X893-T141), סנהדרין (יד הרב הרצוג), מכות (יד הרב הרצוג), זבחים (קולומביה X893-T141).

הבבלי. ולא זו בלבד אלא שדבר זה אולי יבהיר גם את הרקע להיקריות הבודדות המזדמנות בכי"ק. אציג תחילה את ההיקריות שבכי"ק לפי סוג הצירוף שהימנו מצטרפת אליו:

ה	מ	
3	2	1. נדר
8	¹⁵ 4	2. למטה
3	4	3. נוחה
1	8	4. צריכה
1	3	5. לזה
1	3	6. עבר
1	¹⁶ 15	7. קבל

בכל אחת משלוש הקבוצות הראשונות הימנו חוזרת כמה פעמים, והדבר תמוה לאור נדירותה הגדולה בכי"ק. והנה, בחינת המצב בתלמוד הבבלי מעלה התאמה מעניינת – בדיוק בקבוצות אלו הימנו שולטת שלטון כמעט מוחלט: קבוצה 1: לשון נדר. נטייתו של פועל זה אל הימנו ניכרת בבבלי בשתי עובדות: ראשית, רק בצירוף זה הצורה הימך לגוף שני נפוצה (15x, במסגרת מטבע הנדר);¹⁷ ושנית, גם בגוף שלישי כמעט תמיד הימנו (6 מתוך 7 היקריות).¹⁸ נראה שתפוצת הימך במטבע הנדר משקפת לשון דיבור מרושלת, הידועה בנוסח הנדרים. הנדר נשאל השימוש גם אל לשון ההלכה העוסקת בנדרים. קבוצות 2–3: בצירופים אלו בבבלי תמיד הימנו; ונראה שגם קבוצה 4 אינה מקרית, שכן גם בצירוף צריכה בבבלי תמיד הימנו. שלושת הצירופים הללו הם צירופים

15. במניין הארבע כללתי גם את "למעלה ממנו" (מנחות ח, ה), את "ממנו ולמטן" (אהלות י, ד) ואת "ממנו ולמעלן" (אהלות י, ד), משום שלפי הבבלי כולם נוהגים בשווה.

16. דוגמות: "נדר הימנו מאכל" (נדרים ד, ה); "יום שלשים כלמטה המנו" (ערכין ד, ד); "רוח חכם" נוחה הימנו" (שביעית י, ט); "אינה צריכה הימנו גט שיני" (גיטין ח, ט); "הגזול את חבריו או שלוה הימנו" (בבא קמא י, ו); "וברוגליות משיעבור הימנה" (פאה ז, ח); "אלא שאין רצוני לקבל הימנו" (ביצה ג, ב).

17. כגון "מודרני הימך" (בבלי נדרים ד ע"ב). פרידמן (מגילה, עמ' 37–38) הביא את דברי הירושלמי, הקובעים שבנוסח הנדר הימך שווה לממך, כדי להוכיח שגם מחברי הירושלמי הכירו את הצורה בה"א. דבריו נכוחים, אך לא במקרה נאמרה קביעה זו בענייני נדר דווקא. מלבד אלו היא מזדמנת פעמיים בספרות התנאים: "תמיה אני אם קבל הימך ר' ליעזר תשובה זו" (תוספתא כלים ב"ק ו, ד); "ישא יי פנ' אליך ויעביר כעסו הימך" (ספרי במדבר מב [עמ' 46]); ועוד מעט מאוד בכתבי יד של הבבלי שציטט פרידמן שם.

18. כגון "כנדר רשעים הריני עלי והימנו" (בבלי נדרים ט ע"א).

תואריים (תואר השם ותואר הפועל), והם מצטרפים אל עוד צירופים תואריים שזו דרכם בתלמוד הבבלי. והרי הרשימה המלאה:

ה	מ	ה%	
4	0	100	דָּהָה
2	1	67	טובה
19	0	100	למעלה/למטה
3	0	100	נָאָה
14	0	100	נוחה
31	0	100	צריכה
4	0	100 ¹⁹	לפנים

שבעה ביטויים תואריים אלו מצטרפים תמיד אל הימנו (להוציא היקרות אחת של טובה); שישה מתוכם מסתיימים בתנועה a,²⁰ ואחד בעיצור מ"ם.²¹ לעומתם שישה צירופים תואריים נקביים אחרים מצטרפים תמיד אל ממנו: גבוהה (1x), גדולה (1x), חמורה (4x), חשובה (1x), עמוקה (1x), פחותה (1x).²² להערכת משקל הנתונים יש

19. דוגמות: "ושל סיד דיהה הימינה" (שבועות ו ע"א); "כל שהוא כביצה ביצה טובה הימנה" (ברכות מד ע"ב); "שלישית אין למעלה הימנה" (סנהדרין יז ע"ב); "מצא אחרת נאה הימנה" (שבועות יא ע"ב); "ישיבה שאין בה סמיכה עמידה שיש בה סמיכה נוחה הימנ" (כתובות קיא ע"א-ע"ב); "צריכה הימנו גט" (יבמות נב ע"ב); "חיצונה ושלפנים הימנה" (פסחים ח ע"ב).
20. יש לציין, שמתוך 31 המקרים של צריכה בשניים הצורה היא צריכות; ומתוך 19 המקרים של למעלה/למטה הימנו בשמונה מילת היחס קודמת (היינו הימנו ולמעלה/ולמטה). אם הסיבה להופעתה הקבועה של הימנו בצירופים אלו, כטענתי, היא שהברה פתוחה קודמת למילת היחס (ראה להלן), צריך לומר שהצירופים המנויים כאן באו בהיקש לרוב (וראה עוד להלן הערה 26).
21. הצירופים שנוספו בכי"ק על ידי תיקון (לעיל הערה 10) מתאימים אף הם להתניה זו: שלושה מתוכם הובאו כאן, ועוד אחד, חתה הימנו, אף הוא מתאים להתניה. גם ההיקרות היחידה שבעיקר הספרא מתאימה לקבוצות אלו (לעיל הערה 11: למטה הימנו). אני מפקפק בשאלה אם יש לכלול כאן גם את קבוצה 5 שבכי"ק (לוה), משום שאינה כוללת צירוף תוארי, ואני מעדיף לכלול את כל הצירופים הפועליים יחד (ראה להלן הערה 26). אבל כדאי לציין שגם בפועל לוה יש בבבלי נטייה מיוחדת להימנו: 9 (82%) כנגד 2 ממנו, ואולי גם פועל המסתיים בתנועת a יש בו נטייה כזו.

22. הנתונים כאן ובכל המאמר נסמכים על "מאגרים" בשל יתרונתיו של מאגר זה (ראה לעיל הערה 6). לשם השוואה בדקתי נקודה זו גם במאגר של מכון ליברמן (בניכוי כל הדפוסים הכלולים שם): מאגר עדי נוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול ואוולין הנקינד, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה (מוצג באתר <http://www.lieberman-institute.com>). התוצאות שנתקבלו שם דומות מאוד לתוצאות כאן:

ה	מ	ה%	ה	מ	ה%	
0	2	0	0	9	0	חמורה
1	1	50	0	2	0	חשובה
6	0	100	3	79	11	טובה

לשים לב לחשיבות עדותה של הקבוצה הראשונה בשל תפוצתה הגדולה (77x) לעומת תפוצתה הקטנה של השנייה (9x).²³ לשון אחר: בקבוצה הראשונה לבדה 77 מקרים של ה (99%) כנגד מקרה אחד של מ, ואם נצרף את שתי הקבוצות – שכן קשה למצוא סיבה לשוניית להבחין ביניהן – יעלו בידינו 77 מקרים של ה (89%) כנגד 10 מקרים של מ.²⁴

חשיבותם של מספרים אלו תגדל אם נעמיד כנגדם שני דברים: ראשית, את השיעור הכללי של הימנו בתלמוד – בין בקורפוס כולו (29%) בין בקבוצה האשכנזית המרבה ביה (47%); שנית, את כל צירופי התארים שאינם מסתיימים בתנועה a או ב"ם, היינו התארים הרגילים לזכר:

ה	מ	ה%
2	26	7
0	1	0
0	6	0
0	1	0
0	2	0
0	4	0 ²⁵
גדול		
זָר		
חמור		
קל		
קָשָׁה		
רחוק		

בקבוצה זו רק שני מקרים של ה (5%) כנגד 40 מקרים של מ.²⁶

ה	מ	ה%
47	0	100
13	2	87
56	0	100
0	5	0
למעלה/למטה		
נָאָה		
נוחה		
עמוקה		
פחותה	0	3
צריכה	8	95
לפנים	2	78
סה"כ 299 ה (89%) כנגד 37 מ.		

23. ניתן להניח שעצם ריבוי תפוצתו של ביטוי מסייע לשימור צורתו, ובקבוצה הראשונה נתקיימה ה יותר עקב כמה ביטויים נפוצים הכלולים בה. אבל מחוץ לצירופים תואריים אלו גם בביטויים נפוצים היחס הוא כרגיל בבכלי והימנו במיעוט, כגון (יחס ה:מ) גדול 2:26, אכל 5:19, ביקש 2:19, זָכָה 2:17, נהנה 1:15, יצא 6:86, נפרע 0:25. מכאן שהגורם איננו התפוצה לבדה אלא סוג הצירוף, והתפוצה עשויה לבאר רק את ההבדל בין שתי הקבוצות שנידונו כאן.

24. לשיטת פרידמן (מגילה, עמ' 35–42; הנ"ל, מחיקת, עמ' 260), הופעת הימנו בביטויים מסוימים היא שריד למצב כללי רחב ביותר, וסיכתה שהסופרים נמנעו מלתקן צירופים שנתפסו ביטויים קפואים. הוא מציין רק לביטויים "רוח חכמים נוחה הימנו" (בכ"ק ובירושלמי), "כלמטה המנה" (בכ"ק), "לא כל הימנו" (בדפוס הבכלי), וכן למטבע נדרים (בכ"ק). אבל ברישמת הצירופים שהובאה כאן אי אפשר לראות ביטויים קפואים. ומנגד, אם הצירוף כלמטה המנה נתפס ביטוי קפוא, קשה להבין מדוע למשל הצירוף גדול ממנו לא נתפס כך (ראה להלן).

25. דוגמות: "אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין" (עבודה זרה לו ע"א); "לא זכה נעשה זר ממנה" (יומא עב ע"ב); "אלא שחמור ממנו בועל גדה" (פסחים סח ע"א); "הקל ממנו טהור" (פסחים קי ע"ב); "השני נוח לי והראשון קשה ממנו" (בבא בתרא ל ע"ב); "והיה רחוק ממנו שלשה פרסאות" (עירובין סג ע"א).

26. המצב שנתגלה בצירופים התואריים אינו קיים בצירופים אחרים. למשל בקבוצה הגדולה,

עוד כדאי להדגיש, שבניגוד לצפוי ולרגיל בחילוף מקרי ושרירותי זה נתגלתה כאן אחדות כמעט מוחלטת הן בקרב קבוצות מסוימות של צירופים, ודווקא גדולות; הן בהתאמה בין טיפוסי כתבי היד, הנבדלים מאוד זה מזה ביחסי התפוצה הכלליים. אחדות זו כלשעצמה יש בה כדי להוסיף מהימנות למצב שנתגלה כאן.²⁷

מסקנות

את משמעות הנתונים שהוצגו יש לחלק לשניים: האחד עובדתי, והוא הגדרת ההבדל המדויק שבין הענפים; והאחד השערת, והוא הסיבה לייחוד הצירופים שהימנו שולטת בהם.

ההבדל שבין הענפים

קביעותה של הימנו בצירופים מסוימים בתלמוד הבבלי חוזרת ומאשרת שיש בפרשה זו הבדל בין בבל לארץ ישראל אלא שהיא מצמצמת אותו לקטגוריה מסוימת, ויש אפוא להבדיל בין שתי קטגוריות:

1. בביטויים תואריים בעלי סיומת a או מ"ם יש בענף הבבלי שלטון כמעט מוחלט של הימנו, ואילו בענף הארץ-ישראלי הימנו נדירה. בקטגוריה זו יש הבדל ברור בין הענפים.

2. בשאר הצירופים הימנו במיעוט בכל המקורות, וההבדל בין הענפים אינו אלא כמותי: בתלמוד הבבלי תפוצתה של הימנו גדולה ברב או כמעט מתפוצתה בספרות

והיא הצירופים הפועליים, יחס ה:מ אחרי תנועת a הוא 78:23 (ה 23%), אחרי מ, נ 101:16 (ה 14%), בשאר המקרים 329:106 (ה 24%), סה"כ 508:145 (ה 22%). לכאורה התניה פונטית אמורה הייתה לפעול בכל הצירופים. צפוי היה, למשל, שפועל בעבר נסתרת יגרור הימנו, ואותו פועל בעבר נסתר יגרור ממנו. נראה לי, שאחידותו היחסית של הצירוף התוארי גרמה להתניה הפונטית שתיווצר מלכתחילה או לפחות שתתקיים במסירת התלמוד, ואילו גמישותו של הפועל וגיוונו של המשפט הפועלי חיבלו בהתניה זו. למשל, הצירוף נוחה הימנו מופיע 14 פעמים, ואין לצדו נוח, נוחים או נוחות. לעומת זאת בצירופים פועליים הצורות נוטות והצירופים מגוונים: לצד "אבדה ממנו" (תמורה כב ע"ב) יש "ואבד ממנו" (בבא מציעא יח ע"א); כנגד "יצא ממנו" (סוכה כז ע"ב) יש "לצאת ממנו" (סנהדרין מח ע"ב); לעומת "וניטלה ממנו" (עירובין לא ע"ב) יש "ליטול ממנו" (תענית כ ע"ב) ו"נטל נשמתו ממנו" (בבא מציעא קיב ע"א). לפי זה ההתניה הפונטית היא הגורם המכונן, אבל המצב שלפניו משקף האחזה לקסיקלית, שקשה לדעת אם היא מקורית או נתהווה בשלבים מאוחרים של התעצבות לשון התלמוד במסירתה. ייחודם ואחידותם של התארים ניכרים הן בשלטונה הכמעט מוחלט של הימנו לאחר תנועת a או מ"ם הן בהיעדרה הכמעט מוחלט בתארים הרגילים לזכר.

27. אבן-שרשן, עמ' 516, הביא מן העברית החדשה שלוש מובאות: "למעלה הימנה" (אחד העם); "למטה הימנה" (עגנון); "נוחה הימנו" (הזו). לא במקרה נדמנו דוגמות אלו דווקא, שכן העברית בחקופת סופרים אלו הייתה מושפעת בעיקרה מלשון התלמוד הבבלי.

ארץ ישראל. שיעורה המדויק תלוי בטיפוס כתב היד, ולפיו תשתנה גם מידת ההבדל שבין הענפים.²⁸ השאלה אם גם הבדל קל בשכיחות די בו כדי לקבוע הבדל בין הענפים היא שאלה עקרונית הזקקת בחינה ודיון לעצמם.

ההבדל שבין הציורופים

ההבדל בין סוגי הציורופים נראה מבוסס למדי, וראוי להציע לו הסבר.²⁹ נחלקו חכמים בהסבר התהוות הימנו, ושלושה טעמים ניתנו לה: בידול מחמת כפל המ"מים של ממנו;³⁰ הברת הא הנוספת למן (והיא מקבילה להכפלה הקיימת בצורה המקורית מן + מן < מִמֶּנּוּ);³¹ או צירוף הָא/הָא + מן.³² נראה שהופעת הה"א במילת יחס זו דווקא, ושכיחותה בצורת היחיד דווקא, מטה את הדעת אל ההסבר הראשון, שרק לפיו מובן מדוע לא נצטרפה ה"א למילות יחס אחרות (בכ"ל) ואף לא לצורות הרבים (מִמֶּס, מִמֶּן, מִהֶם, מִהֶן), שאין בהן מ"ם כפולה.³³ ידועה נטייתה של לשון חז"ל לחתום הברה פתוחה סופית בנו"ן: למעלן, למטן, כאן, להלן, יודן. תופעה זו מעידה על נטייה לאנפוף הברות פתוחות סופיות.³⁴ אני

28. ומכל מקום, ודאי שריבוייה של הימנו בכתבי היד האשכנזיים בקטגוריה זו אינו מייצג את "התלמוד הבבלי" אלא טיפוס אחד מטיפוסיו, ואין כתבי היד האשכנזיים "בבליים יותר" משאר הטיפוסים, כניסוחו היאה של פרידמן, מגילה, עמ' 37.

29. חשוב להדגיש שדבריי בסעיף הקודם עומדים לעצמם, בלי קשר להסבר המוצע להלן: ההבדל בין הענף הבבלי לענף הארץ-ישראלי בקטגוריה המובחנת שריר וקיים בלא תלות בהסבר ובלי להזהר בשאלה, אם המצב הבבלי משקף מצב קדום או שנתהווה במשך תקופת מסירת התלמוד הבבלי.

30. מ' בר-אשר, "על כמה כתיבים במגילות קומראן ופשרם", מגילות ג (תשס"ה), עמ' 169–170.

31. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 164; פרידמן, מגילה, עמ' 40.

32. M. Broshi and E. Qimron, "A Hebrew I.O.U. Note from the Second Year of the Bar Kokhba Revolt", *Journal of Jewish Studies* 45 (1994), p. 294; קימרון, מחיקת, עמ' 166. וראה סיכום הדעות אצל מור, דקדוק, עמ' 198.

33. גם בגוף ראשון רבים ממנו לעולם אין ה"א, והדבר תמוה לאור תפוצתה בצורה הזוהה של גוף שלישי יחיד. ואפשר שהשפיע המצב בשאר צורות הרבים, ואם כן נוצר הבדל שיטתי בין צורות היחיד לצורות הרבים, הנובע מן העובדה שבכרוב צורות הרבים אין מ"ם כפולה; ראה דברי ד' טלשיר, "העברית במאה השנייה לספירה: לשון האפיגרפיה בהשוואה ללשון התנאים", עיונים בלשון חכמים, תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא: דקדוק לשון חכמים ומילונה, אלול תשנ"ו, עמ' 46, ומור, דקדוק, עמ' 199.

34. כמעט כל הדוגמות כוללות תנועת a סופית דווקא. כמדומה אני שהמקרים היחידים של תנועה אחרת הם קיסרין וציפורין, וספק אם אלו נובעים מתופעה זו; ראה י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 125–126 והספרות המצוטטת שם. אם יש קשר בין תופעה זו למעקף מ < בסוף תיבה, כדעת זאב בן-חיים, יש לציין שלטענת שלמה נאה גם תופעה זו חלה בעיקר בתנועת a סופית; ראה ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון

מציע אפוא, שהופעת הברה פתוחה לפני ממנו, שהוסיפה אנפוף לפני גודש המ"מים והנו"נים שבממנו,³⁵ הגבירה – ואולי אף יצרה? – את הנטייה לכידול שהוליד את הימנו.³⁶ כלילתה של לפני חתומת המ"ם ברשימה זו מובנת מאליה, ואף מסייעת להסבר זה.³⁷

אם הסבר זה נכון יש להרהר במשמעות הממצא על עצם התהוות הימנו. האחידות המתגלה בתלמוד הבבלי יש בה כדי להעלות את האפשרות, שמוצאה של הימנו בקבוצת ביטויים זו, וממנה נתפשטה אל השימוש הרחב. לפי זה המצב המתגלה בתלמוד הבבלי מייצג שלב קדום, שבו נתקיימה הימנו בעיקר בביטויים אלו ונתפשטה רק מעט מחוצה להם.³⁸

מכאן ואילך חלו שני תהליכים: בארץ ישראל היא הלכה ונעלמה, וזו הסיבה להיקפה המצומצם בכ"ק ובירושלמי עד שבמדרשי האגדה הארץ-ישראליים אין היא קיימת כלל. לעומת זאת במסגרת מסירת הבבלי קיימו רוב הטיפוסים מצב

חז"ל, בעריכת מ' בראשר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 46; ש' נאה, "שתי סוגיות נדרשות בלשון חז"ל", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת מ' בראשר וד' רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 369–389.

35. עקב הכפלת המ"ם השנייה והנו"ן יש למעשה חמישה עיצורי מ/נ.

36. אולי יש חיוק להצעה זו בעוד התניה, החשובה גם לעצמה: הימנו אינה מופיעה כשלפניה מילת יחס או מילת חיבור, ובמקרים אלו תמיד ממנו. ההנחה שסיומת המילה הקודמת היא שהשפיעה עשויה לבאר גם תופעה זו. בכל המקורות מצאתי הימנו אחרי מילת יחס או מילת חיבור רק בשלושה מקרים אלו: "במאי קא מיפלגי, בהימנו ודבר אחר קא מיפלגי" (בבלי זבחים נז ע"א); "באומר כנודי רשעים הריני עלי והימנו" (בבלי נדרים ט ע"א); "ו[הימנו ולמטה אסור" (בבלי נידה כד ע"א; הו"י נוספה בתיקון). ברור שבמקרים אלו המילית רק נוספת לצירוף קיים. לעומת זאת ממנו מופיעה אחרי מילית באופן חופשי, כגון: "וממנו התחילה הפורענות" (מכילתא בשלח א [עמ' 85]); "וממנו היו יש' מלקטין ואוכלין" (ספרי במדבר פט [עמ' 90]); "ויודעין שממנו פייס מתחיל" (תוספתא כיפורים א, י); "לחם לא נאכל שממנו היו מביאין שתי הלחם" (תוספתא סוטה טו, יא).

37. מן העניין להשוות זאת אל העובדה, שבכתבי היד המקיימים את הצורות למעלן ולמטן הנו"ן אינה מופיעה לפני מ"ם היחס, היינו למעלן אבל למעלה מהן; ראה מ' בראשר, "דברי מבוא למשנה כתב יד פרמה ב", מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט, עמ' 139 הערה 50.

בראשר מציע שם שני הסברים לתופעה: המילה למעלה אינה נתפסת בעלת הברה פתוחה סופית בשל תכיפותה למילה הסמוכה שבצירוף, או המ"ם שבראש המילה השנייה גם חותמת את המילה הראשונה. לאור האמור כאן יש להעלות את השאלה, אם לא גרמה המגמה שלא להרבות בעיצור אפי; כלומר, כשם שלדבריי פעלה מגמת בידול, כן בצירוף למעלה מהן נמנעה היווצרות נו"ן מעיקרא.

38. חשוב להזכיר שגם בכ"ק ובכ"י וטיקן 66 של הספרא יש רמז להבחנה בין הקטגוריות, אף כי בשיעור קטן מאוד לשני הצדדים. הנתונים משני מקורות אלו הובאו לעיל, ואוסף שגם בירושלמי הבחנה כזו קיימת, אף שם בשיעור קטן בהרבה מן הבבלי. המיוחד בתלמוד הבבלי הוא, שבאחת מן הקטגוריות יש בו אחידות כמעט גמורה.

הדומה למצב הקדום. רק בטיפוס האשכנזי נפרצו הגדרים, הימנו נתפשטה מאוד גם מחוץ לתחומה הקדום, ובכך ניטשטש ההבדל בין שתי הקטגוריות.³⁹

סיום

במאמר זה נידון החילוף בין מילות היחס הימנו וממנו ונבחנה השאלה, אם הוא עשוי לשמש סימן היכר בין הענף הבבלי לענף הארץ-ישראלי של לשון חז"ל. עקרונית נראה שפריט לשוני יכול לשמש סימן היכר כזה באחד משני תנאים: או שבענף אחד הוא קיים (גם אם בהיקף מצומצם) ובענף האחר הוא נעדר כליל; או שבענף אחד הוא מיעוט קטן ובענף השני הוא רוב גדול. החילוף שלפנינו איננו עומד באחד התנאים הללו, לפי שהימנו במיעוט בשני הענפים. טענתי היא, שיש להבחין בקבוצה מוגדרת של ביטויים תואריים בעלי סימן היכר מובהק (מסתיימים בתנועה a או במ"ם), שהימנו נוהגת בהם בענף הארץ-ישראלי במיעוט קטן ובתלמוד הבבלי כמעט תמיד. חילוף כזה עשוי אפוא להתאים לאופי סימני ההבחנה בין הענפים. מחוץ לקבוצה זו בשני הענפים הימנו במיעוט, ובנסיבות אלו ספק אם ההפרש הכמותי שבין הענפים יכול להעמיד הבחנה ביניהם.

קיצורים

מקורות

כ"ק = כ"י קאופמן, A50

מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, מוצג באתר <http://hebrew-treasures.huji.ac.il> [באתר זה הותקן הנוסח הסופי לפי כתב יד אחד בכל יצירה. נוסח המובאות הובא לפי אתר זה וגם מספרי ההיקריות נמנו לפיו].

מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוביץ וי"א רבין, פפד"מ תרצ"א
ספרא = תורת כהנים, מהדורת א"ה וייס, וינה תרכ"ב
ספרי במדבר = ח"ש האראוויטץ, ספרי דבי רב, מחברת ראשונה: ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, לייפציג תרע"ז

ספרות משנית

אבן-שושן = א' אבן שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו-תש"ל
בירנבאום, גניזת = ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח

39. לפי זה, כצפוי, כ"ק של המשנה וכ"י וטיקן 66 של הספרא משמרים מצב קדום, וכך גם כתבי היד התימניים של התלמוד; ראה לעיל הערה 4.

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל אביב תשכ"ז-תשל"א

בר-אשר, טיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרכ"ץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220 [=הנ"ל, מחקרים בלשון חכמים, א: מבואות ועיוני

לשון, ירושלים תשס"ט, עמ' 76-108; ההפניות כאן לפי הפרסום הראשון] הנמן, ספרא = ג' הנמן, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בר-אשר, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 15-29

מור, דקדוק = א' מור, דקדוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תש"ע נתן, תוספתא = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א

S. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment (B. Hullin = מגילה 101a-105a) and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic

Hebrew", *The Jewish Quarterly Review* 86 (1995), pp. 9-50

פרידמן, מחיקת = ש"י פרידמן, "מחיקת המן", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259-263 קימרון, מחיקת = א' קימרון, "מחיקת המן", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 165-166

על שימושים לא אנפוריים של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית

1. מבוא

בניגוד לרוב השפות השמיות, המנגידות רק בין שתי קטגוריות ראשיות של כינויים רומזים – כינויים לקרוב וכינויים לרחוק – הארמית הבבלית, כאחותה המנדאית, ירשה מהארמית הממלכתית מערכת משולשת, המקיימת גם קטגוריה אמצעית.¹ המונחים המסורתיים "קרוב" ו"רחוק" נשענים על הנחה שהשימוש הבסיסי של הכינויים הוא בהצבעה ממשית בשיח על הסביבה הפיזית של המוֹעֵץ והנמען, וממילא ההבדל בין הכינוי הקרוב לרחוק מציין מלכתחילה הבחנה הנוגעת למרחק הממשי. הכינוי ה"אמצעי", כשמו, נועד לציין קטגוריית ביניים.

* כתב היד המצוטט מהתלמוד הבבלי הוא, על פי רוב, לפי הנוהג שהתקבל בחקר הארמית הבבלית, היינו כתב היד שבחר בו מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. בסעיף 4 אדון בשאלה המתודולוגית הנוגעת לבחירת עדי הנוסח, וכן אציג את הקורפוס שעליו נשען המחקר. מכל מקום לא אעיר על כל שינויי הנוסח, ואציין אותם רק במקומות שהם חשובים לדיון במאמר, או לתרגום. כתבי היד הם על פי המצוי במאגר כתבי היד של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה. במקום שנדרש שבתי ובדקתי את הממצאים בכתבי היד עצמם. התרגומים לעברית אינם מילוליים, והוספות שנדרשו לשם בהירות הוספו בין סוגריים עגולים. במקור הארמי ציינתי בגופן שונה את הביטויים העומדים במוקד הדיון, ובתרגום לעברית את המילים שמתרגמות אותם. אני מבקש להודות לגיוסטו טריינה (Giussto Traina) על הסיוע בעניינים הנוגעים לדיון ביחס שבין הארמנית לארמית. כמו כן תודתי נתונה לאמור"ר משה בר-אשר, ליוחנן ברויאר, ליעל זיו, לטלי שטרייט, למיכל בר-אשר סיגל, לסטיב פסברג, לאהרון קולר ולחברי "סמינר סטאר" בשנת תשע"ב במרכז ללימודי היהדות שבאוניברסיטת הרוורד, שקראו גרסאות קודמות של המאמר וביקרו ואף הציעו הצעות מבורכות לשיפורו.

1. לסקירה עדכנית של הכינויים הרומזים בשפות השמיות ראה באחרונה הסלכך 2007. יש להעיר שקשה להסתמך על סקירותיה בשל אי-דיוקים. כך, למשל, בנוגע לארמית הממלכתית (הן המצרית הן המקראית) היא מציינת מערכת של שתי דרגות של כינויים, ולא מערכת משולשת. ידוע הדבר שגם בארמית המקראית יש מערכת משולשת, והם הם הדברים בנוגע למצרית (ראה מוראוקה ופורטן 1998, עמ' 56–58). כיוצא בו הסלכך מציינת (בעמ' 16) שאין בדיאלקטים המאוחרים תפוצה מלאה של הכינויים בעלי הרכיב /k/, וניתן לראות מהנתונים המוצגים בגוף הדברים שטענה זו איננה נכונה.

להלן סיכום של הצורות המרכיבות את מערכת הכינויים הרומזים בארמית הבבלית:

קרוֹב	קרוֹב צורות קדומות וצורות המצויות בלשון הגאונים	אמצעי	רחוק	
יחיד	האי(י) עדי אידי [הנא] ²	האיך אידך	ההו(א)	
יחידה	הא [האי] עדא	הך	ההי(א)	
רבים	ה(א)ני עדי	הנך הלך א(י)גך	הנהו [הנון]	
רבות	הני	כצורת הזכר	הנהי	

עיון בכינויים הרומזים בארמית הבבלית עשוי להציג מגוון רב של נושאי מפתח המעסיקים את חקר הדיאלקט הארמי המזרחי המאוחר הזה. בכללם מוצאים בירור של שאלות דיאכרוניות הנוגעות ליחסים שבין הצורות הבבליות לצורות המקבילות בדיאלקטים ארמיים קדומים. עם זאת אפשר גם לעסוק בבירורים סינכרוניים הנוגעים לתפוצה של צורות שונות הכלולות בקטגוריות הדקדוקיות האלה. ניתן אף לעמוד על היחס שבין הצורות הרגילות לצורות ה"קדומות", ועל תפוצתן בתלמוד הבבלי. בנושאים הללו אני עוסק במקום אחר.³ במאמר הזה, בגיליון המוקדש לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, אני מבקש לגעת בשני עניינים הנוגעים לכינויים הרומזים בארמית הבבלית. שניהם נושקים למחקריו של פרופ' קוטשר בארמית, האחד במישורין והשני בעקיפין. הנושא הראשון נוגע להערה של קוטשר על מקור הסיומת

2. צורה זו רגילה בסורית, והיא מצויה בקערות ההשבעה שבארמית בבלי. היא אף מופיעה פעם אחת בגרסה הארמית של החיבור "תולדות ישו". לדיון בלשון הארמית של חיבור זה וזיקתה לארמית הבבלית ראה באחרונה סמליק 2009 (ובמיוחד עמ' 60, בנוגע לכינוי הרומז הנידון). סמליק מציע היסטוריה מורכבת לגרסה הארמית של החיבור. אף שאיני מסכים עם מסקנות מחקריו, אני סבור כי הצדק עמו בכך שיש רכיבים כבליים מובהקים בחיבור זה, ולהופעה של הכינוי הסורי בהקשר הזה יש ערך רב. לעיון נוסף בחיבור זה ראה באחרונה סקולוף 2011, שאף הוא הגיע למסקנה דומה בנוגע לבבליות הטקסט.

3. בראשר סיגל בהכנה, 3§.

הכוללת את העיצור /k/ בכינויים האמצעיים (סעיף 2), והנושא השני עוסק בשימושים מיוחדים של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית (סעיף 3). בנקודה זו אבקש להרהר במתודה שקבע קוטשר בחקר הארמית של התלמוד הבבלי (סעיף 4).

2. מקור העיצור /k/ בכינויים האמצעיים

נלדקה⁴ וברוקלמן,⁵ בהקשר של הערבית והארמית הממלכתית, העירו כי בכמה מקומות הכינויים האמצעיים מופיעים במסגרת של פנייה לנמען. בעקבות זאת הם תהו, שמא יש קשר בין הסיומת הזאת לסיומת הפרוטורשמית של כינוי הקניין של הגוף השני. עם זאת גם נלדקה וגם ברוקלמן התחבטו בשאלה, אם יש חשיבות לעובדה שהסיומות הללו מופיעות בארמית ובערבית;⁶ וכן עסקו בשאלה, אם הופעתן בשתי השפות מסייעת לטענה שאלו הם שרידים של תפוצה פרוטורשמית, או שמא אלו חידושים עצמאיים, פרי התפתחות פנימית של כל אחת מן השפות. בעקבותיהם כתב קוטשר את הדברים האלה:

But there is reason to believe against Brockelmann and the doubts of Nöldeke that these forms are original and not secondary. Professor H. J. Polotsky drew my attention to the work of K. Brugmann where he points out that Indo-Germanic knew three types of *deixis*, I-type (near to me...) you-type (near to you...) and the he-type... It is interesting to note that while in Latin the basis for the you-deixis is the he-dexis (*iste* being composed of *is* + *te*) in Aramaic it is composed of the basis of I-dexis + you-deixis.⁷

דומה שזה עיקר דבריו של קוטשר: אם נקבל את ההנחה שמקור הרכיב /k/ בהקשרים הללו הוא הכינוי של הגוף השני, הרי שלפנינו מערכת שבה הכינוי האמצעי זהה לכינוי החבור של הגוף השני, והכינוי הרחוק הוא הכינוי הפרוד של הגוף השלישי. לאור זאת יש פתח להשערה, שהכינויים הרומזים שימשו מעיקרא בזיקה ברורה למשתתפים בשיח (מוען, נמען ומי שאינו נוכח). לאור זאת טוען קוטשר שהצורות הללו הן שמיות מקוריות, הואיל והתופעה מוכרת מבחינה

4. 1907, עמ' 140.

5. 1908, עמ' 318 (ראה גם שם, הערה 2) ועמ' 322.

6. יש לציין, שלצד הארמית והערבית הקלסית האלמנט /k/ מופיע גם בגעז ובערבית דרומית חדשה (MSA) ונפוץ בדיאלקטים מודרניים של הערבית; ראה הסלכך 2007, עמ' 16.

7. קוטשר 1971, עמ' 115. הניתוח של הלטינית הסתמך על הצעתו של ברוגמן 1904.

טיפולוגית, והיא מיוצגת בגישה ההיסטורית המקשרת בין הצורות הלטיניות לגוף השני והשלישי ובין כינוי הרמז האמצעי והרחוק.

אף שקוטשר אינו אומר את הדברים במפורש, מסתבר שהטיעון שלו הוא בעיקרו טיפולוגי. מאחר שאין מקום להניח השפעה של הלטינית על הארמית הקדומה, הרי הוא סבור שיש להסתכל על התופעה מנקודת מבט טיפולוגית; וממילא יש פתח להשערה, שזו תופעה עצמאית בשפות השמיות. אף שיש מקום להרהר בטיב הטיעון, אין זה מענייני כעת. תחת זאת אבקש להצביע על חיבור מעניין לשפה הודו-אירופית אחרת: הארמנית הקלסית.

בעוד שבנוגע ללטינית מדובר בהשערה היסטורית על מקור המערכת המשולשת של הכינויים, הארמנית הקלסית מציגה תופעה מובהקת של מערכת של כינויים רומזים (ותווית יידוע) המאורגנים מבחינה סמנטית על פי החלוקה לגופים.⁸ בשפה זו שלוש הכינויים מורכבים על הבסיס ay, ואליו סמוכה סיומת הקובעת את הגוף שאליו הכינוי מיוחס:

ays זה (שלידי)

ayd זה (שלידך)

ayn זה (שלידו)

אציין כי מבחינה היסטורית הזיקה בין הארמית לארמנית היא ברורה ומבוססת (מעבר לעובדה שקבוצות אתניות בנות זמננו דוברות ארמית בארמניה). כפי שפרסם נזה (תשל"א) מוצאים עדויות לשימוש בארמית באבני גבול המזכירות את שמו של ארתחשיאס הראשון, מייסד הממלכה הארמנית הראשונה במאה השנייה לפסה"נ (ארתחשיאס מלך על ארמניה בשנים 189–160 לפסה"נ). ארמניה, כידוע, מצויה בציר הדרכים שהפגיש בין הממלכות ששפתן הרשמית הייתה ארמית לאלו ששפתן הייתה יוונית, ולאור מציאת אבני הגבול הארמיות יש יסוד איתן להשערה, שבראשית קיומה של הממלכה הארמנית הייתה השפה הרשמית שלה ארמית.

נתונים אלו אינם מצביעים בהכרח על מקור התופעה של מערכת משולשת של כינויים בארמית העומדת בזיקה לכינויי הגוף ולתפקודם על פי הייחוס למשתתף בשיח, אבל די בהם כדי לשקול אפשרות לתופעה אזורית, העשויה לשמש הסבר למקור התופעה או להציע הסבר לניתוח מחדש (reanalysis) של צורות שמיות עתיקות שהיו כבר בשימוש. כלומר, אף אם הופעת הצורות עם העיצור /k/ בהבעת כינוי רומז היא פרוטו-שמית והעיצור /k/ הוא יסוד דאיקטי במקורו, ואין לו דבר עם הכינוי של הגוף השני,⁹ ייתכן שהצורות השתלבו בארמית

8. מייח 1936, עמ' 88; ינסן 1959, עמ' 82; ליונס 1999, עמ' 55.

9. כדרך שסבר למשל בארט (1913, עמ' 80–83), שטען לזיקה בין הסיומת הזאת לביטויים דאיקטיים אחרים בשפות השמיות הכוללים את העיצור /k/.

במזרח במערכת משולשת, בהתאם לכינויי הגוף והמשתתפים בשיח, מתוך השפעה של שפות האזור.

אמנם העדויות המרכזיות לארמנית הקלסית הן אך ורק מהמאה החמישית לספירה, אך אין זה מעיד על התקופה שבה דיברו ארמנית. אוצר המילים הארמני הקלסי מעיד על מגעים קדומים עם הארמית וגם עם האיראנית העתיקה (המאה השישית עד המאה השלישית לפסה"נ) והתיכונה (המאה הרביעית לפסה"נ עד המאה התשיעית לספירה), ואפילו עם קבוצת השפות החורית-אוררטית. המגע עם השפות החוריות-אוררטיות חייב היה להתרחש עוד באלף השני לפסה"נ.¹⁰ ממילא סביר לשער שהארמנית הייתה מדוברת במרחב שלה במאות הראשונות לפסה"נ. לאור זאת אפשר להעלות על הדעת מגע עם הארמית בתקופה הממלכתית שלה.

אין זה מופרך לשער, שמקור התופעה הוא במזרח (במרכז של האדמיניסטרציה הדוברת ארמית), במקומות ששפות האזור השתמשו בכינויים בדרך דומה, אף שמצאנו אותה בארמית הממלכתית שבמצרים (במרכז של האדמיניסטרציה הדוברת ארמית). אציין גם ששרידיה של התופעה הזאת – מערכת כינויים רומזים משולשת בארמית המאוחרת – מופיעים בעיקר בדיאלקטים המזרחיים של הארמית המאוחרת, הארמית הבבלית והמנדאית (אם כי שרידים של כינויים עם העיצור /k/ בסופם אפשר למצוא גם בדיאלקטים המערביים).¹¹

3. שימושים סותמים של הכינויים הרומזים

3.1 מבוא: טיפולוגיה של השימוש בכינויים הרומזים

השימוש בכינויים רומזים הוא ביסודו פרגמטי דאיקטי, והוא כרוך במצבו הפיזי או הקוגניטיבי של הנמען בשיח (או ליתר דיוק לאופן שבו המוען מעריך מהו המידע שברשות הנמען, ומהי רמת הנגישות של המידע הזה לנמען). בעקבות מחקרם של הלידיי והסן (1976) מקובל בחקר האנפורות להבדיל בין שימושים אקסופוריים לשימושים אנדופוריים של הכינויים הרומזים. בקטגוריה הראשונה הכינויים מצביעים על ישויות המצויות בסביבה של הדיבור (1), ואילו באחרונה הכינויים הרומזים מתייחסים לישויות בעולם (2) או ליחידות דיבור (3) שהוזכרו בשיחה קודם לכן, או לפרנטיס הזמינים ומוכרים באופן מובהק הן למוען הן לנמען (4).

1. צריך לשים את זה על השולחן ("זה" מתייחס לחפץ שהמוען אוחז ביד).
2. קראתי את הספר "חסד ספרדי" במטוס; הספר הזה ממש מעניין.

10. לסקירת המגעים של הארמנית עם השפות הללו, ולביסוס הטענה המצוינת במחקר, שלארמנית היה מגע עם החורית-אוררטית, ראה דיאקונוף 1985.
 11. לסקירה ראה סוקולוף 1990, עמ' 159, ערך "הדך".

3. זה היה ביום ראשון, אבל ביום שני כבר נסענו לאיטליה ("זה" מתייחס לכל יחידת השיח שבאה לפני כן).

4. אתה זוכר את הספר הזה שקנינו יחד בשוק הספרים המשומשים?

המכנה המשותף לכל השימושים הללו הוא ההנחה של המוען כי הישות המצוינת על ידי הרומז זמינה לנמען, בין שהזמינות היא פיזית ובין שהיא קוגניטיבית. לצד השימושים הללו עמדו חוקרי האנגלית על כך שבאנגלית המדוברת, שאיננה רשמית, יש שימוש בכינויים רומזים קרובים בהצגה הראשונה של רפרנט לשיח, בשימושים כדוגמת המשפט הזה:¹²

5. A few years ago, there was this hippie, long-haired, slovenly. He confronted me...

לפני כמה שנים היה הִיפִי אחד,¹³ מגודל שיער, מרושל. הוא התייצב מולי... (פרינס 1981, עמ' 233).

פרינס (1981) אפינה את השימוש בכינויים הרומזים הללו, וציינה שהשימוש בהם משלב מאפיינים של התווית המיידעת מחד ושל התווית הסותמת מאידך. על פי ממצאיה התכונות הסמנטיות והפרגמטיות של הרפרנט המצוין בעזרת הכינוי הרומז הן: (1) הנחה מוקדמת של קיום הרפרנט; (2) ספציפיות;¹⁴ (3) היעדר היכרות של הנמען עם הרפרנט (ואי אפשר לזהות באופן פרטני במי מדובר). יתרה מזאת, בהקשר של מבנה המסר כבר ציין פרלמן (1969) שהשימוש ב־this הסותם מרמז, שמידע נוסף על הרפרנט שהכינוי הרומז מצביע עליו מופיע בדרך כלל בהמשך של יחידת השיח שבה הוא מוזכר. פרינס וואלד אף ציינו שעל פי רוב השימוש בכינוי הזה בא בראשית יחידת השיח, והוא סמוך לרפרנט המשמש כטופיק של אותה היחידה (להלן בסעיף 3.3 נדון בהגדרת המושג טופיק בהקשר הזה).¹⁵ לכאורה השימוש הנזכר בכינויים רומזים סמוך להצגת הרפרנט לשיח הוא מפתיע, שכן המכנה המשותף לכל השימושים של הכינויים הרומזים שהוזכרו לעיל הוא,

12. בין המחקרים שעסקו בתופעה זו יצוינו גליסון 1965, עמ' 348; פרלמן 1969; הוקינס 1978; פרינס 1981; ואלד 1983; רייט וגבעון 1987; דיסל 1999, עמ' 109; מיגרן 2001.

13. על ההקבלה בין השימוש הזה ב־this האנגלי ובין השימוש ב־"אחד" העברי עמדו רייט וגבעון 1987.

14. מיגרן (2001) טענה שיש שימושים בכינוי הנידון בהיעדר ספציפיות, אך ייתכן שיש לדבר על שני דגמים שונים באנגלית. כיוון שהאנגלית איננה המוקד של הדיון הנוכחי, אשאיר את הדיון על כך למקום אחר.

15. פרינס 1981, עמ' 235; ואלד 1983, עמ' 96–100. ראה גם גרנסבכר ושריר (1989), שדיברו בהקשר הזה על השימוש הקטפורי של הכינוי הרומז this, שכן על פי הממצאים שלהם על פי רוב הרפרנט המצוין בעזרת הכינוי הרומז הנידון יוזכר שוב בהמשך יחידת השיח.

שהכינוי הדאיקטי מסייע לקביעת זהותו של הרפרנט. בשימושים האקסופוריים הנמען מזהה אותו מהסביבה הפיזית, ובשימושים האנדופוריים ההצבעה היא על נקודות קודמות בשיח. לעומת השימושים הללו, בשימוש הנידון של הכינוי הרומז סתמיותו של הכינוי היא בכך שאין הוא מוכר לנמען, ואין בכוחו לזהותו. לאור העובדה שהשימוש הזה של הכינוי הוא חריג ואלד סבור שהשימושים הללו משניים, ושהם התפתחו משימושים אנדופוריים בהקשרים ספציפיים.¹⁶ לעומתו הימלמן טוען, שזה מקרה משני של השימוש האקסופורי.¹⁷ הוא סבור כי במקרים הללו הכינויים הרומזים מצביעים בנרטיב על משתתף חדש, במקום ההצבעה על אנשים או חפצים המצויים בסביבת הדיבור. אין זה מענייננו לדון בהתפתחויות המוצעות בנוגע לשימוש הנידון של הכינוי באנגלית; בהמשך המאמר נחזור להצעות הללו בהקשר של הארמית הבבלית, ונבחן איזו מהן עשויה לקרב אותנו להבנה של השימוש בכינויים הארמיים.

ראוי לציין, שבמחקרים הללו נטען שוב ושוב שתופעה זו נדירה בשפות העולם,¹⁸ וכמעט שאין לה תיעוד היסטורי. לאור זאת מעניין להראות, שתופעה המקבילה לזו שחוקרים אלו הצביעו עליה באנגלית המדוברת אפשר למצוא באופן שיטתי בשימוש בכינויים הרומזים בנרטיבים קצרים בארמית של התלמוד הבבלי. ראוי לציין שמספר חוקרים של הארמית הבבלית הצביעו זה מכבר על השימוש הסותם בכינויים הרומזים בארמית הבבלית, אך, למיטב ידיעתי, הצגות אלו נותרו בגדר הערות גרדא, והצטמצמו על פי רוב במענה לשאלה, כיצד נכון לתרגם את הכינוי הרומז לעברית או לשפות אירופה;¹⁹ ולפיכך מן הדין להציע עיון שיטתי פנימי וטיפולוגי משווה.

בסעיפים שלהלן אבחן שימושים של כל אחד מסוגי הכינויים בדיאלקט זה: הכינוי הרחוק, האמצעי והקרוב – שימושים הקרובים במהות. לאור הדוגמות שאנחת מהארמית הבבלית אציב שתי מטרות: (א) להצביע על שימושים שונים של הכינויים הרומזים במעמד אדנומינלי בהקשרים סותמים; (ב) לבחון אם אפשר להסביר את

16. ואלד 1983, עמ' 100–102.

17. הימלמן 1996, עמ' 222.

18. ראה למשל ואלד 1983, עמ' 95; גונדל, הדברג וזכרסקי 1993, עמ' 284; דיסל 1999, עמ' 139.

19. ראה מרגוליס 1910, עמ' 70: "The forms denoting that which is distant [...] are employed also as indefinite pronoun"

"Die Pronomina für: 85. שלוינגר 1928, עמ' 85: "Fernerliegende dienen als Pron. Indefinita (quidam); im Deutschen sind sie dann gewöhnlich nur mit dem unbestimmten Artikel wiederzugeben". לויאס תר"ץ, עמ' 305: "על הרוב הכינוי לרחוק משמש בתור כינוי סתמי". סוקולוף (2002) בערכים השונים של הכינויים הרומזים ציין כאחד התרגומים של הכינויים הרומזים את האפשרות "certain". ברויאר (תשס"ב, עמ' 213) סבור, שהשימוש באותו בעברית של התלמוד הבבלי בהקשרים כינויים אך לא אנפוריים הוא בהשפעת הארמית של התלמוד הבבלי.

התפוצה של השימוש בכינויים השונים בהקשרים הסותמים מתוך עיון בטבעה של התופעה הנדונה.

אדגיש ואומר שאין כאן יומרה להציג תיאור מקיף של השימוש בכינויים הרומזים בארמית הבבלית. המוקד הוא בשימושים שאינם אנפוריים (לא אקספוריים ולא אנדופוריים). הטענה שתוצג להלן (סעיף 3.5) היא, שיש להנגיד את השימושים בכינויים הרומזים בהקשרים הללו. מחד גיסא הם יוצרים מערכת פנימית סגורה בעלת מכנה משותף המכוננת פרדיגמה ברורה, ומאידך גיסא הבחירה בכינוי אחד מבין הכינויים בפרדיגמה מביעה ניגודים בשימוש ביניהם.

3.2 שימושים בכינוי לרחוק

בסיפורים רבים בתלמוד הבבלי משתתף ראשי ביחידת נרטיב מסוימת (לרוב קצרה מאוד), שאינו דמות בעלת שם הידוע לקהל המשתתפים בשיח או לקהל הקוראים, מופיע מיד בראשית הסיפור.²⁰ הוא יצוין באמצעות שם עצם המתאר אותו על פי קבוצה סמנטית שהוא שייך אליה (גבר [7], אישה [8], היותו "מין" [6], או באמצעות המקצוע של המשתתף [מוכרי סלים (10)] וכיוצא בהם). קודם לו יבוא כינוי רומז לרחוק במעמד אדנומינלי. לעתים הכינוי הרומז עומד כביטוי פרונומינלי (ההוא ד..., 'ההוא ש...'), אך ביסוד הדברים מדובר בתופעה אחת, הואיל ומבחינה סמנטית "ההוא גברא ד..." ו"ההוא ד..." זהים. אציין מספר דוגמות, מני רבות, העונות לתיאור הזה. כפי שהן מראות, אין הגבלה למין או למספר של מי שעשוי להשתתף במעמד הזה:

6. אמר ליה ההוא מינא לרב כהנא. אמריתו. נדה שרי לאתיחודי בהדי גוברא.²¹ אפשר אש בנעורת ואינה מהבהבת. אמר ליה. תורה העידה עלינו. "סוגה בשושנים". שאפלו כסוגות שושנים לא יפרצו בנו פרצות (סנהדרין לז ע"א, כ"י יד הרב הרצוג).

מין אחד אמר לרב כהנא: "אומרים אתם שמותר לנידה להתייחד עם אישה" [ההמשך בעברית].

7. ההוא גברא דאשכח ארבעה זוזי דצירי בסדינא ושדו בנהר בורן. אתא לקמיה דרב. אמ' ליה. זיל אכרזו (בבא מציעא כד ע"ב, כ"י המבורג 165).

איש אחד מצא ארבעה [בנוסחאות אחרות: ארבע מאות/מאה] זוזים צרורים

20. יסטרוב (1903, עמ' 336) מציין את התפקיד הפרגמטי של הכינוי במילים "In Talmud frequently used to introduce a case"

21. בכ"י מינכן 95 ובדפוסים נכתב גברא, אך יש להניח שזה משקף את הנשילה של העיצור /h/ במעמד סופי בארמית הבבלית, הואיל וברור מההמשך שמדובר בדיון על ייחוד עם בן הזוג, וכך גם כתב חננאל "שרי לגברה דילה", כלומר לבעל שלה.

בסדין ומושלכים בנהר בורן. בא לפני רב [בכל עדי הנוסח האחרים = רב יהודה], אמר לו (רב): "לך הכרז".

8. ההיא איתתא דהות בשיככותיה דרב הונא הוו לה שבעה בני שכיב חד מניה והות קא בכיא עליה יתירא שלח לה רב הונא לא תעביד²² הכי לא אשגחא שלח לה אי ציית מוטב ואי לא תימוש ליה זודתא לאידך מית ומיתו כולהו תימוש זודתא לנפשה ומתה (מועד קטן כז ע"ב, כ"י קולומביה X893-T141). אישה אחת גרה בשכנות לרב הונא והיו לה שבעה בנים ונפטר אחד מהם, והייתה מבכה עליו יתר על המידה. שלח לה רב הונא (את המסר) "אל תנהגי כך", והיא התעלמה מדבריו. שלח לה: "אם את מצייתת מוטב, ואם לא הכיני תכריכים לאחר". מת ומתו כולם. (שלח לה) "שתכין תכריכים לעצמה" ומתה.²³

9. ההוא גובתא דהוה נפקא מבי כסי להובלילא סבר רב אשי למטרפה א"ל הונא בריה מר דרב אויא לרב אשי כל הני חיזי ברייתא הכי אית להו (חולין נח ע"ב, כ"י וטיקן 122).

אירע מקרה של צינור שהיה עובר בבטן מ"בית הכסות" לאזור המכונה "הובלילא", ורב אשי סבר שיש להטריף את החיה, אמר לו (רב) הונא בנו של מר דרב אויא לרב אשי, (אין זה חריג) שכן לכל החיות המבויתות יש צינור כזה.

10. הנהו דקולאי דאיתו דקולי לשוקא דבבל אתו בני מתא מעכבי עליהו אתו לקמיה דרבינא אמ' להו מעלמא אתו ולעלמא ליזבנו והני מילי ביומא

22. הצירוף לא תעביד מופיע גם בכ"י אוקספורד (366) Opp. Add. fol. 23 ובכ"י וטיקן 134. בכ"י מינכן 140 הכתיב הוא לא תיעביד; בכ"י וטיקן 108, בכ"י הספרייה הבריתית Harl. (400) 5508 ובכ"י מינכן 95 הגרסה היא לא תעבידי. צעדתי כאן בדרכו של קארה (תשמ"ד, עמ' 150), שהציע שהצורה לא תיעביד היא צורת נוכחת עם נשילה התנועה הסופית (על התופעה של צורות מקוצרות של נטיית התחיליות ראה בר-אשר סיגל בהכנה, פרק 5). הסיבה לכך היא הצורה ציתת, צורת בינוני נוכחת, המופיעה בסמיכות. על פי זה כך גם יש לפרש את הצורה תימוש המופיעה לאחריה. ואמנם בחלק מכתבי היד מופיע "תימוש ההיא איתתא", המעיד על כך שזו צורת נסתרת; אך עיון בחילופי הנוסח מלמד, שיש יסוד חזק להאמין כי המילים "ההיא איתתא" הן הוספה מאוחרת. על פי זה יש להעדיף את הגרסה "אף היא עברתא זודתא לנפשה ומיתת", המופיעה בכ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23, על פני הנוסח "תימוש זודתא לנפשה ומתה", המופיע בכתב היד שבגוף הרברים; כלומר אין כאן ציטוט של דיבור אליה, כי אם תיאור מותה של האישה.

23. על פי כ"י מינכן 140 לאחר מות בניה היא הכינה לעצמה תכריכים בלי שהיה מסר נוסף. בערי נוסח אחרים יש הוספה המדגישה שהסיפור חוזר על עצמו עם כל אחד מהבנים; בכ"י קיימברידג' T-S F1 (1) 22 נאמר במפורש "וכן כל חד וחד", ובדפוסים נוסף "לסוף".

דשוקא אבל בלא יומא דשוקא לא וביומא דשוקא נמי לא אמרן אלא לזבונא בשוקא אבל לאהדורי לא (בבא בתרא כב ע"א, כ"י המבורג 165).

מוכרי סלים הביאו סלים לשוק של בבל, ובאו בני העיר ומנעו מהם למכור. באו (לברר את העניין) לפני רבינא, ואמר להם: "מהעולם באו ולעולם ימכרו". והדברים הללו (רלוונטים) רק ביום השוק אך שלא ביום השוק אסור להם, ואף ביום השוק מותר להם למכור רק בשוק, אבל לחזור (אחר קונים) [ברוב עדי הנוסח נוסף: בעיר] אסור.

חשוב לציין, שהדוגמות הללו מצביעות על אסטרטגיה שיטתית של הצגת התשתית והרקע של הסיפור. כפי שדוגמות 7–10 מורות, מעבר להצגה של הדמות המרכזית המוצגת בעזרת הכינוי הרומז הרחוק, המידע הרלוונטי ביותר על אודות דמות זו ליחידת הנרטיב שבה הוא משתתף מופיע בפסקית המשועבדת לשם המייצג את הדמות. בדרך הזאת גם המידע ש"קודם" לסיפור (כלומר היה נכון קודם להתרחשות המתוארת בסיפור) כלול במשפט שבו נפתח הסיפור. בדוגמאות 8–10 הדמויות הללו עומדות בחלק ייחודי (או בתור ה"טופיק") של המשפט, וממילא יש כינוי החוזר אליהן בגוף המשפט.

3.3 שימוש בכינוי האמצעי לעומת השימוש בכינוי הרחוק

לצד השימוש בכינוי הרומז לרחוק בהקשרים המדוברים אנחנו מוצאים שימוש בכינויים האמצעיים בעלי הסימנת העיצורית /k/ בהקשרים סותמים דומים, וננסה לעמוד על הסיבה לבחירה בהם, בניגוד לבחירה בכינוי לרחוק. כך למשל מצינו בדוגמה הזאת:

11. ההוא ינוקא דאתא לדינא²⁴ לקמיה דרב נחמן אמ' ליה אית לך עדים²⁵ אמ' ליה לא אית לך ראייה אמ' ליה לא חייביה רב נחמן הוה קא באכי ואזיל שמעוה הנך אינש²⁶ אמרו ליה אמאי בכית אמר להו דאתאי לדינא לקמיה דרב נחמן ואמ' לי אית לך ראייה ואמרי ליה לא (וחיי?)ב?ן אמרו ליה אנן ידעינן במילי דאבוך אתו לקמיה דרב נחמן (סנהדרין לא ע"א, כ"י יד הרב הרצוג).

24. יש חילופים בין עדי הנוסח בזהויה הגורם לדיון בבית הדין. בחלק מכתבי היד, כגרסה של כ"י המבורג 165, יש תיאור ניטרלי ("אתא לדינא", כלומר 'בא לדין'), אך בכ"י פירנצה II-9 (וכן בדפוסים) זה הנתבע ("דתבעוה לדינא", כלומר 'שתבעוהו לדין'), ואילו בכ"י קרלסרוהא זה התובע ("יתבע בדינא", כלומר 'שתבע לדין').

25. בכל שאר עדי הנוסח מופיעה המילה הארמית סהדי.

26. בכ"י קיימברידג' T-S F2 (1) 173 לא מופיע הכינוי הרומז הנך, אך בכל שאר עדי הנוסח הוא מופיע. על שינוי מן הסוג הזה ראה להלן בסעיף 4.

ילד אחד בא לדין לפני רב נחמן, שאל אותו (רב נחמן): "יש לך עדים?" ענה לו: "לא". (שאל אותו רב נחמן): "יש לך ראיה?" ענה לו (הילד): "לא", ופסק רב נחמן נגדו. היה הולך ובוכה, שמעו אותו אנשים כלשהם ושאלו אותו: "מדוע אתה בוכה?". ענה להם: "משום שבאתי להתדיין לפני רב נחמן והוא שאל אותי 'האם יש לך ראיה?' ועניתי לו 'לא' ופסק נגדי".²⁷ אמרו לו (האנשים): "אנחנו מכירים את עסקי אביך", ובאו לפני רב נחמן.

הראשון שמוזכר בסיפור, ה"ינוקא", מוצג בעזרת הכינוי הרחוק ההוא, ואילו ה"אינשי" מופיעים אחריו עם הכינוי האמצעי הנך. כיוצא בו מוצאים בדוגמה שלקמן:

12. ההוא גברא דאתא לקמיה דרב פפא הווי ליה הנך בצים משבת ליום טוב אמ' ליה מהו למיכליניה למחר אמ' ליה זיל האידנא ות(ו)[א?] למחר דרב לא מוקים אמורא עילויה מיומא טבא לחבריה משום שכרות (ביצה ד ע"א, כ"י גטינגן 3).

איש אחד בא לפני רב פפא והיו לו ביצים שנולדו בשבת ורצה לאכלן ביום טוב שלמחרת, ושאל (את רב פפא): "האם מותר לאכול אותן מחר?", ענה לו (רב פפא): "לך כעת ושוב מחר הואיל ורב לא ממנה איתו אמורא מיום טוב אחד לשני משום שכרות".

באופן עקרוני, לאור הנתונים שהוצגו עד כה, אפשר היה להניח שהשימוש בכינוי האמצעי השונה מהכינוי הרחוק נגזר מסדר ההצגה שלהם ביחידה הנרטיבית המדוברת. במילים אחרות, יש כאן דירוג על פי סדר ההופעה: בראשון שימוש ברחוק ובשני שימוש באמצעי. על פי זה אין כאן סימון ברמה של ארגון המסר, אלא רק מכשיר לשוני המשמש להבחנה בין דמויות על פי סדר הופעתן (מעין המצוי לעתים בצרפתית בהבחנה שבין celui ci ובין celui là), כדוגמת הניגוד הקיים בארמית הבבלית בין הכינוי האמצעי לכינוי הקרוב בהקשרים אנדופוריים:

13. הני אין הנך²⁸ לא (חגיגה יא ע"ב, כ"י מינכן 6).

אלה כן; ההם לא.

ברם אין בכוח החלוקה הארגונית הזאת כדי להסביר את כל המקרים. כך למשל בדוגמות שלהלן אין קודם להן, ביחידה הסיפורית הנתונה, שימוש בכינוי הרחוק:

14. אושפיזכניה דרב אדא בר אהבה הוה ליה הנך בצים מיום טוב לשבת אתא

27. החזרה על הסיפור בתוך הסיפור מופיעה רק בכ"י יד הרב הרצוג; בכל שאר עדי הנוסח ההודעה של האנשים שהם יכולים להעיד לטובתו מופיעה כתגובה לבכי.

28. זו הגרסה בכל כתבי היד למעט מינכן 95, הגורס "הני אין הני לא".

לקמיה אמ' ליה מהו למטוינהו האינדא ומכלינהו למחר (ביצה ד ע"א, כ"י גטינגן 3).

לבעל הבית של רב אדא בר אהבה היו ביצים שנולדו ביום טוב והוא רצה לאכלן בשבת שלמחרת, בא לפני (רב אדא בר אהבה לשאול אותו עליהם), ושאל: "האם מותר לצלות אותן עכשיו ולאכול אותן מחר?"

אפשרות אחרת שעולה על הדעת היא, שהגיוון בסוג הכינוי משמש לחלוקה פרגמטית אחרת, והיא של טופיקליות: על פי זה הכינוי לרחוק מסמן את הטופיק של היחידה, ואילו הכינוי האמצעי מופיע לפני משתתף שאיננו הטופיק. טופיק של יחידה סיפורית הוא, באופן גס, המשתתף שהיחידה הסיפורית שבה הוא נטוע מדברת על אודותיו. על פי רוב טופיק של יחידה סיפורית מופיע כבר בראשיתה, ובדרך כלל הוא שב ונזכר לאחר מכן במהלך הסיפור.²⁹ הוזה אומר: לא ההבחנה בזהות מזיקה את השימוש בהנך, אלא העובדה שאין זה נכון להציג את המשתתף השני כמי שהנרטיב הוא על אודותיו. כך גם אפשר להסביר את ההופעות שלהלן של הכינוי האמצעי:

15. דשמואל ואבלט כי הוו יתבי ואזלי הנך אינשי לאגמא א'ל אבלט לשמואל האי גברא³⁰ אזיל ולא אתי וטריק ליה חייוא ומאית א'ל שמואל אי בר ישראל הוא אזיל ואתי אדיתבי קא עסקי ביה (אזיל)[ל] ואתא קם אבלט שדייה לטוניה אשכח ביה חייוא דפסיק ושארי בתרתי גובי א'ל שמואל מה עבדת א'ל כל יומא הוינא מרמינן ריפתא בהדי הדדי ואכלינן והאינדא הוה איכא חד גבן דלא הוה ליה ריפתא בהדיה והוה מכסיף אמינא לחבראי אנא קאימנא ומרמינא ליה ריפתא כי מטאי לגביה שוי נפשאי כמאן דשקלי מיניה כי היכי דלא ליכסיף א'ל מצוה קא עבדת ואתצלת (שבת קנו ע"ב, כ"י אוקספורד [366] Opp. Add. fol 23).³¹

שמואל ואבלט ישובו, (ועברה לפנייהם קבוצה של) אנשים שהלכה לאגם, ואבלט (הצביע על אחד האנשים) ואמר לשמואל: "האיש הזה הולך ואינו שב. נחש יישוך אותו והוא ימות". ענה לו שמואל: "אם הוא בן ישראל, הולך הוא ושב". בזמן (שישבו ודנו על אודותיו), הלך ובא (האיש שאבלט חשב שימות), קם אבלט והשליך את המטען של (האיש הזה) ומצא בו נחש

29. ראה במאמרים של פרינס 1981 וואלד 1983, בנוגע לתפקיד של הטופיק בהקשר המדובר.

30. השימוש בכינוי הרומז האי כאן הוא אקספורי, הואיל ואבלט מצביע עליו באופן ממש, ולכן בתרגום לעברית הוספתי "הצביע על אחד האנשים".

31. לכ"י 5 Bodl. heb. d. 21 (2676) יש גרסה שונה של הסיפור והגיבור הוא ילד, ומעשה החסד שלו שונה. אך מבחינת השימוש בכינויים השימוש הוא זהה, ומופיע "להנך דרדקי" במקום "הנך אנשי".

חתוך וזרוק בשתי חתיכות. שאל שמואל (את האיש): "מה עשית (שראוי אתה לנס כזה)?" ענה לו האיש: "כל יום היינו זורקים את הלחם יחד ואוכלים (יחד), והיום היה אחד בינינו שלא היה לו לחם והיה מבוש, ואמרתי לחבריי אני אאסוף את הלחם, וכשהגעתי אליו עשיתי עצמי כאילו לקחתי ממנו כדי שלא יתבייש". אמר לו שמואל: "עשית מצווה וניצלת".

אף שאחת מהדמויות המתוארות בקבוצה של "אינשי" היא דמות מרכזית בהמשך הסיפור, אין ה"אינשי", כקבוצה, עומדים במוקד הסיפור. יחסים דומים אפשר לראות בסיפור הזה:

16. הנך שבייתא דאתאן לנהרדעא אסקוה לבי רב עמרם חסידא בהדי דקא חלפ' חדא מינייהו נפל (ריחיא) [זיהרא] באיפומיא שקליה רב עמרם לדרגא אותביה וקא סליק ואזיל כי מטא לפלג' דדרגא (אנורא) [אמ'] בי עמרם נורא בי עמרם נורא אתו רבנן א'ל כסיפתנ' אמ' להו מיטב תיכספון מינאי בהאי עלמ' ולא תיכספון מינאי לעלמ' דאתי אשבעיה [ליצר הרע] נפק מיניה בעמודא דנורא א'ל חזי דאנא כישרא (ואנא) [ואת] נורא ואנא עדיפנא מינך (קידושין פא ע"א, כ"י וטיקן 111).

שבויית באו לנהרדעא, והעלו אותן³² לבית רב עמרם החסיד. בזמן שעברה אחת מהן הגיע אור דרך החלון, לקחה רב עמרם למדרגה והושיבה, והיה עולה והולך [הכוונה שגבר עליו יצרו ורצה את השבויה]. כשהגיע לאמצע המדרגה צעק: "שרפה בבית רב עמרם! שרפה בבית רב עמרם!" באו החכמים. אמרו לו (השבויית): "ביישת אותנו", ענה להן: "מוטב שתביישו ממני בעולם הזה ושלל תתביישו ממני בעולם הבא". השביע את יצר הרע (שיצא ממנו), יצא ממנו (כ)עמוד אש, אמר לו: "ראה, אני בשר ואתה אש ואני עדיף עליך".

בסיפור הזה, כמו בסיפור הקודם, הביטוי "הנך שבייתא" מתייחס לכלל הקבוצה של השבויות, ובסצנה המרכזית משתתפת רק אחת מהן, שחולפת על פני רב עמרם והיא מוארת מהאור שהגיע מהחלון (אף כי בסיפור הזה כל הקבוצה שבה ומוזכרת בהמשך הסיפור בשעה שטוענות שביישו אותן). מכל מקום, בלא ספק הדמות המרכזית בסיפור (זו שהסיפור הוא על אודותיה) היא רב עמרם החסיד, וממילא ברור מדוע השבויות מוצגות בעזרת הכינוי האמצעי הנך.

32. בכ"י וטיקן 111 מופיעה צורת יחידה, ודומה שקראו את שבייתא כצורת יחיד (וייתכן שמי ששינה לא ידע שהצורה הנך, שאיננה נפוצה, היא צורת הרבים), אף על פי שברור מההמשך שמדובר בשבויות, לכן דומה שעדיפה הצורה שבכ"י מינך 95: אסקינהו.

בדומה לכך בדוגמה שלהלן רעיתו של חנינא בן דוסא היא הדמות המרכזית, ואחת משכנותיה היא משנית בסיפור:

17. הוה רגילא דביתהו למישגר תנורא³³ כל מעלי שבתא הוה אית לה הך שיבבתה³⁴ בישתא אמרא מיכדי דלית להו ולא מידי מאי כולי האיי יומא חד הוה טרפא אבאבא איכספא ועילא לביתהו איתעביד לה ניסא וחזיא לתנורא דימלי נהמא ואי(?)ג[אנא מליא לישא... (תענית כד ע"ב – כה ע"א, כ"י יד הרב הרצוג).

אשתו (של חנינא בן דוסא) נהגה להדליק את התנור בכל יום שישי, והייתה לה שכנה רעה אחת שאמרה: "הרי אין להם דבר, אז לשם מה כל העניין הזה (של הדלקת תנור לשווא)". יום אחד נקשה (השכנה) על הדלת, התביישה (אשתו של חנינא בן דוסא) והכניסה אותה לביתה. נעשה נס וראתה את התנור מלא לחם וקערה מלאה (בבצק) שנלוש...

לאור זאת מעניין לעיין בניגוד המופיע בחלק מכתבי היד בהמשך אותה הסוגיה, ברצף של סיפורים על חנינא בן דוסא במסכת תענית. בסיפור הראשון הדמות הראשונה (העוזים) מצוינת בכינוי הנך, ובסיפור השני הדמות הראשונה בסיפור (שכנתו של חנינא בן דוסא) מצוינת בהיא:

18. הוויא ליה הנך עיזי אמרי ליה קא מפסדן אמ' להו אי קא מפסדא ניכלניהו דיבי ואי לא ליתי דיבי בקרינהו³⁵ לאורתא כל חדא וחדא אתיא דיבא בקרנה הוויא ליה ההיא שיבבתא³⁶ אמרה ליה בנאי לי ביתא ולא קא מטו כשוריה אמ' לך מאי שמך אמרה ליה איכו אמ' איכו נימטו כשורין איכו נימטו כשורין תאנא פלימו אומ' אני ראיתי אותו הבית והיו קורותיו יוצאין אמה

33. בשאר עדי הנוסח נאמר שהייתה "שדיא אקטרתא בתנורא משום כיסופא" (זה הנוסח בכ"י לונדון [400] BL Harl. 5508); כלומר היא השליכה חומר שהיה מעשן, בשל הבושה.

34. הצורה הך מצויה רק בכתב היד הזה; בכל שאר עדי הנוסח הצורה היא ההיא. על הברלים בין כתבי יד בעניין הזה ועל הדרך להכריע ביניהם ראה להלן סעיף 4. במקרה שלנו, ולפי הקריטריון שיוצע להלן, מתקבל על הדעת שדווקא כתב היד התימני משמר את המסורת המקורית, ואת הנוסח בשאר כתבי היד ייתכן שאפשר להסביר לאור העובדה שסיפור זה מופיע ברצף של סיפורים המתחילים בכינוי לרחוק. ברם ראה להלן הערה 36.

35. כ"י יד הרב הרצוג משמר צורות בלי השמטת העיצורים הסופיים: "אמ' אי קא מפסדן ניכלניהו דיבי ואי לא ניתין דיבי בקרינהו".

36. לאור החילופים בין כתבי היד שהוזכרו בהערה 34 יש מקום לחוש שמא הנוסח "ההיא שיבבתא" נגזר אחרי "ההיא שיבבתא" מהסיפור הקודם. בכ"י יד הרב הרצוג הסיפור על העוזים עוצר באמצע ונשמט סופו, והסיפור השני על "ההיא שיבבתא" קודם לו בשני סיפורים.

לכאן ואמה לכאן ואמרו לי זהו הבית שקרה ר' חנינא בן דוסא בתפלתו ויש אומ' סניפי' היה (תענית כה ע"א, כ"י אוקספורד [366] Opp. Add. fol 23). היו לו (לחנינא בן דוסא) עזים וטענו נגדו אנשים: "הן גורמות הפסד (או הן גורמות לנו הפסד)". ענה להם (חנינא בן דוסא): "אם הן גורמות הפסד יאכלו אותן זאבים, ואם לא יביאו זאבים בקרניהן". למחרת בבוקר כל עז ועז הביאה זאב בקרניה. הייתה לו שכנה אחת, אמרה לו: "בניתי לי בית וקורותיו אינן מגיעות (לקיר). שאל אותה: "מה שמך?" ענתה לו "איכו" (בנוסחים אחרים: "איכו"). אמר לה: "איכו, יגיעו קורותייך. איכו, יגיעו קורותייך" [ההמשך בעברית].

לכאורה המקום הנרטיב של שני ה"עיד" בסיפור הראשון ושל ה"שיבכתא" בסיפור השני זהה. ואכן בכ"י יד הרב הרצוג שני הסיפורים פותחים בכינוי האמצעי,³⁷ הואיל וחנינא בן דוסא הוא הגיבור של הסיפור. ברם אם נרצה להצדיק את הגרסה שבשאר כתבי היד, ייתכן שבסיפור הראשון חנינא בן דוסא הוא הטופיק, הואיל והוא מי שנעשה לו הנס כשנחשד שהוא גורם (בשל העזים שלו) הפסד ממון, ולפיכך העזים הן משניות, ומופיעות בכינוי הנך. לעומת זאת הסיפור השני מתאר נס שנעשה לאישה שקורות ביתה לא היו ארוכות דיין, והיא העומדת במרכז הסיפור, וממילא היא הטופיק של הסיפור, ולפיכך היא שמוצגת בעזרת הכינוי ההיא.

לעיל ראינו כי פרלמן (1969), פרינס (1981) וואלד (1983) ציינו, שעל פי רוב גם באנגלית השימוש ב-"this" הסותם הוא דווקא לטופיק של היחידה הסיפורית שבה הוא מופיע. מסתבר אפוא שיש דמיון בין התופעות, שכן בשתי השפות יש שימוש בכינויים רומזים בהקשרים לא אנפוריים. אך יש גם שוני הן בצורה הן בשימוש:

1. בעוד שבאנגלית הכינוי הקרוב משמש להצגת משתתף חדש בסיפור, בארמית הבבלית הכינויים האמצעיים והרחוקים מבטאים זאת.
2. באנגלית השימוש בכינוי הרומז בהקשרים הללו כרוך על פי רוב בטופיקליות של המשתתף ביחידה הנרטיבית, ואילו בארמית זה נכון אך ורק בכינוי הרחוק. הניגוד בין הרחוק לאמצעי מאפשר הצגה של משתתף לא מוכר שאיננו הטופיק ביחידה הסיפורית.

3. הקריטריון לקביעת הטופיק של הסיפור חמור יותר בארמית הבבלית מאשר באנגלית. בעוד שבאנגלית, על פי פרינס 1981, די בכך שהדמות תוזכר בהמשך הסיפור כדי שתחשב "טופיק", לענייננו בארמית הבבלית הכינוי הרחוק מעיד על כך שזו הדמות המרכזית, זו שהסיפור הוא על אודותיה. לכן למשל בדוגמה 17 לא די בכך שהשביות מוזכרות בהמשך הסיפור, עדיין הסיפור הוא "על אודות" רב עמרם

37. ראה ההערה הקודמת.

החסיד, וממילא השבויות מוצגות כ"הנך". באנגלית, לעומת זאת, כל עוד הדמות משתתפת בהמשך הסיפור היא מוצגת בעזרת this הסותם. כפועל יוצא של ההבחנה הזאת, בעוד שבארמית הבבלית רק דמות אחת תוצג בכינוי הרחוק והאחרות בכינוי האמצעי, באנגלית מספר דמויות, ראשיות ומשניות, עשויות להיות מוצגות בדרך זו. עולה אפוא, שהגיוון בין שני כינויים בארמית הבבלית מאפשר את ייחודו הטופיקלי של הרפרנט המוזכר בעזרת הכינוי הרחוק מחד, ודמות שאינה מרכזית כלל מוזכרת בעזרת הכינוי האמצעי מאידך.

לצד השימושים הללו ראוי לציין, שהכינוי הרומז לרחוק מופיע בהקשר סתום גם בביטוי ההוא מרבנן, או ליתר דיוק בביטוי המלא "אמר (ליה) ההוא מרבנן", שיש לתרגמו לעברית בת זמננו בביטוי "אמר (לו) רב אחד". כך למשל בדוגמה זו:

19. מנא הני מילי אמ' רבא אמ' קרא מלבד איל הכפורים מכלל דכסף ברישא אמ' ליה ההוא מרבנן לרבא אלא מעתה מלבד עלת הבקר נמי מכלל דמוספין קדים ברישא וכי תימא הכי נמי והתניא מנין שלא יהא דבר קודם לתמיד של שחר ת'ל וערך עליה העולה ואמ' מר העולה עולה ראשונה אמ' ליה (בבא קמא קיא ע"א, כ"י המבורג 165).

זו דוגמה טובה להופעה של הביטוי הזה. המבנה של ה"פרוטוקול" של הדיון ההלכתי כאן הוא, שתחילה נשאלת שאלה על המקור בפסוקי המקרא להלכה מסוימת (מנא הני מילי, 'מניין הדברים הללו?'), ורבא מציע דרשה מפסוק (אמר רבא אמר קרא). בהמשך חכם אנונימי המוצג כ"ההוא מרבנן" מצביע על בעיה בדרשה שרבא מציע.

אעיר מספר הערות על השימוש בביטוי הזה: ראשית, הוא מופיע במהלך בירור שנעשה בין החכמים ולא כחלק מנרטיב, כאשר שמו של החכם המשתתף בדיון סתום על פי רוב (אם כי לעתים קרובות שמו מתפרש אחר כך בסמוך).³⁸ אין מדובר כאן על הצגה של דמות בנרטיב, אם כי מדובר כאן על סוג של "דמות" שהיא תמיד משתתפת חשובה בדיון (או בפתרון בעיה, או בהצגת שיקול שטרם הובא בחשבון, או בהצגה של דעה שנשכחה, וכיוצא בהם). מבחינת הלשון יש לציין שהצירוף הזה כבול בביטוי "ההוא מרבנן", ואין הוא מופיע עם משלים אחר חוץ מ"רבנן". כמו כן הכינוי הרומז בביטוי "ההוא מרבנן", בניגוד להקשרים הקודמים שראינו, משמש במעמד פרנומינלי ולא אדנומינלי.

דומה אפוא שמדובר כאן בהרחבה, לשימוש אחד, של השימוש בכינוי לרחוק להצגת משתתף שאינו מוכר. גם אם בהקשר של הדיון ההלכתי קשה לדבר על

38. כבדוגמה זו: "כי אתא רבבון אמ' ליה ההוא מרבנן ורב תחליפא בר מערבא שמיא..." (מועד קטן כז ע"א, כ"י ניו יורק, קולומביה X 893 T 141). ותרגומו: כשהגיע רבבון, אמר לו חכם אחד, ורב תחליפא בר מערבא שמו.

דמויות כטופיק של הנרטיב (יש שאלה הלכתית, והדמויות המוזכרות הן החכמים הנושאים ונותנים בהלכה), אפשר לאפיין את הדמות שהביטוי מכוון אליה כבעלת חשיבות במהלך הסיפורי של היחידה הטקסטואלית, שכן היא מקדמת את הדיון ההלכתי, על ידי הצגה של פסיקה או על ידי עידון של קביעות הלכתיות או לימודיות הנזכרות במהלך הסוגיה.

3.4 שימושים מיודעים בכינוי הקרוב בהקשרים לא אנפוריים³⁹

3.4.1 השימוש המזהה

להשלמת התמונה אנגיד את השימושים בכינוי הרחוק ובכינוי האמצעי שנידונו בסעיף הקודם לשימוש בכינוי הקרוב, שימוש שיש בו דמיון מבחינת מיקומו בשיח, אך הוא שונה בתפקודו. כוונתי למקומות שכיני רומז לקרוב איננו אקסופורי, כלומר אינו מצביע על רפרנט בסביבת הדיבור. הוא אף אינו אנדופורי, הואיל ואין הוא מתייחס לנקודה קודמת בשיח. אך בניגוד לשימוש הסותם שראינו בכינוי האמצעי והרחוק, הביטוי שהכינוי הרומז מופיע בו הוא "מידוע" (ה"ידוע" בהקשר הזה יוסבר בהמשך). נאפיין תחילה את השימוש הזה, ולאחר מכן נעמוד על היחס בין שימוש זה לשימושים שראינו בסעיפים הקודמים בכינויים הרחוקים והאמצעיים. כוונתי לשימוש המצוי בדוגמות שלהלן:⁴⁰

20. אמ' ליה רב ספרא לרבה הני בני אקטיספון דמשחי להו תחומא מהאי גיסא דארדשיר ובני ארדשיר [ד]משחינן להו מהאי גיסא דאקטיספון (עירובין נז ע"ב, כ"י וטיקן 109).

39. שימושים מקבילים של הכינויים הקרובים לאלו הנסקרים בסעיף הזה מצויים בלשון חז"ל ובארמית הגלילית (ראה לויאס תשמ"ו, עמ' 211, סעיף רצ"ח, ג-ו). תודתי נתונה ליוחנן ברויאר, שהעמידני על נקודה זו.

40. בכל הדוגמות הללו הכינוי הרומז לקרוב, כמו הכינויים הרומזים לרחוק והכינויים האמצעיים שנדונו קודם לכן, הוא ביטוי אדנומינלי. לעתים אנחנו מוצאים שימוש פרונמינלי, והוא מופיע לרוב בהקשרים של מבנה סמיכות פרודה. חשוב להדגיש שאין מדובר בדוגמות הללו על אנשים מתוך הקבוצה המופיעה בסמוך, אלא על כל הקבוצה: "כל שאיפשר לו למחות על אנשי ביתו ואינו מוחה נתפש על אנשי ביתו באנשי עירו נתפש על אנשי עירו בכל העולם נתפש על כל {כל} העולם אמ' רב פפא הילכך הני דבי ריש גלותא מיתפסי אכולי עלמא" (שבת נד ע"ב, כ"י אקססורד 366 [Opp. Add. fol 23] – [החלק הראשון של הסיפור בעברית] רב פפא אמר: לכן אנשי בית ראש הגולה נתפסים עבור כל העולם; "אמ' אביי שתא קמיתא לא קפיד איניש תרי לא קפיד תלתא קפיד אמ' ליה רבא אלא מעתה כגון הני דבי אלישיב דקפדי אפלו אמאן דחליף אמצריהו הכי נמי דלאלתר הוי חזקה" (בבא בתרא כט ע"א, כ"י המבורג 165) – אביי אמר: בשנה הראשונה אנשים לא מקפידים, בשנה השנייה אנשים לא מקפידים ובשנה השלישית מקפידים. אמר לו רבא: לפי זה אנשי בית אלישיב, שמקפידים אפילו על מי שעובר בגבול הנחלה שלהם, האם תיווצר חזקה מיד?

אמר לו רב ספרא לרבה: בני אקסטיפון שאנחנו⁴¹ מודדים להם את תחום השבת מהצד הזה של ארדשיר ובני ארדשיר שאנחנו מודדים להם מהצד הזה של אקסטיפון...

21. אמ' רבא מריש הוה אמינא הני בני מחוזא כולהו מדרחמי לי כיון [ד]הואי דיינא עלייהו אמינא מנייהו רחמו לי ומינייהו סאנו לי כיון דחזאי דמאן דמחייב האידנא קא זכי למחר ומאן דקא זכי האידנא מחייב למחר אמינא או כולהו רחמו לי או כולהו סנו לי (כתובות קה ע"ב, כ"י סנט-פטרבורג, פירקוביץ RNL Evr. I 187).

רבא אמר: בעבר הייתי אומר: "בני מחוזא – כולם אוהבים⁴² אותי". כיוון שנהייתי דיין שלהם, הייתי אומר: "חלק מהם אוהבים אותי וחלק מהם שונאים אותי". כיוון שראיתי שמי שמפסיד ביום אחד מנצח ביום אחר, ומי שמנצח ביום אחד מפסיד ביום אחר, אני אומר: "או שכולם אוהבים אותי או שכולם שונאים אותי".⁴³

22. והא בעו מיניה מרב הונא הני בני ב' רב דיזפי בתשרי ופרעי בטבת שרי או אסיר (בבא מציעא עב ע"ב, כ"י המבורג 165).
והרי שאלו את רב הונא: "בני הבית של רב שלווים בתשרי ופורעים בטבת מותר או אסור?"

השימוש הנדון בכינוי הרומז הקרוב מאופיין בדרך הזאת: מבחינת הסוגה, בניגוד לשימוש בכינוי הרחוק והאמצעי, שהופיעו בהקשרים של נרטיבים קצרים, הכינוי לקרוב מופיע בדיאלוגים, לרוב הלכתיים, בין המשתתפים במשא ומתן הלכתי (בדוגמות שלעיל: "אמר ליה רב ספרא לרבה", "אמ' רבא" ו"בעו מיניה מרב הונא"). אך בדומה לשימוש בכינוי הרחוק והאמצעי אין מדובר כאן בשימוש אנדופורי, שהרי אין אזכור של הרפנט המצוין בעזרת הכינוי הרומז לקרוב בשלב

41. תרגומי "אנחנו מודדים" הואיל ובסמוך נאמר "משחינן", ואכן זו הגרסה בכ"י אוקספורד Bodl. heb. d. 21 (2676) 6-9. יש מקום לשער שזה נכתב תחילה בקיצור משחי', כפי שמופיע בכ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23, ולאחר מכן נשמט הגרש (ראה בראשר סיגל 2011, עמ' 127-128; הערת שם על תופעה דומה).

42. יש לשער שצורת הפועל היא מרחמי, כלומר בבניין הכבד, כפי שבדרך כלל הפועל הזה מופיע. בכ"י וטיקן 130 מופיע רחמי (ובכ"י מינכן 95 רחמין), ובכ"י וטיקן 113 רחמו. לכאורה כל הצורות מעידות על בינוני של בניין קל.

43. בכ"י וטיקן 113 (וזו גם הגרסה שהתגלגלה לדפוסים) מופיע "אי מירחם כולהו רחמו לי אי מיסנא כולהו סנו לי", כלומר: אם לאהוב – אז שכולם יאהבו אותי; ואם לשנוא – אז שכולם ישנאו אותי.

קודם בשיח שבו מצויים ההיגדים הללו. ברם מבחינה פרגמטית סביר להניח כי בהקשרים הללו הנמען אמור להכיר את הרפרנט של הביטוי הלשוני, או לפחות בכוחו לזהות במי מדובר (השימוש בשמות פרטיים מעיד על כך). לאור האפיונים הללו אפשר לקבוע שמדובר כאן בשימוש המזהה (recognition use) של הכינויים הרומזים,⁴⁴ שבו המוען מניח כי ברשות הנמען מצוי די מידע כדי לזהות את הרפרנט המצוין בסמוך לכינוי הרומז. ראוי להעיר כי בניגוד למצוי ברוב השפות האחרות, שיש להן שימוש מזהה של הכינויים הרומזים, הארמית הבבלית משתמשת לפונקצייה זו בכינוי הקרוב ולא בכינוי הרחוק.⁴⁵ להלן (סעיף 3.4.3) אנסה להסביר את הייחוד בשימוש הזה בארמית הבבלית, שינמק את השימוש בכינוי הקרוב. ואילו מבחינה סמנטית הכינוי הרומז הסמוך כאן לשם ברבים משמש בדרך דומה לתווית מיידעת הסמוכה לשם ברבים. כפי שהראה הוקינס (1978), תווית המיידעת צורת רבים איננה מורה על ייחוד הרפרנט (uniqueness), אלא היא מציינת שהנאמר במשפט רלוונטי לכל הקבוצה המסומנת בעזרת תווית היידוע (inclusiveness). השימוש המזהה של הכינוי הרומז לקרוב ואפיונו מביאים אותי לעסוק בקבוצה נוספת של משפטים, שבהם השימוש בכינוי הרומז הקרוב בארמית בבליית איננו אנפורי, וכוונתי לשימוש בכינויים הרומזים בהקשרים של הכללות גנריות.

3.4.2 השימוש הגנרי

אף בהקשר הזה מצינו הערות בחקר התחביר של הארמית הבבלית על שימוש בכינויים הרומזים הקרובים להבעת היגדים גנריים.⁴⁶ הכינוי מופיע לרוב לפני שם עצם עם תיאור כלשהו, וההכללה היא בנוגע לכל הקבוצה המתוארת (אוווי דידן, 'האוויים שלנו'; צורבא מרבנן), או שהקבוצה המתאימה לתיאור מתוחמת בעזרת פסוקית זיקה מצמצמת (תרי אחי ותרי שותפי דאית להו דינא...), 'שני אחים ושני שותפים שיש להם משפט...'). אף כאן פעמים שהכינוי הרומז עומד כביטוי פרונומינלי (הני ד...), 'אלה ש...'), אך ביסוד הדברים מדובר בתופעה אחת.

44. הימלמן (1996) אפיין את השימוש הזה בכינויים, במיוחד בעמ' 230–239. ראה גם דיסל 1999, עמ' 105–108.

45. הימלמן 1996, עמ' 206, 235.

46. שלזינגר 1928, עמ' 84; לויאס תר"ץ, עמ' 304; וסוקולוף 2002, בערכים של הכינויים לקרוב, שדיבר על "expression of generality" (עמ' 359) במקרה של צורת היחיד, ועל "general determination of members of a group" (עמ' 387) בהקשר של צורת הרבים. יש לציין שסוקולוף אפיין את התופעה בשונה מהדרך שבה היא מוצגת פה, ולכן חלק מהדרגות שכלל תחת המובן "certain ones", המניחות קיום של הרפרנט, ייכללו בדיון כאן בדרך הקשורה לשימוש הגנרי של הכינויים הרומזים (שימוש שאין בו בהכרח הנחה מוקדמת של קיום).

המשפטים שלהלן ממחיש את השימוש הגנרי בכינויים הרומזים לקרוב בארמית הבבלית:

23. אתקין ר' חייא בר יוסף בסיכרא הני⁴⁷ דדרו באגרא ואתבר משלם פלגא דדרו בדיגלא ואתבר משלם כולה⁴⁸ (בבא מציעא פג ע"א, כ"י אסקוריאל G-I-3).
- ר' חייא בר יוסף התקין בנוגע לסכר: (סבלים) שנושאים במוט והוא נשבר משלמים את חצי שוויו, ו(סבלים) שנושאים במקל והוא נשבר משלמים את כל שוויו.⁴⁹
24. הני⁵⁰ תרי נשי דיתבה חדא בהאי גיסא וחדא בהאי גיסא בשבילא ומכוון אפיהון הנהי בכשפין עסיקן (פסחים קיא ע"א, כ"י בית המדרש לרבנים ENA, 850, 1608).
- שתי נשים היושבות בשביל, האחת בצד אחד של השביל והשנייה בצד השני של השביל, ופניה של זו כנגד פניה של זו – הרי הן עוסקות בכשפים.
25. אמ' רב הונא הני תר? אח? ותרי שותפי דאית להו דינא בהדי חד ואזל חד מינייהו בהדיה לדינא לא מצי אידך למימר ליה לאו בעל דברים ידי את אלא שליחותיה קא עביד (כתובות צד ע"א, כ"י סנט פטרבורג, פירקוביץ' 187).
- רב הונא אמר: שני אחים ושני שותפים שיש להם דיון משפטי עם אדם כלשהו, והלך אחד מהם עמו לדיון, השני אינו יכול לומר לאדם שעמו היה הדין אינך בעל דברים שלי (כלומר הדיון המשפטי הקודם אינו נוגע אליי), שכן האח או השותף שהתדיין פעל מכוח שליחותו.
47. נוסף על כ"י אסקוריאל הנוסח עם הני מופיע בכ"י המבורג 165 (המשפט בהמשך קטוע) ובדפוס; לעומת זאת כתבי יד פירנצה II-I-8, מינכן 95, וטיקן 115, וטיקן 117, אוקספורד Bodl. heb. c. 17 (2661) 69-78 וקיימברידג' 14 (2) T-S F2 גורסים "דדארי" בלי הני. לדיון בחילוף מן הסוג הזה ראה להלן דוגמות 35-36 בסעיף 4.
48. ומיד בסמוך באותה הסוגיה מובא סיפור, שהשימוש בו בכינוי הרומז לרחוק מנגיד יפה את מה שהראינו לעיל, הואיל ויש סיפור על דמויות ספציפיות, שאינן מוכרות ("רבה בר רב הונא תברו ליה הנהו שקולאי חביתא דחמרא שקליה לגלימיהו אתא לקמי' דרבא אמ' ליה זיל הב להו גלימיהו...").
49. סוקולוף (2002, עמ' 387) מתרגם את המשפט הזה כך: "certain (porters) who were carrying on a pole". על פי זה הוא מניח את קיומם של הסבלים, ולא היא. האמירה כאן היא הכללה גרית פסקנית, והיא תקפה גם אם כפועל לא היה אפילו סבל אחד ששבר את המוט שלו.
50. זו הגרסה בעדי הנוסח המרובים של הקטע; רק בכ"י מינכן 95 מופיע כינוי הרמז הרחוק הנהו.

26. א' רב שיזבי הני⁵¹ אווזי דידן הואיל ומשתכחן במיא כעוף של מים דמיין (חולין נו ע"ב, כ"י וטיקן 122).
- רב שיזבי אמר: האווזים שלנו הואיל והם מצויים במים הם נחשבים כעוף של מים.
27. אלמא קא סבר אבאיי הני ב' תלתה דמשמתי לא אתו בי תלתה אוחריני ומשרא (מועד קטן טז ע"א, כ"י קולומביה X893-T141).
- כלומר, אבאי סבור ש(בית דין של שלושה) שמנדים מישהו לא יכול לבוא (בית דין) אחר של שלושה להתיר אותו.
- כמו המשפטים הגנריים שנאמרים עם צורת הרבים של הקבוצה המוכללת או עם צורת היחיד, והמקרה הפרטי הסתום מייצג את הקבוצה כולה, אף המשפטים עם הכינויים הרומזים לקרוב עשויים לבוא גם בסמוך לצורת היחיד של השם:⁵²
28. אמ' אבאי הילכך האי צורבא מרבנן⁵³ לא להדר מילתא לחבריה טפי ממאי דאמ' ליה (ביצה כ ע"ב, כ"י וטיקן 109).
- אבאי אמר: לכן אל לו לצורבא מרבנן להשיב לחברו יותר משאמר לו.
29. דא' רב מתנה האי בוקא דאטמא דשף מדוכתיה טרפ' (חולין מב ע"ב, כ"י וטיקן 122).
- והרי רב מתנה אמר: מפרק של עצם שיצא ממקומו – (החיה) טרפה.
51. בכל עדי הנוסח מופיע הכינוי הרומז, למעט כ"י קיימברידג' T-S F2 (1) 152, שבו המשפט מתחיל במילים: "אווזי דידן כין דדירין...".
52. לויאס (תר"ץ, עמ' 304) ושלזינגר (1928, עמ' 84) העירו בצדק, שיש לקשר לזה את הצירוף "האי מאן ד..." הפותח משפטים גנריים, ולמעשה הדיון בשימוש הגנרי של הכינויים הרומזים מסביר את פשר השילוב התמוה בין כינוי רומז לכינוי שאלה. שניהם אף ציינו בין הדוגמאות שלהם את המשפט הזה: "אמ' רב פפא האי שמשא סומקתא היא" (בבא בתרא פד ע"א, כ"י המבורג 165) – רב פפא אמר: השמש היא אדומה. כאן מדובר על הכללה הנוגעת לישות אחת שהיא היחידה בקבוצה שלה, השמש, וממילא אין כאן שימוש גנרי. אם אכן מדובר כאן בשימוש ה"גנרי", זה מתאים למה שבודל ווארד (1995) ציינו: לעתים השימוש הגנרי מתייחס למקרים פרטיים, כשבאים לציין שהתופעה איננה ארעית אלא תמידית. ממילא ההכללה היא על היחיד בכל היקרויותיו בזמן. זה מתאים להקשר שבו המשפט הזה נאמר הואיל והוא בא לטעון שהשמש היא לעולם אדומה גם כשאין היא נראית כך. ברם אי אפשר לשלול את האפשרות שהשימוש כאן בכינוי הוא אקסופורי, פיזי, במובן שאפשר להצביע ישירות על השמש.
53. יש לציין שזו דרך שגורה בתלמוד להנחיות הנוגעות לקבוצה של "צורבא מרבנן". השימוש בכינוי לקרוב כגנרי עומד בניגוד לביטוי "ההוא צורבא מרבנן" (מועד קטן יז ע"א), המתייחס לאדם ספציפי מקבוצה זו.

30. אמ' רב גדיל אמ' רב הא אפקותא דדקלה מסככינן בה (סוכה יג ע"א, כ"י אוקספורד [2677] heb. e. 51).

רב גידל אמר: האפוקתא [=החלק העליון של עץ] הדקל – מסככים בו.

31. האי יומא דעיבא והא יומא דשותא⁵⁴ לא מהלינן ליה ולא מסוברינן ביה (יבמות עב ע"א, כ"י מינכן 141).

יום מעונן ויום שנושבת בו הרוח הדרומית אין מלים בו ואין מקיזים בו דם.

תופעה זו של שימוש גנרי בכינויים הרומזים מוכרת בספרות המחקר משפות אחרות. בודל ווארד (1995) תיארו אותה במחקר האנגלית, במצבים כדוגמת הדר-שיח הזה:

32. A: My roommate just bought a labrador.

B: Those labradors make great pets.

א: שותפי לחדר בדיוק קנה לברדור.

ב: לברדורים הם חיות מחמד נהדרות.

לטענת בודל ווארד, באנגלית, אם ההכללה הגנרית נעשית בסמיכות פיזית לנציג מהקבוצה המוכללת, עשויים להשתמש בכינוי קרוב, בצורת היחיד או בצורת הרבים:

33. A. My roommate owns an IBM ThinkPad

B₁. [in front of a computer] These IBM ThinkPads are amazing!

B₂. [in front of a computer] This IBM ThinkPad is amazing!

א. יש לשותפי לחדר מחשב יבמ מסדרת ThinkPad.

ב₁. מחשבי יבמ מסדרת ThinkPad הם מדהימים.

ב₂. מחשב יבמ מסדרת ThinkPad הוא מדהים.

בודל ווארד (1995) מאפיינים את התופעה כדלקמן:

1. הכינויים הללו מתייחסים לסוג, ולא למקרים פרטיים של הסוג.

2. הפרדיקט במשפטים הללו מעריך את האיכות של הקבוצה (evaluative predicate).

3. הסוג המוערך שייך לידע המשותף של המוען והנמען.

4. הקבוצה המוערכת היא הומוגנית, ולכן תהיה ספציפיות במאפיין של הקבוצה.

לדוגמה, לא ישתמשו בדגם הזה בהכללה על "חתולים", אבל ישתמשו בו בדיון על "חתולים סיאמיים".

54. זו הגרסה בכל עדי הנוסח, למעט מוסקבה גינזבורג 594: "ביומא דעיזנ/בזא ולא ביומא דשותא לא מהלינן ביה ולא מסוברינן".

לאור מאפיין 2 בודל ווארד (1995) מקשרים את השימוש המתואר של הכינויים הרומזים לתופעה אחרת באנגלית, המכונה "כינויים רומזים אמוציונליים" (emotional demonstratives). תופעה זו תוארה בידי לקוף (1974), אריאל (1990) וצ'ן (1990), והכוונה למקרים שבהם הופעת הכינוי תלויה ב"חיות" של השיח, מעבר למידע הקשור לארגון המסר.

נשוב אל הארמית הבבלית. התופעה שדיברנו עליה דומה בחלק מהמאפיינים שלה לתופעה המצויה באנגלית, ושונה ממנה במאפיינים אחרים. מבין המאפיינים של השימוש באנגלית מאפיין 1 קיים בארמית הבבלית, ובמידה רבה מאפיין 4 רלוונטי אף הוא. מאפיין 2 אינו מצוי בארמית הבבלית, שכן, כפי שהדוגמות שלעיל מראות, המשפטים הללו מצויים בסוגי הכללות שונים, חלקם ממיינים וחלקם בעלי אופי הלכתי והם מורים את הדין בקטגוריות שונות. בנוגע למאפיין 3 שבאנגלית, כפי שנראה בנוגע לארמית הבבלית נדרש ניסוח עדין יותר.

נציע מאפיינים אלו לארמית הבבלית:

א. הכינויים הללו מתייחסים לסוג, ולא למקרים פרטיים של הסוג.
 ב. הסוג המוערך שייך לידע המשותף של המוען והנמען; אולם, בניגוד לאנגלית, השימוש אינו אנפורי. כלומר אין הכרח שהקבוצה תוזכר קודם לכן בשיח, אלא יש הנחה שבכוח הנמען לזהות את הסוג של הקבוצה.
 ג. הקבוצה המוערכת היא הומוגנית, ולכן תהיה ספציפיות במאפיין של הקבוצה.

באופן כללי הדרישה להומוגניות נשמרת, ומדובר בקבוצות מאופיינות היטב. ברם לעתים נתקלים בדוגמות מעין זו שנכללה בדוגמה 9 לעיל ממסכת חולין נח ע"ב, שבה ההכללה היא על "החיות המבויתות", ולכאורה זו איננה קבוצה הומוגנית דייה:

34. א"ל הונא בריה מר דרב אויא לרב אשי כל הני חייו ברייתא הכי אית להו (חולין נח ע"ב, כ"י וטיקן 122).⁵⁵

אמר לו הונא בנו של מר דרב אויא לרב אשי: כל החיות המבויתות יש להן כך.

ברם יש לציין שבכתבי יד אחרים⁵⁶ הגרסה היא כל הני עיזי ברייתא, 'כל העזים המבויתות'. אם הדרישה להומוגניות אכן קיימת בארמית הבבלית, יש מקום לתהות שמא הנתון הזה יכול לסייע בהכרעה בין כתבי היד (בסעיף 4 נדון באופן עקרוני בעניין הכרעה בין נוסחים בהקשר שלנו). על פי זה ייתכן שנעדיף את הנוסחים

55. לעיל ציינו את הדוגמה בגלל המשפט שמופיע קודם בטקסט ובו שימוש בכינוי לרחוק. הסוגיה הזאת מציעה אפוא ניגוד יפה בין השימושים בכינויים הרומזים השונים.

56. כך מופיע בכ"י וטיקן 121 ובמינכן 95. בדומה לכ"י וטיקן 122, הגורס חייו ברייתא, 'החיות המבויתות', מצוי גם בוטיקן 123b ובדפוסים.

הגורסים כל הני עיזי ברייתא, הואיל והם משקפים קבוצה הומוגנית, ובכך מתאימים יותר לאפיון של שאר הדוגמות מן הדגם הזה.

ברם נציין, שעל פי הנוסח "כל הני עיזי ברייתא" יש כאן שימוש דומה למצוי באנגלית, הואיל ובמידה מסוימת הכינוי מצביע באופן אקסופורי על החיה שעמדה לפנייהם וכשרותה עמדה בספק (בהנחה שלפניהם עמד "צינור" של עז לדיון).

ההבדל בין מאפיין 3 באנגלית ובין מאפיין ב בארמית משמעותי במיוחד. הוא מלמד שאף על פי שבשתי השפות מדובר בשימוש בכינויים באופן גנרי, השימוש הנידון בכל אחת מן השפות שונה במהות. כפי שדוגמות 32 ו-33 מעידות, באנגלית הכינויים הקרובים משמשים באופן אקסופורי (מקרה פרטי של הקבוצה שעליה נאמרת ההכללה נמצא בסביבה של השיחה) או באופן אנדופורי (דוגמה של הקבוצה הוזכרה קודם לכן בשיחה), וההקשר מעיד על גנריות. בארמית הבבליית אין זה כך, הואיל וההכללה עשויה לבוא גם במקום שאין כל מִמד אנפורי (כך למשל בדוגמה 23). מן הבחינות הללו מדובר כאן בשימוש הקרוב יותר לשימוש הסותם שראינו קודם לכן. לפיכך אין זה מפתיע, שאנחנו מוצאים בארמית הבבליית (בניגוד לאנגלית) שימוש מן הסוג הזה רק בקבוצה אחת של כינויים (הכינוי הקרוב).

הבדל משמעותי אחר בין השפות נוגע בשוני המהותי בין האופי של השימוש המתואר בשפות הללו. בעוד שבאנגלית יש הנחה של קיום של הרפרנט המצוין על ידי הכינויים הרומזים בהקשרים הללו, הנחה זו איננה קיימת בארמית הבבליית. היעדר הנחת הקיום מתבטא בכך שרבות מן הדוגמות הן דאונטיות, כלומר ההכללות נועדו לציין הלכה ולא דווקא מציאות. נקודה זו באה לידי ביטוי באופן מובהק בהמשך של דוגמה 31. הסוגיה התלמודית מעידה שם בפירוש על פער בין ההלכה ובין המעשה:

אמ' רב פפא הילכך האי' יומא דעיבא והא' יומא דשותא לא מהלינן ליה ולא מסוברין ביה והאידינא דדשו בה רבים שומר פתאים י"י (יבמות עב ע"א, כ"י מינכן 141).

רב פפא אמר: לכן אין מלים ואין מקיזים דם ביום מעונן וביום שנושבת בו הרוח הדרומית. וכעת, שרבים אינם מקפידים על כך, "שומר פתאים ה'".

מהדיון בשימוש בכינויים הרומזים בהקשרים גנריים עולה אפוא, שבאופן מהותי אין הבדל בין הקבוצה של ההכללות הגנריות שעסקנו בהן בסעיף הזה ובין הקבוצה שקדמה לה (סעיף 3.4.1). בשתייהן הכינויים הרומזים הקרובים מתייחסים לקבוצה שלמה המצוינת בכינוי הרומז. טענתי לעיל, שבמקרים הללו נכון לאפיין את השימוש בכינוי הרומז כשימוש מזהה. כלומר, אף שאין כאן שימוש אנפורי, יש הנחה שבכוח הנמען או קורא הטקסט לזהות את הקבוצה שעל כולה נאמרת הכללה כלשהי. הדברים הללו נכונים גם בהכללות הגנריות, מאחר שהיכולת לזהות את

הרפנטים היא פרי של היכרות עם האנשים (כדוגמת בני מחוזה), או שהיא רלוונטית כאשר בכוח הנמען לזהותם מתוך היכולת לאפיין אותם על פי קטגוריות מוכרות בסיטואציה היפותטית כלשהי (בי תלתה דמשמתי, 'בית דין של שלושה שמנדה'). הקטגוריה הזאת מתאימה למה שגונדל, הדברג וזכרסקי (1993) מכנים type identifiable. כלומר אלו הם מקרים שהסוג של הרפנט מוכר, והמוען נסמך על היכרות זו בדיונו עם הנמען.⁵⁷

3.5 דיון בממצאים העולים מן התפוצה של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית לאור הבירורים שערכנו בקטגוריות השונות של הכינויים הרומזים אפשר כעת להכליל בנוגע לשימושים בכינויים שהוצגו ונידונו בסעיפים הקודמים:

א. המכנה המשותף של כל השימושים המתוארים הוא, שאין מדובר בהם לא בשימוש אנדופורי ולא בשימוש אקסופורי. הרפנט המצוין בעזרת הכינוי אינו נמצא בסביבה הפיזית של המוען והנמען, ואף אינו מוזכר בשיח קודם לכן. ממילא לא הנגישות הפיזית או הקוגניטיבית הנובעת מהזיכרון לטווח הקצר⁵⁸ היא שעומדת ביסוד השימוש בכינויים הרומזים הללו.

ב. הניגוד בין השימוש בכינויים הקרובים לשימוש בכינויים הרחוקים (והאמצעים) הוא ביכולת של הנמען לזהות את הרפנט. בשימוש בכינויים הרחוקים הרפנט נותר סתום, ואילו בכינויים הקרובים מדובר בקבוצה שכבוצה היא זמינה לנמען, הואיל וסביר להניח שהנמען מכיר אותה ("בני אקטיספון"), או שבכוחו לזהותה על פי הקריטריונים המשפטיים שניתנו לאפיון של הקבוצה ("שני אחים" באשר הם). ג. במקרה שאין הנחה של היכרות ההבחנה היא במישור אחר: במקרים שהסיפור הוא על אודות הדמות המוצגת בעזרת הכינוי, כלומר היא היא הטופיק של הסיפור, יש שימוש בכינוי לרחוק. לעומת זאת כאשר אין מדובר בטופיק, הרפנט מצוין בעזרת הכינוי האמצעי. ההנחה של ההיכרות נעשית לרוב תוך כדי דיאלוג, בהיגדים קצרים שאין בהם מקום לטופיקליזציה, וממילא אין הבחנה בהקשר הזה בין משתתף שהוא טופיק למשתתף שאינו טופיק.

הכינויים הרחוקים מצויים בראשיתם של סיפורים קצרים, ואילו הכינויים הקרובים מצויים במשפטים הנאמרים תוך כדי דו-שיח. אך לאור דברינו אין החלוקה הזאת חלוקה מכרעת. אכן הבוחן שקובעת את ההבחנה בין הכינויים קשורה ליכולת

57. שם, עמ' 276; אם כי ההקשר שהם משתמשים בו הוא דווקא בשימוש הסותם בכינוי הרומז. אך העיקרון הוא שחשוב לענייננו.

58. אני מדגיש נגישות קוגניטיבית הנובעת מהזיכרון לטווח הקצר, שכן בכינוי הקרוב יש שימוש במקרים עם נגישות קוגניטיבית הקשורה לזיכרון לטווח ארוך מהיכרות קודמת או מהיכולת לזהות את הסוג, ואף זו נחשבת נגישות קוגניטיבית.

לזהות מיהו הרפרנט. הטבלה שלהלן מסכמת את ההבדלים בין הכינויים בהקשרים לא אנפוריים:

משתתף שאינו הטופיק של היחידה הסיפורית	הטופיק של היחידה הסיפורית	
קרוב	אפשר לזהות את הרפרנט	
אמצעי	רחוק	אי אפשר לזהות את הרפרנט

אם ההכללה המוצעת כאן נכונה, הרי שהיא בעלת חשיבות רבה לדיונים על הכינויים הרומזים בכמה מישורים:

1. לעיל (סעיף 3.1) הוצגו דעות שונות בנוגע למקור השימוש של this הסותם באנגלית. כאמור, ואלד (1983) טען כי השימוש בכינוי הרומז בהקשרים לא מיוחדים חייב היה להתפתח היסטורית משימוש אנדופורי, ואילו הימלמן (1996) סבור שלמעשה זו תת-קטגוריה של השימוש האקסופורי. על פי הניתוח של הימלמן, במקום ההצבעה על אובייקטים בסביבת הדיבור, בשימוש הסותם בכינויים המוען מצביע בתוך הנרטיב, בעזרת הכינויים, על הצגה של משתתף חדש. אין זה מעניינו להכריע בנוגע לאנגלית, אך בנוגע לארמית הממצאים של הבירור שלנו מטים לכיוון ההצעה של הימלמן.

לאור הניתוח שהצענו לתפוצת הכינויים הרומזים בהקשרים הלא-אנפוריים אפשר לדבר על היווצרותה של מערכת עצמאית, בעלת ניגודים פנימיים, שצירה המרכזי הוא העובדה שאין כאן שימוש אנדופורי, וממילא אין מקום להניח זיקה לשימוש הזה. יתר על כן, מתגלה לפנינו מערכת המקבילה לזו האקסופורית. כשם שהכינויים משמשים במערכת האקסופורית להצגת רפרנטים בסיטואציית דיבור כלשהי תוך הצבעה על המרחב הפיזי, כך בכוחם להציג רפרנטים חדשים בתוך הקשר נרטיבי-טקסטואלי; והארמית הבבילית משתמשת במגוון הכינויים שברשותה לדרג את הרפרנטים החדשים, ובכך מיישמת טקסונומיה שהקריטריונים שלה תלויים ביכולת הזיהוי של הרפרנט על ידי הנמען.

ציינו לעיל שאין הבדל לעניינו, אם מדובר ביחידה נרטיבית קצרה סגורה או בדיאלוג תוך כדי המשא ומתן ההלכתי (ומעניין לבדוק בהקשרים אחרים, אם זו בהכרח הבחנה חשובה בדרך סידור הטקסט בתלמוד הבבלי). ברם דומה שיש הבדל בזהות הנמען: בדיאלוג התלמודי מתקבל על הדעת שהנמען שיכולת הזיהוי שלו חשובה הוא המשתתף בדיאלוג, ואילו בסיפורים הקצרים ייתכן שהזיהוי הרלוונטי הוא של קורא/שומע הסוגיה, והוא הנמען של הטקסט התלמודי בהקשר הזה.⁵⁹

59. לצורך העניין אין זה משנה, אם מדובר בקורא או שמניחים קהל שומעים של הטקסט הנמסר על פה.

2. לתוצאות הברור הזה יש גם השתמעויות לטיפולוגיה של הכינויים הרומזים באופן כללי יותר. השימוש המזהה נכלל לרוב בטיפולוגיה של הביטויים האנפוריים בקבוצת השימושים האנדופוריים (כך למשל סבור דיסל 1999, עמ' 6). אצל אחרים השימוש המזהה מוצג כטגוריה שונה מזו של הכינויים האקסופוריים, המציגים רפרנטים במציאות או בנרטיב (הימלמן 1996, עמ' 240). כך נחשבות גם ההכללות הגנריות כחיצוניות למערכת, והן מסווגות כטגוריה (שאיננה מוגדרת בהכרח) של שימוש אמוציונלי (בדל ווארד 1995).

בלי כל כוונה להתחייב להכללות אוניברסליות על שפות העולם, הברור שערכנו מציג בפנינו מערכת שבה השימוש המזהה, בניגוד לטיפולוגיה שהציע דיסל, עומד במערכת בעלת ניגוד פנימי לשימוש שאיננו אנדופורי. המשותף לשימושים בכינויים הרומזים בסביבות הללו הוא מקומם כמציגים דמויות חדשות בשיח, ואילו הניגוד ביניהם, המסומן בעזרת השינוי בין הכינויים (קרוב לעומת רחוק/אמצעי), תלוי בשאלה אם המוען מניח שבכוח הנמען לזהות את הרפרנטים (המציגים) באמצעות הכינויים המדוברים. השימוש המזהה, על פי זה, בניגוד לטיפולוגיה שהציע הימלמן, יכול להופיע גם כטגוריה המצויה בין הכינויים האקסופוריים, שכן אף הוא מציג רפרנטים בנרטיב.

כמו כן, השימוש הגנרי בכינויים הרומזים בארמית הבבלית איננו מחוץ למערכת הכינויים, כדרך שהציגו אותו בדל ווארד בהקשר של האנגלית, אלא הוא תת-טגוריה של השימוש המזהה.

3. ההצגה הזאת של היחסים בין הכינויים הרומזים בכוחה להסביר תופעה נוספת. כפי שצוין לעיל (סעיף 3.4.1), בניגוד למצוי ברוב השפות האחרות, שיש להן שימוש מזהה של הכינויים הרומזים, הארמית הבבלית משתמשת לפונקציה זו בכינוי הקרוב ולא בכינוי הרחוק. לאור הניתוח שהוצע כאן אפשר להסביר את השימוש בכינוי הקרוב בכך, שאף שמדובר על תופעה דומה, בשפות השונות היא עומדת ביחסים הקשורים לפרדיגמות אחרות. אם משווים את השימוש הזה לשימושים אנדופוריים, הרי שמבחינת הנגישות של הרפרנט זיהוי שנשען על ידע קודם הוא "רחוק" יותר מהשימושים האנפוריים האחרים, ולכן בשפות הללו יש שימוש בכינוי ה"רחוק".⁶⁰ לעומת זאת בארמית הבבלית השימוש הנדון מצוי בפרדיגמה של שימושים שמציגים רפרנט בפעם הראשונה בתוך שיח, וממילא הרפרנטים הנגשים ביותר בפרדיגמה הזאת הם אלו שאפשר לזהות אותם, והם "הקרובים" ביותר בפרדיגמה.

60. בהקשר הזה חשובה הנגישות למה שאריאל מכנה "ידע אנציקלופדי קונטקסטואלי כללי", שבאופן כללי נגישותו נמוכה, שכן הוא נשען על הזיכרון ארוך הטווח ולא קצר הטווח (ראה אריאל 1990, חלק I פרק 1).

אשוב ואדגיש, כי בבירור הזה עסקתי רק בשימוש שאיננו אנפורי בכינויים הרומזים. תמונה שלמה וברורה של הכינויים ושימושיהם תוצג רק בשעה שייבחנו כל השימושים של הכינויים הרומזים בדיאלקט זה מחד, ותיחשפנה כל האפשרויות להצגת רפרנטים גם בצירופים נעדרי כינוי רמז מאידך.⁶¹

4. הערה מתודולוגית הנוגעת לחקר הארמית הבבלית

4.1 המתודולוגיה של קוטשר

לסיום אני מבקש לגעת בנקודה נוספת שבה המחקר הזה משיק לעבודתו של פרופ' יחזקאל קוטשר ולגעת בקצרה בשאלה מתודולוגית שהכרעה בה הכרחית לקבלת הממצאים מהדיון הקודם.

מאמר הביקורת של קוטשר (קוטשר תשכ"ב) על ספר הדקדוק של הארמית הבבלית של י"נ אפשטיין (אפשטיין תשכ"א), שהוציא עזרא ציון מלמד לאחר מותו של אפשטיין, הוא נקודת מפנה בחקר הארמית הבבלית.⁶² מעבר לבירורים הדיאכרוניים החשובים שקוטשר מציג בדיונו הוא קובע במאמר זה מסמרות למחקר הראוי לדקדוק הארמית הבבלית, תוך שהוא מבקר את הכרעותיו של אפשטיין בין הצורות המצויות בכתבי היד במילים האלה:

מניין לו, איזו צורה מקורית היא? הן כל עצמו של החיבור לא נתחבר אלא לשם בירור זה! והרי זה אפוא מעגל קסמים; שכן עד שלא הוכיח איזו הצורה הנכונה, אין הוא יכול לפסוק בשעת הברירה, מתוך שהוא בוחר את שנראה לו נכון, מהי הצורה הנכונה (עמ' 171).

לאור חשש זה קוטשר מורה שהדרך הבטוחה להצגה של דקדוק אחראי ללשון הדיאלקט הבבלי תלויה בראש ובראשונה בבחירה של כתבי היד המשובחים שישמשו כאבות טקסט, ושתיאורם הפרטני הוא שיאפשר לקהילת החוקרים להתקרב לדקדוק האותנטי של דיאלקט זה. כלומר הפתרון לחיפוש אחר הצורות המקוריות הוא בבחירה של טקסטים מהימנים, ותיאורו מקרב לזיהוי הצורות המקוריות של הארמית הבבלית.

בעקבות זאת נשאלת כמובן השאלה: כיצד נקבע את הטקסטים המהימנים?

61. המטרה על פי זה היא להציע בעתיד הגדרה של התפוצה שתכלול צירופים כדוגמת הטקסונומיה של אריאל (1990) או גונדל, הדברג וזכרסקי (1993), המציעים מדרג פרגמטי לקבוצה גדולה של צירופים מקטגוריות דקדוקיות שונות. (כלומר לצד הכינויים הרומזים צריך גם לשקול את השימוש בכינויי גוף ובציני יידוע אחרים).

62. לסקירה מעודכנת של ההיסטוריה של חקר הארמית הבבלית ראה מורגנשטרן 2011, עמ' 9-36, ובמיוחד בנוגע לחשיבות מאמר הביקורת של קוטשר, עמ' 17-18.

בהיעדר אבן בוחן חיצונית (כגון ממצאים אפיגרפיים)⁶³ מציע קוטשר להישען על לשון הגאונים ולהעריך את כתבי היד על פי קרבתם ללשון זו. בדרך הזאת כ"י המבורג 165 לנזיקין, למשל, מוערך ככתב יד טוב יחסית. ברם דומה שעדיין איננו יוצאים ממעגל הקסמים שקוטשר דיבר עליו. בעקבות דבריו נשאלות השאלות האלה:

1. מניין שהלשון המצויה בכתבי היד של ספרות הגאונים טובה יותר? האין זה נכון שגם בדרך הזאת מדובר בהכרעה של החוקר התלויה אך ורק בשיקול דעתו?⁶⁴
2. גם אם מוצאים תופעה מסוימת שבה לשון הגאונים עדיפה על לשון כתבי היד האחרים, כיצד אפשר לקבוע בוודאות שכך הם פני הדברים גם בתופעות אחרות? במילים אחרות, ההכרעה מהי הצורה המקורית נדרשת מחדש לכל תופעה ותופעה, ואין ערך להכרעה אפריורית. לכן משעה שבוחרים כתב יד מסוים ומתארים אותו ממילא מפסיקים לעסוק בביורר הצורות המקוריות, ועוברים לתיאור גרדא של המצוי בכתב יד מסוים.

עיון שיטתי בסוגיות התלמוד בדרך סינופטית,⁶⁵ המשווה בין כל עדי הנוסח המצויים בידינו לקטע תלמודי כלשהו, מראה שוב ושוב, כי קביעה מכלילה הנוגעת לזהות כתב היד הטוב ביותר למסכת כלשהי, אף שהיא עשויה להועיל כשבאים להציע מילון, כגון המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית,⁶⁶ איננה מסייעת בהכרעות הספציפיות בכל צורה וצורה. ממילא, גם אם נכריע מהו כתב היד הטוב ביותר למסכת כלשהי, עדיין נצטרך לברר כל פעם מחדש, מהו כתב היד המשמר את הנוסח הטוב ביותר למילה או לצורה דקדוקית בסוגיה. אף קוטשר יסכים שאין כתב יד אחד שמשקף את הטקסט המקורי. במקום אחד כתב יד אחד משקף שינוי מטעם כלשהו ובמקום אחר כתב יד אחר משקף שינוי מטעם אחר.⁶⁷ ואכן במהלך העשורים

63. ואין זה המקום להיכנס לשאלה, אם ממצאים אלו אכן מספקים לנו אבן בוחן מכריעה.

64. לדוגמה, אחת הראיות של קוטשר שלשון הגאונים עדיפה היא ההתאמה במין ובמספר; אך מניין לנו שזה קריטריון? ייתכן שדווקא היעדר התאם מעיד על המצב הלשוני בדיבור, ואילו ההתאם נוצר כ"תיקון", כפי שמצוי לרוב בעברית החדשה. מעבר לזה קוטשר (שם, עמ' 176-177) טוען, שההכרעה נשענת על זיהוי סתירות בכתבי יד ועל השוואה לניבים אחרים. בנוגע לקריטריון הראשון, הבעיה בסתירות שאין לדעת אם ה"שיבוש" מעיד על בעיה במסירה, או שמא ה"תיקנות" מעידה על שמרנות בכתב שקשה לשמור עליה באופן עקיב. מכל מקום, בכך אף קוטשר עובר לתחום האפור שבו איש הלשון "בוחר את שנראה לו נכון".

65. ליתרונות בעיון הסינופטי ראה פרידמן תשנ"ט, ובמיוחד עמ' 149-161.

66. אציין בהקשר הזה, שסוקולוף (2002) נקט דרך ביניים. הוא משתמש בבחירה של כתבי היד של האקדמיה כטקסט הבסיסי שממנו נבנה הלקסיקון, אך גם מציג חלופות על פי כתבי היד האחרים.

67. למשל, כך כתב קוטשר עצמו בנוגע לכ"י ששון להלכות פסוקות ש"אין בה אלא פה ושם טעויות סופר רגילות" (קוטשר תשכ"ב, עמ' 174).

האחרונים ערערו חוקרים שונים על מעמדם המיוחד של "אבות הטקסט" שנבחרו, ובחנו אם אמנם הם ראויים למעמד עליון שכזה.⁶⁸

במאמר הנזכר יצא קוטשר במובהק נגד כל המחקרים על הארמית הבבלית שהיו קיימים בימיו, ואף גרם לזניחתם, הואיל ובחלקם נסמכו על הדפוס, או לא בררו כתבי יד מהימנים. ממילא נתפסו מחקרים אלו כחסרי ערך. כפועל יוצא של מאמר הביקורת הזה התמקדו חוקרים שבאו בעקבותיו בעיקר בתיאור כתבי יד מיוחדים. יתר על כן, בעוד שהמחקרים שקדמו למאמר של קוטשר עסקו בכל התחומים של דיאלקט זה, הרי שמאותה הנקודה הצטמצם העיסוק לשאלות של תורת ההגה ותורת הצורות, ואילו מחקר התחביר, הסמנטיקה והפרגמטיקה נעדר כמעט לחלוטין.⁶⁹ הזיקה בין העיסוק בכתבי היד ובין תחומי העניין איננה יד המקרה. בעוד שאפשר לבסס הצגה מלאה של הדקדוק בתחומים של תורת ההגה ותורת הצורות על כתב יד אחד או על קבוצה של כתבי יד, אין הדבר בגדר האפשר בשעה שבאים לעסוק בתחום כדוגמת התחביר, תחום שבו תופעה מזדמנת לעתים פעם אחת בלבד במסכת, או נעדרת ממנה כליל. כמו כן ראוי להעיר, שאפיון כתב יד כשמרני בענייני הגה וצורה אינו מחייב שמרנות בנוגע לתחביר. שכן "שמרנות" של סופר בהקשר מסוים איננה מחייבת אידאולוגיה של העתקה בלי התערבות. ייתכן שתתגלה אצלו זהירות בהעתקת צורות, אך לצדה ייתכן מצב שבו הסופר או המסרן יתקן במקום שדגם נשמע לו חריג או שאינו מוכר לו.⁷⁰

המחקר שהצגתי בעיון הזה חורג אפוא בתחום העיסוק בדקדוק הדיאלקט. ועליי להודות שאף אין הוא מציית למתודה שקבע קוטשר, שכן לא הצגתי את השימוש בכינויים הרומזים בכתב יד זה או בכתב יד זה, ואף לא הכרעתי בין כתבי היד על פי איכותו הידועה של כתב היד. אני מבקש אפוא להציג באופן ראשוני את המתודולוגיה שנקטתי. אינני מתיימר להציג כאן מתודולוגיה שלמה, ואף לא לשקול את כל ההיבטים הנדרשים בהכרעות מן הסוג הזה. כל שאני מבקש להציג הוא הצעה של שלבי המחקר והצדקתם. יתר על כן, אני מבקש להדגיש שזו למעשה המגמה הרווחת היום בשעה שכתבי היד זמינים יותר ויותר. ואכן כיום רבים נוהגים בדרכים דומות הן בחקר הנוסח הן בחקר הלשון של התלמוד הבבלי ובחקר לשון חז"ל. כל שאני מבקש הוא לנסח במילים מעטות את מה שעשיתי, ולהדגים את ההכרעה בשאלה סמנטית-פרגמטית.⁷¹

68. ראה פרידמן תשנ"ו ומורגנשטרן תשס"ד-תשס"ה. כמו כן ראה מורגנשטרן 2011, שהציע את כתבי היד המהימנים לדעתו.

69. ראה למשל קארה תשמ"ד על כתבי היד התימניים, ומורגנשטרן תשס"ב על לשון הגאונים.

70. בעניין זה ראה גם ברויאר תשס"א (במיוחד עמ' 164).

71. המתודה המתוארת כאן עומדת לטעמי גם ברקע של מאמרים תחביריים אחרים כדוגמת וייסברג תשנ"ו; מורגנשטרן תשס"ד-תשס"ה.

כפי שאראה בסמוך, אף בבחירה של הכינויים הרומזים לא בכל מקרה ומקרה יש אחידות בין כתבי היד. לעתים כתב יד אחד מציע כינוי רחוק והאחר מציע כינוי קרוב. ובלא מעט מקרים בכתב יד אחד מופיע כינוי רומז ובאחרים הוא נעדר. מה היא אפוא ההצדקה להכללה שתוארה בחלק הקודם של העיון הזה?

4.2 הקורפוס והפרוצדורה המחקרית

המחקר הנוכחי נשען על מנוע החיפוש של מאגר כתבי היד של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה. ממילא הקורפוס הוא התלמוד הבבלי כולו וכל כתבי היד שבמאגר (והם כוללים כמעט את כל כתבי היד שבידינו לתלמוד הבבלי). ברם אינני מתיימר לומר שעברתי על כל הדוגמות של השימושים המתוארים בתלמוד. המחקר הזה נשען על זיהוי של דגמים החוזרים בש"ס ושל ביטויים שנשנים לרוב. כך נסקרו מאות סוגיות, ובהן נבחנו עדי הנוסח שבידינו לקטעים הללו.

כפי שהדוגמות שהוצעו לעיל מעידות, ברוב המוחלט של הסוגיות אין חילופים בין כתבי היד בנוגע לסוג הכינוי הרומז. כלומר, אף אם יהיה הבדל בין כתבי היד בנוגע למין או למספר של הכינוי, עדיין הקטגוריה (קרוב, אמצעי או רחוק) תהיה זהה. ברם במיעוט המקרים יש הבדלים בין כתבי היד, ונשאלת השאלה כיצד אני מכריע במקרים הללו. התשובה לכך היא, שבמידה רבה ההכללה קודמת להכרעה. במילים אחרות, כפי שמתקבל על הדעת, הבחירה בכתב היד המועדף היא סופו של התהליך ולא ראשיתו. אבהיר את דבריי. למעשה יש כאן שתי שאלות נפרדות:

1. האם אפשר למצוא הכללות בנוגע לשימוש בכינויים?

2. כיצד נכריע בין כתבי היד במקומות שיש הבדל?

אני סבור שאין ביכולתנו לדון ב-(2) מבלי להתמודד עם (1). ברם השאלה המתבקשת היא: מניין צומחת ההכללה? והתשובה לכך היא זאת – היא נבנית משני רכיבים:

א. הישענות על דוגמות רבות ממסכתות שונות ומכתבי יד רבים.

ב. היגיון בלשוני המסביר את ההכללה: בין שמוצע הסבר היסטורי או הסבר משווה (לדיאלקטים אחרים), ובין שמוצגת מערכת סינכרונית ברורה.

מרגע שנוצרת הכללה מעין זו, היא מקנה לנו אפשרות להכריע בין כתבי היד במקרים אחרים. מובן שצריכים להיות זהירים בכל עת, ולבחון אם מספר החריגות גדול, עד כדי כך שראוי לזנוח את ההכללה.

בטרם אדון בהתנגדויות האפשריות למתודה המוצגת כאן, אציע כמה דוגמות מהמחקר שלנו. במספר סוגיות יש חילופים בין כתבי היד בין הכינוי הרחוק והאמצעי, וביניהן:

35. הנך תרי תלמידי ד?הנו? יתבי קמיה דהלל הזקן וחד מניהו רבן יוחנן בן זכאי

ואמרי ל(יה)[ה] קמיה דר' וחד מניהו ר' יוחנן פתח חד מניהו ואמ'... (פסחים ג ע"ב, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1623/2).

שני תלמידים היו יושבים לפני הלל הזקן ואחד מהם רבן יוחנן בן זכאי, ויש המספרים (שמדובר בשני תלמידים) שישבו לפני רבי ואחד מהם היה ר' יוחנן. פתח אחד מהם ואמר...

ובכל שאר עדי הנוסח (למעט הדפוסים):⁷²

הנהו תרי תלמידי דהווי יתבי קמיה דהלל חד מ[י]נייהו רבן יוחנן בן זכאי ואמרי לה קמיה דר' וחד מינייהו ר' יוחנן חד אמ' להו (פסחים ג ע"ב, כ"י אוקספורד 23 fol. Add. Opp.).

חילוף דומה יש גם בסיפור שלקמן:

36. הנהו שבויית' דאתאן לנהרדעא אוקי אבוה דשמוא' נטורי בהדיהו אמ' ליה שמוא' ועד האידינא מאן נטרינהו אמ' לי' (אלא) אילו בנתך הות מ(א)י הות מזלזלת בהו כולי האי... (כתובות כג ע"א, כ"י וטיקן 112).

שבויית באו לנהרדעא ואביו של שמואל הציב עליהן שומרים. אמר לו שמואל: "ועד עכשיו מי שמר עליהן?", ענה לו: "לו היו אלו בנותיך האם היית מזלזל בהן כל כך?"

כדוגמת כתב היד הזה כך גם ברוב עדי הנוסח מופיעים כינויים לרחוק (הנהו מופיע גם בכ"י מינכן 95, והנהי בכ"י וטיקן 113 וסנט פטרבורג RNL Evr. I 187). אך לעומת זאת בכ"י וטיקן 130 מופיע הכינוי האמצעי הנך.⁷³

אילו באנו לתאר את הארמית הבבלית על פי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1623/2, כתב היד שנבחר כמייצג למילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, לא היינו יודעים כלל על השימוש בכינוי האמצעי בהקשר הזה. וכן אילו בחרנו לתאר אותה על פי כתבי היד האחרים, עשויים היינו להניח שהכינויים האמצעיים והרחוקים מתחלפים בהקשרים הללו.⁷⁴ רק מתוך הניסיון לבחון אם קיימת פרדיגמה ברורה המבחינה בין השימושים של הכינויים עמדנו על כך, שיש להבחין ביניהם. לכן לאור הדיון דלעיל אני טוען: מאחר שבשתי הסוגיות הללו מדובר בנקודה שבה מוצג הטופיק של הסיפור, אנחנו מצפים לכינוי לרחוק ולא לכינוי האמצעי. לפיכך

72. הבדלים זהים יש גם בסיפור הבא לפני כן בסוגיה.

73. ובדפוסים מופיע הכינוי לקרוב הני, וייתכן שהוא גלגול של הצורה הנדירה יותר הנחי שנשמט ממנה האות ה'.

74. ואכן שלזינגר (1928, עמ' 85) עירב כדוגמות בין הכינוי האמצעי והכינוי הרחוק.

יש מקום להעדיף את העדים הגורסים כינוי לרחוק (כדרך שרוב עדי הנוסח נוקטים בה בשתי הסוגיות).⁷⁵

לסיכום, המערכת שהוצעה לעיל (סעיף 3.5) נשענת על עשרות דוגמות, כמו הדוגמות 15 ו-16, שבהן כל עדי הנוסח זהים בנוגע לשימוש בכינוי האמצעי. מרגע שהמערכת הזאת זוהתה, והואיל ויש בה היגיון פנימי, היא מסייעת בידינו להכריע בין כתבי היד בלי להיזקק לאבני בוחן חיצוניות.

דוגמה נוספת נוגעת לשימוש בכינוי הקרוב. לעיל הצגתי דוגמות המראות שהכינויים הרומזים משמשים בהקשרים גנריים. ואכן במספר רב של הכללות גנריות הכינויים הללו מופיעים בכל עדי הנוסח של הסוגיה הבבלית (ובניהן דוגמות 21 ו-22 לעיל). ברם בסוגיות אחרות, ובכללן שתי הסוגיות שלהלן,⁷⁶ דווקא בכתבי היד הנחשבים משובחים יותר הכינויים הרומזים נעדרים:

37. ואמ' רבא צורבא מרבנן דרתח אוריתיה מרתחא (תענית ד ע"א, כ"י יד הרב הרצוג).

ורבא אמר: "צורבא מרבנן" שרותח (מכעס), התורה שבו היא שרותחת.

ובכתבי היד האחרים:

אמ' רבא הא' צורב' מרבנן דרתח אוריתיה מרתחא ליה (כ"י אוקספורד. Opp. Add. 23 [366]).

38. אמ' רב זביד יומא קמא דריש שתא אי חמים כולה שתא חמימא ואי קריר כולה שתא קרירא (בבא בתרא קמז ע"א, כ"י המבורג 165).

רב זביד אמר: יום ראשון של ראש השנה – אם הוא חם, אזי כל השנה חמה; אם הוא קר, כל השנה קרה.

ובכתבי היד האחרים:

אמ' רב זביד הא' יומא קמא דריש שתא אי חמים כלה שתא חמימא ואי קריר כליה שתא קרירא (כ"י אסקוריאל G-I-3).

ראוי להדגיש, שאין הבדל בתוכן בין עדי הנוסח. כל אחד מכתבי היד הללו נוקט

75. בסוגיה בכתובות ייתכן שהביטוי "הנך שבייתא" שבכ"י וטיקן הוא תוצאת אשגרת לשון מהסיפור בקידושין פא ע"א, הפותח במילים "הנך שבייתא" בכל כתבי היד (כפי שראינו לעיל בדוגמה 16); אם כי בסיפור שם מתבקש השימוש בכינוי הנך, כפי שראינו לעיל.

76. תופעה דומה מצינו גם בדוגמות 23, 26 ו-31 שלעיל; וראה על זה בהערות השוליים לכל אחת מהן. בכל אחת מהן קיים עד נוסח אחד שבו ההכללה הגנרית היא בלי כינוי רומז.

דרך אפשרית אחרת להבעת גנריות. שכן גנריות מבוטאת גם בלא הכינוי הרומז. לאור הבירור שנעשה לעיל יש יסוד איתן להנחה, כי הדגם עם הכינויים הרומזים נפוץ דיו בארמית הבבלית. יעידו על זה המקרים הרבים שבהם בכל כתבי היד מופיע כינוי רומז בהקשר כזה. לכן סביר להניח, כי הוא האותנטי גם בדוגמות 37 ו-38. אפשר לשער שחוסר היכרות עם הדגם המדובר, במיוחד בשפות אחרות, גרם לשינוי בכ"י יד הרב הרצוג למסכת תענית ובכ"י המבורג 165 למסכת בבא בתרא. על פי זה בשרשרת המסירה שלהם היו סופרים שביקשו להתאים את המשפט לדגם הגנרי בלי הכינוי הרומז, שהיה מוכר להם.

הביקורת נגד המתודה המוצעת כאן מתבקשת: המערערים יטענו שקיים חשש להליכה אחר היפה הנובע מההכללה, במקום חיפוש אחר הצורה האותנטית. לכאורה, הדרך המוצעת פה מציעה הכרעות במקום שאי אפשר לעשות כן בוודאות. ולכן, לדעת המתנגדים, עדיף להציג דקדוק של כתב יד מסוים בלבד, ולמנות את האפשרויות במקום להגיע להכללות.

העדיפות בדרך שנקטתי היא בזה שהיא נשענת על הקריטריונים למדעיות, הואיל והיא מבקשת להעניק הסבר לממצאים. הפילוסופיה של המדעים לימדה אותנו כי מדעיות כרוכה בתאוריה, ותאוריה חייבת להיות בעלת מבנה שנועד לפתור בעיות, ושיספק תחזית בעזרת הסבר.⁷⁷ תומס קון הראה, שאם נותרים ברמת התיאור מבלי היומרה לפתור בעיות, אין מגיעים לכלל מדעיות. וקרל פופר הצביע על כך, שהעובדה שתאוריה עשויה להיות מופרכת בעתיד איננה חסרון, כי אם יתרון; רק כך אפשר לשאוף לגילוי האמת. מכוח מה אפוא אפשר להתקרב לוודאות? התשובה לכך נעוצה בקיומה של קהילה מדעית. העובדה שאפשר לנסות לשחזר את הבדיקה שלי בכתבי היד, וליישמה במאות דוגמות נוספות, בכוחה או להביא לדחייה של מה שכתבתי או לאימוצו ושכלולו.

אני מקווה שהדיון הזה מראה, שאפשר להכליל בזהירות ובסבירות גבוהה. אמנם האחריות מחייבת להכליל אך ורק לאחר עיון מקיף במספר רב של סוגיות ובכל כתבי היד. המחקר חייב להיות זהיר ולהציע את החלופות המשתקפות בכתבי היד, וראוי לו להשאיר פתח לבאים אחריו להגיע להכללות זהירות ומעודנות יותר. רק בדרך הזאת, מתוך עיון בכל מסכתות התלמוד הבבלי ובכל עדי הנוסח שלהן, אפשר יהיה להציע תחביר מפורט של הארמית של התלמוד הבבלי. ורק לאחר מכן לבוא להכללות בעלות ערך, הן לחקר דיאלקט ארמי זה הן לבלשנות הכללית.

77. לסיכום ראוי של העמדות הפוזיטיביסטיות לקריטריונים למדעיות ראה ת'גרד 1978; וראה שם הפניות לכתביהם של קון ופופר.

5. דברי חתימה

כל מי שעוסק בדיאלקטים הארמיים בדרך בלשנית הוא למעשה תלמידו של פרופ' חזקאל קוטשר. קוטשר הוא האחראי לביסוס המיפוי של היחסים הדיאכרוניים והדיאלקטיים של הארמית (עד לתקופה המאוחרת) ולהעמדתו על יסודות בלשניים איתנים, והוא שסלל את דרכי המחקר של הדיאלקטים המאוחרים היהודיים. אני מבקש לראות את המאמר הזה כביטוי של הדרך שבה תלמיד תלמידיו מבקש לצעוד בדרכו. מחד גיסא אני מבקש לבחון את התחומים שבהם נכון יהיה להמשיך במתודולוגיה שקבע, ומאידך גיסא אני מבקש לשכלל במקום שאפשר. כל זאת מתוך הכרה והבנה שבלא מחקריו של קוטשר לא הייתי מסוגל כלל להתחיל לעסוק בארמית, בדרך שבה הולכים חוקרי הארמית בני זמננו.

קיצורים

אפשטיין תשכ"א = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל אביב תשכ"א

M. Ariel, *Accessing Noun-phrase Antecedents*, London 1990 = אריאל 1990

J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, = בארט 1913
Leipzig 1913

B. Bowdle and G. Ward, "Generic Demonstratives", = בודל ווארד 1995
Proceedings of the Twenty-First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, Berkeley 1995, pp. 32–43

E. A. Bar-Asher Siegal, "On the Passiveness of One = כר-אשר סיגל 2011
Pattern in Jewish Babylonian Aramaic: A Linguistic and Philological Discussion", *Journal of Semitic Studies* 56 (2011), pp. 111–143

E. A. Bar-Asher Siegal, *An Introduction to Jewish Babylonian Aramaic: A Grammar Book* (Lehrbücher Orientalischer Sprachen), Münster

K. Brugmann, *Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung* (Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, 22, VI), Leipzig 1904

ברויאר תשס"א = י' ברויאר, "תרומתו של כתב־יד תימני לחקר הנוסח והעריכה של התלמוד הבבלי", פעמים 88 (תשס"א), עמ' 157–167

ברויאר תשס"ב = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב

- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik* = 1908 ברוקלמן
der semitischen Sprachen, vol. 1, Berlin 1908
- J. K. Gundel, N. Hedberg and R. Zacharski, = 1993 גונדל, הדברג וזכרסקי
 "Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse",
Language 69 (1993), pp. 274–307
- H. A. Gleason, *Linguistics and English Grammar*, New = 1965 גליסון
 York 1965
- M. A. Gernsbacher and S. Shroyer, "The Cataphoric = 1989 גרנסבכר ושרויר
 Use of the Indefinite This in Spoken Narratives", *Memory &*
Cognition 17 (1989), pp. 536–540
- I. M. Diakonoff, "Hurro-Urartian Borrowings in Old = 1985 דיאקונוף
 Armenian", *Journal of the American Oriental Society* 105 (1985), pp.
 597–603
- H. Diessel, *Demonstratives: Form, Function, and* = 1999 דיסל
Grammaticalization (Typological Studies in Language, 42),
 Amsterdam 1999
- J. A. Hawkins, *Definiteness and Indefiniteness: A Study in* = 1978 הוקינס
Reference and Grammaticality Prediction, Atlantic Highland, NJ 1978
- N. Himmelmann, "Demonstratives in Narrative = 1996 הימלמן
 Discourse: A Taxonomy of Universal Uses", *Studies in Anaphora*,
 ed. B. Fox, Amsterdam 1996, pp. 205–254
- M. A. K. Halliday and R. Hasan, *Cohesion in English*, = 1976 הלידיי והסן
 London 1976
- R. Hasselbach, "Demonstratives in Semitic", *Journal of the* = 2007 הסלכך
American Oriental Society 127 (2007), pp. 1–27
- B. Wald, "Reference and Topic within and Cross Discourse = 1983 ואלד
 Units: Observations from Current Vernacular English Discourse",
Discourse Perspectives on Syntax, ed. F. Klein-Andreu, New York
 1983, pp. 91–116
- וויסברג תשנ"ו = א' וייסברג, "תצורה ומשמעות בסוגיות תלמודיות – יישום
 במערכת הזמנים בארמית הבבלית", לשוננו (תשנ"ו), עמ' 119–149
- H. Jensen, *Altarmenische Grammatik*, Heidelberg 1959 = 1959 ינסן
- M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud* = 1903 יסטרוב
Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature, London and New
 York 1903
- לויאס תר"ץ = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליה, ניו יורק תר"ץ

- לויאס תשמ"ו = ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית, ניו יורק תשמ"ו
 Ch. Lyons, *Definiteness* (Cambridge Textbooks in Linguistics), = 1999
 Cambridge 1999
- לקוף 1974, "Remarks on This and That", *Papers from the Tenth Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society* 10, Chicago
 1974, pp. 345–356
- מוראוקה ופורטן 1998, T. Muraoka and B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic* (Handbuch der Orientalistik, 32), Leiden, New York and Köln 1998
- מורגנשטרן תשס"ב = מ' מורגנשטרן, הארמית הבבלית היהודית בתשובות הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בתצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב
- מורגנשטרן תשס"ד–תשס"ה = מ' מורגנשטרן, "המושג הישיר בארמית הבבלית", העברית ואחיותיה ד–ה (תשס"ד–תשס"ה), עמ' 167–187
- מורגנשטרן 2011, M. Morgenstern, *Studies in Jewish Babylonian Aramaic Based upon Early Eastern Manuscripts*, Winona Lake, IN 2011
- מיגרן 2001, H. Migron, *On False Definites*, MA Thesis, Hebrew University of Jerusalem, 2001
- מייה 1936, A. Meillet, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienna 1936
- מרגוליס 1910, L. M. Margolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian Talmud: Grammar, Chrestomathy and Glossaries*, München and New York 1910
- נוה תשל"א = י' נוה, "כתובות ארמיות על אבני גבול בארמניה", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 155–160
- נלדקה 1907, Th. Nöldeke, "Die aramäischen Papyri von Assuan", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 20 (1907), pp. 130–150
- סוקולוף 1990, M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990
- סוקולוף 2002, M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002
- סוקולוף 2011, M. Sokoloff, "The Date and Provenance of the Aramaic Toledot Yeshu on the Basis of Aramaic Dialectology", *Toledot Yeshu ("The Life Story of Jesus") Revisited: A Princeton Conference*, ed. P. Schäfer, M. Meerson and Y. Deutsch, Tübingen 2011, pp. 13–26

- W. Smelik, "The Aramaic Dialect(s) of the Toldot Yeshe = 2009 סמליק
Fragments", *Aramaic Studies* 7 (2009), pp. 39–73
- פרידמן תשנ"ו = ש"י פרידמן, "כתב-היד של התלמוד הבבלי: טיפולוגיה של
כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג,
בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163–190
- פרידמן תשנ"ט = ש"י פרידמן, "כיצד מדקדקין? עיון בשינויי הגרסות של התלמוד
הבבלי לרגל הופעת י"ג כרכים של 'דקדוקי סופרים השלם'", תרביץ סח
(תשנ"ט), עמ' 129–162
- E. Prince, "On the Inferencing of Indefinite-this NPs", = 1981 פרינס
Elements of Discourse Understanding, ed. A. K. Joshi, B. L. Webber
and I. A. Sag, Cambridge 1981, pp. 231–250
- A. M. Perlman, "This as a Third Article in American = 1969 פרלמן
English", *American Speech* 44 (1969), pp. 76–80
- R. Chen, "English Demonstratives: A Case of Semantic = 1990 צ'ן
Extension", *Language Sciences* 12 (1990), pp. 139–153
- קארה תשמ"ד = י' קארה, כתב-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם
הארמית (עדה ולשון, י'), ירושלים תשמ"ד
- קוטשר תשכ"ב = י' קוטשר, "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו
כו (תשכ"ב), עמ' 149–183
- E. Y. Kutscher, "The Hermopolis Papyri", *Israel Oriental = 1971 קוטשר
Studies* 1 (1971), pp. 103–119
- S. Wright and T. Givón, "The Pragmatics of Indefinite = 1987 רייט וגבעון
Reference: Quantified Text-Based Studies", *Studies in Language* 11
(1987), pp. 1–33
- M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des = 1928 שלזינגר
babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928
- P. R. Thagard, "Why Astrology is a Pseudoscience", = 1978 תיגרד
Proceedings of the Philosophy of Science Association, vol. 1, ed.
P. Asquith and I. Hacking, East Lansing, MI 1978, pp. 223–234

להתהוות סימני התנועות בניקוד הבבלי

התהוות סימני התנועות בשיטות הניקוד השונות של העברית העסיקה חכמים בדורות קודמים, הן בניקוד הטברני והן בשני אחיו שנודעו בקהל המלומדים הרבה לאחריו, הניקוד הבבלי והניקוד הארץ-ישראלי. מדרך הטבע הוא שגילוי חדש יעורר עניין רב, ושתי השיטות האחרונות, שנגלו למלומדים באירופה רק במאה התשע-עשרה, הביאו עמן תמיהות רבות ועוררו שאלות רבות, וחכמים אצו להציע פתרונות וליישב את התמיהות שעוררו שיטות הניקוד החדשות. סמוך לגילון של שיטות אלה רב העניין בהן, ואף שאלת התהוות הסימנים ופשרם נדונה בהרחבה.

משנתגלו שיטות הניקוד החדשות נתקבעו מוסכמות באשר למהות סימניהן. שוב אין המחקר דן בשאלות של דקדוקי צורה ודרכי התהוות, והמקובלות בשאלות אלה ימצאו את מקומם, כמוסכמות שאין צריכים ראייה, במבואות, בסיכומים, באנציקלופדיות וכיו"ב.

בכל זאת מתעורר פעמים הרצון לשוב ולדון בהם, להרהר אחריהם ולטלטל את מה שהכול הסכימו עליו, בין בשל גילוי תעודות חדשות השופכות אור על הנסתרות בין בשל רעיון חדש או מחשבה חדשה שבאה לעולם ומבקשת לה פורקן. באופן זה ראינו לעורר שוב, בעקבות מחשבה אחרת, את המוסכמות בדבר התהוות סימני הניקוד הארץ-ישראלי¹; וכאן במאמר זה אנו באים לבחון ולרענן מוסכמות באשר לסימני הניקוד הבבלי.

ההשקפה על התהוות סימני הניקוד הבבלי בדרך כלל מוסכמת כיום, אך תעודה חדשה שהגיעה לידינו גרמה לנו לשוב ולהעמיק בדברי חכמים הראשונים שכבר דשו בנושא.

*

המסורת הבבלית של העברית התגדרה לה בסדרת גרפמים מיוחדת לה, כדי להביע באמצעותה את ייחודי הדקדוק של הגיית תנועותיה. ידועים היטב גזניהם העיקריים של הגרפמים העיליים המשמשים להצגת ההגיים במסורת הבבלית.

* יסודם של דברים אלה בהרצאה באנגלית בהלסינקי שבפינלנד, במסגרת הקונגרס ה-23 של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה, ביום כ"ב באב תש"ע (2 באוגוסט 2010).
1. ראה דותן, ארץ-ישראלי.

מבחינים, כידוע, שתי מערכות עיקריות. המערכת הפשוטה, סימניה קווים ונקודות – היא "הניקוד הפשוט"; מערכת זו התפתחה ונשתכללה לאחר זמן, ושולבו בה סימני הבחן נוספים להבעת דקויות הגייה (כהברה לא מוטעמת סגורת שווא [חיטפא] או סגורת מכפל [דיגשא] וכדומה), והיא "הניקוד המורכב".

לצדן של שתי מערכות אלה נודעה לנו מערכת נוספת, נדירה בשימושה, והיא המסמנת את התנועות כולן בנקודות עליות בלבד – ניקוד הנקודות או "שיטת הנקודות". לדעת קאלה² מערכת זו נולדה על ברכי הניקוד הסורי המזרחי, הנסטוריאני, העשוי אף הוא נקודות כולו. מערכת זו אינה מענייננו במאמר זה, וכן לא ניגע כאן ב"ניקוד המורכב" ובחילופי הסימון שבו.

עניין לנו כאן אך ורק בצורתם היסודית של הגרפמים הבסיסיים הפשוטים, דהיינו בניקוד הפשוט, שהוא כמשוער הקדום ביותר וגם הנפוץ ביותר בכתבי היד. סימני היסוד של הניקוד הפשוט הריהם כידוע ששת הגרפמים העיליים המציינים את שש התנועות של המסורת הבבלית, הלא הם ב ב' ב' ב' ב', שערכם הפונטי הוא לפי הסדר: [o] [u] [e] [i] [æ] [ā]. מאחר שלא כל שמות התנועות הבבליות ידועים לנו בוודאות, וקצתם כלל לא הגיעו עדינו, נכנה אותם להלן, לשם נוחות הדיון, בשמות התנועות הטברניות המקבילות, אף שאין כנראה זהות פונטית מוחלטת בין שתי שיטות הניקוד. ששת הסימנים הם אפוא: קמץ, פתח, חיריק, צירי, שוורק, חולם.

מאז שנודע הניקוד הבבלי ומאז שהיה נושא לתיאור ולמחקר מדעי מקובל היה להניח, שמקורם של סימניו הוא בצורתן של אחדות מאותיות האל"ף-בי"ת העברית. מקבילה לכך נמצאה בשיטת הניקוד הסורי המערבי,³ היעקוביני, שבו נגזרו סימני התנועות הסוריות מן האותיות המציינות תנועות באל"ף-בי"ת היווני, כדלקמן (משמאל לימין): א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת. אף בעברית נתפסו ששת סימני היסוד של הניקוד הבבלי כחלקים או כשרידים של אותיות עבריות, למעשה של שלוש אמות הקריאה א, ו, י. לא זו בלבד, אלא שבאותה מערכת שולבו גם סימני הבחן שונים (כגון א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת) מפיק וכיו"ב) שאף הם נגזרו מאותיות עבריות אחרות, ואף רוב סימני הטעמים הבבליים גזורי אותיות עבריות הם (כגון א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, ח, ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, פ, צ, ק, ר, ש, ת) ועוד.⁴

העיקרון של שימוש באותיות לציון סימני התנועות מעל לשורה מצוי אפוא כבר בסורית המערבית, אמנם במימוש שונה. בסורית המערבית משמשות לצורך זה אותיות יווניות, כלומר סימנים השאולים מלשון אחרת, בעוד שהעברית שאלה את הסימנים מתוכה עצמה. גם ריחוק גאוגרפי היה כנראה בין שתי המערכות, בין מנהג

2. קאלה, גניזה, עמ' 65–66.

3. על שיטותיהם של הניקודים הסוריים השונים ראה עכשיו גולדנברג, סוריים.

4. ראה שושני, טעמים, עמ' 30–33.

הכתיבה בניב מערבי, סורית מערבית, למנהג הכתיבה העברי שמקורו במזרח, בבבל. אף על פי כן אין לשלול השפעת מערכת על מערכת. סמוך להיוודעותו של הניקוד הבבלי בין המלומדים הציע שמחה פינסקר, כבר בשנת 1863, הסבר מפורט לאופן התהוות סימני הניקוד הבבלי. לדעתו נגזרו כל ששת הסימנים מאותיות עבריות. וזה לשונו:⁵

צורת הקמץ אינו אלא א אשורי בהשמטת הרגל התחתון במהירות הכתיבה וצורתו ך ואח"כ התחילו לסמן בו [באל"ף] ג"כ את הפתח בהשמטת היו"ד שעל גבי גוף הא"לף ונתהוותה צורתו ך⁶, וכמו כן צורת המלאפום [=שורוק] אינו אלא ו' ואח"כ התחילו לסמן בו גם את החולם ע"י שני וא"וין קטנים העומדים בנצב זה על גב זה, שהיו אח"כ מתכווצין והולכין ברהיטת הכתיבה לשתי נקודות, וכמו כן צורת החירק אינה אלא יו"ד שנתכווץ גם הוא במשך הזמן לנקודה במהירות הנקוד, ואח"כ נכפל לסימן הצירה בדרך שנכפל המלאפום לסימן החולם.

הסבריו של פינסקר לאל"ף כמקור לסימן הקמץ, לוי"ו כמקור לשורוק וליו"ד כמקור לחיריק מתקבלים מאוד על הדעת וכמעט מובנים מאליהם. פינסקר עצמו הקביל את הסימנים לשלוש אמות הקריאה בערבית א ו י, שלפי המשוער היו מקור לשלושת סימני התנועות בערבית ٱ فتحة, ٲ ضمة, ٲ كسرة בהתאמה.⁷ החלק הזה בהסבריו של פינסקר זכה לראיה ולאישור מקץ 65 שנים, כאשר קאלה פרסם תצלומים של כתבי יד בבליים שבהם סומנו לעתים שלוש התנועות הבבליות קמץ, שורוק וחיריק בשלוש אותיות עבריות זעירות ב" ב' ב'.⁸ וכבר ציין ייבין, שכתבי יד מיוחדים אלה אינם בהכרח עתיקים יותר,⁹ ואין בהם כדי ללמד על שלב קדום יותר של סימני הניקוד.

גרץ,¹⁰ שקיבל את דעתו של פינסקר באשר לשלושת הסימנים האלה (קמץ, שורוק, חיריק), היה הראשון שהציע הסבר שונה להתהוות הסימן לפתח. הוא טען שהסימן אינו מבוסס על האות אל"ף, כדעת פינסקר (ובעקבותיו סברו כמותו גם באכר¹¹ וילין¹²), אלא לדעתו הסימן נגזר מן האות העברית עי"ן, שסימן הפתח הבבלי קרוב

5. פינסקר, מבוא, עמ' 8.

6. כוונתו: בהיפוך האל"ף קצוצת היו"ד העליונה שלה. [לעיל ולהלן בסוגריים מרובעים – הסברים מיד.]

7. ראה רייט, ערבית, עמ' 8.

8. קאלה, בבל, עמ' 121–122, לוחות 13, 16, 17.

9. ייבין, בבלי, עמ' 55.

10. גרץ, ניקוד, עמ' 401–402.

11. באכר, ניקוד, עמ' 270.

12. ילין, דקדוק, עמ' 71–72.

אליה ביותר בצורתו. בגלל הדמיון הרב של תקריות רבות של סימן התנועה לאות עי"ן נעשתה דעתו מקובלת, והחזיקו בה רוב החוקרים שנוקקו לסוגיית המוצא של סימני הניקוד הבבלי: פרטוריוס,¹³ נסטלה,¹⁴ קאלה,¹⁵ פורת,¹⁶ ייבין,¹⁷ ואף אני עצמי סברתי כך.¹⁸

חיזוק להסבר זה נמצא כשפרסם קאלה¹⁹ תצלומים מאותם כתבי יד, שבהם שימשו אותיות א ו י זעירות במקום סימני התנועות – קמץ, שורוק, חיריק, ובהם גם תקריות אחדות של פתח בבלי המסומן באות עי"ן זעירה.

בעמדה זו צידד במיוחד נסטלה,²⁰ והוא תקף את באכר²¹ על שלא קיבל את הזיהוי של סימן הפתח עם האות עי"ן כפי שהציעו גרץ ואחריו פרטוריוס. כדי לסתור את טענתו של באכר שהאות עי"ן לא שימשה מעולם אם קריאה, הרחיק נסטלה את עדותו אל מחוץ לעברית עד לא"ב היווני, שבו האות ששימשה לציון התנועה /o/ היא כידוע גלגול של העי"ן בא"ב העברי/הכנעני הקדום (o, o). אין צריך לומר שהפלגה זו אל מחוץ לעברית ואל מעבר לתקופה של הניקודים אין בה ממש, ואין היא ראייה.

אין אפשרות להכחיש את העובדה שהאות עי"ן לא ייצגה בעברית מעולם מהות של תנועה או אם קריאה, ובכך אין היא שונה משאר עיצורי הגרון, שאף הם לא ייצגו תנועות, להוציא אותן אותיות המשמשות גם כאמות קריאה (א, ה). ולכן על אף הדמיון האפשרי של הפתח הבבלי לאות עי"ן ספק גדול אם אפשר לקבל את זו כמציגת תנועה.

אשר לשתי הנקודות של הצירי הבבלי (–) סבר פרטוריוס, שגם הן וגם סימן הצירי הטברני נלקחו מן הסורית המזרחית (–).²² כדי לבסס טענה דומה לגבי החולם הבבלי ולעשותו שואל מן הסורית המזרחית הוא מוסיף ומציע הסבר מאולץ למדי:²³ הרי בסורית המזרחית מסומנת תנועת /o/ בשילוב של וי"ו סורית ונקודה מעליה: 6. לטעמו הפכה הווי"ו הסורית לנקודה התחתונה מבין שתי הנקודות

13. פרטוריוס, בבל, עמ' 193–194.

14. נסטלה, ניקוד.

15. קאלה, ב"ל, עמ' 104; ושוב קאלה, גניזה, עמ' 65.

16. פורת, כבליות, עמ' 8.

17. ייבין, בבלי, עמ' 54.

18. דותן, מסורה, טור 1443.

19. לעיל הערה 8.

20. לעיל הערה 14.

21. לעיל הערה 11.

22. פרטוריוס, בבל, עמ' 187.

23. שם, עמ' 190.

הניצבות של החולם הבבלי. לאפשרות של השפעה סורית על סימני התנועות הבבליים רמז גם קאלה, אך כאפשרות מופלגת, ולא הכריע בעניין.²⁴ אמנם קרבה בין חמש שיטות הניקוד ה"נקודתיות" (המשתמשות בנקודות לסימני התנועות) – הניקוד הבבלי, שיטת הנקודות הבבליה, הניקוד הסורי המזרחי, הניקוד הארץ-ישראלי והניקוד הטברני – הריהי גלויה לכל מעיין,²⁵ ולא מן הנמנע שהיו שאלות הדדיות ביניהן. ראיות של ממש לכך לא נמצאו, אך דמיון קרוב עשוי לחזק את ההסתברות. כך למשל ניתן לייחס יתר משמעות לעובדה שסימני הצירי והחולם הבבליים, וכמותם גם החיריק הבבלי, זהים בצורתם לסימני התנועות המקבילות במערכת סימני הנקודות הבבליה ("שיטת הנקודות"): $i = \dot{\text{—}}$, $o = \ddot{\text{—}}$, $e = \text{—}$: רוב החוקרים הנוכחים לא חזרו על השערתו של פינסקר, ששתי נקודות הצירי הן שתי יו"דין ועירות, ושתי נקודות החולם הן שתי וי"וין מכווצות.²⁶

*

נניח לשעה את הדעות השונות שנאמרו בעניין זה במחקר, וניתן דעתנו לטקסט מימי הביניים הנוגע כנראה לענייננו. הטקסט מחובר לאותה רשימת מונחים קדומה של מונחי המסורה מן המאה השמינית, הפותחת במילים "זה הוא דרך המקרא". רשימה זו נתפרסמה חזור והתפרסם בנוסחים שונים, ודשו בה מלומדים אחדים.²⁷ אחד הנוסחים האלה, נוסח כ"י אוקספורד,²⁸ נתפרסם פעמיים, פעם בידי מאן²⁹ בלא ניקוד ובשיבושים אחדים, ופעם בידי אלוני³⁰ בניקוד ועדיין באי־דיוקים, והוא נוסח מיוחד במינו, ארוך מן האחרים ומנוקד כולו.

נוסח זה יתר על הנוסחים האחרים בכך שיש בסופו המשך בן שורות אחדות שאינו מתחבר אל שלפניו בתוכנו, והוא מכונה שם "סדר הסימנין". המשך זה בן ארבע וחצי שורות, שלפניו רווח כדי שתי תיבות, הריהו בגדר נספח לטקסט העיקרי ונראה כממשיך אותו לכאורה, ובאמת אינו מתחבר אליו בעניין אף שהוא כתוב כחלק מן הטקסט העיקרי וכהמשך לו.

24. קאלה, ב"ל, עמ' 104.

25. ראה הטבלה המשווה שהביא ייבין, בבלי, עמ' 55.

26. או וי"ו שנקטעה באמצעה ונתכווצה לשתי נקודות זקופות; ראה ילין, דקדוק, עמ' 72.

27. ברו"ש, עמ' xxix-xxviii; גימ"ס, כרך 3, עמ' 36; מאן, טרמינולוגיה; אלוני, מחקרים, עמ' 105-144; כאן, קראות, עמ' 19-20.

28. ספריית בודלי, אוקספורד, מס' 2, Heb. e. 77; בקטלוג נויבאוור וקאולי (עמ' 322) מספרו 2851,2.

29. מאן, טרמינולוגיה, עמ' 439-441.

30. אלוני, מחקרים, עמ' 121-123.

נספח זה (להלן נכנהו "הפסקה") לא הובן כלל ועל כן גם לא שמו לב אליו, לא מאן ולא אלוני. איש מהם לא ניסה להסבירו או ליישבו עם מה שקדם לו. כשבאתי לעיין מחדש ברשימת המונחים העתיקה הנזכרת ולבחון את כל כתבי היד שלה לשם פרסומה, הזדמן לי לעיין גם בפסקה הזאת מקרוב, ונתברר לי שהיא איננה שייכת כלל אל הקודם לה, ואין כל קשר בינה ובין רשימת המונחים העתיקה. בטעות ומתוך אי-הבנה נשתרבה הפסקה לכאן והועתקה במקום שנותר פנוי בשולי כתב יד זה.

נראה לי שהפסקה נוגעת לעניין שאנו דנים בו, ויש בכוחה להאיר עינינו באשר למוצא סימני התנועות בניקוד הבבלי. זאת המסקנה, אף שהפסקה בקטע מנוקדת כולה ניקוד טברני.

וזה לשון הפסקה על דיוקי ניקודה:³¹

שְׁלוֹשׁ סְדֵר הַסִּמְנִין.

זֶה סְדֵר הַסִּמְנִין –

שְׁשֶׁה פָּנִים הֵם³² שְׁלוֹשׁ אוֹתִיות:

לְאֵלֶּף שְׁנֵי פָּנִים

אֶחָד קָמֶץ וְאֶחָד פֶּתַח³³ – כְּמוֹת אָ קָמֶץ, א פֶּתַח.³⁴

לְוָו שְׁנֵי פָּנִים – אוּ אוּ.

לְיוֹד שְׁנֵי פָּנִים – אֵי אֵי.

אֵילּוּ הֵן שְׁלוֹשׁ אוֹתִיות שֶׁבָּהֶן נֶעְשׂוּ...

לפי פשטם שלדברים נראה, שהפסקה עוסקת בשש צורות ("פנים") של סימני התנועות, שישה גרפמים, והם נובעים מתוך שלוש האותיות אל"ף, וי"ו, יו"ד כמתואר. חשוב מאוד לציין שמדובר בשש צורות בלבד, כלומר שש תנועות, והסגול בל יימצא ביניהן. הרי זה קו מאפיין מכריע לניקוד הבבלי.

אחרי כפל הלשון בכותרת (שורות 1–2) מיוחסים כאן לאל"ף שני סימנים – הקמץ והפתח (שו' 4–5). צורת הפתח שייכת אפוא גם היא לאל"ף, וזאת כפי שהציע פינסקר. שיוך זה מתקבל מאוד על הדעת, בוודאי יותר מן הזיקה של פתח לעי"ן, זיקה שאינה חזקה יותר מאשר לשאר עיצורי הגרון. לווי"ו קשורים שני סימנים: שורוק, כמצופה, וגם חולם אשר לדעת פינסקר עשוי שתי וי"וין מכווצות, ואשר

31. אין בה פיסוק. סידור השורות וסימני הפיסוק מידי הם.

32. התיבה הן בניקודה תלויה מעל לשורה.

33. כאן נכתב בטעות בלא ניקוד לו לוו שני. כך התחיל לכתוב מן ההמשך (שו' 6), וכשחש בטעותו מחק בנקודות רבות מעל למילים.

34. כאן כתוב לו, ונראה שהיא תחילת התיבה הבאה לוו (בראש שו' 6), ולא נמחקה אך גם לא נוקדה. בכתב היד הן באותה שורה.

אותו ניתן לפרש גם כווי"ו קטועה לשניים. ליו"ד שני סימנים: חיריק, כמצופה, וגם הנקודה הכפולה שפינסקר ראה בה שתי יו"דין.

המשפט המסיים קטוע, ונראה לי שיש להשלימו במילים "[ששה פנים]", כלומר "אילו הן שלוש אותיות שבהן נעשו [ששה פנים]", והוא סיכום הנאמר ברישא (ש' 3) – שלוש אותיות שבהן/מהן נעשו שש צורות (של סימני תנועות).

אין להתעלם מן העובדה שכתב יד זה, כתב יד אוקספורד, מנוקד כולו ניקוד טברני מלא ומדוקדק, ופסקה זו, שהיא חלק ממנו, מנוקדת אף היא כמותו ניקוד טברני. אך לפי דרכנו עיסוקה של הפסקה דווקא בסימני הניקוד הבבלי. על כך מעיד בעיקר תוכנה של הפסקה כפי שנתפרשה לנו.

ואולם המעיין בפרטי הניקוד שבכתב היד כולו, ולא רק בפסקה זו, ימצא עקבות ברורים של קווי אפיון מן המסורת הבבלית, והם ניכטים מבעד לניקוד הטברני. דוגמאות אחדות לכך: המילה דְּבָרִי נקריית פעמים אחדות בכתב היד והיא מנוקדת תמיד כך, בפתח, ואף לא פעם אחת בחיריק (דְּבָרִי כצורה הטברנית); המילה תְּמוּהָ מוזמנת שלוש פעמים בניקוד זה, כמפיק, ולא בפתח גנובה, כדרך הניקוד הבבלי שאין בו פתח גנובה לפני ה"א;³⁵ וגם בפסקה דידן הניקוד אֵילוּ הוא כמצוי במסורת בבל (במקום אֵלוּ).³⁶ הרי אלו סימנים ברורים של שרידי ניקוד בבלי, והם מעידים כנראה, שהטקסט עבר היפוך מן המסורת הבבלית למסורת הטברנית.

זה היה גם גורלה של הפסקה דידן, שבה סימני הניקוד הבבלי, שעליהם נסב כל הדיון, לא הועתקו כלל, ובמקומם הושמו הסימנים הטברניים המקבילים. בשלב זה של ההעתקה ספק גדול אם עדיין הובנה הכוונה המקורית של הפסקה. ואף על פי כן המעטה הטברני שהועטה על הטקסט אינו מונע מניחווחו הבבלי לחדור בעדו.

רשימת המונחים כולה ועמה גם הפסקה דידן הכתובה בהמשכה, מוצאה, כמשוער, מן המאה השמינית (ואולי מן התשיעית) למנינם,³⁷ כלומר מן העת שבה הניקוד הבבלי היה מהלך בידם ובפיהם של הכותבים עברית. פסקה עתיקה זו יש בה משום התגשמות התפישה של פינסקר בדבר מוצאם של סימני הניקוד הבבלי. פינסקר לא ידע, כמובן, ולא יכול היה לדעת דבר על תוכנה של פסקה זו. הוא אמר את דבריו על דרך ההשערה גרדא. כמאה וחמישים שנה אחריו הוא זוכה עכשיו לתמיכה משמעותית בהשערותיו, מתוך ביאור חדש של מקור עתיק יומין. אכן כבר קדמו לו חכמים בישראל שביארו כמוהו את פשר צורתם של סימני הניקוד הבבלי.

35. ראה למשל ייבין, בבלי, עמ' 953.

36. ראה שם, עמ' 1118.

37. מאן משער את זמנו של כתב היד למאה התשיעית או העשירית (מאן, טרמינולוגיה, עמ' 438).

לדעת אלוני (מחקרים, עמ' 105, 108) הוא מן המאה השמינית או התשיעית. כאן (קראות,

עמ' 20) נוטה להקדים לחקופה המוסלמית הקדומה, ודעתו מקובלת עליי.

קיצורים

אלוני, מחקרים = נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, ב: אסכולות הניקוד והמסורה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 105–144 [=נ' אלוני, "רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית", ספר קורנגרין, בעריכת א' וייזר וב"צ לוריא, תל אביב תשכ"ד, עמ' 324–363]

W. Bacher, "Punctuation", *The Jewish Encyclopedia*, 10, = ניקוד באכר, New York and London 1905, pp. 268–273

S. Baer and H. L. Strack, *Die Dikduke Ha-T'amim*, Leipzig = כו"ש 1879

H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922

גולדנברג, סוריים = ג' גולדנברג, "הניקודים הסוריים ושיטותיהם", ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר"י (זינגר) זר וי' עופר, ירושלים תשע"א, עמ' 65–78

C. D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts*, vol. = גימ"ס 3, London 1885

H. Graetz, "Die Anfänge der Vocalzeichen im Hebräischen", = גרץ, ניקוד *MGWJ* 30 (1881), pp. 348–367, 395–405

דותן, ארץ-ישראל = א' דותן, "להתהוות מערכות הסימון בשיטה הארץ-ישראלית", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, בעריכת א' ממז, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, כרך א, עמ' 128–139

A. Dotan, "Masorah", *EJ*, 16, Jerusalem 1971, cols. = דותן, מסורה 1401–1482

ייבין, בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

ילין, דקדוק = ד' ילין, דקדוק הלשון העברית: הכתב והנקוד, ירושלים תשכ"ג
כאן, קראות = G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought*, Leiden, Boston and Köln 2000

J. Mann, "On the Terminology of the Early Massorites and Grammarians", *Oriental Studies... in Commemoration of the Fortieth Anniversary of Paul Haupt (Paul Haupt Festschrift)*, ed.

C. Adler and A. Ember, Baltimore and Leipzig 1926, pp. 437–445
ניבאואר וקאולי = A. Neubauer and A.E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906

- E. Nestle, "Zu den hebräischen Vokalzeichen", *ZDMG* 59 = ניקוד, נסטלה, (1905), p. 719
- פורת, בבליות = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח
- פינסקר, מבוא = ש' פינסקער, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי, וינה תרכ"ג
- F. Praetorius, "Über das babylonische Vokalisationssystem = בבל, פרטוריוס, des Hebräischen", *ZDMG* 53 (1899), pp. 181–196
- P. Kahle, "Die hebräischen Bibelhandschriften aus = בבל, קאלה, Babylonien", *ZAW* NF 5 (1928), pp. 113–137
- P. Kahle, in ב"ל, דקדוק, pp. 71–162 = קאלה, ב"ל
- P. E. Kahle, *The Cairo Geniza*², Oxford 1959 = קאלה, גניזה
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 1, Cambridge = ערבית, רייט, 1962
- שושני, טעמים = ר' שושני, מערכת הטעמים הבבלית: כללי ההטעמה והחלוקה, שלבי ההתפתחות, והזיקה למערכת הטברנית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ג

הכינויים "מסורה גדולה" ו"מסורה קטנה": מבעלי המסורה עד מנחת שי

א

המסורה הטברנית למקרא הגיעה אלינו בכתבי יד מקראיים (הנקראים מִצְחָפִים) ובחיבור עצמאי הנקרא אכלה ואכלה, והמכיל אוסף של הערות מסורה ארוכות, רובן מסוג "המסורה המצרפת". בכתבי היד המקראיים נרשמו הערות המסורה בכמה מקומות: הערות המסורה הקטנה הן הערות קצרות שנרשמו בצד הטקסט המקראי, והן מקושרות אל מילות המקרא באמצעות עיגולית הבאה מעל המילה הנדונה. הערות המסורה הגדולה באות בראש העמוד ובתחתיתו, והן ארוכות ומפורטות יותר. לפני ספרי המקרא, בין חטיבות המקרא ובסופי המצחפים באים ילקוטי המסורה. אלה הם דפים המוקדשים בשלמותם למסורה, ובאות בהם רשימות מסורה ארוכות, ופרקי דקדוק המסורה מסוג "דקדוקי הטעמים".

במהדורת הדפוס המכונה "מקראות גדולות" ושנדפסה בוונציה בשנים רפ"ד–רפ"ו (1524–1525) נוסף מגבש חדש של הערות המסורה הגדולה: ילקוט אלפביתי המחזיק אלפי הערות מסורה והפניות להערות נוספות שנדפסו בגוף המהדורה. מאז יצירתו נודע לילקוט הזה מקום חשוב בקרב לומדי המסורה וחוקריה, והוא מכונה המסורה הסופית.

השמות המגדירים את מגבשי המסורה – אכלה ואכלה, מסורה קטנה, מסורה גדולה, ילקוטי המסורה, המסורה הסופית – הם השמות המקובלים כיום במחקר המסורה.¹ הצד השווה לכולם שהם שמות חדשים שלא היו מקובלים בתקופת בעלי

* על עיקרי הדברים שבמאמר הרצייתי בערב עיון לכבוד הופעת הספר משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, שנערך באוניברסיטת תל אביב ב'ט' בכסלו תש"ע (26 בנובמבר 2009), ובקונגרס ה-21 של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה (IOMS), שנערך בכ"ב באב תש"ע (2 באוגוסט 2010) בהלסינקי בירת פינלנד במסגרת הקונגרס ה-20 של IOSOT.

1. לתיאור מבואי מפורט של מגבשי המסורה שנזכרו פה ראה ייבין, המסורה, עמ' 61–70, 102–107. בספרות המחקר בלועזית המסורה הגדולה מכונה masora magna, והמסורה הקטנה masora parva. המסורה הגדולה נחלקת לשתיים: זו הבאה בראש דפי המקרא ובתחתיתם נקראת masora marginalis (ובעברית "מסורה גלינית"), ואילו ילקוט הערות המסורה האלפביתי שערך איוניהו בדפוס ונציה רפ"ד–רפ"ו מכונה masora finalis (ובעברית

המסורה או ששימשו במובן אחר. מטרת המאמר הזה לברר מה היו כינוייהם המקוריים של המגבשים האלה, וכיצד התגלגלו במהלך הדורות. תיאור מיוחד נקדיש למינוח שנקט רבי ידידיה שלמה נורצי, בעל מנחת שי, כפי שהוא עולה מכתבי היד האוטוגרפיים של החיבור.

ב

נפתח בכתבי היד המקראיים עצמם. מפתיעה העובדה, שכמעט אין למצוא בהם את שמותיהם של מגבשי המסורה. הדבר תלוי במידת מה באופייה של המסורה, הבנויה כאוסף גדול של הערות בלא סדר מגובש. ברוב כתבי היד אין כל הפניה מהערת מסורה אחת להערה הכתובה במקום אחר. הפניות ממקום למקום שכיחות למדי במסורה הבבלית, ותופעה זו קשורה למבנה המגובש והאחיד של חיבור המסורה הבבלית. מבין כתבי היד הסברניים הקדומים הידועים מצאתי הפניות רק בכ"י ש¹, וזאת כנראה בהשפעת המסורה הבבלית.²

כתב יד ש¹ נכתב במאה העשירית, והוא מכתבי היד החשובים של המסורה, ומן הקדומים שביניהם המחזיקים תנ"ך שלם. במסורה של כתב היד הזה נזכר גם החיבור אכלה ואכלה, והוא מכונה בארמית "מוסרתא רבתא", היינו המסורה הגדולה. השם הזה נזכר במסורה הגדולה של ש¹ לויקרא כה 30, וזה לשונה:

[י"ז דכתיב לא וקריי]ן לו וסימנה' [1] אשר לא יעדה (שמות כא 8) [2] אשר לא כרעים (ויקרא יא 21) [3] אשר לא חמה לצמיתת (שם כה 30) [4] ולא נתכנו עללות (שמואל א ב 3) [5] לא אהיה ואתו אשב (שמואל ב טז 18) [6] לך אמר לא חיה תחיה (מלכים ב ח 10) [7] הרבית הגוי לא הגדלת השמחה (ישעיהו ט 2) [8] וישראל לא יאסף (שם מט 5) [9] (בכל צר)תם לו צר (שם סג 9) [10] ולא שם בשלושה קד' דדבר' הימ' (דברי הימים א יא 20)

"מסורה סופיית" או "מסורה מערכית". ראה או"א פרנסדורף, הקדמה בגרמנית, עמ' ix; גינצבורג, אדוניהו, עמ' 40 והערה 8. המונחים *masora magna* ו-*masora parva* משמשים כבר בספרו של יהנס בוקסטורף (האב), *Tiberias*, שיצא לאור ב-1620 ומוקדש כולו להסבר המסורה ומונחיה (בוקסטורף, מסורה). הספר מבוסס במידה רבה על ספרו של אליהו בחור, מסורת המסורת (שיצא לאור בוונציה בשנת 1538), והוא מרכיב לצטט ולתרגמו. בוקסטורף אינו משתמש במונח מיוחד לציון המסורה הסופית. הוא מתרגם ומסביר את הערות המסורה הגדולה לבראשית פרק א בדפוס מקראות גדולות רפ"ד. כאשר אדוניהו מפנה ל"מסרה רבתא" (בעמ' 299), בוקסטורף מתרגם מילולית *masora magna*, ומפנה את הקורא למקום המתאים במסורה שנדפסה בסוף המהדורה.

2. על ההפניות במסורה הבבלית, בכ"י ש¹ ובמקורות אחרים ראה עופר, המסורה הבבלית, פרק חמישי, עמ' 60-74. ההפניות שנסקרו שם הן לפרשת השבוע או לספר שבאה בו הערת המסורה הגדולה, אך אין בהן מונח לציון המסורה הגדולה.

[11] הוא עשנו ולא אנחנו (תהלים ק 3) [12] ימים יצרו ולא אחד בהם (שם קלט 16) [13] הן יקטלני לא איחל (איוב יג 15) [14] לא אחריש בדיו (שם מא 4) [15] מרדף אמרים לא המה (משלי יט 7) [16] כן קללת חנם לא תבא (שם כו 2) [17] ולא אנחנו זבחים (עזרא ד 2). [ותרין] חלוף להון דכת' לו וקורין לא. [18] ואמר | לו כי עתה תתן ואם לא לקחתי בחזקה (שמואל א ב 16) [19] כי לו יעשה אבי דבר גדול (שם כ 2). אלין למע' יט' במוסרתא רבתא ובכל נסכיהון.

משמעותה של הערת המסורה הזאת ומשמעותו של המשפט הבא בסופה יתחוויר אם נשווה את תוכנה למקבילותיה במקורות המסורה. הערת המסורה העוסקת בחילופי כתיב וקרי במילים לא ולו באה בשני כתבי היד השלמים של אכלה ואכלה, וכן בשריד מכתב יד שלישי של החיבור. בכל כתבי היד באה הערה במבנה דומה: חמישה-עשר פסוקים "דכתבין לא וקריין לו", שניים נוספים השנויים במחלוקת ("ותרתין פלוגתא עליהון"), ושני פסוקים שבהם החילוף הפוך: "תרין כתב' לו וקריין לא".³ להערת המסורה מקבילות רבות בכתבי היד הטברניים.

להבנת משמעותה של הערת המסורה של ש¹ יש לברר את גלגוליה הרבים של הערת המסורה הזאת. הדברים מתבררים בעיקר מתוך הערת מסורה ממקור כבלי הבאה בכ"י ל² בויקרא יא 21 (1), ונדונה בהרחבה בדברי הרב ברויאר שם. כותרתה של הערת המסורה הבבלית היא "לו דכת' לא ז". מנייים בה שבעה פסוקים, ועוד ארבעה בכותרת "סוראי מוסיפין" ועוד ארבעה בכותרת "ומערב" אמרין".⁵ בסך הכול

3. לגבי כ"י פריס ראה או"א פרנסדורף, סעיפים 105–106: פסוק מס' 6 נשמט. פסוקים מס' 8, 10 אינם כלולים במניין הט", והם שני פסוקי המחלוקת. לגבי כ"י האלה ראה או"א אסטבן, סעיף 88: נמנו 15 פסוקים (כולל פסוק מס' 6), ועוד שניים "פלגתא עליהון" ועוד "תרין חלוף". או"א כ"י הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 1554, דף 7 ע"ב (תצלום בסוף מהדורת אסטבן, לוח XIII): כמו בכ"י פריס גם פה פסוק מס' 6 חסר, אבל מילות הרמז לפסוק מס' 5 שייכות בעצם לפסוק מס' 6: "אמר לו [פולג?] – ויא' חושי אל אבשלום". אם הקריאה פולג' נכונה, הרי שהשמטת פסוק מס' 6 בכ"י פריס אינה תקלת מעתיק, אלא תוצאה של מחלוקת. אפשר שזה פשרה של הערת מ"ק-ק שמואל ב טז 18: "י"ד כת' (ראה ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 148 הערה 51).

4. מ"ג-ש ויקרא כה 30; מ"ג-ל שמואל ב טז 18; מ"ג-ל משלי כו 2; מ"ג-ל ויקרא כה 30; מ"ג-ד ויקרא יא 21 וישעיהו ע 2 (הנתונים על פי ברויאר, ל², ויקרא יא 21 [1]).

5. קשה להבין את המסורה ביחס לארבעת הפסוקים המובאים בשם מערבאי. שניים מארבעת הפסוקים (ונס – ישעיהו לא 8; הייתם לא – איוב ו 21) מיוחסים למדינחאי ברשימות מחלוקות מדינחאי ומערבאי (ראה ברויאר, ל², שם, הערות 4–5), פסוק שלישי (יאסף – ישעיהו מט 5) הוא משני הפסוקים שהמסורה הטברנית קובעת כי הם שנויים במחלוקת, ורק אחד מן הארבעה (הרביע – שם ט 2) בא ברשימת ט"ו הפסוקים הטברנית בלא מחלוקת. קשה מאוד להניח שמסרין ל² הוסיף מעצמו את המידע הזה על מערבאי, שיש בו סתירה לנוסח המקובל של מערבאי; וגם לא סביר שהמסורה הבבלית שעמדה לפניו ייחסה למערבאי את המידע הזה.

מגויים אפוא חמישה-עשר פסוקים. גם בהערת המסורה הטברנית מגויים חמישה-עשר פסוקים שבהם "כת' לא וקר' לו", אולם הרשימה אינה זהה: ארבעה מן הפסוקים שברשימת ל⁷ נשמטו כאן, וארבעה פסוקים שלא נזכרו ברשימת ל⁷ כלולים בהערה הטברנית. נוסף על כך נזכרו בכמה מן המקורות הטברניים שני פסוקים נוספים הנתונים במחלוקת ("פלוגתא עליהון").⁶

מסרן ש¹ הכיר היטב מסורות בבליות ומסורות טברניות, ופעמים רבות הזכיר את דעת מדינחאי ואת מסורתם.⁷ יש להניח, שהיה מודע לריבוי המחלוקות בסוגייתנו: המחלוקות הפנימיות בבבל המשתקפות בהערת ל⁷ בויקרא יא 21; המחלוקות הפנימית בטבריה שהונצחה ברשימת "ותרין פלוגתא עליהון";⁸ והמחלוקות העולות מהשוואת הרשימה הבבלית אל הרשימה הטברנית. בעקבות כל זאת עשה מסרן ש¹ צעד של הכרעה: הוא רשם את כל שבעה-עשר הפסוקים של המסורת הטברנית, תוך שהוא משלב את שני פסוקי המחלוקת במקום הראוי להם על סדר המקרא (מס' 8 ומס' 10 ברשימתו). בכך הכריע כי גם בשני פסוקי המחלוקת הכתיב הוא לא, ואכן זו היא ההכרעה גם בשאר כתבי היד הטברניים החשובים.⁹

בכתורת הערת המסורה, שלא שרדה בכתב היד, הוסיף המסרן כנראה את המניין החדש: י"ז. ולא זו בלבד, בסוף הרשימה הוא הוסיף משפט שמטרתו לחזק את הכרעתו:

אלין למע' [רבאי] י"ט' במוסרתא רבתא ובכל נסכיהון.

- ושמא הובאו הדברים במסורה הבבלית בשם אסכולה בבלית כלשהי (מחזונאי?) ולא בשם מערבאי (השווה עופר, המסורה הבבלית, עמ' 224, סעיפים 5, 17).
6. הערת המסורה שאנו עוסקים בה אינה עוסקת במקרים מובהקים של כתיב וקרי, שהרי אין כל הבדל בקריאה בין לו ובין מילת השלילה לא, ומשמעות הערת הקרי פה היא בעצם פרשנית (ראה מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בראש, ירושלים תשנ"ז, עמ' 12–13). אשר למחלוקות שבין אסכולות המסורה השונות, לדעת ברויאר (ל⁷, עמ' 467–469 הערה 2) המחלוקות הנוכחות במפורש בהערות המסורה הן מחלוקות בכתיב המקרא (כלומר נחלקו בהן המסונים אם הכתיב הוא לו או לא). במקרים שבהם יש הסכמה על הכתיב והמחלוקת נוגעת רק ל"קרי", הרי לדעת ברויאר אלו הן מחלוקות פרשניות בלבד, "מחלוקות של בית מדרש", ואין הן ראיות להיזכר במסורה כמחלוקות.
7. ראה עופר, המסורה הבבלית, עמ' 262–263 והערה 6 שם.
8. ציון מפורש של מחלוקת נדיר למדי בשני כתבי היד של אכלה ואכלה (וזאת בניגוד לתוספות "ולבר ממסורתא" השכיחות בכ" פריס, ומשקפות כנראה תוספות מאוחרות).
9. ברויאר מציין כי בישעיהו מט 5 נוסח א, ל, ק, ד הוא לא כ' לו ק' ("הנוסח ומקורותיו" בראש תנ"ך עם פירוש דעת מקרא, שם), ובדברי הימים א יא 20 נוסח א, ל, ש¹, ק², ד הוא ולא כ' ולו ק' (ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 365). מסרן ל נהג במ"ג לשמואל ב יז 18 בדרך דומה לזו של מסרן ש¹: הוא מכריע במחלוקת ומוסר את המניין י"ז; אך את שני פסוקי המחלוקת השאיר בסוף הרשימה, ולא שילב אותם במקומם על סדר המקרא.

המסרן קובע פה מניין נוסף, י"ט. המניין הזה חריג לא רק משום שבראש הרשימה כבר הופיע מניין; הוא חריג גם משום שהוא כולל יחדיו שני עניינים שונים: י"ז פסוקים שבהם הכתיב לא והקרי לו, ושני פסוקים שבהם הכתיב לו והקרי לא. המניין יוצא הדופן הזה בא במטרה לחזק את ההכרעה. אומר המסרן: תשעה-עשר הפסוקים שמניתי פה נמנו גם במוסרתא רבתא וגם בכל נסכיהון, היינו בחיבור אכלה ואכלה וגם בכל הטפסים המוסמכים של אנשי המערב, הלוא הם מצחפי המקרא הטברניים.¹⁰

ראוי להצביע על מקום נוסף שבו מזכיר מסרן ש¹ מקור חיצוני לשם תמיכה בשיטתו. מקור זה הוא כתר ארם צובה, והסוגיה הנדונה היא שמות הנכתבים והנקראים כתיבה אחת. וכך אומר מסרן ש¹ במסורה הגדולה לבמדבר פרק א:¹¹

[אלין מל]ין דכתיב חדה מלה וכן קורין ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו במחזור המכונה באלתאג. כל שמות הנשיאים וה[קראים] ואבותיהם, אליצור אלידד ואל תולד שדיאור [וכו].

ג

ככ"י ש¹ הופיע אפוא המונח הארמי "מוסרתא רבתא", ככינוי לקובץ אכלה ואכלה. ממקורות אחרים עולים מונחים מקבילים בערבית ובעברית המציינים אותו קובץ מסורה. המונח "אלמאסרה אלכבירה" בא במילונו של החכם הקראי דוד בן אברהם אלפאסי (המאה העשירית), והמונח "מסורת הגדולה" מצוי בדברי רש"י (המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה), רשב"ם ורבנו תם (המאה השתים-עשרה), אצל בעלי התוספות, בספר שכינור "תוכן עזרא" (המאה השתים-עשרה), וכן אצל מעתיקי כתבי היד של אכלה ואכלה.¹²

10. ר' החיבור שבראש הצירוף "ובכל נסכיהון" מורה, ככל הנראה, כי אין המסרן מתכוון פה לטפסים שונים של החיבור אכלה ואכלה, אלא למצחפי מקרא. המילה נסכיהון היא בהשפעת הערבית. בלשון הגאונים שכיחה "נוסחא" במשמעות 'העתק של ספר' (ראה סוקולוב, ארמית בבלי, ערך "נוסחא", עמ' 737), אבל הכתיב באות כ (ולא באות ח) חריג, ומורה בכיור על השפעת הערבית.

11. ייבין, כתר, עמ' 79; עופר, קאסוטו, עמ' 302-304; עופר, המילים המורכבות, עמ' 217.

12. על השימוש בשמות מסורה/מסורת הגדולה ואכלה ואכלה במהלך הדורות ראה סיכום אצל פנקובר, אכלה ואכלה, עמ' 287-288. פנקובר גם מפנה לחוקרים קודמים שחשפו את השימוש הזה. המקור הקדום ביותר המזכיר את השם אכלה ואכלה הוא ר' יונה אבן ג'נאח (נפטר ב-1050), בספר השורשים שלו, שורש חל"ך (מהדורת באכר, עמ' 155). על שמותיו של הקובץ אכלה ואכלה ראה גם דותן, ניקוד רב סעדיה, עמ' 254.

להלן כמה דוגמות. בצד כל דוגמה נציין את רשימת אכלה ואכלה שהכותב מכוון אליה:

1. [...] עד-עיה ובנתיה (דברי הימים א ז 28), ואלכלמתין אסם ואחד יגלט מן יכתבהא כלמה ואחדה וביאן דלך פי אלמאסרה אלכבירה (=ושתי המילים הן שם אחד, טועה מי שכותב אותה מילה אחת, ומבואר זה במסורה הגדולה): "עיה ועיה לית דכותהון" (אלפאסי [סקוס], ערך "עיה", כרך ב, עמ' 389; או"א פ, סעיף 1 אות ע; או"א ה, חלק א, סעיף 1, אות ע).
 2. [...] ופי אלמאסרה אלכבירה מכתוב (=ובמסורה הגדולה כתוב): "שמרה-זאת לעולם" (דברי הימים א כט 18) לית דכותיה וכל תהלות דכותיה בר מן חד "שמרה נפשי עדתיך" (תהלים קיט 167) (אלפאסי [סקוס], ערך "שמר", כרך ב, עמ' 684; או"א ה, חלק ב, 112).¹³
 3. ובמסורת הגדולה מצינו באלפא ביתא ל' צווי דטעמיהן מלעיל (רש"י לדברים לג 23, ד"ה ירשה; השווה או"א פ, סעיף 32; או"א ה, חלק א, סעיף 33).
 4. ומדומה אני, שבמסורת הגדולה חיבר את זה ואת "זמרת נבליך" (עמוס ה 23) באל"ף ביי"ת של שתי לשונות (רש"י לישעיהו יד 11, ד"ה נבליך; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
 5. וזו למדתי מתוך מסורת הגדולה, שחיבר את זה עם "ויהי שירו חמשה ואלף" (מלכים א ה 12) באלפ"א בית"א של שתי תיבות החלוקים בפתרון (רש"י לתהלים מב 9, ד"ה שירה; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
 6. וגם מסורת הגדולה מוכיח שאינו חול שעל שפת הים, שבאותה אלפ"א בית"א מן "תרין תרין בתרין לישנין" כתובין שניהן (רשב"ם לאיוב כט 18, ד"ה וכחול [מהדורת יפת, עמ' 411]; או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
 7. ואע"פ כי המסורת הגדולה חברה עם הנפתרים בתרין לישנין [...] (הכרעות רבנו תם, ערך "בשרים", בתוך תשובות דונש, עמ' 11; ¹⁴ או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60).
 8. מסורת – הגדולה; סייג לתורה – שעל ידי המסורת ידעין בירור המקראות והלכותיו (הפירוש המיוחס לרש"י למסכת אבות ג, יג, "מסורת סייג לתורה").
13. בכ"י ה (או"א אוניבני, עמ' 260–261) התוכן זהה, אך הניסוח הפוך: "שטה מן כ"א דכל חד וחד לית בספר' כותי' וכל קריא דכותיה בן מן חד [...] שְמֶרָה נפשי עדתיך – וכל קריא דכות' ב'מ'א' שְמֶרָה זאת". אפשר שאלפאסי עצמו הוא שהפך את ניסוח המסורה למען הבהירות.
14. פיליפובסקי הדפיס במהדורתו "ואע"פ כי המסורה גדולה חברה" וכו'. אולם בכל ארבעת כתבי היד של הכרעות ר"ת כתוב "המסורת הגדולה". רבנו תם כותב בחיבורו תמיד "מסורת" (x2), "המסורת" (x11), "במסורת" (x6), "בעל[ן] המסורת" (x6), "מסורת הגדולה" (x2). רק בשני מקומות כתב "שלא תטעה במסורה הגדולה", "המסורה אומר" (עמ' 11), וגרסה זו מקרימת ככל ארבעת כתבי היד של החיבור. תודתי לגדליה לסר, שבדק את כתבי היד ומסר לי את גרסתם.

9. ולשון רשב"ם: מסורת – כגון מסורת הגדולה הכתובים בגליון הספר, סייג גדול, שכל בקי בהם עומד על פתרוני המקראות ואינו טועה להחליף דבר בדבר (פירוש למשנת אבות, שם).¹⁵
10. וכן הוא במסורת הגדולה (תוספות שבת קג ע"ב, ד"ה בשביעי; המסורה על "בו"ז מ"ם" – או"א פ, סעיף 293; או"א ה, חלק ב, סעיף 124).¹⁶
11. במסורת[ת] הגדול[ה] שכתב[ב] רב[ינו] גרשם מאור הגולה מצאתי [...]; [...] ורבי[נו] מנח[ם] שכתב[ב] במסורת[ת] הגדולה בסימן שני מסידרא אחרינא [...] (רבי מכיר, סופר כ"י לייפציג 1).¹⁷
12. וכל עשה דכוות' ננקד בסגול בר מן ח' שהן ננק' בצירי וכל אמ"ת דתק"ע [...] בר מן כ"ב שהן ננקד' בסגול, וכולהון נמסרין במסורת הגדולה (ספר תוכן עזרא: בוזי, הוריית הקורא, עמ' 114; או"א – ה, חלק ב, סעיף 13B [או"א אונייבני, עמ' 94]).¹⁸
13. בעזרת שוכן מעלה אכתוב מסורת הגדולה (מעתיק או"א פ, בראש כתב היד).
14. זאת המסרה אינה ממסורת הגדולה, והעתקתיה כי שמעתי שיש רבים כותבים בגט חליצה ולא אבה [...] מפי הרב ר' יהוד' בר' יוסף (מעתיק או"א ה, הערה בסוף הסדר השני בכתב היד, תצלום: או"א אונייבני, עמ' 468).
- השם אכלה ואכלה, שנקבע על פי תחילתה של הערת המסורה הראשונה בקובץ, אף הוא קדום. הוא נזכר פעמיים בכתבי ר' יונה אבן ג'נאח (נפטר 1050), נזכר ברשימת ספרים מן הגניזה ("דפתר מאסרה אכלה ואכלה"), ומשמש אצל רד"ק (1160–1235), ר' יוסף ן' עקנין (1160–1226) ועוד.¹⁹
15. דברי רשב"ם מצוטטים בהקדמתו של שלמה ידידיה נורצי לחיבורו מנחת שי (גודר פרץ). הפירוש עצמו לא הגיע לידינו. ראה בצר, הנוספות, עמ' 68; בצר, רשב"ם, עמ' 208. בדברי רשב"ם פה באה התייחסות עקרונית למסורה, ולא לרשימת מסורה מסוימת. מן המילים "מסורת הגדולה, הכתובים בגליון הספר" משמע לכאורה שרשב"ם מתייחס אל המסורה הגיליונית ולא אל החיבור אכלה ואכלה. אולם קשה לסמוך בוודאות על הציטוט העקיף הזה, הכולל אי-התאמה תחבירית. ייתכן שהשתבש קלות, ואולי צ"ל "מסורת הגדולה והכתובים בגליון הספר".
16. ראה או"א אונייבני, עמ' 301. ההערה באה גם בכתב יד נוסף המחזיק שרידים מאכלה ואכלה: כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Ebr II B 1554, עמ' 14 טור ב (תצלום: או"א אונייבני, עמ' 502).
17. על פי פנקובר, אכלה ואכלה, עמ' 294–295, מובאות 1, 4. וראה דיוגני שם וזיהוי הערות המסורה שרמז להן הסופר. במובאה 15 שם מדובר על "מסורת הגדולה שכתב ר'ג", ולפיכך מוטב להשלים בכל מקום את הקיצור מסו' מסו[רת] ולא מסו[רת]ה[ה].
18. מהדורת בוזי מיוסדת על כ"י מילנו משנת 1145. המובאה היא מן הפרק על "שימושי צירי וסגול", שנכתב מעיקרו עברית, ואינו תרגום של ספר הוריית הקורא (ראה אלדר, הוריית הקורא, עמ' 16–18 והערה 62).
19. מראי מקומות לכל ההזכרות בסעיף זה ראה אצל פנקובר, אכלה ואכלה, עמ' 287–288, המפרט גם את החוקרים שהזכירם לראשונה.

שני שמותיו של הקובץ – מסורת הגדולה ואכלה ואכלה – שימשו אפוא זה לצד זה כבר בתחילת המאה האחת-עשרה. שני מחברים בני המאה השלוש-עשרה מכירים כבר את שני שמותיו של קובץ המסורה, ומזכירים אותם יחד: ר' יצחק בן יהודה אומר בספר האשל "ומצאתי במסורתא רבתי דספר אכלה ואכלה",²⁰ ור' נתן הירחי (1255–1315) אומר בספר המנהיג: "וצריך לעשות [...] אותיות גדולות וקטנות על פי הקבלה והמסורת במסורת הגדולה הנקראת אכלה ואכלה" (המנהיג [רפאל], עמ' תשלא).

לימים, כאשר נוצרה בעיה בריבוי משמעיו של המונח מסורה גדולה, שימש השם אכלה ואכלה כפתרון חלקי של הבעיה: במחקר המודרני הוא משמש באופן בלעדי ככינוי לחיבור המסורה הזה, ומאפשר למונח מסורה גדולה לציין סוגים אחרים של חומר מסורה.

ד

המונח מסורה קטנה (או מסורת הקטנה) נדיר מאוד עד לימי הדפוס, ומשמעותו טעונה דיון. להלן אדון בשלושה מקורות המזכירים אותו ואנסה להסביר את משמעותו. א. קובץ המסורה אכלה ואכלה כולל רשימה ארוכה של מילים הבאות פעמיים במקרא בשתי משמעויות שונות (או"א פ, סעיף 59; או"א ה, חלק א, סעיף 60). בכמה כתבי יד באה רשימה נוספת מסוג זה, והיא זכתה באחרונה לדיון נרחב בספרו של אהרן דותן.²¹ בכותרת שבראש הרשימה מודגש כי המילים הכלולות בה הן חדשות, ולא הופיעו ברשימות המוכרות. הנה הכותרת כפי שהיא באה בכמה מכתבי היד:

אלין מלין מן ב' [ב]לישנהון ולא נזכרו במסרת הגדולה ולא ב[מ]ס[ר]ת הקטנה (קטע מגניזת קהיר, קיימברידג' T-S D1,32).
 תיבות במקרא בשתי לשונות מה²² נמצא במוסרות גדולה ולא במוסרו[ת]²³ קטנה וכו' (קיימברידג' T-S D1,20).

20. ספר האשל לר' יצחק בן יהודה (המאה השלוש-עשרה), ההדיר ד' בן מנחם, פתח תקוה תשס"א, עמ' ט. הציטוט המובא שם עניינו כללי יהו"א ובגדכפ"ת, וייחוסו לקובץ אכלה ואכלה מוזר.

21. דותן, ניצנים, עמ' 84–143. כותרות הרשימה מצוטטות להלן מעמ' 87 שם.

22. כך בכתב היד, בהשמטת המילה "שלא". ושם נתפסה המילה "מה" בעיני הכותב כמילה שלילה, על דרך הערבית.

23. דותן קרא "ולא במוסרה קטנה", והעיר "נוסח כ' במוסרות גדולה" בוודאי משובש, אך ביסודו, כנראה, צורת היחיד במוסרה" (דותן, ניצנים, עמ' 88 הערה ג). בדקתי את כתב היד במקורו (ביום ט' בתמוז תש"ע). הקריאה "במוסרו[ת] קטנה" נראית לי ודאי, על אף החור בכתב היד במקום האות ת. לפיכך יש לפרש את דבריו כאילו נאמר "ולא במוסרות [מסוג] גדולה" ולא במוסרות [מסוג] קטנה".

אֵילֹו תִּיבּוֹת בְּמִקְרָא מִן שְׁתֵּי שָׁנִי לְשָׁנוֹת מֵה־שְּׁלֹא נִזְכָּר וְלֹא נֶאֱמַר בְּמִסְרֹת²⁴
גְּדֻלוֹת וְלֹא בְּמִסְרֹת קְטָנוֹת (כ"י ל, משנת 1009, דף 484 א-ב).

"מסורת גדולה" היא החיבור אכלה ואכלה, שבאה בו הרשימה הבסיסית של "ב' בתרי לישני". ומהי אפוא "מסורה קטנה"? דותן²⁵ משער, בצדק, כי הכוונה להערות המסורה שבגלילין, היינו ההערות הקצרות הצמודות לטורי הכתוב (הקרויות כיום "מסורה קטנה") וגם ההערות הארוכות יותר הבאות בראש העמוד ובתחתיתו (הקרויות כיום "מסורה גדולה").

ב. בסוף כ"י האלה של החיבור אכלה ואכלה (Halle Y b 4° 10) באים שבעה עמודים, ובהם רשימות מסורה שונות. עמודים אלה באים לאחר שתי הסדרות העיקריות של הערות המסורה המצרפת, שהן עיקרו של כתב היד.²⁶ בראש עמודי המסורה הנוספים האלה באה הכותרת: "זו ממסורת הקטנה".²⁷

גינצבורג העיר בתמיהה, כי הערות המסורה הבאות לאחר הכתובת הזאת עוסקות בצורות חריגות ובענייני כתיב והן הערות אופייניות למסורה הגדולה הגלילנית, ולא למסורה הקטנה.²⁸ הסיבה לכותרת הזאת גלויה לעין: הכותב רוצה להדגיש כי הערות המסורה שהוא מעתיק עתה אינן שייכות עוד לגוף החיבור, היינו ל"מסורת הגדולה". כדי לבטא זאת הוא משתמש בכינוי מסורת קטנה.

ג. מקור נוסף שייכתן שנזכר בו המונח מסורה קטנה הוא הספר עין הקורא, שנתחבר באשכנז במאה השתי-עשרה או השלוש-עשרה, בידי יקותיאל הכהן ב"ר יהודה (יהב").²⁹ וכך אומר יהב"י בהקדמתו: "ואלה ספרי המלאכה אשר נתן לי א-להים בזה מ'ס'ה' מ'ס'ר'יה' ושאר מסרת מקובצת מספרים טובים".³⁰

24. על הצורות השונות של המילה המשתקפות כאן ובמקורות אחרים (*מְסִרָה, *מְסִרָה, מְסִרָת, מְסִרָה) ראה דותן, ניצנים, עמ' 88, ובדבריהם של בן-חיים ובר-אשר המצוינים שם.

25. דותן, שם, עמ' 110 ועמ' 139.

26. דפי כתב היד אינם ממוספרים (מספר הסרט במתכ"י ס' 25854). לפי המספור שמשמש בו אונייבני הכתובת באה בדף 124 ע"ב. הופפלד וגינצבורג כוללים בתיאור כתב היד כמה דפי דקדוק שהיו בראשו, ולפי תיאורם הכתובת באה בדף 129 ע"ב (הופפלד, כתב יד, עמ' 209; גינצבורג, אדוניהו, עמ' 28-30).

27. הופפלד (כתב יד, עמ' 209) ציטט "זו ממסורה הקטנה"; צרפתי (מדריך לנקדן, עמ' 133) ציטט "זו ממסורת קטנה"; ושניהם לא דייקו.

28. גינצבורג, אדוניהו, שם.

29. על זמנו של יהב"י ראה ירקוני, עין הקורא, כרך א, עמ' ט-יג; ולעומתה אלדר, דקדוק באשכנז. לדעת ירקוני פעל יהב"י במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, ואילו לדעת אלדר הוא פעל באמצע המאה השתי-עשרה.

30. ירקוני, עין הקורא, כרך ב, עמ' 11. ראשי התיבות מ'ס'ה' מ'ס'ר'יה' באים בחמישה כתבי יד של החיבור; בכתב יד אחד של החיבור הסדר הפוך: מ'ס'ר'יה' מ'ס'ה'; ואילו כתב יד אחד גורס במקומם "מסורת הגדולה".

ראשי התיבות מ'ס'ה' ומ'ס'ו'ה' אינם ברורים, וגם לא ברור לאילו ספרים התכוון יהב"י בדבריו. אחד מכתבי היד של החיבור (המסומן במהדורת ירקוני כ"י ל, והוא כ"י הספרייה הבריטית Or. 853) רשם במקומם "מסורת הגדולה". אליהו בחור (1549–1470) פירש בספרו מסורת המסורת (ונציה רח"ץ), כי מסו"ה הוא מסורה גדולה ומס"ה מסורה קטנה, ואת המונחים האלה פירש לפי הבנתו ולפי המקובל בימיו.³¹ קשה לדעת בוודאות מה באמת מסמלים ראשי התיבות האלה, ובעיקר למה התכוון יהב"י בהזכרתם. העובדה שהוא מדבר על "ספרים" בלשון רבים מלמדת אולי שהתכוון ל"מסורת הגדולה" (=אכלה ואכלה) כחיבור נפרד, ולהערות המסורה שבשולי כתבי היד המקראיים. האם כינה את ההערות האלה "מסורת הקטנה", ולכך מכוונים ראשי התיבות מס"ה? קשה לדעת.

לסיכום ניתן לומר, שהכינוי מסורת קטנה נמצא במפורש פעמיים בלבד לפני תקופת הדפוס. בשתי הפעמים הוא בא בניגוד ל"מסורת הגדולה" (=אכלה ואכלה), ומציין חומר מסורה שאינו כלול בחיבור זה. נראה אפוא, שהכינוי מסורה קטנה לא שימש כמונח קבוע לציון המסורה שבגיליון כתבי היד. כותבים שונים השתמשו בו באקראי, כאשר באו להעמיד זו מול זו את "המסורה הגדולה" ואת המסורה שבגיליון.

ה

עד ימי הדפוס לא שימשו כנראה מונחים קבועים להבחנה בין המסורה הכתובה בכתבי היד בראש הדף ובתחתיתו (הנקראת היום "מסורה גדולה") ובין המסורה הנכתבת בין הטורים ובצדס (הנקראת היום "מסורה קטנה"). כאשר ציטטו את הערת המסורה אמרו שמקורה "במסורה" בלא להבחין בין השניים. מסתבר שמאחורי הדברים עומדת תפיסה שהמסורה אחת היא, ורק צורות הכתיבה שלה משתנות. בהקשר זה יש לשים לב לקושי, אולי אפילו לחוסר האפשרות, להפנות להערת מסורה. שהרי אין סדר להערות המסורה הבאות בכתבי היד, ובכל כתב יד מצוי אוסף ייחודי של הערות מסורה. הערה הבאה בכתב יד אחד במקום מסוים במקרא יכולה לבוא במשנהו במקום אחר, ולעתים גם בסגנון אחר (אם כי לרוב התוכן אחד הוא). כל מצחף מסורה הוא מיוחד בגודל הדף, במספר השורות וברוחבן, וגם במספר השורות המוקדש לכתיבת הערות המסורה הגדולה. כיוון שבכל עמוד נכתבות הערות מסורה השייכות לאותו העמוד בלבד, אמור המסרן לבחור את אוסף הערות המסורה בספרו על פי המקום הפנוי בכל עמוד, ועל פי העימוד (חלוקת

31. לדעת אליהו בחור, המונח מסורה גדולה כולל בתוכו גם את הספר אכלה ואכלה וגם את חומר המסורה המגוון שבגיליונות הספרים, ואילו המונח מסורה קטנה מכון להערות המסורה הקצרות שבין הטורים. ראה סקירה של תפיסתו להלן בסעיף ז.

הטקסט לעמודים) הייחודי לספר שהוא מעתיק. לפיכך מחבר המזכיר הערת מסורה אינו יכול לומר לקורא, היכן יוכל למצוא את הערת המסורה שהוא דן בה. הנה, לדוגמה, הפניות למסורה בחיבור הוריית הקורא בעיבוד עברי, על פי כתב יד משנת 1145 (על פי בוזי, הוריית הקורא):³²

כל שם שבמקרא בצירי בר מן ו' וסימ' [...] וכך הם מסורים במסורת (עמ' 110).

ויש סופרים שאין מחברים חטף קמץ באות [...] ולא יתכן בעיני להיות כן, לפי שמצינו "אכלה בשילה" (שמואל א א 9) במסורת "לית דכות'", ואם כן הוא הלא מצינו כמו כן ננקדת "אכלה ומחתה פיה" (משלי ל 20) בקמץ לבדו, ועתה נסתר המסורת. ועוד "קרבה אל נפשי גאלה" מצינו במסורת "לית דכותיה" [...] (עמ' 82).

וכל מלאך דסמין לאדכרא פתח, כגון מלאך יי, מלאך האלהים. בר מן ב' שאע"פ שאינן סמוכים לאדכרא הן פתחין, והן במסורת המקרא וסימין: ומלאך פניו (ישעיהו סג 9), ומלאך הברית (מלאכי ג 1) (עמ' 72).

על פי התוכן ניתן לקבוע בבירור כי במקרה הראשון מדובר במסורה הגדולה, שנמסר בה פירוט הפסוקים (וכאמור לא ניתן לציין את מקומה של ההערה, שהרי אין לה מקום קבוע). במקרה השני מדובר במסורה הקטנה על הפסוק, הרגילה למסור הערות ל', שמשמען "לית דכותיה". ואילו במקרה השלישי קשה לקבוע בוודאות את מקור ההערה, אף שנראים הדברים שהכוונה למסורה הגדולה. ומכל מקום, המחבר לא חש להבדיל בין שני סוגי המסורה ולקבוע להם שמות שונים. ובכל זאת, בדברי כמה מן הקדמונים ניתן למצוא רמז להבחנה בין סוגי המסורה. הביטוי "והמסורה עליו" משמש בעיקר כאשר מדובר בהערות המסורה הקטנה, הצמודות לטקסט המקראי. ניתן להבחין בדבר, למשל, בספר השורשים לר' יונה אבן ג'נאח.³³

שורש אי"ל: וקבוץ "אל גוים" (יחזקאל לא 11) – "ידברו לו אלי גבורים" (שם לב 21), והוא גם כן בלתי יוד והמסרת עליו ("ואלמסורת עליה") "לית כותיה חסר".

שורש בה"ל: "ותרא כי נִבְהַל מאד" (שמואל א כח 21) – פועל חולף (=בעבר), כי הוא פתח והמסרת עליו "לית כותיה פתח".

32. הפניות נוספות למסורה באות שם בעמ' 80, 118, 120. הפניה אחת ל"מסורת הגדולה" צוטטה בדבריו לעיל.

33. התרגום על פי אבן ג'נאח, שורשים (באכר); וראה שם במפתח ז (עמ' 559). למקור בערבית ראה אבן ג'נאח, שורשים (נויבאואר).

שורש נש"א: "משאת מאומה" (דברים כד 10) [...] יתכן גם כן היותו מבעלי הה"א אע"פ שהוא באלף, על מנהגם להוסיף האלף במכתב במקומות הרבה, כמו שהוסיפו אותה ב"ואוריד כאביר יושבים" (ישעיהו י 13) וזולתו במה שנזכר במסורת ("ממא קד ד'כר פי אלמסורת") (השווה או"א פ, סעיף 103; או"א ה, סעיף 86).³⁴

שורש ביי"ן: ומן הענין הזה "איש הבנים" (שמואל א יז 4, 23), כלומר הנלחם בין שתי המערכות העומד בין שני החילים. ועל הענין הזה נטה בו בעל המסרת ("צאחב אלמסורת") באמרו "שנים וחסרין".³⁵

בשני המקרים הראשונים אפשר לקבוע בוודאות שמדובר בהערת מסורה קטנה, ואכן ג'נאח נוקט לשון "והמסורה עליו". וכדוגמתם ניתן למצוא עוד יותר מעשרה מקרים בספר הרקמה ובספר השורשים.³⁶ במקרה השלישי ברור מן ההקשר שמדובר בהערת מסורה גדולה, וכנראה כך הדבר גם במקרה הרביעי.³⁷ ניתן אפוא לומר שהלשון "והמסורת עליו" ("ואלמסורת עליה") מיוחדת אצל אבן ג'נאח למסורה הקטנה, ולשונוות אחרות המזכירות את "המסורת" או את "בעל המסורת" רומזות בדרך כלל למסורה הגדולה. אפשר שגם בדברי רש"י ניתן למצוא הבחנה דומה בין המסורה הקטנה למסורה הגדולה:

וראיתי "נחלה מצרים" שהטעם למעלה ומסורת עליו "לית בטעמא" (רש"י ליחזקאל מז 19).

ולכה לישועתה לנו – אין זה לשון הליכה, אלא כמו ולך; וכן הוא במסורת עם "ולכה איפוא" דיעקב (בראשית כז 37); "ולכה אין בשורה מוצאת" (שמואל ב יח 22); "שמלה לכה קצין תהיה לנו" (ישעיהו ג 6) (רש"י לתהלים פ 3).

34. הערת מסורה זו שכיחה גם במסורה הגדולה במצחפים (כגון מ"ג"ל במדבר יא 4; מ"ג"ב שמות ה 7; מ"ג"ש דברים כד 10), וייתכן שאבן ג'נאח ראה אותה שם, ולא דווקא בספר אכלה ואכלה.

35. כלומר המסרן שראה בשתי ההיקריות של הַבְּנִים כתיב חסר עשה זאת משום שקישר בין המילה בְּנִים ובין בֵּין. אגב, בכתר ארם צובה נמסר בשני הפסוקים רק ב', ולא צוין הכתיב החסר.

36. אבן ג'נאח, הרקמה, עמ' צד שו' 16–17, קו¹⁴, רלד²⁶, רמה²⁵, רצה¹⁹, שכו¹¹, שלח^{3–4}, שמי¹; אבן ג'נאח, שורשים (כאכר), שורשים א"ת, כל"ה, קצ"ה, רא"ש.

37. לשונוות אחרות המזכירות את "בעל המסרת" או את "המסורת" באות גם בשורשים אש"ד, בצ"ע, בר"ה, מ"ה, ע"ד, עז"ב, ובמקומות רבים בספר הרקמה (ראה על פי המפתח שם, עמ' תצג).

אולם קשה לומר את הדברים בוודאות, שכן רש"י ממעט להזכיר את המסורה הקטנה.³⁸

ו

במשך הזמן השתנתה משמעות המונח מסורה קטנה, והשם הזה החל לציין את ההערות הקצרות הצמודות למילות המקרא. ואכן, יש להודות, השם הזה ראוי ומתאים להן על שם קיצורן המופלג. אינני יודע מתי הופיעה הוראה זו לראשונה. מצאתי אותה בלשונו של יעקב בן חיים אדוניהו (נולד ב-1470 בקירוב ונפטר לפני 1538), העורך של מהדורת מקראות גדולות שנדפסה בוונציה בשנים רפ"ד-רפ"ו (1524-1525); אך אני משער שלא הוא שיצר את השימוש הזה. הנה למשל משפט מדבריו:

במסרה כתיב "הפילגשים ב' מלא דמלאים, דין (בראשית כה 6) ו'על יד הגי שומר הפילגשים' (אסתר ב 14)". וכן "ביום כלות משה" (במדבר ז 1) כתוב במסורת הקטנה "לית מלא" (גינצבורג, אדוניהו, עמ' 59).

במשפט הזה מופיע המונח "במסורת הקטנה" כציון למסורה הקטנה, אבל הניגוד שלו הוא עדיין "מסורה" סתם. אבל עד מהרה גרר הכינוי האחד את חברו. הנה דברים ששם אדוניהו בפיו של דניאל בומברג, בעל בית הדפוס שעבד בו:³⁹

ויאמר לי [דניאל בומברג]: אזור נא כגבר חליצין, כי חפצי להדפיס כ"ד באופן זה שיהיה עם פי' [=פירושים] והתרגום ומסורה גדולה וקטנה וקריין וכתבן וכתבן ולא קריין ומלאים וחסרים וכולהו דקדוקי ספרי ובתור הכי המסורה הגדולה כדרך הערוך למען ירוץ קורא בה למצוא מבוקשו (שם, עמ' 40).

38. שתי הזכרות נוספות של מסורה קטנה באות בדברי רש"י לתהלים קמד 2: "יש פותרים: הרודד עמים תחתי, אך בספר מדויק מוגה עמי, ומסורת עליו ג' סברין עמים וקריין עמי". ועל תחתי יש מסורת: 'תחתי קרי'. שמונה פעמים נוספות מביא רש"י הערת מסורה בשם "המסורת", וכוונתו כנראה למסורה הגדולה (שמואל א ה 9; מלכים א כ 33; ישעיהו ג 24; יחזקאל יז 9 [הייחוס לרש"י מסופק]; תהלים ט 1; י 8; פ 3; קלט 16). שמונה פעמים הוא מביא הערה בשם "מסורת הגדולה", וכוונתו לחיבור המסורה אכלה ואכלה (דברים לג 23; ישעיהו יד 11 [כנ"ל]; תהלים י 10; מב 9; משלי יג 23; איוב לא 7; לב 3; דניאל יב 13). ארנטריו רשם את הזכרות המסורה ו"מסורת הגדולה" בפירושו רש"י (ארנטריו, מסורה, עמ' 117-142; ראה במיוחד עמ' 123-130, שבהם רשימה מרוכזת של פירושי המקרא ומקבילות באו"א פ ובאו"א ה).

39. יש להניח, כמובן, שדניאל בומברג לא דיבר אל אדוניהו בעברית, ועל כן הדברים המובאים פה הם תרגומם של דברי בומברג לעברית או דברים שניסח אדוניהו ושם בפיו.

השם מסרה גדולה מופיע כאן פעמיים בשני מובנים שונים, וננסה לפענח אותם. במשפט הראשון מתאר אדוניהו את מה שמכיל כל דף מגוף המהדורה: המקרא עצמו, הפירושים, התרגום והערות המסורה משני סוגים. המונחים מסרה גדולה ו[מסורה] קטנה שבדבריו משמשים אפוא במשמעות המקובלת כיום. משמעות ההיקרות השנייה של "המסרה הגדולה" כאן טעונה בירור נוסף. אולם כבר עתה ניתן לומר, שנוצרה בעיה של ריבוי משמעויות המונח מסורה גדולה; שהרי במשמעותו המקורית ציין המונח הזה את הקובץ אכלה ואכלה, ואילו כאן אדוניהו משתמש בו (בהיקרות הראשונה) במשמעות המסורה הגדולה שבגיליון המקרא.

אולם המצב רק הסתבך והלך. שהרי יעקב בן חיים לא הסתפק בהדפסת הערות המסורה בשולי דפי המקרא. הוא הוסיף ויצר בסוף מהדורתו לקט חדש, רחב היקף, של הערות מסורה הערוכות בסדר אלפביתי של שורשי המילים.⁴⁰ והנה, אדוניהו חיפש ומצא ליצירה החדשה שלו שם מקורי מאוד: מסרה גדולה! וכך נדפס במפורש בראש הלקט הזה (בסוף כרך התורה, דף 234 ע"א).

מה ראה אדוניהו לעשות כך? מדוע קרא ליצירתו החדשה בשם "תפוס"? אני חושב, שניתן למצוא את התשובה אם מעיינים היטב בדבריו:

וכדי שיהיה המסורת שלם הוצרכתי לתקן ולחבר אח"כ המסורת הגדולה שאין באפשרות להדפיסה סביב שום ספר כי היא בכמותה הרבה, וסדרתיה כדרך הערוך ממש למען ירוץ קורא בה (גינצבורג, אדוניהו, עמ' 82).

כאן משתמש אדוניהו במונח המסורת הגדולה במשמעותו הקדומה: עומד לפניו הקובץ שאנו קוראים לו אכלה ואכלה. קובץ זה הוא רחב היקף ואי אפשר לפרק אותו פיסות פיסות ולרשום אותו בגיליון המקרא, ועל כן יודפס בסוף המהדורה.⁴¹ אלא שאדוניהו החליט לא להדפיסו כמות שהוא, אלא בסידור חדש על סדר האלפבית. דבר זה מאפשר לו להרחיב את המסגרת, ולכלול בילקוט הזה, מלבד הערות אכלה ואכלה, עוד שני סוגים אחרים של הערות מסורה: (2) הערות מסורה גדולה שלא נדפסו בגוף המהדורה מסיבות טכניות, לרוב בשל אורכן המופלג; (3) הפניות להערות המסורה הגדולה שנדפסו בגוף מהדורתו. הילקוט שאנו

40. לדוגמה, "מערכת האות ב" פותחת ב-14 הערות הקשורות לאות ב' או למילים כפולות, ואחריהן כ-300 הערות מסורה העוסקות במילים משורשים המתחילים באות ב' או מפנות להערות מסורה כאלה במסורה הגדולה שנדפסה בדפי המקרא.

41. נראה כי גם בציטוט מדבריו שהובא לעיל יש לפרש את "המסורה הגדולה" ככינוי לקובץ אכלה ואכלה. כאשר אדוניהו אומר "ובתר הכי המסרה הגדולה כדרך הערוך", כוונתו לומר כי הוא עומד להדפיס את החיבור אכלה ואכלה בסוף מהדורתו, אלא שיסדר אותו סידור חדש, על סדר האלפבית.

קוראים לו "מסורה סופית" הפך להיות אפוא כלי יעיל וחסכוני המכיל באופן תאורטי את המסורה כולה על סדר אלפביתי. וכך מכריז אדוניהו בראש הילקוט הזה:

הנה זהו שיעור מה שיעדנו בהקדמתנו להעתיק ולחבר המסורה גדולה והבלתי גדולה לשרשים ומערכות (בראש המסורה הסופית).

במונח המסורה גדולה מתכוון כאן אדוניהו לקובץ המסורה אכלה ואכלה, ומשתמש בשם המסורתי של הקובץ. לאמתו של דבר, רשימות אכלה ואכלה הן רק חלק קטן מרשימות המסורה שבילקוט.⁴² בשל הסידור האלפביתי נבללות רשימות אכלה ואכלה באלפי הערות המסורה שבקובץ, ורישומן אינו ניכר במיוחד. ובכל זאת בתודעתו של אדוניהו קיים קשר הדוק בין אכלה ואכלה ובין היצירה החדשה שלו, ואדוניהו מקשר את קובץ המסורה הקדום אל הילקוט החדש שיצר: מה זה קובץ מסורה העומד לעצמו וקרירי משום כך "מסורת הגדולה", אף זה קובץ העומד בפני עצמו וראוי לו השם "מסורה גדולה".⁴³

ובכל זאת נראה שאדוניהו היה מודע לבלבול שיצר ולשימוש המשולש של המונח מסורה גדולה. נראה שניסה לפתור את הבעיה, לצמצם את השימוש במונח מסורה גדולה במשמעויותיו החדשות ולשמר את משמעותו המקורית ככינוי לקובץ אכלה ואכלה. את ילקוט המסורה החדש שיצר כינה אדוניהו בשם הארמי מסרה רבתא, וזהו השם הרגיל שהוא משתמש בו. כך נדפס במאות רבות של הערות הפניה שנדפסו במסורה הגדולה שבגיליונות דפי המקרא. אולם כבר ראינו, שלעיתים לא הקפיד בלשונו והשתמש בשם העברי לציון יצירתו החדשה. כמו למשל בציטוט הזה:

כל מה שיכולתי למצוא וללקט מהם [=מסימני המסורה שנמסרו בלשון תרגום] מכל ספרי המסרה שהיו לי, כולם לקטתי ושמתים בעשרים וארבע זה במקומות שהיו שייכים, וחזרתי ותקנתים במסרה הגדולה כדי שבנקלה ימצאו (גינצבורג, אדוניהו, עמ' 77).⁴⁴

42. למשל, הערת המסורה המפורסמת הפותחת בפסוקים "אכלה ואכלה" באה במסורה הסופית בטור הרביעי של העמוד הראשון. לפניה נדפסו חמש הערות ארוכות ושבע הפניות להערות מסורה הבאות במסורה הגדולה שבשולי המקרא (כולן הערות השייכות לאות א).

43. המונח מסורה גדולה משמש אצל אדוניהו במקום נוסף בהקדמתו ככינוי לקובץ אכלה ואכלה: "רשי" בפירוש תלים בפסוק 'הרודד עמים תחת' (תהלים קמד 2) כתב שבספרו היה קרי 'תחתיו' וכתב 'תחת', ובקשתי ולא מצאתי במסרה גדולה שיהיה נמנה בחשבון השמונה עשרה מלין דחסרים בהון וי"ו בסוף תיבותא" (עמ' 65).

44. במקום אחד אירע כנראה חילוף הפוך בלשונו של אדוניהו, והוא השתמש במונח מסרה רבתא במשמעות 'אכלה ואכלה': "ובבראשית רבה מצאתי על פסוק 'לאסור שריו בנפשו' (תהלים קה 22), 'אמר רב אידי שרו כתיב חסר יר"ד, זה היה פוטיפר'. וקשה כי לא נמצא בשום ספר שיהיה חסר, וגם במסרה רבתא לא נמנה בחשבון החמשים ושש חסר יוד במצעות תיבות וקריין" (עמ' 64).

אשר למסורה הגדולה שבגיליון המקרא, אדוניוהו מנסה להימנע מלקרוא לה מסורה גדולה. בחלק מעמודי המקרא, שהמסורה הגדולה נדפסה בהם בצד העמוד והעימוד הזה מחייב לתת לה כותרת, נדפסה הכותרת "מסרה" סתם (כגון בדף 162 ע"א וע"ב, שנדפסו בהם קרבנות הנשיאים בספר במדבר). במקומות אחרים אדוניוהו מכנה את המסורה הגדולה בכינויים אחרים, כפי המזדמן: "וכן כל מה שהדפסנו מהמסרה סביב הכ"ד דהיינו מהמסרה האמצעית לא הגדולה חזרתי וחברתי אותה עם המסרה הגדולה שסדרתי כמו הערוך" (עמ' 82) – המונח המסרה הגדולה משמש כאן לציון הלקט מעשה ידי אדוניוהו, ולציון ההערות שבגוף המהדורה נוצר כאן מונח חדש, אד-הוק: המסרה האמצעית. ועוד:

וכן בהרבה מקומות השמיטו המדפיסים הרבה מהסימנים לסיבה שאירע להם להיות העמוד ארוך כדרך שיארע למלאכה הדפוס, הוצרכתי לחזור ולחברם במסרה גדולה, ולכן ימצא הרבה פעמים כתוב סביבות העמוד "נמסר במסרה רבתא" (שם).

לפנינו אפוא ארבעה כינויים: מסרה, המסורה הבלתי גדולה, המסורה האמצעית לא הגדולה, סביבות העמוד. בכל פעם כינוי אחר בניסיון נואש להימנע מלהשתמש בשם השגור "מסורה גדולה". אבל כבר ראינו שלמרות כל הניסיונות נכשל אדוניוהו בלשונו, ופה ושם קרא למסורה הגדולה – מסורה גדולה!

ז

אליהו בחור אשכנזי (1469–1549) בא בעקבותיו של אדוניוהו לעבוד בבית הדפוס של בומברג בוונציה. הוא עסק רבות במסורה, ונחשב אבי מחקר המסורה.⁴⁵ עיון בספרו מסורת המסורת מעלה, כי לא חל אצלו שינוי מהותי בשימוש המונחים מסורה קטנה ומסורה גדולה. העמימות שאפפה את המונח מסורה גדולה ממשיכה לשרור גם אצלו, אלא שהוא "מרכך" אותה בעזרת תאוריה על התפתחות המסורה. לדעתו של אליהו בחור, המונח המסורה הגדולה מציין בעצם חיבור קדום רב היקף שאינו מצוי לפנינו, וממנו לקחו סופרי כתבי היד והעתיקו בגיליונות ספרי המקרא שלהם, שהרי "ודאי בעלי המסורת לא כתבו דבריהם סביב הגליונות, כי קצר המצע מהשתרע".⁴⁶ התפיסה הזאת אפשרה לו לעשות שימוש רחב במונח מסורה גדולה, שהרי כל חומר המסורה שייך למכלול הזה, בין שהוא נמצא בשולי כתבי היד, בין שהוא בא בקובץ אכלה ואכלה ובין שהוא נתון בילקוט מעשה ידי אדוניוהו. אליהו בחור מזכיר בקצרה את ילקוט המסורה של אדוניוהו, וקורא לו "המסורה מארבע

45. ייבין, המסורה, עמ' 124.

46. אליהו בחור, מסורת המסורת, עמ' 138.

ועשרים". הוא משבח את יופיו של הלקט הזה ואת טוב סידורו, אך טוען שמרובות בו השגיאות.⁴⁷ הוא אינו נזקק ללקט הזה באופן שיטתי, ועל כן אין הוא זקוק לקבוע לו שם מיוחד.

ח

ר' ידידיה שלמה נורצי (1560–1630 בערך) כתב חיבור רב היקף על נוסח המקרא; לימים נקרא חיבור זה מנחת שי. נקודת המוצא של נורצי היא דפוס מקראות גדולות, ואת נוסחו הוא בוחן על פי כתבי יד, ספרי מסורה ודקדוק וספרות ההלכה והמדרש לדורותיה.⁴⁸

כיצד פתר נורצי את הבעיה הטורמינולוגית שאנו עוסקים בה? נורצי מצא לה פתרון מתוחכם מאוד, אלא שפתרון זה התקלקל וטושטש במשך הדורות. כדי להסבירו נלך שלב אחרי שלב.

ראשית, יש להוציא מן הדיון את חיבור המסורה אכלה ואכלה. חיבור זה לא הגיע לידינו של נורצי, והוא הכיר אותו רק מעדויות עקיפות. נורצי מזכיר אותו לראשונה רק בשמואל א א 9, ומסביר את טיבו לקוראיו: "ומלתא אגב שיטפא אשמעינך שהספר המוזכר בדברי רד"ק בשרש קרב הנקרא בשם אָכְלָה וְאָכְלָה הוא ספר אחד ממסורת שהראשונה שבהם תחלתם בתרין מלין אלין אות אל"ף. ורובן של מסורת אינן אלא מספר ההוא כמו שכתב ר' אליה המדקדק בהגהת שרשים שרש הנ"ל ובהקדמה השלישית לספר מסורת המסורת". מן הדברים האלה ניכר, שכל ידיעותיו של נורצי על החיבור מקורן בדברי רד"ק ואלהיו בחור.

ארבע פעמים נזכר קובץ המסורה הזה בחיבורו של נורצי בשם "אכלה ואכלה",⁴⁹ וכולן בתוך ציטוטים מספרי רד"ק, כגון: "שְׁכָה העיר. כתוב במכלול דף קל"ז אמר המגיד כי הוא מלעיל ואנחנו לא מצאנוהו כן בספרים המדויקים וכן בספר אכלה ואכלה שובה מלרע עכ"ל" (שמואל ב טו 27). שלוש פעמים נוספות נזכר הקובץ בשמו האחר, "מסורת הגדולה", וגם אלה כולם צוטטו ממקורות עקיפים: "ספר ר"ג" (בראשית לא 47), בעלי התוספות (במדבר כט 33) ואלהיו בחור (דברים יט 19). ומכל מקום, כיוון שלא הכיר נורצי את הספר לא נזקק גם לבעיית שמו. בדיקה מדוקדקת בכתבי יד האוטוגרפיים של חיבורו של נורצי מנחת שי⁵⁰ מגלה,

47. "אכן המסורה מארבע ועשרים, הנדפסות הנה, לא ראיתי כהנה, בכל ספרי הקדמונים, מסודרים ומתוקנים, ביופי ובהדור, ובטוב הסדר, סדרם אחד מהנכונים, היה שמו לפנים, בישראל נקרא יעקב, תהי נשמתו צרורה בצרור נקוב [שהרי המיר דתו], ואף שחבורו כמאוד נאה, הרבה שגה ברואה, ובמקומות אין חקר, העיד עדות שקר" (אלהיו בחור, מסורת המסורת, עמ' 94–95).

48. על נורצי, חיבורו ומקורותיו ראה בהרחבה בצר, מנחת שי; עופר, מנחת שי.

49. שמואל א א 9; שמואל ב טו 27; ישעיהו נח 2; יחזקאל כז 9.

50. מצויים בידינו שני כתבי יד אוטוגרפיים של החיבור. תחילה כתב המחבר את כ"י ל (לונדון,

כי המחבר היה מודע לבעיית ההבחנה בין מגבשי המסורה השונים, וניסה למצוא לה פתרון. אלא שפתרון זה היה מתוחכם, ולא הובן כראוי בידי המדפיסים והמעתיקים. המונח מסרה קטנה משמש אצל נורצי במובן המקובל.⁵¹ אולם כאשר נורצי משתמש במונח מסרה גדולה, הוא מתכוון תמיד למסורה הסופית של הדפוס. זו קרירה אצלו גם מסרה רבתא, כפי שכינה אותה יעקב בן חיים אדוניהו, שערך וסידר אותה. המונח הארמי מסרה רבתא מופיע 27 פעמים בחלק התורה, ומקבילו העברי מסרה גדולה 35 פעמים.⁵² בדקתי ומצאתי, כי בכל המקומות האלה (להוציא חריג אחד) נורצי מתכוון למסורה הסופית.⁵³

כאשר נורצי מבקש להפנות למסורה הגדולה, היינו למסורה שבגיליון העליון או התחתון בדפוס, הוא משתמש בראשי התיבות במ"ג. הנה שתי דוגמות (שתיהן בבראשית ד 7):

הָלוּא – [...] ובכל הספרי' מלא, והוא הראשון ממלאי' שבתורה ע"פ המסורת. וסי' נמסר במ"ג, בפ' שלח לך (מ"ג"ד במדבר יד 3).

הספרייה הבריתית, Add. 27198; סימנו במהדורת בצר: ל), ואחר כך העתיק מחדש את חלק התורה והמגילות לכ"י אוקספורד (בודלי Mich. 562; סימנו במהדורת בצר: א); ראה בצר, מנחת שי, עמ' 9–16. הבדיקה המתוארת כאן נעשתה בחלק התורה של מנחת שי, ומתבססת על מהדורתו של בצר, המביאה במדויק את נוסח כ"י אוקספורד. בדיקה מדגמית נוספת ערכתי בספר יהושע בכ"י לונדון, ותוצאותיה יוצגו להלן.

51. המונח מסרה קטנה מופיע כעשרים פעמים במנחת שי לתורה (פעם אחת בראשי תיבות: מ"ק).

בכל הפעמים כוונתו למסורה הקטנה (פעמיים כוונתו למסורה הצדית, כלומר למסורה הבאה בשולי גיליון הדפוס, באופן נבדל מן המסורה הקטנה, והיא משקפת בדרך כלל הערה של המדפיס ולא ציטוט של הערות מסורה שבכתבי היד). עם זאת, לעתים קרובות נורצי מפנה למסורה הקטנה בביטויים אחרים, כגון "ובמסורת", "ובמקרא גדולה", "ומסר' עלי".

52. מניין זה אינו כולל את שלושת המקומות שנוכרו לעיל, שבהם "מסורה גדולה" הוא כינוי לקובץ אכלה ואכלה, ונורצי ציטט אותם ממקור אחר.

53. המונח מסרה רבתא בא במקומות אלו: בראשית ט 7; טו 13; טז 12; יט 6; כו 33; לו 6; לט 22; מב 7; שמות יג 16; כה 22; לא 17; לב 18; לב 25; לד 26; במדבר א 16; ד 49; ה 21;

ח 4; כ 6; כא 34; כה 12; לא 50; לא 52; לב 39; דברים כב 29; לב 13; לב 51. המונח מסרה

גדולה או מסורת הגדול בא במקומות האלה: בראשית ג 7; ג 19; כ 6; כו 3; לד 22; לו 24;

לט 20; מד 10; מה 14; מה 20; מו 3; מט 12; שמות ד 3; יב 7; יג 20; טז 13; כג 24; כט 3;

לב 12; ויקרא כה 21; י 13; טז 33; יח 22; במדבר ב 12; ד 36; ה 24; יג 30; יד 2; יד 12; כא

14; כג 9; כד 9; כו 51; לד 6; דברים ט 17. בשני מקומות – שמות כה 22; ויקרא י 13 –

המסורה הסופית אינה כוללת את הערת המסורה עצמה, אלא רק הפניה למסורה הגדולה.

במדבר ב 12 הוא החריג היחיד שבו המונח מסרה גדולה אינו מכון למסורה הסופית כלל,

אלא למסורה הגדולה; נראה שגרם לכך הניגוד בדברי נורצי בין "מסרה קטנה" ובין "מסר'

גדולה": "גם במסרה קטנה כתו' בגליון [...] כך היא הגירסא האמיתית [...] ולא כמו שכתו'

במסר' גדולה כאן". ההקשר הזה איננו מאפשר לנורצי לנסח כדרכו "ולא כמו שכתוב במקרא

גדולה [=במ"ג] כאן" – שהרי אף הערת המסורה הקטנה שנוכרה לעיל באה באותה "מקרא

גדולה"!

שָׁאָת – חד מן ה' פסוקי' דלית להון הכרע אי מהאי גיסא או מהאי גיסא, וסימנא במ"ג פ' וילך (מ"ג ד דברים לא 16).

ראשי התיבות במ"ג משמעם "במקרא גדולה" (ולא "במסורה גדולה"). הנה שלוש ראיות לכך:

א. כאמור לעיל, בכל מקום שפירש נורצי "במסורה גדולה" (שלא בראשי תיבות) כוונתו למסורה הסופית. אם זו משמעות המונח בלשוננו, אין הוא יכול לציין את המסורה הגדולה שבגיליון!

ב. בשני מקרים השתמש נורצי בראשי התיבות במ"ג והתכוון לגוף המקרא, ובארבעה מקרים השתמש בראשי התיבות האלה והתכוון למסורה הקטנה.⁵⁴ אם במ"ג משמעו 'במקרא גדולה', כלומר במהדורה הגדולה של המקרא (בניגוד למהדורה הקטנה, שאין בה מפרשים ומסורה), הרי כל אלה יכולים להיות בכלל "במקרא גדולה", שהרי הם מצויים באותה מהדורה. אולם אם פירוש ראשי התיבות הוא 'במסורה גדולה', אין פשר לשימוש בהם במקרים האלה.

ג. הנוסחה השכיחה של נורצי בהפניותיו למסורה הסופית היא "וסי' נמס' במסורה הגדולה". ברוב המקרים אין הנוסחה הזאת מלווה במראה מקום, ובמיעוטם נוסף "אות פלונית" או "ערך פלוני". לעומת זאת, הנוסחה השכיחה של נורצי בהפניותיו למסורה הגדולה היא "וסי' נמס' במ"ג"; וכאן יבוא לעולם ציון של פרשה בתורה או של פרק בנ"ך. במקרים בודדים באה הנוסחה הזאת עצמה, ובמקום במ"ג מפורש "במקרא גדולה": "וסי' נמס' במקרא גדולה בריש פרשתא" (בראשית מא 18); "וסי' נמס' במקרא גדולה סוף דברי הימים" (שם מו 3); "וסי' נמס' בריש פ' ויהי מקץ במקרא גדולה" (שמות כד 5).

אולם אף על פי שראשי התיבות במ"ג משמעותם 'במקרא גדולה', אין נורצי משתמש בראשי התיבות באופן מקרי ומזדמן. בכוונה תחילה יצר נורצי הבחנה בין במ"ג ובין במקרא גדולה: ראשי התיבות משמשים בדרך כלל לציון המסורה הגדולה,⁵⁵ בעוד שהצירוף "במקרא גדולה" משמש לכל הרכיבים הקשורים למהדורה הזאת: גוף המקרא, המסורה הקטנה, ולעתים גם המסורה הגדולה והמסורה הסופית.⁵⁶

54. ראשי התיבות במ"ג מכוונים לגוף המקרא בבראשית מח 19 ("הלמ"ד רפה, וכן גימ"ל יגדל, שבמ"ג נר' שהוא בדגש, השני"); וכן בויקרא ד 34. ראשי התיבות במ"ג מכוונים למסורה הקטנה בבראשית מא 50 ("וליוסף ילד: בכל הספרי' הלמ"ד בקמץ, גם נמס' עליו במ"ג לית קמץ"); וכן שם מג 18; במדבר טו 35; כ 17. בשני מקרים נוספים ראשי התיבות מכוונים למסורה הסופית: במדבר כד 2; דברים כב 2.

55. כך במאה מקרים בתורה. מספר החריגים (שבהם ראשי התיבות במ"ג אינם מציינים את המסורה הגדולה) שמונה, כמפורט בהערה הקודמת.

56. בדבריו של נורצי על התורה מצאתי 61 היקרויות של "מקרא גדולה", והן נחלקות באופן הזה: הפניות לגוף המקרא – 3; להקדמת המהדיר – 1; למסורה הקטנה – 25; למסורה הצדית – 15; למסורה הגדולה – 11; לגוף המקרא ולמסורה כאחת – 6. ראוי לציון העובדה שנוצרי אינו

בדפוסים המקובלים של מנחת שי לא שמרו המדפיסים על המצב בכתב היד, וכבר בדפוס הראשון, מנטובה 1742, שינו ממה שכתב. יש מקומות שהדפוסים כתבו ראשי תיבות במקום שנוצרי כתב בפירושו, ויש גם להפך. הנה שתי דוגמות קיצוניות הממחישות שרשרת של שינויים בדפוסים. בשמות יז 12 כתב נורצי "עד בוא השמש: במקרא גדולה (יחזקאל לג) י"ד בוא מל' בקריאה", וכוונתו להערת מסורה גדולה המובאת שם; ואילו בדפוס מנטובה 1742 ובדפוסים המקובלים (כגון ורשה תר"ך – תרכ"ו) נדפס "במס[ו]רה גדולה". ביהושע כא 5 כתב נורצי "ולבני גרשון ממשפחות מטה יששכר. במקרא גדולה חסר ומסור עליו ג' חסר בנביא", וכוונתו היא לנוסח הפנים של דפוס מקראות גדולות ולהערת המסורה הקטנה שם. בדפוס מנטובה קיצרו המדפיסים וכתבו "במ"ג חסר ומסור עליו ג' חסר בנביא". ואילו בדפוסים המקובלים של מנחת שי נפתחו ראשי התיבות כך: "במסורה גדולה חסר ומסור עליו ג' חסר בנביא" – נוסח שהוא חסר כל משמעות!

מצאתי 10 מקומות שבהם נורצי כתב "מסרה הגדולה" (לציון המסורה הסופית), והדפוסים קיצרו את כתיבתו של נורצי והשתמשו בראשי התיבות במ"ג. ב" 17 מקומות המצב הפוך: נורצי כתב במ"ג והתכוון לרמוז למסורה הגדולה, ואילו מדפיסיו כתבו במסורה גדולה (כלומר השתמשו במונח שנוצרי מייחד למסורה הסופית). לפיכך, ההבחנה שיצר נורצי בין המסורה הסופית ובין המסורה הגדולה – הבחנה הנשמרת כמעט בצורה מושלמת בכתב היד – ניטשטשה לחלוטין בדפוסים.⁵⁷ ההבחנה נשמרת, כמובן, במהדורתו החדשה של צבי בצר.⁵⁸

הממצאים שתוארו עד כה מתייחסים לתורה בלבד, ומתבססים על כ"י אוקספורד של נורצי (שעליו מבוססת מהדורת בצר). להשלמת התמונה ביקשתי לאמת את

משתמש בראשי התיבות מ"ק, והדבר מדגיש את שימושו המכוון והמתוחכם בראשי התיבות במ"ג. (מצאתי רק שימוש בודד, בויקרא ה 21, ומשמעו שם 'במסורה קטנה'). בדפוסים המקובלים של מנחת שי (ורשה תר"ך – תרכ"ו) המיר המדפיס 9 פעמים את התיבות במקרא גדולה בראשי התיבות במ"ג (בראשית כה 3; לו 7; מג 7; מז 3; נ 17; שמות כד 5; ויקרא ד 31; במדבר כה 12; דברים לב 6), פעם כתב במסורה גדולה (שמות יז 12; בדפוס ורשה 1841–1845 [פנקובר, דפוס מנחת שי, פריט 14] כך גם בכמדבר ד 16), ופעם פתח את ראשי התיבות במ"ג שבמקור וכתב במקרא גדולה (שמות ד 2; בדפוס ורשה 1841–1845 כך גם בבראשית ל 11).

57. ואלה המקומות שבהם נכתב בכתב היד במסרה הגדולה ובדפוסים המקובלים במ"ג: בראשית מז 3; שמות יב 7; כג 24; לב 12; ויקרא י 13; טז 33; במדבר ד 36; יד 12; כג 9; דברים יט 19. במקומות האלה נכתב בכתב היד במ"ג, ובדפוסים המקובלים – במסורה גדולה: בראשית ד 7; יג 7; יד 2; לא 2; שמות כה 14; ט 29; י 4; יט 5; כג 22; כה 22; לא 14; לב 34; לו 7; ויקרא ב 4; טו 8; במדבר ב 9; דברים כב 2. נוסח הדפוסים המקובלים נבדק במהדורת ורשה תר"ך – תרכ"ו, שהועתקה ממהדורת וינה תקע"ד – תקע"ו. ראה פנקובר, דפוס מנחת שי, פריטים 10–7 ופריט 18.

58. בצר, מנחת שי.

המסקנות גם בספרי הנביאים הכלולים רק באוטוגרף הראשון של נורצי, כ"י לונדון. בדקתי אפוא את ספר יהושע בכתב היד המקורי. התמונה שהתגלתה בבדיקה זו דומה מאוד לזו שנמצאה בתורה.⁵⁹

ט

לסיום הדברים נציג את הדרך שבה הותר הסבך, וכל מגבש מסורה – חדש כישן – זכה לשם ברור המיוחד לו.

כאמור, אצל אליהו בחור המונח מסורה גדולה משמש במובן רחב, וכולל גם את הערות המסורה הארוכות שבגיליון המקרא וגם את אוספי המסורה העצמאיים. לעומת זאת המונח מסורה קטנה התייחד לציון ההערות שבין הטורים בלבד. וכבר ראינו, כי שימוש דומה נמצא גם במקבילות הלטיניות של המינוח העברי.⁶⁰ שכיחותן של הערות המסורה הגיליונית הביאה במשך השנים לכך, שהמונח מסורה גדולה ומקבילו masora magna נתייחדו להערות הרשומות בראש דפי המקרא ובתחתיתם. אפשר שסייע לתהליך זה גם הניגוד הטבעי הקיים בין מסורה גדולה למסורה קטנה. אם מסורה קטנה היא זו הנכתבת בין הטורים, מסורה גדולה היא זו הנכתבת במקום אחר בעמוד.

59. בדקתי את כ"י לונדון בספרייה הבריטית בחודש תמוז תש"ע, ואני מודה בזאת לספרייה ולעובדיה על עזרתם. הנה סיכום מעשיו של נורצי בספר יהושע: הצירוף מסרה גדולה מופיע פעמיים – ובשתי הפעמים הוא מתייחס למסורה הסופית. הצירוף מקרא גדולה מופיע 21 פעמים: 6 פעמים הוא מתייחס לגוף המקרא, 10 פעמים למסורה צדית או להערות מסורה קטנה הנושאת אופי של מסורה צדית, 3 פעמים למסורה הקטנה, ופעמיים למסורה הגדולה. הצירוף במ"ג מופיע 26 פעמים: 23 פעמים מתוכן הוא מתייחס למסורה הגדולה, פעמיים למסורה הסופית ופעם אחת למסורה צדית. יושם לב לחריג האחרון, המוכיח שראשי התיבות במ"ג אמורים להיקרא "במקרא גדולה". לשונו של נורצי: "ועיין מסרה הכתובה במ"ג בסימן י"ח" (יהושע טז 5) – מסורה יכולה להיכתב במקרא גדולה, אך לא בתוך מסורה גדולה. בדקתי גם את השינויים והשיבושים שאירעו בדפוסים. בדפוס הראשון (מנטובה 1742) נפתחו ראשי התיבות במ"ג 7 פעמים, ונכתב במקומם במסרה גדולה. כ-8 מקרים אחרים קוצר הביטוי במקרא גדולה, ונכתבו תחתיו ראשי התיבות במ"ג. יושם לב לסתירה שבין שני השינויים האלה. בדפוסים המאוחרים (המיוצגים בתכנת "אריאל" שבידי) נפתחו ראשי התיבות במ"ג כמעט בכל מקום (23 פעמים מתוך 27), ונכתב תחתם במסורה גדולה. בכל המקרים האלה נוצר לרעתי סילוף של הכוונה המקורית, מפני שנוצרי ביקש לייחס את הצירוף מסורה גדולה למסורה הסופית בלבד. אולם בשבעה מן המקרים האלה השיבוש בולט במיוחד, כי נורצי כתב בהם במפורש במקרא גדולה, דפוס מנטובה קיצר לראשי התיבות במ"ג, והדפוסים המאוחרים חזרו ופתחו במסורה גדולה! הנה דוגמה אחת (יהושע יט 15): נורצי התייחס להערות מסורה צדית בדפוס, וכתב: "וידאלה. בס"א כ"י ברי"ש, וכן במקרא גדולה נכתב בצדו ס"א ויראלה ברי"ש ע"כ". ואילו בדפוסים המצויים בא נוסח חסר משמעות: "וכן במסרה גדולה נכתב בצדו" וכו'.

60. ראה לעיל הערה 1.

הנה טבלה המסכמת את השלבים השונים בהתפתחות המונחים:

מגבשי המסורה – השם המקובל כיום	מסורה קטנה	מסורה גדולה	אכלה ואכלה	המסורה הסופית
בעלי המסורה והראשונים לפני הדפוס	המסורת מסורת קטנה	נזכר במסורת	מוסרתא רבתא מסורת הגדולה אלמאסרה אלכבירה	–
	המסורת עליו		אכלה ואכלה	
אדוניו – מינוח סותר	מסורת הקטנה מסרה קטנה	מסרה גדולה	המסורת הגדולה המסורה הגדולה	המסורה הגדולה
אדוניו – ניסיונות פתרון		מסרה המסרה הבלתי גדולה המסרה האמצעית, לא הגדולה סביבות העמוד		מסרה רבתא
נורצי, מנחת שי	מסרה קטנה	במ"ג (=במקרא גדולה)	[הזכרות בודדות – רק בציטוט עקיף: אכלה ואכלה, מסורת הגדולה]	מסרה רבתא מסרה גדולה
המינוח המקובל בימינו	מסורה קטנה	מסורה גדולה	אכלה ואכלה	המסורה הסופית

קיצורים

כתבי יד ודפוסים של המקרא

א = כתב ארם צובה, רוב התנ"ך, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו

ב = כ"י הספרייה הבריטית Or. 4445

ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו

ל = כ"י סנט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a, תנ"ך

שלם (מהדורת צילום, גרנד פריס, משיגן 1998)

ל^נ = כ"י להמן, תורה (לשעבר קהיר, גוטהייל 14)⁶¹

ק = כ"י הנביאים מקהיר, גוטהייל 34, ד"צ ירושלים תשל"א

ק^נ = כ"י קיימברידג' ספריית האוניברסיטה, Add 1753/2, כתובים (ס' 17490,

17508 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית)

ש = כ"י ששון 507 (כיום ירושלים Heb. 24° 5702, תורה, ד"צ קופנהאגן 1978-

1982)

ש¹ = כ"י ששון 1053, תנ"ך שלם (ס' 8881 במתכ"י)

מחקרים

אבן ג'נאח, הרקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה

אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד

אבן ג'נאח, שורשים (באכר) = ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק,

חברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון,

מהדורת כ"ז באכר, ברלין תרנ"ו (ד"צ ירושלים תשכ"ו)

אבן ג'נאח, שורשים (נויבאוואר) = A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots*

by Abu 'l-Walid Marwan Ibn Janah, called Rabbi Jonah, Oxford 1875

(rep. Amsterdam 1968)

אור"א אונייבני = B. Ognibeni, *La seconda parte del Sefer 'Oklah we-'oklah*,

Madrid 1995

F. Díaz Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, Madrid 1975 = אור"א אסטבן

אור"א ה, חלק א = "אכלה ואכלה" כתב יד האלה, חלק ראשון; ראה אור"א אסטבן

אור"א ה, חלק ב = "אכלה ואכלה" כתב יד האלה, חלק שני; ראה אור"א אונייבני

אור"א פ = "אכלה ואכלה", כתב יד פריס; ראה אור"א פרנסדורף

אור"א פרנסדורף = ז' פרנסדורף (מהדיר), ספר אכלה ואכלה והוא חיבור מהמסורה

הגדולה, הנובר תרכ"ד

61. ראה עליו בריאר, ל^נ; עופר, מסורה בבליית, עמ' 13. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

בירושלים אין תצלום של כתב היד, ומקומו כיום אינו ידוע לי.

- אלדר, דקדוק באשכנז = א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי הביניים", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 10-16
- אלדר, הוריית הקורא = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד
- אליהו בחור, מסורת המסורת = אליהו בחור (אשכנזי), מסורת המסורת, מהדורת כ"ד גינצבורג, ליברפול 1867 (ד"צ ניו יורק 1968)
- S. L. Skoss (ed.), *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitab Jami' al-Alfaz (Agron) of David ben Abraham al-Fasi the Karaite*, 2 vols., New Haven 1936-1945
- E. Ehrentreu, *Untersuchungen über die Massora, ihre geschichtliche Entwicklung und ihren Geist*, Hannover 1925
- G. Busi, *Horayat ha-qore: una grammatica ebraica del secolo XI*, Frankfurt 1984
- J. Buxtorf [1564-1629], *Johannis Buxtorfii Tiberias, sive Commentarius masorethicus quo primum explicatur*, Basileae 1620
- בצר, הנוספות = צ' בצר (מהדיר), הנוספות למנחת שי, ירושלים תשנ"ז
- בצר, מנחת שי = צ' בצר (מהדיר), מנחת שי על התורה לר' ידידיה שלמה רפאל נורצי, ירושלים תשס"ה
- בצר, רשב"ם = צ' בצר, "פירוש רשב"ם למסכת אבות ועדות נורצי עליו", מורשתנו י (תשנ"ו), עמ' 207-212
- ברויאר, כתיב וקרי = מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשובה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7-13
- ברויאר, ל" = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל", ניו יורק תשנ"ב
- ברויאר, נוסח המקרא = מ' ברויאר, נוסח המקרא ב"כתר ירושלים" ומקורותיו במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג
- גינצבורג, אדוניהו = כ"ד גינצבורג, הקדמת יעקב בן חיים ׳ אדוניהו הנמצאת במקראות גדולות [...] ונוסף עליה תרגום באור ותולדת המחבר, ליברפול 1867 (ד"צ ניו יורק 1968)
- דותן, אור ראשון = א' דותן (מהדיר), אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז
- דותן, ניצנים = א' דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים, ירושלים תשס"ה
- דותן, ניקוד רב סעדיה = א' דותן, "ניקוד רב סעדיה גאון" - היה, או רק משל היה?", תרביץ 30 (תשנ"ז), עמ' 247-257
- H. Hupfeld, "Über eine bisher unbekannt gebliebene Handschrift der Masorah", *ZDMG* 21 (1867), pp. 201-220

המנהיג (רפאל) = יצחק רפאל (מהדיר), ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, שני כרכים, ירושלים תשל"ח
 ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), ירושלים תשס"ג

ייבין, כתר = י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג), ירושלים תשכ"ט
 ירקוני, עין הקורא = ר' ירקוני, "עין הקורא" ליקותיאל הכהן, שני כרכים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ה

מ"ג = מסורה גדולה

מ"ק = מסורה קטנה

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan, Baltimore and London 2002

Y. Ofer, "A Masoretic Note in the Aleppo Codex concerning the Composite Words", *Textus* 21 (2002), pp. 209–233
 עופר, המסורה הבבלית = י' עופר, המסורה הבבלית לתורה עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א

Y. Ofer, "Methods and Sources of Yedidya Shelomo Norzi in his Treatise Minhat Shay", *Textus* 24 (2009), pp. 287–312
 עופר, קאסוטו = י' עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ספונות ס"ח ד [יט] (תשמ"ט), עמ' 277–344

פנקובר, אכלה ואכלה = י"ש פנקובר, "בעל התוספות ר' מנחם מיואני וחיבור המסורה 'אכלה ואכלה' מהדורת כ"י האלי", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ג), עמ' 287–315

פנקובר, דפוסי מנחת שי = י"ש פנקובר, "מנחת שי' לר' ידידיה שלמה נורצי: דפוסי החיבור ודפוסי תנ"ך שהוגהו על פיו (1725 לערך – 2006)", (תשס"ט), עמ' נג–צח

M. Serfaty, "Un guide massoretique de ponctuateur: Le fragment TS-NS 287-21", *Proceedings of the Twelfth International Congress of the International Organization for Masoretic Studies 1995*, ed. E. J. Revell (Masoretic Studies, 8), Atlanta 1996, pp. 127–153
 תשובות דונש = צ' פיליפובסקי (מהדיר), ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, לונדון ואדינבורג תרט"ו

עברית וערבית כלשונו שיר בחברה הערבית-יהודית בימי הביניים: רבי יהודה אלהריזי בין מזרח למערב

כמשורר הנזקק לחסדי נדיבים ועוד יותר כמהגר הצריך להילחם על לחמו לא בחל אלהריזי בשום אמצעי, עברי וארמי, ערבי וערבי-יהודי, כדי לפלס לו דרך בחברה היהודית והכללית במזרח, אשר אליה הגיע מלכתחילה כעולה רגל. הוא נולד בטולדו שבספרד (1165) ופעל בפרובנס, ורק בשלב מתקדם בחייו החליט לעזוב את אירופה במסע של צליינות. כך הגיע לירושלים. מירושלים המשיך אל קברי הנביאים יחזקאל ועזרא בסביבות העיר ואסט, השוכנת באמצע הדרך בין בגדאד ובצרה. בדרכו מזרחה פקד את ערי המזרח (ראה להלן הערה 26), וביניהן חלב. בסופו של דבר הוא חזר אל חלב בשנת 1221, ושם קבע את משכנו עד שנקרא לשיבה של מעלה כעבור ארבע שנים, והוא כבן שישים. עיר הולדתו טולדו הייתה מובלעת נוצרית בתוך הדרום המוסלמי, אבל שמרה על אופייה המשוערב. שם ספג בוודאי אלהריזי את התרבות הערבית והערבית-יהודית שעדיין שלטה בעיר. מן התקופה ההיא לא נודעו לנו עדויות כלשהן ליצירה שלו בערבית. בבגרותו הוא פנה צפונה, ונכנס לעומק תחום התרבות הנוצרית.¹ בחברה היהודית בפרובנס הוא פעל בעיקר בעברית כמתרגם מן הערבית, ושימש כמתווך בין אוצרות הרוח שהיו גנוזים בלשון הערבית ובין בני פרובנס חסרי ההשכלה הערבית. בשירתו הערבית הוא נודע רק לאחר שהגיע למזרח. שאלה גדולה היא, מדוע בחר אלהריזי להשתמש בערבית דווקא כאשר כתב שירה לנכבדי הקהילות במזרח.

במבוא הערבי שכתב לספר המקאמות העברי שלו הוא אמנם מתלונן על הירידה בידיעת העברית במזרח, אבל הטענה הזאת נועדה לכאורה להצדיק את השימוש החינוכי בעברית במקאמות התחכמוני, כפי שהוא עצמו אומר: "ונהיה הספר הזה מן הספרים המועילים ביותר במינו שחוברו, כי הוא ממריץ בבדיחותיו המשעשעות ובמעשיותיו המקסימות את הנפשות הבורות ומעורר את הלבבות הנבערים ללימוד השפה העברית".² נראה שהדברים נכתבו כדי לשבר את האוזן, ולמעשה היה צריך

1. מסעי יהודה, מבוא.

2. תחכמוני, עמ' 55-56: "פצאר הדא אלכתאב מן אנפע אלכתב אלמצנפה פי פנה / לאנה בנואדרה אלמטרבה / וחכאיתאנה אלמעג'בה / יחרץ אלנפוס אלגאהלה / וינשט אלקלוב אלגאפלה / אלי תעלם אללגה אלעבראניה".

לשלוט שליטה גמורה בעברית מלכתחילה כדי להיות מסוגל ליהנות מן התחכמוני. עניין לעצמו הוא שימוש המקביל של אלחריזי בשתי הלשונות, העברית והערבית. כאשר כתב לאותו אדם עצמו דברי שיר בשתי הלשונות יש מקום לשאול, אם היה לדבר משמעות מיוחדת. בשיר גנאי עברי שכתב על אדם, שאחר שזכה לשבחים ממנו לא מילא אחר הציפיות שתלה בו, הביע אלחריזי את צערו על המילים שבזבו עליו. בדבריו הוא מדגיש את גודל המאמץ שהשקיע בשבחו של הגביר הבוגדני: "וְהִלַּלְתִּי שְׁמוֹ בְּשִׁמְתִּי לְשׁוֹנוֹ / וְכָשַׁלְתִּי בְּמֶאֱמָר פִּי וְנִיבִי".³ אפשר שהכוונה לשיר דו-לשוני הכתוב בשורות מסורגות עבריות וערביות, שיר מקרוני הדורש מאמץ מיוחד.⁴ אבל אפשר גם שיש כאן התייחסות מפורשת של אלחריזי למאמץ המיוחד שעשה כאשר השתמש בשני העטים, העברי והערבי, לשם כתיבת שני שירים. אכן נראה שהשימוש בשתי הלשונות היה יוצא דופן, ובמיוחד השימוש בעברית לצד הערבית. מן המצאי שבידינו נראה, שדווקא הערבית הייתה הלשון השימושית שלו במזרח בשבחי נדיבים. משירי השבח והגנאי העבריים נשתמרו שירים בודדים בלבד בתוך מחברת המסע שבספר המקאמות שלו, תחכמוני (מחברת לט: מאזני הדור). ספר המסעות הערבי שחיבר באחרית ימיו, כתאב אלדרר, לעומת זאת, כולל כמאה שירי חברה ערביים שהוא כתב על נכבדי המזרח וגביריו (ספר זה לא הגיע אלינו בשלמותו). אין זה ברור כלל מה הנחה את רבי יהודה בבחירת המדיום הלשוני שלו במזרח. אמנם ידועים לנו עולי רגל מוסלמים מן המגרב שתיעדו במקאמה, בערבית כמובן, את המסע למכה ואת המצנטים שנקרו על דרכם, כולל השירים שכתבו עליהם. אבל אלחריזי יכול היה לכאורה ליצור כל זאת בעברית.

כל אמצעי היה אמנם כשר בעיניו של המשורר כדי לעשות למחייתו בחברה שלא הכירה לא אותו ולא את כישרונותיו. חיבור ביוגרפי ערבי שעניינו משוררים ויוצרים משבח את שירתו של היהודי יחיא אבן סלימאן אבן שאאול אבו זכריא אלחריזי אליהודי, ומתאר אותו כמי שידע להלל אדם, וגם לא היסס לגנות אותו אחר כך כאשר לא זכה לתגמול שהוא חשב ראוי.⁵ בהמשך הביוגרף הערבי מביא דוגמאות מארבעה שירים ערביים שכתב לשליטים מוסלמים שנקרו על דרכו במזרח. מן השירים שהוא כתב לגבירים היהודים הוא אינו מביא אף לא מילה אחת. הדבר משקף לכאורה את הנתק בין שתי החברות ושתי התרבויות, היהודית והערבית-יהודית מזה והערבית מזה, אף כי המסרן שדקלם לו את השירים היה, לפי עדותו של הביוגרף הערבי, יהודי. יש לפיכך מקום לשאול, אם המסרן של השירה שאלחריזי הפנה לשליטים מוסלמים לא הכיר את השירים הערביים שהוא הפנה לגבירים

3. תחכמוני, מחברת נ, שיר כו.

4. מסעי יהודה, חטיבה ז, שירים א, ג, ד, טו.

5. סדן, צומת תרבותי; הנ"ל, אינטלקטואל יהודי.

יהודים, וכיצד הגיע אלחריזי לכתובת שירה ערבית למהוללים יהודים בשעה שיהודים פעלו בתחום השירה בעברית בעיקר. נדמה שכדי להשיב על השאלות האלה צריך לבדוק את הרקע הלשוני והתרבותי שעיצב את דרכו.

לשאלת הרקע התרבותי

אנדלוסיה מכורתה של שירת החול העברית הייתה מיושבת בקבוצות אתניות ודתיות שונות, וביניהן מוסלמים ויהודים, נוצרים, ברברים וסלבים. הערבים נודעו ביכולתם השירית ובלשונם הצחה שרק הקוראן האלוהי לבדו יכול היה לכאורה לממש, ובו הם אף עלו, על פי אמונתם, על כל אומה ולשון. ואמנם היהודים היו סבורים שלערכים יש יתרון ביצירת השירה על כל לשון אחרת – למעט העברית, אם כל הלשונות. זו מכל מקום נקודת המוצא של הפרק השלישי של כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה, ספר העיונים והדיונים של רבי משה אבן עזרא.⁶ בעל תורת השיר הזה הלך לעולמו כשלושים שנה לפני שאלחריזי בא לעולם. אבל גם הוא וגם אלחריזי, כמו רבים מיהודי אלאנדלוס, נדרו אל הצפון הנוצרי כדי לעשות למחייתם בקרב חברה בעלת ערכים אחרים.⁷ היכולות הלשוניות שפיתחו אנשים כמו אבן עזרא ואלחריזי נחשבו ביותר בעיני השליטים הנוצרים שהעסיקו אותם. מזכירי מדינה, דיפלומטים ופקידים יהודים התבלטו בדיעותיהם ובשפתנותם. הם גם לא היו מסוכנים לשלטון וליציבותו בהיותם בני מיעוט לאומי חסר כוח וגייסות. נוח היה לשליטים להיעזר ביהודים, שגמישותם הלשונית הייתה לשם דבר בשעה שנשאו ונתנו עם שליטי המגרב המוסלמים. במציאות לשונית ותרבותית מגוונת נתקל אלחריזי כבר בעיר הולדתו, בטולדו.

אבו אסחאק אבראהים אבן אלפכ'אר אליהודי היה רופא במקצועו, ועלה לגדולה בחצרו של אלפונסו השישי מלך טולדו. אבן אלפכ'אר שימש שליח בין המלך הנוצרי ובין מלכי המגרב. נוסף על כישרונו בדיפלומטיה הצטיין אבן אלפכ'אר לפי עדותו של אלמקרי, המביא דוגמאות משלושה משיריו, בתורת ההיגיון ובשירה.⁸ למעשה נודעו לנו מפרי עטו שירים בערבית בלבד, אחד שהוא הפנה לרופא מוסלמי מתחרה ועוד אחד שכתב לכבוד מלכו הנוצרי. הוא היה בן זמנו של אלחריזי; זה מעיד עליו "ומנשיאיהם [של בני טולדו] ר' אברהם בן אלפכ'אר בו מדות יקרות ופעולות מיושרות".⁹ גיסו של אבן אלפכ'אר היה מאיר הלוי אבולעפאפיה, מגדולי

6. כתאב אלמחאצ'רה, הפרק השלישי: "כיצד היתה השירה לטבעית באומה הערבית ומלאכותית ביתר האומות". וראה הכוזרי, מאמר שני, סעיף סו ואילך.

7. שירמן, ספרד המוסלמית, עמ' 398 ואילך.

8. נפח אליטיב, ג, עמ' 528. והשווה רצהבי, יהודים באנדלוסיה, עמ' 338–340; שטרן, שירה ערבית של יהודים; שירמן, ספרד הנוצרית, עמ' 130.

9. תחכמוני לט נ"ב שורה 27.

התורה וההוראה בטולדו. ממנו נודעו שירים בעברית בלבד; בעיקר שירי קודש סטרופיים בעלי חריזה מתחלפת ושירי שבח חד-חרוזיים (קצידות) על גדולי הדור, ביניהם שירים על גיסו הנכבד, שיר אחד לרגל חתונתו וגם הספד עליו במוטו.¹⁰ מסתבר שגם לו הייתה ידיעה בלתי מבוטלת בערבית. בין השאר הוא תרגם מן הערבית לעברית מכתם הגות של אחד ממשוררי אנדלוסיה הנודעים, מלך סביליה מֶעֱתֵמֶד אבן עבאד (1040–1095).¹¹ אבולעאפיה היה ממתנגדי הרמב"ם הראשונים, ועליו מעיד אחריו, שהיה דווקא חסיד הרמב"ם: "ומנשיאי הלויים רבי מאיר ביר' טדרס אין בחכמה מי יערכנו / רק הוא גאה וגאותו תשפילנו".¹² מסתבר שאלחריזי החשיב את ר' אברהם בן אלפכ'אר, הנשיא בעל המעמד הפוליטי בחברה הכללית, יותר ממה שהחשיב את הרב מאיר אבולעאפיה, גיסו של ר' אברהם.

אם גם אלחריזי כתב שירה ערבית באותה העת, לא ידוע לנו דבר עליה, או על כך שמישהו ניסה לשמר אותה. מצד שני הוא כתב שירי יין ושעשועים עבריים בנוסח נהנתני המרמז על הקשר חצרני. את השירים הללו עשוי היה לכתוב בנעוריו בטולדו, אולי אף בחצרו של אבן אלפכ'אר עצמו או בחצרו של בן אחר לאחת המשפחות המיוחסות שהוא פגש במחוזות הצפון, רבי זיזא בן שושן "יועץ נדיבות וים נדיבות" או אחרים כדוגמתו.¹³ מלכתחילה ראו היהודים בשירת החול העברית שלהם סמל ליכולתם להתמודד עם כיבושי התרבות הכללית. תוך כדי ניסיון לחקות את אורח החיים החצרני של השליטים וגם להתחרות בו טיפחו הוויזרים היהודים תרבות חצרנית משלהם בלשונם הלאומית. לשימוש בעברית בשירה היה גם גוון אידאולוגי. גם היהודים כמו הערבים היו חייבים להעלות על נס את לשון הקודש כמין פלא סגנוני, לשון ההתגלות של האל שאין דומה לה בלשונות. דבר זה לא היה קשה במיוחד, כיוון שלשון הקודש הייתה מאז ומעולם בעלת תפקיד שירי אסתטי, אף כי בשימושה הפעיל באותם הימים היא שימשה כלשון הפנייה אל האל ולא להפך. המעבר משירת קודש לשירת חול לא היה עם זאת קשה, במיוחד בסוגת התלונה והגנאי. כך ניתן היה להמיר בקלות דברי תלונה על מצב האומה בשירת הגאולה הלאומית לדברי תלונה אישיים נגד הגביר הקמצן בשירת החול החצרנית.¹⁴

מחוץ למובלעת השירית הייתה לשון המשא ומתן הקומוניקטיבית לא רק בהלכה היהודית אלא אף בפרשנות המקרא העברי ערבית במידה רבה. הדיכטומיה בין לשונות הפרוזה והשירה גם הייתה נתונה משכבר הימים בשימוש הלשוני העברית והארמית. מצב היסטורי שבו הארמית משמשת את כל צורכי החיים חוץ מאשר

10. ברודי, שירים ב, יז.

11. שם, שיר ח.

12. תחכמוני לט נ"ב שורה 28.

13. שם, שורה 29. והשווה שם נ, שירים לא–לד, מו, סד, סז, עא, צד–צז, קי, קכא–קכג, קמב, קנ, קנט–קסו.

14. השווה שמואל בקוראי שמו, מבוא.

בשירה ירשה החברה הערבית-יהודית מן החברה הארמית-יהודית אשר קדמה לה.¹⁵ השימוש בעברית בתחום הבלטריסטיקה השירית היה לו בעת ההיא תפקיד חשוב נוסף. במצב התרבותי החדש הייתה השירה העברית לכלי הביטוי הלאומי בדומה לכלי הביטוי הערבי, והיא הייתה למקבילתה של השירה הערבית הן בנושאים ובמוטיבים הן בצורות השיר ובתבניות.¹⁶ בטיפוח לשונם הלאומית ראו יהודי אנדלוסיה לא רק צורך חברתי, אלא גם משימה תרבותית-לאומית. בזה הם אפילו היו דומים לבני לאומים אחרים שאף טיפחו תנועה עממית, השועביה, כנגד הערביה, אשר דגלה בעליונותה של הלשון הערבית ובצחותה הבלתי ניתנת לחיקוי.¹⁷

שירה עברית במזרח

גם במזרח עלתה כפורחת תרבות חצרנית, דומה לזו האנדלוסית. זה התחיל בשירים שנכתבו בבגדאד במאה העשירית לכבודו של רבי אברהם הכהן.¹⁸ גם המשורר המקצועי הראשון, יצחק אבן כ'לפון, הגיע לאלאנדלוס לאחר שפעל בחצרותיהם של נדיבים במזרח.¹⁹ ומאוחר יותר, בסתיו של שנת 1140, מצא רבי יהודה הלוי מחסה בחצרו של הרופא רבי אהרון אבן אלעמאני באלכסנדריה. שם הוא נהנה מאירוח נדיב, והחליף שירי גן וטבע עם המארח ועם בניו.²⁰ אחריו, לעומת זאת, נודע בעמדתו הביקורתית כלפי השירה העברית של המשוררים המקומיים. במחברת המשוררים שבתחכמוני הוא אף בנה סכמה מיוחדת שבאמצעותה דירג את המשוררים כולם לחמש דרגות, ממשוררי אלאנדלוס הגדולים והגדולים פחות ומשוררי קשטיליה וארגון, ורק אחריהם משוררי המזרח החשובים, ראשי הישיבות ושכמותם, וב"מעלה החמישית היא שפלה מכולם ובזויה והיא מעלת המשוררים אשר הם היום בדמשק ובמצרים / ובצובה וארם נהרים / ובאשור ועדינה וארץ מרתים".²¹ בדמשק ובקהיר,

15. בלאו, עברית ולשונות אחרות, וכן הנ"ל, רקע לשוני, עמ' 22-24, 230-232, 238-239. אמנם הספרים עממיים נכתבו בארמית (השווה יהלום וסוקולוף), אבל גם בזה הלכה הערבית בעקבות הארמית (השווה בן-שמאי). לשימוש מובחן בערבית ובארמית בסוג הספרותי של ההלכה השווה סקליר, עמ' 121-122.

16. השווה וייס; ילין; לוי; סכיפס, שירת ספרד העברית; רצהבי, מוטיבים שאולים; דרורי, ראשית המגעים; הנ"ל, מודלים; טובי.

17. אלוני, המרד בערביה.

18. פליישר, חקר בגניזה, עמ' 85.

19. כתאב אלמחאצ'רה, עמ' 58-59: "ולא היה עוד כמוהו בקרב משוררי היהודים איש אשר אחז בשירה לאומנות לו, והחזיק בפיוט למקור פרנסה, ורצה לקבל שכר בערו, ונדר בעולם כולו, והשיג מן הנדיבים טובה כתאוותו". והשווה מירסקי, עמ' 15-16 וכן שירמן, ספרד המוסלמית, עמ' 174 הערה 133 (שהייתו בדמשק בחצרו של מנשה אבן קזא, המושל היהודי של סוריה).

20. יהלום, עמ' 88-92.

21. תחכמוני, מחברת יב, שורות 358-360.

בחלב ובאדסה, במוצול ובבגדאד יושבים, לדברי אלחריזי, עלובי העלובים. שירי הגנאי שכתב אלחריזי נגדם מתייחסים לתוצרת השירית שלהם, שהייתה כתובה לטענתו בעיקרו של דבר על דרך התחרות והקנטור. כך הוא מביא קטע משירו של משורר דמשקאי בשם יצחק בן ברוך הפונה אל הפטרון שלו תוך השמצת שירת מתחרו.²² בדבריו נראה יצחק בן ברוך רומז לדברי בני חת, המשיבים על בקשתו של אברהם לקנות מהם קבר כדי לקבור את שרה בהציעם לו באופן אירוני קברים הרבה:²³

פנה אלי פאר רוזנים ושרים / ואל תפן אלי שירות אחרים
תצוב קבר לשירותם וטמנם / ואם רבו תצוב להם קברים

אלחריזי מזלזל ברמתו של השיר, ומביא אותו אך ורק כדי להציג את מתחרו במלוא מערומיו.

לבטיו של משורר מהגר

אף כי היה אלחריזי בלא ספק מורם מעם ביכולותיו הפואטיות, ויכול היה לכאורה להעמיד בצל את המשוררים המקומיים, יש לזכור שמעמדו ביחס למשוררי המזרח לא היה תמיד פשוט וחסר פניות. המשוררים המקומיים היו מקורבים לבעלי השרה וקשורים בהם לא רק בקשרים חברתיים קודמים אלא גם בקשרי משפחה וקהילה. רמזים שונים לקשרי פולחן ודת בבתי הכנסת המקומיים היה נוח למשוררים היהודים להגניב אל תוך שיריהם העבריים באמצעות שיבוצים ורמיזות. מבחינה זאת הייתה לאלחריזי התמודדות לא קלה עם המשוררים היהודים; ונוח יותר היה לו להתמודד אתם בלשון הערבית, שלא הייתה זמינה למעשה לרמיזות ולרמזים פנים-קהילתיים.²⁴ מול משוררי חצר יהודים שניסו את כוחם בכתיבה ערבית לפטרונים היהודים שלהם – ונראה שהיו כאלה – עמד אלחריזי לפחות בנקודת פתיחה של שוויון. יתר על כן, באמצעות השירה הערבית הוא יכול היה להתחרות גם במשוררים המוסלמים, שפעלו בוודאי גם הם בסביבתם של הוויזרים היהודים. המהוללים היהודים אולי אף העדיפו שירי הלל ערביים על פני שירים עבריים: שיר ערבי מוצלח שנכתב לכבודם אפשר להם להתנאות גם בחברה הכללית. וכפי שעולה מן ההערכה הגדולה לשירתו של אלחריזי בפיו של הביוגרף המוסלמי אכן הכירה החברה הכללית את שיריו, אף

22. שם, שורות 404–405.

23. על פי נוסח המסורה: "במבחר קברינו קבר את מתך" (בראשית כג 6). והשווה בראשית רבה נח, ו (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 624): "את אמרת מתי חד ואנו אומרים מתי סגי" (וחילופי נוסח שם).

24. סכיפרס, שירה וטקסטים מקודשים.

כי היה יהודי וזר במקום. זוהי אולי הסיבה שאלחריזי בחר להעלות מתהום הנשייה את היכולות הכמסות שלו כמשורר ערבי במזרח דווקא. אבל צריך לחשוב על סיבות נוספות, שכן שיר ערבי אפשר היה להגיש מלכתחילה גם לפטרון מוסלמי. אלחריזי עצמו כינס בסוף ימיו את השירים שכתב לנכבדי קהילות היהודים, והוסיף להם דברי הסבר וקישור בפרוזה. הוא ביקש לערוך את החומר כולו במין תיאור רצוף של מסע, במעין סיפור מסע (travelogue) מסודר על פי המקומות שעבר בהם בדרכו מן המערב למזרח, מקהיר וירושלים ועד קברות הנביאים בדרום עיראק. מסתבר שהדבר לא היה קל, שכן לפעמים קשה היה לו להחליט אם מקום מסוים נקרה על דרכו כשנסע מזרחה, אל קברי יחזקאל ועזרא בואסט, או כבר בדרכו בחזרה מערבה, אל העיר חלב, שבה קבע את מושבו באחרית ימיו, ושבה גם שקד על עריכת הספר שהוא קרא לו כתאב אלדרר.²⁵ שונה מאוד תיאור המסע בסיפור העברי שלו הכלול ב"מקאמה מיואן אלעצר" (מחברת מאזני הדור) של ספר תחמוני, היא מחברת המסע והנדודים (מחברת לט). מתוך שלושים המקומות הנזכרים בכתאב אלדרר²⁶ באים במחברת העברית שלושה-עשר מקומות ראשיים בלבד,²⁷ ואף לאלה לא היו לאלחריזי אלא שירים עבריים מועטים שיכול היה לקשט בהם את תיאורו. משום כך הוא נאלץ להשתמש במחברת הזאת בעריכותיה השונות פעם נוספת אף באותו שיר עצמו כשהוא מפנה אותו בכל פעם למהולל אחר.²⁸ ובל נשכח שאף את היצירה כולה, ספר תחמוני, הוא הקדיש בצורות שונות לארבעה נמענים שונים בואסט, בחלב, בדמשק וכנראה גם בעדן שבתימן. יש להרהר לפיכך באפשרות שהשימוש בערבית במזרח היה משתלם יותר מבחינתו של אלחריזי, שכן שם הוא יכול היה להגיש את השיר הערבי לא רק למהולל מוסלמי כי אם פעם נוספת גם למהולל יהודי, מה שלא היה מקובל בטולדו.

25. כתאב אלדרר, עמ' 194–195.

26. פסטאט, קהיר, אלכסנדריה, בלביס, ירושלים, דמשק, בעלבך, חמץ, חלב, מנבג', סרוג', אלבירה, קלעת ג'עבר, אלרקה, חרן, אלהאה, ראס אלעין, אלמג'דל, נציבין, ג'זירת אבן עמר, סנג'ר, מוצול, ארבל, כרכאני, דקוקה, בגדאד, כרך, חלה, ואסט, בצרה.

27. אלכסנדריה, קהיר, פסטאט, ירושלים, חדרך, דמשק, בעלבך, חלב, רקה, סרוג', מוצול, בגדאד, ואסט.

28. בדמשק הוא כתב את "נשיאות נבראה אצלו לעזר" (תחמוני א נ"ב 5; לט נ"ב 104) לא רק לכבוד יאשיה בן ישי הקראי, אלא גם בנוסח "ומשרה הייתה נגדו לעזר" לכבוד הרופא משה בר צדקה הרבני (תחמוני לט 119). וכן הוגש השיר "מאתך השר תהלתנו" לכבוד הרמב"ם במצרים וגם לכבוד רבי מאיר בן הנשיא רבי ששת בספרד (תחמוני נ, שיר יב). וכן והשווה תחמוני נ, שיר פא (ר' צדקה הדיין / ר' יצחק הדיין), וכן שם, שיר קנה (ליצחק/ליוסף). והשווה עוד את השיר "נחנו גדודי עיר" (יא 303), שכתבו תחילה על אנשי חלב ואחר כך על אנשי העיר פסגה (אלבירה? שם פיקטיבי?).

פתרונותיו של משורר מהגר

בארצות הנוצרים הייתה העברית המדיום העיקרי שבאמצעותו פעל אלחריזי בחברה, אבל כאשר הוא הגיע למזרח נפתחו לפניו אפשרויות חדשות. כאן יכול היה לפעול גם באמצעות הערבית לא רק בחברה הכללית, כי אם גם בחברה היהודית. שיר ערבי מוצלח היה אפשר להגיש הגשה חוזרת לא רק למהולל מוסלמי אלא גם למהולל יהודי בעל מעמד בחברה הכללית. שימוש חוזר באותו השיר העברי הוא עשה גם בקרב אותה חברה עצמה, היהודית, במקומות מרוחקים זה מזה. אבל במזרח אלחריזי יכול היה כנראה לעשות זאת אף בסמיכות מקום בקרב שתי החברות, הערבית והיהודית. המסרן היהודי אשר דקלם את השירים השמיע לביוגרף הערבי או לשליחו שירים שאלחריזי הגיש למהוללים מוסלמים בעיבוד מוסלמי. יש להניח שהוא ידע מה הוא עושה, שכן שירים אלה ערכו לאוזניים מוסלמיות יותר מאשר שירים ערביים שנכתבו למהוללים יהודים.

כך אנו מוצאים את השיר "ארץ" סקת ג'טאנהא אעטאנהא" משמש בדמשק בשבחו של הרופא היהודי משה בר צדקה²⁹ המכונה אבו עמראן, והוא חוזר ומצוטט בהקשר מוסלמי בשנת 1220 בארץ של אבו אלפתח מחמד אבן אבי אלח'יר אבן אבי אלמ'עמר אבן אסמאעיל אלח'ריזי.³⁰ השיר הערבי (27 בתים) והשיר הערבי-יהודי (28 בתים) שווים כמעט באורכם, ופותרים בשני בתי פתיחה זהים. מעבר לכך הם זהים במחצית בתיהם בערך.³¹ ההבדלים בין שני העיבודים משמעותיים ביותר. הבית הארבעה-עשר בשיר הערבי-יהודי, הכולל רמז לשמו של המהולל היהודי, עמראן, חסר בשיר הערבי. גם חטיבת ההתפארות העצמית בשיר הערבי-יהודי חסרה בשיר הערבי, אולם תחתיה מורחבת בשיר הערבי חטיבת השבח, והיא כוללת רמזים לחג הקרבן וכן לסמלים מוסלמיים אופייניים. נביא כאן את הבתים הראשונים של השיר הערבי-יהודי (1-2, 4-5, 7, 9) בתיקונים המתבקשים על פי השיר הערבי:³²

[ארץ' סק]ת א[ח]..אנהא³³ א[עט]אנהא / וזהת עלי קת'באנהא קצ'באנהא
[סלבת] ג'אדי חורהא ונחורהא / וסטת בנא ולדאנהא [ו]לדאנהא

29. תחכמוני, עמ' 438, 453, 559, 585, 595; מסעי יהודה, עמ' 83. והשווה עוד פליישר, שירי צימודים, עמ' 265 ואילך.

30. כתאב אלדרר, עמ' 126-131; סדן, צומת תרבותי, עמ' 58-61; הנ"ל, אינטלקטואל יהודי, עמ' 148-151.

31. השווה בתים 1-2 בערבית יהודית לבתים 1-2 בערבית, וכן 4-5 אל 7, 11; 7 אל 4; 9 אל 3; 10-12 אל 12-14; 13 אל 16; 15 אל 17; 16 אל 20; 17 אל 22; 19 אל 25; 20 אל 27.

32. על סממני הסגנון האנדלוסיים של השיר הזה השווה סכיפרס, מושח.

33. שרידי הכתב אינם מאפשרים כאן את הקריאה ג'טאנהא.

פלֶקֶד תִּלְאֵלָא דִּרְ[ה]א ב[נחור]הא / וְזֵהָ בְּגִיד קִיאָנְהָא עִקְיָאנְהָא
וְאִשְׁרֵב בְּאַרְץ' גְּאֻלְתָּהָא מְזֵנָה / וְכֹאנְמָא ה[תאנהא] פְּתֹאנְהָא
וְלִין גְּלֹא³⁴ אֲתֹאֲרָהָא אֲדֹאֲרָהָא / פֶּלֶקֶד חוּי א[חסאנהא] נִיסָאנְהָא
ת[מל]ת בְּמָא אֲמֻטָּאֲרָהָא אֲזֵהָאֲרָהָא / חֲתִי אַג[תדי] חִירָאנְהָא רוּחָאנְהָא

אַרְץ אִשְׁר עֲטִינְיָה יִשְׁקוּ עֲמָקִיָּה / וְעֲנַפִּיָּה יִשְׁגֹּשְׁגוּ יַעֲלוּ כְּפֹרְחִים עָלֵי גִבְעוֹתֶיהָ
לְבִי שָׁבוּ בְּנוֹתֶיהָ יָפוֹת הָעֵין וְהַדּוּרוֹת הַצּוֹאֵר / וְיִתְקַפּוּנִי בְּנוֹתֶיהָ הַחֲמֻדוֹת
וְגַמִּישוֹת הַמְּרֹאָה

פְּנִינְיָה תִּנְצַנְצָנָה עַל צוֹאֲרִיָּהָן / וּבַעֲנָקִי הַזְּמֵרוֹת יִיף חֵן הַזֶּהָב
שֶׁתָּה בְּאַרְץ אִשְׁר עֲמָה הָעֵבִים תִּינוּ אֶהְבִּים / וְכֹאִילוֹ גִּשְׁמִיָּה מִפְּתִים אוֹתָהּ
אִם חוֹדֵשׁ אֲדֹר שְׁלֵה חֲשָׁף אֶת עֲקֻבוֹתֶיהָ / אֲזִי חוֹדֵשׁ נִיסָן שְׁלֵה כִּינֵס אֶת טוֹבָהּ
בְּמִי גִשְׁמִיָּה הַשְׁתַּכְּרוּ כָּל פְּרָחֶיהָ / עַד כִּי נִבְּכוּ צִמְחֵי בִּשְׁמִיָּה

העובדה שאת היכול הספרותי החצרני מסר אלחריזי בסופו של דבר בכתב עברי בערבית יהודית קשורה כמובן במסלול היהודי של מסע העלייה לרגל שלו, וכמובן גם בקהל היעד היהודי של כתאב אלדרר. לא ברור לכאורה מה היה ייעודו המקורי של כל שיר משיריו. יתר על כן, כיוון שאלחריזי הזדמן לדמשק פעמיים³⁵ בדרכו לעיראק וכנראה גם בחזרתו ממנה, אין זה ברור כלל אם ההגשה הערבית-יהודית בדמשק קדמה להגשה הערבית בארבייל או להפך, אבל זה גם לא חשוב. בערבית יהודית ניתן היה ליצור מלכתחילה גם שירה ערבית מליצית ברמה הגבוהה ביותר. בכתאב אלדרר הערבי-יהודי כלל אלחריזי בין השאר שיר שבח ארוך המקושט על פי כל כלליה ודקדוקיה של הקצידה הערבית המשוכללת. אל שבחי המהולל אבו נצר אבן אלרייס אלאג'ל עבד אלקאדר, הוא מזהיר בן רבי שמואל, הוא הגיע רק אחרי שמונה בתים מפוארים של פתיחה ארוטית מפורטת.³⁶ את הקצידות האלוהיות שקבע אלחריזי בראש כתאב אלדרר הוא כבר כתב כנראה בחלב בשלב העריכה של הספר. קצידות כאלה בשבח האל יכולות היו לתת הכשר ולגיטימציה לכתיבה החברתית האישית שהוא הפיק במהלך מסעו במזרח תוך רדיפה אחרי פטרונים ונדיבים. גם שירי פצ'אל עבריים המקשטים את ספר המחברות העברי, תחכמוני, היו כנראה בעלי תפקיד דומה.

34. קריאתנו גלא עדיפה על הקריאה ח'לי בשיר הערבי. תודתנו על העזרה בקריאה ובפענוח אמורה גם כאן למו"ר פרופ' יהושע בלאו.

35. כתאב אלדרר, עמ' 138–139.

36. שם, עמ' 158–161.

השימוש המובחן בלשונות

במזרח חזר אלחריזי לפעול גם בכתיבה עברית מקורית כפי שהיה רגיל לעשות בנעוריו באלאנדלוס. כך הוא כתב את שירי ההתפעלות על קברי הקדושים יחזקאל ועזרא בקצידות עבריות בהיקף של למעלה מחמישים בתי שיר חד־חרוזיים, נוסף על שיר סטרופי ארוך. את אלה צירף בסופה של מחברת קבר עזרא, שייחד לסיפור הביקור של גיבור המקאמה במקום.³⁷ במקאמה הערבית לעומת זאת כלל אלחריזי שיר שבח אישי לממונה על הקבר, אבן אלצַוִּיִּי. השיר מלווה את תיאור ביקורו בקבר הקדוש. מצב דומה משתקף גם ביחס בין שני הספרים, העברי והערבי, באשר לירושלים. את השיר הארוך בנוסח פצ'אאל אלקדס "נפשי לציון גלתה" שם אלחריזי בפי המספר, הימן האזרחי, כאשר הוא בא בגבולה של העיר הקדושה.³⁸ פרק ירושלים הערבי, לעומת זאת, שמר על שירי הספד שכתב על מנהיגי הקהילה הצרפתית בירושלים, יוסף בן ברוך מקליסון ואחיו מאיר. את שירי ההספד הללו כתב אלחריזי כאשר הגיעה אליו שמועת מותם של הצרפתים, והיה זה סביב שנת 1221, כארבע שנים לאחר שעזב את ירושלים. באותה העת כבר יכול היה לכתוב על האחים הצרפתים שירי הספד אף בלשון שהייתה רחוקה מהם. ההספדים היו מיועדים כמובן לאוזניהם של יהודי המזרח, ממש כמו כתאב אלדרר כולו, שבפרק ירושלים שלו נכללו שירי ההספד.

יהודה רצהבי, המפרסם הראשון של המקאמות הערביות, חילק כאן חלוקה פשטנית במקצת בין העברית והערבית, כאשר קבע שמחברותיו העבריות של אלחריזי הן ספרותיות ביסודן ודמיון ומציאות משמשים בהן בערבוביה, מה שהלם את לשון המקרא המליצית; כנגד זה המקאמה הערבית כולה סיפור מציאותי של פרשיות מסע, ללא גרעין אגדי כלשהו, מה שהלם את הלשון הערבית השימושית, שהייתה מובנת לקהל הרחב יותר מאשר לשון המקרא המליצית ששימשה את המחברת העברית.³⁹ למעשה המקאמה הערבית מליצית לא פחות מאשר אחותה העברית, וזאת לא רק בשירי הפצ'אאל, שאלחריזי קבע בראשה, אלא בוודאי גם בשירי השבח האישיים שהוא פיזר לנכבדי הקהילות שפגש בדרכי נדודיו במזרח. ההתמודדות בין הלשונות שייכת כנראה כולה לתחום החברתי ולשאלות של עמדת הדובר, ולא דווקא לתחום הסגנוני.

אופיינית להתמודדות בין הלשונות גם פרשת יחסיו של אלחריזי עם יוסף המערבי אבן שמעון, מהגר כמוהו ויליד העיר סבתא (Ceuta) שבמרוקו, אשר נמלט משמד אלמַחְדוֹן אחר שהעמיד פנים כמתאסלם. בחברתו הרגיש אלחריזי בנוח גם בעברית.

37. תחכמוני, מחברת כג, שורות 100–117, 119–157, 159–243.

38. שם, מחברת טז, שורות 14–63.

39. רצהבי, מקאמה, עמ' 7–8.

לכבודו של יוסף המערבי אף כתב מחברת עברית הפותחת בלשון האוטוביוגרפית "נאום יהודה בן חריזי הספרדי". שם כלל את שיר השבח "בָּךְ הוֹבִישׁ אֱלֹהִים יָם דְּמַעוֹת",⁴⁰ אשר הוא שכלל וכלל בנוסח מורחב בתחכמוני בתוך מחברת המסע.⁴¹ שיר זה עניינו שבח חכמתו של המהולל, ובין שאר שבחיו הוא נזכר כמושיעה של לשון הקודש המתמודדת עם התכנים הערביים: בְּלִפְנֵי בֵּית זְבוּל בָּנָה לְשִׁבְתּוֹ / לְשׁוֹן קֹדֶשׁ וַיֵּאֱהָל שָׁם עֲרַבִּי. ורצה לומר, שבמקדש העברי השוכן בלבו של רבי יוסף נטוי לו האוהל הערבי. האיש היה תלמיד נאמן של הרמב"ם, ואף הגן עליו במאמר מיוחד שכתב בעניין תחיית המתים.⁴² הוא גם נודע כמי שהקים ישיבה בחלב והרביץ בה תורה. בשיר הערבי הכלול בפרק חלב של כתאב אלדרר כל זה אינו זוכה למילת התייחסות אחת, ומשום מה נזכרות בו סגולותיו כרופא בלבד.⁴³ וצריך כנראה להניח, שבאמצעות השיר הערבי ביקש אלחריזי להגן על האיש מפני כתבי שטנה שכתבו נגדו מחברים מוסלמים. ואכן אנו יודעים כי עבד אללטיף אלבגדאדי טען שאבו אלחג'אג' אלמג'רבי – זה הכינוי (הכנייה) הערבי של רבי יוסף – היה רופא קטלן שהתאסלם, ורק העמיד פנים שחזר ליהדות.⁴⁴ כיצד התייחס אלחריזי לשאר כלי קודש של הקהילה?

בקיצור ממש כתב אלחריזי בערבית על יהודים נושאי תפקידים בקהילת חלב, דיינים, חזנים, ומלמדים שזכו כולם יחד לשיר ערבי אחד בן שישה בתים, איש וביתו איש וביתו באו כלי קודש אלה אל השיר הערבי.⁴⁵ שונה היה יחסו לבעלי המשרה והשררה היהודים שהיו בעמדת ייצוג והשפעה גם בחברה הכללית. הם זכו לנתחי שיר רציניים. בעלי ייחוס ומעמד בחברה היהודית המסורתית שהיו חשובים פחות בחברה הכללית זכו לייצוג מופחת בכתביה הערבית, והיפוך הדברים בכתביה העברית. צאצאי ראש ישיבת ארץ ישראל, נכדי הגאון רבי אברהם בן מזהיר שנעשו מקורבי שלטון, אינם נזכרים אף בשמם במחברת ההקדשה העברית שהוא כתב לכבוד יוסף המערבי;⁴⁶ שונה לחלוטין מעמדם בכתאב אלדרר הערבי.

מקום חשוב ונתח שירי רחב תופשים נכדי הגאון רבי אברהם בן מזהיר, רבי עזריה הבכור ורבי שמואל אחיו בני הראש מר נסים, בכתאב אלדרר. בקצידה הערבית המפוארת שאלחריזי כתב לכבודם של שני האחים הוא משבח את המשפחה שזכתה מלבד כתר תורה (ראשות הישיבה) גם לכתר מלוכה בחלב.⁴⁷ על אף נתח השיר

40. מסעי יהודה, הקדשות חלביות, שורות 42–45.

41. תחכמוני, מחברת לט, נו"ב, שורות 154–161.

42. סטרומזה, וכן לנגרמן.

43. כתאב אלדרר, פרק כ, שורות 238–249.

44. שטרן, עבד אללטיף אלבגדאדי.

45. כתאב אלדרר, פרק כ, שורות 265–276.

46. מסעי יהודה, מחברת הנדיבים.

47. שם, שורות 69–74.

השמן שזוכה לו רבי שמואל לעומת רבי עזריה (שלושה-עשר בתים לעומת שלושה מתוך הקצידה השלמה) הרי רבי עזריה, האח הגדול, תופס מקום בראש השיר, כפי שראוי לבכור, ורק אחר כך בא אחיו הקטן בשנים אבל החשוב יותר מבחינה חברתית. כך גם ביחסו של אחריו לבניהם של שני מהוללים אלה. בנו של רבי עזריה, אבו אלביאן, זוכה ראשון, לאחר השיר המשותף לאבות, לשיר שבח קצר בן חמישה בתים, ורק אחר כך זוכה בנו של רבי שמואל, אבו נצר, הוא מזהיר, לקצידה בת שמונה-עשר בתים שבראשה פתיחה ארוטית מפוארת בת שמונה בתים.⁴⁸ מסתבר שהאח הגדול רבי עזריה ומשפחתו לא עמדו במרכז תשומת לבו של אחריו, ואילו האח הקטן רבי שמואל ומשפחתו היו חשובים לו יותר. מערכת היחסים המפותחת של אחריו עם השר שמואל הניבה יצירות נוספות. ואף בעתות משבר, כאשר מעמדו הרם בחצר השלטון גבה באחד הימים את מחירו והוא הושלך לכלא, דאג אחריו לפאר אותו בשירתו.⁴⁹

ניתן לטעון שאלחריזי דלה מתוך עצמו במזרח יכולות חדשות, ואלה נתעוררו בו מתוך מפגש מחודש עם חברה ערבית-יהודית שהתרחק ממנה לאחר שנשט את הדרום המוסלמי בספרד מכורתו. גם יהודים מקומיים במזרח שלחו כנראה ידם פה ושם בכתובה שירית ערבית,⁵⁰ אבל אחריו בהיותו עובר אורח זר עשה זאת ללחם חוקו תוך הפעלת כל האמצעים הלשוניים ובמגוון ספרותי רחב. חברה ייחודית נוספת שבקברה הרשה לעצמו אחריו לפעול באופן עצמאי ואף להתקיף את אחיו היהודים הייתה החברה הקראית. במבוא לאוסף של שירי צימודים עבריים שהקדיש לנכבדי הקראים בדמשק הוא מזכיר לגנאי את יהודי המקום. על פי דבריו יהודים אלה, כאשר סוף סוף מזמינים הם אותו לסעוד על שולחנם, דורשים ממנו שלא יאריך בסעודה ושגם לא יעסיק אותם יותר מדי בתלונות על מצוקותיו. כיוון שנעלו בפניו את שערי כתיבה והתכחשו למנחת שירתו הוא מחליט להפנות להם עורף, ולפנות תחת זאת אל עדת הקראים. בדברי השבח שהוא מרעיף עליהם הוא מחשיב אותם כמין אינטליגנציה "הזריזה לרכוש מעלות של תרבות ולהכיר בערך שירת התהילה ולרדת לעומק רמזיה, לסבוא את מתיקותה ולהתלבש בעדי יופייה".⁵¹ מסתבר שאלחריזי התייחס כאן ליכולותיהם של הקראים ולהרגלי התרבות שלהם. באופן כללי ניתן לומר, שהמזרח פתח בפני הנוסע אפשרויות חדשות שלא היו לו

48. שם, שורות 123–158.

49. תחכמוני, שער נ, שיר יח. השיר הזה, שהיה משולל הקשר בחברה הכללית, נכתב עברית.

50. ראש הישיבה בבגדאד, פכר אדולה אבו אלפתח יצחק בן אבי אלחסן בן אבי אלברקאת בן אלשוין אליהודי, כותב מכתם ערבי בן שני בתים במשקל בסיט אל שר החצר של זמנו. ראה בן-יעקב, עמ' 58. על האיש ראה תחכמוני יב 357, 482; נ 1207.

51. פליישר, השלמות, עמ' 218–219. בתרגום מן הערבית נעזרתי במו"ר יהושע בלאו, ותודתי אמורה לו גם כאן.

במערב; אולם יש לשאול, עד כמה הוא הכיר את האפשרויות החדשות שבמזרח כאשר יצא לדרך. באופן מוצהר חשוב היה לו בוודאי להציג את הפן האידאליסטי של מסעו.

בהתכנסויות של אנשי ספרות ספרדיים הוא נדבק לראשונה, כפי שהוא מעיד על עצמו, בחיידק הגדודים. תוך כדי האזנה לסיפורים על ארצות רחוקות מפי נוסעים ועוברי אורח נולדה בו התשוקה הגדולה לחצות ימים ולגמוע מרחקים, לבקר בארץ ישראל ובעיראק. וכך הוא מתאר זאת במבוא שלו לכתאב אלדרר: "מן רב הייתי בארצות המערב כשאני משתוקק הרבה // לזכות ולראות את ארץ הקודש / ואת המקומות האלוהיים [...] להריח את ריחות העיר מרוח עפרה // לזכות ולראות את מקום זרמי המים / והפלאים המפליאים / והמראות המדהימים // אשר תכלינה הנפשות מאהבה אליהם".⁵² הפן האידאליסטי של המסע מתגלה כאן במלוא עצמתו, ונראה שהשתלב בתשוקה להתחדשות רוחנית. את התשוקה הזאת עורר בו כנראה גם המפגש עם רבי יוסף אבן שמעון איש המערב, ואולי אף התוודעותו אל המקאמה שלו "נאום טוביה בן צדקיה" שהוא כתב לכבוד הרמב"ם.⁵³ כל אלה החיו בקרבו צלילים והדים רחוקים שהחזירו אותו אל נקודת המוצא של מכורתו הספרדית. לא בכדי הוא נושא ונותן עם יוסף המערבי בעברית בעיקר. מסתבר שבמקרה זה הוא גם לא הרגיש את עצמו בן תחרות עם מקורבים מבני המקום, שהרי יוסף המערבי היה מהגר כמוהו והעברית הייתה שגורה על לשונו.

בשלב זה של חייו רבי יהודה אף מתחרט על שחטא בתרגומים מן הערבית. תרגומים אלה אף אילצו אותו להתעמת עם המתרגם המקצועי המפורסם שמואל אבן תיבון, הדייקן הציניקן. במזרח הייתה לו עדנה ונתחדשו עליו נעוריו. לא בכדי הוא מתאהב במזרח בבתולה המפתה, לשון הקודש, ומחליט לכרות עמה ברית בחזונו הנבואי המופלא. בפתיחה לתחכמוני הוא מציג את מערכת היחסים החדשה הזאת בצבעים מרהיבים: "וְאַרְשִׁתִּיהָ לִי בְצֶדֶק וּבִיָּאָה / מִבְּלִי שֹׁטֵר וּבִיָּאָה / וְאַקְרַב אֶל הַנְּבִיאָה // וְתִהְיֶה וְתִלְדַּבֵּן בְּדִמּוֹת אֱלֹהִים וְצִלְמוֹ / וְתִהְיֶה הַמְּשֻׁרָה עַל שְׂכָמוֹ" – הלוא הוא תחכמונו, שאלחריזי אביו והעברית אמו.⁵⁴ בהמשך הוא אף מתחרט על שנעתר להפצרותיהם של נדיבי פרוכנס ותרגם בעבורם את ספר המקאמות הערבי של אלחרירי. על כך הוא מתוודה עתה ואומר: "וְעַתָּה כְּאֲשֶׁר לְאַרְצוֹת הָאֵלֶּה עֲבַרְתִּי / וּמִמֶּעֶרֶב אֶרְחִיתִי⁵⁵ / וּבְמִזְרַח זֶרְחִיתִי / רְאִיתִי כִּי הַסִּפְלִיתִי עָשׂוֹ / וְגִדַּל עֲוֹנִי מִנְּשֹׂא //

52. כתאב אלדרר, פתיחה, שורות 19–26.

53. ליבבתיני, נאום טוביה בן צדקיה (שער ב).

54. תחכמוני, הקדמה, שורות 240–241.

55. כמו: יצאתי לאורח, לדרך.

בְּעֶזְבִּי לְחֶבֶר סֶפֶר מְמַלְצוֹת תּוֹרַתְנוּ / וְהִלְכָתִי לְהַעֲתִיק דְּבָרֵי זִלְתָּנוּ / כָּאֵלוּ אֵין דְּבָרֵי
 אֱלֹהִים חַיִּים בְּיִנְוִתְנוּ // וְכָרֶם זָרִים לְנִטּוֹר מִהֶרְתִּי / וְכָרְמִי שְׁלִי לֹא נִטְרָתִי.⁵⁶
 הבחנה תפקודית מעניינת בין כתיבתו העברית ובין הכתיבה המקבילה בערבית
 צצה ועולה בעשייתו היצירתית של אחריו במזרח. העברית שימשה אותו בעיקר
 בכתיבתו האמנותית המסוגננת, שבחי ירושלים ושבחי הנביאים, פרוזה אמנותית,
 שירי צימודים וכל כיוצא באלה. אל האנשים המקומיים הוא פנה לכאורה בלשון
 החולין, שהייתה גם לשון השלטון והמשא ומתן היום-יומי. שונה אולי היה המצב
 בעברו האירופי. גם קודם שנדד למזרח, באירופה הנוצרית ובפרובנס, השתמש
 אחריו בכישוריו הדו-לשוניים. אבל שם פעל בעיקר כמתרגם עברי בשירותם של
 יהודים שואפי דעת והשכלה. למענם הוא תרגם מן הערבית ומן הערבית היהודית
 חיבורי הגות וספרות במגוון רחב של תחומים הן בפילוסופיה הן בספרות יפה הן
 בהלכה. הוא פעל בשליחותם של הנגידים רבי מכיר (מאיר) בן ששת הנשיא
 מברצלונה ורבי קלונימוס הנשיא מבוקיר, וכן בשליחותם של ראשי ישיבות ותלמידי
 חכמים כמו רבי יוסף בן ברוך מקליסון ורבי יהונתן הכהן מלוניל.⁵⁷ מצד כישרונו
 השירי וידיעתו בלשון הערבית היה לאל ידו ליצור ולכתוב שירים גם בערבית, אבל
 לא ידוע לנו שהוא אכן עשה זאת, לא באירופה המוסלמית ובוודאי לא באירופה
 הנוצרית. אפשר כמובן להניח שאלחריו פעל בערבית כבר בספרד כמו אברהם
 אלפכ'אר ואחרים, אלא שהחברה היהודית לא גילתה עניין בשירתו הערבית והחברה
 הערבית לא שימרה אותה, וכך היא לא הגיעה לידינו. את שירתו החצרנית שכתב
 בערבית יצר כנראה בנעוריו בטולדו. את שירתו הערבית שהפנה במזרח לנדיבים
 יהודים הוא כינס בעצמו, ואילו בשירים שהפנה למושלים המוסלמים מצא עניין
 ביוגרף מוסלמי משכיל, והוא ציין אותו לשבח על הישגיו הספרותיים.⁵⁸
 עניין מיוחד יש לנו בלשונות השיר של רבי יהודה אחריו, אשר פעל בתקופה
 רבת תהפוכות ובשלושת המרכזים החשובים ביותר של היהדות בסוף המאה השתים-
 עשרה ובראשית המאה השלוש-עשרה – במזרח, באירופה הנוצרית ובמובלעות
 התרבות של אירופה המוסלמית – בערבית, בעברית ובערבית יהודית.

56. תחכמוני, הקדמה, שורות 361–366.

57. תחכמוני נ, שירים יב, לז, נב, סט.

58. בלאו, מעמד השירה הערבית. אינטלקטואלים יהודים, ובמיוחד רופאים, גילו עניין בשירה
 הערבית. ראה גויטיין, ה, עמ' 425; אלוני, הספרייה היהודית, עמ' 241, 323 (אלאגאני אלכביר
 לאבו אלפרג' אלאספהאני), 85, 173 (ערוץ' אלשער).

קיצורים

אלוני, המרד בערכיה = נ' אלוני, "השתקפות המרד ב'ערכיה' בספרותנו בימי הביניים", ספר מאיר ולנשטין, בעריכת ח' רבין ואחרים, ירושלים תשל"ט,

עמ' 80-136

אלוני, הספרייה היהודית = נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, בעריכת מ' פרנקל וח' בן-שמאי, ירושלים תשס"ו

בלאו, מעמד השירה הערבית = J. Blau, "The Status of Arabic Poetry in Medieval Judaeo-Arabic", הרצאה בכינוס החברה הערבית-יהודית בקורדובה,

2007

J. Blau, "Hebrew versus Other Languages = עברית ולשונות אחרות of the Medieval Traditional Jewish Society", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 27 (2002), pp. 348-355

J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the Origins of Neo-Arabic and Middle Arabic*,

Third Revised Edition, Jerusalem 1999

בן-יעקב = א' בן-יעקב, "מקורות חדשים לתולדות יהודי בבל במאות הי"ב והי"ג", ציון טו (תש"י), עמ' 56-69

בן-שמאי = ח' בן-שמאי, "היצירה הפייטנית וסדרי הקינות של אבלי ציון הקראים: המסגרת והתכנים", כנסת עזרא - ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ'

191-234

ברודי = ח' ברודי, "שירים ומכתבים מרבי מאיר הלוי אבולעאפיה", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (תרצ"ו), עמ' א-צ

S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, vol. 3, Berkeley 1978; גויטיין = vol. 5, Berkeley 1988

R. Drory, *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture*, Leiden 2000

דרורי, ראשית המגעים = ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל אביב 1988

הכוזרי = ספר הכוזרי לרבנו יהודה הלוי: מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, קריית אונו תשנ"ז

וייס = י' וייס, "תרבות חצרנית ושירה חצרנית (בירורים) להבנת שירת-ספרד העברית", הכינוס העולמי למדעי היהדות, קיץ תש"ז, א, ירושלים תשי"ב,

עמ' 396-403

טובי = י' טובי, קירוב ורחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים, חיפה תש"ס

- יהלום = י' יהלום, שירת חייו של ר' יהודה הלוי, ירושלים תשס"ח
 יהלום וסוקולוף = י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של
 יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט
 ילין = ד' ילין, תורת השירה הספרדית², ירושלים תשל"ב
 כתאב אלדרר = י' בלאו, י' יהלום וי' ינון-פנטון, כתאב אלדרר, והוא ספר פניני
 המוסרים ושכחי הקהלים מאת יהודה אלחריזי, ירושלים תשס"ט
 כתאב אלמחאצ'רה = א"ש הלכין, כתאב אלמחאצ'רה ואל מד'אכרה לאבו הרון
 משה בן יעקב אבן עזרא, ירושלים תשל"ה
 לוין = י' לוין, מעיל תשבץ: הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד,
 תל אביב תשנ"ה
 ליבכתיני = י' יהלום, ליבכתיני: מחברות אוהבים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט
 לנגרמן = י"צ לנגרמן, "איגרת ר' שמואל בן עלי בעניין תחיית המתים", קבץ על יד,
 ספר טו (כה), ירושלים תשס"א, עמ' 39–94
 מירסקי = א' מירסקי, שירי ר' יצחק אבן כ'לפון, ירושלים תשכ"א
 מסעי יהודה = י' יהלום וי' בלאו, מסעי יהודה: חמישה פרקי מסע מחוזים
 לאלחריזי, ירושלים תשס"ג
 נפח אלטיב = אחמד בן מחמד אלמקרי, נפח אלטיב מן גצן אלננדלס אלרטיב,
 בירות 1968
 סדן, אינטלקטואל יהודי = J. Sadan, "Un intellectuel juif au confluent de
 deux cultures : Yehūda al-Ḥarīzī et sa biographie arabe", *Judíos y
 musulmanes en al-Andalus y el Magreb*, ed. M. Fierro, Madrid 2002,
 pp. 105–151
 סדן, צומת תרבותי = י' סדן, "רבי יהודה אלחריזי כצומת תרבותי: ביוגרפיה
 ערבית של יוצר יהודי בעיני מזרחן", פעמים 68 (תשנ"ו), עמ' 16–67
 סטרומזה = ש' סטרומזה, ראשיתו של פולמוס הרמב"ם במזרח: איגרת ההשתקה
 על אודות תחיית המתים ליוסף אבן שמעון, ירושלים תשנ"ט
 סכיפרס, מוושח = A. Schippers, "Muwašṣah", *Encyclopedia of Arabic
 Language and Linguistics*, ed. L. Edzard and R. de Jong, Brill 2011,
 Brill Online
 סכיפרס, שירה וטקסטים מקודשים = A. Schippers, "The Relations between
 Poetry and Sacred Texts in Arabic and Hebrew Poetic Traditions",
Poetica medieval tra Oriente e Occidente, ed. P. Bagani and M.
 Pistoso, Rome 2003, pp. 223–232
 סכיפרס, שירת ספרד העברית = A. Schippers, *Spanish Hebrew Poetry and the
 Arabic Literary Tradition: Arabic Themes in Hebrew Andalusian Poetry*,
 Leiden 1994

סקליר = ד' סקליר, "ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 103–123

פליישר, השלמות = ע' פליישר, "השלמות לקובץ שירי הצימודים של יהודה אחריוזי לכבוד נכבדי קהל הקראים בדמשק", קבץ על יד, ספר יח (כח), ירושלים תשס"ה, עמ' 197–222 (=הנ"ל), השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, ג, עמ' 1190 ואילך)
פליישר, חקר בגניזה = ע' פליישר, "שלושים ועוד שנות חקר בגניזה", מחקרי ירושלים בספרות עברית ו (תשמ"ד), עמ' 79–90

פליישר, שירי צימודים = ע' פליישר, "קבצים של שירי צימודים מאת יהודה אחריוזי", קבץ על יד, ספר יד (כד), ירושלים תשנ"ה, עמ' 177–273 (=הנ"ל), השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, ג, עמ' 1077 ואילך)

רצהבי, יהודים באנדלוסיה = י' רצהבי, "שירה ערבית בפי יהודים באנדלוסיה", ספר ישראל לזין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, בעריכת ר' צור וט' רוזן, תל אביב תשנ"ה, עמ' 329–350
רצהבי, מוטיבים שאולים = י' רצהבי, מוטיבים שאולים בספרות ישראל, רמת גן תשס"ז

רצהבי, מקאמה = י' רצהבי, "מקאמה ערבית מעטו של אחריוזי", בקורת ופרשנות 15 (תש"ם), עמ' 5–15

שטרן, עבד אללטיף אלבגדאדי = S. M. Stern, "A Collection of Treatises by 'Abd al-Latif al-Baghdadi", *Islamic Studies* 1 (1962), pp. 60–61

שטרן, שירה ערבית של יהודים = S. M. Stern, "Arabic Poems by Spanish-Hebrew Poets", *Romanica et Occidentalia*, ed. M. Lazar, Jerusalem 1963, pp. 254–263

שירמן, ספרד המוסלמית = ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו

שירמן, ספרד הנוצרית = ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז

שמואל בקוראי שמו = י' יהלום ונ' קצומטה, שמואל בקוראי שמו: יוצרות ויצירות לר' שמואל השלישי בירבי הושענא, ירושלים (בדפוס)

תחכמוני = י' יהלום ונ' קצומטה, תחכמוני או מחברות הימן האזרחי מאת יהודה אחריוזי, ירושלים תש"ע

מָה חֵיִינוּ מָה חֲסִדְנוּ: על שורשיה של קריאה אשכנזית בתפילה

בתפילת "ריבון כל העולמים", הנאמרת בכל יום לאחר סדר ברכות השחר, נמצא:

רבוּן כָּל הָעוֹלָמִים וְאֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים, לֹא עַל צְדָקוֹתֵינוּ אֲנוּ מִפִּילִים תַּחֲנוּנֵנוּ
לִפְנֵיךָ כִּי אִם עַל רַחֲמֶיךָ הַרְבִּים. מָה אֲנוּ מָה חֵיִינוּ מָה חֲסִדְנוּ מָה צְדָקוֹתֵינוּ מָה
יְשׁוּעָתֵנוּ מָה כּוֹחֵנוּ מָה גְבוּרָתֵנוּ וְכו'.¹

תפילה זו יסודה לפחות בראשית ימי האמוראים, ועיקרה הווידוי הנאמר ביום הכיפורים. בתלמוד הבבלי, יומא פז ע"ב, היא נקראת בקיצור "ריבון העולמים", והיא נוסח הווידוי לשיטת רבי יוחנן. היא אף נזכרת שם בלשון הקצרה "מה אנו מה חיינו"², ולשיטת שמואל היא תפילת נעילה ותו לא.³ מנהג כל ישראל, כידוע, הוא כשיטה האחרת, המורכבת, הנזכרת ביומא שם, שהיא השיטה שהתלמוד משבחה, ולפיה תפילת נעילה כוללת שבע ברכות כשאר תפילות היום, וחותרת בתפילה זו.

כללו של דבר, נוסחה זו, "מה אנו מה חיינו", נאמרת כיום הן בתפילת השחר שבכל יום ויום הן בתפילת הנעילה של יום הכיפורים.⁴

אשכנזים קוראים על פי הניקוד המקובל בסידוריהם ובמחזוריהם: מָה חֵיִינוּ מָה חֲסִדְנוּ. ניקוד זה וקריאה זו הם לכאורה לא על פי הדקדוק המקובל, "דקדוק בית הספר", המעמיד, כידוע, את כללי ניקוד מה ככללי ניקוד ה' הידועה, וממילא אינו תובע סגול לפני ח"ת פתוחה כי אם פתח.⁵

* מאמר זה מיוסד על הרצאה שנישאה באוניברסיטת חיפה בכינוס הבינלאומי "מסורות הלשון ומסורות היהודים", ג' בניסן תשע"ב (26 במרס 2012).

1. חילופי נוסחאות קלים אינם מעניינינו כאן.

2. כך בדפוס הבבלי שלפנינו. בכ"י מינכן 6 (ועל פיו במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית) "מה אנו" בלבד; וראה דקדוקי סופרים ליומא קנה ע"ב והערה ל' שם.

3. לדין בתפילה זו ובתבניתה ראה A. I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, pp. 61–64.

4. במנהג האשכנזים אף בקטע "אלהינו ואלהי אבותינו" שבחזרת הש"ץ בכל תפילות יום הכיפורים לפני הווידוי "על חטא". בקצת קהילות אין הש"ץ אומר בקול.

5. אני מתעלם כאן מן הניקוד התקני החדש של מה, כפי שקבעתו האקדמיה בשנת תשנ"ז. ראה החלטות האקדמיה בדקדוק, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז, עמ' 52, סעיף 2.5.3; וראה עוד

מסתבר שיסודו של ניקוד זה בסידורו של רבי שבתי סופר (רש"ס) מפשמישל, בן המאה השבע-עשרה, ממדקדי התפילה החשובים שעמדו לסידור האשכנזי.⁶ בעניין הנדון כאן ניקד רש"ס מָה אנו מָה חיינו מָה חסדנו, וכתב:

מלת מה כשהיא בנגון טעם הוא בקמ"ץ, ובמקף בפת"ח. וכשבאה לפני אל"ף היא לעולם בקמ"ץ, ולפני החי"ת והעי"ן היא בסגול"ל זולתי מעטים שנשתנה על פי המסרה ומבואר באריכות במכלול דף ס"ח ע"ג.⁷

על עניין זה הקדים וכתב בהקדמה הכללית לסידורו, פרק ד, סעיף ג, שם הזכיר את כללי ניקוד מה ברגיל ולפני גרוניות:

וכן כל מילת מה שתהיה בפתח, לעולם היא במקף ודגש אחריה, אלא אם הוא לפני אהח"ע שאין מקבלות דגש, ויש אז שני בנקוד מלת מה שלפעמים היא בקמ"ץ ולפעמים היא בפת"ח ולפעמים היא בסגול"ל, וכל זה יתבאר במלה מה אנו מה חיינו.⁸

מדברים אלו עולה שדין מה לפני חי"ת ועי"ן, כעולה מניקוד המקרא הטברני המסור לנו, עיקרו בסגול "זולתי מעטים שנשתנה על פי המסורה", והן הכלל הן הפרט היוצא מן הכלל אינם מותנים בניקוד החי"ת והעי"ן עצמן. וכך אכן הוא במכלול לרד"ק שציין רש"ס אליו ושעליו נסמך:⁹

ומה בקמץ, ובמקף בפתח, כמו מֶה־פֶּרֶצַת עליך (בראשית לח 26), מֶה־בִּצֵּעַ (שם לו 29), מֶה־בְּרִי (משלי ל 2). והוא בסגול על פי המסורת בעשרים וארבעה מקומות,¹⁰ ועל החי"ת ועל העי"ן בסגול זולתי שבעה מקומות –

הדיון בעניין זה ובעניין כללי ניקודה של ה' הידיעה בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית, מד-מו (תשס"א), עמ' 32–40.

ראה עליו רייף, רש"ס; כהן, דקדוקי, עמ' 258–259.

סידור רש"ס, ב, עמ' 27. כן חזר וניקד כך בתפילת נעילה (סידור רש"ס, ג, עמ' 719), ובביאורים שם הפנה למה שכתב בתפילת שחרית.

סידור רש"ס, א, עמ' 33; ברלינר, הקדמה הכללית, עמ' 41.

מהדורת ריטנברג, ליק תרכ"ד, קצג ע"א. הוספו כאן מראי מקומות מדויקים וקצת ניקוד וסימני פיסוק.

למניית עשרים וארבעה המקומות שבהם מָה בסגול ראה מסורה קטנה בדפוס ונציה רפ"ד (ובדפוסים מקראות גדולות הנפוצים) לשמות לב 1 ומסורה גדולה שם, וראה בעין המסורה במקראות גדולות הכתור שם. ואין המנייה הזאת מבחינה בין המקרים שבהם מה לפני גרונית ובין המקרים שבהם מה לפני עיצור שאינו גרוני; "מָה קול" (שמואל א ד 6), למשל, נמנה יחד עם "מָה היה" (שמות לב 1, 23), אלא שבסופה של הערת המסורה הגדולה נמסר: "וכל דסמך לעי"ן ולחי"ת דכוותהון בר מן ה': עמדי, חזוהאל, ואמרתם, חשחן, עבדת". חמישה אלו הם חמשת המקרים המתפרטים כאן במכלול שבהם מה בקמץ לפני חי"ת ועי"ן.

חמשה קמצין ושנים פתחין, מָה עמדי (בראשית לא 32), כי מָה עבדך (מלכים ב ח 13¹¹), ואמרתם על מָה (מלאכי ב 14), וּמָה חֲשַׁחֲךָ (עזרא ו 9). וַיֵּאמֶר לִיה מָה עֲבַדְתָּ (דניאל ד 32). ושנים פתוחים: מָה¹² חֲטָאֲתִי (בראשית לא 36¹³), מָה חֲפָצוֹ (איוב 21¹⁴).

אכן מגיית המסורה הזאת,¹⁵ המונה חמישה מקרים של מה קמוצה לפני ח"ת ועי"ן, היא מגייה טכנית, וכדרכה של המסורה. לענייננו לא נביא בחשבון את "ואמרתם על מה, על כי ה' העיד וגו'" שבמלאכי ב 14, שבו מה אינה אנקליטית אלא עומדת לעצמה, וכן כמובן לא נביא לעניין הכלל את שני מקרי מה הקמוצה – וּמָה חֲשַׁחֲךָ, מָה עֲבַדְתָּ – שבארמית שבמקרא, בעזרא ובדניאל. אלא שלא מגיית היוצאים מן הכלל היא ענייננו, אלא הכלל – הכלל האומר שמה לפני ח"ת ועי"ן היא בסגול, ובלא התניה התולה את הסגול בתנועת הח"ת והעי"ן.

זה הממצא במקרא:

מה (או ומה) לפני ח"ת נקריט במקרא 11 פעמים בלבד.¹⁶ רובם, 9 מהם, מָה בסגול, וזה מיונם לפי תנועת הח"ת:

לפני ח"ת קמוצה – 5 פעמים: מָה-עֲשִׂיתָ לָנוּ וּמָה-חֲטָאֲתִי לָךְ (בראשית כ 9); מָה חֲטָאֲתִי כִי אָתָּה נָתַן אֶת עֲבָדְךָ בְּיַד אַחָאֵב לְהַמִּיתֵנִי (מלכים א יח 9); מָה חֲטָאֲתִי לָךְ וְלַעֲבָדֶיךָ וְלָעָם הַזֶּה (ירמיהו לו 18); אֲדַעַה מָה-חָדַל אָנִי (תהלים לו 5); זָכַר אָנִי מָה-חָלַד (תהלים פט 48).

לפני ח"ת בחטף-קמץ – פעם אחת: מָה חָרִי הָאֵף הַגָּדוֹל הַזֶּה (דברים כט 23). לפני ח"ת פתוחה – פעמיים: מָה עֲשִׂיתִי מָה-עֲוִנִי וּמָה-חֲטָאֲתִי (שמואל א כ 1); וּמָה עֲוֹנוֹנוּ וּמָה חֲטָאֲתָנוּ (ירמיהו טז 10).

לפני ח"ת צרויה – פעם אחת: וּמָה חֶלֶק¹⁷ אֱלֹהֵי מִמְּעַל (איוב לא 2). רק פעמיים מָה לפני ח"ת בפתח ולא בסגול, וכפי שציין רד"ק: מָה-פִּשְׁעִי מָה

11. השווה מָה עֲבָדְךָ (שמואל ב ט 8).

12. כצ"ל. במהדורת ריטנברג: ומה.

13. השווה וּמָה חֲטָאֲתָנוּ (ירמיהו טז 10).

14. במהדורת ריטנברג צוין בטעות לדניאל.

15. ראה הערת המסורה הקטנה בכתר ארם צובה ובכ"י לינגרד למלכים ב ח 13. וראה גם כ"ד גינזבורג, המסורה, לונדון תרס"מ-תרס"ה, מ, 106.

16. ועוד פעם אחת בארמית שבמקרא, והיא כאמור אינה מן העניין.

17. בדפוסי תנ"ך מצויים יש כאן פסק: וּמָה | חֶלֶק. וראה יתרון לאדם לאדם הכהן בתוך י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, וילנה תקל"ו, עמ' 55, המציע שהסגול כאן "לא בא כדינו בפתח [...] לסיבת הפסיק שביניהן". ידידי פרופ' יוסף עופר העירני, שקו מאונך זה ראוי להבינו לא כפסק כי אם כחלק מן הטעם מהפך לגרמיה, ומכל מקום הוא אינו בכתר ארם צובה, שבו הטעם במילה ומה הוא מהפך, כלומר טעם מחבר ולא מפסיק. אכן בכ"י לינגרד הטעם הוא מהפך לגרמיה, וכאמור, כך גם בדפוסים המצויים.

חֲטָאתִי כִּי דָלַקְתָּ אַחֲרַי (בראשית לא 36); כִּי מִה־חֲפָצוֹ בְּבִיתוֹ אַחֲרָיו (איוב כא 21) – באחת החי"ת פתוחה ובאחת החי"ת סגולה.

כללו של דבר: כל מה שלפני חי"ת קמוצה היא מָה, אך יש מָה גם לפני חי"ת שאיננה קמוצה, ובמספר העולה על מָה בפתח לפני חי"ת לא קמוצה. מכאן אפשר להגיע אל הקביעה שכל מה לפני חי"ת במקרא היא מָה, תוך הוצאת שניים בלבד מן הכלל.

מה (או ומה) לפני עי"ן נקריית במקרא 41 פעמים,¹⁸ כולן בסגול, חוץ משלוש: מָה עמדי (בראשית לא 32), כִּי מָה עֲבָדְךָ (מלכים ב ח 13),¹⁹ ואמרתם על מָה (מלאכי ב, יד²⁰), שציין רד"ק ושצוינו במסורה. ברוב המקרים האלה שבהם מה עומדת לפני עי"ן העי"ן קמוצה, דרך מקרה; וגם כאן, כל מה שלפני עי"ן קמוצה היא בסגול: מָה עֲשִׂית (בראשית ד 10), ועוד. אך יש מָה גם לפני עי"ן לא קמוצה, והם ארבעה: מָה עֲכָרְתָּנוּ (יהושע ז 25); וּמָה עָזָּ מֵאֲרִי (שופטים יד 18); מָה עֲבָדְךָ (שמואל ב ט 8); וּמָה עֲוִנְנוּ וּמָה חֲטָאתָנוּ (ירמיהו טז 10).

ברור אפוא, מדוע מבחינת כותבי הדקדוק האחרונים נוח היה לומר שמה לפני עי"ן קמוצה היא בסגול, מָה. זה המצב ברובו במקרא, וזה עולה יפה עם דין ה' הידיעה שלפני עי"ן קמוצה. נוח אפוא להעמיד כלל כזה. אשר לחי"ת, התמונה המספרית שונה, ההיקריות מעטות, ואולם עדיין יש מקום להבין מדוע נקבע שמה תהיה בסגול לפני חי"ת קמוצה ובחטף-קמץ, שהרי כך הוא בכל המקרים האלה במקרא בלא יוצא מן הכלל. אלא שכלל המקרים האלה אינו מרובה: "כל" זה מתבטא בשש הופעות בלבד – וכנגדן יש שלוש הופעות של מָה לפני חי"ת בשאר תנועות: שתיים לפני חי"ת פתוחה ואחת לפני חי"ת סגולה. שני מקרי מָה בפתח לפני חי"ת שאינה קמוצה – מָה חֲטָאתִי (בראשית לא 36), מָה חֲפָצוֹ (איוב כא 21) – הועילו שלא לקבוע את מָה בסגול בדקדוק בית הספר אלא לפני חי"ת קמוצה ובחטף-קמץ, וממילא כניקוד ה' הידיעה. קביעה זו מובנת כשהיא באה לא לשם תיאור מציאות בלבד אלא לשם העמדת כלל מוצק ללומד דקדוק, כלל המנחה אותו כאשר לדקדוק הלשון בכללו.

מכל מקום, מדקדק כרד"ק לא הלך בדרך זו. הוא תיאר את המצוי ולא דווקא לשם לימוד כללים ושינונם והשלכתם על דקדוק הלשון בכללה. המציאות במקרא היא שמה לפני עי"ן וחי"ת היא כרגיל בסגול, ומציאות זו היא שהכתיבה לרש"ס את ניקודו. רש"ס ושאר מדקדקי הסידור האשכנזי שמן המאה השבע-עשרה ואילך העמידו, רובם ככולם, את ניקוד התפילה, ואף קטעי משנה שבסידור התפילה,²¹ על

18. לא הובא "מה עבדת" שבארמית (דניאל ד 32); והשווה הערה 16 לעיל.

19. והשווה מָה עֲבָדְךָ (שמואל ב ט 8) הנזכר להלן.

20. וההמשך: על כִּי ה' הָעִיד בֵּינִךָ וּבֵין אֲשֶׁת נְעוּרֶיךָ. כאמור לעיל, כאן עומדת מה לעצמה, ואינה אנקליטית.

21. ראה כהן, דקדוקי; כהן, ברייתא.

אדני דקדוק המקרא, וכשהגיע רש"ס לנקד מקום זה הלך לשיטתו וניקד מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ, כמתבקש מן המציאות שבמקרא וכפי שלמד ממכלול לרד"ק. אלא שבניקודו זה שעל דרך המקרא יצא רש"ס לדון בדבר החדש. סידורי אשכנז קדומים ועד זמנו של רש"ס ואף לאחר זמנו, עוד בסוף המאה השבע-עשרה, אינם מכירים ניקוד זה בסגול, והניקוד השולט בהם הוא בפתח: מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ. כך הוא למשל בסידור פראג רע"ט,²² במחזור אוגסבורג רצ"ו, במחזור מעגלי צדק, סבינוטה שי"ז (ד ע"א), בסידור קראקא ש"מ (ז ע"ב), בסידור ונציה שנ"ט (ט ע"א), בסידור האנוואה (הנאו) שע"ו, בסידור אמשטרדם תמ"א (ח"א, ו ע"א), בסידור פרנקפורט דמיין תנ"א, במחזור וילהרמרשדארף תע"ט (צח ע"ב), ועוד.²³ כיוצא בזה מחזורים קדומים כתבי יד: במחזור וורמייזא בן המאה השלוש-עשרה, בתפילת נעילה (ב, 166a): מָה אֲנוּ מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ – זה הניקוד המקורי. יד מאוחרת תיקנה: מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ (הסגול בדיו עבה שאינה ממין הכתיבה המקורית).²⁴ וכן במחזור נירנברג בן המאה הארבע-עשרה (469ב): מָה אֲנוּ מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ.

קביעתו של רש"ס נתקבלה על ידי מהדירי הסידור האשכנזים, בעלי הדקדוק המובהקים, שבאו אחריו. כך, מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ, ניקדו רבי עזריאל ובנו רבי אליה מוולנא בסידורם (סידור ר"ע ור"א, מהדורה ראשונה, ז ע"א), הסידור שהם מעידים עליו שהלכו בו בעיקר בעקבות רבי שבתי סופר, ושהיה סידור משפיע שזכה לשלוש מהדורות.²⁵ כך ניקד זלמן הענא בסידורו בית תפלה (ה ע"א, סד ע"ב), וכך רבי יעקב עמדן בסידורו עמודי שמים (סה ע"א), וכך יצחק סטנוב בסידורו ויעתר יצחק (ה ע"ב, קכג ע"א), כך יהודה ליב בן זאב בסידורו תפלה זכה (ו ע"א, קפו ע"ב), המיוסד בעיקרו על ויעתר יצחק של סטנוב, כך וולף היידנהיים בסידורו שפה ברורה (ג ע"ב, קמה ע"א) ובמחזוריו, וכך יצחק זליגמן בער, ממשיך דרכו, בסדר עבודת ישראל (עמ' 44, 436), ומשם ואילך כך בכל סידורי אשכנז עד ימינו ועד בכלל, המדוקדקים יותר והמדוקדקים פחות.

22. סידורים שלא צוין לגביהם להלן מראה מקום אין בהם מספרי עמודים, והכוונה בדרך כלל לתפילת השחר.

23. בסידור ר' הירץ, טיהינגן ש"ך: מָה אֲנוּ מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדֵּנוּ וּמָה צִדְקֵינוּ וּמָה יִשְׁעֵינוּ וּמָה כּוֹחֵנוּ וּמָה גְבוּרָתֵנוּ. לצד שיבושי ניקוד מרובים במשפט זה ובסידור בכללו בולטת העובדה, שכל מה כאן בקמץ.

24. תפילת יום הכיפורים נמצאת בכרך ב של מחזור וורמייזא, כך השונה בשיטת ניקודו משיטת ניקודו של כרך א, בהיותו נאמן כמעט לחלוטין לדרכי הניקוד הטברני בהבחנת קמץ מפתח וצירי מסגול. ראה בית אריה, וורמייזא, עמ' 304; הנ"ל, וורמס, עמ' ט.

25. ולעניינו כך גם במהדורות השנייה (ד ע"א) והשלישית (ד ע"א).

התמה על ניקוד זה תמה עליו מצד לימוד הדקדוק שהוקנה לו בבית הספר.²⁶ אם ילך אל דרך המקרא בעניין זה, תסור תמיהתו; אלא שצריך הוא לדעת, שניקוד זה של קטע תפילה על דרך דקדוק המקרא לא מעשה של מסורת קריאה הוא, אלא מעשה של תיקון מדקדק שהפך במרוצת הדורות למסורת קריאה. וכאן יש לציין לדבר מה שאינו מצוי: כל אותם מדקדקים ומהדירי סידורים שנזכרו כאן, נפלו ביניהם בעניינים רבים דברי ניצוח ומחלוקת, ומהם שהשיגו איש על רעהו בלהט ואף בחמה ובקצף גדול. והנה לעניין זה באה בהם הסכמה כוללת: מה חיינו מה חסדנו – כניקוד המקרא בלא פקפוק.

וחשוב לומר: מעשה דקדוק זה הוא נחלת האשכנזים לבדם. סידורי תפילה ספרדיים מנקדים כאן בפתח, מה חיינו מה חסדנו, גם כיום;²⁷ לכאורה על פי דקדוק בית הספר, אך, כדברינו, לא דקדוק בית הספר הוא המוליך ניקוד זה כי אם מסורת ניקוד שאינה כמצוי במקרא לעניין זה, ושהייתה בשנים קדמוניות משותפת לסידורי אשכנזים וספרדים גם יחד.²⁸

וכאן מקום לומר דבר כולל על מעשיהם של מדקדקי אשכנז בסידור התפילה: מעשים אלו יש לראותם, מבחינת זמנם ורקעם, מעשים של תקנת הלשון והכוונתה בפניה היחידה של לשון שאפשר לדמותה ללשון החיה, המדוברת, שבפינו. הימים הם כמובן ימים שבהם עברית היא לשון תרבות בלבד, בעיקרה לשון קודש, לשון התפילה, הקריאה בתורה ותלמוד תורה. אלא שהתפילה היא האחת המסורה לכול. זו העברית שהכול הוגים אותה בפיהם בכל יום ויום. קריאת התורה אף היא עברית הגויה בפה, אלא שאין בה מקום לעיון ולדיון ולשאלה בדבר הקריאה הנכונה: הניקוד הטברני המסור מוליך את הקריאה בלא פקפוק. מן הצד השני עומד תלמוד

26. בדקדוק בית הספר הושווה, כידוע, דין ניקוד מה לדין ניקוד ה' הידיעה. קל להעמיד זיקה זו באשר לכלל כולו, בהיות מה עומדת בחיבור (במקרא: מוקפת) למילים הפותחות בכל עיצור שאינו גרזני, שכן ברוב המקרים הללו, והם רבים מאוד, מנוקדת מה בפתח ובא דגש בראש המילה המוקפת אליה. זיקה זו קיימת אף באשר לניקודה של מה לפני אל"ף. ואולם באשר לשאר הגרזניות, ובעיקר באשר לחי"ת, אין הזיקה הזאת שלמה, ועם זאת נוח להעמידה לשם העמדת כלל ברור המשמש הלכה למעשה, וכאמור לעיל.

27. בכלל סידורי עדות המזרח שמנקדים כך גם סידור איש מצליח, שהוכנסו בו תיקונים מרובים בעיקר על פי תיקוני מדקדקי הסידור האשכנזי (ראה כהן, קביעות, עמ' 35 הערה 3). עניין זה נותר בו, כאמור, על מכונו ובלא שינוי מן הנהוג בסידורי ספרדים ובפיהם: מה חיינו מה חסדנו.

28. להגיית התימנים וניקודם בסידוריהם אין לנו להידרש כלל בסוגיה זו, שהרי אין בהגייתם הבחנה בין פתח לסגול. עם זאת יצוין שבתכלאל עץ חיים ובתכלאל תורת אבות ננקד בתפילת השחר כל מה בפתח ובכלל זה גם מה אָנו, ואילו בתפילת נעילה בתכלאל עץ חיים ננקד מה אָנו מה חיינו מה חסדנו מה צדקנו מה מעשינו: מה לפני "אנו" ו"צדקינו" דווקא. אין צריך לומר, שאין לניקוד זה שום משמעות למעשה.

תורה, קריאת ספרות חז"ל והספרות הרבנית, אף זו עברית נהגית בפה, אלא שהיא מסורה למיעוט שבמיעוט, לתלמידי החכמים חובשי בית המדרש, שבדורות שאנו מדברים בהם לא רבים הם, ובכל אופן מועטים הם עשרות מונים ממספר חובשי בית המדרש בדורנו. התפילה, כאמור, היא העברית ההגויה מעשה יום ביומו בפי כול – קטן כגדול, תלמידי חכמים כהדיוטות. כאן יש מקום להכוונה ולתקנת הלשון, וכאן מצאו להם מדקדקי אשכנז שעסקו בהגהת סידורים ובההדרתם בקעה להתגדר בה.²⁹ עיסוקם הנרחב של מדקדקי אשכנז בזה הוא שהעמיד את לשון התפילה האשכנזי השגור והוא שעיצב אותו בדמותו המוכרת בימינו, דמות השונה שינוי רב ממה שנתקיים בקריאת האשכנזים בתפילתם עד המאה השש-עשרה.

קיצורים

אלדר, הענא = א' אלדר, "ר' זלמן הענא, גדול מדקדקי העברית בפתח העת החדשה", מחקרים ומסות בלשון העברית ובספרותה: דברי הכינוס המדעי העברי השישה-עשר באירופה, תמוז תשס"א (יולי 2001), ברית עברית עולמית, ירושלים תשס"ד, עמ' 25–43

בית-אריה, וורמייזא = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 27–46, 80–102 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 302–347; צוין כאן על פי קובץ זה)

בית-אריה, וורמס = מ' בית אריה, "מחזור וורמס, תולדותיו ותכונותיו הפאליאוגרפיות והקודיקולוגיות", מחזור וורמייזא, מהדורה פקסימילית, ואדוז ירושלים 1984, מבואות, עמ' ט–כו

בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יסניץ תפ"ה

בן-זאב, תפלה זכה = תפלה זכה, כולל התפללות מכל השנה [...] עפ"י משפט הלשון [...] על ידי יהודה ליב בן זאב, וינה תקע"ו

29. דבר זה בולט יפה בחיבוריו של זלמן הענא, שכשלעצמו היה מדקדק חשוב (וראה אלדר, הענא). חיבור הביכורים שלו בדקדוק הלשון, בנין שלמה, זרוע הערות של אגב לכאורה בדבר תקנת לשון התפילה, הערות שהצמיחו לימים גם את חיבורו שערי תפלה, שהוא בעיקרו ספר השגות על סידור ר"ע ור"א. הערות מסוג זה מצויות אף בחיבורו יסוד הניקוד ובחיבורו הגדול והמשפיע צוהר התיבה. אכן הערות על לשון התפילה ואף על הקריאה בספרות חז"ל נמצאות גם בחיבוריהם של מדקדקי ימי הביניים; השווה הערות של ר' יוסף קמחי לעניין מקח (ספר זכרון, עמ' 6, וראה ילון, מבוא, עמ' 109; כהן, קביעות, עמ' 46 ואילך), וכן הערתו של ר' אברהם אבן עזרא לעניין "ותערכ לפניך" (ראה כהן, ותערכ, עמ' 361) – ואולם לא במידה זו שמצאנוה בחיבוריו של הענא.

בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדליים תרכ"ח (ד"צ תל אביב תשי"ז)

ברלינר, הקדמה הכללית = א' ברלינר, הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר, פרנקפורט דמיין תרס"ט (ד"צ ירושלים תש"ל)
היידנהיים, שפה ברורה = סידור שפה ברורה [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, רדליים תק"ף

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
כהן, ברייתא = ח"א כהן, "ברייתא דרבי ישמעאל בסידורי המדקדקים האשכנזיים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 185–203

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283

כהן, ותערב = ח"א כהן, "ותערב לפניך": לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 361–375

כהן, קביעות = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון: חדשים גם ישנים", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54
מקראות גדולות הכתר = מקראות גדולות הכתר, מהדורת מ' כהן, רמת גן תשנ"ב ← סטנוב, סידור ויעתר יצחק = סידור ויעתר יצחק, [מהדורת י' סטנוב], ברלין תקמ"ה
סידור ר"ע ור"א = סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי', פרנקפורט דמיין תס"ד (מהדורה שנייה, בשם "דרך שיח השדה", ברלין תע"ג; מהדורה שלישית, ווילמרשדארף תע"ח; מהדורת תצלום של המהדורה השלישית עם תוספות ונספחים מידי י' סץ, טורנטו תשס"ז)

סידור רש"ס = י' סץ ואחרים (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז–תשס"ב

רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer Book*, Cambridge 1979

מכתבי היד לדפוסים: התפתחויות מסורות הניקוד בדפוס הסידור האיטלקי בסוף המאה ה-17 ובמחצית הראשונה של המאה ה-18

1. מבוא

המצאת הדפוס הביאה לשינויים רבים בדרכי העתקת הספרים, בדרכי הפצתם, במידת נגישותם, בהרחבת חוג הקוראים האפשריים ובפתיחותן של שכבות עממיות רחבות יותר למילה הכתובה. כן נתקצר משך הזמן העובר מחיבור הטקסט להפצתו ברכים עד כי נהפך לכלי השפעה (וכלי נשק) חשוב ביותר בתקופה החדשה. ולא בכדי השווה פרנסיס בקון את המצאת הדפוס להמצאת אבק השרפה כשני סממנים מובהקים של ראשית העידן החדש (ויוצריו).¹ שינויים חלו לא רק בצורתם החיצונית של הספרים, אלא גם בצורתם הפנימית. בתחום היהודי די להזכיר את צורת דף התלמוד ואת חלוקת התנ"ך לפרקים, שבמשך המאה השש-עשרה עברה מציון צנוע בשולי הדף לחלוקה פנימית מובהקת.² שינויים לא קטנים חלו גם בלשון.

שינויים בלשון נבעו מסיבות שונות הקשורות לעולם הדפוס. כאחת מהן, לדוגמה, ניתן להצביע על השפעת הצנוורה הנוצרית, שגברה וקיבלה ממדים חדשים ואפשרויות חדשות עם הפצת הדפוס. כך התפשטה הצורה מאנים במקום הצורה מינים.³ לא מזמן הגיעה לידי דוגמה מאלפת של צורה זו.⁴ בדפוס ראשון של "שתי ידות" לר' מנחם די לונזאנו, שיצא לאור בוונציה בשנת ש"ח, כשיר השקול "רשות נשמת ולו פינו מחרך", כתוב ומנוקד (דף קלח ע"א): וְאֵם בֶּן יַעֲשֵׂי מְאִינִים וְעִבְדִּי / אֱלִילִים אֱלִמִּים אֶרֶץ שְׁעִירִי. השיר שקול במשקל יתד-תנועה-יתד-תנועה-תנועה-יתד-תנועה, ובמילה מְאִינִים צריכות להיות שתי הברות ולא שלוש. ר' מנחם די לונזאנו חי ופעל בארץ ישראל העות'מאנית, ולא היה לו שום צורך להסתיר את השם מינים

1. A. Quondam, "La letteratura in tipografia", *Letteratura italiana*, ed. ראה למשל

A. A. Rosa, vol. 2: *Produzione e consumo*, Torino 1983, p. 555

2. חלו שינויים משמעותיים מאוד גם בתוכנם של ספרים. מהירות ההפצה והפופולריזציה של הספר (שנתגברה במיוחד במאה השש-עשרה, עם הוזלת תהליכי ההדפסה) הביאו להעדרת סוגות מסוימות ויצירת סוגות חדשות ולשינויים בסוגות האחרות; די להזכיר ספרי מעשיות ואגדות או יומני נוסעים, ומאוחר יותר עיתונות למיניה.

3. ראה ריז'יק, מאנים.

4. אני מודה מקרב לב לד"ר אורי מלמד, שגילה את הדוגמה הזאת.

ולקלקל את המשקל. קרוב לוודאי, שרק הדפסת הספר במקום ובזמן שבהם הייתה הצנזורה פעילה וערנית הביאה להופעת הצורה מְאִינִים.

אבל העיקרי והבולט ביותר בין השינויים הוא ההאחדה. האחדה זו נגעה בכל רובדי הטקסט, החל בקביעת הנוסחאות וכלה בצורת האותיות, בגופן. והיא פעלה גם בלשון. והשינויים שההאחדה גרמה להם נגעו קודם כול לכתוב (במיוחד בענייני כתיב חסר וכתוב מלא; אך גם בפרטים אחרים, כמו הניצחון הסופי של כתיב שמות החכמים מעין עקיבא באל"ף סופית) ולניקוד.

שינויים בתחום הניקוד היו רבים ובעיקר יסודיים מאוד ורחבים בהיקפם, כמו שניתן לראות מן ההשוואה בין הניקוד בכתבי יד מן המאה החמש-עשרה ותחילת המאה השש-עשרה לניקוד הדפוסים של המאה השש-עשרה. השינויים האלה אינם דומים לשינויים שחלו בעקבות העבודה המדעית של חכמי הלשון הספרדים במאות האחת-עשרה עד הארבע-עשרה, או בעקבות פעולת המדקדים האשכנזים במאות השבע-עשרה עד התשע-עשרה.⁵ במקרה שלנו לא מדובר בתוצאה של פעולת קבוצת מדקדים, אלא בתוצאה של פעולת המדפיסים ויועציהם המלומדים (רובם עלומי שם, אך אחד מהם, למשל, היה אליהו בחור), שהושפעו מתנאי השוק והסביבה, כולל הסביבה התרבותית הכללית; התהליכים בעולם הדפוס היהודי דומים (באופן טבעי) למקביליהם בעולם הספרותי והלשוני הלא-עברי.

נדבר כאן על המרחב האיטלקי. באזור זה פרחו פעילות הדפוס במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה ובמאה השש-עשרה הן בבתי דפוס גדולים כמו בומברג בוונציה, המפורסם בעיקר בגלל הדפסת מהדורת מקראות גדולות, או כמו שונצינו, שהוציאו לאור בין היתר את הדפוס הראשון של המשנה בנפולי בשנת רנ"ב, הן בבתי דפוס קטנים יותר. בפעילות הזאת השתתפו לא רק יהודים אלא גם נציגי משפחות נוצריות מקומיות, שהיו ספוגות ברוח הרנסנס המאוחר, כמו פֶּגֶרֶדִינֶה בוונציה. סוף המאה החמש-עשרה והמחצית הראשונה של המאה השש-עשרה היו תקופה חשובה ביותר בקביעת הנורמה של השפה האיטלקית ודרכי התפתחותה; זו תקופה של הכרעות במכלול הבעיות שנודעו בעולם האיטלקי בשם *questione della lingua*, "שאלת הלשון". זו גם תקופה של שינויים וחלופות ביחס ללשון בעולם היהודי. חלק נכבד בחלופות האלה הן בעולם היהודי הן בעולם הלא-יהודי תופסים התהליכים שחלו בעקבות המעבר מכתבי יד לדפוסים. החשוב בהם הוא, כאמור, תהליך ההאחדה.

השפעתו של הדפוס האיטלקי הלא-עברי על הלשון הכתובה התבטאה במעבר הסופי מן הדיאלקטים ללשון הספרותית ובשכלול הלשון הספרותית מצד אחד, ובהאחדת האורתוגרפיה מצד אחר. בדפוס העברי אנו עדים להאחדת הניקוד והכתיב

5. ראה ח"א כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82.

שמקבילה לתהליך האחדת האורתוגרפיה; אך האחדת הניקוד מביאה גם לניצחון מסורות מסוימות (בדרך כלל אלו הזהות לניקוד המקראי או אלו הקשורות למסורת הבבלית המאוחרת, שהשתלטה גם בניקוד⁶) ולדחייה של מסורות אחרות,⁷ תהליך שניתן להשוות אותו (בזהירות מרבית; העניין דורש מחקר מקיף) לתהליך דחיית הדיאלקטים. צריך להעיר, שבתקופה זו האחדת הניקוד אינה זהה עדיין לניצחון הניקוד הטברני הנורמטיבי; למשל, בדפוס בולוניה ש' של מחזור בני רומא נפוץ מאוד (כמעט שולט) הפתח בהברה סגורה מוטעמת בסוף צורות בינוני ושמות עצם (במקום הקמץ הנורמטיבי), כגון מִבְּשֵׁל ("במה מדליקין"), מְכוּבֵּד על הבריות, וְלֹא הַמְדִּירֵשׁ הוא עָקָר, מִתְּנָן לְסַעֲוֶדָה, לְאֵילָן שענפיו מרובין (פרקי אבות).⁸ ניתן לחקור את התהליכים הנזכרים על פי הדפוסים של סידור בני רומא. הנוסח האחד של המחזור הזה מאפשר השוואה רחבה ונוחה בין כתבי יד ודפוסים שונים; מצד שני, גיוון הטקסטים מאפשר מעקב אחר התפתחות מסורות ניקוד של טקסטים מטיפוסים שונים (תפילות הקבע, משנה, הגדה); תפוצתם המרובה של הטקסטים שבסידור מאפשרת לחקור גם את המסורות ה"עממיות", הידועות לעם, אלו שהשפיעו על תפיסת הלשון אצל המוני היהודים, ולא רק אצל מלומדים.

בחרתי בארבעה דפוסים ראשונים של מחזור בני רומא:

דפוס שונצינו רמ"ו (להלן ש) עומד בגבול בין שני העולמות האלה. מצד אחד, רבים בו קווים האופייניים לכתבי יד, כמו היעדר הבחנה בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול; מצד שני, רואים בו ניצנים, ולא רק ניצנים, של הקווים המאפיינים את הדפוס, כמו תחילת השתלטותו של הכתיב החסר.

דפוס פאנו רס"ד (להלן פ) נדפס בידי גרשום שונצינו, וקרבתו לדפוס שונצינו רמ"ו רבה מאוד.⁹ אך שני הדפוסים האלה אינם זהים בכתיב ובניקוד; אמנם המסורת של

6. כלומר זאת אחת התקופות המכריעות בתהליכים שכתב עליהם י' קוטשר במאמרו המפורסם לשון חז"ל.

7. למשל, סילוק רוב הייחודים של מסורת; כך נעלמו ניקודים עתיקים מעין דִּרְכָּה במקום דִּרְכָּה או קִנְיָן במקום קִנְיָן. מצד שני, יש ניקודים שהשתלטו בעקבות התפוצה הרחבה שנתן הדפוס למסורות מסוימות. כך למשל התפשט הניקוד סְעוּדָה במקום הניקוד העתיק סְעוּדָה.

8. הניקוד הזה נפוץ מאוד בכתבי יד של המחזורים מצפון איטליה מסוף המאה החמש-עשרה; ראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 20–31, 39–44. במחזורים האלה ייתכן שהניקוד הזה מבוסס בייחודי ההגייה; אך אם יש קשר בינם לבין הניקוד בדפוס בולוניה, ברור שזה האחרון הוא הניקוד המלומד, שכן החילופים הנפוצים ביותר בין פתח לקמץ בדפוס זה מראים ברורות שמנקדיו הגו באופן זהה את שתי התנועות האלה.

9. בעותק שבספרייה הלאומית יש אף דפים זהים לחלוטין; כך, למשל, כל דפי ההגדה של הפסח נראים כדפים מאותו הדפוס. לתיאור מפורט של היחסים בין דפוס שונצינו רמ"ו לדפוס פאנו רס"ד (בתשומת לב מיוחדת לעותק שבספרייה הלאומית) ראה י' יודלוב, "המחזורים הראשונים כמנהג בני רומא, שונצינו רמ"ו – פאנו רס"ד", קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1435–1448.

שניהם היא אותה מסורת, אך יש ביניהם הבדלים רבים מאוד. העיקרי הוא תחילת האחדת הניקוד שחלה בדפוס פאנו. בדפוס זה חילופי קמץ/פתח וצירי/סגול קיימים ומתועדים היטב, אך הם מצומצמים ואינם מגיעים לידי כלבול כמעט מוחלט כמו בדפוס שונצינו; והשימוש בחטפים מסודר הרבה יותר.¹⁰

דפוס בולוניה ש' (דפוס מנחם ויחאל ודן אריה; להלן ב) שונה משני הדפוסים האלה בפרטים ובכללים. בדרך כלל הוא נוטה לניקוד נורמטיבי יותר; למשל, מנוקד בו תמיד רפי לפני שמות החכמים כנגד רפי בשונצינו ובפאנו. אך גם דפוס בולוניה שומר על מסורות עתיקות וטובות, לפעמים אף עדיפות על אלו של שונצינו ופאנו; למשל, בדפוס בולוניה בהגדה של פסח מנוקד וְשִׁאֲנוּ יוֹדֵעַ לְשַׁאֵל כנגד וְשִׁאֲנוּ בדפוס פאנו ושונצינו.

דפוס מנטובה שי"ז (ליתר דיוק שי"ז-ש"כ; להלן מ), "בבית האומן מיס' ווינטורין רופניליו". בדפוס זה מוצאים סיומם של תהליכים רבים של האחדה ושל ניצחון מסורות מסוימות; למשל נעלם סופית הכתיב חט בלא אל"ף בסוף. בו גם מתגבשות מסורות איטלקיות שנשמרות אחר כך במשך דורות רבים, כמו הניקוד חֲלָשִׁים (על הנסים), שנשאר בסידורים האיטלקיים לפחות עד מחזור שד"ל. אך גם בדפוס זה ניתן עדיין למצוא ניקודים שמעידים אולי על מסורות "לא-טברניות" מובהקות, כגון וּפְהִדְלָקֶת הָנֶר (במה מדליקין, טז ע"א), בבי"ת דגושה אחרי וי"ו החיבור.

יש כמה מגמות כלליות המאפיינות את הדפוסים האלה. רבים הקווים שמאחדים את מסורתם עם מסורות שהילכו באיטליה בימי הביניים, שהם מורשת לשון חז"ל המתועדת בכתבי יד טובים של המשנה, כמו הניקודים בְּרִיָּה, קְרִיָּת שְׁמַע, רְבוֹן כל העולמים, יְכוּלִין, ועוד.¹¹ רבים הקווים המאפיינים את מסורת איטליה, כמו אָגוֹז במקום אָגוֹז. אך רבים גם התיקונים לפי מה שנתפס, כנראה, כנורמה כבר בתקופה ההיא. בנוגע לתיקונים האלה יש שתי מגמות. ראשית, מספר התיקונים רב יותר בתחילת מחזור מאשר בהמשכו, ורב יותר גם בתחילת הקטעים והטקסטים בתוך המחזור מאשר בהמשך אותם הקטעים והטקסטים. מגמה שנייה, חשובה יותר, היא קיומן של שתי שיטות. האחת, הנורמטיבית, המאפיינת יותר את תפילות הקבע; והשנייה, המסורתית יותר, המאפיינת יותר את קטעי ספרות חז"ל וקטעים אחרים שאינם בגדר תפילות הקבע. (למשל, כינוי קניין לנוכח יָךְ נפוץ יותר בתפילות הקבע, ואילו הניקוד יָךְ נפוץ יותר בקטעי ספרות חז"ל). להלן נביא דוגמות לתופעות ולקווים שונים.

10. בתיאור השוואתי זה פסחתי על דפוס רימיני רפ"א, שניתן לראותו כמהדורה שלישית של סידור שונצינו רמ"ו / פאנו רס"ד; אמנם יש בו כמה שינויים מעניינים, אך בתיאור הראשון נראה לי נכון להעלים ממנו.

11. ראה להלן.

2. הנוסח

ההבדלים בין נוסחאות של שונצינו ופאנו לנוסחאות של בולוניה ומנטובה מתועדים היטב. לעתים הנוסח של ש/פ הוא נוסח איטלקי מובהק. כך החרוזים המנמוניים הקודמים להגדה של פסח והמתארים בקצרה את הסדר באים בש ובפ לא בנוסח המוכר והנפוץ בימינו ("קדש ורחץ"), אלא בנוסח האיטלקי (דף 68 ע"א בש): סְדֵר הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם / לִיל הַתְּקֵדֶשׁ חֵג חֶפְזוֹן / בּוֹרֵא קֹדֶשׁ הַחַיִּיד וְנִטּוֹל יֶדֶק / וְטָמון לְחֶמֶת רְזוֹן / יֶדֶד תּוֹצִיא מִצָּה מְרוֹר / וְכָרוֹךְ וְשִׁבַּע אֶפִּיק מְזוֹן.¹²

נוסח זה מופיע בכתבי יד של המחזורים באיטליה החל בראשית המאה הארבע-עשרה.¹³ במחזורי בולוניה ומנטובה מופיע לידו "חרוז אחר", שהוא "קדש ורחץ". בדפוסים המאוחרים יותר הנוסח האיטלקי הקדום נעלם, ובמקומו בא רק "קדש ורחץ". כך כבר בהגדת דפוס מנטובה ש"כ, שיצאה לאור באותו בית דפוס רופנילו, שבו נדפס מחזור מנטובה שי"ז.¹⁴ גם בהגדת דפוס ונציה שפ"ט (עם פירוש ר' יהודה אריה מודנה "צלי אש") מובא רק החרוז ה"לא-איטלקי". כלומר, קו ההפרדה בין הנוסח האיטלקי הקדום לנוסח הכללי עובר בין השנים 1557 ו-1560.

במקרים מסוימים במחזורי שונצינו ופאנו מתועדת גרסה שנמצאת חוץ מהם גם במקור נדיר באיטליה. לא תמיד זו גרסה טובה מבחינת שיוכה לרובד קדום של לשון חז"ל. כך בבמה מדליקין (20ב) גורס ש מִפְנֵי שֶׁהוּא יָרָא מִפְנֵי גוֹיִם; ונוסח פ וזהה. בב ובמ הגרסה היא זו הרגילה: "מְתִירָא מִפְנֵי גוֹיִם". מצאתי את הגרסה "ירא מפני גוים" רק בכתב יד אחד מאיטליה, שנכתב בלוקה בשנת ר"ט (1448).¹⁵ הצורה מתירא מאפיינת את לשון חז"ל ואילו הצורה ירא היא מקראית;¹⁶ הגרסה הנדירה הזאת, שהייתה כנראה באיטליה, נכנסה לדפוס שונצינו.

אך לעתים דווקא בבולוניה נמצאת גרסה נדירה יותר. כך בפרק ה של פרקי אבות גורס ש צֵר לִי הַמָּקוֹם שְׁאֵלִין בִּירוּשָׁלַם (117א); וכך גם בפאנו, וכך ברוב כתבי היד של המחזורים האיטלקיים.¹⁷ ואילו בבולוניה הגרסה שונה: כְּשֶׁעוֹלִין לִירוּשָׁלַם. גרסה זו מופיעה בשלושה כתבי יד של המחזורים באיטליה,¹⁸ והיא תניינית וייחודית לאירופה.¹⁹ אבל במחזור מנטובה חוזרת הגרסה שְׁאֵלִין (דף פג ע"א).

12. מובא על ידי מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים 1967, עמ' 79, על פי סידור שונצינו רמ"ו.

13. למשל בכתב יד פריס 609, שנכתב באספילו בשנת 1348.

14. אמנם המחזור נדפס על ידי ווינטורין רופנילו, ואילו ההגדה בידי יקימו רופנילו; אך מדובר באותו בית דפוס.

15. כ"י וטיקן 437 Rossiana.

16. בנרוד, לשון, עמ' 145, 322, 377. וראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 190.

17. ריזיק, שם, עמ' 217.

18. שם.

19. שרביט, נוסחאותיה, עמ' 197.

לעתים עדים אנו לשינויי נוסח שמקורם בצורך לעקוף את הצנזורה. בברכות הבוקר גורס ש (לפי העותק שבספרייה הלאומית, כמו כל הנתונים המובאים כאן): בְּאֵי אִמָּהּ שֶׁלֹא עָשָׂנִי [מחוק] (2ב). במקום המחוק ניתן לראות את שרידי המילה גוי. במחזור פאנו התיקון מתוחכם יותר, אם כי אף הוא נעשה ביד (בעותק שספרייה הלאומית): בְּאֵי אִמָּהּ (שֶׁלֹא) [ש]עָשָׂנִי (גוי) [יהודי]. המילים שלא וגוי מחוקות; במקום המילה שלא כתובה ש, ובמקום גוי כתוב יהודי.²⁰ ואילו במחזור בולוניה הנוסח שונה, והוא מוכנס כבר בטקסט הנדפס: בְּאֵי אִמָּהּ שֶׁעָשִׂיתָנִי יִשְׂרָאֵל. ודומה במנטובה: שֶׁעָשִׂיתָנִי יִשְׂרָאֵל.

שינויי נוסח מסוימים נוגעים לתחביר. בתחום הזה דווקא מחזור בולוניה לעתים קרוב יותר למסורת האיטלקית מימי הביניים. נביא כמה דוגמות.

בפרק ב של פרקי אבות גורס ש שבכלל דְּבָרֵינוּ אֶת דְּבָרֵיכֶם [...] שֶׁבְּכָלֵל דְּבָרֵינוּ דְּבָרֵיכֶם (109ב). בפ המילה את חסרה בשני המקומות: שֶׁבְּכָלֵל דְּבָרֵינוּ דְּבָרֵיכֶם (2x). בב הגרסה הנדירה באה פעמיים: שֶׁבְּכָלֵל דְּבָרֵינוּ אֶת דְּבָרֵיכֶם (2x). ואילו במ (ומאז ככל הדפוסים) משתלטה הגרסה ה"לא-איטלקית", בלא את.²¹

הגרסה "שבכלל דבריו את דבריכם" אופיינית לרבים מכתבי יד של המחזוריים האיטלקיים. היא מתועדת אף בכתב יד קאופמן למשנה, אמנם רק בגרסת הסופר; הנקדן המאוחר מחק את את בשתי הופעותיה.²² ביתר המסורות את חסרה.²³ כלומר במקרה זה הן ש (באחת ההופעות) הן ב (בשתיים) מביאים את הגרסה האיטלקית; ואילו בפ ובמ תוקן התחביר.

בפרק ד של פרקי אבות גורס ש וְכֵן הָיָה הִלָּל אוֹמֵר [...] כָּל הַנְּהִיגָה מְדַבְּרֵי תוֹרָה נוֹטֵל חֲזִיו מִן הָעוֹלָם (114א). וכך גם פ. ואילו בב ובמ באה צורת עבר במקום בינוני: כָּל הַנְּהִיגָה מְדַבְּרֵי תוֹרָה נֹטֵל חֲזִיו מִן הָעוֹלָם.

הבינוני במשנה זו אופייני למסורות איטלקיות מאוחרות וצפוניות; ואילו רוב כתבי היד של המחזוריים האיטלקיים גורסים צורת עבר,²⁴ וכך בכ"י קאופמן ובכ"י פריס של המשנה.²⁵ כלומר גם בדוגמה זו מתחום התחביר מחזור שונצנו מראה

20. כמובן איננו יודעים מתי נעשו התיקונים האלה.

21. וכן, בלא את, באבי אבות דפוסי אירופה המנוקדים, דפוס אמסטרדם ת"ו. וכן בדפוס הראשון של המשנה, נפולי רנ"ב.

22. ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מכאוות ונספחים, ירושלים תשס"ד, עמ' 99, 101.

23. שם.

24. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 183–184.

25. בדפוס הראשון של המשנה (נפולי רנ"ב) כתוב נוטל ותוקן (בניקוד): (נו)טל. כלומר הווי"ו מחוקה, והוספו קמץ ופתח. ואילו בדפוס אמסטרדם ת"ו נוטל, וכך אחריו בדפוסי אירופה המנוקדים.

קרבה למסורות הצפוניות, ואילו מחזורי בולוניה ומנטובה למסורות איטלקיות עתיקות.

בתחום התחביר אפוא מחזור בולוניה מראה קרבה גדולה מזו של שונצינו למסורת העתיקה, ואילו בתחומי הכתיב והניקוד דווקא מחזור שונצינו קרוב יותר למסורות העתיקות. את ההבדל הזה ניתן אולי להסביר בהשערה, שמדפיסי מחזור בולוניה סמכו על כתבי יד עתיקים, אך רק בנוגע לטקסט העיצורי; ואילו בניקוד נטו לנורמה הדקדוקית כפי שנתפסה במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה.

3. הכתיב

חסר ומלא

כבר במחזור שונצינו יש נטייה לכתיב חסר, במיוחד בהברות סגורות בלתי מוטעמות. אך אם נשווה את כתיבו לכתיב במחזורי פאנו, בולוניה ומנטובה, נראה מגמה ברורה לכתיב חסר שגוברת במרוצת הזמן. כדוגמה נראה את ציון החיריק בהברה סגורה בלתי מוטעמת.

לרוב לכתיב מלא בש מקביל כתיב מלא בפ וכתיב חסר בב ובמו:

ש כי לִישׁוּעָתָךְ קִיְיִנו (שמונה עשרה, 11ב). פ קִיְיִנו. ב, מ קִיְיִנו.

ש שאִינן זֵהִירוֹת בְּנִידָה (במה מדליקין, 20ב). פ בְּנִידָה. ב, מ בְּנִידָה.

ש וְאַפִּילוֹ כּוֹלְנו חֲכָמִים (הגדה של פסח, 69ב). פ וְאַפִּילוֹ. ב וְאַפִּילוֹ. מ וְאַפִּילוֹ.²⁶

ש ולא הַמְדַּרְשׁ הוּא הָעֵיִקֶר (אבות א, יז, 107א). פ הָעֵיִקֶר. ב עָקֶר. אך מ הָעֵיִקֶר.

ש בְּחִלּוֹל הָשֵׁם (אבות ד, ה, 113ב). פ בְּחִלּוֹל הָשֵׁם. ב, מ בְּחִלּוֹל הָשֵׁם.

לעתים אף במחזור פאנו שונה הכתיב לחסר:

ש שְׁתַּקְנֶת אָנוּשׁ רִמָּה (אבות ד, ד, 113א). פ רִמָּה. ב, מ רִמָּה.

ש וְלִיתֵן שֹׁכֵר טוֹב (אבות ה, א, 116ב). פ, ב, מ וְלִיתֵן.

כאמור, גם במחזור שונצינו הכתיב החסר של החיריק בהברה סגורה בלתי מוטעמת נפוץ ביותר, ואילו כתיב חסר של חיריק בהברה פתוחה בלתי מוטעמת אינו מתועד. על בסיס זה ייתכנו מסקנות מורפולוגיות בנוגע למבנה ההברות במקרים שבהם מופיע כתיב חסר; כתיב חסר עוזר במיוחד בש, שמנקדו אינו משתמש בדגש חזק. נביא דוגמה אחת.

26. במקרה זה דווקא מ מתרחק מן ה"נורמה". יוער שבאותו עמוד יש "אפילו פֶּעַם אַחַת" בכתיב מלא, ואילו בב אפלו. בכלל, בנוגע לכתיב ב עקיב יותר בשאיפתו לנורמה מאשר מ. וראה את הדוגמה הבאה.

המילה אילן מופיעה במחזור שונצינו בכתוב חסר בהיקרות הראשונה ובכתיב מלא בהיקרות השנייה שבסוף פרק ג של פרקי אבות: לְאֵלָן שְׁעֲנָפִי מוֹעֲטִין [...] לְאֵלָן שְׁעֲנָפִי מוֹעֲטִין (112ב).²⁷ במחזור פאנו הכתיב החסר מתועד בשתי ההיקריות: לְאֵלָן שְׁעֲנָפִי מוֹעֲטִין [...] לְאֵלָן שְׁעֲנָפִי מוֹעֲטִין. ואילו במחזור בולוניה הכתיב מלא, בניגוד למגמה שאנו דנים בה ושאינן בה (כמעט?) יוצאים מן הכלל: לְאֵלָן שְׁעֲנָפִי מְרֻבִּין [...] לְאֵלָן שְׁעֲנָפִי מוֹעֲטִין.

הנתונים האלה מרשים לכאורה לשער, שהצורה היא אֵלָן במחזורי שונצינו ופאנו ואֵלָן במחזור בולוניה. הצורה בלי דגש היא המקובלת לרוב בדפוסים ובמסורות ישראל. הצורה בדגש מתועדת בכמה כתבי יד מדויקים של מחזורים איטלקיים; היא גם מתועדת היטב בכתב יד קאופמן, במסורת בבל ובמסורת מזרחית אחת.²⁸ במקרה זה נראה שדפוס שונצינו ירש מסורת איטלקית טובה. המסקנה הזאת מוצאת תמיכה בניקוד במחזור מנטובה, כי במחזור זה מסורת עתיקה חוזרת לתחייה; בו מנוקד פעמיים בלמ"ד דגושה: לְאֵלָן, לְאֵלָן.

כוהנים: מקרה חריג

כידוע, המילה כהנים כתובה בכתוב חסר כמעט בכל העדים של לשון חז"ל ושל לשון ימי הביניים, בעקבות הכתיב החסר, שמתועד במקרא יותר משלוש מאות פעמים. בכתבי יד של המחזורים מצאתי רק מקרה אחד של כתיב מלא: שְׁהִכְהִנִּים, במשנה ברכות א, א בכתב יד שנכתב בבולוניה בשנת רנ"ב (1492);²⁹ אך במחזור זה הדפים הראשונים הכוללים את המשנה הזאת נכתבו ונוקדו ביד עממית מאוד.³⁰ אבל במחזור פאנו מילה זו כתובה כמה פעמים בכתוב מלא, בניגוד למחזורי שונצינו, בולוניה ומנטובה. לדוגמה, במשנה ברכות א, א ובגמרא אחריה: ש, מ שְׁהִכְהִנִּים; ב שְׁהִכְהִנִּים; פ שְׁהִכְהִנִּים (פעמיים). וכך באבות ג, ב: ש רְבִי חֲנִינְיָא סָגַן הַכֹּהֲנִים. ב, מ הַכֹּהֲנִים. פ הַכֹּהֲנִים.

אמנם בחלק השני של מחזור פאנו הכתיב חסר. למשל, "והכהנים והעם העומדים בעזרה וכו'" (דף פג ע"ב). אך החלק הזה בעותק שבספרייה הלאומית וזה לחלוטין לדפוס שונצינו (דף 248ב לפי המספור הכולל שצוין בשולי ש), לכן ייתכן שאין בזה עדות על פ, אלא דפי דפוס שונצינו שחוברו עם דפוס פאנו.

ייתכן שזו עדות לניסיון האחדת כתיב, המקרב את כתיב המילה כהנים לכתיבים אחרים של בינוני קל רבים, מעין "עוסקים, אומרים"; בכל מקרה ניסיון זה נשאר בלי עקבות בדפוסים הבאים אחריו.

27. כך גורסים ש ר"פ (במשנה זו פעמיים בא משפט כמעט זהה, "שענפיו מועטין ושרשיו מרובין").

28. לפירוט הנתונים ראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 113, 272.

29. כ"י פרמה 968 (1916).

30. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 244.

רבי עקיבא / רבי עקיבה

בכתיבת שמות החכמים המסתיימים ב־a שולטת הבחנה ברורה בין השמות המקראיים והתנאיים:³¹ השמות המקראיים מסתיימים בה"א, כגון יהודה. הרוב המוחלט של השמות התנאיים מסתיימים באל"ף, כגון ברוקא, זומא, חלפתא (בכל הדפוסים). כך גם רוב השמות בסיומת תאופורית: עקביא, חנניא, נחוניא, מנסיא, חנניא בן עקשיא. שני שמות תנאיים בעלי סיומת תאופורית כתובים תמיד בה"א: פרחיה, אבויה. בשלושה שמות מתועדים כתיבים שונים: (א) השם חנניא כמעט תמיד כתוב באל"ף, אך פעם אחת במחזור בולוניה מתועד הכתיב בה"א: חנינה בן חניניא, בתחילת פרק ג של מסכת אבות. (ב) כפר חנניה (ר' חלפתא בן דוסא איש כפר חנניה, אבות ג, ז) בדפוסים ש, פ, מ כתוב בה"א, ואילו בדפוס בולוניה: כפר חנניא. (ג) ר' עקיבא / ר' עקיבה / ר' עיקבא. נדון בשם זה, כי בכתיבתו בולטות כמה מגמות כלליות במסורות הדפוסים (שהערתי עליהן לעיל).

בתחילת המחזור, ב"במה מדליקין", השם נכתב באל"ף בכל ארבעת הדפוסים: "רבי עקיבא אומר טהורה היא".

בתחילת הגדה של פסח, בסיפור "מעשה ברבי אליעזר" וכו' בשלושה דפוסים ש, פ, מ השם כתוב באל"ף (ורבי עקיבא), ואילו בדפוס בולוניה: ורבי עקיבה. אולי משתקפת כאן נטייתו של ב לטקסט עיצורי קדום (איטלקי) יותר, שכתבו עליה לעיל, בדיון על הנוסח והתחביר. ואילו בהמשך ההגדה, במשפט "רבי עקיבה אומר מניין שכל מכה ומכה" וכו', שלושה דפוסים (ש, פ, ב) גורסים ה בסוף, ורק בדפוס מ המאוחר כתוב רבי עקיבא. אך בהתרחקות נוספת מתחילת המחזור, במסכת אבות ג, יג ("רבי עקיבה אומר שחוק וקלות ראש" וכו'), בכל ארבעת הדפוסים, כולל דפוס מנטובה, השם הוא עקיבה.

נעיר, שלפי כתיב השמות המסתיימים בתנועת a דפוסי המחזוריים משתייכים לקבוצת המחזוריים בכתב יד ממוצא צפוני ומאוחר.³²

חט/חטא³³

המילה חטא נכתבת הן באל"ף הן בלעדיה בדפוסים ש ופ. במחזור בולוניה כמעט תמיד הכתיב הוא חטא, ואילו בדפוס מנטובה לא מצאתי שרידים לכתיב בלא אל"ף. כך, למשל, ב"אתה חונן" של ההבדלה: ש, פ מְכַל חַט וְעוֹן; ב, מ חַטָּא. לעתים גם בפאנו הכתיב הוא חטא. למשל באבות ה, יח: ש אֵין חַט בָּא עַל יָדוֹ; פ, ב, מ חַטָּא.

31. ראה לעניין זה את דיונו המפורט של י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על-פי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 24–34. על המצב בכתבי יד של מחזוריים איטלקיים ראה ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 256–258.

32. קבוצה ד; ראה ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 258.

33. על הכתיב של המילה הזאת ראה בראשר, פרקים במסורת, עמ' 16–17, 92.

אמנם ברוב ההיקריות המילה כתובה באל"ף אף במחזור שונצינו; למשל, במוסף ראש חודש: לְסִלִּיחַת חָטָא (ב37).

במקרים רבים במחזור שונצינו הטי"ת איננה מנוקדת בשווא, כלומר הניקוד מתאים יותר לכתוב בלי אל"ף, בניגוד למחזורי פאנו ובולוניה, שבהם גם הטי"ת מנוקדת:

ש וכל המרבה דברים מביא חָטָא (אבות א, יז); פ, ב, מ חָטָא.
 ש ר' שמעון בן נתנאל יֵרָא חָטָא (אבות ב, ח); פ, ב, מ יֵרָא חָטָא.
 ש ומִרְחַקְתּוּ מִן הַחָטָא (אבות ו, א); פ, ב, מ מִן הַחָטָא.

במקרה אחד (אבות ב, ה) הכתיב חט מופיע גם במחזור בולוניה: ש אֵין פּוֹר יֵרָא חָט; פ חָטָא; ב יֵרָא חָט. במנטובה אף בהיקרות זאת חָטָא. כלומר במקרה של כתיב זה אנו עדים לתהליך עקיב של דחייה מתמדת של הכתיב העתיק במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה. הכתיב חט מתועד היטב בדפוס שונצינו, פחות בדפוס פאנו, הוא נשאר בשירי בודד בדפוס בולוניה ונעלם לחלוטין בדפוס מנטובה.

4. הניקוד

הראשון בין הדפוסים, דפוס שונצינו, דומה מאוד בקווים הכלליים של ניקודו לכתבי יד של המחזורים מאיטליה, במיוחד לאלו הצפוניים והמאזרחיים: בלכול כמעט מוחלט בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול; היעדר שימוש בדגש חזק; מיעוט שימוש בחטפים. כל הקווים האלה נעלמים בהדרגתיות בדפוס פאנו, בולוניה ומנטובה. מן הייחודים הטכניים ניתן לציין את השימוש בסימן רפה, הקיים בדפוס שונצינו והנפרץ במיוחד במחזור פאנו, אך נעדר לגמרי בדפוס בולוניה ומנטובה (ובדפוסים הבאים אחרים).

יש קווים שמקריבים את ניקוד ש למסורת הניקוד הארצישראלית-טברנית. בין הקווים האלה בולט סימון הנקודה הדיאקריטית בשי"ן הימנית לא מעל הזרוע הימנית אלא בתוך האות, בין הזרוע המרכזית לזרוע הימנית. כמה דוגמות: הָרָאשׁוֹנָה, בְּרִישָׁא, בְּכָלִי שָׂרָת; וְשָׁל מוֹעֲדוֹת (ב2); שְׁמַעוֹן בְּנוֹ אוֹמֵר (ב107). שימוש זה נפוץ מאוד בכל חלקי הסידור, אם כי הסימון הרגיל (ש) נפוץ קצת יותר. לעתים הסימון כפול: זִמָּן קִרְיַת שְׁמַע (ב69). ולעתים עדים אנו לבלכול בין השי"ן הימנית לזו השמאלית, הצפוי באזור של שונצינו: רְבִי יְהוֹדָה הַנָּשִׂיא (ב109). סימון זה מתועד אך נדיר ביותר גם בדפוס פאנו: מְשָׁקֶל שְׁבָעִים שְׁבָעִים מִנָּה (פיטום הקטורת).

נקודה דיאקריטית שצוינה בדרך זו (ש) היא מסימני הניקוד הארצישראלי-טברני והמסורת הקדם-אשכנזית.³⁴ דרך זו אינה מתועדת בכתבי יד של המחזורים

34. על השתייכות הקו הזה למסורת הניקוד הארצי-ישראלית ועל הימצאותו במסורת הקדם-

האיטלקיים.³⁵ לפנינו דוגמה לקרבתו של ש למקורות ארצישראלים-טברניים (או קדם-אשכנזיים או צרפתיים / צפון-איטלקיים).

קו אחר הוא היעדר לרוב (אם כי לא באופן מוחלט) של פתח גנוב. למשל (בדפוס שונצינו): וְנִתְּחָ (2ב); שְׁלִיחַ (70א); לְשִׁבְחָ (71ב); נֹחַ לְכַעֵס (110א); וְהִפְנִקְסָ פְּתוּחָ (112ב); שְׁפִל רֹחַ (115א); מִרְיָח [...] הִסְרִיחַ (117א); וְנוּחַ לְרַצוֹת (118א, 2x). הפתח הגנוב אינו מסומן לא אחרי הווי"ו ולא אחרי היו"ד, בלא התניה, כלומר בניגוד למסורת הקדם-אשכנזית (ולמסורת הארצישראלית-טברנית), שבהן פתח גנוב נשמט בדרך כלל אחרי החולם או השורוק,³⁶ אבל באופן דומה למסורתו של כ"י דיינארד, שאף בו פתח גנוב מושמט לעתים קרובות בלא התניה ברורה;³⁷ כלומר במקרה זה ברור יותר הקו המחבר בין מסורת צרפתית / צפון-איטלקית ובין הדפוסים. גם בכמה כתבי יד של המחזורים האיטלקיים הפתח הגנוב מושמט בלי שום התניה.³⁸ קו שמאחד את ניקודו של ש עם מסורת איטלקית מובהקת (הנעוצה כנראה בהתפתחויות של המסורת הארצישראלית-טברנית) הוא דיגוש תנייני, בלא שום התניה, של האות מי"ם. למשל: מְשַׁעָה, כְּתוּרִמָּתָן, וְחִכְמָיִם, מְאִי שְׁנָא (2ב); שְׁמֶן שוּמְשִׁמִּין (20ב); שְׁתֵּי פְעָמִים (69ב); רְבִי עֲקִיבָה אוֹמֵר מְנִיין (70ב); הֵי זֶה־רִי בְּתִלְמוּד (115א); רְבִי מֵתִיָּא בֶן חֲרָשׁ (115ב); לְשֵׁם שְׁמַיִם (119א). קו זה נפוץ מאוד במחזור שונצינו; הוא נדיר אך נמצא אף בדפוס פאנו: נֶאֱמַן בֵּיתוֹ ("גידל"). הדיגוש התנייני במי"ם, לעתים בלא כל התניה, נפוץ בכתבי יד רבים של מחזורים מאיטליה.³⁹

4.1 ניקודים המעידים על ייחודיות הגייה

4.1.1 הגיית הקמץ הקודם לחטף-קמץ

הקמץ במעמד זה נהגה כקמץ גדול (כלומר כמו a) במסורת הספרדית.⁴⁰ גם בכתבי יד של המחזורים האיטלקיים לעתים קרובות בא במעמד זה פתח, המעיד על הגיית הקמץ הזה כ-a.⁴¹ קו זה מבדיל היטב בין הדפוסים ש ופ, שבהם הוא שולט, לבין הדפוסים ב ומ, שבהם הוא אינו מתועד. נביא כמה דוגמות לכך.

אשכנזית ראה אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 97–100; בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית,

עמ' 4.

35. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 125.

36. ראה אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 81–88.

37. ראה בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית, עמ' 51.

38. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 70–72.

39. שם, עמ' 109–110.

40. בראשר, פרקים במסורת, עמ' 42; ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני

הגירוש, באר שבע חשס"ג, עמ' 60–61.

41. ראה ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 198, 274.

ב"נפילת אפיים" של שחרית: ש, פ תמים פֶּעֶלֹ; ב, מ [...] תמים פֶּעֶלֹ.
 ב"שחרית של פסח": ש, פ וְצִהָרִים; ב, מ וְצִהָרִים.
 לעתים הניקוד בפאנו אינו חד-משמעי; ייתכן שזה ניסיון לתקן. ב"מנחה של שבת":
 ש וְצִהָרִים; פ וְהַצִּהָרִים; ב וְצִהָרִים; מ וְצִהָרִים.
 לעתים הניקוד בפתח במעמד זה מעיד לא רק על ההגייה, אלא גם על משקל שונה
 של שם עצם. כך בניקוד המילה צהלה לפנינו כנראה עדות למשקל פֶּעֶלָה, שבו
 המילה הזאת שקולה במסורות רבות של לשון חז"ל (בניגוד למסורת המקובלת
 בדפוסים, שבהם המילה היא צִהָלָה, במשקל פֶּעֶלָה).⁴² במקרים אלה אף דפוס
 בולוניה ומנטובה יכולים להצטרף לשונצינו ופאנו. ב"ברכת יוצר אור לשבת":
 ש צִהָלָה. פ, מ צִהָלָה. ב צִהָלָה.

כך כמעט בכל כתבי היד של המחזורים האיטלקיים צִהָלָה.⁴³ וכך בכתבי יד של
 המשנה שנכתבו באיטליה. בכ"י קאופמן צִהָלָה סוסים (סוטה ח, א), בכ"י פריס
 במשנה זו צִהָלָה, בדפוס ליורנו צִהָלָה. גם במסורת הספרדית צִהָלָה. כך גם בפיוט
 הארץ-ישראלי.⁴⁴

מילים מסוימות יכולות להשתייך לכאורה למשקלים שונים בדפוסים שונים; גם
 במקרים אלו הדפוסים לשיטתם: בשונצינו בא פתח לפני חטף-קמץ, בבולוניה
 ובמנטובה פתח לפני חטף-פתח (ופאנו עשוי להצטרף לבולוניה ולמנטובה). למשל,
 ב"ברכת יוצר אור לשבת": ש וּבִטְהָרָה. פ, ב, מ וּבִטְהָרָה.

4.1.2 השווא לפני יו"ד עיצורית מונעת

השווא במעמד זה הופך לרוב לחיריק בדפוס שונצינו, ולעתים אף בדפוס פאנו;
 בדפוס בולוניה ומנטובה השווא תמיד נשאר על כנו.

סייג

אבות א, א: ש ועשו סייג לתורה. פ, ב, מ סייג.

אבות ג, יג: ש סייג (3x). פ: סייג. ב, מ סייג.

אך יש גם בשונצינו ניקוד בשווא, בפרק רבי מאיר של פרקי אבות: ש, פ, מ סייג
 לְדַבְּרֵיו. ב סייג.

הניקוד בשווא בא בדפוס שונצינו בפרק ו של פרקי אבות, בניגוד לפרקים
 הראשונים, שבהם הניקוד הוא בחיריק. הבדל זה בין חמשת הפרקים הראשונים

42. ראה בראש, פרקים במסורת, עמ' 42.

43. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 360.

44. אלדר, מסורת הקריאה, ב, עמ' 141.

לפרק האחרון מתועד גם בכתבי יד של המחזורים האיטלקיים.⁴⁵ כלומר זה קו נוסף שמאחד את מסורת שונצינו עם מסורת כתבי היד.

נייר, דיו

אבות ד, כ: ש לְדִי (2x),⁴⁶ נִיר חֶדֶשׁ, נִיר מְחוּק. פ לְדִי (2x) נִיר (2x). ב לְדִי (2x) נִיר (2x). מ לְדִי (2x), נִיר, נִיר. הדגש ביו"ד בהיקרות השנייה יכול להעיד על התלבטות בניקוד או על תיקון חלקי.

הקו מתועד גם באמצע מילה, כפי שמעידים השם הפרטי מתיא והמילה כנסיה:

אבות ד, כא: ש רְבִי מְתִיא בֶן חֶרֶשׁ. פ, ב, מ מְתִיא.

אבות ד, יא: ש כְּנִסְיָה שְׁהִיא לְשֵׁם שָׁמַיִם. פ כְּנִסְיָה. ב, מ כְּנִסְיָה.

הניקוד הנדון מאפיין כתבי יד המנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי. חריק במקום שווא בצורות מעין קָמָא מצוי גם בכמה כתבי יד המנוקדים בניקוד בבלי⁴⁷ ובמחזור אשכנזי אחד.⁴⁸ וכאמור, הניקוד הזה נפוץ בכתבי יד של המחזורים מאיטליה.⁴⁹

4.1.3 ניקוד אות השימוש לפני יו"ד שוואה

שמירה על היו"ד העיצורית בראש מילה בהצטרפות אות השימוש נפוצה בקטעי גניזה המנוקדים בשיטה ארצישראלית-טברנית ובמחזורים אשכנזיים ליד הניקוד הטברני הנורמטיבי.⁵⁰ ניקוד זה נפוץ גם בכתבי יד של מחזורים מאיטליה.⁵¹

בעניין הנדון יש הבדל בין ניקוד תפילות הקבע לניקוד קטעים אחרים. בתפילות הקבע אות השימוש מנוקדת בחיריק, והיו"ד הופכת לאם קריאה, כדין הניקוד הטברני של המקרא. למשל, שמונה-עשרה של שחרית: ש לְיִשְׁיָנִי עֶפֶר. פ לְיִשְׁיָנִי עֶפֶר. ב, מ לְיִשְׁיָנִי עֶפֶר.

וכך בתפילות הקבע במילה ב/ל/יציאת: שחרית של פסח: ש זָכַר לְיִצְיָאָת מִצְרַיִם. ב, מ זָכַר לְיִצְיָאָת מִצְרַיִם. ואילו בהגדה של פסח בביטוי זה הבי"ת מנוקדת בחיריק בדפוס שונצינו, והיו"ד נשארת עיצורית ומנוקדת בשווא. בדפוס בולוניה תופעה זו אינה מתועדת: ש בְּיִצְיָאָת מִצְרַיִם (2x). ב, מ בְּיִצְיָאָת מִצְרַיִם.

45. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 136–137.

46. אף ניקוד למ"ד היחס שבאה לפני המילה מעיד על הפיכת השווא בל"ת ליו"ד.

47. E. J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970, p. 115.

יבין, מסורת הלשון, עמ' 281.

48. ראה אלדר, מסורת הקריאה, א, עמ' 78–80. הכוונה למחזור בב (במינוחו של אלדר; וראה הספרות המובאת שם בהערות 155–160), שמוצאו ממערב; וראה בעניין זה תעתיקים צרפתיים אצל ג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 26.

49. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 136.

50. אלדר, מסורת הקריאה, א, עמ' 93–96. וראה הספרות המובאת שם בהערה 187.

51. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 135–136.

בתפילות הקבע, ב"ברכת בונה ירושלים", הניקוד טברני נורמטיבי אף בדפוס שונצינו: ש וְלִירוּשָׁלַם עִירָךְ בְּרַחֲמִים תָּשׁוּב. פ וְלִירוּשָׁלַם. ב, מ וְלִירוּשָׁלַם. ואילו באבות ה, ה הו"ד העיצורית נשמרת בדפוס שונצינו: "ולא הזיק נחש ועקרב בִּירוּשָׁלַם [...] צָר לִי הַמָּקוֹם שְׁאֵלִין בִּירוּשָׁלַם". בדפוס פאנו בניקוד של הבי"ת בהופעה השנייה של המילה במשנה זו עדים אנו כנראה לניסיון כושל של תיקון: "בִּירוּשָׁלַם [...] שְׁאֵלִין בִּירוּשָׁלַם". בדפוס בולוניה ומנטובה לפי כללי הניקוד הטברני: בִּירוּשָׁלַם (2x).

במקום נוסף בפרקי אבות (ג, ח) רואים אנו שמירה על הו"ד העיצורית במחזור שונצינו, ניסיון כושל לתיקון במחזור פאנו, ותיקון מוצלח בדפוס בולוניה ומנטובה: ש וְיִסְיָרָם מְלָבו (111ב). פ וְיִסְיָרָם. ב, מ וְיִסְיָרָם. ב"סדר הברכה", הבא אחרי תפילות הפסח (=מי שבירך), המצב דומה; כלומר הו"ד העיצורית בשתי ההיקריות של המבנה הנדון (ויבטל [...] וימלא) נשמרת בדפוס שונצינו והופכת לאם קריאה בהיקרות אחת (הראשונה) בדפוס פאנו, ואילו בדפוס בולוניה ומנטובה הושלם התיקון בשתי ההיקריות:

ש וְיִבְטֵל מַעְלִיו וּמַעְלִינוּ כָּל גְּזוֹת קִשּׁוֹת [...] וְיִמְלֵא כָּל מִשְׁאֲלוֹת לָבו.
פ וְיִבְטֵל מַעְלִיו [...] וְיִמְלֵא כָּל מִשְׁאֲלוֹת [...] .
ב, מ וְיִבְטֵל [...] וְיִמְלֵא [...].

במקרה אחד מתועד צירוף של חיתוף התנועה במשקל קטול שהופך לקטול ושמירה על הו"ד העיצורית: ש לא מְיִסְרִי הַצְדִּיקִים (115ב). ניקוד זה מתועד גם בכתב יד של מחזור שנכתב בפרמה בשנת רמ"ו (1486).⁵² במחזורי פאנו ובולוניה הניקוד נורמטיבי: פ מְיִסְרִי; ב, מ מְיִסְרִי.⁵³

4.1.4 ניקוד שי"ן הזיקה לפני מילת השלילה "אין" ונטיותיה
שי"ן הזיקה מנוקדת בשווא לפני התיבות הפרוקליטיות אין, אם, הוא, היא, הם, הן במסורות המזרח: כך במסורת הניקוד הבבלי, במסורת תימן ובכתב יד פרמה ב של

52. כ"י סינסינטי 337. לעניין הניקוד ראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 151, 284.
53. אמנם גם במחזור שונצינו יש ניקודים נורמטיביים אף בתוך פרקי אבות: וְיִשְׁכַּח כְּנִסְיוֹת (111ב). אעיר שמצאתי במחזור שונצינו רק דוגמה אחת לתופעה אחרת הקשורה לניקוד הו"ד, לניקוד בחיריק של אות השימוש לפני יו"ד חרוקה שבאה לפני האות השוואה, כלומר הניקוד על דגם לְיִשְׁרָאֵל (ראה דיון מפורט אצל אלדר, מסורת הקריאה, א, עמ' 89–92 והספרות המובאת שם בהערות 176–178): "ויכתב בספר זכרון לפניו לְיִרְאֵי יי"י" (א111). גם בכתב יד של מחזורים מאיטליה ניקוד זה מתועד, אך אינו נפוץ (ריזיק, מסורות לשון, עמ' 134). בדפוסים אחרים לא מצאתי שרידים לניקוד זה.

המשנה.⁵⁴ ניקודים דומים נמצאים אף בכתבי יד מן המערב.⁵⁵ הניקוד בשווא של שי"ן הזיקה הבאה לפני אין ונטיותיה (אינו, אינה, אינן) נפוץ בכתב יד פרמה א למשנה, בכתבי יד של המחזורים מאיטליה ובדפוס ליורנו של המשנה.⁵⁶ בין הדפוסים הראשונים של מחזור בני רומא ניקוד זה נשמר דווקא במחזורי בולוניה ומנטובה, בניגוד לרוב הקווים האחרים שדיברנו עליהם עד כה; ואילו במחזור שונצינו קו זה כמעט אינו מתועד, ובמחזור פאנו הוא נדיר. אמנם ברוב ההיקריות גם בדפוס בולוניה ומנטובה שי"ן הזיקה לפני אין מנוקדת בסגול; אבל הניקוד בשווא נפוץ ומופיע מתחילת המחזור,⁵⁷ מה שמעיד על היעדר כוונת תיקון, ואולי אף על כוונה להחדיר את הניקוד בשווא דווקא. הנה דוגמות:

במה מדליקין: ש, פ שְׂאִינָן זְהִירוֹת בַּחֲלָה. ב, מ שְׂאִינָן זְהִירוֹת.
הגדה של פסח: ש שְׂאִינָנו יוֹדֵעַ לְשָׂאֵל [...]. פ שְׂאִינָנו יוֹדֵעַ לְשָׂאֵל. ב שְׂאִינָנו יוֹדֵעַ לְשָׂאֵל.

בדפוס בולוניה הניקוד בשווא נפוץ יותר מאשר בדפוס מנטובה. למשל:

אבות ב, ז: ש, פ, מ ובמקום שְׂאִינָן אֲנָשִׁים. ב ובמקום שְׂאִינָן אֲנָשִׁים.
אבות ו, א: ש כְּמַעֲיֵן שְׂאִינָנו פּוֹסֵק. פ כְּמַעֲיֵן שְׂאִינָנו פּוֹסֵק. ב כְּמַעֲיֵן הַמִּתְגַּבֵּר וּכְנֶהֱר שְׂאִינָנו פּוֹסֵק. מ וּכְנֶהֱר שְׂאִינָנו פּוֹסֵק.⁵⁸

לעתים דפוס פאנו מצטרף לדפוס בולוניה ומנטובה:

אבות ה, כ: ש כל מחלוקת [...] וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים [...] וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים.
פ וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים [...] וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים. ב, מ וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים (2x).

בכמה מקרים הניקוד בפאנו או בשונצינו מעיד על התלבטויות הנקדן, על ערוב מסורות או על ניסיון תיקון (באיזה כיוון?): השי"ן מנוקדת בסגול, אך וי"ו החיבור שלפניה מנוקדת בשוורוק. ואילו בדפוס בולוניה ומנטובה השי"ן שוואית:

אבות ד, יב: פ וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים. ש וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמִים. ב, מ וְשְׂאִינָה.
אבות ה, יט: ש וְשְׂאִינָה תְּלוּיָה בְּדָבָר. פ, ב, מ וְשְׂאִינָה.

54. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 1160–1162; ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 184–186; בר-אשר, פארמה ב, עמ' 180.

55. מ' בר-אשר, "מחקר הדקדוק של לשון חז"ל: הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על-פי העדויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות (תשמ"ה), ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 17 הערה 115.

56. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 323–326; הנ"ל, דפוס ליורנו.

57. ובתחילת הקטעים בתוך המחזור, למשל בתחילת ההגדה של פסח.

58. בדפוס בולוניה ומנטובה הנוסח שונה מנוסח שונצינו ופאנו.

במקרה זה, של ניקוד שי"ן הזיקה בשווא לפני אין ואחיותיה, המגמה הפוכה למגמות הרגילות, כלומר הניקוד "הלא-נורמטיבי" בשווא מופיע ומתגבר בדפוסים מאוחרים יותר. המגמה הזאת מתאימה לניקוד בדפוס ליורנו, שבהם נפוץ מאוד (כמעט שולט) הניקוד של השי"ן במעמד זה בשווא (ראה לעיל). ייתכן שהשפיעה בעניין זה המסורת הספרדית המזרחית, שהתפשטה באיטליה במיוחד במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה, עם מגורשי ספרד; וראה להלן בעניין הניקוד של המילה רבי בחיריק. אי אפשר לומר שהניקוד הזה הופיע באיטליה עם מגורשי ספרד, כי מתועדת התאמה טובה מאוד בין הניקודים בדפוס ליורנו לאלו שבכתב יד פרמה א;⁵⁹ אך ייתכן שנתחזק בגלל המגע עם המסורת הספרדית.

וכמה מילים בנוגע לניקוד בהגדה של הצירוף "ושאינו [יודע לשאל]". כפי שראינו לעיל, בשונצינו ובפאנו השי"ן סגולה, ואילו בולוניה ובמנטובה השי"ן שוואית. בהגדה של פסח מנטובה ש"כ הניקוד מביע את התלבטויות הנקדן: וְשָׁאִינוּ. ואילו בהגדות ונציה שס"ט, שפ"ט וְשָׁאִינוּ, וכך לרוב בהגדות שנדפסו באיטליה, למשל בהגדת טרייסטה תרכ"ד (אמנם במחזור שד"ל וְשָׁאִינוּ דווקא). בכל כתבי היד של המחזורים האיטלקיים מימי הביניים הניקוד הוא בשווא, וְשָׁאִינוּ/וְשָׁאִינוּ. נראה שבמקרה מסוים זה עדים אנו לניסיון תיקון בכיוון הנורמה בדפוסים הראשונים ולחזרה לניקוד המסורתי בדפוסים שאחריהם.

4.2 ניקודים המעידים על תופעות בתחום תורת הצורות

כמה וכמה צורות האופייניות ביותר לשון חז"ל מתועדות בדפוס שונצינו, פאנו, בולוניה ומנטובה. נביא כמה מהן שמשתקפים בהן תהליכי האחדה של הלשון, הנורמטיביזציה הגוברת עם הזמן והבחנה בין קטעים שונים בתוך המחזור (בין תחילת המחזור להמשכו, בין תחילת קטע מסוים להמשכו).

קרית שמע

הניקוד של המילים בְּרִיָּה, קְרִיָּה (קְרִיַת שמע) על משקל קְטִיָּה במקום המשקל קְטִיָּה הוא מן המפורסמים בחקר לשון חז"ל.⁶⁰ ניקוד זה מתועד היטב במחזורי שונצינו, פאנו, בולוניה ומנטובה. אך לידו מופיע גם הניקוד קְרִיַת, ודרך תפוצתו אופיינית לתיקוני הדפוס ולהאחדת הניקוד בדפוס.

בקטע גמרא הבא אחרי משנת ברכות א, א בתחילת המחזור הכתיב והניקוד קְרִיַת

59. ראה ריזיק, דפוס ליורנו.

60. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 26–30; שרייב, נוסחאותיה, עמ' 83; אלדר, מסורת הקריאה, ב, עמ' 122 והספרות המובאת שם. על המצב בכתבי יד של מחזורים מאיטליה ראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 147, 280–291, 368. על המצב בדפוסים המשנה מאיטליה ראה ריזיק, דפוס ליורנו, עמ' 206–208.

מתועדים בכל ארבעת הדפוסים: ש, פ אימת זמן קרית שָׁמַע; ב, מ זמן קרית שָׁמַע. ייתכן שהניקוד נשאר כיוון שהביטוי טמון בתוך הטקסט הארמי, ולא נכנס לשדה פעולתם של המדקדקים המתקנים.⁶¹

המצב שונה בתחילת ההגדה של פסח. בדפוסי שונצינו ופאנו הניקוד חז"לי: הגיע זמן קרית שָׁמַע. ואילו בדפוס ב הצורה מתוקנת לקריאת, וכך גם בדפוס מנטובה ובהגדות מנטובה ש"כ, ונציה שס"ט, ונציה שפ"ט: הגיע זמן קריאת שָׁמַע.

ואילו באבות ב, כ הניקוד קרית נשאר בכל הדפוסים: ש, פ רבי שָׁמַע אומר הוי זְהִיר בְּקִרְתָּ שָׁמַע; ב, מ בְּקִרְתָּ שָׁמַע. אולי הניקוד נשאר בגלל זיקתו האמיצה של הטקסט למשנה (שהרי יש כאן מסכת שלמה), והטקסט במקום זה נתון להשפעת דפוסי המשנה, שבהם הניקוד קרית נשמר זמן רב בהשוואה לדפוסי הסידור⁶² (או בגלל ריחוקו היחסי מתחילת המסכת?).

בכל מקרה רואים אנו כאן הבחנה בין קטעים שונים בתוך המחזור: גמרא ברכות – קרית שמע; הגדה – קריאה שמע; אבות ב, כ – קרית שמע. חלוקה זו נקבעה בדפוסי בולוניה ומנטובה, ונשארה בכל הדפוסים של מחזור בני רומא לפחות עד מחזור שד"ל. כלומר ההאחדה ברמת הדפוסים⁶³ אינה שוללת הבחנה בין מקורות שונים.

רבון

מילה זו בכתבי יד טובים של המשנה מנוקדת ברי"ש פתוחה (בניגוד לחיריק במסורות מאוחרות).⁶⁴ כך תמיד במחזורי שונצינו, פאנו ובולוניה. למשל: ש רבון פֶּל הָעוֹלָמִים (ב3). פ רבון פֶּל הָעוֹלָמִים. ב רבון פֶּל הָעוֹלָמִים. אבל במחזור מנטובה: רבון פֶּל הָעוֹלָמִים, וכך בכל הדפוס הזה ואחריו בכל הדפוסים. אנו רואים שקו הגבול בין "ניקוד כתבי היד" ל"ניקוד הדפוס" עובר בשנות החמישים המאוחרות של המאה השש-עשרה.

61. "והכי קתני אימת זמן קרית שמע דשכיבה". במשפט העוקב, "משעה שהכהנים נכנסין לוכל בתרומתן", שהוא כולו עברי, הצורה לוכל תוקנה ללאכול בדפוס מנטובה ובדפוסים המאוחרים יותר. בדפוס בולוניה ללאכול במשנה אך לוכל בגמרא. ואילו בדפוסי שונצינו ופאנו לוכל הן במשנה הן בגמרא. כלומר במקרה של לוכל הנמצא בתוך משפט עברי ארוך יחסית התיקון פעל מ"לוכל" בדפוס שונצינו דרך תיקון חלקי בדפוס בולוניה ועד תיקון שלם בדפוס מנטובה; ואילו הצורה "קרית שמע" נשארה על כנה, כנראה בגלל הימצאותה בתוך הטקסט הארמי.

62. ריז'יק, דפוס ליורנו, עמ' 206–208.

63. בכתבי יד של המחזוריים כמעט תמיד "קרית שמע". קריאת מתועדת בשלושה כתבי יד, בכל אחד בהיקרות אחת, ובכל אחד במקום שונה: בכ"י בודפשט קויפמן A-350 (נכתב בפיסרו, שנת רמ"א) בהגדה; בכ"י ניו יורק בהמ"ל Mic.4073 (נכתב בצסנה, שנת רכ"ט) באבות ב, כ; ובכ"י פרמה 814 (2738; נכתב במונציליסי, שנת רמ"ט) בגמרא אחרי משנת ברכות א, א. כלומר קביעות והאחדה חלו רק בדפוסים.

64. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 23–26. נגד הניקוד רבון בפתח ובעד הניקוד רבון בחיריק יצא אליהו בחור ב"התשבי", ונציה ש"א, עמ' 219.

רבי

את הגבול הבולט (אך גם המסובך) בין "ניקוד כתבי היד" ל"ניקוד הדפוסים" מוצאים אנו בדוגמה של רבי. ניקודיה של מילה זו רבים ושונים במסורות ישראל. בכתבי יד של מחזורים מאיטליה שולט ניקוד הרי"ש בשווא;⁶⁵ ניקוד זה הוא היחיד בכתב יד פריס⁶⁶ של המשנה, והוא מתועד היטב אף בכתב יד קאופמן.⁶⁷ במחזורי שונצינו ופאנו הניקוד הוא ברי"ש שוואה; רק בהיקרות הראשונה של המילה הזאת במחזור שונצינו, במשנת ברכות א, א, מתועד הניקוד ברי"ש קמוצה. הנה הדוגמות: ש רְבִי אֱלִיעֶזֶר (ב2); רְבִי נֶתָן (ב14); רְבִי יִשְׁמַעֲאֵל, רְבִי טְרָפוֹן, רְבִי אֱלִיעֶזֶר, רְבִי עֲקִיבָא, וְרְבִי יְהוּדָה (ב20, במה מדליקין); בְּרַבִּי⁶⁸ אֱלִיעֶזֶר, וְרְבִי אֱלִיעֶזֶר בֶּן עֲזַרְיָה וְרְבִי עֲקִיבָא (ב69); רְבִי יוֹסִי הַגָּלִילִי [...] רְבִי עֲקִיבָה (ב70, הגדה של פסח); רְבִי יְהוּדָה הַנָּשִׂיא (א109); ר' אֱלִיעֶזֶר בֶּן הוֹרְקָנוֹס וְר' (4) (ב109); רְבִי יְהוֹשֻׁעַ (א110). פ רְבִי אֱלִיעֶזֶר (משנה ברכות א, א); רְבִי נֶתָן (פיטום הקטורת), וכך תמיד.

ואילו במחזור בולוניה הרי"ש תמיד מנוקדת בפתח (להוציא היקרות אחת ב"במה מדליקין", רְבִי טְרָפוֹן): רְבִי אֱלִיעֶזֶר; רְבִי נֶתָן (פיטום הקטורת); רְבִי יִשְׁמַעֲאֵל, רְבִי אֱלִיעֶזֶר, רְבִי עֲקִיבָא, וְרְבִי יְהוּדָה, רְבִי יוֹסִי (במה מדליקין); בְּרַבִּי אֱלִיעֶזֶר וְרְבִי יְהוֹשֻׁעַ וְרְבִי אֱלִיעֶזֶר בֶּן עֲזַרְיָה וְרְבִי עֲקִיבָה וְרְבִי טְרָפוֹן [...] רְבִי אֱלִיעֶזֶר בֶּן עֲזַרְיָה, רְבִי יוֹסִי הַגָּלִילִי [...] רְבִי אֱלִיעֶזֶר [...] רְבִי עֲקִיבָה (הגדה של פסח); רְבִי יְהוּדָה הַנָּשִׂיא [...] רְבִי אֱלִיעֶזֶר בֶּן הוֹרְקָנוֹס וְרְבִי [...] רְבִי יְהוֹשֻׁעַ (פרקי אבות).

השווא במחזורי שונצינו ופאנו מופיע גם במקרה שבו אין למילה רבי מעמד פרוקלטי, אלא היא עומדת כמילה עצמאית במשמעות 'הרב שלי': ש אָמַר לִי רְבִי מַאֲיִזָה מְקוֹם אֵתָה (אבות ו, ט). פ רְבִי. ב רְבִי.

בשלושת הדפוסים הראשונים אין זכר לניקוד בחיריק, שהתפשט בדפוסים איטלקיים בתקופה מאוחרת יותר. אך במחזור מנטובה הוא מופיע בהיקרות הראשונה של המילה: "דְּבַרִּי רְבִי אֱלִיעֶזֶר" (משנת ברכות א, א, דף ב ע"ב). אמנם כבר ב"ג מידות (דף ג ע"א): רְבִי יִשְׁמַעֲאֵל. וכך, בפתח, בכל ההיקריות האחרות של המילה במחזור זה. ואילו בהגדה דפוס מנטובה ש"כ בא רק חיריק: "מַעֲשֵׂה בְּרַבִּי אֱלִיעֶזֶר וְרְבִי יְהוֹשֻׁעַ וְרְבִי [...] וְרְבִי עֲקִיבָה" וכו'. וכך בהגדת דפוס ונציה שס"ט ודפוס ונציה שפ"ט.

65. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 311–314. על שאלת גונו של השווא הזה ראה מ' ריזיק, "הגיזות המילה 'רבי' באיטליה", מחקרים בלשון העברית ובספרותה, ברית עברית עולמית 15 (תשס"ב: כנס מילנו), עמ' 48–53.

66. בראשר, פרקים במסורת, עמ' 40–41.

67. אחרי אותיות השימוש; ראה י' קוטשר, "ביצוע תנועות i, u בתעתיק העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 164–165.

68. יושם לב לניקוד ה"בלתי חוקי" של אות השימוש בהצטרפותה בראש מילה למילה רבי.

בכתבי יד של המחזורים מאיטליה מימי הביניים הניקוד בחיריק מתועד רק בשני מחזורים העשירים בהשפעות חוץ. שלוש פעמים מופיע ניקוד זה במחזור מקשטל בולונייזי, שנת קנ"ט (כ"י פריס heb.604; ביתר ההיקריות המילה מנוקדת בשווא); והניקוד הזה שולט במחזור בקסטלפרנקו, שנת רנ"ד (כ"י מוסקבה גינזבורג 200/1), המלא קווים זרים. לכן נראה, שהופעתו השולטת של הניקוד בחיריק חלה בגלל השפעת המסורת הספרדית.

שוב אנו רואים, שמעבר מן המסורת האיטלקית של כתבי היד למסורת הדפוס חל בסוף שנות החמישים של המאה השש-עשרה; אך במקרה זה היו לקביעת מסורת הניקוד שני שלבים: התיקון לפי הנורמה רְבִי < רְבִי במחצית הראשונה של המאה, ודחיית הצורה רְבִי מפני הצורה רְבִי בסוף שנות החמישים של המאה.

קנקן

בפרטים רבים רואים בדפוס מנטובה את קביעת הניקוד שיישמר לדורות. כך למשל במקרה של שם העצם קנקן. בכתבי יד קאופמן, פרמה א ופריס של המשנה הקו"ף הראשונה חרוקה, והשנייה צרויה.⁶⁹ ניקוד זה נפוץ גם בכתבי יד של מחזורים מאיטליה,⁷⁰ והוא מתועד (באבות ד, כח) בדפוס שונצינו: בְּקִנְקֵן.⁷¹ אמנם בדפוס פאנו הניקוד הוא בשני פתחים, כמו במסורות מאוחרות: בְּקִנְקֵן, קִנְקֵן; אך בדפוס בולוניה שוב בְּקִנְקֵן, קִנְקֵן. ואילו בדפוס מנטובה הניקוד הופך להיות "נורמטיבי": בְּקִנְקֵן, קִנְקֵן.⁷² – וכך בדפוסים מאוחרים ממנו.

חלשים

מילה זו מנוקדת חֲלָשִׁים ("על הנסים" לחנוכה) במחזור שד"ל. וזה הניקוד בשלושה כתבי יד של המחזורים מימי הביניים.⁷³ בדפוס ש, פ הניקוד אינו מכריע – אין דגש בלמ"ד, אך החי"ת מנוקדת בפתח: חֲלָשִׁים. ודומה ב"ב: חֲלָשִׁים. אך בדפוס מ החי"ת מנוקדת בחטף-פתח: חֲלָשִׁים. כלומר גם במקרה זה בדפוס מנטובה אנו רואים הכרעה וקביעת מסורת לדורות.

69. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 978; שרביט, נוסחאותיה, עמ' 122. וראה בנדויד, לשון, עמ' 216.

70. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 291.

71. הקו"ף הראשונה נוקדה בטעות בשווא.

72. הקמץ בהברה האחרונה עשוי להעיד על השתלטותה של "הנורמה הטברנית".

73. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 285. שלושת כתבי היד האלה צפוניים ומאוחרים: הם נכתבו

במנטובה, שנת רמ"א (כ"י אוקספורד Or. 27 [נויבאוואר 1071]); בפרמה, שנת רמ"ו (כ"י

סינסינטי 337); במָרְנו, שנת רס"ו (כ"י קופנהגן-הממלכתית Cod.hebr.Add.4). כל שלושת

כתבי היד האלה, במיוחד זה שנכתב במרנו, מגלים דמיון רב לדפוסים הראשונים.

4.3 ניקודים האופייניים למסורות לשון חז"ל בכתבי יד

במקרים רבים מאוד בדפוס שונצינו או בדפוס שונצינו ופאנו מתועד ניקוד חז"לי עתיק, המוצא תמיכה בכתבי יד טובים, והוא תוקן בדפוס בולוניה ומנטובה. נביא כמה דוגמות לכך.

הלל (שם פרטי)

השם הלל מנוקד בה"א סגולה (או גם צרויה בכתבי יד שאינם מבחינים בין סגול לצייר) בכתבי יד מן הטיפוס המערבי, בניגוד לטיפוס המזרחי, שבו הה"א חרוקה.⁷⁴ בעניין זה כתבי היד של המחזורים האיטלקיים נחלקים לשתי קבוצות: העתיקים והדרומיים יותר, שבהם באה הצורה המערבית הֶלֶל/הֵלֶל, והמחזורים הצפוניים והמאוחרים יותר, שבהם השם מנוקד בחיריק.⁷⁵ רק בדפוס שונצינו אנו מוצאים את הניקוד המערבי העתיק, ורק בהיקרות אחת, אבות ב, ח: רבן יוחנן בן זכאי קבל מֵהֵלֶל ומִשְׁמָאִי. ביתר ההיקרות אף במחזור שונצינו הה"א מנוקדת בחיריק. למשל, זְכָר לְמִקְדָּשׁ כְּהֵלֶל (71ב, הגדה); וכן בדפוס פ, ב, מ.

שריד אחר לתופעה זו, כלומר להנמכת התנועה i בהברה סגורה בלתי מוטעמת, מתועד בדפוס שונצינו ב"י"ג מידות" (רבי ישמעאל אומר וכו'): מִעֲנִינֵינוּ⁷⁶ (ליד קְעִנִינוּ). ככל יתר הדפוסים העי"ן חרוקה.

דרכה

בנטיית המילה דרך הדל"ת תמיד חרוקה במסורת בבל.⁷⁷ גם בכתבי יד ממוצא מערבי מתועדות דוגמות בודדות של כתיבים מעין דירכה, בדירכן, וכך גם כתעתיקים יווניים ולטיניים.⁷⁸ הניקוד בחיריק מתועד בארבעה כתבי יד מאוחרים של מחזורים מצפון איטליה (כולל למשל מחזור מקסטלפרנקו שצוטט כבר לעיל).⁷⁹ ניקוד זה נמצא בדפוס שונצינו ופאנו (אבות ו, ד); בדפוס בולוניה ומנטובה בא הניקוד הטברני בפתח: ש דְרָכָה שֶׁל תּוֹרָה. פ דְרָכָה שֶׁל תּוֹרָה. ב, מ דְרָכָה שֶׁל תּוֹרָה.

74. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 12–13; בראשר, פרקים במסורת, עמ' 64; הנ"ל, פארמה ב, עמ' 177, 183; ייבין, מסורת הלשון, עמ' 963.

75. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 336–337.

76. העי"ן סגולה (צרויה) במילה זו בשלושה כתבי יד של המחזורים מימי הביניים; ראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 226.

77. ייבין, מסורת הלשון, עמ' 824.

78. שם, הערה 34.

79. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 247.

יכולין

במקורות טובים של לשון חז"ל החולם הופך לשורוק בנטיית המילה יכול.⁸⁰ וכך בדפוסי שונצינו ופאנו, בניגוד לדפוסי בולוניה ומנטובה: ש, פ ואין אנו יכולין ("מוסף של פסח"). ב, מ ואין אנו יכולין.

השכל

הה"א סגולה במילה זו בכתבי יד של מחזורים איטלקיים רבים, הן קדומים הן מאוחרים וצפוניים.⁸¹ כך גם בדפוסי שונצינו ופאנו, בניגוד לדפוסי בולוניה ומנטובה, שבהם מופיע הניקוד בפתח, הנפוץ במסורות אחרות והמקובל לאחר מכן בדפוסים:

שמונה עשרה של חול: ש יֵעָה וּבִינָה וְהֶשְׁכֵּל. פ וְהֶשְׁכֵּל. ב, מ וְהֶשְׁכֵּל.
יוצר אור של שבת: ש, פ יֵצֵרָם בְּדִיעָה בְּכִינָה וּבְהֶשְׁכֵּל. ב, מ וּבְהֶשְׁכֵּל.
אתה חונן (הבדלה): ש, פ יֵעָה וּבִינָה וְהֶשְׁכֵּל. ב, מ וְהֶשְׁכֵּל.

במקרים מסוימים הניקוד של דפוס מנטובה מראה מגמה לתיקון מצד אחד, אך גם מעיד על היסוסי המנקד-המתקן מצד שני.

לדת/לדה

בביטוי "מתות בשעת לדתן" ב"במה מדליקין" קיימות שתי מסורות קריאה, לְדִתָּן/לְדִתָּן כנגד לְדִתָּן.⁸² בכתבי יד של מחזורים מאיטליה נפוצה הצורה לְדִתָּן; הניקוד לְדִתָּן מתועד רק בכתבי יד מאוחרים וצפוניים.⁸³ והדפוסים מראים את המגמה שאנו דנים בה. בשונצינו ובפאנו הניקוד האיטלקי ה"עתיק", ואילו בבולוניה הניקוד צפוני ומאוחר: ש, פ בְּשַׁעַת לִידִתָּן. ב בְּשַׁעַת לְדִתָּן. בדפוס מנטובה הלמ"ד שוואה: בְּשַׁעַת לְדִתָּן. ניקוד זה יכול להעיד הן על היחטפות הצירי הן על חוסר ביטחון של המנקד-המתקן.

מלוין

חילופי פיעל/הפעיל נפוצים במסורות לשון חז"ל, כולל את המסורת האיטלקית של ימי הביניים. החילופים מתועדים היטב גם בשורש לו"י.⁸⁴ וכך בצורה מלוין שבסוף

80. ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי סורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל אביב תש"ם, עמ' 142; בר-אשר, פרקים במסורת, עמ' 77 והספרות המצוינת שם.

81. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 299.

82. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 30–31, 55–57; בר-אשר, פרקים במסורת, עמ' 54 הערה 261.

83. ריז'יק, מסורות לשון, עמ' 250–251.

84. ריז'יק, שם, עמ' 179. למשל באבות ג, כב: ש וְכָל הָרוּצָה לָלוֹת יָבֵא וְיִלְוֶה. פ וְכָל הָרוּצָה לָלוֹת יָבֵא וְיִלְוֶה. ב, מ וְכָל הָרוּצָה לָלוֹת יָבֵא וְיִלְוֶה.

פרק ו של פרקי אבות בביטוי "שבעת פטירתו שלאדם אין מלוין אותו לא כסף ולא זהב". בכתב יד אחד של מחזור מאיטליה, שנכתב בפרמה בשנת רמ"ו (1486),⁸⁵ מתועד הפעיל מְלוֹיִן. וכך בדפוס שונצינו ופאנו: שְׁבַעַת פְּטִירָתוֹ שְׁלֹאֲדָם אֵין מְלוֹיִן אותו לא כסף ולא זָהָב. אך בבלוניה מופיע הפעיל הרגיל: מְלוֹיִן. ואילו בדפוס במנטובה הניקוד "מעורב": אֵין מְלוֹיִן, בפתח במי"ם אך בדגש בווי"ו, המעיד על התלבטויות הנקדן.

אך לעתים נדירות התמונה הפוכה, ודווקא בדפוס בולוניה ומנטובה אנו מוצאים ניקודים עתיקים יותר, שנעלמים בדפוסים מאוחרים יותר.

סעודה

במקורות טובים של לשון חז"ל העי"ן חלומה במילה זו.⁸⁶ אך כבר במסורת הקדם-אשכנזית לרוב בשורוק: סְעוּדָה;⁸⁷ וצורה זו, כידוע, נשתלטה בכל הדפוסים המאוחרים. ברוב כתבי היד של מחזורים מאיטליה מתועד חולם; שורוק מופיע רק בכמה כתבי יד צפוניים ומאוחרים.⁸⁸

אין רואים את הניקוד בווי"ו במילה זו בפרקי אבות (ג, טז) בדפוס שונצינו; אך בדפוס פאנו מתועד השורוק המאוחר והאשכנזי; ואילו דווקא בדפוסים בולוניה ומנטובה בא החולם האיטלקי: פ מְתוּקֵן לְסְעוּדָה. ב, מ לְסְעוּדָה. ויש שניקוד "איטלקי" עתיק נשמר גם בדפוס בולוניה ומנטובה.

אגוז

הניקוד אָגוֹז/אָגוֹזִים נפוץ בכתב יד פריס של המשנה ליד הניקוד בחטף-סגול (סגול, צירי); במסורת הקדם-אשכנזית צורת היחיד רק בצירי/חטף-סגול, אך ברבים הניקוד בחטף-פתח בא ליד הניקוד בחטף-סגול.⁸⁹ הניקוד של צורת הרבים בחטף-פתח נפוץ מאוד בכתבי יד של מחזורים מאיטליה.⁹⁰ וכך בארבעת הדפוסים הנידונים כאן (ב"במה מדליקין"): ש, פ, ב, מ שְׁמֵן אָגוֹזִים.

ניקוד זה נשמר גם בדפוס המשנה המנוקדים הראשונים, אמנם בהיקרות אחת בלבד. בדפוס אמסטרדם ת"ד אָגוֹזִים בשביעית ז, ג; בכל יתר ההיקרויות (כולל שבת ב, ב) אָגוֹזִים. אף בדפוס ונציה תס"ח אָגוֹזִים בשביעית ז, ג, וכמעט בכל יתר

85. כ"י סינסינטי 337. וראה ריזיק, שם.

86. כך במסורת בבל, במסורת תימן ובכתבי יד של המשנה; ראה שרביט, נוסחאותיה, עמ' 116; בר-אשר, פרקים במסורת, עמ' 79 והערה 399*.

87. אלדר, מסורת הקריאה, ב, עמ' 134–135.

88. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 278.

89. ראה בר-אשר, פרקים במסורת, עמ' 69, 92; אלדר, מסורת הקריאה, ב, עמ' 224–225.

90. ריזיק, מסורות לשון, עמ' 267.

ההיקריות אָגוֹזִים; אך בשבת ב, ב הניקוד מוזר, אָגוֹזִים – כנראה ניסיון לשמור על המסורת האיטלקית העתיקה ובו בזמן לתקנה. בדפוסי ליוורנו, החל בדפוס ונציה תצ"ז, תמיד אָגוֹזִים, כולל שביעית ז, ג. וכך במחזור שד"ל.

4.4 ניקוד המיוחד למסורת הדפוס האיטלקי בתחילתו

ניקודים מסוימים מתועדים רק בדפוסי שונצינו ופאנו, ולא מצאתי עדויות אחרות להם. אך בגלל הופעתם בשני הדפוסים האלה, בחלקים שאינם זהים בנוגע לניקוד (כפי שראינו לעיל בדוגמות רבות, שונצינו ופאנו לא תמיד מסכימים ביניהם), ניתן לומר שיש לנו שני עדים. נביא דוגמה אחת.

אנוש

מילה זו בהיקרות במסכת אבות ד, ד מנוקדת בחטף-פתח בדפוסי שונצינו ופאנו. בדפוסי בולניה ומנטובה הניקוד נורמטיבי, בחטף-סגול: ש שְתִקְנֶת אָנוּש רִמָּה. פ שְתִקְנֶת אָנוּש רִמָּה. ב, מ שְתִקְנֶת אָנוּש רִמָּה. בהיקריות אחרות האל"ף מנוקדת בחטף-סגול אף בשונצינו ובפאנו (למשל בפרק ו של מסכת אבות, וְאֵתָה אָנוּש), אך בהיקריות אחרות המילה מופיעה בתוך מובאות מן המקרא, ואילו כאן לכאורה כחלק של לשון התנא; אולי יש כאן הבחנה בין לשון המקרא ללשון הבתר-מקראית באחת המסורות מאיטליה?⁹¹

5. סיכום

לא ניסיתי למצות את מגוון הניקודים והצורות שאנו מוצאים בדפוסים הראשונים של מחזור בני רומא; בעניין זה העבודה עוד רבה, והדרך ארוכה לפנינו. מגוון זה רב מאוד, וכולל צורות רבות של לשון חכמים למסורותיה (מעין סְעוּדָה, קִנְיָן או דִּרְפָּה), ותופעות רבות המאפיינות את הלשון הזאת (כגון הנמכת החיריק בהברה סגורה בלתי מוטעמת או חילופי פיעל/הפעיל); אך גם צורות רבות המיוחדות למסורת האיטלקית של העברית הבתר-מקראית (כגון אָגוֹזִים או חִלְשִׁים). בפרק הזמן שמסוף המאה החמש-עשרה ועד המחצית השנייה של המאה השש-עשרה נקבעה מסורת הניקוד של הדפוסים. לעתים ניתן להצביע על תאריכים מסוימים בדייקנות רבה, כמו בדוגמה של ניקודי המילה רבי, אשר בהם בין השנים שי"ז וש"כ (1557 ו-1560) ניצח הניקוד רְבִי, השולט לאחר מכן בדפוסים; בערך באותן השנים ניצח הניקוד רְבוֹן את הניקוד העתיק רְבוֹן. נראה שתקופה זו, תחילת המחצית

91. בניקוד זה יש משום רמז לקשרים לבבל או לתימן, שבמסורתן אין הבדל בין פתח לסגול; על קשרים אלו ראה ריזיק, מסורות לשון, עמ' 385–386 ולפי המפתח.

השנייה של המאה השש-עשרה, היא עת קביעת הניקוד לכליו ולפרטיו. התהליך אינו סופי וגורף; כמה ניקודים עתיקים, כגון סְעוּדָה, וּשְׁאִינוּ, חדרו לדפוס דווקא בשנים אלו, אם כי נעלמו מאוחר יותר. לעתים מסורת נעשתה חזקה יותר מן הנורמה המקראית; דוגמה לכך היא ניצחון הניקוד הַלְשִׁים. בתקופה זו התחברה הנטייה לנורמה (המשתפת לדפוס העברי ולדפוס האיטלקי הנוצרי) להשפעות חזקות של מסורות ספרדיות. כך נבנה מקומה של מסורת הדפוסים האיטלקיים במפת מסורות הלשון לעדותיה ולגווניה. ולצד ביסוס הנורמה התרחש בתקופה זו תהליך חשוב אחר – תהליך ההאחדה.⁹² בדפוס שונצ'ינו ופאנו ניכר עוד גיוון המסורות המורשות מימי הביניים; בדפוס בולוניה ומנטובה נקבעה, אגב דחיית מסורות איטלקיות אחרות, מסורת ההגייה והניקוד המוכרת לנו כמסורת איטליה.

קיצורים

אלדר, מסורת הקריאה = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב (עדה ולשון, ד-ה), ירושלים תשל"ט

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל אביב תשכ"ז
בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית = י' בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון, יד), באר שבע תשמ"ט
בר-אשר, פארמה ב = מ' בר-אשר, "משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות (מבוא)", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 166-185

בר-אשר, פרקים במסורת = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם
ייבין, מסורת הלשון = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 1-35

92. באופן כללי יותר רואים אנו את חשיבות חקר הדפוסים בתקופה הארוכה שבין הדפוסים הראשונים של המאות החמש-עשרה והשש-עשרה ובין דפוס המאה העשרים; בחמש מאות השנים האלה התרחשו דברים מעניינים מאוד (כפי שניתן לראות גם בדוגמה של מאנים; ראה ריזיק, מאנים). חלקם נולדו ונעלמו, לעתים השאירו שרידים ולעתים לא, אך אף אם לא השאירו שרידים, יכולים אנו ללמוד מהם פרטים וכללים שעוזרים לנו להבין את תהליכי התפתחות העברית.

ריז'יק, דפוס ליורנו = מ' ריז'יק, "דפוס ליורנו של המשנה ומסורות עממיות של לשון חכמים בקרב יהודי איטליה", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 211–215
 ריז'יק, מאנים = מ' ריז'יק, "מאנים שהם מינים או מינים שהם מאנים", מחקרים בלשון ט (תשס"ד), עמ' 217–250
 ריז'יק, מסורות לשון = מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט
 שרביט, נוסחאותיה = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ו

ענייני לשון ומסורות לשון בספר התשבי לאליהו בחור

לזכרו הברוך של מו"ר
פרופ' יחזקאל קוטשר
החוקר הדגול והאדם הגדול

א. מבוא

אליהו לויטא (הבחור)¹ נולד בגרמניה בשנת 1479. הוא נדד לפדואה ומשם לרומא, ונפטר בוונציה בשנת 1549. הוא התפרנס מעבודתו כמגיה בבתי דפוס, מהעתקת ספרים, מתרגום מעברית ללטינית ומהוראת עברית.² הבחור חיבר ספרים בתחומים שונים: באבע בוך (מעשיות בידידש לנשים); תרגום לידידש של התורה, ההפטרות והמגילות; פרקי אליהו (פרקי שירה); מסורת המסורת (על טעמי המקרא). וכן חמישה ספרים בענייני הלשון העברית: דקדוק אליהו (או ספר הבחור); ספר ההרכבה (דקדוק כל מילה זרה והרכבה בבניינים שונים); נימוקים לספר מכלול לרד"ק; מתורגמן (מילון שלם למילים ארמיות); ותשבי (מילון למילים מספרות חז"ל ומספרות ימי הביניים).

הספר "תשבי" נדפס לראשונה סמוך לפטירת המחבר,³ ומאז הוא חזר ונדפס במהדורות חדשות או בדפוס צילום עם ביאורים והגהות.⁴ מפרשי המשנה הנוטנים דעתם גם למסורת הקריאה של הטקסט⁵ וכן מהדירי הסידורים ומפרשיהם מצטטים

* על מקצת העניינים שבמאמר זה הרציתי בערב השקת ספרו של הד"ר גבריאל בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר (ירושלים תשס"ח), שהתקיים באקדמיה ללשון העברית בירושלים בכ"ג בסיוון תשס"ט. אני מודה בזה למזכיר המערכת, פרופ' יוסף עופר, על הערותיו והצעותיו לתיקון המאמר ולשיפורו.

1. נתכנה בספרות בשמות שונים: אליהו אשכנזי, אליהו הלוי / לויטס (לויטא), אליהו בחור, אליהו התשבי, ולעתים אליהו בחור הלוי אשכנזי. לשם הקיצור אשתמש במאמרי בשם שנשתגר בספרות: הבחור.
2. סקירת תולדות חייו מצויה בהקדמה למהדורה החדשה, ספר התשבי (תשס"ה), עמ' 61–79.
3. ספר התשבי, דפוס ראשון: איזנא ש"א. השתמשתי במהדורת צילום, ספר התשבי (תשס"ב).
4. כגון ספר התשבי (תרס"ו).
5. כגון תוספות יום טוב למשנה: מגילה ג, ד (פטר); יבמות ב, ח (טען); ח, ו (אנדרוניס); קידושין ב, ו (סבלנות); כתובות א, ח (טב, דבה).

את הספר. הערכים המצוטטים הרבה הם אלו המתועדים בתפילות, כגון אי, גיהנם, רבי.⁶ בדורות האחרונים נתקבל הספר גם אצל חכמי הספרדים ועדות המזרח.⁷ והנה ממש באחרונה הודפס הספר במכון הרב מאזוז מצליח במהדורה חדשה מהודרת (עם ארבעה מהפירושים שנדפסו בעבר), עם מבואות ובתוספת בירורים.⁸ על אף חשיבותו של ספר זה לחקר הלשון העברית בימי הביניים, ובייחוד למסורות הלשון של אשכנז ואיטליה, הוא לא זכה למחקר מקיף ולפירוש פילולוגי. שני המחקרים העיקריים שנתפרסמו – מאמרו הגדול של באכר (לפני כ-120 שנה) וספרו של וייל (לפני יובל שנים) – עסקו באיש ובתורתו בכלל, ולא הקדישו לספר הזה פרק משלו.

מטרת מאמר זה היא לסקור את ענייני הלשון שבספר ולהקדיש עיונים קצרים למבחר ערכים מתוכו, ובייחוד לאלה העוסקים במסורת הקריאה. הבחור החשיב מאוד את הספר הזה. הוא כתב לכבודו שיר בחרוזים (32 שורות), ועוד שתי הקדמות: אחת בחרוזים (40 שורות) ואחת בהלצה (85 שורות). וכן חיבר דברי סיום לספר (20 שורות). אציג כאן קטע, מתוך "שירה", שבו המחבר מנסח את מטרת ספרו ואת שיטתו:⁹

אַתָּן עֲזָרִי לְלִשׁוֹן עֲבָרִי	אַרְחִיבֵהוּ עִם מִכְתָּבִי
אוֹסִיף עָלָיו חֶסֶד וְרֶחֶם מְלִי	עֲרוֹף גַּם קִמְחִי לֹא הִבִּי
אֶל הַמְּלֹת שֶׁהֵם קִלּוֹת	גַּם לְחִמּוֹרוֹת אֲשֵׁים לְבִי
גַּם שְׂרָשִׁים הַמְּפֹרָשִׁים	בָּהֶם חֲדוּשׁ יִגִּיד תְּוִי
לֹא מִיָּדִי יֵצְאוּ נִקְי	אַצֵּא בָהֶם אֶת יָד חֹבִי
מִקְרָא בְּלַחֲדוֹר מִשְׁנָה בְּלַחֲדוֹר	גַּם הִינֵנִי גַם הָעֲרָבִי
וְלִשׁוֹן רוֹמִי הוּא הַלּוֹעֲזִי	וְלִשׁוֹן בֵּת עַמִּי גַם אֲבִי
הֵם בְּסִפְרֵים רַב נִפְזָרִים	אַנִּי אֹמֵר מֵהֶם גַּם בִּי
אֶפְתּוֹר כָּלֶם אֲגִיד נֶעְלָם	לְפָנֵיהֶם אֶעֱבִיר כָּל טוֹבִי

המחבר חש צורך להסביר, בדברי הסיום לספר, שמספר הערכים בספר הוא כסכום אותיות שמו (712), ושהערך האחרון הוא "תשבי": "הנה בהשלמת שרש תשבי,

6. כגון: לוח ארש – גיהנם (עמ' רי), אי אפשר (עמ' קצד). או סידור עבודת ישראל: אי אפשר (ברכות השחר), תכנת שבת (מוסף של שבת).

7. כגון (על פי תקליטור השו"ת): שו"ת עטרת פז, ח"א כרך ב, יורה דעה (אפיקומן); והרב ע' יוסף, שו"ת יביע אומר, כרך ח – אורח חיים, סימן יא (אי).

8. ספר התשבי (תשס"ה).

9. הניקוד מופיע בדפוס הראשון, אולם חלק מסימני הניקוד, ובמיוחד הדגשים, אינם מופיעים, אם מפני שלא ניקדם המחבר ואם בגלל תקלת הדפוס. ככל שורה ארבע צלעיות של ארבע תנועות, והחטפים אינם נחשבים.

נשלם ספר התשבי, ובאמת כי לא דבר רק הוא שבמקרה יצא השרש הזה אחרונה, שהוא כולל מספר השרשים ושם הספר גם יחד. ובאמת לא בעצם ובכונה היתה זאת, אך הוכרחתי להפסיק, כי לא מצאתי אחריו מאומה רק שם חודש תשרי, וכבר פירשוהו חכמינו זכרונם לברכה (מ"ר פ' אמור) שנקרא כן לאמר תשרי ותמחל לנו חובינו, ואני אין לי מה לחדש בו, וכבר התנתי שלא אביא שרש שלא אחדש בו דבר מה". ובהמשך הוא פונה לקוראים, כדרכם של מחברי ספרים, בבקשה: "והנה אני מפיל תחנתי לפני כל מי שמעיין בספר זה מבין עם תלמיד שגיאות מי יבין, שאם ימצא טעות ושגיאת שישקלני במאזני צדק, כי זה פרי המהירות אשר מהרתי לבא הנה, כי בצאתי מביתי לא היה הספר נשלם".

הספר הזה אינו מילון במובן המקובל, שהרי הוא עוסק בכל ענפי הלשון; ולמעשה הוא שונה מכל ספר אחר, שכן הוא משלב מידע פילולוגי מדעי עם מידע עממי, מידע שטחי עם מחקר מקיף ומעמיק – והכול אמור, כמובן, ביחס לתקופה שבה נתחבר.

הבחור קורע לנו חלון לעולמו הרוחני. הוא טורח לציין את תחומי הלימוד שאינו בקיא בהם, הן משום שלא למדס לעומק הן משום שלא גילה בהם עניין (או שמא אף הסתייג מהם), כגון הלכה, פילוסופיה, קבלה ואמונות עממיות. הנה מבחר דוגמות בלשונו:

• הלכה – "וכל שאר דיני יין נסך מבואר בפוסקים, ואני איני כדאי להאריך בזה" (ערך נסך).

• פילוסופיה – "ידוע שטבעו של אדם מורכב [...] ולבאר את כל אלה צריך הקדמות גדולות מפילוסופיא ואין זה מלאכתי, לכן אניח לדבר בם עוד" (ערך מזג); "יש מחלוקת [...] ואני איני כדאי להכניס ראשי בין ראשי החכמים ההם" (ערך עולם הבא).

• קבלה – "ומקבל נקרא מי שלמד ספרי קבלה [...] ואיני כדאי לבאר ענינה כי בעונותי לא למדתי חכמה זו, ודעת קדושים אלה לא אדע ולא אבין" (ערך קבל); "ואין ספק שיש טעם לחכמים ולבעלי הקבלה על זה ואנכי לא ידעתי" (ערך הבל); "ונמצא ספר הנקרא ספר הצרופים, ואין לי בזה עסק" (ערך צרף); "ולבעלי הקבלה יש סודות גדולות על מלת שכינה, ואין לי בזה עסק" (ערך שכן).

• אמונות עממיות – "והאריך שם הרבה, וקצתי לכותבם כי איני מאמין בהם, אך מנהג פשוט בינינו האשכנזים שעושים עגול סביב כותלי החדר ששוכבת בה היולדת [...] יענין שם מי שמאמין בו" (ערך ללית).

הבחור מתגלה בספר כפילולוג, חוקר מובהק התר אחרי מקורות מידע שבכתב ושבעל פה. הוא משתף את הקורא בממצאיו ובהשערותיו, ואף אין הוא מהסס לציין את המקרים שבהם העלה חרס בידו. הוא מתאמץ לברר נוסחאות של מילים עבריות, ארמיות ולועזיות. פעמים הוא מציין שהוא נעזר במורו לשפות קלטיות, במשכילים מצרפת ובמסרנים אחרים. הוא מרבה לפתוח את עינו במילים "ותמהתי, ותמה אני"

(כגון בערכים גאון, גיהנם, מדרש, נצל) "והרבה שאלתי לדעת למה" (ערך תלמיד חכם); ואין הוא מהסס להטיל ספק בדעות ובהשערות שלא נראו בעיניו, אף אם אין בידו הצעה טובה יותר.

אדגים את דרכו במחקר: "ואולי יש בו טעם אחר ואנכי לא ידעתי" (ערך מפה); "והרבה שאלתי ודרשתי לדעת מה לשון הוא ואין מגיד לי, עד שיהודי אחד צרפתי זקן הגיד לי" (ערך סרגנס); "ואני קבלתי מפי הקרדינאל שהוא לשון יון וגם בלשון רומי קורין לסופרים נוטארי, וכן בדברי רז"ל קראו להן נוטריין" (ערך נטריקון); "ובערוך כתוב קלסטר בטיח, ולא מצאתי כן בכל הספרים המדויקים" (ערך קלסטר); "ושמעתי אומרים שתרגום של 'ויען איוב' הראשון: ופזים לשון צעקה, ואני חפשתי בהרבה נוסחאות מדויקות ולא מצאתי [...] ואולי כן הוא בתרגום ירושלמי או בתרגום עקילוס, או בתרגום רב יוסי אשר לא נמצאו בינינו היום" (ערך פזם); "ובעל הערוך כתב 'חותמך ופתילך ומטך תרגום ירושלמי שותפך וחוטריך', ובקשתי ולא מצאתיו, וגם לא הבנתיו" (ערך שתף).

בערכים שמקורם בספרות חז"ל הבחור פונה למילון הידוע בימיו, הערוך; וכבר כתב, שהוא מביאו רק כשברצונו לחלוק על פירושו או להוסיף עליהם, כגון:

- חזן – "חזן הכנסת הוא המוציא הקהל בתפלתו ונקרא חזן מלשון ראייה שהוא צריך לראות היאך יקרא והיאך קורא בני אדם לספר תורה. כך פירש בעל הערוך, אבל מצאתי ששליח הצבור רוצה לומר שמש הקהל נקרא חזן [...] ונקרא אם כן חזן לפי שהוא צריך לראות מה הם צרכי הצבור שיעשה המוטל עליו". וכבר פירש רש"י את הצירוף חזן הכנסת (מכות כב ע"ב) "שמש הקהל", והוסיף: "ולא שמעתי בו שום משמעות"; כלומר אין הוא יודע מה מקורה של התיבה חזן. קוטשר הצביע על מקורה האכדי, ועל משמעה 'ראש עיר' וכיו"ב. ואף באכדית התיבה מציינת נושא משרה בפולחן.¹⁰

- גִּמְטְרִיא – "היא מילה יונית ממש לשון חשבון או מנין, ברפי על הגימל. ובערוך מפרש אותה בענין אחר לא נהירא". בערוך שלפנינו כתוב: "פי' במקום אחד כותבין א', במקום מאה כותבין ק'". ונראה אפוא, שהיה לנגד עיני הבחור נוסח אחר.¹¹
- גָּגִית – "בדברי רז"ל כפה עליהם הר כגיגית, הוא האמבטי [...] ובערוך פירוש שהוא סל העשוי חורין חורין, ונראה לי שהראשון עקר".
- פלסוף – "פירש בערוך, פלוסופה הוא חוזה בככבים. ואינו אלא לשון יון ממש, והיא מלה מורכבת מן פילוס פירוש אוהב, סופיא פירוש חכמה, דהיינו פילוסופוס אוהב חכמה".
- פמליא – "ופירש בערוך חיילות, אבל בלשון רומי ולעז קורין לאנשי בית האדם פמיליא, הפא רפויה והמם בחירק".

10. קוטשר, מילים, עמ' 46–48.

11. שרביט, לשונה, עמ' 96–97.

הבחור דוחה פירושים המבוססים על פי הבנתו על אטימולוגיה עממית, וכן הוא לוחם בתופעה של מדרש מילים שאולות מיוונית כעבריות (מתוך אי ידיעת מקורן?), כגון בערך תיק:

• תִּיק – "בתוך תיק תרגום שלף ויצא מגוה (איוב כ) תרגום מן תיקא וכן (דברים כב) ועשית מעקה, ותעבד תיקא. והוא לשון יון ממש [...] ומזה מה שאמרו רז"ל (ב"מ פו) הוציא חמה מנרתיקה, והוא מורכב מן נר ותיק [...] ומזה נהגו רז"ל כששאלו איזה קושיא בגמרא ולא מצאו לה תירוץ אומרים תיקו, ופירשו בו כדבר העומד בתוך תיק, ואין ידוע מה שבתוכו,¹² ויש שדורשין אותו נוטריקון ראשי תיבות תשבי יתרץ קושיות ובעיות, והוא פירוש של הבל".

הוא דחה בצדק את הפירוש על דרך הדרש (כראשי תיבות). ואולם הוא טעה: תיקו היא צורת פועל בארמית גזומת מ"ם (*תיקום = תעמוד [ללא הכרעה]). וכבר עמד על כך בעל תוספות יום טוב (עדיות ח): "ונראה לי דמהכא רגילין לומר דתיק"ו שאמרו בגמרא היא נוטריקון תשבי יתרץ קושיות ואבעיות, אע"פ שמשמעותה נ"ל תהא קאי". מתקליטור השו"ת עולים הנתונים האלה: תיקו 3000 פעמים, תיק"ו 160 פעמים.¹³

• לַעַז – "מעם לועז (תהלים קיד). כל לשון שאינו לשון הקודש נקרא לועז ותרגומו מעמא בְּרַבְרָאִי. וכן הנוצרים קורין לכל לשון שאינו רומי בְּרַבְרָאִי. ומה שאנחנו קורין היהודים שבאיטליא לועזים סתם, נראה לי הטעם לפי שהם מיחסים את עצמם לעיר רומי. ואולי הראשונים שבאו לרומי מגלות בית שני לא ידעו לשון הקדש כמו שמשמע בעזרא [...] וכן המפרשים הצרפתים והספרדים כשרוצים לבאר איזה מלה בלשון צרפתי או ספרדי אומרים בלעז".

הבחור לא פירש לעז בדרך ראשי תיבות: לשון עם זר. ר' יונה אבן ג'נאח (ספר השרשים, שורש "לעז") מפרש: "מעם לעז (תהלים קיד) – עילג". וכן הוא מצטט מן המשנה, "אבל קורין אותה ללעזות" (מגילה ב, א), ומן התלמוד: "לעז יווני" (מגילה יח ע"א). מתקליטור השו"ת עולה, ששתי הצורות מצויות הרבה בפירוש רש"י: הצורה בלעז מצויה בפירושו למקרא 770 פעם, ובפירושו לתלמוד 340 פעם. וגם הצורה בלעז שכיחה בפירושו למקרא (410), ובפירושו לתלמוד (440). ומובן, שאין ללמוד מכך על דרכו של רש"י אלא על המעתיקים והמדפיסים.¹⁴

12. והעצה זו מובאת באנציקלופדיה התלמודית בלשון "ויש שפירשו" (כרך ט, [הלכה], טור שכת).

13. אמנם ייתכן, שמי שכתב בלי מירכאות השתמש במונח כפי שהוא כתוב בתלמוד ובכל זאת ראה פה נוטריקון. מאידך גיסא ייתכן שמי שכתב בראשי תיבות התכוון לכך שתשבי יתרץ את קושיותיו, אבל הוא השתמש במונח לצרכיו, ולא בהכרח פירש את המונח שבתלמוד.

14. וחשוב לציין, שסימן המירכאות אינו מציין בהכרח ראשי תיבות, שכן נהגו לסמן בו גם מילים זרות [הערת מזכיר המערכת].

ואסיים בדברי קרופ, שציין את העובדה שהערך ישו נכלל בספר (באיטליה הנוצרית, בתקופת פעולתה של הצנזורה!);¹⁵ והוא מניח בצדק, שהדבר התאפשר בזכות המוציא לאור הנוצרי, פאולוס פגיוס, שותפו של הבחור בבית ההוצאה.¹⁶

ב. עיוני לשון בספר

כיהא לאיש מדע, הבחור מציע ב"הקדמה בהלצה" את תכנית חיבורו ואת שיטות עבודתו בספר (לא נמצא בדפוס ראשון):

והנה כבר אמרתי בשירי בתחלת הספר, שלא אביא בספרי זה רק המלות שבעל הערוך [ר' נתן בן יחיאל מרומי] והרד"ק [בספר השרשים] לא הביאם. והאמת הוא כי הרבה מלות נמצאות ששמשו בהן בעלי המשנה והורגלו בהם המפרשים ומחברי הספרים בספריהם כגון הואיל, וכוון, וכיון, ואילולי, ואלמלא, והיכן, והיאך, ודלמא, ושמא, ואף על פי, ואף על גב, וכל שכן, ואלא, ומכל מקום ודומיהם רבים. ואין מי שזכר בהן דבר ואני אדבר בס' ואבאר מאין הם נגזרים ומאיזה לשון הם [...] גם אביא שרשים הרבה שרוב העם סבורים שהם לשון עברי או מלשון רזל ואינם אלא מלשון עם ועם. וכל אותם המלות אביא ואודיע מה טבם, וכן הרבה שרשים הנמצאים בערוך גם בשרשי הרד"ק, מ"מ אני אביאם גם כן, אבל אחדש בהם איזה דבר או בפתרוןם או בנקודתם או בקריאתם, ורוב העולם טועים בס'. גם דקדוקם אבאר בהרבה מהם ובאיזה בנין ראוי לדבר בס' כי יש מלות שלא יבאו רק בבנין הקל ויש בפעל הדגוש ויש בהפעיל וכן כלם, ורוב הלשונות שאבאר אביא ראיות מהתרגום או אונקלוס או יונתן או ירושלמי.

בקטע אחר ב"הקדמה בהלצה" הוא מבחין היטב בין הלשון שבספרות לבין הלשון שבפי ההמון, וכה דבריו:

גם יתמהו על לשון יון שהבאתי בהרבה מקומות בידעם שאינני מכיר בלשון ההוא, אבל לא ידעו שמן הקרדינאל אשר עמדי עמו שלש עשרה שנה קבלתי כל אלה, כי הוא היה בקי מאוד בלשון יון, ויש לדעת כי הלשון שנמצא בדברי רז"ל אינו הלשון שמדברים בו המון העם מהיונים, אך מלשון המדוקדק שיש להם שבו נכתבו ספריהם. וכן הדבר בלשון ערבי שהלשון ההמוני אינו הלשון שנכתבו בו ספריהם, והוא לשון מדוקדק מאוד, ובו כתב הרמב"ם ז"ל כל ספריו חוץ מהי"ד הגדולה אשר עשה, וכן לעז הוא לשון לאטיין שנשתבש, ומכל אלה יבואו שרשים בספר זה ואבארם כיד ה' הטובה עלי.

15. כידוע, בכל הדפוסים באירופה צונזרו כל הקטעים בתלמוד הבבלי המזכירים את ישו.

16. ראה ספר התשבי (תשס"ב), מבוא.

העלעול בספר מלמד, שאין מתכונת אחידה לערכים, לא בהיקפם ולא בסוג התוכן שהובא בהם. לרוב הערכים הם בני 5–7 שורות, ורק מקצתם חורגים מכך (כגון פטר ורבי – 25–30 שורות). המחבר אינו מסתפק בחומר לשוני, ופעמים שהוא מציג מידע מורחב, כמעט כעין ערך אנציקלופדי בזעיר אנפין, כגון בערכים גלגול וליילית. רוב הערכים הם מקראיים ותלמודיים, ובתוכם כארבעים מילים שאולות מיוונית ומלטינית. לצדם כשלושים וחמישה ערכים מספרות ימי הביניים, שמקורם בעברית, בידיש ובערבית, כגון איכות, גשם, הדפיס, חוקן, מערף, משקט, סרגנס, סנדק, עילה, העדר, קרובץ.

ערכי הספר גדושים בעיונים לשוניים בכל ענפי הלשון: אוצר המילים (לשון מקרא ולשון חכמים, אטימולוגיה וסמנטיקה), הגה, צורות, תחביר וסגנון. בפרק זה אתן סקירה קצרה ומבחר דוגמות מענייני הלשון בספר. הערכים שיש בהם עדות על מסורת הקריאה והפירוש של המחבר ושל בני תקופתו יובאו בפרק הבא.

1. אוצר המילים

הבחור מרבה לציין את המילים הנדירות והיחידאיות שבמקרא (כ-25 פעמים) בדרכים שונות, כגון: "אין לו דומה במקרא" (ערכים פשר, מזג); "לא נמצא במקרא רק במקום אחד" (מחק, צרך). כן הוא מציין תפוצה מוגבלת לספר אחד, כגון: "ולא נמצא לשון תקן רק בקהלת" (ערך תקן); "אין לו דומה במקרא אך בדניאל" (ערך נזק); "לשון קבלה לא נמצא רק בעזרא ובה"י ובאסתר שהם ספרי הגולה ופעם אחת במשלי" (ערך קבל).

הבחור מציב מול המילה המקראית את חלופתה המשנאית. למשל, במקום הצירוף "ואף גם" המקראי משמש הצירוף "מכל מקום" במשנה (ערך גופה), ובמקום "גופה" המקראית משמשת "גוף" במשנה (ערך גוף).

הוא מצביע על תיבות המשותפות למקרא ולמשנה ומשמעותן שונה. למשל, אבר (במקרא 'כנף', ובמשנה 'חלק מהגוף'); אות (במקרא 'מופת, סימן', ובמשנה 'סימן בכתב'); גרם (במקרא 'עצם', ובמשנה 'סיבת הדבר'); קלס (במקרא 'לעג, תועבה', ובמשנה 'להלל'); כשר (במקרא 'ישר, נכון', ובמשנה 'ראוי ומותר' [הלכתית]).

בשני ערכים הוא מציין שורשים תנייניים (כלומר פעלים גזורי שם): "תחלה [...]" ורז"ל הרגילו לומר התחיל, התחלת, מתחיל, אתחיל. עשו התיו שרשית, כמו שעשו בתיו של תרומה באמרם אין תורמין, וכן במם של משכון" (ערך חלל; והדוגמות נזכרות גם בערך משכון). לצד שני פעלים הגזורים משם מקראי (תחל ותרם) הוא מעמיד פועל הגזור משם משנאי (השואל מאכדית; שכן), ומשום מה לא הזכיר את התריע (מן תרועה המקראי).

הוא כורך את שני הערכים טב וטיב בדיון: "טיב גיטין וקדושין, טיב משא ומתן. מה טבו של עובר זה, לשון עסק. תרגום ירושלמי ויוציאו דבת הארץ (במדבר יג) – ואפיקו טיבא בישא" (ערך טב). "לך לך מארצך – פירש רש"י:

שאודיע טבען בעולם רוצה לומר הטבע והמזג הטוב שלך, ותמהתי כי לא מצאתי עוד זה הלשון בכל דברי רז"ל, ואיך לא זכרו דבר מטבעי בעלי חיים וצמחים. ויש ספרים שכתוב בהם: שאודיע טיבך בעולם, והוא מלשון טיב דלעיל והוא הנכון" (ערך טבע).

תמיהתו של הבחור מוצדקת. אכן טבע במשמע 'מזג' אינה מתועדת בספרות חז"ל,¹⁷ והיא חדרה לעברית מן הערבית בימי הביניים.¹⁸ הוא קשר בצדק בין טיבא הארמית (אבל לא משורש טי"ב, כדבריו, אלא משורש טב"ב)¹⁹ לדיבה העברית (משורש דב"ב).

בערך נצל הוא מעלה שאלה מעניינת: "התנצלות היא טענות דברים שטוען אדם נגד מי שהאשים אותו וחדשו בדבר מה והוא אומר שאינו כן, ומביא ראיות וסברות לדבריו, יהיו אמתיים או לא. וכן אמר החכם קבל התנצלות ממי שבא להתנצל אם אמת או שקר. והוא לשון הסרה מן 'יתנצלו בני ישראל את עדים' (שמות לג) שתרגומו ואעדאו. ותמהתי איך לא נמצא לשון התנצלות בכל דברי רז"ל". ואכן רק במאה השתים-עשרה (?) עולה השימוש בפועל התנצל במשמע 'הצטדק, השתדל להסיר מעליו אשמה'. והוא שיער נכון, שהמשמעות הזאת משתלשלת מן התנצל המקראי במשמע 'התפוט, פרק מעליו', כלומר 'הסיר מעליו (האשמה, טענה)'.

הקבלה מעניינת הוא מוצא בין הכינוי שניתן לחכם היווני ובין זה שניתן לחכם העברי: "תלמיד חכם [...] והרבה שאלתי לדעת למה נקראו בלשון תלמיד. השיבו לי שתלמיד הוא סמוך כאילו נאמר תלמיד של חכם. ואחרים אמרו לי שפירושו תלמיד הנעשה חכם. ולי נראה, שקרה להם מה שקרה לחכמי היוונים שבראשונה קראו להם סופוס פירוש חכמים, ואחר כך הוסכם ביניהם שלא יהיו נקראים עוד סופוס דרך גאווה והתפארות אלא שכל אחד יהיה נקרא פילוסופוס פ' אוהב חכמה [...] וכן כל רב גדול וחכם מופלג לא רצה להקרא חכם אלא תלמיד חכם דרך ענוה ושפלות רוח" (ערך תלמיד חכם).

דבריו של הבחור חשובים, שכן אף שלא הכיר את הגרסה תלמיד חכמים שבכתבי יד, הוא חש בקושי שבצירוף תלמיד חכם (שפירושהו כמבנה סמיכות). מילון בן-יהודה מציג ליד "תלמיד חכם" גם "תלמיד חכמים" ו"תלמידי חכמים". ובהערה הוא מציין, שיש תיעוד בספרות חז"ל ל"תלמיד חכמים". הוא אף מציע לראות בצירוף השגור פרי גזירה לאחור מן הריבוי,²⁰ ממש כפי שנגזר הצירוף בעל חי מן

17. צרפתי עסק בהרחבה בגלגולה הסמנטי של טבע: כלשון עמי, עמ' 203–207.

18. ואשר לרש"י, ראוי לבדוק את כתיב היד של פירושו כדי לדעת, אם אמנם הוא כתב טבעך (ולא טיבך).

19. זיידל (עמ' 19) הראה, שהמקרא משתמש בשורש טו"ב (צורת משנה של טב"ב) במשמע 'דיבור'.

20. וייסברג, תלמיד חכם.

הריבוי בעלי חיים.²¹ ובכן, הצורה "תלמיד חכמים" היא המצויה לרוב בכתבי היד של המשנה ושל חיבורים אחרים בספרות התנאים והאמוראים. יהודי תימן הם היחידים ששימרו אותה עד היום הזה בכתביהם ובדיבורם. ואפשר שדבר זה קרה בהשפעת כתבי הרמב"ם.

2. הגה

א. הבחור מפרש תיבות (ובייחוד הנדירות שבהן) על בסיס חילופי עיצורים, כגון ג/כ/ק (תכנת/תקנת, עיכב/עקב, כשט, תכשיט/תקשט, פרגמטיא/פרקמטיא).
 ב. ש/ס: הוא קובע, שמילים הכתובות במקרא בשין עשויות להיכתב בספרות חז"ל בסמך: כרש/כרס, שרק/סרק, עשק/עסק, יחש/יחס, שטה/סטה, סכין/שכין, שטן/סטן. ומוסיף: "ומלין אחרים הכתובין שין במקום סמך ונמנין על פי המסורת" (ערך סכן). וראוי להביא כאן את דבריו באשר לקשר שבין סיפק והספיק במשנה ובין שפק המקראי: "אם ישפוק עפר שומרון (מל"א כ) לשון די, ורו"ל שמשו בו בבנין פעל והפעיל כמו 'ספק צרכינו במדבר', 'אין מספיקין בידו לעשות תשובה'. והשם הספקה או ספק ובכנוי במלאת שפקו (איוב כ), אע"פ שנכתב בשין, וכן יש אחרים כמו שכתבתי בשרש סכן" (ערך ספק).

ג. ואשר לחילופי ש/ש ימנית הוא קובע, שכנש מתרגם את "קהל, קבוץ", "ולא מצאתי כזה בכל לשון התרגום שתתחלף סמך בעברי לשין ימין בתרגום" (ערך כנש). ובערך שטה הוא כותב: "בדברי רו"ל שוטה רשע וגס רוח [...] ושמעתי מקצת מלמדים אומללים אומרים שוטה בשין שמאלית, ואומרים שהוא נגזר מן 'כי תשטה אשתו' (במדבר ה), והם שוטים גמורים ושטי זכב".

3. תצורה

א. הבחור מציין צורן גזירה לציון שם מופשט: תיבה + ות, כגון: "בספרים חצונים [=ספרות המחקר] נוהגים לומר איכות, ומהות וכמות, רוצה לומר איך הוא, ומה הוא, וכמה הוא, וכן אמרתי אני בהקדמתי לפרק שירה 'מעט הכמות ורב האיכות'" (ערך איך). וכן צורן גזירה לציון עושה הפעולה: שם + ר, והפעם במילה השאלה מלטינית, סנדלר: "ולא מצאתי שם תאר כמהו בתרגום בתוספת ריש בסוף, אך בלשון אשכנזי ובלעז נמצא זה לרוב ודו"ק" (ערך סנדל).

ב. הוא מציין, שבעברית – שלא כארמית – אין משתמשים בנפרד בצורות גזומות ת, כגון רשו וזכו (בערך זכאי).

ג. הוא מעיר על השימוש בצורני הנטייה ות/יים: "כת [...] והרובי כתות כמו שאמרו [...] בשלש כתות. נכנסה כת ראשונה וכו' אבל בתרגום לא נמצא כתות רק כתי בסמיכות" (ערך כת). ולא נתן דעתו לכך, שגם בלשון התנאים נמצא בנסמך

21. ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ב, ירושלים תרצ"ה, עמ' כב-כג; ברגרין, עמ' 235-236.

לעולם כיתי, ברם בנפרד משמשות שתי צורות הריבוי.²² וכן: "טפה [...] והרבויה היה ראוי טפות, אבל שמשו בהם בלשון זכרים טפין" (ערך טפה). ואוסיף, שהחריגה קבועה, כשצורן הריבוי יות מצטרף לשמות חסרי סיומת, כגון: דיבר-דיברות, הדיוט-הדיוטות, תינוקות, בכורות, קנסות, גייס-גייסות, ולד-ולדות.

הוא מציין את דרך יצירת הריבוי במילים השאולות מיוונית: "לסטס – בלשון יון קורים לגולן ליסטס וכן בדברי רז"ל ליסטס מזויין,²³ ובלשון רבים הפילו הסמך האחרונה באמרם באו עליו לסטין לתפשו. וכן עשו במלת אפיטרפוס בלשון רבים אמרו אפיטרופין. עיין בשרשו. ונראה לי לפי שהסמך האחרונה אינה מן היסוד רק היא נוספת בסוף רוב השמות בלשון יון ורומי, כגון אליכסנדרוס ודומיהן". ד. ריבוי תמידי: "דמים – ולא נמצא רק בלשון רבים". כוונתו כמובן לשימוש במשמע 'ממון'.

ה. אות: "וברבוי אותיות ולא אותות להבדיל בינו ובין אותות ומופתים". הוא לא ראה את כתיבי היד המכירים את הצורה אותות כריבוי של אות במשמע 'סימן שבכתב'.

4. תחביר וסגנון

א. הבחור מציין, שפעלים מסוימים מוגבלים לשימוש בבניין אחד בלבד; למשל הפעלים בדיק, שהה משמשים בבניין קל בלבד, ואילו הפעלים בזבז, פרנס, קנה בבניין פיעל בלבד.

ב. בערך עתיד הוא מעיד: "הרבה טרחתו למצא הפרש בין מה שאמרו רז"ל 'לעתיד' בסתם, ובין אמרם 'לעתיד לבא', ולא עלתה בידו. אך זה לבד מצאתי, שעל הרוב כשהוא במקום הפסק אמרו לעתיד לבוא [...] אבל כשאינו במקום הפסק אינו אומר אלא עתיד סתם".

ג. הוא מציין שמילים מסוימות משמשות בתבנית כבולה, כגון בגלל (גלל), בשביל (שביל), בעבור (עבור): "ואין לשמש בהם בלי בית השימוש". והוא מצטט את דברי ראב"ע "כל האומר עבור מן בעבור לא אכל מעבור הארץ", ומוסיף "פירוש הוא בהמה" (ערך עבר).

ד. ובדומה לכך הוא מונה מספר מילים שבראשן צמודה דרך קבע מילת יחס: ב + חשאי, ל + אלתר, ל + הלן, מ + חמת, ב + פרהסיה, ב + דיל-, על + מנת.

ה. בערך נשוי הוא מציין את השימוש בבינוני פעול בהוראה אקטיבית: "מי שאין לו אשה נקרא פנוי, וכשיש לו אשה קורין לו נשוי. ואין לשאל למה קורין אותו נשוי בלשון פעול, והלא אשה היא הנשואה והוא הנושא, שני' וישאו להם נשים (רות א),

22. שרביט, פרקי מחקר, עמ' 351.

23. הוא משמר גרסה מקורית; ראה ילון, עמ' 73.

אלא כן נהוג בלשון רז"ל שאומרים הפעול במקום פועל, והוא כדמות תואר, וכן אמרו: כפוי טובה, הוא תואר במקום כופה, וכן רכוב על החמור הוא תואר במקום רוכב". בלאו פרסם מחקר מקיף על התופעה הזאת בלשון המקרא ובלשון חכמים, אגב סקירת המצב בעברית המאוחרת.²⁴

ג. מסורות לשון בספר

חשיבות מרובה יש לאותם ערכים בספר שבהם הבחור מתעד מסורות שהילכו בקרב יהודי אשכנז ואיטליה במאה השש-עשרה. הדברים אמורים בייחוד בתחומי ההגייה והתצורה, אבל גם בתחום שימוש המילים, כלומר הסמנטיקה והמבנים התחביריים. ראוי לציין את החידוש שבצעם התייעוד והדיון בענייני הגייה בלשון הדיבור והקריאה של קהילות ישראל, שהרי העיסוק המדעי והשיטתי במסורות הלשון העברית, ובעיקר מסורות ההגייה, הן של בני אשכנז והן של בני קהילות אחרות (תימן, בבל, צפון אפריקה), התפתח רק בשלהי המחצית הראשונה של המאה העשרים.²⁵

בפרק זה אציג שלושים וארבעה ערכים, המתמיינים לשתי קבוצות: (א) הגה וצורות – צורות ריבוי השם, משקלי השם, חילופי הגאים; (ב) אוצר המילים. תחילה אצטט את דברי הבחור (לעתים בהשמטות נחוצות), ואחר אציג את הערותי לדברי הבחור, כלומר אבליט את חידושי ואסקור בקצרה את תרומות החוקרים בדורות האחרונים. הערותי קצרות ברובן, ורק בערכים האחרונים (30–34) הרחבתי מעט את הדיון.

1. טְלִית – "ובלשון רבים טְלִיות ולא טְלִיתות, כי התיו אינה שרשית". נראה שהבחור לא הכיר את צורת הריבוי טְלִיתִים, השגורה בפי חכמי אשכנז עד ימינו אלה. מפרויקט השו"ת עולים נתונים אלו: הצורה טְלִיתִים מצויה בספר ים של שלמה לר' שלמה לוריא (פולין, המאה השש-עשרה) ובכתבי החת"ם סופר לר' משה סופר (שרייבר, גרמניה, המאה השמונה-עשרה), והיא מצויה הרבה בשו"ת של חכמי הדורות האחרונים.²⁶ אף אצל בני תימן מתועדת הצורה טְלִיתִים.²⁷ תיבות נוספות בעלות הסימנט ית שריבוין יים והנהוגות בפי חכמי אשכנז הן תענית-תעניתים,²⁸ ברית-בריתים.²⁹

24. ראה בלאו, וכן רצהבי, פעול.

25. ראשוני העוסקים בכך הם חנוך ילון, ניסן ברגרין, יצחק שבטיאל ויהודה רצהבי.

26. ראה ברגרין, עמ' 79; שריבט, שתי תופעות, עמ' 242.

27. רצהבי, אוצר, עמ' 111.

28. ברגרין, עמ' 80.

29. שריבט, שתי תופעות, עמ' 241–242.

2. טעות (טעה) – "והשם טעות, והרבי טעיות ולא טעותים". צורת ריבוי זו, טעותים, שהבחור הכיר ודחה,³⁰ שימשה בכתביהם של חכמי אשכנז ברצף עד הדורות האחרונים.³¹ מפרויקט השו"ת עולה, שהצורה טעותים מצויה בחיבור ים של שלמה לר' שלמה לוריא (פולין, המאה השש-עשרה) ובחיבור חוות יאיר לר' יאיר חיים בכרך (מורביה, המאה השבע-עשרה), ומצויה הרבה בשו"ת של חכמי הדורות האחרונים. תיבות נוספות בעלות סיומת זאת שריבוין הוא יים והנהוגות בפי חכמי אשכנז הן שטות-שטותים, זכות-זכותים, רשות-רשותים, כמות-כמותים, חנות-חנותים.³²

3. עם הארץ – "קורין למי שאינו יודע תלמוד תורה עם הארץ. כי סתם העם ההמוני אינם יודעים תורה ובלשון רבים עמי הארץ. ויש אומרים עמי הארצים, ובאמת הם עם ארצים". הריבוי עמי הארצים מתועד בספרו של אנשל לוי,³³ ושימש בימי הביניים.³⁴ על פי פרויקט השו"ת הוא נמצא בפירוש רש"י לתלמוד (עירובין ו ע"א), בספר תרומת הדשן לר' ישראל איסרליין (אשכנז, המאה החמש-עשרה), בפירוש פני יהושע לתלמוד (ברכות ד ע"א) לר' יעקב יהושע פלק (קראקא, המאה השבע-עשרה) ועוד. גם בני תימן יצרו שם אחד משתי התיבות, במשמעות 'בור': עמרצי.³⁵ בפי יהודי בבל: עמי הארצות במשמע 'בורות'.³⁶

4. מדרש – "במדרש הנביא עדו (דה"ב יג) [...] והמם בחירק. ותמהתי למה אנו נוהגים לומר מדרש, המם בסגול". הצורה מדרש מתועדת אצל אנשל לוי,³⁷ והיא ידועה מכתבי יד אשכנזים, כגון מחזור וורמייזא,³⁸ וממקורות נוספים.³⁹

5. דוגמא – "אין דוגמתו, פירוש אין דומה לו, והוא לשון יון, אבל הדלת נקראת בחירק דגמא". ואכן כתבי היד של המשנה גורסים דיגמה, כצורתה ביוונית.

6. חתול (בערך חתל) – "כל הולך על כפיו (ויקרא יא) פירש רש"י כגון דוב וכלב

30. והוא עצמו נכשל בשימוש בצורה זו: "קורין למי שמתקן טעותי הספר" (ערך הגהה). צורת הנסמך "טעותי סופר" נמצאת בשו"ת דברי חיים (פעמיים), ו"טעותי הדפוס" נמצאת בשו"ת משנה הלכות.

31. שרביט, שתי תופעות, עמ' 243.

32. שם, עמ' 242–243.

33. אנשל לוי, עמ' 1. וראה גם אבינרי, עמ' 452.

34. ראה ריז'יק, המילים, עמ' 337 ושם הערה 117.

35. רצהבי, אוצר, עמ' 210.

36. בן יעקב, עמ' 151.

37. אנשל לוי, עמ' 42, 105. וראה ריז'יק, המילים, עמ' 325, 335.

38. בית אריה, עמ' 83; אלדר, עמ' 169.

39. שרביט, לשונה, עמ' 193.

וחתול בל"א קאץ ובלעז קאטו, ונוהגים אנחנו לומר חתול החית פתוחה והתיו דגושה. וראוי לקרא אותו חתול החית בקמץ והתיו רפויה, והראיה כי כן: ופגשו ציים את איים תרגום חתולין החית בחטף פתח והתיו רפויה". התיבה שאולה מארמית, ובה אין התיו דגושה. היא מתועדת לראשונה בתרגומים ובתלמודים.

7. סְכוּם – "כמו סכום מקח, וכן במסורת סכום פסוקי דספרא וכן (שמות ה) ותוכן לבנים תתנו תרגום וסכום לבניא תתנו. וכן מצאתי בכל הנוסחאות הסמך קמוצה והכף בחולם". אבל במילוננו, המתורגמן, ניקד פעם סְכוּם ופעם סְכוּם. במסורת תימן סְכוּם, סְכוּמוֹת.⁴⁰ התיבה מתועדת לראשונה בתרגומים ובתלמודים.

8. חֲלִילָה (בערך חלל) – "והחית נקודה בחטף פתח כי המילה בטעם מלרע כמשפט הא הנקבה על משקל אכילה שלילה, אבל חלילה לך שהוא לשון מניעה ההא נוספת לכן הוא מלעיל והחית קמוצה". מילון בן-יהודה מנקד את התיבה בשני הצירופים בחית קמוצה, "חֲלִילָה לִי" וכן "חֲזֹר חֲלִילָה", ובמתג לציון הגיית מלעיל. והוא מעיר, שגם הספרדים הוגים אותה מלעיל. ילון מציין, ש"חוזרין חלילה" היא מלעיל כפי אשכנזים, כנראה בהשפעת "חלילה לך" המקראי.⁴¹

9. פֶּתַח – "נקודת הפתח ידועה. ורוב ימי תמהתי על מה שקוראין התיו רפויה, והרי היא ראויה להדגש אחר הפתח. גם רוב היהודים קורין המלה מלרע, ואינו אלא מלעיל וכן קוראין אנחנו האשכנזים בפתח מלעיל". מילון בן-יהודה מנקד את הערך פֶּתַח, ולצדו רשם צורת משנה פֶּתַח. ובהערה כתב שגם בסורית הניקוד הוא שווא וקמץ. במבטא האשכנזי רגילים לבטא פֶּתַח (ת' רפויה ומלעיל). הגייה זו משתלשלת ועולה, כעדות הבחור, עד המאה השש-עשרה.

10. טעם – "נקרא הנגינה של כל תיבה, לפי שהיא נותנת טוב טעם ודעת להבנת הפסוק, כמו שבארתי בספר טוב טעם, ובלשון רבים נקראים: טַעֲמִים בשווא תחת הטית והעין בקמץ כמו מן נער נערים. ורוב העולם נוהגים לומר טַעֲמִים הטית בפתח והוא טעות". ונראה, שהקריאה בטי"ת בפתח צמחה בעקבות ההגייה המלעילית ואי הגיית העי"ן.

11. גִּיהֶנָּם – "קראו רז"ל מקום עונש הרשעים אחר מותם גיהנם, לפי שגי בן הנם הסמוך לירושלים היה [...] ובשלשה מקומות נמצא גיהנם בלי זכר בן. עיין במסורה גדולה. ותמהתי, למה אנו קורין אותו גיהנם בפתח או בקמץ,⁴² ולא נמצא בפסוק רק

40. רצהבי, אוצר, עמ' 194.

41. ילון, עמ' 20–21.

42. וראה את מאבקו של יעב"ץ (עמ' רי-ריא) במבקשים לעקור צורת גיהנם בנו"ן קמוצה. שרביט,

לשונה, עמ' 182.

בחולם". השם בנו"ן קמוצה (וגם בה"א שוויה) מתועד אצל אנשל לוי.⁴³ ובכן, לא רק קהילות תימן וספרד⁴⁴ שימרו את הצורה בנו"ן קמוצה, כגרסת כתבי היד של המשנה, אלא גם יהדות אשכנז עד המאה השש-עשרה.⁴⁵ ואפשר שהוא היה הראשון שתמה על צורה זו, ובעקבות זאת עברו לצורה הדמוי-מקראית (גיא בן הנום).

12. רב – "לשון שר ונגיד וגבור מתורגם רב, כמו שר צבא-רב חיליה [...] וכן עם הכנויים רבו, רבך, רבי. וכן: אבי אבי רכב ישראל (מל"ב ב) – רבי רבי. וכולם הריש פתוחה והיוד לכינוי. אבל רבי יהושע [...] ודומיהם הריש בחירק והיוד נוספת כיוד אכזרי ודומיהם. ואמרו רז"ל כל רב וּמַר מבבל וכל רבי מארץ ישראל. ותמהתי על מה שנמצא בהרבה סדורי תפילות, רבי הריש בשוא,⁴⁶ ולא יתכן בנקוד כלל, כי הבית דגושה ואין דגוש אחר שוא נע. ונראה לי הטעם כי קרה זה לפי שלפעמים כותבים במקום רבי הריש לבדה בנקודה עליה כזו ר', ונקודה בשוא ולא בנקודה אחרת, לפי שהשוא אינה תנועה לכך נשארה גם כן במילת רבי. אך קשה לי שאנחנו האשכנזים⁴⁷ קוראים הברת הריש בקמץ חטוף ונאמר רבי על משקל חָלִי, עֲזִי.⁴⁸ ולעולם לא מצאתיה כן, על כן אני אומר שדינה להיות בחירק,⁴⁹ כי שרשו רבב. והראיה כי הפייטנים⁵⁰ כאשר חתמו את שמם בריבי כתבו אחר הריש יוד, כגון אליעזר בריבי קלירי, להורות על חירק הריש. ויש ששימין גם כן יוד אחר הבית הראשונה כמו: רבי שמעון הגדול שחתם שמו שמעון בריבי יצחק, ורבי מאיר שליח ציבור חתם שמו בחרוזת אקדמות מילין: מאיר ביר ריבי יצחק בשתי תיבות, כי ביר הוא כמו בר בתרגום ירושלמי כמו: לא נין ולא נכד בעמו (איוב יא) – לא ביר ליה ולא ביר דביר. ויש מהרבנים הנקראים רבן, כמו רבן גמליאל ורבן יוחנן הנזנין נוספות,⁵¹ והם חשובי המעלה יותר מרב ורבי.⁵² והריבוי רבנים ובסמיכות רבני, אבל רב ורבי לא יתברו, כי לא נוכל לומר רבים ורבים. ושם התאר של השם יתעלה רבון הריש

43. אנשל לוי, עמ' 20. וראה ריז'יק, המילים, עמ' 346.

44. שרביט, לשונה, עמ' 181–182.

45. אלדר, עמ' 286; ריז'יק, המילים, עמ' 346.

46. וראה תיעוד גם ממסורת ספרד שלפני הגירוש אצל דודי, עמ' 127.

47. ראה תיעוד נרחב אצל ריז'יק (הגיית רבי), ונעלמו ממנו דבריהם של התשבי ושל יעב"ץ.

48. ראה דיונו הארוך של יעב"ץ, עמ' לח-מא. וראה שרביט, לשונה, עמ' 194–195.

49. ראה החומר האפיגרפי שהציג קוטשר, מחקרים, עמ' קנג-קנד, תנו-תנח. תיעוד עשיר גם מתקופות מאוחרות יותר נמצא במאמרו של ש' כהן.

50. נראה שלא ציטט מספרות חז"ל, משום שהכיר רק את רבני שבדפוסים. ראה יעב"ץ, עמ' מא. וראה דיונו של פדרבוש, עמ' 108–117 (ברבי).

51. יעב"ץ, עמ' לט.

52. ראה מאמרו המקיף של ברויאר.

בחירק,⁵³ וכן רבוננו של עולם וביש נוסחאות נקודה בפתח רבון רבוננו, והוא טעות כי כן תרגום 'אדון כל הארץ' (יהושע ג) רבון כל עלמא".⁵⁴
 אכן תיעוד עשיר ודיון לשוני מקיף.⁵⁵ תמוה הדבר, שאין הבחור מזכיר כלל את הגיית רבי ברי"ש פתוחה⁵⁶ או ברי"ש סגולה.⁵⁷ העדפתו את הצורה ברי"ש חרוקה היא פרי שיקול עיוני.

13. ריבית – "נשך כסף [...] וכן תרביית ומרבית כלן מתורגמין רבית, הריש בחירק. ואנו אומרים רבית בקמץ חטוף בטעות, כמו שנאמר רבי בטעות, כאשר בארתי בשרשו". ראה לעיל, ערך רבי. ההסברים הפונטיים שניתנו לרבי בקיבוץ ובקמץ קטן יפים גם כאן.

14. טבר – "טבור הארץ (שופטים ט) לשון גובה ומזה נקרא השורר שבבטן טבור, לפי שהוא גובה האדם כשהוא שוכב על גבו. ונוהגין לקרא אותו טבור בחירק. וכן אמרו: פיו סתום וטבורו פתוח (נידה ל), וכן ברוב הגמרות כתיב טיבורו בידו". הצורה טיבור מצויה בספרות התנאים והאמוראים בכתוב זה.⁵⁸

15. פטור (פטור) – "והשם פטור הפא בחירק, וכן ספר כריתות (דברים כג) תרגום גט פטורין, וכן ראוי לומר שטר פטור זה, ואנחנו אומרים פטור ופטורים בשוא תחת הפא וטעות הוא בדינו, כי פטורים הוא שם תאר בלשון רבים ממשקל פטור וחייב". השם פטור עשוי במשקל פיעול, ואף בדפוסים נתקיים הכתיב המלא יו"ד.

16. תלמוד לומר – "ותלמוד הוא שם דבר כמו למוד, והתיו נוספת על משקל תענוג תמרוק. ומזה תלמוד לומר [...] ורוב העולם טועים בביאור מלת תלמוד, ומבארין התיו לנוכח כאלו נאמר תלמוד על משקל תפקוד, ואינו אלא שם כמו למוד כמו שכתבתי".

הצירוף תלמוד לומר לא נתפרש כל צורכו עד היום הזה. הבחור לא פירש אם שמע את הקריאה תלמוד על משקל תכתוב, או שכך נתפרשה לבריות, משום שלא ידעו לפרנס את צורת שם הפועל לומר אחרי שם.⁵⁹ נטיית הפועל הזה על משקל תכתוב נמצאת בסידור ספרד שמלפני הגירוש.⁶⁰ ובמסורת בני תימן כך ממש

53. ילון, עמ' 29; קוטשר, מחקרים, עמ' צו-צח; וידר, עמ' 213-214.

54. ראה את סיכום המחקר אצל גרוס, עמ' 149-150.

55. וראה החומר שהבאתי מפירוש רשב"ץ לאבות ובשם ביאליק בספרי, לשונה, עמ' 194-195.

56. בית אריה, עמ' 90-91; אלדר, עמ' 274.

57. ריזיק, המילים, עמ' 346.

58. אלדר מבאי מסידורי אשכנז הקדומים צורה בטי"ת פתוחה ובטי"ת חרוקה (עמ' 244).

59. הדפוסים ומקצת כתבי היד שטשטו את ההבחנה בין "תלמוד לומר" לבין "ומה/שאיין תלמוד". ראה את בדיקתו המקפת של וייסברג, תלמוד לומר.

60. ראה דודי, עמ' 65.

נתנקה התיבה, למשל באבות ג, ח.⁶¹ בנספח לחלק הדקדוק לר' יחיא צאלח (מהרי"ץ)⁶² נכתב על הצירוף הזה: "אך כשהיא בנקוד חירק תחת התי"ו וחולם על הוי"ו הרי פירושה לשון לימוד כהא דאמרינן תלמוד לומר [...] ר"ל למוד דבר זה מ [...]". והרב רצאבי בפירושו לאבות העיר: "כך גירסתנו מקובלת, הן כאן והן בכל מקום [...] ופירושו: מה יש לך ללמוד מזה. והרשב"ץ [...] וכן כתב בתוי"ט [...] מוכח דגרסי תלמוד כמקובל אצלם בשאר קהילות [...] ואילו ידעו גירסתנו התימנים, היו ששים לקראתה, ולכל הפחות מביאים אותה".⁶³ ואכן כבר לפני מאה שנה ניקד ש' גזו בטקסטים תלמודיים שפרסם: "תלמוד לומר". ב"צ הלפר מעיר בסקירתו⁶⁴ שבשינוי זה לא הרווחנו דבר, שכן היינו מצפים למשקל תלמד, משקלו הרגיל של פועל זה בעתיד. ואכן הניקוד "תלמד לומר" נמצא במשנה מזרחית ובתכלל אחד למסכת אבות.⁶⁵ אף קראוס⁶⁶ דחה את הצעת פרידמן לקרוא "תלמוד" (בחולם). לדעתו יש להסביר את הצירוף כך: [בא ה]תלמוד לומר.⁶⁷

17. צדיק – "קראו רז"ל לאות הזאת צ צדיק באמרם (שבת קד) צדיק כפוף צדיק פשוט, וכן קורין לה האשכנזים והצרפתים צדיק, אבל שאר היהודים גם כל המדקדקים קראו לה צדי".

הבחור מצטט צדיק מן התלמוד על פי הדפוס, ולא ידע שבספרות התנאים והאמוראים שבכתבי יד נמצא לעולם צדי, צאדי, ובריבוי צדין. וידועה הדרשה בירושלמי מגילה עא ע"ד: "מנצפ"ך הלכה למשה מסיני. מהו מנצפך [...] מס מס נון נון צד"י צד"י פ"ה פ"ה [...] ממאמר למאמר מנאמן לנאמן מצדיק לצדיק".⁶⁸ אכן חלק מחכמי אשכנז השתמשו בצורה צדיק, צדי"ק, כפי שעולה מפרויקט השו"ת: ספר תורת חיים לר' א"ח שור, גליציה, המאה השבע-עשרה; קדושת לוי לר' לוי יצחק מברדיטשב, גליציה, המאה השמונה-עשרה; נועם אלימלך לר' אלימלך ליפמן, פולין, המאה השמונה-עשרה; מאור ושמע לר' קלונימוס הלוי אפשטיין, קרקא, המאה השמונה-עשרה; עין יצחק, רוסיה, המאה התשע-עשרה;⁶⁹ שבט לוי לר'

61. ראה שרביט, לשונה, עמ' 228.

62. שלום יצחק הלוי, חלק הדקדוק למהרי"ץ על התורה, עם ביאור דברי שלום, מהדורה ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 187.

63. ר' רצאבי, פרקי אבות עם פירוש מלי דאבות, בני ברק תשנ"ז.

64. הלפר, עמ' 402.

65. שרביט, לשונה, עמ' 228.

66. קראוס, עמ' 176.

67. מעין התרגום לאנגלית the Scripture (means) to say. ולא זכור לי היכן ראיתיו. בדרך כלל מתרגמים Scripture says.

68. ונוסח דומה נמצא בבראשית רבה א.

69. ומצאתי צורה זו פעם אחת בכתבי ר' שלמה בן אדרת (רשב"א), ברצלונה, המאה השלוש-עשרה.

שמואל וזנר, ישראל, המאה העשרים. צורה זו נולדה בעקבות הסמיכות בהגיית האלף-בית, "צדי קוף", ובעקבות הדרש הנ"ל. צורה זו אינה נמצאת בפי ספרדים ובני תימן; אלה קוראים לעולם צד, צאד, צדי.⁷⁰

18. שטרי חובותינו (בערך שטר) – "ובלשון רבים נאמר שְטָרוֹת ולא שטרים, אבל בסמיכות נאמר בלשון זכר שְטָרִי, כמו: מזרות בעתו, תרגום שְטָרִי מזליא בזמניה. וכן חדרי תימן (איוב ט) שְטָרִי מזליא. לכן טועים כל האומרים בתפילת אבינו מלכנו 'כל שְטָרִי חובותינו', השין בשוא והטית בקמץ, והראיה שְטָרִי כמו שכתבתי". יפה הבחין הבחור בתפוצה המשלימה של צורני הריבוי: שְטָרוֹת בנפרד ושְטָרִי בנסמך.⁷¹ ולעניין ההגייה של השם שְטָרִי בסמיכות: שְטָרִי היא המקוימת בכתבי היד של המשנה.⁷² והראשון שנתן הכשר לצורה בשי"ן חרוקה (שְטָרִי) על משקל פֶּתֶב/פְתָבִי הוא רבי יוסף קמחי.⁷³

19. הֵיִינוּ – "ונגזרת מן היה ונוסף נון ואו בחולם לכנוי הנסתר, על משקל יֶשֶׁנוּ, כאילו אמר הרי הוא, ועל הרוכ לא שמשו בו רק עם דלת המשמשת בראש במקום שין או אשר". מסורת הקריאה בחולם מתועדת עוד בפי דוברי לדינו: ayno, deayno.⁷⁴ אכן הסברו שהחולם הוא על משקל יֶשֶׁנוּ (ועל דרך כינוי הקניין וכינוי המושא לנסתר) ידוע ממילת אֵינוּ בחולם, אף כי היא תוצאת כיווץ, איננו < אינו, והיא מנוקדת בשוורוק בכתבי היד של המשנה ובפי יהודי תימן עד היום.⁷⁵ אף התיבה ממנו לנסתר נהגתה במקומות שונים בחולם, ממנו, ואולם בתיבה זו הורגש צורך בזה, כדי להבחין בין המדברים לנסתר.⁷⁶

20. דו – "בדברי רז"ל אדם הראשון נברא דו פרצופין, פירוש שני פנים, וכן דו בלעז שנים. ונראה לי שיש לקרותו דו בחולם ולא בשוורק". ספק בעיניי אם לסברתו הייתה אחיזה במציאות. הבחור סתם ולא פירש, מדוע יש לקרוא בחולם. ושמא הושפע מהמקור ביוונית δυο ובלטינית duo.

70. בן יעקב, עמ' 168. היום נתפשטה הצורה צדיק בפי רבים וטובים. וכן נתפשטה הגיית שם האות כף בכ"ף רפה, הן באמירת אותיות א-ב (יוד כף למד) הן בצירופים אחרים, כגון "עמוד כף בית". ולא נחבר לי מקור הגייה זו. ראו לציין שגם בהגייתם של שמות האותיות יו"ד וקו"ף חל שינוי: כמעט הכול הוגים אותם בשוורק ולא בחולם. האם הצורך בכידול מן שמות העצם המשמשים בלשון גרם?

71. שרביט, פרקי מחקר, עמ' 172.

72. אלדר (עמ' 80) מצא במסורת אשכנז הקדומה צורות בקיום הקמץ בלבד.

73. ראה קמחי, עמ' 22.

74. ד' בנבנישתי, מלים עבריות בספרדית יהודית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 28.

75. שרביט, לשונה, עמ' 213–214.

76. ברגרין, עמ' 45–49.

21. אִי – "כמו אין והוא בחירק, כמו אִי כבוד ימלט [שמ"א ד], ימלט אִי נקי [איוב כב]. וכן יש לומר אִי אפשר בחירק. והאומרים אִי בצירי טועין כי היא לשון איה".

הערתו של הבחור מלמדת, שלמעשה גם באשכנז הצורה השגורה בפי ההמון הייתה אִי, כמקובל בפי ספרדים ותימנים עד היום, וכמצוי בכתבי היד המנוקדים של המשנה. השפעת פסילתו של הבחור ניכרת על הבאים אחריו, ואט אט נשתלטה באשכנז הצורה בחירק.⁷⁷ הרב עובדיה יוסף מצטט את באר היטב לאורח חיים, הקובע "אי אפשר א' צירי". והוא מביא לעומתו את דברי שערי תשובה ו, ב: "צ"ל אי חירק כמו אי כבוד, ושכן הוא בסידור ר' זלמן הענא, כי מילת אי בצירי יש לה גם הוראה אחרת, כמו אי הבל אחיך [...] אף שגם למילת אי בחירק יש כמו יושבי אי. מ"מ אין לשנות מהנוסח השגור בפי כל שהוא אי בחירק. והנח להם לישראל". ואחר שהביא מקורות נוספים לכאן ולכאן חותם הרב יוסף: "הילכך נראה שאין הכרע בדבר, ודעבד כמר עבד וכו'".⁷⁸ ואני תמה על סידורו של הרב מצליח מאזוז, שסטה ממסורת הספרדים (אִי) וקבע בסידורו "אִי אפשר" בחירק, בהסתמכו גם על התשבי.⁷⁹

22. מָר – "אמרו רבותינו זכרונם לברכה כל רב ומר מבבל וכל רבי מארץ ישראל. ויש נוהגין לקרא מר בחולם,⁸⁰ ותמהתי אם כן למה לא נכתב בויו. ומשקל אחר מָרִי, תרגום בעל החלומות (בראשית לו) מָרִי חלמיא [...] וכן קראו להקדוש ברוך הוא מרי עלמא. ובמשקל אחר מָרְן דבשמיא, הנון נוספת ואינה לכנוי המדברים, כי היה צריך שתי נונין כמו שאומרים מרְנָן ורבנָן, ועוד אדבר מזה בשרש רב".

בן־יהודה ניקד בערכו מָר, מר. ובהערה ארוכה הוא כותב: "וכבר ערער שד"ל על הקריאה מורנו אמר וז"ל בכל אגרות הדיואן הזה [של ר"י הלוי בכ"י] מלת מרנו כתובה תמיד בלא ויו אחר המם [...] ותמיד קמץ תחת המם, ומכאן יש ללמוד כי מה שנוהגין לומר ולכתוב מורנו אינו אלא טעות כי אין המלה מלשון הוראה אלא מלשון מרות ואדנות וכו' והאשכנזים אשר אינם מבדילים בקריאתם בין קמץ רחב לחטוף אמרו morenu". ובן־יהודה מסייג: "ואעפ"כ אין לפסול קריאת מר, מרי במ"ם חלומה ולגזר שהיא שבוש סתם, כי אין ספק בדבר שהיא היתה נהוגה בפי הקדמונים, ודוקא אצל הספרדים כמו שמעיד הכתיב מור של ההלכות הפסוקות של

77. שרביט, לשונה, עמ' 205 ושם ספרות.

78. יביע אומר, ח"ב, סימן יא.

79. הסדור המדויק "איש מצליח" השלם, בני ברק תשנ"ו, עמ' י (אי אפשר).

80. וכן נוהגים הספרדים בימינו. ראה למשל בן יעקב, עמ' 125 מר אבי, ובעמ' 1 אבא מורי. וכן בשו"ת רב פעלים לר' יוסף חיים, עיראק, המאה התשע־עשרה, ובשו"ת ישמח לבב לר' ישועה עובדיה, מרוקן, המאה העשרים.

תלמידי רב יהודאי גאון. ובאמת כך היא הקריאה המקובלת של הספרדים בארצנו בדבורם בעבר, שהם אינם אומרים מֶר אבי אלא מֶר (בחולם) אבי.

23. נמך – "בדברי רז"ל (ברכות י) מקום נמוך שם תואר על משקל גדול, ולא נמצא במקרא. ויש אומרים שהוא מן 'וימכו בעונם' (תהלים קו), שרשו מכך, ענין שפלות". לגזירה משורש מכ"ך אין יסוד. שורשה הוא מו"ך, והצורה בחולם נחשבת מקורית. הצורה השרוקה נמוך היא פרי גזירה לאחור מן נמוכה (וזו נוצרה על דרך נבוך-נבוכים, נסוג-נסוגות, מתוך-מתוקה, בשל ירידת הטעם). מכל מקום, הצורה נמוך בשורוק מתועדת גם בכתבי יד של המשנה, ואפשר שהיא נתפסה כבינוני פעול.⁸¹ צורת הנקבה בחולם מתועדת גם בסידורי קטלוגיה.⁸²

24. שם – "ועם כף השימוש שמשו בו במקום מילת 'כמו', באמרם: כָּשֶׁם שאי אפשר באמך (כ"ר וישב) [...] הכף נקודה בשוא. ויש קורין אותה בפתח [כָּשֶׁם] והוא טעות". אכן כ"י קאופמן למשנה (כגון ברכות ט, ה; גיטין א, ו) ועוד מנקדים כָּשֶׁם בפתח, ויש מסורות הגייה בפי ספרדים בפתח.

25. כְּכִיכּוֹל – "שמשו בו הרבה בהגדות בדברים שאינם כבוד כלפי מעלה כמו כי חזק הוא ממנו כביכול כלפי מעלה אמרו כן קורין אותו כְּכִיכּוֹל, ופירשו התורה שנתנה בכ"ב אותיות יכולה לומר כן, אבל לנו אי אפשר לומר. ולזה הפירוש אין טעם וריח, מפני כמה דברים. האחד שיותר נכון היה לומר כְּכִיכּוֹל, כמו שאמרו במדרש: נגילה ונשמחה בך (שה"ש א) בתורה שניתנה בכ"ב אותיות. והשני שהיה ראוי להכתב בשתי תיבות כְּכִיכּוֹל. השלישי שהיה ראוי לומר כְּכִיכּוֹל, כי התורה לשון נקבה. לכן אני אומר כי הכף והבית משמשין כבתחילה כאחד כמו שנמצא: שופטין כבראשונה ויועצין כבתחלה (יש' א). כך כְּכִיכּוֹל הכף בשוא והבית בפתח, רוצה לומר התורה דברה כלפי מעלה כמו ביכול, פירוש כמו במי שיוכל לקבל המאמר ההוא".

דיונו של הבחור מאלף. אמנם הוא היטיב לבקר את הפירוש המקובל, ברם לא היה בידו להציע פירוש טוב יותר. מילון בן-יהודה, בתוך הערך "יכל": "כְּכִיכּוֹל, כמו בדבר שאפשר, כאלו היה אפשר [...]", ובהערה: "כך אומרים ספרדים ואשכנזים ותימנים, וגם הספרדים מטעימים ביחוד את היוד ואומרים כביכול, כאילו היתה עליה הנגינה. וכבר קרא תגר על קריאת הספרדים והאשכנזים בכף פתוחה ובית שואית ר"א בחור בהתשבי [...] אך הקריאה המקבלת מכריעה". ברגרין הרכיב את הדיון בתיבה זו.⁸³

81. שרביט, לשונה, עמ' 267.

82. דודי, עמ' 126.

83. ברגרין, עמ' 267-271.

26. אָחור – "נקרא בית מוצא הריעי אחור כמו ויך צריו אחור (תהלים עח), פירוש מכת אחור הם האבעבועת [...] והמון העם קורין לו: תַּחַת". אבינרי מציין, שידועי ספר שבין דוברי יידיש התביישו במילה העממית תחת [luxes]⁸⁴ והמירוה במילה אחור כעברית. אבל בעברית הישראלית התהפך המצב, וחזרו להשתמש בתחת.⁸⁵

27. דָּכָר – "קורין לחזיר דבר אחר. ונראה לי הטעם כדי שלא לזכור שמו בפני התינוקות וידרשו וישאלו עליו ויבואו לידי אכילה, כמו שאין זוכרין שם לחם בפסח מטעם זה".⁸⁶

28. דורן – "פירוש דורן בלשון יון מנחה [...] וכן אומרים אנו בלשון אשכנז פריזאנט, ואינו לשון אשכנז רק מלשון לעז, כי בלשון אשכנז נקראת המנחה שענק. ועוד טעות אחרת שאנחנו קורין דורון מזיגה. עיין בשרש מזג". ובערך מזג: "אל יחסר המזג (שה"ש ז) – אין לו דומה במקרא [...] ובל"א [=בלשון אשכנז] איין שענק, ובוה משתבשין האשכנזים בשבוש יפה וזה שקורין לדורון מזיגה, ולשון אשכנזי מטעה אותם, לפי ששתי הלשונות שוות בלשונם רוצה לומר שענק [=לתת מתנה] ואיין שענק [=למזוג יין] חושבים שגם בלשון הקדש יש להם לשון אחד". זוהי דוגמה יפה לגלגול סמנטי של תיבה בשל השפעת לשון אחרת, וכלשון צרפתי "שאלת משמעות על יסוד סמנטי".⁸⁷ וכבר הצביע הברמן על תעודה מוורמיישא משנת 1377, שבה מתועד השימוש בתיבה זו במשמעות 'מתנה': "לכן לאדוננו הנז[כר] ברצון ובחפץ עשינו סיוע בעשרים אלף זהובים למזיגה בשביל טורחם".⁸⁸

29. מחה – "ומחה ה' דמעה (ישע' כה), אכלה ומחתה פיה לשון קנוח והסרה בל"א [=בלשון אשכנז] אב וואושן ובלעז סטומאר וכן ומחה אל מי המרים (במדבר ה) מחה אמחה (שמות יז) ודומיהם. והמלמדים רוצים להבדיל ביניהם בל"א ופותרים ומחה אל מי המרים ומחה אמחה בלשון אשכנז אב מיקן, ואינו לשון אשכנז רק לשון הקודש שנשתבש בפי התנוקות, כי המלמדים שלא ידעו לפתור לשון מחיקה בלשון אשכנז אמרו אותו בלשון הקודש מִחֶקֶן, והתלמידים חשבו שהוא לשון אשכנז ואמרו מִיקֶן ולא הניעו החית כדרך האשכנזים, וכן אירע גם כן למלת שחטן שאומרים שְׁעֻכְטֶן וחושבים שהוא לשון אשכנז והוא לשון שחיתה".

84. הגו את התי"ו בקמץ, על דרך צורות ההפסק במקרא, כגון "ברכת שמים רבצת תחת" (בראשית מט 24), "ומתהום רבצת תחת" (דברים לג 13), ועוד 6 פעמים "מִתַּחַת".

85. אבינרי, עמ' 619.

86. ושם מטעם זה כינו במרוקו את הלחם (כלומר את החמץ) בפסח לע'ליד (=העבה), בניגוד לרִיקִיק/רִקָּקָה (=דק, המצה), כדי שלא יבקשו התינוקות לחם.

87. צרפתי, העברית, עמ' 279–282. ושם דוגמות רבות, מעין כוכב (סטאר) גם במשמע 'שחקן מפורסם', כבאנגלית.

88. הברמן, עמ' 275–276.

השערתו של הבחור מעניינת, ואולם האנלוגיה לתהליך שחל בתיבה שעכטן אינה טובה, שכן כאן הח"ת נעלמה לחלוטין. לפי שעה לא מצאתי דיון בתיבה זו במקום אחר.

30. תכן – "ושמים בזרת תכן (ישעיהו מ), אנכי תכנתי עמודיה (תלים עה), ודומיהם לשון תקון. וכן כל לשון הכנה אין הפרש בין שנכתב בכף או בקוף, ועוד אדבר מזה בשרש תקן".

ובשורש תקן – "כל לשון הכנה ותקון הכתוב בכף מתורגם בלשון תקון בקוף כמו (ישעיהו מ) מי תכן את רוח מאן דתקין, וכן (תהלים ט) כונן למשפט כסאו תקין לדינא כורסיה. ולא נמצא לשון תקון בקוף בכל המקרא רק בקהלת, ומתורגמין בפנים אחרים. וכן שמשו בו רז"ל כגון עזרא תקן כתבה לאשה, וכן הרבה. וכלם בבנין פעל הדגוש מתקן, מתקן לתקן עולם. ותמהתי איך שאנו האשכנזים אומרים בתפלת מוסף דשבת תכנת שבת בכף. והיה יותר נכון בקוף. וכן הוא בנוסחאות סדורי שאר היהודים תקנת שבת".⁸⁹

וכבר העיר רד"ק (ספר השרשים, ערך כשר), שאין הפרש בין שני השורשים. דברי הבחור באשר לגרסה בתפילת מוסף של שבת מתמיהים בקריאה ראשונה, שהרי גם יהדות אשכנז גורסת בסידוריה תכנת שבת; כך בסידור רש"י, במחזור ויטרי, בספר הכל בו, ועוד ועוד. ואולם כבר הראה משה חלמיש, שבכתב יד מצרפת מן המאה השתים-עשרה או השלוש-עשרה הגרסה היא תקנת; ור' יהודה ב"ר יקר מציין בפירוש התפילות שלו, שבספרד כותבים תכנת, ואילו "בכל ארץ צרפת" תקנת. וכן בסידור רס"ג, במחזור ארם צובא, בסידור בולוניה ובמחזור רומניא (ונציה שמ"ו) תקנת.⁹⁰ במאה השש-עשרה נתעצם הנוסח "תקנת שבת" בהשפעת כתבי האר"י. יש להניח, שלשון תקנת נראתה להם יותר בשל הזיקה לתיקונים הקבליים. מכל מקום, בספרות השו"ת הגרסה בקו"ף נמצאת פעם אחת בלבד, בספר יושר דברי אמת לר' משולם הלוי הלר, גליציה, המאה השמונה-עשרה. כנגד זאת כתב ר' אברהם גומבינר, איש פולין בן המאה השבע-עשרה, בספרו מגן אברהם (לשולחן ערוך, סימן רפו): "בכתבי האר"י כתב תקנת שבת בקו"ף אבל בכ"י [=בבית יוסף] בשם ש"ל [=שבלי הלקט] אי"תא] תכנת בכ"ף, מלשון תכנתי עמודיה כלה, וכן המנהג".

31. משקיט – "קורין לכתובה דקה, רוצה לומר שאינה כתיבה מרובעת, משקיט. וזה ימים רבים שהגד לי שהוא לשון ערבי, פירוש רזה וכחושה. ואחר כך נודע לי שאינו לשון ערבי כלל. ושאלתי ליהודים רבים לועזים וצרפתים וספרדים ויונים וערביים וכלם קורין לה כן, ולא ידעו לפתור מה הוא, ואנחנו האשכנזים קורין להם מְעֻשֵׁיט ולא ידענו מה הוא. ומצאתי בספרים שקורין לה כתב עגול, ועוד יש כתב אחר שבא

89. ומעין זה כתב בנימוקי הבחור, ערך תקן, עמ' 443.

90. חלמיש, עמ' 414–415.

מן הערביים וקורין לה כתיבה מועֵלֶאק, ויש קורין לה כתיבה של חצי אותיות, ומשימין היוד והווי בתוך הדלת והריש גם בתוך הבית וכל האותיות דבוקות זו בזו והיא נהוגה בין הספרדים מאד".

שטיינשניידר⁹¹ טוען, שיש הבחנה בין השימוש במונחים מאז המאה השתים-עשרה: באשכנז משמשים המונחים משיט, מעשיט, ואילו אצל הספרדים משמשים המונחים מאשק, מאשקט, שפירושם 'מהיר ונמשך' (והוא משך העברי וגם משכא הארמית = 'רשלנות'). מספרות ההלכה והשו"ת ניתן ללמוד, שהמונחים הנזכרים בהתשבי שימשו בימי הביניים ועמם מונחים נוספים: מדבדב (מערכית) המזוהה עם משקיט (שו"ת רשב"א ח"ז, סימן תקז), עם משק (אורחות חיים, הלכות גיטין אות א) ועם משיטא (ע' יוסף, יביע אומר ח"ד, יו"ד סימן כ). ובייחוד האריך הרב יוסף קארו בספרו בית יוסף (אבן העזר, סימן קכו) בסקירה מפורטת על סוגי הכתבים הנהוגים במקומות שונים ועל שמותיהם (פרובינצא"ל, מידיאליט"ר, משא"ט, משק"י, משקיי"ט, מדבד"ב).

32. מַעְרַב (בערך ערף) – "נוהגין האשכנזים כשיש לאדם אהוב ומכיר שהוא מרויח עמו בטוב קורין לו מערב, באמרם יש לפלוני מַעְרַב טוב, ולא ידעו שאינו אלא מעריף, רוצה לומר מכיר, וכן בלעז קורין לו קונדו לשון הכרה [...] וכן נמצא בפוסקים: מותר בחול המועד להלוות לגוי שהוא מכירו ומעריפו וכולי משום אבוד מַעְרִיפִיָּא, ושמעתי שתרגום (רות ג) 'הלא בועז מודעתנו' מַעְרַפְנָא ובקשתי ולא מצאתי כן, רק דאשתמודע לנא, ואולי כן הוא בתרגומים אחרים [...] ויש מפרשים מזה ואם לא תפדה וערפתו (שמות יג) אינו רוצה לומר שתמית אותו, כי הבהמה מה חטאת אלא הוא לשון הכרה, פירוש תעשה בו סמן להכיר אותו שהוא בכור, אבל דברי רז"ל הם האמת".

המונח מערופיא נוצר בין הסוחרים היהודים שבצרפת ואשכנז כבר בסוף המאה העשירית. הוא מתועד בתשובת ר' משולם בן ר' קלונימוס בן המאה העשירית: "שאלה זו מן מעריפה שהיתה ליעקב" (שמונה פעמים באותה תשובה).⁹² וכן בשו"ת רבנו גרשום מאור הגולה: "וששאלתם ראובן היה לו מערופיא".⁹³ מילון בן-יהודה (בערך מערופיא) מגדירו: "מכר ומודע, בייחוד לא יהודי, איש שיהודי נושא ונותן אתו".⁹⁴ בהערה הוא מצביע על מקורו הערבי, מערוף.⁹⁵ ואכן המונח נזכר בכתבי צאלח תמן בן המאה השמונה-עשרה. מאן סבר, שהוא קשור למערפנא הסורית,

91. שטיינשניידר, עמ' 43–44.

92. י' מילר, תשובות גאוני מזרח ומערב, ברלין תרמ"ח, סימן קעד (ושם שמונה פעמים).

93. שו"ת רבנו גרשום מאור הגולה, ירושלים תשנ"ה, סימן סח.

94. וראה שם מובאות מאוחרות יותר.

95. בערך מעריפה (יש בו מובאה אחת בלבד, והיא מתקופת הגאונים) ההגדרה היא 'כמו שותפות', ולא נאמר דבר על הקשר שלה לערך מערופיא.

ופירושו חלפנות כספים. למקצת היהודים היה מונופול על הלוואות כספים לגויים מסוימים (המערופיות שלהם). הוא מציין שהמונח נזכר דווקא אצל חכמי ספרד וצרפת, ולא אצל חכמי בבל.⁹⁶ באחרונה הקדיש ראובן שטיינר עיון מקיף לערך הזה ("מעריפה, מערופא, מערופיא") במאמר העוסק בעקבות לשוניים של סוחרים יהודים מארצות האסלאם.⁹⁷

33. פֶּתַב – "קורין לאדם שהוא בעל צחיות בדבורו וממשל משלים פֶּתַב, והוא מהענין הראשון [במשמע 'כתיבה'] פיר' סופר, כי כן בימים קדמונים היו בעלי צחיות ומושלי משלים כותבים דבריהם על פתח בתי הנדיבים או ברחובות הומיות בסתר כדי שלא יודע מי הוא הכותב. וכן מנהג עוד היום ברומי ואותן הדברים נקראים כְּתָבוֹת. ורוב העולם טועין וסבורים שהוא כתוב בטית פֶּטֹב וְכֻטָּבוֹת מלשון טוב ואינם מבחינים בין רע לטוב".

ר' יעקב עמדין (יעב"ץ) כותב בספרו מגדל עוז: "עוד רע נמצא בכתיבה [...] והוא מה שקורין ההמון כתובות לכתבי עמל ואון של הולכי רכיל בעלי שחוק וליצנות".⁹⁸ במילון בן־יהודה לא נמצא בערך כתב (בהוראה של 'סופר') אלא את דברי הבחור כאן!

גולניקין מציג תיעוד נרחב לשימוש במונח קטפות בספרות של חכמי אשכנז. הוא מצא מגוון כתיבים החל במאה החמש־עשרה: קטפות, קטפים, קטבים; והוא מבחין שלושה שלבים בשימוש תיבה זו: (1) משחקי גימטריה ושעשועי מילים ששיחקו בחנוכה. (2) שם מקצוע: "חרוזות ומשקלות שמתקנים הקטבים/הקטפים על הייחוד ועל ה"ג עיקרים הלוואי שלא יעשו", וכן "דרשנים, פייטנים או בעלי חרוז המליצה שאוהבים לשחק עם פסוקים ועם י"ג העיקרים של הרמב"ם". (3) במאה השש־עשרה קיבל המונח פירוש אחר ובלי ספק משני, וזהו הפירוש העולה מדברי הבחור, והוא שנתקבל על ידי רבי יעקב עמדין. ובאותה תקופה הוא משמש גם בידיש (בכתיבים כטובות, קאטאוועס) במשמע 'צחוק, הלצה, בדיחה, משחק'. מהו מקור המילה? פירושו של הבחור, שגזרה מן כתב, איננו סביר, משום שיש כתיב בקור"ף, ומשום שמדובר במעשה שבעל פה ולא בכתב. לדעתו לא מדובר במילה עברית או ארמית אלא במילה יוונית שעברה ללטינית או במילה שעברה מרוסית, ואין הוא מכריע.

ואפשר שיש כאן עדות ראשונה ל"פאשקווילים" המתפרסמים על גבי לוחות המודעות של השכונות החרדיות בירושלים ובבני ברק. יש משערים, שתיבה זו מוצאה מ־Pasquinate באיטלקית.⁹⁹

96. מאן, עמ' 329 הערה 252.

97. שטיינר, עמ' 352–358.

98. ועלי הסתמך מילון בן־יהודה, ערך כתבות, בהגדרתו: "דברי בדיחות ולצנות וחרודים".

99. ראה סקירתו של רוני וינשטיין, "מה כתבו על הקיר בעלי צחיות", הארץ אונליין, 20.3.2011.

34. קרבץ – "האשכנזים קורין לפיוטים שאומרים בשבתות וימים טובים קְרֹבֶץ, ולא מצאו לזה טעם רק שאומרים שהוא ראשי תיבות קול רנה וישועה באהלי צדיקים, ולזה הטעם אין טעם ולא אוכל להאריך, והנני נותן לך טעם איך נפל בינינו זה השבוש. הנה ידוע כי אנחנו האשכנזים באנו מגזע הצרפתים [...] והנה הפיוטים נקראו קְרֹבֹת בתי"ו, לפי שמקרבין אותם אל התפלה וכן קוראים אותן כל שאר היהודים, וכן זכרם הרד"ק בשרש עתר, עיין שם. ולפי שהצרפתים אינם מבדילין במבטא בין הצדי ובין התיו הרפויה¹⁰⁰ וכאשר שמענו שאמרו קרבות חשבנו שאומרים קְרֹבֶץ, וקדמונינו לא מצאו טעם למה נקרא כן".¹⁰¹

מילון בן־יהודה, ערך קרובה, מפרש: "פיוט הנאמר בתוך התפילה". והוא מצטט ביחיד, כגון "ואם ירצה צבור לומר קרובה אומר כמו אשען במעש אזרחי" (סדור רב עמרם), וברבים, כגון "וכן ראיתי בקרובות הפייטנים הקדמונים" (רמב"ן). ובהערה במילון: "בלשון חכמים ביחוד בארמית שמש הפעל קרב במשמ' נגש להתפלל ועל כן יקרא שליח הציבור קרובא. ותפלתו שחבר ואמר אותה נקראת קרובה, ואולי בעקר תפלת קרובא, תפלת ש"צ [...] ויהודי צרפת השתמשו במלה קרובה אף בדבורם בצרפתית, ובמ"ר של לשון זו קרובץ ומכאן חדרה צורה זו אף לעברית [...] והמאזרחים דרשו זאת בטעות כר"ת: קול רנה וישועה באהלי צדיקים. וכתב הבחור 'וקורין הפיוטים שאומרים בשבתות וימים טובים קרובץ ואומרים שהוא ר"ת קול'".¹⁰²

קיצורים

אבינרי = י' אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה
אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כך ב: ענייני תצורה (עדה ולשון, ה), ירושלים תשל"ט
אנשל לוי = מדרש לפרקי אבות בידידש קמאית לאנשל לוי, ההדיר לפי כתב היד והוסיף מבוא וביאורים י"י מייטליס, ירושלים תשל"ט
באכר = W. Bacher, "Elija Levitas Wissenschaftliche Leistungen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 43 (1889), pp. 206–272
בית אריה = מ' בית־אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ד), עמ' 60–99

100. ומכאן למדנו מפי הבחור בעקיפין גם על הגיית הצד"י בפי יהודי אשכנז, שאינה ts.
101. וכן כתב בנימוקי הבחור, ערך עתר: "בזאת המלה משתבשים האשכנזים [...] וכבר השיבות עליהם בספר התשבי".
102. בספרות השו"ת הקדומה מצויות הרבה הן קרובץ והן קרוב"ץ, אלא שלא תמיד ניתן לקבוע בוודאות מי הטיל את הגרשיים בתיבה, המחבר או המדפיס. ראה גם לעיל, לעז.

בלאו = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 313–327; "הוספות ותיקונים", שם, עמ' 328–329 (פרסום קודם: לשוננו יח [תשי"ב–תשי"ג], עמ' 67–81)

בן יעקב = א' בן יעקב, עברית וארמית בלשון יהודי בבל, ירושלים תשמ"ה
 ברגרין = נ' ברגרין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה
 ברויאר = י' ברויאר, "גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו", תרכ"ץ סו (תשנ"ז), עמ' 41–59

גולניקין = ד' גולניקין, "המלה "קטפות" בעברית ו"קאטאוועס" בידיש: מקורותיה פירושה ומקורה", סיני נג (תש"ן), עמ' קעה–קפג
 גרוס = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד

דודי = ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר שבע תשס"ג

הברמן = א"מ הברמן, "מלשונם העברית של יהודי אשכנז בימי הביניים", לשוננו לעם כו (תשל"ה), עמ' 275–277

הלפר = B. Halper, "Recent Hebraica and Judaica", *JQR* n.s. 7 (1916–1917), pp. 393–415

וידר = נ' וידר, "הצורה רבון במקורות עבריים", לשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 213–217

וייל = G. E. Weil, *Elie Levita*, Leiden 1963
 וייסברג, תלמוד לומר = א' וייסברג, "לכירור הביטויים 'תלמוד' ו'תלמוד לומר'", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 147–152

וייסברג, תלמיד חכם = א' וייסברג, "תלמיד חכם: תלמיד או חכם?", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 191–193

זיידל = מ' זיידל, חקרי לשון, ירושלים תשמ"ו
 חלמיש = מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו
 ילון = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 יעב"ץ = ד' יצחקי, לוח ארש לר' יעקב עמדין, טורונטו תשס"א

כהן = S. J. D. Cohen, "Epigraphical Rabbis", *JQR* 72 (1981), pp. 1–17

מאן = J. Mann, "Responsa of the Babylonian Geonim", *JQR* n.s. 10 (1919–1920), pp. 309–365

נימוקי הבחור = א' הלוי האשכנזי, ספר השרשים לרד"ק עם הנימוקים, ברלין 1847 (ד"צ ירושלים תשכ"ז)

סידור עבודת ישראל = סידור עבודת ישראל לר' יצחק יוסף דוב זעליגמן, רעדעלהיים תרכ"ח (הוצא עם תיקונים על פי הוצאת רעדעלהיים משנת תרפ"ח, תל אביב תשי"ז)

ספר התשבי (תרס"ו) = ספר התשבי עם הגהות "רגלי מבשר", טשערנוויטץ תרס"ו (דפוס צילום, עם הגהות היעב"ץ מכתב ידו בשם "עזר אור", בני ברק תשל"ו)
 ספר התשבי (תשס"ב) = ספר התשבי לאליהו התשבי לפי דפוס ראשון איזנא ש"א, עם מבוא מאת מ' קרופ, ירושלים תשס"ב [הדפוס מנוקד כולו]
 ספר התשבי (תשס"ה) = ספר התשבי, חיברו המדקדק הגדול החכם רבי אליהו בחור זצ"ל, כולל ביאורים וכללים למלים קשות [...] מוגה ומדויק על פי דפוס ראשון שנת ש"א, עם הערות וביאורים מגאוני הדורות, מכון הרב מצליח, בני ברק תשס"ה

פדרבוש = ש' פדרבוש, בנתיבות התלמוד, ירושלים תשי"ז
 צרפתי, העברית = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א
 צרפתי, כלשון עמי = גב"ע צרפתי, כלשון עמי: עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ו

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
 קוטשר, מילים = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א
 קמחי = ב"ז באכער, ספר זכרון לר' יוסף קמחי, ברלין 1888
 קראוס = S. Krauss, "Etudes de Terminologie Talmudique", *REJ* 67 (1914), pp. 175-177

ריז"יק, הגיית רבי = מ' ריז"יק, "הגיית המילה 'רבי' באיטליה", מחקרים בלשון העברית ובספרותה (ברית עברית עולמית, כנס מילנו, תש"ס), ירושלים תשס"ב, עמ' 48-52

ריז"יק, המילים = מ' ריז"יק, "המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות לאנשל לוי", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 315-353

רצהבי, אוצר = י' רצהבי, אוצר לשון הקודש שליהודי תימן, תל אביב תשל"ח
 רצהבי, פעול = י' רצהבי, "פעול' שבנינו 'פועל'", ספר זיכרון לנ"ה טור-סיני, בעריכת י' ינאי, ירושלים תשנ"א, עמ' 99-110

שטיינר = ר' שטיינר, "עקבות לשוניים של סוחרים יהודים מארצות האסלאם", לשוננו עב (תשע"א), עמ' 347-370

שטיינשניידר = מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, תרגם י' אלדר וערך א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה

שרביט, לשונה = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע תשס"ו

שרביט, פרקי מחקר = ש' שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח
 שרביט, שתי תופעות = ש' שרביט, "שתי תופעות צורניות בעברית לתקופותיה", חלקת לשון 37-38 (תשס"ז; ספר היוכל ליצחק שלזינגר), עמ' 235-245
 תקליטור השו"ת = תקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, גרסה 19, רמת גן תשע"א

חיבור לא נודע של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) משנת 1883

פרץ פֶּר (פעטער בעער) היה מראשי תנועת ההשכלה העברית בבוהמיה – אז חבל ארץ בקיסרות האוסטרית, שבירתו פראג, והיום חלקה המערבי של צ'כיה. הוא נולד בשנת 1758 בעיר נויבדז'וב,¹ ומת בפראג בשנת 1838. בעיקר נודע כמחברו של ספר ההיסטוריה תולדות ישראל, אשר נדפס בפראג בשנת 5556 (תקנ"ו/1796):

והוא ספור כולל כל-הקורות אשר קרו לכלל עם ישראל מיום ברא יי אלהים את-האדם עד-שוב ישראל מגלות בבל ירושלימה. ובין כל-פרק ופרק נרמזו לתועלת המלמדים ותלמידיהם רמזי מדות טובות ומוסר השכל. ונוסף עליו קצור כללי דקדוק קריאת לשון עבר למען יבינו המלמדים ויספרו לתלמידיהם. וגם הנהגות טובות אשר יתנהג בהם הנער כל-היום מקומו עד-שכבו. לתועלת נערי בני ישראל ומוריהם מנחה היא נתונה מאת אוהביהם פרץ בר"י בעער מורה הנארמאלי בכידשאף.²

תולדות ישראל נדפס בעברית ובגרמנית באותיות עבריות – עמוד מול עמוד – ובתחתית כל עמוד פירוש בגרמנית, אף הוא באותיות עבריות, כמקובל ברכים מספרי ההשכלה באותם הימים. יש בו נ"ח פרקים המנוקדים ניקוד מלא, והוא פותח בבריאת העולם (עמ' 2) ומסתיים בבניין בית המקדש השני בימי עזרא ונחמיה (עמ' 261).³ בראשו שיר של המחבר המוקדש ל"מוהרר הירץ האמבערג"⁴ ולאחריו "מבוא" ארוך (10 עמודים לא ממוספרים), אף הוא של המחבר. בעמודים 262–284 בא "קצור כללי דקדוק קריאת לשון עבר"; בעמודים 285–295 באים הסעיפים האלה: הנהגת הבוקר; הנהגת התפלה; הנהגת הלמוד; הנהגת האכילה; הנהגת השחוק; הנהגת הלילה – מעין קיצור שולחן ערוך לילדים.

1. שמה הגרמני Neubidschow ובצ'כית Novy Bydžov, כמאה קילומטרים ממזרח לפראג.
2. כך נכתב בשער המהדורה הראשונה של הספר.
3. פרק נו מסיים את החלק ההיסטורי, ואילו פרקים נו–נח הם פרקי מוסר בסגנון ספר משלי הפותחים במילים "ועתה בנים שמעו לעצתי והקשיבו לאמרי פי".
4. הרץ הומברג (1749–1841), מראשי השכלת אשכנז ושותפו של משה מנדלסון בכתיבת "הביאור".

הספר כתוב בלשון מקראית "מפושטת", כיאה לספר לימוד המיועד לילדי ישראל:

בששת ימים ברא יי את־השמים ואת־הארץ וכל אשר בהם מֵאֵין כִּי־אם ברצונו. ביום הראשון ברא את־האור. ביום השני עשה רקיע בתוך המים ויקרא לרקיע שמים. ביום השלישי הקוה את־המים אל־מקום אחד למען תִּקְרָא היבשה. ויברא דשא וצמחים ועץ־פרי למינָהֶם. ביום הרביעי ברא את־השמש את־הירח ואת־הפִּכְכִּים. ביום החמישי ברא את הדגים ואת־העוף למינָהֶם. ביום הששי ברא בהמה ורמש וחיה למינָהֶם. ואת האדם. וביום השביעי שבת יי אלהים על־כֵּן צוה לנו לשבות ביום השביעי מכל מלאכה.⁵

במשך למעלה ממאה שנים היה תולדות ישראל ספר הלימוד הסטנדרטי לתולדות עם ישראל בתקופת המקרא בבתי הספר הממשלתיים ל"ילדי העברים" שבמרכז אירופה ומזרחה, ונדפס בעשרות מהדורות למן מהדורתו הראשונה בשנת 1796 ועד לשנת 1905.⁶ בשנת 1831 הופיע בפראג "חלק שני והוא ספר קצר יכיל הקורות אשר קרו ליהודים משוכם מגלות בבל ירושלימה עד זמננו זה. לתועלת נערי בני ישראל פי שנים להודיע קרות הדרות וגם לחנכם בשפת עברית. מחברת ראשונה משוכם מגלות בבל ירושלימה עד כי נחרב הבית על ידי הרומאים, ונפצו על פני כל הארץ."⁷ בראש הספר "פתח דברים" מקיף (12 עמודים לא ממוספרים). אין בו תרגום לגרמנית, ואף ההערות שבתחתית העמודים כתובות בעברית. לא היה המשך למחברת הראשונה של החלק השני. כל המהדורות שהופיעו לאחר שנת 1831 לא נכלל בהן החלק השני, ואיני יודע להסביר את הדבר.

בשנת 1870 התחילו להופיע מהדורות שבהן בא תרגום לרוסית תחת התרגום הגרמני, תחילה בוורשה ואחר כך באודסה. המהדורה ה"רוסית" החמישית ראתה אור באודסה בשנת תרמ"ד (1883), ובשערה כתוב: "תולדות ישראל עד חרבן בית שני עם תרגום בלשון רוסיא מאת דוב ב"ר משה לוי סג"ל מנהל בית ספר להעברים

5. כך מתחיל הספר (עמ' 2 במהדורת פראג תקנ"ו). כאמור, הטקסט העברי מנוקד במקור ניקוד מלא. במובאה זו הסתפקתי בניקוד מסייע פה ושם.
6. בבית הספרים הלאומי בירושלים יש לפחות עשרים מהדורות של ספר זה. כמחציתן רשומות בקטלוג הספרייה תחת השם תולדות ישראל, והאחרות תחת השם ספר תולדות ישראל.
7. כמה הבדלים בין שער החלק הראשון במהדורתו המקורית משנת 1796 (להלן "מהד"א) לשער החלק השני משנת 1831 (להלן "מהד"ב). למשל, במהד"א כתוב "הקורות אשר קרו לכלל עם ישראל", ואילו במהד"ב כתוב "הקורות אשר קרו ליהודים". במהד"א נאמר "לתועלת המלמדים ותלמידיהם [...]" למען יבינו המלמדים ויספרו לתלמידיהם [...]" לתועלת נערי בני ישראל ומוריהם", ואילו במהד"ב נאמר בקיצור "לתועלת נערי בני ישראל"; עניין המלמדים והמורים הושמט כליל. במהד"ב נזכרת עוד תועלת, "וגם לחנכם בשפת עברית" (ארבע מילים) – עניין שבמהד"א מובע במשפט הארוך "ונוסף עליו קצור כללי דקדוק קריאת לשון עבר למען יבינו המלמדים ויספרו לתלמידיהם" (שלוש־עשרה מילים).

אשר להממשלה ומורה הדת אל בהפראגימנאזיום השניה באדעססא,⁸ הוצאה חמישית בתוספות סגיאין טבין".

בראש הספר הקדמה קצרה בת עמוד אחד ברוסית (предисловіе) מאת דוב סג"ל, ובה הוא מודיע (ברוסית) שארבעת פרקיו האחרונים של הטקסט העברי נכתבו בידי ש[לום] י[עקב] אברמוביץ, מחבר ספר תולדות הטבע. לפנינו אפוא חיבור לא נודע של מנדלי מוכר ספרים.

פרקים נח-סא של מהדורת אודסה תרמ"ד (1883)

נח ¹ אֶרֶץ בְּנֵי יְהוּדָה הָעוֹלָם מִכָּל רֶחֱקָה וְנִסְכָּה אַחֲרֵי מוֹת נְחֻמְיָה וְהַגְדֹּל בְּקָדָם: ² וּבָעֵת הַהִיא הָיְתָה יְהוּדָה מִמְּלֶכֶת כְּהָנִים גְּדוֹלִים אֲשֶׁר מִשְׁלֹכָהּ וְהוֹרִישוּ אֶת־מַמְשְׁלָתָם לְבְנֵיהֶם אַחֲרֵיהֶם: ³ וּמִשְׁפַּט הַבְּהֵן הַגְּדוֹל אֶת־הָעָם לְהַעֲלוֹת מֵהֶם מִס וְלִהְיוֹת מִדֵּי שָׁנָה כְּשָׁנָה לְמַלְכֵי פָרָס: ⁴ וַיִּרְבוּ הַיָּמִים וַיְהִי דְבָרֵי רִיבוֹת בְּאֶרֶץ עַל־דְּבַר הַכְּהֻנָּה: ⁵ וַיְהִי כִּאֲשֶׁר לְכַד אֶלְכָּסְנֶדֶר הַמּוֹקְרוֹנִי אֶת־אֶרֶץ פָּרָס וַתִּפְּנֶנָּה גַם יְהוּדָה תַּחְתָּיו: ⁶ וְאַחֲרֵי מוֹת הַמֶּלֶךְ הַגְּדוֹל הָיָה הָיְתָה יְהוּדָה וְרָשָׁה לְמַלְכֵי הַיּוֹנִים בְּמִצְרַיִם: ⁷ וּבְכָר־מַלְכֵי הָאֶרֶץ הָיָה אֵין כְּתַלְמִי פִלְדֶּלְפִי הוֹרֵשׁ טוֹב לְיִשְׂרָאֵל: ⁸ הוּא נָחַן לְיְהוּדִים מִשְׁפָּטֵי צָדֵק הַרְבֵּה וְנָאֵל מִיד צָר אֶת־כָּל־בְּנֵי יַעֲקֹב הַשְּׂבוּיִם וַיִּשְׁלַחֵם חֲפָשִׁי: ⁹ וּבְדָבְרוֹ נִעְתָּקָה תוֹרַת יִי לְלִשׁוֹן וַיִּנְתֵּן עַל־פִּי שְׂבָעִים אִישׁ מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עַל־שֵׁמָם הָיָה נִקְרָאת הָעֵתָקֶת הַשְּׂבָעִים עַד הַיּוֹם הַזֶּה:

נח ¹ וּמִמְּלֹכוֹת מִצְרַיִם נָתַנוּ בְּנֵי יְהוּדָה לְמוֹרֶשֶׁה לְהַיּוֹנִים מוֹשֵׁלִי אֶרֶץ סוּרִיָּא: ² וְאֵם כְּלִימִי יִשְׂרָאֵל רָעִים תַּתַּת עוֹל אֲדָנִים זָרִים הָיָה בִּימֵי אֲנַסְיוֹנוֹס עֶפִיפֶנוֹס מֶלֶךְ סוּרִיָּא הָיְתָה עַת צָרָה לְיַעֲקֹב מֵאֵין כְּמִיּוֹה: ³ בְּנִאֻוָּה וּבְנִגְדֹל לִכְבּ בָּא אֶל־הַקֹּדֶשׁ פְּנִימָה אֲשֶׁר רַק הַבְּהֵן הַגְּדוֹל לְכַדוֹ יָבֹא שָׁם אַחַת בְּשָׁנָה בְּיוֹם הַכַּפָּרִים: ⁴ לָקַח אֶת־כָּל־אֲצִרוֹת בֵּית יִי וַיַּעַד בְּיִשְׂרָאֵל לְכַלְתִּי יִלְכוּ בְּתוֹרַת אֱלֹהִים וְכָל אֲשֶׁר יִמְרָה אֶת־פִּי וַיּוֹמַת: ⁵ הִכְרַת מִנְחָה וְזָבַח מִבֵּית יִי מוֹעֵד וְשַׁבָּת חָדְלוּ וְכָל־סִפְרֵי הַתּוֹרָה הַנִּמְצָאִים נִקְרְעוּ וְהָיוּ לְשִׁרְפָה מֵאֲכֹלֶת אֵשׁ:

8. בהוצאה ה"רוסית" השנייה, שנדפסה בוורשה בשנת 1874, כתוב ש"המעתיק" דוב צבי בן משה לוי סג"ל הוא "מורה בהגימנאזיום בווארשא".

6 מקדש יי נהפך לבית אל-נכר ופסל חשקוני נתן על-מזבח העולה: 7 בעשרים וחמשה לחדש כסלו סמאו לראשונה את-מזבח יי בזבחי תועבות הגוים: 8 גם בשאר מקומות ארץ יהודה הרבו מזבחות הנכר להחמיא את-ישראל פי יקריבו שמה עולותיהם וזבחיהם: 9 מזבח פנה היה בנוי גם בעיר מודיעים לא רחוקה מירושלים: 10 והנח אנשים מגדודי בני סוריא באו ונאיצו ביושבי העיר ההיא לזבח לעצפיהם 11 ושם איש זקן פתתיהו בדיוחנן הבהן מזרע החשמונאים ונקמא לאלהיו: 12 ונקם מתוה תעדה ויתרג את-שר הגדוד ונקרח וימלם המדברה הוא וחמשת בניו עמו: 13 ויתקבצו אליו שמה רבים מבני ישראל מרי נפש ויהי עליהם לשור: 14 ויהי תקשר אפיין והעם הולך ורב את-מתתיהו: 15 וירק את-חניכיו להלחם על-תורת יי ונה צריו מכה גדולה כיאר ויגרש בני הנכר מערי יהודה ובנותיה: 16 ואחרי כן עבר דבאל-שבטי ישראל לחזק העם בברית יי ולחשיבם אל-תורתו:

ס 1 וישבב מתתיהו עם אבותיו ונקם יהודה המבכי בני תחתיו ויוסף להלחם עם הסורים: 2 ואחרי הכחו את-אויביו הבה ופצע פעמים רבות ויעש תשועה גדולה לכל-ישראל בא ירושלימה עם-אחיו ואנשי חילו ועם יהודה עמו קהל רב מאוד: 3 ויהי בראותם את-מקדש יי כי הוא שמים והיה לחרפה ויקרעו את-בגדיהם ויבכו בכי גדול: 4 ויקמו עד מתרה לטהר בית יי: 5 ויוציאו את-דבאל-מקמאת הגדולים מן הקדש וינתצו את-מזבח העולה חמחלל בשקצי הגוים ויבנו אחר תחתיו: 6 ויעשו כלי בית יי חדשים משלל האויב אשר לקחו: 7 ובעשרים וחמשה לחדש בסלו בעצם היום הזה אשר סמאו גוים את-ההיכל לפני שרש שנים היתה חגבת בית יי בשמחה גדולה: 8 ותפון כרעכרת יי ביום ההואכפתוב בתורת משה: 9 קימו וקברו אז היהודים עליהם

ועל־יִרְעֶם יְדוּרוֹת עוֹלָם כִּהְיוֹת עוֹשִׂים מִיּוֹם הָעֲשָׂרִים וְחֲמִשָּׁה
לַחֹדֶשׁ כִּסְרוּ שְׁמוֹנֶת יָמִים חֲנֻכָּה בְּכָל־שָׁנָה וְשָׁנָה בְּחֶמֶל
וּבְהוֹדֹת לַיהוָה:

סא ¹ וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת יְהוֹדָה וַיָּקָם תַּחֲתָיו יוֹנָתָן אָחִיו
לְנָגִיד עַד־עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל: ² וַיָּבֹחַ יוֹנָתָן וַיָּקָם שְׁמֵעוֹן אָחִיו תַּחֲתָיו
בְּיָמָיו שָׁקָטָה הָאָרֶץ וְשָׁלוֹם עַל־יִשְׂרָאֵל: ³ וַיָּמָת שְׁמֵעוֹן
וַיִּשְׁפֹּט אַחֲרָיו אֶת־יִשְׂרָאֵל יוֹחָנָן הוֹרֶקְנוֹס בֶּנוֹ: ⁴ וַיָּמָת יוֹחָנָן
וַיָּקָם תַּחֲתָיו יְהוֹדָה אַרִיסְטוֹבָלוֹס בֶּנוֹ וְהוּא נִמְשָׁח לְמֶלֶךְ עַל־
כִּי־יִשְׂרָאֵל: ⁵ וַיָּמָת אַרִיסְטוֹבָלוֹס וַיִּמְלֹךְ תַּחֲתָיו אֱלֶפְסַנְדֵּר
יָנָא אָחִיו וְאַחֲרֵי מוֹתוֹ הָיְתָה לְאַלְכְּסַנְדֵּרָא אִשְׁתּוֹ הַמְּרוּכָה:
⁶ אַחֲרֶיהָ מֶלֶךְ הוֹרֶקְנוֹס בֶּנָה אָבֵל לֹא אָרְכוּ הַיָּמִים וַתִּסָּב
הַמְּרוּכָה וַתְּהִי לְאָחִיו אַרִיסְטוֹבָרוֹס הַקָּטָן מִמֶּנּוּ: ⁷ אִזּוֹ הָעִיר
הוֹרֶקְנוֹס עַל־אֶרֶצוֹ אֶת־הַרומָאִים עַם־נוֹרָא וְעַצוֹם לִהְיוֹת
יָדִיהֶם אִתּוֹ לְהַחְזִיק הַמַּמְלָכָה בְּיָדוֹ: ⁸ וַיַּעַר פּוֹמְפִּיּוֹס שְׂרָצְבָא
רוֹמָא אֶל־אֶרֶץ יְהוּדָה וַתִּפְּשׂ אֶת־אַרִיסְטוֹבָרוֹס וַיִּשְׁבּ אֶת־
הוֹרֶקְנוֹס לְמַלְכוּתוֹ: ⁹ וַיִּזְכֹּר הָיָה לוֹ וּלְחֵירוֹ מֵאֶרֶץ יְהוּדָה
עַל־פְּעֻלָּתוֹ אֲשֶׁר הֵבִיא אוֹתָהּ בְּעוֹל מַלְכוּת רוֹמָא: ¹⁰ וְאֵילָם
אַנְטִיגוֹנוֹס בֶּן־אַרִיסְטוֹבָלוֹס הַתְּחִזֵּק לְקַחַת הַמְּלוּכָה מִיַּד
הוֹרֶקְנוֹס וַיִּמְלֹךְ תַּחֲתָיו אָבֵל לֹא קִיָּמִים רַבִּים: ¹¹ כִּי הוֹרְדוֹס
אִישׁ מְזֻרַע בֶּנִּי הַנֶּכֶד אֲשֶׁר הִתְיַהֲדוּ בְּיָמִים רִאשׁוֹנִים וְנִסְפְּהוּ
עַל־בֵּית יַעֲקֹב הוֹרִידוּ בְּעֻזַּת הַרומָאִים מַעַל בְּסֵא מַמְלַכְתּוֹ
וַיִּמְיָתוּ וַיִּמְלֹךְ תַּחֲתָיו: ¹² שְׁלֹשִׁים שָׁנָה מָלָךְ וּבְכָל־יָמָיו
מַלְכוּתוֹ הִרְשִׁיעַ כְּעֻשׂוֹת דְּבָרִים רַעִים הִרְבֵּה מְאֹד: ¹³ אָפָם
נִמְצָא בּוֹ דָּבָר טוֹב אֶחָד כִּהְיָכַל יְיָ בִּירוּשָׁלַיִם אֲשֶׁר חִבֵּשׂ אֹתוֹ
בְּהִדְרַת קֹדֶשׁ וַיְשִׁימֵהוּ תְהִלָּה בְּאֶרֶץ: ¹⁴ וַיָּמָת הוֹרְדוֹס וַיִּשְׁבּ
אַרְכִּילָאוֹס בֶּנוֹ עַל־כִּסְאוֹ תַּחֲתָיו: ¹⁵ וַיְהִי בְּרִאשִׁית מַלְכוּתוֹ
וַיָּקַח אֹתוֹ הַרומָאִים וַיּוֹלִיכֻהוּ גוֹלָה מִירוּשָׁלַם: ¹⁶ וּבְיָמִים
הֵהָם הַרומָאִים נוֹתְנִים נְצִיבִים בְּאֶרֶץ יְהוּדָה וַנִּשְׁבְּתָה מַמְלָכָה

בְּיִשְׂרָאֵל: ¹⁷ וְקָם עוֹד מֶלֶךְ אֶחָד עִבֵּד לְיִשְׂרָאֵל הוּא אֲנָרְיָפּוֹס
 נֶכֶד הַזִּרְדּוּס וְאַחֲרָיו מוֹתוֹ נִצְיָבִי רוּמָא שְׂבִים בְּעָרֵי יְהוּדָה
 וּמוֹשָׁלִים בְּיַד רָמָה: ¹⁸ וְתִלְקָה יָד הַנְּצִיבִים הַלּוֹךְ וְקָשָׁה עַל־
 בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּכְעִסוּם בְּמַעַלְלֵיהֶם הָרָעִים בְּעִבּוֹר תְּרַעְפִּים עַד
 כִּי בִימֵי הַצֹּרֵר נָעֲסִיּוֹם פְּלוֹרוֹם כְּשֵׁל בִּיהוּדָה כַּח הַסְּבָל
 וַיִּמְרְרוּ בְרוּמָאִים: ¹⁹ הַכֶּכֶד הַזֶּה הֵבִיא שׂוֹד וְשִׁכָּר בְּאַדְמַת
 יְהוּדָה וְאַחֲרֵיתוֹ כִּדָּה פִלְעָנָה: ²⁰ כִּי נִירוֹן מֶלֶךְ לְרוּמָא בָּעַת
 הָהִיא לְשַׁכַּח אֶת־אֶסְפִּסְיוֹנוֹם שֶׁר צָבָאוּ גִבּוֹר וְאִישׁ מִלְחָמָה
 וְעַמּוֹ חֵיל עֲצוֹם כִּאֲדוּ לְשַׁפֵּף הִמָּתוֹ עַד־יְהוּדָה וְחַמְּאִיָּה יִשְׁמִיד
 מִכְּנָה: ²¹ וַהֲיָ בְשִׁמּוֹר אֶסְפִּסְיוֹנוֹם אֶל־יְרוּשָׁלַם וְעַבְדָּיו צָרִים
 עָרִיָּה וַיִּשְׁמַע כִּי אָתּוֹ בָּחֲרוּ הַרוּמָאִים לְמִקְדָּה עֲלֵיהֶם וַיִּמְהַר
 וַיָּשֶׁב לְאַרְצוֹ: ²² וַיַּעֲזֹב אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה בְּיָד טִיסוֹם בְּנוֹ כִּי
 יִבְצַע אֶת־כָּל־מַעֲשָׂהוּ בְּהָר צִיּוֹן וּבִירוּשָׁלַם אַחֲרֵי אֲשֶׁר תָּרַם
 בְּעִבְרָתוֹ מִכְּצָרֵי בְתִי־הַיְּהוּדָה וְהַרְבֵּה חֲלָלִי עִם יִי: ²³ וּבִירוּשָׁלַם
 רָבְתִי עִם בָּעַת הָהִיא חָמָס וְרִיב בֵּין אֲנָשִׁיָּהּ אֲשֶׁר נִפְלְגוּ
 בְּמַהֲשִׁבוֹתֵיהֶם וְנִלְחָמוּ אִישׁ־בְּאֶחָיו וּרְבִים חֲלָלִים הִפִּיקָה
 מְרִיבַת עִם הַזֹּאת: ²⁴ מִלְכָּד חֲלָלִי חָרֵב נִפְלּוּ בְּתוֹכָהּ רַבִּים
 בָּרָעִב וּבִדְבָר: ²⁵ כָּל־אֹהֶה הַכְּשִׁילוֹ כַּח הַיְּהוּדִים עַל־כֵּן גִּבּוֹר
 אִיִּב וַיִּקְבֹּד אֶת־הָעִיר: ²⁶ וַיִּהְרֹגוּ הַרוּמָאִים בְּזַעַם אָפָם אֶת־
 כָּרִי־הַנְּמִצָּא בְּעִיר טָבָחוּ וְלֹא חָמְרוּ וְרַבִּים מִבְּנֵי צִיּוֹן הָלְכוּ
 בְּשָׂבִי וְנִמְכְּרוּ לְעַבְדִּים וְלִשְׁפָחוֹת: ²⁷ בֵּית יִי נִשְׂרַף בְּתִשְׁעָה
 לַחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר שָׂרְפוּ אוֹתוֹ וְהַכְּעִידִים
 בִּימֵי נִבְכָּדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל: ²⁸ אֶרֶץ יְהוּדָה לְשִׁמָּה הָיְתָה
 וּבְנִיָּה נִפְזָרוּ עַד־פְּנֵי תִבְרַת וַיִּתְּחַקְּבוּ מִגּוֹי אֶל־גּוֹי וּמִמַּמְלָכָה
 אֶל־עַם אַחֵר קְהוֹרַח דַּעַת אֱלֹהִים בְּאַרְצָן:

בפרקים הללו התאים שלום יעקב אברמוביץ את סגנונו לסגנון שאר כל פרקי הספר, שהם פרי עטו של המשכיל פרץ בֶּר משנת 1796. לפיכך אוצר המילים של ארבעת הפרקים כמעט כולו מקראי, להוציא כשלושים שמות פרטיים: שמות מקומות (סוריא, [עיר] מודיעים, רומא), שמות עמים (הסורים, הרומאים), שמות ייחוס ([מזרע] החשמונאים, [יהודה] המכבי), ובעיקר שמות פרטיים יווניים ורומיים: אלכסנדר המוקדוני, תלמי פילדלפי, אנטיוכוס עֶפִיפֶנס,⁹ [יוחנן] הורקנוס, אריסטובלוס,¹⁰ אלכסנדר יִנְאִי, אלכסנדרא אשתו, פּוֹמְפִיוס, אנטיגונוס בן אריסטובלוס, הורדוס, ארכילאוס, אגריפוס נכד הורדוס, גֶּעְסִיוס פלורוס, נִירוֹן, אספסיונוס, טיטוס – מקצתם חוזרים ונזכרים יותר מפעם אחת.

גם מלאי הצירופים רובו מן המקרא. למשל, בפסוקים הראשונים של פרק נח: רַחֲבֶה וְנִסְבָּה (יחזקאל מא 7), אחרי מות [פלוני], פָּקָדָם (איכה ה 21), ממלכת כהנים (שמות יט 6), משלו בה (ישעיהו ג 12; איכה ה 8), והורישו [...] לבניהם (עזרא ט 12), לבניהם אחריהם (ויקרא כה 46), ומשפט הכהן הגדול את העם (שמואל א ב 13), להעלות מהם מס (מלכים א ה 27), ולהביאו מדי שנה בשנה (זכריה יד 16; נחמיה י 16) ועוד. לעומת זה, יש בהם באותם פסוקים כמה צירופים שלא כדיוקם במקרא. למשל: ארץ בני יהודה (במקרא יש ארץ יהודה, בני יהודה, ארץ בני ישראל – אך לא ארץ בני יהודה), כהנים גדולים (במקרא יש רק הכהן הגדול).

קיצורו של דבר, אין זה סגנונו של מנדלי מוכר ספרים המופר לנו מחיבוריו שנתחברו בשנות השבעים ובשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, אלא סגנונו של ש"י אברמוביץ הצעיר בחיבוריו שמסוף שנות החמישים ומשנות השישים של אותה מאה.¹¹ אגב, לא הייתה זו הפעם הראשונה שאברמוביץ שלח ידו בכתיבת ספר לימוד בהיסטוריה. בשנת תרכ"ח (1867) ראה אור באודסה "ספר דברי הימים לבני הרוסים. נעתק בשפה ברורה ופשוטה לטובת כל עדת בני ישראל, אשר יקראו וידעו קורות בני ארץ מגורתם מעת היותם לגוי בימים ההם עד הזמן הזה. מאת שלום יעקב בן חיים משה אברמוביץ". ספר זה הוא תרגום ועיבוד של ספר לימוד בלשון הרוסית, שראה אור במוסקבה בתחילת שנות השישים של המאה התשע-עשרה, ונדפס בכמה מהדורות.

כלום נעזר אברמוביץ, בשעה שכתב את ארבעת הפרקים שנוספו למהדורת 1883 של תולדות ישראל, בחלקו השני של תולדות ישראל לפרץ בֶּר משנת 1831? נראה לי להשיב בשלילה. הכתיב והניקוד של השמות היווניים והרומיים שונים למדיי בשני

9. תנועת e מסומנת כאן באות עי"ן, כמקובל בידיש ובגרמנית הכתובה באותיות עבריות שבתקופת ההשכלה.

10. שם זה מנוקד ארבע פעמים אריסטובלוס, ופעם אחת אריסטובלוס.

11. ראובן מירקין, "מסגנון אל סגנון: הדרך העולה מכתיבתו של ש"י אברמוביץ אל ה'נוסח' של מנדלי מוכר ספרים", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 237–251.

החיבורים הללו, שעוסקים באותה תקופה עצמה בתולדות ישראל: למן השיבה מגלות בבל בימי עזרא ונחמיה ועד חורבן הבית השני בידי הרומאים. אבל גם אם ספרו של פֶּר משנת 1831 אכן היה בידיו של אברמוביץ וגם אם הוא נעזר בו, הרי ספרו של פֶּר יש בו כתשעים עמודים, ואילו הפרקים שכתב אברמוביץ יש בהם פחות מארבעה עמודים.

החיבור הנדון כאן אינו נזכר לא בספרו המונומנטלי של יוסף קלוזנר "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", שקרוב לשליש כרכו האחרון נתייחד למנדלי מוכר ספרים (עמ' 353–511 במהדורת תש"י; עמ' 315–457 במהדורת תשי"ח); אף לא בביבליוגרפיה המקפת ביותר של חיבורי מנדלי, משנת תשכ"ה;¹² וכן לא בערך המקיף על מנדלי ב"לכסיקון הספרות העברית החדשה בדורות האחרונים" של ג' קרסל (כרך ב, מרחביה תשכ"ז, עמ' 380–390). חיבור זה של מנדלי נזכר בלקסיקון של קרסל בערך "בר, פרץ-פטר" (כרך א, מרחביה תשכ"ה, עמ' 310), ושם נאמר: "באחת המהדורות [של ספר תולדות ישראל], אודיסה 1883, מצויות השלמות מש. י. אברמוביץ-מנדלי".¹³

12. מנדלי מוכר ספרים: רשימת כתביו ואגרותיו להתקנת מהדורתם האקדימית, ירושלים תשכ"ה.

13. פרופ' יחזקאל קוטשר המנוח מגדולי חוקריה של לשון חכמים היה, של לשון מגילות ים המלח ושל הארמית לניביה – במחקר ובהוראה באוניברסיטה. לא רבים יודעים שהיה לו עניין רב בספרות העברית החדשה בכלל ובמנדלי מוכר ספרים בפרט. בשנת הלימודים תשכ"ט, בחוג ללשון העברית של האוניברסיטה העברית, נתן סמינר שנושא "מקורות לשונו של מנדלי לפי מסעות בנימין השלישי". אותה שנה התחלתי בעבודת הדוקטור שלי על לשונו של מנדלי. השתתפתי בסמינר של פרופ' קוטשר כשומע חופשי, ובאחת הפגישות סיפרתי על אותו חיבור לא נודע של ש"י אברמוביץ, שאת פרטיו אני מביא כאן לראשונה.

מנדלי מוכר ספרים כמחיה העברית הספרותית

בעקבות הפרעות ביהודי דרום רוסיה בשנים 1881–1882, הידועות בכינוי "הסופות בנגב", הגיעה תנועת ההשכלה אל קצה. תנועה חברתית ותרבותית זו, שצמחה בגרמניה (בערי פרוסיה קניגסברג וברלין) בסוף שנות השבעים של המאה השמונה-עשרה,¹ גיבשה עמדה חדשה כלפי היהדות עצמה ובנוגע לזיקתה אל החברה האירופית ותרבותה, וחוללה תמורה מעמיקה בחיי העם היהודי במרכז אירופה ובמזרח.² אחד ההיבטים התרבותיים המרכזיים של ההשכלה היה השאיפה להפקיע את העברית מתחום הכתיבה ההלכתית והדתית ו"לחלן" אותה,³ ובכך להועידה להיות לשון תרבות: לשונה של ספרות עברית מודרנית וחילונית מכאן ולשון כתיבה של פובליציסטיקה, הגות ומדע שימושי ופופולרי מכאן.

באמצע שנות העשרים של המאה התשע-עשרה התבססה תנועת ההשכלה בגליציה שבתחומי שלטונה של האימפריה ההבסבורגית, ופעלה שם עד שנת 1860. בשנות השלושים והארבעים היא התפשטה בשטחי ממלכת פולין-ליטא לשעבר, שסופחו לאימפריה הרוסית לאחר חלוקתה של פולין (החלוקה האחרונה ב-1795); תקופת השיא של תנועת ההשכלה במזרח אירופה הייתה בשנות השישים והשבעים.⁴

בד בבד עם שקיעתה של תנועת ההשכלה, שלא השכילה למצוא פתרונות ממשיים

* המפגש הראשון שלי עם הנושא הנדון כאן היה בשנת תשכ"ט, במסגרת לימודי התואר השני בחוג ללשון עברית באוניברסיטה העברית, בקורס של פרופ' יחזקאל קוטשר "לשונו של מנדלי". קוטשר ז"ל ראה במנדלי את אבי העברית הספרותית המודרנית (תשכ"ח, טור 309; הנ"ל 1982, עמ' 13–14).

1. פינר תשס"ב, עמ' 108.

2. קורצווייל תש"ג, עמ' 49; אטקס תשמ"ח, עמ' 96–99; פינר תשס"ה, עמ' 23; הנ"ל תש"ע, עמ' 29–30, 45–46.

3. ברטל תשנ"ב, עמ' 188; הרשב תשס"ח, עמ' 97.

4. אטקס תשמ"ח, עמ' 99; פינר תשס"ב, עמ' 132–137, 152–160, 406–407; הנ"ל תשס"ה, עמ' 15; הנ"ל תש"ע, עמ' 18, 46–54, 72.

למצוקה היהודית בעקבות הפרעות ברוסיה, דעכה גם ספרות ההשכלה העברית,⁵ שמקובל לראות בה את התחלתה של הספרות העברית החדשה.⁶ ספרות ההשכלה,⁷ שבשם עמדתה החילונית המודרנית שאפה לחזור אל עולם המקרא,⁸ הגבילה את עצמה ללשון המקרא,⁹ הן לאוצר מילותיה וצירופיה הלקסיקליים והן לצורות הדקדוק ולדרכי התחביר שלה. הגבלה לשונית-סגנונית זו חלה לא רק על השירה והרומנים, שנטלו את תוכניהם ונושאייהם ודמויותיהם מעולם המקרא; גם את הפרוזה הסיפורית שהתמודדה עם מציאות קרובה ביותר, עם חיי העם היהודי במאה התשע-עשרה, ניסו סופרי ההשכלה לגדור בתחומיה של הלשון הקדומה ביותר הזמינה להם,¹⁰ היינו העברית המקראית.¹¹ יש הרואים במפנה שחוללה ספרות ההשכלה הברלינאית בכתיבה העברית עם המעבר אל המודרניות והחילוניות את התחנה הראשונה בתקופה החדשה של תולדות העברית הכתובה.¹² ועם זאת בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה נתפסה הלשון המקראית המליצית של סופרי ההשכלה כלשון גוועת; סופרים ומבקרים שגדלו על ברכי ההשכלה העברית ראו בה לשון מלאכותית, נעדרת חיוניות, שאין בכוחה לתאר את המציאות כהווייתה ולעצב את הדמויות האנושיות הפועלות בה כדרך דיבורן, ואשר על כן סברו שאין היא מספיקה לצורך הסיפורת הראליסטית. באמצע שנות השמונים, במעבר מתקופת ההשכלה אל תקופת "חיבת ציון", שעלתה וצמחה מן הפרעות ברוסיה, נתחולל בלשון הפרוזה הספרותית מפנה, שניתן לראות בו מהפכה לשונית¹³ ולהכיר בו כתחייה של העברית הספרותית. מחולל המפנה הלשוני הזה היה מנדלי מוכר ספרים (ש"י אברמוביץ); המפנה המנדלאי הוא נושא המאמר שלפנינו. במונח לשון ספרותית, שאנו עושים בו שימוש במאמר, הכוונה ללשון הספרות היפה (לשון השירה ולשון הסיפורת). בלשונות תרבות הלשון הספרותית מובחנת

5. קלזנר תר"ץ, עמ' 3; שקד תשל"ח, עמ' 25-27; שפירא תשכ"ז, עמ' 61, 65; מירון תשמ"ז, עמ' 18-19; הרשב תשס"ח, עמ' 74.
6. קלזנר תר"ץ, עמ' 1; שאנן תשכ"ב, ח"א, עמ' 14-15; שפירא תשכ"ז, עמ' 43, 58; הלקין תשמ"ד, עמ' 32-33.
7. לחלוקות של ספרות ההשכלה לתקופות ולתחנותיה הגאוגרפיות ראה קלזנר תר"ץ, עמ' 4; שפירא תשכ"ז, עמ' 58-62; הלקין תשמ"ד, עמ' 33-34.
8. קורצווייל תש"ג, עמ' 60-65; פיינר תשס"ה, עמ' 15.
9. שאנן תשכ"ב, א, עמ' 47; רבין תשל"ב, עמ' 45; רבין תשנ"ב, עמ' 19; פלאי תשנ"ט, עמ' 66-68; הרשב תשס"ח, עמ' 136.
10. לדעת רבין (תשמ"ה, עמ' 283), "ההשכלה הכניסה את לשון המקרא גם לפרוזה, כנראה בהשפעת התפשטות הקלסציזם והשימוש בלשונות הספרותיות בצרפת ובגרמניה, שגם הן העבירו סוגי לשון פיוטים לפרוזה". וראה גם הלקין תשמ"ד, עמ' 289.
11. הלקין תש"ם, עמ' 50-51.
12. בראשר תשס"ב, עמ' 203-204, 207; כהן תשס"ט, עמ' ט.
13. הרשב תשס"ח, עמ' 137.

ונבדלת מלשון הכתיבה הכללית והמקובלת, המכונה ברגיל "לשון כתב סטנדרטית" או "לשון כתובה" (written language), והמנוגדת ללשון הדיבור או לדיאלקטים המדוברים; לשון הכתב מצטרפת מכמה תת-מערכות לשוניות (או תת-לשוניות), כגון הלשון הפובליציסטית והעיונית, לשון העיתונות, לשון המשפט והחקיקה, לשון המנהל הציבורי והתכתובת הרשמית, הלשון המדעית ועוד.¹⁴

[א]

מנדלי מוכר ספרים (1836–1917) נטש את הפרוזה העברית לאחר שהשלים ב-1867 את הרומן "האבות והבנים", ולא שב אליה אלא כעבור עשרים שנה, בעת שבתו באודסה, עם סיפורו הקצר "בסתר רעם", שחלקו הראשון התפרסם (בעיתון "היום", שנה א) בשנת 1886. יצירתו הסיפורית המאוחרת של מנדלי היא נקודת ציון לסיימה של ספרות ההשכלה העברית, וכן סוף פסוק ללשון הספרותית של המשכילים,¹⁵ ובו בזמן היא נקודת התחלה לתקופה חדשה בתולדות לשון הסיפור העברית.¹⁶ מנדלי ראה בלשון הפרוזה הסיפורית של סופרי ההשכלה, ובה בעיקר בלשון הדיאלוגים, לשון מלאכותית ומאובנת, שאינה הולמת תיאורי ראליה ודיבור טבעי.¹⁷ בסיפוריו הקצרים בעברית, ולאחר מכן ברומנים שלו שנכתבו במקורם בידיש ותורגמו על ידו לעברית, סטה מנדלי מן הסטנדרד הסגנוני שנקבע על ידי משוררי ההשכלה ומספריה, ופרץ את חומות הפוריום המקראי של הספרות היפה.¹⁸ ביצירתו העברית המאוחרת הוא שאף לתת תיאור ראלי ואותנטי של הוויי החיים היהודיים, ולעצב במהימנות ובטבעיות את הדמויות המאכלסות את יצירותיו ואת שיחותיהן. לשם כך הוא יצר סגנון ספרותי חדש, שלא היה בו משום חיקוי של מודל סגנוני קיים, ובאמצעותו קיווה להעניק לעברית הספרותית חיות וטבעיות כשל לשון מדוברת

14. ליפשיץ תש"ט, עמ' נ, קמו, קנ; רבין תשכ"ו, עמ' 221–226; רבין תשמ"ה, עמ' 279; אבן-זוהר תש"ל, עמ' 286–288.

15. שקד תשס"ב, עמ' 327.

16. ביאליק תרצ"ג, עמ' תו-טט; ליפשיץ תש"ט, עמ' קמב-קמג; קלוזנר תש"י, עמ' 408.

17. רבניצקי תרס"ז, עמ' 26; פיכמן תשי"א, עמ' 119; רבין תשמ"ה, עמ' 281.

18. לאחר הסיפור "בסתר רעם", שנדפס בשלמותו בכתב העת "בן עמי" ב-1887, נכתבו בתקופה העברית המאוחרת של מנדלי הסיפורים האלה: "שם ויפת בעגלה" (1890), "לא נחת בעיעב" (1892), "בימי הרעש" (1894), "בישיבה של מעלה" (1894), "בישיבה של מטה" (1895), "הנשרפים" (1896). יצירות הפרוזה שנכתבו במקורן יידיש (בין השנים 1864–1878) ותורגמו לעברית הן: "קיצור מסעות בנימין השלישי" (1896), "בעמק הבכא" (1896–1908), "ספר הקבצנים" (1901), "בימים ההם" (1903 ואילך), "סוסתי" (1909–1910). לדעת מירקין (תשל"ח, עמ' 244), ראשית המפנה הסגנוני ביצירתו של מנדלי חל לאחר כתיבת החלק השלישי של "ספר תולדות הטבע" בראשית שנות השבעים.

שאינה עברית, ליצור מהימנות לשונית ראליסטית, ולהקנות ראליות דיבורית לגיבורי סיפוריו.¹⁹

את האפקט של טבעיות ואת האילוהיה של לשון מדוברת ועממית ואת סיגולה להבעת חיי ההווה השיג מנדלי בפרוזה הסיפורית שלו על ידי התאמת האמצעים הלשוניים והסגנוניים האלה לרקמה הסיפורית:

א. על ידי עיצוב מסוגנן של לשון בתר־מקראית, שמן ההיבט המורפולוגי והתחבירי שלה היא נשענת במובלט על לשון חכמים (שאותה דחו סופרי ההשכלה מכוח האידאולוגיה המשכילית שלהם), אך מבחינת אוצר המילים והביטויים היא שואבת לא רק מלשון המשנה והמדרשים²⁰ אלא גם מלשון התפילות²¹ והפיוטים, מלשון החכמה והמחקר של ימי הביניים ומלשון ספרות הדרוש והמוסר, ואפילו מלשון הקבלה.²² במזיגה הסגנונית הזאת משתלב גם מרכיב מקראי, בעיקר צירופים כבולים ושברי פסוקים.²³ הסגנון הספרותי החדש של מנדלי הנפתח אל כל אוצרות הלשון העברית ומצרף את היסודות הלקסיקליים והדקדוקיים השונים לחטיבה אחת קרוי ברגיל "סגנון סינתטי" או "סגנון ממוזג" או סגנון מעורב.²⁴

ב. על ידי שימוש מרובה בתרגומי שאילה (קאלקים) של ביטויים יידיים והעברת תכונות בתחום המבנה התחבירי ודפוסים ריתמיים של היידיש המדוברת אל העברית הנכתבת.²⁵

ג. על ידי שאילות של מילים וביטויים מן הארמית התלמודית ושילובם בתוך הטקסט העברי.²⁶ גם בכך הלך מנדלי בדרך שונה מזו של סופרי ההשכלה, שהשתדלו לעקור את המילים והצורות הארמיות שנקלטו בלשון העברית.²⁷

19. סדן תש"ל, עמ' 72; הנ"ל תשל"ב, עמ' 229; מירון תשמ"ז, עמ' 99; שקד תשל"ח, עמ' 43.

20. על יחסו של מנדלי ללשון המשנה מעיד הסופר והמבקר בן־עמי (מ' רבינוביץ) בדברי זיכרונו: "את המשנה היה מוקיר הרבה ולא מצא די מילים בפיו לשבח את הדייקנות, הבהירות והקיצור שבלשון המשנה, עד שאמר שלא מצא דוגמתה בכל ספרות אחרת" (בן־עמי תרצ"ג, עמ' 124).

21. אברונין תרצ"ט, עמ' 159–167.

22. זיידמן תרצ"ו, עמ' 339; לחובר תרצ"א, ח"א, עמ' 180; פיכמן תשי"א, עמ' 119–120; שאנן תשכ"ב, ב, עמ' 175; לחובר תשכ"ו, עמ' 85–86; קלזנר תש"י, עמ' 431; סדן תש"ל, עמ' 71; הנ"ל תשל"ב, עמ' 228; לוריא תשל"ח, עמ' 185; מירון תשל"ט, עמ' 167; רבין תשמ"ה, עמ' 281; אבן־זוהר תשמ"ו, עמ' 12; אלטר 1994, עמ' 51–53; הרשב תשס"ח, עמ' 135–139.

23. קוטשר תשכ"ח, טור 309; בקון תשנ"ה, עמ' 44–49.

24. רבין תשמ"ה, עמ' 283–284; הנ"ל תש"ן, עמ' 26.

25. אברונין תרצ"ט, עמ' 167–168; ציטלין תש"ד, עמ' 74, 80; שאנן תשכ"ב, ב, עמ' 173; סדן תש"ל, עמ' 71; לוריא תשל"ח, עמ' 174–177; אבן־זוהר תש"ס, עמ' 180; אבן־זוהר ושמרוק תשמ"א, עמ' 82–83; אבן־זוהר תשמ"ו, עמ' 12–13; פישלר תשס"ט, עמ' 87, 97–98; רבין תשנ"ב, עמ' 22.

26. שקד תשל"ח, עמ' 44; בר־אשר תשנ"ו, עמ' 51–53; פרידן תשס"ו, עמ' 96–97, 100.

27. ליפשיץ תש"ט, עמ' לה–לו.

אשר לשימוש בלשון חכמים,²⁸ הואיל ויצירתו של מנדלי מבקשת להציג ולתאר את המציאות היהודית של תחום המושב כהווייתה על דמויותיה הדוברות לשון חיה, חייב היה ליצור או לחפש לעצמו לשון ספרותית ואמצעים סגנוניים שיתאימו לעיצוב חיי ההווה ולשון ההווה. לשון חכמים, שהייתה מוכרת ללומדי גמרא ומשניות, נתפסה בציבור יודעי העברית כלשון עממית,²⁹ ודווקא בדפוסייה, ולא בדפוסי לשון המקרא,³⁰ ניתן היה לעצב באופן ראלי ואמין את הווי החיים היהודי, ודווקא באוצר המילים שלה ושל מקורות מאוחרים יותר של העברית ניתן היה לפרנס את תדמית לשון הדיבור³¹ וליצור מקבילות אותנטיות לדיאלוגים של הסיפור הנאמרים ביידיש, ולחקות את היסוד האידיומטי שביידיש.

[ב]

מנדלי עצמו ראה בסגנון סיפורי המאוחרים, למן "בסתר רעם" (1886), "בריאח חדשה", והעיד (באיגרת אל י"ח רבניצקי מיום 11 בספטמבר 1906) שהתכוון לכתחילה ליצור סגנון עברי "שיהא חי, מידבר, ברור ומדויק כלשון בני אדם בימינו ובמקומנו, ונשמחו תהא ישראלית והוא יהיה ראוי שיינתנו על ידו 'סיפורים' לישראל".³² מעדותו³³ אף עולה, שהוא יצר את סגנונו הייחודי על פי מעגלי ידיעת הלשון של צעיר יהודי שלמד גמרא ("משנת חכמים" בלשונו) ועשה את צעדיו הראשונים לעבר ההשכלה בהשראת המורשת היהודית של ספרות המחקר העברית מימי הביניים. הוא עצמו מזכיר שם את הספרים האלה: הכוזרי לרבי יהודה הלוי, שתורגם (בפרובנס) בידי יהודה אבן תיבון בשנת 1167; מורה נבוכים לרמב"ם, שתורגם לראשונה (בפרובנס) בידי שמואל אבן תיבון בשנת 1204, וכעבור שנים תורגם (גם כן בפרובנס) בידי יהודה אלהריזי; ספר עקדת יצחק לרבי יצחק בן משה עראמה, שנכתב במדינת ארגון שבספרד במחציתה השנייה של המאה החמש-עשרה, ובו פירושים ודרושים על התורה המיוסדים על מאמרי חז"ל ומדרשים; וכן ספר העיקרים לרבי יוסף אלבו, על עיקרי האמונה ויסודות הדת היהודית, שנכתב בקשטיליה בשנת 1425. כל ספרי המחקר וההגות היהודית הללו נכתבו בלשון

28. מאמרו של מנדלי "מה אנו", שהתפרסם בשנת 1875 בכתב העת "השחר", נכתב בלשון חכמים, ולפי קלוזנר (תש"י, עמ' 408) הוא מבשר את המפנה אל סגנון הפרוזה החדש של מנדלי.

29. ליפשיץ תש"ט, עמ' קנה.

30. סדן תשל"ב, עמ' 217.

31. שם, עמ' 228; רבניצקי תרצ"ח, עמ' לו; שאנן תשכ"ב, ח"ב, עמ' 173.

32. שמרוק תשל"ו, עמ' 68. הציטוטים מספרות התקופה, שנכתבו במקורם בכתב חסר, הובאו במאמר על פי כללי הכתיב המלא המקובלים היום.

33. שם, עמ' 67.

מעורבת מקראית-חז"לית (שמבנה המשפט שלה הושפע מן הפרוזה המדעית בערבית), והשפיעו על לשונו של מנדלי שלא באופן מודע ושלא מתוך בחירה רצונית; הם אמנם לא היו לו למופת בכתיבתו הספרותית, אך משכתב – היה סגנונם מורגל על לשונו.

לאחר שנטש את הכתיבה בלשון המקראית (שבה נכתבה יצירת הפרוזה הסיפורית הראשונה שלו, "למדו היטב"),³⁴ יצר אפוא מנדלי סגנון חדש "הראוי שיינתנו על ידו 'סיפורים' לישראל", סגנון סינתטי בעל אופי לעצמו, הניזון בעיקר מלשון חכמים והמושפע שלא מדעת מספרי חכמה ומחקר פופולריים, שנכתבו בימי הביניים בלשון מעורבת.

וכך תיאר ח"ג ביאליק במאמרו המפורסם "מנדלי ושלוש הכרכים" את שילובם של רכיבי הלשון השונים ב"לשון המנדלאית":

הוא השיב אליה את כל הנחלות שלקחו מידה חבריו המשכילים ונתן לנו "שפת עבר הגדולה והמאוחדת": את המקרא ואת המשנה ואת המדרש ואת הסידור ואת הפיוט ואת "מורה נבוכים" ואת "חיי אדם" – את כולם התיר לבוא בגבולה; אך לא כמביא אספסוף ובליל לשונות ולא כהוראת שעה, אלא כחטיבה שלמה והרמונית אחת ובדרך של קבע. הוא מצא את הסינתזה העליונה ואת המזיגה האחרונה של תמציות כל הסגנונים ביחד.³⁵

בדברים האלה מתברר יפה גם טיבו של סגנון ממוזג או סינתטי הנבדל מסגנון כלול או מעורב.³⁶

לעניין טיבה של המזיגה הסגנונית של מנדלי יפים גם דבריו של ידידו י"ח רבניצקי במאמר שהקדיש לסגנונו העברי של מנדלי; וזה לשונו:

לא כך סגנונו של ר' מנדלי שאנו רואים בו בעניין זה כמין "התמזגות

34. סיפורו של מנדלי "למדו היטב" (במהדורה המורחבת: "האבות והבנים"), המושפע מן הרומנים של מאפו, מיוחד הוא בכלל יצירתו הספרותית של מנדלי לא רק מצד סגנונו המקראי אלא גם מצד תוכנו, בהיותו מוקדש לרעיונות ההשכלה (רבניצקי תרס"ז, עמ' 23; פיכמן תשי"א, עמ' 47–52).

35. ביאליק תרצ"ג, עמ' תב.

36. באיגרת שכתב מנדלי לרבניצקי ידידו ב-11 בספטמבר 1906 הוא מציין לעניין הסגנון שאימץ לו לכתיבת סיפוריו, שבניגוד לאיסור התורה על כלאי בגד וכלאי כרם "הותרה להם לסופרי ישראל כלאי לשון וסגנון" (שמרוק תשל"ו, עמ' 68–69). דברי ביאליק המצוטטים למעלה מסבירים את משמעות השעטנו באמירתו של מנדלי: סופרי ישראל שקדמו למנדלי יצרו לשון כלולה, ואילו מנדלי יצר מן המרכיבים הסגנוניים השונים לשון ממוזגת והרמונית. לדיון בהתבטאותו הנ"ל של מנדלי בזיקה לאמירתו בהמשכה של האיגרת אל רבניצקי, "חכמינו ז"ל הקפידו על טהרת הלשון ואמרו: לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד", ראה פרוש ופישלר תשנ"ה, עמ' 125–135.

כימית", דבר מוצק כולו עשוי מעור אחד. אין זה "לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד", אלא שפה אחת תמה ושלמה והסגנון חי וטבעי, יפה ומזהיר כשפת אחד מ טובי בעלי הסגנון באחת הלשונות החיות.³⁷

הסופר, המבקר והעסקן הציבורי מ' בן-עמי, הוא מ' רבינוביץ (1854–1932), מספר בזיכרונותיו על העבודה הקשה שהשקיע מנדלי בחיפוש במקורות הקדומים אחר מילים וביטויים שיתאימו לצרכיו; וזה לשונו:

רבי מנדלי התלמודי הגדול, הבקי העצום והחריף העמוק שהיה נושא בראשו את כל רכוש הדורות, לא היה סומך על כוח זיכרונו בלבד, אלא היה מסבב את עצמו בתלמודים ומדרשים, בעין יעקב וילקוטים, במחזורים וסידורים [...] והיה בוחן ובודק במצולות כל הספרות הישראלית שלא זוה מעל שולחנו, מחפש ומחטט, ממשמש ומפשפש ימים ושבעות בכל פינה נשכחה, בכל קרן זווית נידחה, עד שמצא את המילה או את המבטא שסיפקו את תביעותיו.³⁸

סגנונו החדש של מנדלי זכה להתקבל כנורמה מופתית של סגנון עברי ספרותי,³⁹ ומיהר להתפשט בקרב רבים מן הסופרים העברים במזרח אירופה.⁴⁰ השפעת הסגנון המנדלאי ניכרת במיוחד בפרווה הסיפורית של ח"נ ביאליק, ושל הסופרים הראליסטים בדור התחיה.⁴¹

לזכותו של ביאליק יש לזקוף את החייאת לשון חכמים בשירה העברית. ביאליק הכניס לשיריו את אוצר המילים של המשנה והמדרשים ושילבו בזה של לשון המקרא, אך הוסיף לשמור על דפוסי הדקדוק ודרכי השימוש של הלשון המקראית; בכך יצר לשון שירה חדשה.⁴²

בפרווה הפובליציסטית היה זה אחד העם (1856–1927) שחולל את התמורה הסגנונית הממשית עם פרסום מאמרו הראשון ב-1889. יסודותיו של הסגנון הפובליציסטי כבר הונחו בתקופת ההשכלה בידי אהרן מרדכי גינצבורג (1795–1846), ראש משכילי ליטא, שמתוך אמונה בכוחה של העברית למלא את צורכי הביטוי של החיים החדשים הרחיב את אוצר המילים המקראי המוגבל של סופרי

37. רבניצקי תרס"ז, עמ' 28. לניתוח לדוגמה של קטע מסיפור של מנדלי המדגים את מעשה ההיתוך הסגנוני שלו ראה מירקין תש"ן, עמ' 204–206.

38. בן-עמי תרצ"ג, עמ' 112.

39. שקד תשל"ח, עמ' 83; הולצמן תשנ"א, עמ' 98.

40. רבין תשמ"ה, עמ' 283.

41. רבניצקי תרס"ז, עמ' 30; ליפשיץ תש"ט, עמ' קמג, קעד; סדן תשל"ב, עמ' 112; שקד תשל"ח, עמ' 84; פרידן תשס"ו, עמ' 100; הרשב תשס"ח, עמ' 138.

42. ליפשיץ תש"ט, עמ' קעא–קפו; שאנן תשכ"ב, ג, עמ' 138; בנודיד תשכ"ז, עמ' 261, 268.

ההשכלה במילים משנאיות ובתרגומי שאילה מן הגרמנית;⁴³ אבל המזיגה הסגנונית המושלמת הייתה הישגו של אחד העם, אמן המסה הפובליציסטית בעברית, שידע למזג חומרי לשון מקראיים עם יסודות לקסיקליים, דקדוקיים ותחביריים של משנה ומדרש ולצקת מהם לשון גמישה ושוטפת, בהירה ומדויקת מאין כמותה.⁴⁴ החיות הפנימית והטבעיות, שהעניק סגנונו הממוזג של מנדלי לעברית הספרותית ושתרם רבות להגמשתה ולהעשרתה, סללו את הדרך להתהוותה ולהתגבשותה של העברית המדוברת החדשה.⁴⁵ (כידוע, התעמולה הפובליציסטית למען החייאתה מעטו של אליעזר בן-יהודה החלה להתפרסם בציבור כבר בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה.⁴⁶) בלשונו של ביאליק, במאמרו הידוע "מנדלי ושלוש הכרכים", נתנסחה הזיקה הזאת על דרך כך:

ומי יודע אם לא זהו שהכשיר בלב מאליו, שלא מדעת בעלים, את השאיפה לתחיית הדיבור העברי ואת האמונה באפשרות תחייתה אלמלא שקדמה לשונו החיונית של מנדלי, תמיהני אם היה בא על כך היתר גמור של הלב.⁴⁷

על אף תרומתה של הלשון הספרותית החדשה לתחיית הדיבור העברי לא נבעה יצירתה כל עיקר ממניעים לאומיים. מנדלי, שהכשיר "שלא מדעת בעלים" (כניסוחו של ביאליק) את תחיית הדיבור העברי, היה זה שהכשיר במודע ובמתכוון את תחייתה של ספרות יידיש המודרנית ולשונה,⁴⁸ ואף הביע במפורש את התנגדותו לתחיית העברית כלשון דיבור.⁴⁹

[ג]

ראשיתו של המעבר משלטונה של הלשון המקראית המליצית והשיבוצית לשימוש פעיל ברבדים הזנוחים של הלשון הבתר-מקראית, ובהם בראש ובראשונה בלשון חכמים, נעוצה כבר באמצע המאה התשע-עשרה, בסיפורת של תקופת ההשכלה

43. קלוזנר תשי"ג, עמ' 158–164, 170; הלקין תשמ"ד, עמ' 289–291.

44. לחובר תרצ"א, עמ' 207–208; ליפשיץ תש"ט, עמ' קמג; פייכמן תשי"א, עמ' 171, 186, 289; שאנן תשכ"ב, ג, עמ' 52. את הגמשתה התחבירית של לשונו השיג אחד העם גם מכוח אימוצן של צורות תחביר אירופיות (שקד תשל"ח, עמ' 44; יצחקי תשמ"ט, עמ' 96).

45. קלוזנר תש"י, עמ' 431; סדן תשכ"ב, עמ' 42, 111; הנ"ל תשל"ב, עמ' 112; אבן-זוהר ושמרוק תשמ"א, עמ' 83; אבן-זוהר תש"ם, עמ' 180; רבין תשמ"ה, עמ' 281, 284; הרשב תש"ן, עמ' 31–26; שקד תשס"ב, עמ' 327.

46. אלדר תש"ע, עמ' 38–44.

47. ביאליק תרצ"ג, עמ' תג.

48. ביאליק, שם; אבן-זוהר ושמרוק תשמ"א, עמ' 83; הרשב תשס"ח, עמ' 137–138.

49. קוטשר 1982, עמ' 192.

המאוחרת ברוסיה, שהרחיבה את הלשון הספרותית מעבר לגבולותיה של הלשון המקראית במטרה ליצור מהימנות לשונית ראליסטית.

המספר הראשון שיצא לפרוץ את תחומי הסגנון המקראי של ספרות ההשכלה היה אברהם מאפו,⁵⁰ "ראש המליצים בסגנון המקראי".⁵¹ שלא כמו ברומנים ההיסטוריים שלו "אהבת ציון" (1853) ו"אשמת שומרון" (1864–1865), שבהם צמצם את עצמו ללשון המקרא, ברומן האקטואלי "עיט צבוע" (חלק ראשון: וילנה תרי"ז) השתמש מאפו ביסודות מלשון חכמים⁵² כאשר בא למסור את שיחותיהם של "תופשי התורה". הרי עדותו של מאפו עצמו לעניין זה:

על כן בחרתי שיחות חכמים ב"עיט צבוע", באשר הנפשות אשר יציתי לשחק בו מתהלכות לרוח היום הזה, והדברים אשר אשים בפי תופשי התורה הם שיחות חכמים אשר הסכינו לדבר בהן בקודש ובחול, כי לא ידברו אלה מליצה [=לשון מקראית מליצית]. הישיחו איפוא בלשון יושבי קרנות? הן נאווה למו מאד לשון חכמים.⁵³

מספרם המועט יחסית של הקטעים ברומן שבהם השתמש מאפו ביסודות מלשון חכמים אינו משנה את הרושם הסגנוני של היצירה, שעיקרה טבוע בחותם הסגנון המקראי המליצי.⁵⁴

בהקשר ל"התנצלות" הזאת, שכוונה כלפי מי שגיננו את שימושו בלשון חכמים ברומן "עיט צבוע", משמיע מאפו את דעתו על מידת התאמתה של לשון חכמים לתיאור חיי היום-יום ולהבעת רעיונות ומחשבות ולמסירת דיבורם של תלמידי חכמים, ומכאן על הצורך להרחיב באמצעותה את גבולות הלשון המשכילית; וזה לשונו:

ומה נעשה לאחותנו העבריייה? הניקח לה דברים מן לשונות זרות [...] הלא לשון המשנה קרובה לה [=ללשון המקרא] ושיחות חכמים נאות לערכה; בה תשתרע יריעת קודשה, ולא יאמרו עוד: קצר מצע שפת עבר מהשתרע על כל עניין ועל כל חפץ, כי יתכנס בה הרעיון ולא יצא למרחב. ואמנם כן הוא: הן שירי דוד וחזון בן-אמון כרבש וחלב תחת לשוננו, הבהם יביע איש חפצי

50. קלזנר תשי"ג, עמ' 350.

51. שם, עמ' 360.

52. הלקין תש"ס, עמ' 51; פישלר תשמ"ג; כהן תשנ"א, עמ' 62.

53. מאפו תרצ"ט, עמ' תנה-תנו. דברי מאפו המצוטטים למעלה נכתבו בפתחה ("פתחי שערים") לרומן ההיסטורי (השלישי) שלו "חזוי חזיונות", שלא הושלם; חלקו הראשון והיחיד נדפס בוורשה בתרכ"ט. לשימושו של מאפו בלשון חכמים לשם עיצוב הדיאלוגים ברומן "עיט צבוע" ראה פישלר תשמ"ג; כהן תשנ"א, עמ' 62, 66–73.

54. מירון תשל"ט, עמ' 297.

יום-יום? [...] על כן אמרתי לכל תופשי עט: הנה לשון המשנה רחבת-ידיים לפניכם, לכן הבו לעבריה סופרים, הבו לה כבוד וחקן, הבו לה עוז ותעצומות, הבו לחכמינו [=חז"ל] כבוד שמם, שיחו בכל אמרותיהם הצרופות [...] כי רק בהם תצא שפת עבר למרחביה.⁵⁵

המורד המפורסם ביותר בסגנון המקראי של ספרות ההשכלה היה יהודה ליב גורדון (1830–1892), גדול משוררי ההשכלה. באיגרת שכתב ב"ב בסיוון תר"ם (לנמען בלתי ידוע) מודה יל"ג שסגנון כתיבתו השתנה עם חלוף השנים ועם שינוי נושאי הכתיבה שלו, והוא קורא להקריב את טהרת הלשון המקראית על מזבח הרחבת גבולות הלשון העברית; ואלו דבריו באיגרת הזאת:

גם אני בנערותי נזהרתי לכתוב על טהרת הקודש בנושאי חזיוני הנביאים [...] בשוררי אהבת דוד ובמשלי משלי מוסר; אבל בשומי פניי אל החיים, אל המים השוטפים והעוברים לפנינו, בבואי לדבר על הרבנים ואל עם מרעיתם [...] ראיתי כי אין טוב לפני כי אם להשליך מעלי את עבותות המליצה המזוקקה ולדבר אל העם הזה בלשון אשר יבינו. אם נדבר רק בלשון הדורות אשר היו מימות משה עד ירמיהו אז גם לא נוכל לדבר רק על הדברים והעניינים אשר היו גלויים וידועים בימים ההם; אבל בהעבירנו לפנינו את המעשים אשר נעשו אחרי כן והנעשים עתה ואשר ייעשו אחרינו, אז לשוננו נגביר נרחיב את גבולה ויריעותיה נטה, לא נחשוך. ניתן את טהרת השפה כופר נפש הרחבת השפה. ככה יעשו בשפתם כל העמים החיים והגדלים אשר לא נשארו ילדים עד זקנה [...]. וככה עשו גם אבותינו הראשונים בכל דור ודור [...] טהרת הלשון תינתן כופר נפש הרחבת הלשון, ואם לא – וחטאנו לשפתנו כל הימים.⁵⁶

על הצורך בהרחבת הלשון כותב יל"ג גם במאמר שהתפרסם ב"המליץ" לשנת תרמ"ג:

כל קהל הקוראים יודעים כי בשיריי הראשונים, אשר שרתי בימי נעוריי, אחזתי בלשוננו הטהורה והברורה ושמתי לפי מחסום מנגוע אף בקצהו בשפת התערובות. אז היו גם חזיונותיי חזיונות ימים מקדם ומחשבותיי מחשבותיהם [...] אמנם כי לא תימצא שפת עשרים וארבעת הספרים קצרה מהיות לכל צרכינו, לדבר על כל מעלות רוח בניהאדם ועל כל המעשים אשר ייעשו תחת השמש בימינו. אבל המבלי אין ספרים אחרים בישראל, אשר נכתבו בימים האחרונים בכל דור ודור עד ימינו להיעזר בהם להרחיב

55. מאפו תרצ"ט, עמ' תנה.

56. וייסברג תרנ"ד, עמ' 284. ההדגשה שלי.

צעדי שפתנו תחתיה לכל יצרו בצאתה לדבר בשער על ארץ רבה? הנה ספרי התלמוד והמדרשים ומיטב חכמי עמנו אחריהם – בכולם נצפנו מחשבות לבם ומבטא שפתייהם לכל צורכיהם ולכל מעלות רוחם, ואותם אנחנו מבקשים.⁵⁷

בפרוזה הסיפורית – בסיפוריו ובפיליטונים שלו⁵⁸ – הרחיב יל"ג את גבולות הלשון הספרותית והגמישה בכך ששילב בה יסודות מרובים מלשון המשנה והמדרש ומן הארמית הבלבית.⁵⁹ אין ספק, כי ההרחבה הלקסיקלית והדקדוקית נועדה בראש ובראשונה לצורך עיצוב לשון דיבור "נמוכה", היינו למסירת דיבור אותנטי ביידיש של גיבורי היצירה.⁶⁰ סגנונו המורחב (המעורב) של יל"ג⁶¹ מזכיר במידה מרובה את סגנונו הראליסטי הממוזג של מנדלי,⁶² ואף היו מי שמהירו לראות ביל"ג את "יוצרו של הסגנון הפרוזאי המודרני".⁶³ ואולם, בשונה מאחדות הסגנון בסיפורי מנדלי, בפרוזה הסיפורית של יל"ג המרכיב של לשון חכמים והמרכיב המקראי אינם מתאחדים למזיגה סגנונית הרמונית⁶⁴ אלא מותירים רושם של עירוב סגנוני מלאכותי במידת-מה,⁶⁵ כעין "תערובת מכנית" בניסוחו של י"ח רבניצקי⁶⁶ או כעין "טלאי מקראי על גבי טלאי משנאי-תלמודי-מדרשי" בניסוחו של יוסף קלוזנר.⁶⁷ מכל מקום, עיקר חידושו של יל"ג היה בעצם מרידתו במסורת הלשון הספרותית של המשכילים, ותרומתו העיקרית הייתה בכך שסיפוריו שימשו גורם פעיל בהתפתחותו של הסגנון הראליסטי הממוזג בפרוזה העברית.

עם מרחיבי הלשון הספרותית ומבשרי הסגנון הסינתטי ראוי עוד למנות את מנדלי מוכר ספרים עצמו. כבר ברומן הראשון שלו, שבגרסתו השנייה והמלאה נדפס בשנת 1868 בשם "האבות והבנים", ניסה מנדלי להתמודד עם שאלת ההתאמה של לשון הספרות היפה לתיאור המציאות היהודית הממשית. כדי להגביר את הראליזם הלשוני

57. י"ל גורדון, מכתב למו"ל, המליץ שנה יט (תרמ"ג), חוברת 21, עמ' 323.

58. הסיפורים והפיליטונים של יל"ג ראו אור בין השנים 1868–1889; הסיפור הראשון של יל"ג, "שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים", נדפס בשנת תרכ"ח, אך נכתב כעשר שנים קודם לכן.

59. קלוזנר תשי"ב, עמ' 232–233; הנ"ל תש"י, עמ' 431.

60. אבן-זוהר תשל"ל, עמ' 297; אבן-זוהר ושמרוק תשמ"א, עמ' 82.

61. יל"ג התיר לעצמו לשבץ מילים מלשון חכמים גם בשיירו, במיוחד בפואמות שלו מחיי ההווה (קלוזנר תרפ"ה, עמ' 145).

62. ציטרון תרפ"ד, עמ' 110; אפשטיין תרצ"ה, עמ' יג.

63. אפשטיין, שם.

64. רבניצקי תרס"ז, עמ' 28; אפשטיין תרצ"ה, עמ' ח-ט.

65. זיידמן תרצ"ז, עמ' 279.

66. רבניצקי תרס"ז.

67. קלוזנר תרפ"ה, עמ' 168.

ברומן הזה מחיי ההווה לא היסס מנדלי לפרוץ את תחומי הלשון המקראית הצחה⁶⁸ ולהרחיבה במילים ובביטויים מלשון חכמים,⁶⁹ אף כי לא באורח שיטתי ורציף, ובהרבה חידושים מילוניים.⁷⁰ ברומן המוקדם הזה נעשה גם ניסיון חלוצי לשלב בעברית המקראית המורחבת תרגומים מילוליים מידיש מתוך כוונה תיאורית ליצור אפקט של שיחה טבעית וחיה.⁷¹ היה זה לא רק ניסיון חלוצי אלא גם ניסיון נועז, שהרי מתוך רתיעה אידאולוגית מן הספרות היידיית ומלשון יידיש התנגדו סופרי ההשכלה באופן עקרוני לתרגומי שאילה (סמנטיים ותחביריים) מן היידיש כדרך להרחבת העברית המקראית, להגמשתה ולקירובה אל לשון הדיבור היום-יומית של גיבורי יצירותיהם.⁷²

סיכום

מנדלי מוכר ספרים נטש את הסגנון העברי, שפותח בידי סופרי ההשכלה בגדריה של לשון המקרא, ויצר לשם הפרוזה הסיפורית הראליסטית סגנון עברי חדש,⁷³ שקירב את לשון הספרות לסגנון של לשון דיבור חיה ובכך עשה אותה ביטוי הולם ואמין יותר מבעבר להווייה הראלית. מנדלי היה הראשון שהצליח להכשיר את לשון חכמים המועשרת והמורחבת במרכיבים מרבדים שונים של העברית להיות לשון ספרותית-אומנותית משוכללת ואמתית.

68. מנדלי נמנע מלגדוש את "האבות והבנים" ב"חרוזי מליצות לבטלה וגיכוב פראזות סרות-טעם רק לשם ייחוד הפסוקים של נביאים וכתובים, כמנהג סופרי ישראל בזמנים ההם" (רבניצקי תרס"ז, עמ' 24).

69. רבין תשל"ב, עמ' 48.

70. קלוזנר תש"י, עמ' 477.

71. קלוזנר, שם; מירון תשל"ט, עמ' 298–301.

72. כהן תשנ"ב, עמ' 153–154.

73. פרוף רבין התנגד לדעה המקובלת, שראתה במהפך הלשוני של מנדלי יצירה של לשון ספרותית חדשה. לדעתו (תשמ"ה, עמ' 282–283; תש"ן, עמ' 26; תשנ"ב, עמ' 20–21) נטל מנדלי לצרכיו את הלשון המעורבת (מיסודות מקראיים וחז"ליים וממילים ארמיות) והבלתי מטופחת, שבה נתחברו במאה התשע-עשרה בידי סופרים שלא השתייכו למחנה המשכילים ספרי הגות חסידית, ספרי מוסר, ספרי השכלה פופולריים, מדריכי הלכה עממיים ועוד כתבים לא ספרותיים, ועיצב אותה מבחינה ספרותית-אומנותית. אף הוא היה סבור (רבין תשנ"ב, עמ' 21) כי "המהפכה שביצע מנדלי הייתה [...] בשבירת המוסכמה, שספרות בטעם מודרני יש לכתוב אך ורק בלשון המקרא". לדעת יצחקי (תשמ"ט, עמ' 95), בעיצוב הסגנון הספרותי המיוחד שלו, היונק את האותנטיות שלו מן היידיש, הלך מנדלי בדרכי "לשון ספרי יראים" (היא הלשון הרבנית) הנוהגת "פתיחות כלפי צורותיה ואוצרה של השפה המדוברת בפי העם, יידיש"; עם זאת הוא השתדל לשמור על תחביר המשפט העברי הקלסי, ולא נכנע לתחבירה של לשון יידיש.

הרושם של לשון דבורה מתקבל בסיפוריו הן מכוחה של לשון חכמים, שהועמדה במרכזה של הלשון הסינתטית שיצר, והן בזכות השימוש המרובה שעשה ביסודות לקסיקליים וצורניים ובתכונות תחביריות של היידיש.

הלשון הספרותית הממוזגת של מנדלי, המשקפת במידה רבה את תחבירה וניגונה של היידיש והמאפשרת למסור את דיבורם האותנטי של גיבוריו, הניחה את הבסיס לתחיית העברית כלשון דיבור חיה.

על יסוד האמור רשאים אנו להכתיר את מנדלי כיוצר הסגנון החדש בספרות העברית החדשה וכמחיה העברית הספרותית. לגבי מנדלי המושג תחייה לשונית מכוון לפתיחת המקורות של הלשון המאוחרת, הבתר-מקראית, כדי להחיות את הנורמה הסגנונית של לשון חכמים ולמזגה עם רכיבים לשוניים אחרים וליצור לשון ספרותית חדשה וסינתטית.⁷⁴

ביאליק היה, כמדומני, הראשון שהכתיר את מנדלי בתואר "מחיה לשון". בהרצאה שנשא בשנת תר"ף ("על הספרות העברית החדשה") אמר ביאליק כדברים האלה: "מנדלי נתן לנו לשון חיה. הוא היה אחד הראשונים שהחיה את לשוננו. ביחס לתחיית הלשון הוא צריך לתפוס מקום ראשון בין מחיי הלשון מטיפוסו של בן-יהודה".⁷⁵

נספח: החיאת העברית הספרותית בפרוגרמה של תנועת "המהלך החדש"

בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, במקביל לפרסום סיפוריו החדשים של מנדלי מוכר ספרים, נעשה ניסיון להחיות את העברית הספרותית על ידי תנועה או חבורה של סופרים, שנתכנתה "המהלך החדש", ודגלה בראליזם כאידאל חברתי וספרותי ובאירופיזציה של הספרות העברית.⁷⁶ חבורת "המהלך החדש" יצאה נגד מסורת הכתיבה הספרותית של תנועת ההשכלה, במיוחד נגד דרכם של הסופרים המשכילים להרבות מליצות ושברי פסוקים מן המקרא המערפלים את תוכן היצירה ומטשטשים את רעיונותיה, ומונעים ממנה לתאר במהימנות ובטבעיות את המציאות.⁷⁷ דוגמה מייצגת לביקורתם הנוקבת של סופרי "המהלך החדש" אפשר למצוא

74. הרשב מדבר על "תחייה רב-כיוונית של העברית הכתובה" (תשס"ח, עמ' 132), וכולל בה לא רק את השירה והפרוזה הסיפורית אלא גם את העיתונות, את הפובליציסטיקה ואת הכתיבה המדעית הפופולרית (שם, עמ' 126).

75. ביאליק תרצה", ב, עמ' כא.

76. לסקירה על חבורת "המהלך החדש" בשדה הספרות העברית ראה אבן תשל"ג, עמ' 7-36; שקד תשל"ח, עמ' 219-250; גלבוע תשנ"א.

77. בן-אביגדור תרס"ח, עמ' 16; הנ"ל תר"ע, עמ' כח; בריינין תרע"ה, עמ' 90-91.

בדברים שכתב י"ח טביוב (1858–1921), הפיליטוניסט והפובליציסט, במאמרו "ספרותנו היפה ועתידותיה":

כל סופרינו החדשים יוצאים עתה למלחמה בחרב לשונם על הסגנון "המליצי" (סגנון פסוקי התנ"ך) אשר שלט בספרותנו לרעתה כל ימי הסופרים הזקנים. ובאמת אין לכחד, כי הסגנון הזה, אשר אין דוגמתו בשום ספרות, הסגנון אשר הפקיע את הסופר מרשות עצמו ויעשהו עבד נרצע לפסוקי התנ"ך, הסגנון אשר הפך כל מאמר וגם ספרים שלמים למחרוזת ציטאטים ביבליים – הסגנון הזה לא נתן לספרותנו להתפתח בדרך הטבע, כי הקיף אותה חומה ביבליית, והחומה הנשגבה הזאת שתה כליל צילה על כל יצורי רוחם של הסופרים [...] אמנם כן, צדקו מאד מאד כל דברי המתאוננים וכל היתולי המלגלים על הסגנון המליצי.⁷⁸

יסודות הראליזם נתנו את אותותיהם לא רק בתמטיקה (נושאים חברתיים מחיי העם) ובמבנה של סיפורי התנועה הספרותית החדשה אלא גם בלשונם,⁷⁹ שהרי ספרות ראליסטית חותרת לחקות עולם דמוי מציאות באמצעות אפקטים סגנוניים המעוררים רושם של טבעיות ואמינות. ההכרה הראליסטית הזאת היא העומדת ביסוד דרישתם של אנשי "המהלך החדש" להתאים את לשון היצירה לתכניה, ולקרב אותה אל דרכי החשיבה ועולם המושגים של בני הדור.

את ההתאמה בין המסגרת הלשונית לתוכן הראלי של היצירה ביקשו ראשי המדברים של "המהלך החדש", בן-אביגדור,⁸⁰ הוא א"ל שלקוביץ (1866–1921), וראובן בריינין (1862–1940), להשיג על ידי פיתוח סגנון פרוזה גמיש, מדויק, פשוט וברור, נעדר מליצות ושברי פסוקים וצירופים קפואים,⁸¹ שלא רק יאפשר לשקף את המציאות החברתית לפרטיה ולדיוקיה ולעצב את המציאות הנפשית של גיבורי היצירה, אלא גם, ואולי בעיקר, יהיה בכוחו להביע באופן טבעי ומהימן את לשונות הדיבור החיות שבפי הנפשות הפועלות בסיפור, בין יידיש, ששימשה להן לשון-אם ולשון ראשונה, ובין לשון המדינה הלועזית, ששימשה אותן במגעיהן עם הסביבה הנוצרית.⁸² האידאל הסגנוני של "המהלך החדש" היה אפוא סגנון חי

78. טביוב תרנ"ב, עמ' 108.

79. גלבוש תש"ם, עמ' 178–189.

80. בשנת 1891 פרסם בן-אביגדור מנשר המבשר את תקופת התחייה בספרות העברית (שקד תשל"ח, עמ' 226; גלבוש תשנ"א, עמ' 9). המנשר, הנושא את הכותרת "אל חובכי שפת עבר וספרותה", שימש כהקדמה להוצאת סיפורו "מרחוב היהודים – לאה מוכרת הדגים" במסגרת סדרת "ספרי אגורה", שכן-אביגדור היה המו"ל שלה.

81. בן-אביגדור תר"ע, עמ' כט–ל.

82. הולצמן תשנ"א, עמ' 97–98.

וטבעי, סגנון ראלי, המתאים לחיים הראליים, היום-יומיים, שהם חיים חילוניים ומודרניים.

ברוח שאיפתה של חבורת "המהלך החדש" לעצב את המציאות באופן ראליסטי קורא בן-אביגדור (מפי גיבור סיפורו "מנחם הסופר", שהתפרסם בשנת 1893) לזנוח את הלשון המקראית של ספרות ההשכלה, שלא המשיכה את התפתחות הטבעית של העברית במהלך הדורות מיום שחדלה להיות לשון מדוברת והייתה אך ללשון ספרותית. הספרות העברית החדשה שנועדה להיות ספרות של חיי ההווה החילוניים, היום-יומיים, בחרה לה דווקא "לשון קודש", ומעצם הבחירה הסגנונית הזאת נמנע ממנה לתאר במהימנות ובטבעיות את המציאות ולהתקרב אל החיים. בן-אביגדור ביקר את סופרי ההשכלה על כך, שבניסיונם לחקות את סגנונם של הנביאים שבכתבי הקודש נטשו את העברית המעורבת שנוצרה על ידי סופרי הדורות כמזוג של לשון חכמים עם לשון הגאונים והרבנים, והביע את התקווה שספרות התחייה, הספרות שאימצה את ההשקפות של התנועה הלאומית, היא שתוכל לחדש את העברית הספרותית.⁸³

מאחר שסופרי החבורה חתרו לתיאור מפורט ומדוקדק של גיבורי הסיפור ושל הסביבה הפיזית שבה הם פועלים הם צידדו בהרחבתה הלקסיקלית של העברית הספרותית, בעיקר במונחים מקצועיים. להבהרת גישה זו תובא כאן התבטאות אחת של בריינין הלקוחה מהקדמתו לחוברת הראשונה של הירחון "ממזרח וממערב" (וינה תרנ"ד) שבעריכתו; וזה לשונו (ההדגשה שלי):

לא נצדק אם נאמר, כי רק דלות שפתנו, מיעוט מליה, עתיקות סגנונה [...] גורמים עניות ספורתנו ומעכבים התפתחותה [...] אבל לא נשגה, לפי דעתנו, אם נחליט כי חסר שפתנו היא אחת הסיבות הראשיות והעיקריות בין הסיבות הרבות שהביאו את ספרותנו לידי מצבה הנוכחי. ואם רוצים אנו להרחיב את ספרותנו ולהחיותה אז אנוסים אנו להרחיב גם את שפתנו ולהחיותה. מובן הדבר מאליו, כי הרחבת ספרותנו צריכה להיעשות על יסודות מדעיים, בזהירות יתרה [...] אך אין אנו בני חורין להיבטל מעבודה זו בכל מה שאנחנו כותבים.

כבר בראשית שנות התשעים טענו סופרי "המהלך החדש", שעובדת היות העברית לשון שאינה מדוברת מקשה על כתיבת פרוזה ספרותית, וממילא גם על התפתחותה של ספרות ראליסטית אמיתית. היטיב לבטא טענה זו בן-אביגדור (מפיו של גיבורו, מנחם הסופר), שאף סבר שאת החסרון יקשה למלא אך אפשר יהיה להקטינו עוד בטרם תחזור העברית להיות מדוברת.⁸⁴

83. בן-אביגדור תש"ם, עמ' 229, 232.

84. שם, עמ' 233.

במאמר הערכה על יהודה לייב גורדון, שנכתב ככל הנכון בשנת 1888, סיכם בריינין את שאיפתה של תנועת "המהלך החדש", שבישרה את תקופת התחייה בספרות העברית,⁸⁵ במילים אלו: "חלום גדול חלמנו אז, אני והטובים שבחבריי לעצ, כי נחיה את השפה, כי נחיה את הספרות העברית ונעשנה לכלי־מבטא לבחירי הרעיונות והרגשות האנושיים".⁸⁶

מספרי "המהלך החדש" השתדלו להגשים את האידאלים והמטרות שהתוו האידאולוגים של החבורה ולהגמיש ולהנמיך את לשון הפרווה לצורך סיפורי הראליזם החברתי,⁸⁷ ואולם מאמציהם המודעים הניבו בסופו של חשבון הישגים צנועים בלבד.⁸⁸ לשונם הייתה ארכנית, מסורבלת, יבשה ובמידה מרובה גם מלאכותית, שעל כן לא היה בה כדי להעמיד פתרון סגנוני מוצלח ומשפיע לחיקוי נאמן של המציאות החברתית והפסיכולוגית ולסיגולה של העברית לדרכי החשיבה החדשים.⁸⁹

בריינין ובן־אביגדור לא רק שאפו לעשות את לשון היצירה הספרותית מדויקת וטבעית ולשחררה מן המליציות הסתמית, אלא הם ביקשו גם להיגמל מן הפוריום המקראי;⁹⁰ ואכן רוב סופרי החבורה אימצו לכתיבתם לשון מעורבת הקרובה ללשון המקראית והמורחבת במילים ובביטויים וביסודות דקדוקיים מלשון חכמים.⁹¹ ניסיון כן ואמתי למהפך לשוני אכן היה כאן; אך לשון ספרותית חדשה, פורצת דרך, לא נוצרה כאן. לכל היותר הייתה בפעילותם הספרותית של מספרי "המהלך החדש" התקדמות לקראת פתרון והגשמה חלקית ומוגבלת של היומרות התאורטיות של מנהיגי החבורה, בן־אביגדור ובריינין.⁹² מצד מגמתם הספרותית, בעיקר בהיבט הפסיכולוגי שלה, נמצא לסיפורי "המהלך החדש" המשך אצל שופמן, ברנר וגנסין.⁹³ מבחינה לשונית הם לא הטביעו את חותמם על הספרות שנכתבה אחריהם,

85. שקד תשל"ח, עמ' 226.

86. בריינין תרפ"ג, עמ' 46. על סמך התבטאויותיו של בריינין במאמריו וביומניו החשיב פרופ' שמואל ורסס את בריינין בתור "הדובר והנביא של תחיית הלשון העברית בספרות" (ורסס תשס"ז, עמ' 49).

87. פרוש תשנ"ב, עמ' 99, 165.

88. קלוזנר (תש"ט, עמ' 92–93) שיבח את סגנונו הפובליציסטי של בריינין ("הוא יכול להיות למופת לכל סופרינו") ואת סגנונו הספרותי של בן־אביגדור ("סגנון שאף הוא כמעט נקי ממליצות של הבל בין מן התנ"ך ובין מן התלמוד").

89. לביקורת על חידושי הלשון של "המהלך החדש" ושיטתם בהנמכת הרמה הלשונית ראה גולן תש"ס, עמ' 75–78.

90. שאנן תשכ"ב, ב, עמ' 162.

91. קלוזנר תש"ט, עמ' 93; תמיר תשע"א.

92. אבן תשל"ג, עמ' 30–35.

93. שם, עמ' 35.

אף כי מעט סופרים, כמו ברנר ודבורה בארון, קלטו בראשית דרכם, ומרחוק, את השפעת חבורת "המהלך החדש".⁹⁴
 בסופו של דבר, מי שהגשים את אידאל הסגנון הספרותי החדש לפי טעמים של דוברי "המהלך החדש" היה דווקא סופר שלא נמנה עם החבורה הספרותית שלהם, הלוא הוא מנדלי מוכר ספרים.⁹⁵

קיצורים

אבן תשל"ג = י' אבן, ניצני הריאליזם בסיפורת העברית, ירושלים תשל"ג
 אבן-זוהר תשל"א = א' אבן-זוהר, "לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה", הספרות ב, 2 (1970), עמ' 286–303
 אבן-זוהר תש"ס = א' אבן-זוהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882–1948", קתדרה 16 (תש"ס), עמ' 165–189
 אבן-זוהר תשמ"ו = א' אבן-זוהר, "הדיאלוג אצל גנסין ושאלת המודלים הרוסיים", אורי ניסן גנסין: מחקרים ותעודות, בעריכת ד' מירון וד' לאור, ירושלים תשמ"ו, עמ' 41–11
 אבן-זוהר ושמרוק תשמ"א = א' אבן-זוהר וח' שמרוק, "לשון אותנטית, מסירת דיבור אותנטית: עברית ויידיש", הספרות 30–31 (1981), עמ' 82–87
 אברונין תרצ"ט = א' אברונין, "למקורות סגנונו של מנדלי", לשוננו י (תרצ"ט), עמ' 159–172
 אטקס תשמ"ח = ע' אטקס, "לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 95–114
 אלדר תש"ע = א' אלדר, תכנון לשון בישראל, ירושלים תש"ע
 אלטר 1994 = R. Alter, *Hebrew and Modernity*, Bloomington 1994
 אפשטיין תרצ"ה = א' אפשטיין, סופרים: דברי מסה וביקורת, ניו יורק תרצ"ה
 ביאליק תרצ"ג = ח"נ ביאליק, כתבי ח.נ. ביאליק, תל אביב תרצ"ג
 ביאליק תרצ"ה = ח"נ ביאליק, דברים שבעל-פה, תל אביב תרצ"ה
 בן-אביגדור תרס"ח = בן-אביגדור, הספרות העברית החדשה ועתידותיה (הרצאה), ניו יורק תרס"ח
 בן-אביגדור תר"ע = בן-אביגדור (א"ל שלקוביץ), "ברשדסקי בתור אדם ובתור מספר", י' ברשדסקי, כתבים אחרונים, חלק א, ורשה תר"ע, עמ' כג–לה (הקדמה)

94. הולצמן תשנ"א, עמ' 98.

95. לדעת מנהיגי "המהלך החדש" מבשרי הסגנון החדש לפי האידאל שלהם היו אליעזר בן-יהודה, י"ל קנטור (המור"ל של "היום") ודוד פרישמן (בן-אביגדור תרס"ח, עמ' 18–19; בריינין תרצ"ה, עמ' 90; הנ"ל תרפ"ג, עמ' 97).

בן-אביגדור תש"ם = בן-אביגדור (א"ל שלקוביץ), סיפורים, ליקטה וצירפה מבוא מ' גלבו, תל אביב תש"ם [הסיפור "מנחם הסופר" נדפס בעמ' 265–208] בנודיד תשכ"ז = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, חלק א, תל אביב תשכ"ז

בן-עמי תרצ"ג = מ' בן-עמי (מ' רבינוביץ), אישי דורנו: דברי זכרונות והערכה, תל אביב תרצ"ג

בקן תשנ"ה = י' בקן, מנדלי – שלום עליכם: בחינה מחודשת, רמת גן תשנ"ה
בראשר תשנ"ו = מ' בראשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה (הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית), ירושלים תשנ"ו, עמ' 14–76

בראשר תשס"ב = מ' בראשר, "העברית החדשה ומורשת הדורות", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל (תעודה, יח), בעריכת ש' יורעאל, תל אביב תשס"ב, עמ' 203–215

ברטל תשנ"ב = י' ברטל, "מדור-לשוניות מסורתית לחד-לשוניות לאומית", שבות 15 (תשנ"ב), עמ' 183–194

בריינין תרע"ה = ר' בריינין, "השפעת בן-יהודה על הסגנון העברי", ספר זכרון לאליעזר בן יהודה למלאות לו ששים שנה, בעריכת ר' בריינין, ניו יורק תרע"ה, עמ' 84–92

בריינין תרפ"ג = ר' בריינין, ישנים וגם חדשים (כל כתבי בריינין), כרך א, ניו יורק תרפ"ג

גולן תש"ם = א' גולן, "המגמה הריאליסטית-לאומית בביקורת העברית", פלס: מחקרים בביקורת הספרות העברית, בעריכת נ' גוברין, תל אביב תש"ם, עמ' 47–86

גלבו תש"ם = מ' גלבו, "בן-אביגדור בתורת מבקר", פלס: מחקרים בביקורת הספרות העברית, בעריכת נ' גוברין, תל אביב תש"ם, עמ' 175–194
גלבו תשנ"א = מ' גלבו, המהלך החדש ומחוצה לו בספרות העברית, תל אביב תשנ"א

הולצמן תשנ"א = א' הולצמן, "הלשון ככלי, כאתגר וכנושא", עם וספר ג (תשנ"א), עמ' 97–102

הלקין תש"ם = ש' הלקין, מוסכמות ומשברים בספרותנו, ירושלים תש"ם
הלקין תשמ"ד = ש' הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, ספר ראשון: פרקים בספרות ההשכלה וחיבת ציון, כינסה וערכה צ' כגן, ירושלים תשמ"ד
הרשב תש"ן = ב' הרשב, "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפיים 2 (1990), עמ' 9–53

הרשב תשס"ח = ב' הרשב, לשון בימי מהפכה: המהפכה היהודית המודרנית ותחיית הלשון העברית, ירושלים ותל אביב תשס"ח

וויסברג תרנ"ד = אגרות יהודה ליב גארדאן (מן שנת תרי"ח עד תרנ"ב), נאספו ונערכו על ידי י' וייסברג, כך א, ורשה תרנ"ד

ורסס תשס"ז = ש' ורסס, "ראובן בריינין ברשות היחיד: עיונים ביומניו", רגע של הולדת: מחקרים לכבוד דן מירון, בעריכת ח' חבר, ירושלים תשס"ז, עמ' 39–55

זיידמן תרצ"ו = י"א זיידמן, "מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית", לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 336–348

זיידמן תרצ"ז = י"א זיידמן, "שרטוטים לסגנונו של אחד העם", לשוננו ח (תרצ"ז), עמ' 279–296

טביוב תרנ"ב = י"ח טביוב, "ספרותנו היפה ועתידותיה", פרדס: אוסף ספרותי, בעריכת י"ח רבניצקי, אודסה תרנ"ב, עמ' 107–115

יצחקי תשמ"ט = י' יצחקי, "ספרות חיה ב'לשון מתה'", ביקורת ופרשנות 25 (תשמ"ט), עמ' 89–100

כהן תשנ"א = ט' כהן, צבועים וישרים אלילות ולילות: עיונים ביצירות אברהם מאפו, תל אביב תשנ"א

כהן תשנ"ב = ט' כהן, "הטכניקה הלמדנית: צופן של ספרות ההשכלה", מחקרי ירושלים בספרות עברית יג (תשנ"ב), עמ' 137–170

כהן תשס"ט = ח"א כהן, "דברי מבוא", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' ט–יג

לוריא תשל"ח = ש' לוריא, הלשון הפיגורטיבית ביצירתו הדו-לשונית של מנדלי מוכר ספרים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח

לחובר תרצ"א = פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר שלישי, חלק ב, תל אביב תרצ"א

לחובר תשכ"ו = פ' לחובר, ראשונים ואחרונים: מסות ומאמרים, תל אביב תשכ"ו (תרצ"ד)

ליפשיץ תש"ט = א"מ ליפשיץ, כתבים, כך ב, ירושלים תש"ט

מאפו תרצ"ט = א' מאפו, כל כתבי אברהם מאפו, תל אביב תרצ"ט

מירון תשל"ט = ד' מירון, בין חזון לאמת: ניצני הרומן העברי והידי במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ט

מירון תשמ"ז = ד' מירון, אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי, תל אביב 1987

מירקין תשל"ח = ר' מירקין, אוצר המלים בחיבוריו העבריים של ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים): ניתוח הבחינה המילונית, הדקדוקית והסגנונית בסיוע המחשב, כך א, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח

מירקין תש"ן = ר' מירקין, "מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית" לשוננו לעם מ-מא (תשמ"ט-תש"ן; קובץ לשנת הלשון), עמ' 201–207

סדן תשכ"ב = ד' סדן, אבני דרך, תל אביב תשכ"ב

- סדן תש"ל = ד' סדן, אבני גדר, רמת גן 1970
- סדן תשל"ב = ד' סדן, פולמוס ושווה-פולמוס, ירושלים תשל"ב
- פיינר תשס"ב = ש' פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב
- פיינר תשס"ה = ש' פיינר, ההשכלה לגווניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה וספרותה, ירושלים תשס"ה
- פיינר תש"ע = ש' פיינר, מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, ירושלים תש"ע
- פיכמן תשי"א = י' פיכמן, אמת הבניין: סופרי אודיסה, ירושלים תשי"א
- פישלר תשמ"ג = ב' פישלר, "לשונות התלמוד ב'עריכת' מאפוז", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 278-284
- פישלר תשס"ט = ב' דלמצקי-פישלר, "שלושה מטיביעין זה על גב זה: בין מובאה לבבואה בלשון מאפוז, מנדלי והזוז", מאתים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 65-104
- פלאי תשנ"ט = מ' פלאי, "תחיית הלשון החלה בהשכלה", לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 59-75
- פרוש תשנ"ב = א' פרוש, קנון ספרותי ואידיאולוגיה לאומית, ירושלים ובאר שבע תשנ"ב
- פרוש ופישלר תשנ"ה = א' פרוש וב' פישלר, "שיקולי לשון, ספרות וחברה בוויכוח על הטהרנות", מחקרי ירושלים בספרות עברית טו (תשנ"ה), עמ' 107-135
- פרידן תשס"ו = ז' פרידן, "נוסח מנדלי" במבט ביקורתי", דפים למחקר בספרות 14-15 (תשס"ו), עמ' 89-103
- ציטלין תש"ד = א' ציטלין, "מנדלי המקרב: על היסוד האידי בסגנון העברי של מנדלי", אחיספר: מאסף לדברי ספרות וחקר הלשונות בישראל, בעריכת ש' ניגר ומ' ריבולוב, ניו יורק תש"ד, עמ' 74-80
- ציטרון תרפ"ד = ש"ל ציטרון, יוצרי הספרות העברית החדשה, תולדותיהם, יצירותיהם, סגנונם וערך פעולתם, חלק ב, וילנה תרפ"ד
- קוטשר תשכ"ח = י' קוטשר, "עברית", האנציקלופדיה למדעי החברה, כרך ד, מרחביה 1968, טורים 296-315
- קוטשר E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Leiden = 1982
- קורצווייל תש"ג = ב' קורצווייל, ספרותנו החדשה - המשך או מהפכה?, ירושלים תש"ג
- קלוזנר תרפ"ה = י' קלוזנר, יוצרים ובונים, חלק א, תל אביב תרפ"ה
- קלוזנר תר"ץ = י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך א, ירושלים תר"ץ

קלוזנר תש"ט = י' קלוזנר, הלשון העברית לשון חיה, ירושלים תש"ט
קלוזנר תש"י = י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ו, ירושלים
תש"י

קלוזנר תשי"ב = היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב, ירושלים תשי"ב
קלוזנר תשי"ג = י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ג, ירושלים
תשי"ג

רבין תשכ"ו = ח' רבין, "הנחות יסוד לחקר לשוננו של ש"י עגנון", לעגנון שי:
דברים על הסופר וספריו, בעריכת ד' סדן וא"א אורבך, ירושלים תשכ"ו, עמ'
236-217

רבין תשל"ב = ח' רבין, עיקרי תולדות הלשון העברית, ירושלים תשל"ב
רבין תשמ"ה = ח' רבין, "לשון המקרא ולשון חכמים בעברית בת-ימינו", מחקרים
בלשון א (תשמ"ה), עמ' 285-273

רבין תש"ן = ח' רבין, "מבשר העברית 'הסינתטית'", ברית עברית עולמית: הכנס
העברי המדעי השביעי באירופה (אוניברסיטת ונציה, 1986), ירושלים 1990, עמ'
29-23

רבין תשנ"ב = ח' רבין, "הלשון כראי העם", עם וספר ז (תשנ"ב), עמ' 10-24
רבניצקי תרס"ז = י"ח רבניצקי, "על הסגנון העברי של מנדלי מוכר ספרים",
העומר: קובץ ספרותי מדעי, א (תרס"ט), עמ' 31-23

רבניצקי תרצ"ח = י"ח רבניצקי, דור ודורשיו, ח"ב, תל אביב תרצ"ח
שאנן תשכ"ב = א' שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, חלקים א-ג, תל אביב
1962

שמרוק תשל"ו = ח' שמרוק (מהדיר), חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ
ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905-1908, ירושלים תשל"ו
שפירא תשכ"ז = ח"נ שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, תל אביב תשכ"ז
שקד תשל"ח = ג' שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, כרך א: בגולה, תל אביב
1977

שקד תשס"ב = ג' שקד, "התבדות הציפיה: סמולנסקין ומנדלי והנרטיב של תקופת
ההשכלה", מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח
אירופה מוגשים לשמואל ורסס, בעריכת ד' אסף ואחרים, ירושלים תשס"ב, עמ'
342-327

תמיר תשע"א = ר' תמיר, "הסיפורת של 'המהלך החדש': מאפיינים לשוניים
וסגנוניים בלשון האמנותית במעבר מהשכלה לתחיה", מחקרים בלשון יג
(תשע"א), עמ' 240-221

תהליכי לשון בתחום שם הפעולה: צוהר להתגבשות העברית החדשה

1. מבוא

כידוע, ראשית הפעילות למען הפיכתה של העברית ללשון יום יום התרחשה כבר ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה, אך רק בעשור שקדם למלחמת העולם הראשונה החלה השפה לקנות אחיזה משמעותית באוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. אחרי המלחמה הייתה העברית ללשון המסגרת של היישוב, ומעמדה החדש זכה להכרה פורמלית עם הכרזתה כאחת משלוש השפות הרשמיות של המנדט הבריטי. תהליך זה זכה למחקר נרחב,¹ אלא שבמוקדו עמדה הבנת מהותם של התהליכים החברתיים שאפשרו שינוי זה במעמדה של העברית. לעומת זאת טרם נחקרו לעומק תהליכי הלשון שהתלוו לשינוי. רק מעט מעובדות הלשון המשתקפות בטקסטים מתקופת התבססותה של השפה בקהילה הלשונית שנוצרה בארץ ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים זכו לבדיקה ולניתוח, והמערך הלשוני שאפשר לעברית להתמודד עם התפקידים החדשים שהיה עליה למלא טרם תואר.²

מאמר זה נועד להוסיף נדבך למילוי של החוסר באמצעות עיון בכמה מתהליכי הלשון שעיצבו את תחום שם הפעולה, מן הסממנים המובהקים של שימוש הלשון האורייני בעברית בת זמננו במשלביה הפורמליים.³ בהקשר אחר עסקנו בדפוסי התצורה של שם הפעולה כפי שהם משתקפים בקורפוס טקסטואלי משנות העשרים והשלוחים של המאה העשרים.⁴ ממצאיה של בדיקה זו (סעיף 3 להלן) הצביעו על הפוטנציאל הגלום בעיון דיאכרוני ועל יכולתו לתרום להבנת תהליכי הלשון שחלו בתחום זה. לפיכך נבחנו הממצאים בקורפוס בחינה דיאכרונית בשני ממדים: ראשית הושוו אל הירושה ההיסטורית לצורך אפיון התשתית לשימוש הלשון המודרני

1. ראה לדוגמה הרשב תשס"ח; מורג תשס"ד ורכים אחרים. לביבליוגרפיה נרחבת על הנושא ראה סקירתו של שור תשנ"ו.

2. ראה רשף בדפוס.

3. רביד וכהנא-אמיתי 2005.

4. רשף בדפוס.

בעברית (סעיף 4); לאחר מכן הושוו אל דפוסי הלשון המקובלים בימינו לצורך הבנת מהותם של תהליכי השינוי שחלו בשפה מנקודה זו ואילך (סעיף 5). נקיטת נקודת מבט דיאכרונית בחקר העברית החדשה איננה דבר מובן מאליה. אחד מעקרונות היסוד של המחקר הבלשני מאז דה-סוסייר הוא ההפרדה בין הממד הדיאכרוני לממד הסינכרוני בחקר השפה, ועיקרון זה חלחל גם אל חוגי החוקרים העוסקים בעברית החדשה. בניגוד לחוקרי העברית הקלסית – שאינם מדירים עצמם משיקולים דיאכרוניים בתיאור תופעות הלשון שאותן הם חוקרים – בחקר העברית החדשה מקובל להקפיד על הניסיון לספק הסבר סינכרוני גם לאותן תופעות הלשון המשקפות באופן מובהק את תפקידה הפעיל של הירושה ההיסטורית בקביעת דפוסי מימושה של השפה. אך דומה שביחס לתקופת ההתגבשות של העברית החדשה, שמעצם מהותה הייתה כרוכה בתהליכים של שינוי לשוני, התחשבות בבחינה הדיאכרונית היא רכיב מהותי בתיאור הלשון.

הצורך בבחינה דיאכרונית נובע בחלקו מן התפקיד המכריע שמילאה הירושה ההיסטורית בעולמם הלשוני של בני התקופה. אלה היו בחלקם הגדול חניכי החינוך היהודי המסורתי, ועל כן היו בקיאים בטקסטים הקלסיים. תחושת הלשון העברית שלהם הושתתה על מפגש ראשוני עם הטקסטים הללו, ואילו השימוש בעברית כלשון פעילה היה מבחינתם משני ומאוחר. יתרה מזו, שאיפתם העקרונית הייתה להחזיר לשימוש את העברית הקלסית, ורק בדיעבד הסתבר כי פעילותם הובילה ליצירת מצב לשון חדש, שאיננו ממשיך ישירות את העברית הקלסית אלא יש לו מבנה עצמאי משלו.⁵ לפיכך, הבנת תהליכי הלשון שפעלו בעיצוב העברית החדשה ברבדיה המוקדמים מחייבת להביא בחשבון לא רק את ההשפעות שקלטה השפה מלשונות הסובסטרט, אלא גם את השפעתה האפשרית של לשון המורשת.

עיון דיאכרוני הוא רכיב מהותי בתיאור לשונה של תקופה זו גם בשל הצורך לבחון את מצאי קווי הלשון המצוי בטקסטים שנשתמרו ממנה בהשוואה לשימוש הלשון הנוהג בקהילה הלשונית היום. עיון שכזה יאפשר להפריד בין תופעות לשון זמניות וחולפות לבין תופעות לשון שרכשו בעברית החדשה מעמד של קבע, וכן בין תופעות המלוות אותה מאז ראשית ימיה לתופעות שצמחו בה רק לאחר שהפכה ללשון המסגרת של קהילה לשונית משמעותית בגודלה. מאז ראשית התבססותה בחיי המעשה חלו בעברית החדשה שינויים מפליגים, וזיהויים הוא חלק בלתי נפרד מתיאור תהליכי הלשון שמילאו תפקיד פעיל בעיצובה. נתונים מתועדים שמקורם בבדיקה טקסטואלית הם מרכיב הכרחי בהעמדתו של תיאור זה.

5. לדיון בסוגיות אלו ראה למשל בלאו תש"ן; בן-חיים תשמ"ה; בראשר תשנ"א, עמ'

2. קורפוס המחקר

בחירת הקורפוס הטקסטואלי למחקר נבעה משיקולים הנוגעים בחלקם למהות התופעה הנחקרת, ובחלקם לזמינותם של טקסטים הולמים מראשית ימיה של העברית החדשה. שם הפעולה הוא מקורי הלשון שתפוצתם ודפוסי שימושם אינם אחידים בשפה, אלא מושפעים מתוכן הטקסט, ממידת הפורמליות שלו וממידת האוריינות של מחברו. עיקר תפוצתו של שם הפעולה היא בלשון הכתובה, וחלקו בשימוש הלשון עולה עם התבגרותם של הדוברים והרחבת השכלתם.⁶ ריכוז גבוה במיוחד של שמות פעולה צפוי בטקסטים הנדרשים לציין מספר רב של פעולות ובה בעת לשמור על סגנון ניסוח פורמלי, אובייקטיבי ומרוחק. הבעת התוכן הפועלי באמצעות שמות פעולה ושמות מופשטים אחרים הגוזרים מן הפועל היא אחד האמצעים העיקריים שמספקת השפה להשגתו של סגנון ניסוח מעין זה.⁷

עיון במגוון רחב של טקסטים מתקופת התבססותה של העברית בקהילה הלשונית הצביע על סגנון הכתיבה המנהלי כעל טיפוס לשון מתאים לבחון בו את הסוגיה. הכתיבה המנהלית מתאפיינת מעצם טיבה בניסוח פורמלי ומרוחק, וכיוון שלעתים תכופות נועדה לדווח על פעילותו של הכותב, להניע את הנמען לפעולה או להנחות אותו כיצד לבצע אותה, רווח בה מאוד השימוש בשם הפעולה.

מן הבחינה ההיסטורית הופיעה לראשונה כתיבה מנהלית סדירה בעברית עם הקמתה של העיר העברית הראשונה, תל אביב. בתחילה היה היקף ההתכתבות המנהלית בעברית מצומצם בשל ממדיה הקטנים של העיר ואופיים הוולונטרי של הגופים שניהלו את ענייניה. רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, משהוקם בעיר מנגנון מנהלי מקצועי המונה מספר רב של עובדים,⁸ החלה להתנהל בין אנשיו תכתובת מנהלית ענפה, שאיננה משקפת עוד את שימוש הלשון של קבוצת כותבים מצומצמת אלא של מספר כותבים רב. בראשית שנות העשרים עדיין ניכרים בתכתובת המנהלית במידת מה הבדלים אישיים בין כותבים, אך ממחצית שנות העשרים ואילך ניכרת בקרב אנשי מנגנון הפקידות המקצועי התגבשותם של דפוסי הבעה משותפים, העומדים ביסודו של המשלב המנהלי בעברית.⁹

בניגוד לרבים מן הטקסטים העבריים מתקופה זו, המעוררים אצל דובר בן זמננו תחושה מובהקת של ארכאיות, דפוסי ההבעה שעליהם הושתתה הכתיבה המנהלית

6. רביד וכהנא-אמיתי 2005.

7. ראה בהרחבה, למשל, רביד וכהנא-אמיתי 2005; צ'יף 1982, עמ' 46; צ'יף ודניליב' 1987,

עמ' 100; ביבר 1988, עמ' 15, 19, 21.

8. סמילנסקי תרצ"ו, עמ' 436.

9. לדיון מפורט ראה רשף תשס"ו; הנ"ל תשס"ט; רשף והלמן 2009.

כבר בשנות העשרים דומים בעיקרם לאלו המקובלים בכתיבה המנהלית גם היום.¹⁰ אף שלפרקים משולבים בטקסטים מתקופה זו פרטי לשון מסוימים שאינם נהוגים עוד בשפה, שורשיו של הסגנון המנהלי ניכרים בהם היטב. קו התפתחות ישיר מוביל מן הטקסטים הללו אל לשון ימינו, והם מעידים על התשתית הלשונית שעל יסודה התפתחה.

מתוך כלל הטקסטים המנהליים שנשתמרו בארכיונים נבחר לצורך המחקר קורפוס של חוזרים משרדיים שהופצו בקרב הפקידים ואנשי המנגנון המנהלי של עיריית תל אביב בין מחצית שנות העשרים למחצית שנות השלושים. קורפוס זה מספק דוגמה טיפוסית במיוחד לסגנון המנהלי שהיה מקובל בראשית ימיו של השימוש השוטף בעברית. לעומת כלל התכתובת המנהלית, אשר חוברת בידי כותבים בעלי רמות שליטה שונות בעברית, חוזרים משרדיים הופצו רק בשמם של פקידים בכירים במנגנון העירייה, אשר שלטו היטב בעברית והיו מיומנים בניסוחם של טקסטים מנהליים. כיוון שנועדו להפצה נרחבת עברו החוזרים המשרדיים הגהה קפדנית, ועל כן נעדרות מהם פליטות הקולמוס הנקרות לפרקים בטקסטים מנהליים שנועדו למספר נמענים מצומצם. כיוון שנועדו לכלל אנשי המנגנון המנהלי, לא יכול היה ניסוחם להיות מושפע מזהותו של הנמען ומיחסיו של הכותב אתו, ועל כן אין בהם ייחודי לשון המאפיינים טקסטים מנהליים בני זמנם שנועדו לענינו של נמען בודד. חיפוש בארכיונים הניב קורפוס של חוזרים משרדיים מן השנים 1927–1935 שהיקפו כ-2,200 מילה.¹¹ קודם לתקופה זו לא הייתה כפי הנראה מקובלת הפצתם של חוזרים משרדיים, ומכל מקום לא נשתמרו לה עדויות בארכיונים שנבדקו.

רישום הממצאים בקורפוס טקסטואלי זה הקיף את כל הצורות שמילאו בו פונקציה של שם פעולה, בין אלו הגזורות במשקלים הסדירים של שם הפעולה (כגון קיפול, פתיחה או העברה) בין אלו הגזורות במשקלים אחרים (כגון תשלום או פעולה). בסך הכול נקרו בקורפוס 158 הקשרים תחביריים, ובהם שימשו 74 שמות פעולה שונים זה מזה. תחילה יוצגו בקצרה ממצאיה של בדיקה סינכרונית שהתמקדה בדפוסי התצורה של שמות הפעולה הללו (סעיף 3), ולאחר מכן יתמקד הדיון בהיבט הדיאכרוני, ויוצגו במפורט ממצאיו של עיון זה.

10. לדיון מפורט בסוגיה זו, בלוויית הדגמות טקסטואליות, ראה רשף תשס"ט, עמ' 144–148.

11. כל החוזרים מקורם בחיק מס' 23 – 1 בארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב. בצד הציטוטים מקורפוס זה תצוין השנה בלבד, בלא חזרה על מראה המקום הביבליוגרפי. בכל הציטוטים נשמרו הכתיב והפיסוק המקוריים. אלו אינם תואמים במקרים מסוימים את המקובל בימינו.

3. מעמדם של שמות הפעולה בקורפוס החוזרים המשרדיים

מחקר קודם, אשר בחן את תפוצתם של שמות הפעולה בקורפוס ואת דפוסי התצורה המסתמנים בו,¹² הצביע על מידה רבה של דמיון בין מצב הלשון המשתקף בקורפוס ובין דפוסי ההבעה המקובלים בלשון ימינו. נרשמו רק הבדלים מועטים בין שני מצבי הלשון הללו בסוגיית שם הפעולה, והיקפם המצומצם מבהיר, כי בעת שהחלה העברית לשמש בהרחבה בקהילה הלשונית כבר היו מבוססים בה דפוסי הבעה מודרניים בתחום זה. האחדות הרבה המאפיינת את הקורפוס בהחלתם מבהירה כי השתרשותם בשפה לא חלה לאחר שהפכה העברית ללשון דיבור, אלא נבעה מתהליכי שינוי שהתרחשו בעברית הכתובה עוד קודם לתהליך זה. בשנות העשרים של המאה העשרים לא היו צריכים מחברי הטקסטים המנהליים לגשש את דרכם וליצור את אמצעי הלשון ההולמים את הכתיבה המנהלית, אלא אלו עמדו לרשותם מן המוכן בעקבות התפתחויות בעברית הכתובה קודם לתקופה זו. ממצא זה עולה בקנה אחד עם תוצאותיהם של מחקרים אחרים, אשר העלו גם הם כי מקורם של קווי לשון מודרניים מסוימים הוא בתהליכי לשון שחלו בעברית הכתובה שקדמה לדיבור.¹³

ההבדל העיקרי שהסתמן בתפוצתם של שמות הפעולה בקורפוס לעומת לשון ימינו נוגע להתפלגותם בין בנייני הפועל. בבניינים היסודיים (קל, פיעל והפעיל) שכיחה בקורפוס היקרותם של שמות הפעולה, וניכר כי הקשר ההדוק בין הפועל ובין שם הפעולה היה מבוסס בהם היטב. לפיכך מרבית הכותבים להשתמש במבנים תחביריים אשר שם הפעולה משולב בהם (וראו בעניין זה גם סעיף 4.1 להלן). לעומת זאת בבניינים הגזורים (נפעל והתפעל) מיעטו הכותבים להזדקק לשם הפעולה. במרבית המקרים הם השתמשו במבנים תחביריים העוקפים את הצורך במימוש, ובקורפוס כולו נרשמו רק שלושה שמות פעולה במשקל התקטלות (התאזרחות, התעסקות והתאמצות).¹⁴

אמנם גם בלשון ימינו יש הבדל בין הבניינים היסודיים לבניינים הגזורים בתפוצתם של שמות הפעולה, אך מקורו ביכולתו של שם הפעולה של הבניינים היסודיים להביע את המשמעות הגרעינית המשותפת לו ולבניין הגזור המקביל. צורה כמו פציעה, למשל, עשויה לגלם את הפעולה המובעת באמצעות פצע ונפצע כאחד, ובמרבית ההקשרים אין כל צורך להביע את גון המשמעות הייחודי המגולם בצורה היפצעות.¹⁵ צורות שם הפעולה מן הבניינים הגזורים שמורות למקרים הנדירים-

12. רשף בדפוס 10.

13. ראה למשל צבי ורשף תשס"ט; דובנוב תשס"ה.

14. רשף בדפוס 10, סעיף 4.2.

15. שתיל 1998, עמ' 87.

ביחס שבהם נדרשת הבעת משמעותו הספציפית של הבניין, ולפיכך יש פער בין אפשרות קיומן בכוח להיקף מימושן בפועל.¹⁶ לעומת זאת בקורפוס המחקר הבדלי התפוצה בין שתי קבוצות הבניינים אינם נובעים מגורם זה: למעט שתי היקרויות של הצורה שימוש, הגזורה במשקל המזוהה עם בניין פיעל אף שמשמעותה קשורה לבניין התפעל ("השימוש בטליפונים" [1929]), "שימוש בניר ובמעטפות עם כותרת העיריה" [1933]), לא נקרו בקורפוס מקרים שבהם מתממש שם הפעולה הסדיר של הבניין היסודי תמורת הפועל המקביל בנפעל או בהתפעל. לפיכך יש לחפש אחר גורמים אחרים העשויים להסביר את הבדלי התפוצה המובהקים המתקיימים בו בין שתי קבוצות הבניינים.

עיון בתולדות העברית העלה את האפשרות לתלות פער זה בגורמים היסטוריים. מקורם של שמות הפעולה ושל המשקלים הסדירים להבעתם בבניינים היסודיים הוא בתקופות הלשון הקלסיות, ואילו מקורם של שמות הפעולה בבניינים הגזורים נפעל והתפעל הוא בתקופת הביניים. לפיכך ניתן אולי לשער כי בבניינים היסודיים אפשר הבסיס האיתן בלשון המקורות להגיע למידה רבה של גיבוש בתחום שם הפעולה כבר בתקופה המוקדמת שבה נוצר הקורפוס, ואילו בבניינים הגזורים נתאחרה התגבשותו של התחום והתרחשה רק בשלב מאוחר יותר בהתפתחותה של המערכת הלשונית.¹⁷ לצורך בדיקת תקפותה של השערה זו נערכה בדיקה דיאכרונית מקיפה של כלל שמות הפעולה בקורפוס, אשר נועדה לבחון את מעורבותם של גורמים היסטוריים בעיצוב דפוסי התממשותם. בסעיף 4 מוצגים ממצאי ההשוואה אל לשון המקורות, ובסעיף 5 מוצגים ממצאי ההשוואה אל לשון ימינו. ממצאים אלו הצביעו על מגוון של גורמים ושל תהליכים שהיו מעורבים בעיצובו של תחום שם הפעולה. חשיפתם מבהירה את החשיבות שיש להקנות לניתוח הדיאכרוני – בצד הניתוח הסינכרוני בחקר תהליכי צמיחתה של העברית החדשה.

4. חלקה של הירושה ההיסטורית

בתקופת התהוותו של הקורפוס לא היו, כאמור, מרבית חברי הקהילה הלשונית דוברים ילידים של השפה, והשפעת היכרותם עם טקסטים עבריים מסורתיים ומודרניים הורגשה בעצמה רבה בבחירותיהם הלשוניות. תופעות הלשון הנקרות בטקסטים משקפות בחלקן את ההמשכיות עם הרגלי לשון שנהגו בעברית קודם להפיכתה ללשון שימושית, ובחלקן הן מבשרות את ניצני התהוותה של היערכות לשונית חדשה בשפה. לפיכך סווגו כל שמות הפעולה הנקרים בקורפוס על פי מקורותיהם ההיסטוריים, וזאת במטרה לאפשר הבחנה בין שימושי לשון המשתקפים

16. רביד תש"ס, עמ' 72–74.

17. רשף בדפוס, סעיף 4.2.

בקורפוס כתולדה של ירושה היסטורית לתופעות ומגמות שבהן משתקפים תהליכי הלשון החיים שעיצבו את דמותה של המערכת הלשונית בת הזמן ופעלו להסדרתה. השוואת מצב הלשון המשתקף בקורפוס למורשת תקופות הלשון הקודמות הקיפה שלושה היבטים: תחבירי, לקסיקלי ומורפולוגי.

4.1 הבחינה התחבירית

בחנית תפקודם של שמות הפעולה בקורפוס העלתה, כי אופיו המודרני מקורו בראש ובראשונה בגורמים תחביריים. בעוד במישור המורפולוגי ובמישור הלקסיקלי-הסמנטי נרשמו הבדלים מסוימים הן בין הקורפוס ובין לשון המקורות הן בינו ללשון ימינו, במישור התחבירי אין הקורפוס ממשיך את דרכם של המקורות הקלסיים, אלא נשען באופן מובהק על דפוסי ניסוח הקרובים במהותם לאלו המזוהים עם משלביה הפורמליים של העברית החדשה. רבים מן ההקשרים שבהם מתממש בקורפוס שם הפעולה עשויים היו לשמש בניסוח דומה גם היום. לדוגמה:

הממונה לכך מטעם המחלקה יאשר בחתימתו את קבלת התיק (1929).¹⁸
אפשר להסתפק בקפול הניר ובסגירתו במאחז או בסיכה (1933).
איחור בהופעת העתון אינו לכבוד העיריה (1933).
הקמת בנין מיוחד עבור משרדי העיריה (1934).

לעומת קרבתם של הקשרים אלו לדפוסי הניסוח המקובלים בלשון ימינו, בלשון המקורות נקרים לעתים קרובות שמות הפעולה בהקשרים תחביריים שאינם ממלאים עוד תפקיד פעיל בשפה ודובר בן זמננו איננו צפוי להפיקם, בוודאי לא בטקסט מנהלי. לדוגמה:

רק באבתיך חשק ה' לאהבה אותם (דברים י 15).
שהה כדי אכילת פרס (כריתות ג, ג).
מה ביאה בעצה רעה, אף הליכה בעצה רעה (בבלי סוטה לה ע"א).
אין צריך העברת תער (בבלי יומא סא ע"ב).

בקורפוס לא נקרו כלל מבנים תחביריים שאינם חלק מדפוסי הלשון המודרניים אלא מזוהים במובהק עם רבדיה הקודמים של העברית. החריגה היחידה שנרשמה בו בתחום שם הפעולה מן הדפוסים התחביריים המקובלים היום הייתה היקרותו של שם הפעולה דיוק בשני מקומות כאיבר הראשון בסמיכות נושא:

בחוזר המשרדי מספר 17 מיום 25.7.29 הוטלה על מנהלי ומזכירי המחלקות

18. במקומות שבהם מופיע בצד הציטוט ציון השנה בלבד מדובר בטקסט מקורפוס החוזרים המשרדיים (ראה הערה 11).

האחריות עבור בקרת נוכחות הפקידים במשרדים ועל דיוקם לבא לעבודה בזמנה (1930).

על [ראשי ומזכירי המחלקות] לשמור על דיוק בואם ולכתם של הפקידים על דיוקם, (1929).

בשני ההקשרים הללו משמשת הצורה בסמיכות נושא. חיפוש במרשתת הבהיר כי אף שגם בלשון ימינו עשויה הצורה דיוק להיות קשורה לפרקים אל הפועל לדייק (כגון "שרטוט של מפה גיאוגרפית דורש דיוק רב"¹⁹), בהיקריותה בסמיכות נושא היא קשורה אל הצורה מדויק; לדוגמה, "אוכיח את דיוקם היחודי [של הספרים]", "אימות דיוקם [של משקולות]" וכיו"ב.²⁰ צורתה הנטויה של דיוק רווחת בלשון ימינו בעיקר בצירוף הכבול "העמיד דברים על דיוקם" וכן בווריאציות שונות שנוצרו על יסודו, כגון "בוא נעמיד כמה מיתוסים על דיוקם", "להעמיד סופרלטיבים על דיוקם", "בוא נשים דברים על דיוקם" ועוד.²¹ שימושים אלו שונים במהותם מן המבנה הנקרה בקורפוס.

למעט הופעתה של הצורה דיוק במבנה של סמיכות נושא, בכל שאר היקריותיו של שם הפעולה היה מתאם מלא בין התנהגותו התחברית בקורפוס ובין הדפוסים התחביריים הנוהגים בשפה היום. ממצא זה תומך במסקנה, כי בתחום שם הפעולה קדם השינוי התחבירי בדפוסים ההבעה לתקופה הנחקרת. כאשר החלה העברית לשמש כלשון המסגרת של היישוב בארץ ישראל כבר עמדו בתחום זה לרשותם של כותביה דפוסים תחביריים משותפים, שלא המשיכו את דרכם של המקורות הקלסיים אלא סיפקו מענה לצורכי ההבעה המודרניים. ממצא זה מסתבר לנוכח המקום השולי שתפס התחביר במורשת הדקדוקית העברית, לנוכח המודעות הנמוכה לכלליו ולנוכח פתיחותו היחסית של תחום התחביר להשפעות חיצוניות. משמעותו המתודולוגית של ממצא זה היא, כי חשיפת מקורם של הדפוסים התחביריים הנוהגים בעברית החדשה היום אינה יכולה להצטמצם למעקב אחר תהליכי הלשון שחלו בשפה מתקופת התחייה ואילך, אלא במקרים רבים עליה לכלול את חקר רבדיה המאוחרים של העברית גם קודם לתקופה זו.

19. מילון רב מילים, הערך "דיוק".

20. מקורן של הדוגמאות הוא, בהתאמה, באתרי מרשתת אלו: www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=13616&pgnum=207; www.tamas.gov.il/NR/exeres/1A090E57-4DE-AD60-51868CB84DC2.htm

21. מקורן של הדוגמאות הוא (בהתאמה) באתרי מרשתת אלו: adwords-il.blogspot.com/2010/06/adwords.html; cafe.themarket.com/post/1992286; www.ultras.co.il/phpbb3/viewtopic.php?f=2&t=4458

4.2 הבחינה הלקסיקלית

מן הבחינה הלקסיקלית יש המשכיות ברורה בין מצב הלשון בקורפוס ובין מורשת תקופות הלשון הקודמות. על פי המידע הכלול במילון אבן-שושן, מבין 74 הערכים המילוניים שנרשמו בקורפוס תשעה בלבד אינם מתועדים קודם לתקופה המודרנית: החלטה, החתמה, הספקה, הפרעה, הנהלה, התאזרחות, התאמצות, סיכום, נוכחות. 11 ערכים אחרים משמשים בו במשמעות שונה במעט או בהרבה מזו שהם מתועדים בה ברבדיה הקודמים של העברית: הופעה, המצאה, הצעה, סידור, עיבוד, קבלה, רישום, רשימה, תיקון, חגיגה, אישור. כל שאר 54 הערכים הלקסיקליים משמשים בקורפוס כצורתם וכמשמעותם באחת מתקופות הלשון הקודמות.

בתוך תחומי המורשת הלשונית תרמה לשון חז"ל את התרומה הנכבדה ביותר למצאי שמות הפעולה בקורפוס. מלבד 11 ערכים מקראיים ו-15 ערכים שמקורם בתקופת הביניים, כל שמות הפעולה האחרים שנקרו בקורפוס כמורשת תקופות הלשון הקודמות מקורם בלשון חז"ל. ממצא זה איננו מפתיע לנוכח התפקיד המרכזי שמילאה לשון חז"ל בהתבססות הקטגוריה של שם הפעולה בעברית.²²

מספרם הגבוה של שמות הפעולה שמקורם ברבדיה ההיסטוריים של העברית תומך במסקנותיה של הבדיקה התחבירית ומבהיר כי אופיו המודרני של הקורפוס אין מקורו בהרחבה לקסיקלית של המצוי בלשון המקורות, אלא הוא מבוסס בעיקרו על גורמים תחביריים. תרומתה של המורשת הלשונית למצאי שמות הפעולה בקורפוס מגיעה לכ-87.8% מכלל הצורות אם מובאת בחשבון הבחינה הצורנית בלבד, ולכ-73% אם מתבסס החישוב על משמעותן של הצורות. מספרם של חידושי התצורה או המשמעות מוגבל.

מן הראוי לציין כי שם הפעולה איננו חריג מבחינה זו בכלל מרכיביו של אוצר המילים בקורפוס, וחלקם של שמות הפעולה המחודשים תואם את חלקן של הרכיב המחודש באוצר המילים הכולל המשמש בו. מבין כל הערכים הלקסיקליים הנקרים בקורפוס כ-89.3% מתועדים בשפה קודם לתקופה המודרנית, וב-69.1% מן המקרים משמעותם זהה למשמעותם ברבדיה הקודמים של העברית.²³ על אף הקשר ההדוק בין הפועל לשם הפעולה (לפחות בבניינים היסודיים) לא היה הבדל מהותי במספרם של שמות הפעולה המחודשים לעומת כלל חידושי הלשון בקורפוס, ובתקופת התהוותו של הקורפוס עמד תהליך הרחבת מצאי שמות הפעולה בשפה בראשיתו. עם זאת, בהשוואה לטקסטים ספרותיים מראשית ימיה של העברית החדשה ניכר במשלב הכתיבה המנהלית ממד של חדשנות, וחלקן של הרכיב המחודש רב בו יחסית לחלקן בכתיבה הספרותית. בדיקתם של טקסטים ספרותיים העלתה כי כ-94%

22. ראה קוטשר תשל"ב, עמ' 104–125.

23. רשף תשס"ד, עמ' 211.

מכלל הערכים הלקסיקליים הנקרים בהם מתועדים כצורתם בתקופות הלשון הקודמות וכ-89% במשמעות זוהי, ואילו בקורפוס החוזרים המשרדיים השיעורים נמוכים מזה (89.3% ו-69.1% בהתאמה). נתון זה מבהיר, כי בצד ההסתמכות הרבה על מורשת לשון המקורות מסתמנת בקורפוס הרחבה לקסיקלית מתונה, שהיא מסימניו של תהליך המודרניזציה שאוצר המילים העברית היה נתון בו. הכוח המניע של תהליך זה לא היה בספרות היפה – זו הוסיפה להתבסס במשך שנים ארוכות על דפוסי לשון שמרניים²⁴ – אלא בלשון השימושית, אשר הייתה פתוחה יותר לשינויים ולחדושים. משמעותו המתודולוגית של ממצא זה היא הצורך למקד את חקר תהליכי ההתפתחות של העברית החדשה בטקסטים לא ספרותיים, משום שבהם באו לידי ביטוי תהליכי הלשון הספונטניים, הבלתי מושגחים, שעיצבו את דמותה של המערכת הלשונית.²⁵

4.3 הבחינה המורפולוגית

מן הבחינה המורפולוגית הסתמן מתאם גבוה בין מידת סדירותן של הצורות למקורן ההיסטורי. מתוך כלל שמות הפעולה שנקרו בקורפוס – בין מוֹרְשִׁים בין מחודשים – היה הרוב המכריע במשקלים הסדירים של שמות הפעולה (53 מתוך 74 הערכים הלקסיקליים). עם זאת, מקורה של סדירות זו בעברית שלאחר המקרא, ואילו לשון המקרא היא המקור העיקרי למידת האי-סדירות בתצורת שמות הפעולה בקורפוס.

מבין הצורות שמקורן מקראי אין בקורפוס ולו מקרה אחד של שם פעולה סדיר בבניין שבו משמשת צורת הפועל. מרבית הצורות המקראיות הן שמות עצם מופשטים הקשורים אל הפועל וגזורים במשקלים שונים (כגון מאמץ, עבודה, תשובה, סדר, רישיון, מוות), ובחלק גדול מן המקרים לא נוצר עד היום בצדם שם פעולה סדיר בבניין. במקרים שבהם משמש בשפה גם שם פעולה סדיר, משמעותו אחרת (כגון סידור לעומת סדר) או לחלופין השימוש בו מצומצם או מסומן מן הבחינה הסגנונית (כגון מיתה לעומת מוות). בצד שמות העצם המופשטים נקרים בקורפוס כירושא מן המקרא גם שני שמות פעולה הגזורים במשקלים שוליים הקשורים לבניין (בקשה ועזרה).

שונה לגמרי הוא אופיים של שמות הפעולה שהם מורשת לשון חז"ל ותקופת הביניים. ברוב המכריע של המקרים מדובר בשמות פעולה סדירים, כגון נסיעה, סגירה, שמירה, הבטחה, העברה, הקמה, איחור, קיפול ופרסום (מלשון חז"ל), או גבייה, הודעה, העתקה, המצאה, ביאור, הזדמנות והמתנה (מתקופת הביניים). רק

24. שקד תשמ"ז; רשף תשס"ג.

25. לדיון בסוגיה זו ראה גלינרט תשנ"א; הנ"ל 1987.

במספר מקרים מצומצם תרמו תקופות הלשון שלאחר המקרא לקורפוס שמות פעולה לא סדירים או שמות פעולה במשקל סדיר המזוהה עם בניין אחר: גמר, תשלום, רישום, כניסה, שימוש, קבלה (מלשון חז"ל), היעדר והפסד (מתקופת הביניים). שמות הפעולה המיוחדים שנקרו בקורפוס מועטים. רובם משקפים נטייה לסדירות מורפולוגית (כגון סיכום, החתמה או התאזרחות), ורק צורה אחת, הנהלה, גזורה במשקל שם הפעולה הסדיר של בניין הפעיל אף שצורת הפועל משתייכת לבניין פיעל. צורה זו נפוצה בקורפוס בעיקר כשם עצם (הנהלת העירייה, הנהלת הגימנסיה, הנהלת הסוכנות), אך בצד זאת היא משמשת גם כשם פעולה (ראו סעיף 5.1). בלשון ימינו אין היא נוהגת עוד כשם פעולה, אלא הוחלפה על ידי צורות שם הפעולה הסדירות ניהול והתנהלות.

לכאורה ניתן להסיק מן הממצאים הללו, כי תהליכי הלשון שחלו בתקופה המודרנית פעלו להגדלת מידת הסדירות בתחום שם הפעולה. אלא שהשוואת מצאי שמות הפעולה בקורפוס אל היערכותו של התחום היום מבחינה, כי למעשה חל מאז התקופה הנחקרת ועד היום תהליך דיאלקטי. מן הצד האחד אכן פעלה בתחום זה מגמה מובהקת של הסדרה, שהתבטאה בגידול מספרם של שמות הפעולה האוטומטיים והסדירים. מן הצד האחר יש מקרים שבהם צורות סדירות שהיו שגורות ברבדיה המוקדמים של העברית החדשה (כגון התאמצות או גמירה) אינן רגילות עוד היום, ובמהלך הזמן התפתחו מגבלות לקסיקליות על מימושן. מגמות נוגדות אלו נידונות בסעיף 5 להלן.

5. תהליכי שינוי במעבר ללשון ימינו

הממצאים המוצגים בסעיף זה מבוססים על השוואה שיטתית של מצאי שמות הפעולה בקורפוס אל לשון ימינו באמצעות בדיקת תפוצתם של שימושי הלשון הרלוונטיים במאגרי הלשון המצויים במרשתת. הקלדתם של שימושי הלשון במנוע החיפוש Google העמידה לרשותנו נתונים על תפוצתם ואופן מימושם במגוון סוגי טקסטים (כתבות עיתונאיות, טקסטים עיוניים, טקסטים פרסומיים, תגובות ועוד), ואפשרה להעריך את מידת הדמיון והשוני בין מעמדן של הצורות בקורפוס בין מעמדן בלשון היום.

השוואה זו הצביעה על הבדלים מסוימים בין מצב הלשון המוקדם למאוחר. עם זאת, בשל הדמיון הרב בין מצב הלשון המשתקף בקורפוס לשימוש הלשון המקובל היום, מספרם של ההבדלים לא היה גדול דיו כדי להגיע למסקנות תקפות ולהצביע על מגמות כוללות המסתמנות במעבר מן התקופה הנחקרת ללשון ימינו. לפיכך הורחב בסעיף זה העיון הטקסטואלי לקורפוסים נוספים משנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. הקורפוסים המסייעים כללו טקסטים לא ספרותיים מסוגים שונים: מודעות עירוניות, מכתבים אדמיניסטרטיביים, חוזים משפטיים, טקסטים

עיוניים ועוד. קורפוס מסייע נרחב במיוחד (כ־9,600 מילה) כלל עלוני בית ספר שהוציאו לאור תלמידי הגימנסיה העברית בירושלים במחצית שנות השלושים של המאה העשרים. עלונים אלה נותנים ביטוי לדפוסי ההבעה של בני הדור הצעיר שנתחנכו במסגרות החינוך העבריות. בניגוד לכתביהם של ילדים ובני נוער שהתפרסמו במסגרות רשמיות כמו עיתוני הילדים ועלונים תנועות הנוער, חומר זה פורסם בידי תלמידי הגימנסיה בלא התערבות ועריכה של מבוגר. על כן הוא עשוי להצביע על המידה שבה לחלו תהליכי הלשון המסתמנים בטקסטים מן התקופה אל לשונו של הדור הצעיר. הרחבת העיון הטקסטואלי איששה את תקפותן של המגמות שנסתמנו בקורפוס החוזרים המשרדיים ככוח מעצב בהתגבשותה של העברית החדשה.

שלושה סוגי תהליכים המבדילים את מצב הלשון בתקופה הנחקרת ממצב הלשון בימינו הסתמנו במהלך הבדיקה: (א) הרחבת מצאי שמות הפעולה הסדירים; (ב) התפתחותן של מגבלות לקסיקליות שרירותיות, שהובילו לפליטתן מן הלשון של שמות פעולה סדירים שהיו מקובלים ברכייה המוקדמים של העברית החדשה; (ג) פעולתם של תהליכי בידול.

5.1 הרחבת מצאי שמות הפעולה הסדירים

בלשון ימינו נתפס שם הפעולה כאחד מרכיבי מערכת הפועל, בצד צורות הפועל הנטויות ושם הפועל. אף שגזירתו איננה אוטומטית אלא כפופה למידה רבה של אי-סדירות, הוא מוצג כחלק ממערכת הנטייה ברבים מספרי הלימוד והדקדוקים, והדוברים עשויים ליצור אותו על בסיס מזדמן באופן פרודוקטיבי גם במקרים שבהם אין הוא חלק מן הלקסיקון המשותף.²⁶

בתקופת היווצרותו של הקורפוס היה תהליך ההסתפחות של שם הפעולה אל מערכת הפועל בראשיתו. מן הצד האחד, שמות הפעולה המיוחדים המופיעים בקורפוס נגזרו, כאמור, ברובם המכריע במשקלים הסדירים. מן הצד האחר, לפעלים רבים לא נוצרה עדיין צורת שם פעולה, ולעומת לשון ימינו היה מספרם של שמות הפעולה הסדירים קטן. לדוגמה, הצורה בנייה נעדרת לחלוטין מן הטקסטים מתקופה זו, ותמורתה משמשת בקביעות הצורה בניין הן כשם עצם מוחשי הן כשם פעולה. בקורפוס החוזרים המשרדיים נקרתה צורה זו בתפקיד שם עצם בלבד (לדוגמה, "בנין העיריה"), אך בטקסטים אחרים מן התקופה הזדמנו דוגמאות רבות לתפקודה כשם פעולה, כגון "האגודה לבנין בתים בא"י" (1906),²⁷ "אין די חמר לבנין מלים

26. רביד תש"ס, עמ' 72–74.

27. מובא אצל שחורי תש"ן, עמ' 23.

חדשות" (1914),²⁸ "שנת יצירה ובנין" (1922)²⁹ וכדומה. על הצירוף השגור בניין הארץ, שמקורו בתקופה זו, העיר כבר רוזן.³⁰ דוגמה בולטת אחרת היא הצורה הנהלה, הנקראת בקורפוס החוזרים המשרדיים הן בתפקיד שם עצם הן בתפקיד שם פעולה:

אין להשתמש בנר מודפס עם כותרת העיריה עבור תזכירים ומכתבים פנימיים בין מחלקה למחלקה ובין המחלקות והנהלה (1933; בתפקיד שם עצם).

שיטת הנהלת המו"מ (1929; שם פעולה של ניהל).
להנהלת עבודות המחלקות (1929; שם פעולה של התנהל).

הצורה הנהלה היא צורה מחודשת, אשר נוצרה במשקל שם פעולה שאיננו מזוהה עם בנייני הפועל שבהם משמש השורש. תחילה היא שימשה בלא הבחנה הן בתפקיד שם עצם הן בתפקיד שם פעולה, אך במעבר ללשון ימינו התייחדה לציון שם העצם, ואילו בתפקיד שם פעולה הוחלפה בשמות הפעולה הסדירים התנהלות וניהול. בתקופה הנחקרת עדיין לא הייתה קיימת בשפה הצורה התנהלות, בהתאם למגמה שנזכרה לעיל בדבר נדירותם של שמות הפעולה בבניינים הגזורים. ניהול, לעומת זאת, מתועדת בעברית כבר בתקופת הביניים, אך ניכר כי לא הייתה זמינה לכותבים. בכל הקורפוסים הטקסטואליים שנבדקו שימשה הצורה הנהלה בלבד, הן כשם הפעולה של ניהל הן של התנהל. לדוגמה:

עבודה רבה וקשה עבר אז המרכז בסדור המלחמה ובהנהלתה (פרוטוקול מ-1918).³¹

הנני בא לבקש את מעלת כבודו לתת לי איזה משרה תחת הנהלתו בתל-אביב (מכתב מ-1921).³²

בימים אלה עומד מר יהודה נדיבי מזכיר העיר תל-אביב, לצאת לחוץ לארץ לשם נסיעת למוד של דרכי הנהלת עיריות באירופה (מכתב מ-1930).³³
כל איש אשר תחת פקוחו, השגחתו או הנהלתו מוציא לפועל השעשוע הצבורי (מודעה עירונית מ-1929).³⁴

28. זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ד, ירושלים תרע"ד, עמ' 10.

29. ארכיון פתח תקוה, תיק 11-צד/זכ.

30. רוזן תשנ"ב, עמ' 39 הערה 5.

31. "מכתב-חוזר מאת מרכז אגדת המורים בא"י", החנוך: קבץ פדגוגי, בעריכת נ' טורוב, יפו תרע"ט, עמ' 129.

32. מובא אצל שחורי תש"ן, עמ' 172.

33. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 21 - 151.

34. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אוסף הכרזות, תיק V2128/1.

בימים אלה יפתח קורס לדקדוק ולשפור המבטא העברי בהנהלתו של מורה מומחה (דו"ח מ-1938).³⁵

סדרי הנהלת הענינים הנוכחית בשטח התנועה (מכתב מ-1947).³⁶

בלשון ימינו ניתן למצוא לעתים דוגמאות לשימוש הפועלי בשורש זה גם בבניין הפעיל (לדוגמה, "אני בעד להנהיל אנרכו-קומוניזם כאן בפורום ולראות אם זה עובד"),³⁷ אך אין מדובר בשימוש סטנדרטי. במילונים אין הוא מתועד, וחיפוש במרשתת הניב רק מספר קטן יחסית של דוגמאות להיקרותו. היעדרו של השימוש הפועלי בבניין הפעיל בשורש זה, וכן הצורך להבחין בין שם העצם לשם הפעולה, אפשרו לצורות הסדירות ניהול והתנהלות לגבור על הנהלה, ועל אף תפוצתה הנרחבת בראשית ימיה של העברית החדשה היא לא השתגרה בשפה כשם פעולה. במהלך התפתחותה של העברית החדשה נגזרו שמות פעולה חדשים במספר רב של פעלים, והמילונים מתעדים מספר גדול של צורות שם פעולה סדירות שנתחדשו בתקופה המודרנית. הרחבה זו של המצאי הלקסיקלי השפיעה על מידת הסדירות של תחום שם הפעולה, ובנוסף על כך פתחה אפשרות להתפתחותן של הבחנות בין מילים קרובות הגזורות משורש אחד. בתקופה הנחקרת נתאפשרה עדיין מידה רבה של נזילות בתחומי שימושם של שמות הפעולה והשמות המופשטים הקשורים לפועל, וצורות רבות היו בעלות היקף סמנטי רחב והשתרעו על פני תחום סמנטי הנחלק היום בין פריטים לקסיקליים שונים.³⁸ התרחבות המצאי הלקסיקלי במעבר ללשון ימינו אפשרה ליצור תיחום הדוק יותר של תחומי המשמעות של הצורות השמניות הקשורות לפועל ויצרה את התנאים הדרושים לפעולתם של תהליכי בידול, אשר הודות להם מתאפשרת היום הבעה מדויקת יותר מזו המאפיינת את הטקסטים מראשית ימיה של העברית החדשה. בתחום שם הפעולה הובילו תהליכי הבידול להתפתחותן של הבחנות בין הצורות המשתייכות לתחום שם הפעולה ובין שמות מופשטים אחרים הגזורים מאותו השורש, כמו במקרה של בנייה לעומת בניין או הנהלה לעומת ניהול/התנהלות.³⁹ הפרדה זו בין התחומים עודדה את העמקתה של מגמת הסדירות בתצורות שם הפעולה, אשר ניצניה מסתמנים בשפה כבר בתקופה הנחקרת.

35. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 4 - 140ג.

36. שם, תיק 21 - 151.

37. www.red-board.co.il/forun/topic.asp?tid=79053

38. תהליך זה נידון במפורט אצל רוזן תשנ"ב. תהליך זה לא הוגבל לתחום שם הפעולה, אלא התבטא בלקסיקון בכללותו. ראה למשל הדיון בהבחנה בין צומח-צמחייה-צמחים על סמך עיון טקסטואלי בחומרים מן התקופה אצל הלמן ורשף 2007, עמ' 68.

39. וראה בעניין זה גם סעיף 5.3 להלן.

5.2 התפתחותן של מגבלות לקסיקליות

בפרק הזמן שחלף מאז התקופה הנחקרת התרחב, כאמור, באופן משמעותי מספרן של צורות שם הפעולה, והמילונים בני זמננו כוללים מספר רב של שמות פעולה סדירים שאינם מתועדים במילונים המוקדמים. תהליך זה הגדיל את מידת הסדירות של המערכת, וקבע בתפיסתם של הדוברים את הקשר בין בנייני הפועל למשקלי שמות הפעולה המזוהים עמם.

אלא שבצד מגמה זו מצביע העיון הטקסטואלי גם על תהליך הפוך, המתבטא בפליטתן של צורות סדירות מסוימות ששימשו בעברית החדשה בראשית ימיה. תהליך זה אמנם היה מצומצם בהיקפו לעומת תהליכי ההסדרה שנידונו בסעיף הקודם, אך השפיע גם הוא על היערכותו של תחום שם הפעולה בלשון ימינו. רק לעתים ניתן להצביע על הגורמים להתפתחותן של המגבלות הלקסיקליות שהובילו לפליטתן של הצורות הסדירות מן הלשון, ואילו במקרים אחרים ניתן רק להצביע על עצם קיומה של התופעה.

דוגמה מובהקת לצורה שתהליך זה חל בה היא התאמצות, הנקריית פעם אחת בקורפוס החוזרים המשרדיים:

ישנו הכרח בהתאמצות גדולה יותר לשם הספקת העבודה בזמנה (חוזר משרדי משנת 1929).

צורה זו שכיחה במגוון גדול של טקסטים מראשית ימיה של העברית החדשה בהקשרים שבהם צפויה היום הופעתה של הצורה מאמץ. לדוגמה:

בכל זאת המשכנו כלנו בהתאמצות רבה ומתוך סכנה את הלמודים (פרוטוקול של ישיבת מורים, 1919).⁴⁰

למרות כל ההשתדלות וההתאמצות להשקיט את המפריעים (מודעה עירונית, תל אביב, 1921).⁴¹

רק ע"י התאמצות ורצון טוב מצד כל או"א [=אחד ואחד] מהתושבים לשמור על כללי הבריאות נוכל להתגבר על המלריה (מודעה עירונית, פתח תקוה, תרפ"ב).⁴²

לא די לקבל זכויות, ואפילו כשהן באות כתוצאה מן המלחמה היותר קשה וההתאמצות היותר גדולה (חוברת בהוצאת גודד מגני השפה, שנות העשרים).⁴³

40. "מכתב-חוזר" (לעיל הערה 31), עמ' 135.

41. מובא אצל שחורי תש"ן, עמ' 268.

42. ארכיון פתח תקוה, חיק 11 - צד/זכ.

43. פרסום של גודד מגני השפה (ד"ר אריה בעהם, השלטת העברית בעם והתאזרחותה בארץ, תל אביב [תרפ"ה?], עמ' 2).

הנני מבקש שתעשה את כל ההתאמצויות בכדי שתוכל להכנס לעבודה לא
 יאחר מיום הראשון הבא (מכתב מאת מאיר דיונגוף, 21.3.33).⁴⁴
 יהודינו יכבדו את השפה במדה מספקת, עד כדי עשית התאמצות להשתמש בה
 גם אם איננה שגורה בפיהם (מכתב מיום 5.1.36).⁴⁵
 אחרי התאמצות מרבה אמר אחד התלמידים (עלון תלמידי הגימנסיה העברית
 בירושלים, 1938).

בלשון ימינו התאמצות איננה מן המילים השגורות. היקרותה מוגבלת בעיקר
 להקשרים שבהם הפעולתיות מודגשת ואין די במילה מאמץ כדי להביע את גון
 המשמעות הנדרש. לדוגמה:

אחרי שאני משחק לא כזה הרבה זמן משהו כמו 3 שעות פחות או יותר
 ה-PS3 עושה רעשים של התאמצות כאילו מהמאווררים.⁴⁶
 כאב ראש רגעי בעת התאמצות בשירותים.⁴⁷

על אף תפוצתה ברבדיה המוקדמים של העברית החדשה, ועל אף התאמתה למגמת
 ההסדרה שנידונה בסעיף הקודם, גברה במקרה זה ידה של מאמץ המקראית, והיא
 דחקה כמעט לחלוטין את התאמצות.

המקרה של התאמצות איננו מבודד, אלא הוא חלק מתופעה כוללת המתבטאת
 בפליטת צורות שם פעולה סדירות מסוימות שדומה היה כי נשתגרו בשימוש
 ברבדיה המוקדמים של העברית החדשה. קשה לשרטט את היקפו המדויק של
 תהליך זה, וזאת משום שדוברי העברית וכותביה אינם מוגבלים לשליפתן של צורות
 שם פעולה המאוחסנות בלקסיקון, אלא יכולים גם ליצור אד-הוק צורות שם פעולה
 במשקלים הסדירים. כיוון שכך יש מקרים שבהם מתועד השימוש בצורות שם
 פעולה סדירות גם אם קיומן העצמאי בשפה נדיר ומפוקפק.⁴⁸ אף כי לעתים עשוי
 החיפוש במאגרים הטקסטואליים במרשתת לאשש את הבדלי התפוצה בין שמות
 הפעולה שיש להם קיום לקסיקלי עצמאי לשמות הפעולה שנוצרו באופן פרודוקטיבי
 על בסיס מזדמן, לא בכל מקרה הניב חיפוש שכזה תוצאות חד-משמעיות. אך גם אם
 ניתן להטיל ספק בדבר תקפותה של דוגמה זו או אחרת מן הדוגמאות המובאות
 להלן, אין בכך לפגום בתקפותה של המגמה העולה מן הנתונים בכללותם.

44. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 12 - 151.

45. שם, תיק 4 - 140.

46. www.fxp.co.il/showthread.php?t=3820770

47. community.walla.co.il/?w=/1093/1518/30585/@m/index.message2

48. רביד תש"ס, עמ' 66.

בקורפוס החוזרים המשרדיים נרשמו כמה מקרים שבהם מתגלים עקבותיו של תהליך זה:

• גמירה:

ישנו חלק לא קטן [של הפקידים] שאינו מדיק לבא בשעה הקבועה בו בזמן שהוא מדיק בשעות גמירת העבודה (1927).

צורה זו אינה ייחודית לקורפוס, ומופיעה גם בטקסטים אחרים בני תקופתו. לדוגמה:

מועד התחלת הבנין וגמירתו (חווה חכירה מ-1935).⁴⁹

בלשון ימינו דבק בצורה גוון ארוטי, וכן היא משמשת בלשון המשפטית בצירוף גמירת דעת. בהקשרים אחרים אין היא שכיחה בתפקיד שם פעולה, ותמורתה נהוגות הצורות החלופיות סיום או גמר.

בקורפוס החוזרים המשרדיים מתועדת הצורה גמר בלבד:

על מנהל המחלקה להודיע למ"מ המזכיר הכללי בדבר חזרת הפקיד לעבודה לאחר גמר חפשתו (1932).

סיום איננה נקרית בקורפוס זה, אך מתועדת בטקסטים אחרים מן התקופה:

יום סיום המכביה (מודעה עירונית, 1932).⁵⁰

• הספקה:

ישנו הכרח בהתאמצות גדולה יותר לשם הספקת העבודה בזמנה (1929).

עיקר השימוש בהספקה בלשון ימינו הוא כשם עצם (בצד אספקה), והיקרותה כשם פעולה קשורה לפועל לספק ולא לפועל להספיק, כגון "אנו מתחילים בהיערכות לקראת קציר 2011 והספקת החיטה מגידול מקומי למלאי החירום",⁵¹ "הספקת ענפי-קישוט לאירופה",⁵² "נפסיק הספקת חלב למחלבות".⁵³ התייחסות מפורשת לאופן מימושה מופיעה באחד מאתרי המרשתת, אשר קובע כי "כאשר רוצים להתייחס למוצרים שמספקים אותם, מקובל יותר להשתמש במילה אספקה. אבל כשרוצים להתייחס לתהליך ההספקה, לא קיים כיום הבדל בין המילים אספקה

49. ארכיון קק"ל.

50. אוסף הכרזות (לעיל הערה 34), שם.

51. falcha.co.il/?CategoryID=65&ArticleID=738

52. www.yedion.com.tables.table-1109.html

53. rotter.net/forum/scoops1/26893.shtml

והספקה ובשתייהן משתמשים באופן דומה".⁵⁴ לעומת זאת לפועל הספיק אין שם פעולה סדיר. בהקשרים מסוימים עשויה להתקשר אליו הצורה הספק, אך בהקשר דומה לזה הנקרה בקורפוס צפויה בלשון ימינו הופעתו של שם הפועל ("כדי להספיק את העבודה").

• התעסקות:

הנני מבקש את כל עובדי העיריה להמנע מכל התעסקות בענינים שכאלה (1933).

בלשון ימינו צפויה להופיע בהקשר זה הצורה עיסוק, ואילו מימושה של התעסקות מוגבל להקשרים המציינים את גון המשמעות הייחודי לבניין,⁵⁵ כגון "25% מהתאונות בארה"ב – בגלל התעסקות הנהגים בסלולרים",⁵⁶ "מה היא דרך ההתנהגות הראויה בנושא זה של התעסקות של גבר באסטיקה של גופו?".⁵⁷

מבחינת תולדות הלשון יש כאן לכאורה העדפה של הצורה שמקורה בלשון חז"ל (עיסוק) על פני צורה שמקורה בתקופת הביניים (התעסקות), אלא שבפועל אין מדובר בתהליך פשוט של המרת צורה מאוחרת בקדומה ממנה, אלא בתהליך סבוך מן הבחינה הצורנית והסמנטית כאחת. מבחינה צורנית הומר שם הפעולה הסדיר התעסקות בשם פעולה הגזור במשקל המזוהה עם בניין שהשורש איננו משמש בו, שהרי המשמעות הרלוונטית מתממשת בעברית החדשה בקל ובהתפעל, אך לא בפיעל. מן הבחינה הסמנטית השתנתה משמעותה של עיסוק לעומת המצוי בלשון חז"ל, והוראת 'עשייה, טיפול בדבר, התעסקות' הוצמדה לה רק בתקופה המודרנית. משמעות זו הובעה מאז תקופת הביניים באמצעות הצורה התעסקות, אך על אף קליטתה הזמנית ברבדיה המוקדמים של העברית החדשה היא לא זכתה בה לאחיזה של קבע, אלא נדחקה להקשרים שבהם נדרשת הבעה ספציפית של גון המשמעות הייחודי להיקרותו של השורש בבניין התפעל.

• חגיגה:

לרגלי חגיגת יום הולדת המלך יהיו משרדי העיריה סגורים (1928).

הצורה חגיגה משמשת בלשון ימינו בראש ובראשונה כשם עצם, ואילו כשם פעולה היקרותה נדירה הרבה יותר. במרבית אתרי המרשתת מקביל הצירוף "חגיגת יום הולדת" לצירוף "מסיבת יום הולדת", ורק לעתים נדירות הוא מתפקד כשם פעולה

⁵⁴ www.safa-ivrit.org/spelling/aspaka.php

⁵⁵ לדיון בתופעה זו ראה רביד תש"ס, עמ' 72–74; שחיל 1998, עמ' 87.

⁵⁶ themarket.com/hitech/1.667037

⁵⁷ www.moreshtet.co.il/web/shut/shut2.asp?id=142788

(כגון "האפיפיור ואנשי הכמורה הנוצרית לא אהבו את מנהג חגיגת יום ההולדת").⁵⁸ כאשר נזקקים הדוברים להביע את הפעולתיות, הם צפויים לממש מבנים תחביריים המכילים את שם הפועל משורש זה (לדוגמה "נהוג לחגוג מסיבות יום הולדת באירוע חגיגי").⁵⁹ תמורת הניסוח המופיע בקורפוס צפויה בלשון ימינו השמטתה של המילה חגיגה או החלפתה בפריט לקסיקלי אחר (כגון "לרגל ציון יום ההולדת למלך"). אלו הדוגמאות שנרשמו בקורפוס החוזרים המשרדיים. אך היקרותם של שמות פעולה סדירים שנפלטו מן השפה מאז התקופה הנחקרת איננה ייחודית לקורפוס זה, אלא אופיינית ללשון התקופה בכללותה. להלן כמה דוגמאות לתופעה מתוך עלונים שהוציאו לאור תלמידי הגימנסיה העברית בירושלים בשנות השלושים:

• **אסיפה:**⁶⁰

הוסברה גם מטרת אסיפת 20 המ"י לחדש (1938).
מכל העבודות האלה מצא חן בעיני אסיפת הריג'לה (1938).

הצורה אסיפה מקורה בלשון חז"ל, אך על אף תפוצתה ברבדיה המוקדמים של העברית החדשה היא פינתה במהלך הזמן את מקומה במרבית ההקשרים לטובת הצורה המחדשת איסוף. חיפוש במרשתת הבהיר כי עיקר שימושה של אסיפה בלשון ימינו הוא ביחס לכסף (לדוגמה, "מחר [...] תתבצע אסיפת כספים למסיבת המתגייסים",⁶¹ "על אסיפת כסף במשותף אני כבר בכלל לא מדברת... בשכבת הגיל שלנו זה לא תופס"⁶²), אך גם בהקשר זה נפוץ יותר השימוש בצורה איסוף.

• **נתינה:**

בעד נתינת רשיון זה הוא רוצה לתקן את מצבה הכספי של טורקיה (1938).
צורה זו רווחת מאוד בטקסטים מראשית ימיה של העברית החדשה. לדוגמה:
הנני מבקש, בפעם האחרונה, להתיחס ביתר רצינות לנתינת הרפורטים וימי החפש לשוטרים (מכתב מ-1926).
הם מסרבים להשתתף בנתינת פצויים (מכתב מ-1935).
נתינת צורה לחומר תחת המפסלת שביד האמן (מילון בן-יהודה, ערך צעצוע).

58. www.birthday.co.il < מאמרי יום הולדת > ימי הולדת – קצת עובדות היסטוריות.

59. שם.

60. בקורפוס נוהג הכתיב הדקדוקי ששלט בבתי הספר בתקופה זו, ועל כן קריאתה של הצורה היא אסיפה ולא אִסְפָּה.

61. ya.serv-il.co.il/mdan/index.php?s=4cd3f8f7a1b84ba615f5048e2afcdf0d&showto
pic=653

62. www.kipa.co.il/community/show/6324077

לעומת זאת בלשון ימינו מועדפת בהקשרים מעין אלה הצורה מתן. חיפוש הצירוף נתינת רי(י)שיון במרשתת הניב כ-600 תוצאות, וזאת לעומת כ-10,000 תוצאות שהתקבלו בחיפוש אחר מתן רי(י)שיון. תמונה דומה התקבלה גם בבדיקתם של הצירופים מתן דו"ח, מתן פיצוי ומתן צורה בהשוואה לצירופים המקבילים המתועדים בטקסטים המוקדמים. הרחבת החיפוש לצירופים נוספים הראתה כי גם בהם יש העדפה של מתן על פני נתינה (לדוגמה מתן תמריץ, מתן חסות, מתן אמן ועוד). מבחינת תולדות הלשון מתן מקורה מקראי, ואילו נתינה מקורה בלשון חז"ל. כמו בכמה מקרים אחרים גברה גם כאן ידה של הצורה המקראית.

• שליחה:

בשעה שנוכחו הרוסים שאין תועלת בשליחת נשק לספרד (1938).

בלשון ימינו יש תחרות בין הצורות שליחה ומשלוח, במיוחד במשלביה הפורמליים של השפה. לדוגמה, אתר מרשתת המציע תכנה המאפשרת "שליחת הודעות sms" מצהיר כי "הורדת התוכנה אינה כרוכה בתשלום. התשלום עבור משלוח הודעות בלבד".⁶³ בדומה לכך קובע דואר ישראל כי "מכתב מסוג רגיל הוא האמצעי הנפוץ ביותר למשלוח מסמכים או תכולה אחרת",⁶⁴ אך אחד מן הגולשים ברשת שואל על "שליחת מכתב בדואר רגיל".⁶⁵

כאשר מצטרף אל המילה רפנט מוחשי עשוי השימוש בצורה משלוח להניב הקשרים דו-משמעיים, שבהם ניתן לפרש את הצורה כשם עצם או כשם פעולה. לדוגמה:

טוריקה לאו"ם: סיכלנו משלוח נשק אירני לסוריה.⁶⁶

משלוח פרחים היא צורה מסורתית לשמח אנשים.⁶⁷

לעומת זאת בהקשרים אחרים מתפקדת הצורה משלוח במובהק כשם פעולה. לדוגמה:

הולנדר הגביל משלוח ברכות "שנה טובה" ע"י משרדי ממשלה.⁶⁸

האיתור נעשה בשלב משלוח הודעת הקבלה (מכתב ממנהל התלמידים של האוניברסיטה העברית, 17.2.2011).

נראה כי גם במקרה זה יש לתלות את אחיזתה של משלוח בשפה במעמדה בלשון

63. www.smsender.co.il

64. www.israelpost.co.il/postshirut.nsf/misparid/217?OpenDocument

65. sf.tapuz.co.il/shirshur-251-133186834.htm

66. www.mako.co.il/news-military/security/Article-f214e584c7d0f21004.htm

67. www.flowers-chen.co.il < שונות > משלוח פרחים.

68. www.globes.co.il/news/article.aspx?did=519793

המקורות, שהרי מלבד מקורה המקראי מוכרת הצורה היטב הודות לצירוף משלוח מנות. אף שלרשות הדוברים עומדת הצורה הסדירה שליחה, היא לא הצליחה לדחוק את הצורה המקראית, ושתייהן משמשות שימוש פעיל בשפה זו בצד זו.

• רחיצה:

ככל המקלחות משמשת אף זו לרחיצה (1935).

במקרה זה חל שינוי מאז התקופה הנחקרת הן בבניין הפועל הן בשם הפעולה. בתקופה הנחקרת עדיין היה מקובל השימוש בשורש זה בבניין קל גם בהקשרים שבהם יש זהות בין מבצע הפעולה למקבלה, ואילו היום התייחד בניין התפעל להבעתה של משמעות זו. בהתאם לכך נוצר בידול בין רחצה לרחיצה: הראשונה משמשת כשם הפעולה של התרחץ ואילו האחרונה מציינת את פעולת הניקוי, ועל כן תופיע בהקשרים שבהם מקבל הפעולה איננו זהה למבצעה (רחיצת מכוניות, רחיצת כלבים, רחיצת תינוק וכד'). הצורה התרחצות אמנם מתועדת אך היקרותה נדירה מאוד, ובחיפוש אחריה באינטרנט התקבלו 520 תוצאות בלבד לעומת מאות אלפים לרחיצה ומאות מיליונים לרחצה.

מבחינת תולדות הלשון רחצה מקורה בלשון המקרא ואילו רחיצה מקורה בלשון חז"ל. דומה שגם במקרה זה ניתן לתלות במורשת לשון המקרא את אחיזתה של הצורה הלא סדירה בלשון ימינו, אך בניגוד למקרים אחרים אין תחרות מלאה בין הצורות, אלא נוצר ביניהן בידול.⁶⁹ להלן כמה דוגמאות נוספות לשמות פעולה סדירים המתועדים בשפה בתקופה הנחקרת אך נעדרים מלשון ימינו או נדירים בה:

הנחת חמרי בנין על הכביש והשתמשות במדרכות לשם תערכות [!] ביטון (פסק דין מ-1932).⁷⁰

ובמקצת גרמה לכך גם השתמשותו בשפה שאינה מדוברת (טקסט עיוני, 1925).⁷¹

המשכת עבודתי בעירייה (מכתב מ-1930).⁷² בהסברתי [...] את השאלה הזאת של המבקר, הדגשתי כי עבור נסיעות פרטיות שלי, הנני נוהג לקנות דלק על חשבוני (מכתב מ-1949).⁷³

מר ברלין מוסר שנתקבלו הרבה התאונות [!] משכנים (פרוטוקול מ-1918).⁷⁴

69. וראה עוד על תהליכי בידול בסעיף 5.3 להלן.

70. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 2807 – 11.

71. ש' טשרניחובסקי, עמנואל הרומי, ברלין תרפ"ה, עמ' 63.

72. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 23 – 151.

73. שם.

74. מובא אצל שחורי תש"ן, עמ' 133.

אמנם בראשית ימיה של העברית החדשה היה מספרם של שמות הפעולה האוטומטיים קטן לעומת מספרם בלשון ימינו, אך נראה שבה בעת הוטלו מגבלות מועטות מאלו הקיימות בשפה היום על גזירתם. במהלך הזמן התפתחו מגבלות לקסיקליות על מימושן של צורות מסוימות שהיו נפוצות ברבדיה המוקדמים של העברית החדשה. כתוצאה מכך פסקו חלקן כליל מלשמש בה, ואילו אחרות שכיחות היום פחות מתחליפיהן שאינם גזורים במשקלים הסדירים.

הרקע לתופעה זו מורכב, וניתן לתלותו בכמה סוגים של גורמים. מקצת הצורות מנועות בלשון ימינו משום שהתייחדו להבעת משמעות ספציפית. גורם זה עשוי להסביר את גורלן של גמירה או של חגיגה. במקרים אחרים התפתחו מגבלות לקסיקליות שרירותיות על מימושן של צורות מסוימות, כמו במקרה של השתמשות או אסיפה. אך דומה שגורם משמעותי במיוחד העומד ברקע פליטתן של צורות סדירות מן הלשון הוא השפעתה של הלשון הקלסית והתקרבות אליה. כבר רוזן העיר על כך, שבניגוד לתפיסה הרווחת כי העברית החדשה הולכת ומתרחקת ממקורותיה, בגזרות מסוימות של שימוש הלשון מסתמנים תהליכים שהובילו "לניסוגה אחורה" [...] ולהחזרתה – החלקית אמנם והמוגבלת להבטים מוגבלים של המערכת הלשונית – של הלשון לדמותה הקלאסית".⁷⁵ ברקע התהליכים הללו עמדו, בין השאר, מרכזיותו של המקרא במערכת החינוך העברי וניסיונותיה של פעילות הכוונת הלשון לקרב אליו את הלשון בת הזמן. אלו הפכו את המקרא לגורם משמעותי בעיצובה של העברית בת הזמן וחזקו את אחיזתו בה.⁷⁶

תהליך זה משתקף גם בתחום שם הפעולה, וצורות סדירות מסוימות שנהגו בעברית החדשה בראשית ימיה פינו את מקומן לצורות חלופיות שמקורן במקרא. כך הוחלפו נתינה במתן, התאוננות בתלונה, שליחה במשלוח, רחיצה ברחצה, ועוד. עצמתה של הירושה ההיסטורית גברה במקרים מעין אלה על מגמת ההסדרה, ותוצאתו של התהליך הייתה הקטנה מסוימת במידת הסדירות של מערכת שמות הפעולה לעומת ראשית ימיה של העברית החדשה.

תהליך זה פעל באופן נקודתי, על צורות מסוימות ולא על אחרות, ולא היה תלוי כולו בירושה ההיסטורית. הצורה אסיפה, למשל, המתועדת בעלוני בית הספר של תלמידי הגימנסיה העברית, נפלטה מן הלשון אף שהיא מתועדת בלשון חז"ל. תמורתה נוצרה בלשון ימינו הצורה איסוף, שאיננה תואמת את מגמת ההסדרה משום שהיא גזורה במשקל המזוהה עם בניין אחר מזה שבו משמשת צורת הפועל. אך על אף מגבלותיו של ההסבר ההיסטורי אין ספק כי ניכרת השפעה מסוימת של הירושה ההיסטורית על עיצוב הרגלי הלשון הנוהגים בימינו. בחינה מדוקדקת של

75. רוזן תשנ"ב, עמ' 33.

76. דיון בעניין זה מובא, למשל, אצל כהן תשנ"ח, עמ' 120–123.

משקלה היחסי של ירושה זו לעומת משקלם של תהליכי לשון חיים ופרודוקטיביים היא חלק בלתי נפרד מניתוח תהליכי עיצובה של העברית החדשה.

5.3 תהליכי בידול

מאפיין בולט של הקורפוס הוא השימוש בפריטים לקסיקליים מסוימים בתפקידים הנחלקים היום בין שתי מילים או יותר. דוגמה לכך היא הצורה העתקה, המשמשת בו כשם פעולה וכשם עצם כאחד, כגון:

מסירת חמר ארכיווני (!) והעתקת חמר ארכיווני (1927).

אין פקיד העיריה רשאים להראות או למסור חמר ארכיווני או העתקות מחמר ארכיווני הנמצא ברשותם בלי רשיון בכתב חתום בידי ראש העיריה (שם).

בלשון ימינו משמשת העתקה כשם פעולה, ואילו בתפקיד שם העצם משמשת הצורה העתק. שתי הצורות מקורן בתקופת הביניים. על פי התייעוד במילון אבן-שושן היה ביניהן הבדל: העתקה שימשה כשם פעולה בלבד, ואילו העתק שימשה כשם עצם וכשם פעולה כאחד. המשמעות המורדנית של 'נוסח מועתק (copy)' מצוינת במילון בצד העתק בלבד, בהתאם למקובל בלשון היום. אלא שעל פי העדויות הטקסטואליות, בתחילת ימיה של העברית החדשה שימשו שתי הצורות בלא כל הבחנה ביניהן בין בתפקיד שם עצם בין בתפקיד שם פעולה. הבידול הקיים היום בין הצורות אינו מבוסס אם כן על המשך ישיר של יחסי הכוחות ביניהן בתקופת הביניים, אלא נוצר במהלך התפתחותה של העברית החדשה. בראשית ימיה של העברית החדשה הייתה העתקה הצורה הרווחת לציון שם העצם,⁷⁷ אך העתק הייתה גם היא מוכרת היטב. לדוגמה:

רצוף בזה מתכבדים אנו לשלח לכ" [=לכבודו] שתי העתקות מהמכתבים שקבלנו (1920).⁷⁸

הנני מצרף בזה העתקת תלונה שנתקבלה מסוחרים אחדים במרכז המסחרי (1924).⁷⁹

לדאבוננו הגדול הננו מוצאים הכרח להמציא לו בזה העתק חליפת מכתבים בינינו ובין הרופא הראשי (1924).⁸⁰

נהיה לכם אסירי תודה אם תשלחו לנו מדי פעם בפעם העתקים מהרפורטים של המשטרה בדבר ההפסקות במאור (1925).⁸¹

77. תיעוד נוסף של הצורה ראה אורן תשנ"ו, עמ' 74; רשף תשס"ט, עמ' 167.

78. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 1 - 160.

79. שם, תיק 3 - 168.

80. שם, תיק 3 - 21.

81. שם, תיק 3 - 339.

חילופים בין שתי הצורות לציון שם העצם מצויים בטקסטים לפחות עד שלהי שנות הארבעים,⁸² ואף בספר לימוד עברית שכתב ז'בוטינסקי בשלהי שנות השלושים, ואשר יצא לאור ב־1950, עדיין מספק המחבר את הצורה העתקה כתרגום לצורה האנגלית copy.⁸³ בתפקיד שם פעולה רווחה בעיקר הצורה העתקה, ואילו העתק נדירה יותר, אך יוסף קלוזנר, לדוגמה, מציע להתמודד עם המחסור במילים באמצעות "העתק של המלות והשמות הזרים באותיות ובתנועות עבריות על־פי חוקי לשוננו".⁸⁴ הבידול בין העתק ובין העתקה הוא חלק מתהליך כולל של בידול שחל בין המשקלים שאליהם הן משתייכות. כך למשל מעיד יצחק אבינרי:

כיום ניכרת שאיפה ליחד למשקל הפסד והפסק לא את הפעולה, אלא בעיקר את תוצאתה, או ליחד לו בכלל משמעות שונה משל [משקל] הפעלה מעט או הרבה. למשל: הקדמה-הקדם, הסכמה-הסכם, המשכה-המשך, הסברה-הסבר, העתקה-העתק, ועוד. יש לציין תופעה זו כהולמת את רוח הלשון, שלא להרבות בנרדפים יתרים.⁸⁵

תהליכי הבידול לא היו מוגבלים לצמד משקלים זה, אלא התרחשו במספר רב של פריטים לקסיקליים. תחולתם לא הותנתה במצאי הצורות במורשת הלשונית, אלא בידול עשוי היה להתפתח הן בין צורות שירשה העברית החדשה מתקופות הלשון הקודמות (כמו העתקה-העתק, רחצה-רחיצה, עיסוק-התעסקות) הן בין צמדי מילים שנוצרו כתוצאה מהרחבת המצאי הלקסיקלי וקבלת מילה חדשה לשפה (כמו הנהלה-ניהול-התנהלות, מאמץ-התאמצות). תהליכי הבידול פעלו לעיצובו של אוצר המילים המודרני לאחר שכבר נוצרה ההבחנה הבסיסית בין מילים שימושיות למילים ספרותיות וארכאיות,⁸⁶ והם הגדילו את אפשרויות ההבעה באמצעות העמדת הבחנות בין מושגים קרובים, אשר בתחילה לא הייתה דרך להבחין ביניהם הבחנה ברורה.

פעולתם של תהליכי הבידול הייתה נרחבת מאוד, ולא הוגבלה לתחום שם הפעולה אלא חלה על הלקסיקון בכללותו. כדי שלא לחזור על דוגמאות שכבר נידונו בסעיפים אחרים, וכדי להצביע על היקפה של התופעה, יורחב הדיון בסעיף זה לכלל שמות העצם המופשטים הקשורים אל הפועל, בין שנגזרו במשקלי שמות הפעולה ובין במשקלים אחרים. להלן מבחר דוגמאות לצורות שתחומי שימושן נשתנו במעבר ללשון ימינו בעקבות פעולתם של תהליכי בידול.

82. ראה למשל מכתבים מתאריכים שונים בתיקו האישי של מזכיר העיר תל אביב, 23 - 151.
83. V. Jabotinsky, *Taryag Millim: Introduction into Spoken Hebrew (in Latin Characters)*, revised Israeli edition, Jerusalem 1950, p. 73.
84. קלוזנר תש"ט, עמ' 30.
85. אבינרי תשכ"ה, עמ' 137.
86. רשף תשס"ג.

• **הוספה-תוספת:**

לפני שני חדשים בערך בקשתי מכ' [=מכבודו] את אשור ההוספה הצודקת שמגיעה לי לפי חוקי המשטרה הא"י (1921).⁸⁷
אודה לכם אם תואילו לדון באחת משיבותיכם הקרובות בבקשתי לקבוע לי נוסף למשכרתי הוספה אישית להוצאות רפרזנטציה (1933).⁸⁸

בלשון ימינו צפויה בהקשרים אלו הצורה תוספת.

• **הכרזה-מכרז:**

הכרזה על הצעות מס' 31:

עיריית תל-אביב מזמינה בזה הצעות עבור מכשירי אינסטלציה שונים [...] את מעטפות ההכרזה הסגורות אפשר לשים בתיבת ההכרזות הנמצאת ליד משרד ההנהלה הכללית בעירייה (1925).

בלשון ימינו צפויה בהקשר זה הצורה מכרז.

• **היעדר-היעדרות:**

מי שאינו יכל לבא לעבודה עליו להודיע בכתב את סבת העדרו (1927).

שימוש מעין זה אמנם עשוי להיקרות גם בלשון ימינו, אך קיים הבדל דק בין היעדר להיעדרות. החיפוש אחר הצורות במרשתת העלה כי היעדר נפוצה בלשון במגוון רחב של הקשרים (היעדר תחרות,⁸⁹ היעדר רישום פלילי,⁹⁰ היעדר תביעות,⁹¹ היעדר ראיות,⁹² היעדר מסוגלות הורית,⁹³ היעדר מחזור⁹⁴ ועוד), אך ביחס לאי-נוכחות במקום העבודה מקובלת בעיקר הצורה היעדרות; לדוגמה, "חוק דמי מחלה (היעדרות בשל מחלת הורה)",⁹⁵ "ימי היעדרות לטיפול בילד",⁹⁶ "היעדרות עקב היריון ולידה של בת זוג",⁹⁷ וכדומה.

87. הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, תיק 2 - א62.

88. שם, תיק 23 - 151.

89. www.haaretz.co.il/hasite/spages/1236768.html

90. www.dinplili.co.il/certificate.php

91. www.fnx.co.il

92. www.lawguide.co.il/articles/1415/9865

93. www.divorce-online.co.il/?category=articles&subcat=239&pageart=273

94. www.ifam.org.il/?tag

95. www.hilan.co.il/calc/Legislation.aspx?type=law&id=53

96. www.ovdim.org

97. www.sfz-law.co.il

• ידיעות-מידע :

ראשי ועדות ומחלקות העיריה מתבקשים להמציא [...] מדי חדש בחדשו דו"ח וידיעות על מהלך העבודה במחלקותיהם (1927).

בלשון ימינו צפויה בהקשר זה הצורה מידע.

• סדר-סידור-הסדר :

כל הזמנה שלא לפי הסדר הנ"ל תהיה על חשבון המזמין (1933).
הנני מתכבד לבקשכם לענות לי על השאלות הבאות בקשר עם הסדורים
אשר יש לעשות למען הבטחת המקום הדרוש למחלקותיכם (1934).

בלשון ימינו צפויה בהקשרים מעין אלה הצורה הסדר.

• רישיון-הרשאה :

אין פקידי העיריה רשאים להראות או למסור חמר ארכיווני או העתקות
מחמר ארכיווני הנמצא ברשותם בלי רישיון בכתב חתום בידי ראש העיריה
(1927).

בלשון ימינו צפויה בהקשר זה הצורה הרשאה.

תהליכי הבידול שחלו בעברית החדשה במהלך התפתחותה בצמדי מילים אלו,
וברבים אחרים, פתחו את האפשרות להבעתן של הבחנות מדויקות ועדינות מאלו
שעמדו לרשותם של חברי הקהילה הלשונית בראשית ימיה. בתחום שם הפעולה
עשוי היה התהליך להתבטא ביצירת הבחנה בין שם הפעולה לשמות מופשטים
אחרים הקשורים לפועל (כמו במקרה של העתק-העתקה), בין שם הפעולה המביע
את משמעותו היסודית של הפועל ובין שם פעולה המביע משמעות ספציפית שיש
לפועל בבניין מסוים (כמו במקרה של עיסוק-התעסקות), או בין שם מופשט הגזור
במשקל שם הפעולה לשמות מופשטים אחרים הקשורים אל השורש (כמו במקרה
של הרשאה-רישיון). אף כי כבר בשנות העשרים ניכרת יכולתה של השפה לענות
על צורכי ההבעה הבסיסיים, שכלול אמצעי ההבעה חיזק את יכולתה לשמש כשפת
המסגרת שבה מתנהלים כל ההיבטים של חיי הקהילה הלשונית.

6. סיכום

העיון הדיאכרוני בממצאים הטקסטואליים הנוגעים לתחום לשון מוגדר הצביע על
התרומה האפשרית של אפיק מחקר זה להבנת תהליכי ההתפתחות של העברית
החדשה. כיוון אחד שבו התגלתה חשיבותו של העיון הדיאכרוני נוגע לעצמתה של

הירושה ההיסטורית ככוח מעצב בגיבוש הרגלי הלשון המקובלים בעברית החדשה. קיומן של צורות מוכרות מן הירושה ההיסטורית עשוי היה להציב משקל שכנגד למגמות הסינכרוניות שפעלו בשפה (במקרה של שם הפעולה – בראש ובראשונה מגמת ההסדרה). במקרים רבים עשויות היו הצורות הללו לגבור על הצורות הסדירות, גם אם בראשית ימיה של העברית החדשה היו הצורות הסדירות מבוססות בלשון ונראה היה שקנו להן אחיזה בה.

ממצא זה עולה בקנה אחד עם הערתו של חוקר לשון חז"ל המובהק יחזקאל קוטשר, בעקבות בדיקה מדוקדקת של משקלי שמות הפעולה המשמשים בכתב יד קאופמן בבניין קל:

לרוב לא היה בכוח "קטילה" לעקור שמות פעולה מקראיים] של פעלים מצויים ביותר במקרא, החיים אף בלשון חז"ל [...] לצמיחת "קטילה" בפעלים מעין אלו היה מקום רק בשעה שהשם הקדום עשוי היה להתגונן בהוראה נוספת (כגון "מיתה" – "מות").⁹⁸

על אף הפער המהותי בין אופייה של לשון חז"ל לאופייה של העברית החדשה ניכרים בשתייהן כוחה המשמר של הירושה ההיסטורית ויכולתה להוות משקל שכנגד לתהליכי הלשון החיים שפעלו במערכת בת הזמן. יש צורך במחקר נוסף כדי להכריע אם מילאו בסוגיה זו לשון המקרא ולשון חז"ל תפקיד דומה, או שמא היה פער ביכולתן להשפיע על כיוון ההתפתחות של המערכת הלשונית המודרנית בשל מעמדן השונה במערכת החינוך ובמערכת התרבותית שנוצרה ביישוב.

תרומה נוספת של העיון הדיאכרוני היא ההבחנה בין תהליכי השינוי שקדמו להיבדלותה של העברית החדשה מרובדי הלשון שקדמו לה ובין התהליכים שפעלו לעיצובה מנקודה זו ואילך. תהליכי המודרניזציה של העברית לא החלו להתרחש עם הפיכתה ללשון שימושית בקרב יהודי ארץ ישראל, אלא ראשיתם בתהליכי שינוי בעברית הכתובה שקדמה לדיבור, אשר הובילו לשינוי מעמיק בהיערכותה של השפה.⁹⁹ אימוצה של העברית כלשון דיבור העמיק את התהליכים הללו והשפיע על כיוונם. ההבחנה בין שני שלבים אלו בהתפתחות העברית החדשה היא בעלת השלכות לתאוריה הבלשנית, משום שהיא עשויה להצביע על ההיקף האפשרי של שינוי מבני בשפה הנעדרת ממד של דיבור ועל השינוי בכיווני התפתחותה בעקבות הרחבת גבולותיה והפיכתה ללשונה העיקרית של קהילת דוברים מודרנית.

העיון הדיאכרוני בתחום שם הפעולה הראה כי השינוי התחבירי בהיערכותה של העברית קדם לאימוצה בחיי היום-יום, ובעת שהפכה העברית ללשון המסגרת של היישוב כבר עמדו לרשותם של חברי הקהילה הלשונית הצעירה דפוסי תחביר

98. קוטשר תשל"ב, עמ' 108.

99. רבין תשנ"ט; הרשב תשס"ח.

מודרניים שהיו מבוססים דיים כדי לאפשר שימוש יעיל – ואחיד למדי – בעברית לצורך השגתן של מטרות מעשיות. היקפו המצומצם יחסית של אוצר המילים לא היה מכשול על עצם יכולתה של העברית למלא את התפקידים החדשים שהוטלו עליה, וגם אם לא תמיד עמדה לרשותם של הכותבים המילה המדויקת, לא העמיד הדבר קושי בפני יכולתם ליצור טקסטים עבריים קולחים, מובנים וחד-משמעיים. בניגוד לספרות היפה, שבה לעתים קרובות הייתה הדנוטציה מעורפלת,¹⁰⁰ בטקסטים שימושיים כדוגמת קורפוס החוזרים המשרדיים אין בדרך כלל כל ממד של ערפול. מתקופה זו ואילך ניכרת בעיקר פעולתם של תהליכי הסדרה ובידול, אשר לא שינו באופן מהותי את היערכותה הבסיסית של השפה, אך קיבעו את פרטיה, הרחיבו את אפשרויות ההבעה ועידנו אותן. יחסי הכוחות בין הכוח המשמר של הירושה הלשונית ובין מגמות ההסדרה והבידול פעלו בכל אחד מן הפריטים הלסקסיקליים באופן נקודתי, ויצרו את ההכרעות אשר עיצבו את היערכותו של הלסקסיון. ניתן לשער שמגוון הגורמים שעיצבו את תחום שם הפעולה היו פעילים בעיצובם של תחומים נוספים של המערכת הלשונית המודרנית, וגורמים נוספים עשויים להתגלות בעקבות הרחבת העיון לתחומי לשון נוספים.

קיצורים

אבינרי תשכ"ה = י' אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה
 אבן-זהר 1976 = א' אבן-זהר, "מה בישלה גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? למעמד הדנוטאציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים", הספרות 23 (1976), עמ' 1-6

אורנן תשנ"ו = ע' אורנן, מילון המילים האובדות, ירושלים תשנ"ו
 ביבר 1988 = D. Biber, *Variation across Speech and Writing*, Cambridge = 1988

בלאו תש"ן = י' בלאו, "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית שבמקרא", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 103-114
 בן-חיים תשמ"ה = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3-25
 בראשר תשנ"א = מ' בראשר, "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד (תשנ"א), עמ' 127-150
 גלינרט תשנ"א = א' גלינרט, "למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר הסמוי של 'לפי הטף' לרוד ילין", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 106-127
 גלינרט 1987 = L. Glinert, "Hebrew-Yiddish Diglossia: Type and = 1987

100. אבן-זהר 1976.

Stereotype Implications of the Language of Ganzfrieds *Kitzur*", *International Journal of the Sociology of Language* 67 (1987), pp. 39–55

דובנוב תשס"ה = ק' דובנוב, "התפתחות ההסגרים המציינים רגש בעברית החדשה", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 65–77

הלמן ורשף 2007 = ע' הלמן ו' רשף, "קול העיר העברית לתושביה: מודעות עירוניות בתל-אביב המנדטורית", ישראל 11 (2007), עמ' 61–89

הרשב תשס"ח = ב' הרשב, לשון בימי מהפכה: המהפכה היהודית המודרנית ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשס"ח

כהן תשנ"ח = ח"א כהן, "דקדוק העברית המתחדשת ומקורות יניקתו", לשוננו לעם מט (תשנ"ח), עמ' 117–131

מורג תשס"ד = ש' מורג, "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת ש' מורג, ירושלים תשס"ד, עמ' 330–352

סמילנסקי תרצ"ו = ד' סמילנסקי, "עירית תל-אביב לכל מחלקותיה", ספר תל-אביב, א, בעריכת א' דרויאנוב, תל אביב תרצ"ו, עמ' 435–459

צבי ורשף תשס"ט = ת' צבי ו' רשף, "הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 315–344

צ'יף 1982 = W. Chafe, "Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature", *Spoken and Written Language*, ed.

D. Tannen, Norwood 1982, pp. 35–53

צ'יף ודניליבין 1987 = W. Chafe and J. Danielewicz, "Properties of Spoken and Written Language", *Comprehending Oral and Written Language*, ed. R. Horowitz and S. J. Samuels, San Diego 1987, pp. 83–113

קוטשר תשל"ב = י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 102–128

קלוזנר תש"ט = י' קלוזנר, הלשון העברית לשון חיה, ירושלים תש"ט
רביד תש"ס = ד' רביד, "שמות הפעולה בעברית החדשה: עיון מורפולוגי", בלשנות עברית 45 (תש"ס), עמ' 61–78

רביד וכהנא-אמיתי 2005 = D. Ravid and D. Cahana-Amitay, "Verbal and Nominal Expressions in Narrating Conflict Situations in Hebrew", *Journal of Pragmatics* 37 (2005), pp. 157–183

רבין תשנ"ט = ח' רבין, "מה הייתה תחיית הלשון העברית", חקרי לשון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 359–376

רוזן תשנ"ב = ח"ב רוזן, "זוטות מהתגבשותה של העברית הישראלית", דברי המפגש השנתי השמיני של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, חיפה תשנ"ב, עמ' 33–39

רשף תשס"ג = "דגמי הבחירה הלקסיקלית בזמר העברי כגילוי לתהליכים של ריבוד לשוני", העברית שפה חיה ג (תשס"ג), עמ' 287–310
 רשף תשס"ד = "רשף, הזמר העברי בראשיתו: פרק בתולדות העברית החדשה, ירושלים תשס"ד

רשף תשס"ו = "רשף, "לדמותה של העברית החדשה בראשיתה: עיון בתפוצתם של מבני הסמיכות בתכתובת המשרדית", מחקרים בלשון י (תשס"ו), עמ' 171–200

רשף תשס"ט = "רשף, "המשכיות מול שינוי בהתגבשותה של העברית הבינונית: עיון במצבה של מערכת הפועל בראשית תקופת המנדט", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח' כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 143–176
 רשף בדפוס = "רשף, "תהליכי סטנדרטיזציה בתצורת שם הפעולה בעברית החדשה" (בדפוס)

Y. Reshef, "Revival of Hebrew: Grammatical Structure = רשף בדפוס and Lexicon", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed.

G. Khan (in print)

Y. Reshef and A. Helman, "Instructing or Recruiting? = רשף והלמן 2009 Language and Style in 1920s and 1930s Tel Aviv Municipal Posters", *Jewish Studies Quarterly* 16 (2009), pp. 306–332

שור תשנ"ו = ש"א שור, "השיבה המלאה לעברית ובינוי-אומה הציוני-ישראלי: מסה ביבליוגרפית", מדעי היהדות 36 (תשנ"ו), עמ' 73–107

שחורי תש"ן = א' שחורי, חלום שהפך לכרך – תל-אביב, לידה וצמיחה: העיר שהולידה מדינה, תל אביב תש"ן

שקד תשמ"ז = ג' שקד, "סגנונה של הסיפורת בשנות ה-40 וה-50: מן היד אל הפה – הסיכוי והתבדותו", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 473–489
 שתיל 1998 = נ' שתיל, "צירופי סמיכות שגרענים שם פעולה בלשון המדוברת ובלשון העיתונות", החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות: עבודות י (1998), עמ' 81–88

Summaries

Menaheem Kister

Hawwā, Hōwā: A Contribution to Biblical Lexicography

This article maintains that the biblical words *hawwā* and *hōwā* have manifold meanings which differ from the definitions assigned to these words in biblical lexica. The meanings of the word *hawwā* are: (1) *desire* (Prov. 10:3; Ugaritic *hwt rš'* is a "false friend" of the biblical expression *hawwat reša'im*); (2) *anger* (Prov. 19:13; Job 6:2); (3) *chasm* or *pit* in the concrete sense (Job 30:13), or (4) *evil speech*, which is likened metaphorically to a chasm or pit in which one may be trapped (most occurrences). It is suggested that this usage combines two distinct meanings of the root: "trap" (Syriac *hawta*) and "(evil) speech" (Ugaritic *hwt*, Accadian *awātum*). The word means also (5) *property* (Ps. 52:9). The word *hōwā* means (1) *speech* (Ezra 7:29 || *šēmu'ā*) as well as (2) *evil spell* (Isa. 47:11). Neither *hawwā* nor *hōwā* means 'disaster, destruction' as is usually assumed. The phenomenon of combining the meanings of similar roots is discussed, as well as the literary device of playing with two meanings of a word.

Joshua Blau

Sound Selection and Sound Choice vs. Sound Shift

This article attempts to define new kinds of sound change: namely, sound choice and sound selection. Whereas sound shift proper deals with the generation of a new sound in place of an existing one, sound choice chooses one sound from several that can occur in a certain context, and sound selection selects and grants precedence to an already existing sound

over several alternatives. Because sound choice and sound selection lack the strength to produce a new sound, the restriction of sound change and sound selection to environments in which sound shift does not operate does not violate the principle of the universal validity of sound changes. Given the favorable circumstances under which sound choice and even more so sound selection operate, they are productive, whereas similar cases of sound shifts, operating under less favorable circumstances, remain unproductive.

For sound choice, the following examples are treated: the vowel opening the consonant cluster created in Classical Arabic by the elision of the final *u/i* case endings (§3aleph); the biblical Hebrew construct forms *qVṭle:/qVṭlo:t* (§3bet). For sound selection, the following examples are treated: the 3rd person plural masculine perfect *qal* form *qṭwl* in Babylonian Judaeo-Aramaic (§4aleph); the “connective” vowels in nouns terminating in a consonant and pronominal suffixes in biblical Hebrew (§4bet); *maqṭal/miqṭal* (§4gimmel); Barth’s Law (§4dalet); “connective” nunation (§4he); and the first segol of segolate nouns of the *pēʿel* type (§4waw).

Alexander Rofé

Not by Language Alone: Dating Biblical Pericopes according to the Philological-Historical Method

This essay emphasizes the importance of nonlinguistic arguments for the dating of biblical literature. De Wette’s observation that Deuteronomy was written shortly before its discovery in the eighteenth year of King Josiah’s reign has become an Archimedean point for the dating of documents in the Pentateuch and the historical books. Other legal institutions examined here as indicative of dating for biblical texts include the demise of the *mohar* (bride-price) in Genesis 24, as in Tobit, and the notion that sexual intercourse with idolaters causes defilement (cf. Gen. 34). Another indication of late layers, in the Priestly legislation, for instance, is affinity to Jewish halakhah (Num. 35:25–34) or to power relations in the Persian era (Num. 27:15–23). Similarly, geographical data

extant in Trito-Isaiah and historical allusions in Daniel indicate a late date of composition. The same is suggested by theological terms that occur in Gen. 24 and 1 Sam. 17. Affinity to aggadic midrash is another indicator of late origin, as in Gen. 24:30 and the extra verses about Nahash the Ammonite in 1 Sam. 10:27. These cases also demonstrate the limits of sole reliance on linguistics.

Simcha Kogut

מי ייתן (ו) The Biblical Phrase A Semantic-Syntactic Study of Its Optative Use

In biblical Hebrew, the phrase **מי ייתן (ו)** functions as a modal structure, in which a wish is embedded as a content clause. This expression is a special case of a rhetorical question that replaces a declarative sentence and is employed emphatically. Emphasis is achieved by using a positive expression for negative content (e.g., Exod. 15:11) and a negative expression for positive content (e.g., Amos 3:8).

One example in which a semantic shift turns a positive rhetorical question into the expression of a wish, in which the speaker longs for the presence of the thing that was missing, is found in Exod. 16:3: **מִי יִתֵּן מוֹתֵנוּ**; **בְּיַד ה'** = "Would that we had died by the hand of the Lord"; i.e., we did not die, but we wish that we had. Parallel to the rhetorical **מי יתן** we find the expression of a wish in a declarative sentence: **יִתֵּן ה'** = literally: "The Lord will give", i.e., "May the Lord...". In this case, "the Lord" stands for **מי**, "who", e.g., **יִתֵּן ה' אֶת הָאִשָּׁה... כְּרָחֵל וְלֵאָה**, "May the Lord make the woman... like Rachel and Leah" (Ruth 4:11). This sentence could have been written: **מִי יִתֵּן [וְהָיְיִתָּה] הָאִשָּׁה... כְּרָחֵל וְלֵאָה**, "May the woman... be like Rachel and Leah". It seems that **מי**, when directed specifically to God, as in the phrase **מי יתן**, reinforces the embedded modality of this phrase and provides it with an optative meaning.

Elisha Qimron

Dissimilation of Back Vowels and the *Quttul* Pattern in the Dead Sea Scrolls

Kutscher has shown that 1QIsa^a preserved a number of original nominal forms in which two consecutive *u* vowels were not dissimilated, including forms of the original *quttul* pattern, e.g., עוּוּז = MT עוּז (43:17). This article adds new data: e.g., שׁוּבּוּעַ (*šubbuʿ*) and בּוּכּוּרָה (*bukkura*). It describes the forms and usages of the *quttul* pattern in the Semitic languages and further suggests that this pattern is Protosemitic and has various dissimilated forms in the Semitic languages, e.g., *qittul*, *qittūl*, *qattūl*, and *quttāl*. Not a few nouns which have been taken as derived from other original Semitic patterns in fact belong to this pattern, e.g., גְּבוּר.

Ora (Rodrigue) Schwarzwald

On Vowel Polarity in Hebrew

Polarity is defined as the existence of high versus low vowels and of front versus back vowels within Hebrew morphonotactics. Vowel polarity is supported by the following four phenomena: (1) past-future alternations of *binyan* (pattern) *paʿal*, based on the historical Barth-Ginzberg Law; (2) the consistent vowel polarity in the configurations of other verbal patterns (*binyanim*); (3) a similar trend of polarity in nominal patterns (*mishkalim*), either in productive patterns or in all existing patterns listed in the Even-Shoshan *Dictionary*; and (4) the choice of the feminine suffix attached to masculine nouns. In Hebrew words, the high-low and low-non-low polarities are stronger than the front-back polarity in all of the above phenomena.

Steven E. Fassberg

Did Final $\bar{\imath} > \bar{e}$ in the Language of Naḥal Şe'elim 13?

The Aramaic document Naḥal Şe'elim 13, published in 1995 by Ada Yardeni and Jonas C. Greenfield, has aroused considerable debate. It has been described alternatively as a receipt for a marriage contract (*kəṭubbā*), a divorce document written by the wife (*geṭ*), and a waiver of claims from a wife to her husband. No less controversial is the interpretation of some spellings with final *heh* for expected *yod*: עין גדה, בעלה, מנה, and עלה. Whereas Yardeni and Greenfield analyzed the forms as 'En Gəḏē 'Ein Gedi', *minnah* 'from her', *ba'lah* 'her husband', and 'ālah, 'upon her', Hannah M. Cotton and Elisha Qimron argue that the context and plain sense of the documents requires first-person singular forms, and that the orthography of these words must reflect a word final shift $\bar{\imath} > \bar{e}$ in the speech of the scribe. This paper reexamines the proposed shift of final $\bar{\imath} > \bar{e}$ as well as the Aramaic and Hebrew parallels to such a shift that Cotton and Qimron cited in support of their argument.

Moshe Azar

Leḥīkāk in Rabbinic Hebrew

The paper examines the usage and syntactic contexts of *leḥīkāk* in rabbinic Hebrew in order to determine its lexical meaning or meanings. This examination suggests that *leḥīkāk* is a polysemic lexeme, whose meanings are: (1) "according to this" (calculation or criterion one has to pay); (2) "for this reason, consequently, therefore", in a correlative anaphoric conjunction, a correlative cataphoric conjunction, and a volitional causative (the consequence is a volitional action); (3) "from here one must infer (from this halakhah one must learn another halakhah), therefore". Diachronically, the second meaning of *leḥīkāk* has evolved from the first as a conjunction through grammaticalization, and the third has evolved from the second as a connective adjunct (or conjunct) through pragmaticalization.

Moshe Bar-Asher

ʾÓhel and ʾAhél in Mishnaic Hebrew

This article focuses on the distinction between the uncommon noun אֹהֶל/ʾahél (= enclosure, in which corpse impurity is transmitted to people and objects) and its homograph, the commonplace noun אֹהֶל/ʾóhel (= temporary dwelling, tent). Only the early textual witnesses of the Mishna maintain a clear distinction between the two words, using the uncommon one where called for. In the printed editions of the Mishna the distinction was blurred and eventually lost entirely, and the rare word was replaced by the more familiar one. The present article expands the discussion of this issue, citing the data from all the best textual witnesses of the Mishna and considering topics not previously addressed, such as the alternation of the two nouns in construct state with the word *hammet* (the dead person): הַמֵּת אֹהֶל/ʾahel *hammet* or הַמֵּת אֹהֶל/ʾóhel *hammet*. This inquiry revealed that the early reading is ʾahél *hammet* as attested in the best witnesses, including MS Kaufmann. These findings support Hanoah Yalon's hypothesis that the noun ʾahel evolved from the form אֹהֶל/haʾahel: where the good textual witnesses read ʾahel, the form haʾahel was found in texts that follow the Babylonian vocalization tradition. Upon the elision of the syllable (*ha*), the noun ʾahel underwent a further slight modification (to ʾahel) that enabled it to fit into a more common pattern in Mishnaic Hebrew: *paʾel*. The article also discusses the plural forms of these nouns: ʾohel – ʾohalim (ʾohalim) and ʾahel – ʾahelot.

Yehudit Henshke

The Vocalization Tradition of MS Cambridge of the Mishna: Between Ashkenaz and Italy

This article examines the vocalization tradition reflected by the some two hundred partially and fully vocalized words in MS Cambridge of the Mishna (Add. 470.1). Based on comparison both to the Tiberian vocalization system, and to later vocalization traditions in Italy, Spain,

and early Ashkenaz, the study shows that MS Cambridge exhibits unique features and that these features display greater affinity to the pre-Ashkenazic tradition.

Mordechay Mishor

Reflections of Ms. Erfurt's *Vorlage* of the Tosefta

In Ms. Erfurt, no fewer than 724 passages contain vocalization signs (*niqqud*). As Saul Lieberman has pointed out, it was the scribe of this manuscript's practice to add vocalization signs whenever he deviated from his *vorlage*. Scattered throughout this conjectural *vorlage*-manuscript were different versions that the scribe of Ms. Erfurt altered and then vocalized in the process of copying, indicating his rejection of these "ghost-versions" by inserting vocalization signs. In most cases this is our sole knowledge of these versions.

Thus, vocalization signs may enable us to penetrate the historical depth of the text and to tentatively reconstruct the original version of the scribe's *vorlage* in hundreds of passages. The scribe of Ms. Erfurt intended to shape a user-friendly text, close to known sources. Emendations of content are rare. The most important source for emendations was the Babylonian Talmud and, if other manuscripts of the Tosefta were at his disposal, he made but limited use of them.

Shlomo Naeh

Three Comments on the Text of the Yerushalmi

In this article I discuss three enigmatic expressions that appear in the Yerushalmi: הדר עילה (1325:15); עברתה רבתה (1323:17); and שיקע בו רבי רוב משניות (437:34). Based on analysis of the textual evidence, I suggest new readings and new interpretations of these passages.

Yochanan Breuer

The Preposition *Hemennu* and the Babylonian Branch of Mishnaic Hebrew

This article examines the prevailing view that, in the Babylonian and the Palestinian branches of mishnaic Hebrew, the preposition *hemennu* is considered Babylonian, as against the Palestinian *mimmennu*. Actually, *hemennu* is present in both branches, but always in the minority: it appears in Palestinian compositions (e.g., the Palestinian Talmud), and in certain types of the Babylonian Talmud its occurrence is also relatively infrequent. Consequently, it is doubtful whether *hemennu* is specifically Babylonian.

In this article, the exact relationship between the competing prepositions is assessed. The findings were that, for specific adjectives and adverbs ending with an *a* vowel or *m*, the Babylonian Talmud usually uses *hemennu* (89%), whereas in general use it is in the minority. In the Palestinian compositions, it is in the minority in all circumstances. Consequently, *hemennu* may be considered Babylonian only in such phrases, whereas in general use it typifies both branches to the same degree.

Elitzur A. Bar-Asher Siegal

Non-anaphoric Uses of Demonstrative Pronouns in Babylonian Jewish Aramaic

This paper argues that the demonstrative pronouns in Babylonian Jewish Aramaic, alongside their regular anaphoric uses, form a paradigm of uses which are neither exophoric nor endophoric. Distal and medial demonstratives are used with indefinite references (with the distinction that the former introduce the topics of the narrative unit and the latter the non-topic participants), and proximal demonstratives either introduce known entities (the “recognitional use”) or appear in generic statements. The

paper examines the conditions for each of the uses – as compared to similar phenomena in English – and argues that, like the exophoric uses of demonstratives, which introduce entities in the surrounding physical situation, the above-mentioned usages form a paradigm of contrastive uses for presentation of their referents in a narrative.

In addition, this paper considers the historical relationship between the three categories of demonstratives in Aramaic and in Armenian. It also examines the ramifications of this type of study for developing a comparative methodology for manuscript research in order to produce a grammar of Babylonian Jewish Aramaic.

Aron Dotan

The Formation of the Babylonian Vowel Graphemes

The six supralinear vowel graphemes of the Babylonian vocalization system are considered, in part, as fractures of Hebrew letters. This is true for the three graphemes derived from the three *matres lectioni* – *aleph*, *waw*, *yod*. For the remaining three graphemes, several explanations have been put forth by modern scholars.

A short, hitherto misunderstood, medieval document becomes, with the interpretation suggested in this paper, relevant to the problem under consideration. The source seems to express a clear opinion as to the origin of the graphemes, an opinion which happens to coincide with an explanation suggested by S. Pinsker in the mid-nineteenth century. The weight of such an ancient source, chronologically not far distant from the time when the Babylonian vocalization was actually practiced, is decisive.

Yosef Ofer

**The Terms *Masora Gedola* and *Masora Qetanna*:
From the Masoretic Period to Norzi's *Minḥat Shay***

The meaning of the terms *Masora Gedola* and *Masora Qetanna* has changed over the generations and this article describes and attempts to explain these shifts. The term *Masora Gedola* was used in three different senses: (a) the Masora collection titled *Okhla ve-Okhla*; (b) the Masora collection created by Jacob ben Ḥayyim ibn Adoniyahu and printed in the Venice *Miqra'ot Gedolot* edition of the Bible (1524–1525); and (c) the Masora Magna: the comments located in the upper and lower margins of columns of biblical text. The meaning of the term *Masora Qetanna* has likewise undergone change.

Ibn Adoniyahu attempted to introduce order into the resulting complexity, but did not formulate a clear terminological system. Yedidya Solomon Norzi (c. 1560–1630), author of the Masoretic treatise *Minḥat Shay*, proposed a sophisticated and precise terminological solution, as explained in the article.

Joseph Yahalom

**Arabic and Hebrew as Poetic Languages within Muslim and
Jewish Society: Judah Alḥarizi, between East and West**

As an immigrant who struggled to earn his livelihood, Judah Alḥarizi engaged in a variety of activities and Arabic, Judeo-Arabic, Hebrew, and Aramaic were all acceptable means for him to make inroads into the local societies of the East, to which he had initially come as a pilgrim from the West. We must inquire, however, how it is that Alḥarizi composed Arabic panegyrics in honor of Jewish officials in the East when the prevailing practice among Jewish poets was to write in Hebrew? And what possible connection is there between his composing in Arabic and the Andalusian education of his youth?

The Arab biographer Ibn Sha'ār al-Mauṣily cites panegyrics that Alḥarizi wrote in honor of Muslim benefactors and we now know that he used at least some of the same poems in order to praise Jewish benefactors as well. Apart from being able to use the same poem twice, it seems that he felt more comfortable with Arabic, which did not force him to use the “insider” allusions employed by the local Jewish poets with whom he had to compete. Moreover, by writing in Arabic, he could also compete with Muslim poets, as there certainly must have been several operating in the circles surrounding the Jewish viziers. This may be the reason why Alḥarizi chose to rescue his hidden skills acquired in the West from oblivion in the East, where he turned out to be much more prolific as an Arabic than as a Hebrew poet.

Chaim E. Cohen

מה חיינו מה חסדנו: A Unique Ashkenazic Reading

This article reveals the source of the Ashkenazic reading in the liturgy: **מה חיינו מה חסדנו**, which seemingly violates the well-known grammatical rule that **מה** is vocalized with *segol* only before a *het* with *qamaṣ* or *ḥataf qamaṣ*, whereas before *het* with any other vowel it is vocalized with *pataḥ*. An examination of the redactions of Ashkenazic prayer books reveals that this vocalization is the work of the seventeenth-century figure Rabbi Shabbethai Sofer who followed the rule articulated by David Qimḥi (*Radaq*) in his *Mikhol*, that **מה** before a *het* or *‘ayin* is vocalized in the Bible with *segol*, except for the few exceptions enumerated in the Masora.

In this case, consistent with his approach of vocalizing liturgy according to biblical grammar Shabbethai Sofer adopted the biblical standard. Thus he altered what was found in Ashkenazic prayer books until his day: **מה חיינו מה חסדנו** (which is still the usage in contemporary Sefardi prayer books). Accepted by Shabbethai's successors, grammatical redactors of prayer books, who were active in Ashkenaz during the eighteenth and nineteenth centuries, the vocalization **מה חיינו מה חסדנו** became the accepted version in all Ashkenazi prayer books.

Michael Ryzhik

From Manuscript to Print Edition: The Development of Vocalization Patterns in the Late-fifteenth and Mid-sixteenth-century Printed Editions of the Italian Prayer Book

The inception of printing brought extensive changes in the vocalization traditions of post-biblical Hebrew, here exemplified by consideration of the Italian editions of the siddur. The principal trends are unification and standardization. In the earliest printed editions we find ancient vocalizations, such as סְעוֹדָה, קִנְיָן, or דְּרַפָּה, and specifically the ones characteristic of the Italian traditions, such as אֲגוֹזִים or חֲלָשִׁים, but by mid-sixteenth century most of these features have disappeared. In some instances it is even possible to pinpoint the precise date, such as 1557–1560 for the shift from רַבּוֹן > רַבּוֹן. During the same period, however, some vocalizations thought to be “Italian” in the coming centuries entered the Italian siddur editions, such as רַבִּי that replaced רַבִּי, previously the principal vocalization. It seems that the late 1550s were a decisive period for the formation of the vocalization tradition of the printed editions, in Italy at least.

Shimon Sharvit

Written and Oral Traditions in Levita’s *Tishbi*

Elijah Levita [known also as Baḥur-Ashkenazi] was an important sixteenth-century scholar in Italy who composed books on grammar, Masora, and poetry. This article is devoted to his *Tishbi*. This book, a dictionary, contains 712 words (the numeric value of his Hebrew nickname) used in the Talmud, Midrash, and medieval literature. Levita presents the relevant materials from all sources (including the biblical and Aramaic sources) and discusses the opinions of the medieval commentators and scholars, adding his own comments and explanations. Many of the entries include important discussions of all aspects of language: etymology,

semantics, phonology, morphology, syntax, and style. One of the book's most valuable contributions is its rich collection of variant readings and oral traditions, representative of the Jewish communities of Germany and Italy in his day, some of which are unknown from other sources.

Reuven Merkin

An Unknown Work by Shalom Ja'akov Abramovitsh (Mendele Mokher Sfarim) from 1883

For over a hundred years, from its first (Prague, 1796) to its last edition (1905), Peretz Beer's (1758–1838) *Toledot Yisrael* was used as a textbook for teaching the history of the people of Israel during the biblical period “for the benefit of the children of Israel”. Printed in many editions – originally in Hebrew and German (in Hebrew characters) and in Hebrew and Russian from 1870 onwards – the 1883 Odessa edition has an additional four chapters describing the history of Israel from the establishment of the Second Temple until its destruction by Titus. In the short Russian preface to this edition, Dov Segal, its editor, testified that those four chapters were written by Shalom Ja'akov Abramovitsh, the author of *Toledot ha-Teva*, better known by his pen name: Mendele Mokher Sfarim. Forced to adhere to the style typical of Peretz Beer's original book, the language of these four chapters is therefore not representative of Mendele's language in the 1880s. This work is missing from the bibliographies of Mendele's works.

Ilan Eldar

Mendele as the Reviver of Literary Hebrew

After ceasing to be spoken (ca. 200 C.E.), Hebrew remained alive as a written language in a diglossia and continued to change and develop. During the period of the Hebrew Enlightenment (1778–1882) it was claimed that the only real Hebrew is the language preserved in the Bible.

But toward the late nineteenth century the biblical purism of the Haskalah literature was displaced by a new style, a synthetic one. Created by Mendele Mokher Sfarim (1835–1917) for his short stories, written from 1886 onwards, this synthetic (“mixed”) language drew on various sources: classical (biblical and mishnaic) Hebrew, post-classical Hebrew, and foreign languages (Yiddish). The article posits a clear connection between the artistic synthetic style invented by Mendele and the prose Hebrew that came under Arabic influence during the Middle Ages (the so-called Tibbonian Hebrew).

Yael Reshef

Linguistic Processes in the Field of Action Nouns and the Formation of Modern Hebrew

Modern Hebrew is characterized by the abundant use of action nouns. Grounded in an examination of textual data from the 1920s and 1930s, the article is dedicated to a diachronic analysis which unveils certain processes of change that shaped the field during the formative phases of Modern Hebrew.

The data indicate that modern usage patterns were already extant in the sphere of action nouns when Hebrew first began to be extensively used as a daily means of communication. The impact of the legacy of former historical layers (primarily biblical Hebrew) is highlighted, as well as the main processes of change operating in the field of action nouns since the period under investigation.

English summaries edited by Dena Ordan